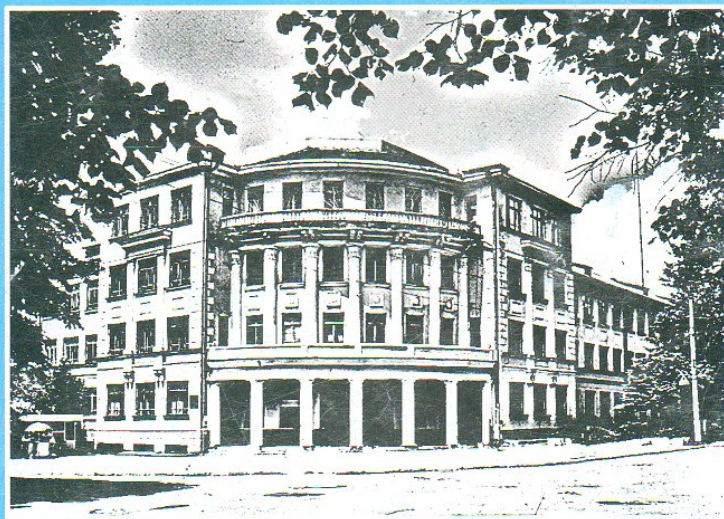

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ
Випуск VIII

2004

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 8

За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції
"Національна інтелігенція в історії та культурі України
в XX-XXI століттях". 28-29 жовтня 2004 р.

ВІННИЦЯ
2004

УДК 9
ББК 63.3(0)
Н-34

Н- 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Збірник наукових праць.
/За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. - 323 с.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського від 27 серпня 2004 р. (протокол № 1)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П.С. Григорчук – кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор);
Л.В. Баженів – доктор історичних наук, професор;
В.П. Газін – доктор історичних наук, професор;
М.М. Кравець – доктор історичних наук, професор;
В.І. Кучер – доктор історичних наук, професор;
О.П. Ресніт – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
Ю.І. Поп – доктор історичних наук, професор;
В.О. Корнієнко – доктор політичних наук, професор;
О.Г. Лойко – кандидат історичних наук, професор;
Ю.А. Зінько – кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар);
О.А. Мельничук – кандидат історичних наук, доцент.

Адреса редакційної колегії: 21001, м. Вінниця, вул. Острозького, 32,
Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського.
Історичний факультет. Тел. 26-71-33.

Відповідальні за випуск: П.С. Григорчук, Ю.А. Зінько.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.П. Шевчук – доктор історичних наук, професор;
В.К. Борисенко – доктор історичних наук, професор.

ISBN 966-7152-46-9

© Вінницький державний педагогічний
університет імені М. Коцюбинського, 2004

ЗМІСТ

Інтелігенція як носій національної ідеї і культури. Історіографічні і джерелознавчі проблеми

Г.В. Касьянов	УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ І РЕІНТЕРПРЕТАЦІЙ.....	7
О.І. Стадніченко	РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ-ХХІ СТ.....	22
О.О. Верлан, В.А. Малюська	НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НА ЗЛАМІ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЕПОХ: УКРАЇНІЗАЦІЯ І СЬОГОДЕННЯ.....	26
Т.І. Малєєва	ІНТЕЛІГЕНЦІЯ МІСТА ЯК ЧИННИК РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ.....	30
С.І. Дровозюк	СІЛЬСЬКІ ВЧИТЕЛІ У КУЛЬТУРНО-ДУХОВНИХ ПРОЦЕСАХ 20-30-Х РР. ХХ СТ. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ).....	34
Т. І. Гуменюк	ДОЛЯ УКРАЇНЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІСЛЯ ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДО УРСР У 1939-1941 РР. У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	42
В.М. Даниленко, І.М. Романюк	ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНЬСЬКОГО СЕЛА В 50-ТІ – 60-ТІ РР. ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ.....	46
Н.С. Брехунець	ПОЛІТИЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ 50-80-Х РР. ХХ СТ.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ.....	52
С.Л. Калишко, П.Л. Ханенко	РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯХ Ю.ШАПОВАЛА, В.ПРИСТАЙКА, І.ГИРИЧА.....	57

Визвольні змагання в Україні на початку ХХ ст. і національна інтелігенція

Н.А. Шкода	ТЕАТРАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З ГАЛИЧИНОЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	63
І.А. Фареній	ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	65
Н.О. Гончарова	МОЛОДЬ У ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЯХ ЯК НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (1900–1905 РР.).....	69
О.З. Медалиєва	НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРІКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА З НАУКОВИМ ТОВАРИСТВОМ ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	73
І.М. Петренко	ПЕДАГОГІЧНІ КАДРИ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШІКЛІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК НОСІЇ КУЛЬТУРИ І НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	76
І. Б. Василік	ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО В НТШ.....	82

В.В.Нечитайло НАУКОВІ ДИСКУСІЇ ВЧЕНИХ-АГРАРНИКІВ (ПРИХИЛЬНИКІВ І ПРОТИВНИКІВ ТЕОРІЇ СІМЕЙНО-ТРУДОВОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА) ЩОДО МОДЕРНІЗАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ (20-ТІ РР. XX СТ.).....	85
Л.А. Іваневич ПІТЕРБУРЗЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО К.ШИРОЦЬКОГО.....	89
О.М.Завальнюк В.К.ПРОКОПОВИЧ І ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1918 Р.)	96
С.О.Рудько ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА	101
А.Б. Пономаренко, Л.П. Громова РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНЬОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 1917-1918 РР.....	107
О. В. Малюта “ПРОСВІТИ” УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЯК СУБ’ЕКТА НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1917 — 1920 РР.....	111
О.О. Гавриленко ВНЕСОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ВИРІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОБЛЕМИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – ЛЮТИЙ 1918 РР).....	117
В.Г.Бондаренко УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ВІДРОДЖЕННІ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1917-1918 РР.).....	122
І.А. Вівсяна СПІВПРАЦЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ТА ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.....	128
Н.А. Сорочан УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У СКЛАДІ КЕРІВНИЦТВА МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО.....	135
П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець ПОЧАТОК БІЛЬШОВИЦЬКОГО НАСТУПУ НА УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ КУЛЬТУРУ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РР. XX СТ.	141
В.Г. Кириченко УЧАСТЬ В.ЗІНЬКІВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 РР.	146
О.А.Коляструк УКРАЇНСЬКА ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА ПРОБЛЕМА СВОБОДИ ПРЕСИ В РОКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ	150
Т.Б. Крамаренко УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ АПАРАТУ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ У 1920 –ТІ РР.....	156
Доля української інтелігенції в умовах тоталітарного режиму	
О.Г. Самойленко РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В НІЖИНСЬКІЙ ВИЩІЙ ШКОЛІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ	162

О.М.Кравчук ДЕРЖАВНІ СТРУКТУРИ ЧСР І ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ ВЧИТЕЛЬСЬКИМИ КАДРАМИ (1919-1929 РР.).....	168
С.В. Коваль ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ В УКРАЇНІ В 1920-30-Х РР. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.....	173
Ю.С. Степанчук СТУДЕНТСТВО У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 20-Х РР. XX СТ.....	177
В.А. Нестеренко УКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ОСВІТНЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 1930-ТІ РР.....	180
О. М. Гончаренко УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ГОЛОКОСТ: ДО ПИТАННЯ ПРО НЕЙТРАЛІТЕТ ТА КОНФОРМІЗМ У ПРОТИСТОЯННІ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ.....	185
Р.М.Матейко РОЛЬ АНДРІЯ ПАЛІА У ВІДРОДЖЕННІ ТА РОЗБУДОВІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ МОЛОЧАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ (1923-1939 РР.).....	191
С.О.Шамара Ю. І. ЛИПА І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У 20-40-Х РР. XX СТ.....	195
Ю.О. Ніколаєць СТАВЛЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ ДО ПОЧАТКУ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	199
В.В.Кононенко ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ (1945-1953 РР.).....	203
К.М. Ніколаєць ПІДГОТОВКА НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД.....	208
О.Л. Михальчук СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ВОЛИНІ В 1960-70-Х РР.	213
О.В.Зінко, Ю.А.Зінко УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНИК XX СТ. Ф.З. КОНОВАЛЮК.....	218
Н.О. Бондаренко НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ВЧЕНИХ УКРАЇНИ З НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ У 60 –70 РР. XX СТ.....	222
В.В.Кавка ПІДГОТОВКА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ПРАЦІВНИКІВ УКРАЇНИ: ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ (60-70-І РР. XX СТ.).....	230
Ю.В. Войцехівський ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У 1960-1980-ТІ РР.....	233
Т. П.Пірус ВАСИЛЬ СТУС – ВИДАТНА ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XX СТ.....	237
В.В. Луніна В.С. СОЛЯНИК - КРАСЗНАВЕЦЬ, АРХЕОЛОГ І ХУДОЖНИК З КОЛА АКАДЕМІКА Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО	239
Т.М.Плаксий В.І.ВЕРНАДСЬКИЙ І ПОЛТАВЩИНА.....	245

**Українська інтелігенція в роки незалежності України.
Регіональні особливості історії української національної
інтелігенції в новітню добу**

Д.О. Мельников ПІДГОТОВКА УПРАВЛІНСЬКИХ КАДРІВ ІЗ ПРЕДСТАВНИКІВ МОЛОДОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ / 90 – І РР. XX СТ./.....	251
Т.В. Кузнець СВЯЩЕНИКИ УМАНЩИНИ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ XX СТ.....	254
А.К. Лисий, О.Г. Лойко ІВАН ХОМЕНКО – ПОДВИЖНИК ВІРИ І НАУКИ.....	260
В.І.Пальонний, Н.Г.Мозгальова ГНАТ ТАНЦЮРА – ФОЛЬКЛОРИСТ ТА ЕТНОГРАФ ПОДІЛЛЯ.....	263
О.О.Стадник ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ В РОКИ НЕПУ.....	268
А.М. Трембіцький ВОНИ ТВОРИЛИ МУЗЕЇ ПОДІЛЛЯ. ДО БІОГРАФІЇ Є.СІЦІНСЬКОГО, М.ТРУБЛАСВИЧА ТА Ю.АЛЕКСАНДРОВИЧА.....	271
А.Ф.Кісельов, Г.В.Грищенко, В.С.Черно, В.О.Зюзін, В.І.Мірошніченко Д.С.САМОЙЛОВИЧ І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА МИКОЛАЇВЩИНІ.....	277
О.В.Разиграєв РОДИНА ЛЕВЧАНІВСЬКИХ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1919-1939 РР.).....	281
І.М.Таран ПАТРІОТ І МУЗИКАНТ ОСИП ЗАЛЕСЬКИЙ.....	286
Ю.А. Титаренко ТРАГІЧНА ДОЛЯ ВЧЕНОГО-ІСТОРИКА В. ЗАЇКИНА.....	291
Г. В. Саранча ДОКІЯ ГУМЕННА: ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ.....	295
І.М.Ващенко «СПРАВА» ПОЛЬСЬКИХ ПЕДАГОГІВ КИЄВА 1930–1931 РР. – МАЛОВІДОМА СТОРІНКА АНТИПОЛЬСЬКИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РР.	299
О.А. Пойда ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО – ВИДАТНИЙ МИТЕЦЬ ХІХ СТ.....	303
Л.В. Дибчук ВНЕСОК ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВЧОЇ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ.....	310
Т.Р. Беднарчик ЯРОСЛАВ ОРІОН – ОДИН З ПРОВІДНИХ ІДЕОЛОГІВ УКРАЇНСЬКОГО РІДНОВІРСЬКОГО РУХУ У ДІАСПОРІ.....	316
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	320

Інтелігенція як носій національної ідеї і культури. Історіографічні і джерелознавчі проблеми

Г.В. Касьянов

УКРАЇНСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ І РЕІНТЕРПРЕТАЦІЙ*

Інтелігенція в епоху "історичного матеріалізму"

В інтелектуальному просторі, де клімат визначався радянським варіантом ортодоксального марксизму, у дослідників не було особливих проблем з дефініціями "інтелігенції". Ідеологічна і методологічна уніфікованість суспільних наук передбачала наявність цілої серії "родових понять", термінів-матриць, які діяли в якості канону і без кінця відтворювались у конкретних розробках. Це стосувалось і визначення інтелігенції. Якщо звернутись до нормативних дефініцій "інтелігенції", послідовно даним у виданнях "Большой советской энциклопедии" у 1940-і – 70-і роки, легко помітити, що набір основних ознак і епітетів, за допомогою яких визначалась суть поняття "інтелігенція", залишався практично незмінним.

У радянському суспільствознавстві переважав абсолютизований соціологічний підхід до визначення поняття "інтелігенції". Будь-яка дефініція зводилась до визначення місця інтелігенції в соціальній структурі, її соціальних функцій і місця в системі суспільного розподілу праці (зауважимо, що у статистиці цей термін не вживався).

Методологічні принципи, на яких будувалась уніфікована аналітична структура вивчення інтелігенції, також не вирізнялась особливим розмаїттям і інтелектуальною вишуканістю. Вони склались у 1930-і роки і залишались актуальними (з незначними змінами) практично до кінця 1980-х років, коли їх стали витісняти інші ідеологеми, пов'язані з індоктринацією нових для України суспільних цінностей. Класичною формулою, що визначала напрямок досліджень інтелігенції понад п'ятдесят років наперед, був вислів Й.Сталіна про те, що "інтелігенція ніколи не була і не може бути класом, вона була і залишається прошарком, що рекрутує своїх членів серед усіх класів суспільства".¹

Стосовно інтелігенції домінували два основні тісно взаємопов'язані методологічні принципи, засновані на відповідних ідеологічних цінностях: абсолютизований і догматизований класовий підхід і соціально-економічний детермінізм (котрий за бажанням можна розглядати і як варіант "функціоналізму").

Інтелігенція розглядалась як економічно несамостійна соціальна група, котра не має безпосереднього відношення до засобів виробництва, продукування матеріальних благ, їх розподілу тощо. Ця обставина визначала соціальну і політичну "другорядність" інтелігенції: коли йшлося про епоху "до 1917 року", інтелігенція розглядалась як освічена частина будь-яких класів. У епоху "після 1917" інтелігенція, згідно загальноприйнятому канону, змінювала свою "соціальну сутність", трансформуючись у нову верству суспільства з іншими соціальними джерелами і функціями – вона перетворювалась у так звану "радянську інтелігенцію".

У 1960-і – 70-і роки методологічні акценти дещо змістились: оскільки було заявлено, що в СРСР остаточно переміг соціалізм і почався рух до безкласового суспільства, "класовий синдром" в оцінці інтелігенції став менш виразним, хоча він і залишався основним оціночним принципом. Принизливий термін "прошарок" залишався у вжитку, але він доповнився більш нейтральними: "соціальний шар", "соціальна група" тощо. Позначилась і та обставина, що об'єктивно значення інтелектуальної праці у всіх галузях суспільної діяльності

* Стаття написана під час стажування в університеті Монаша (Мельбурн, Австралія)

зросло, та й сама правляча партія за своїм соціальним складом дедалі ставала “інтелігентською”.

У науковому лексиконі поруч з терміном “інтелігенція” побутували також більш широкі і розмаїті визначення типу “робітники розумової праці”, “спеціалісти”, “дипломовані спеціалісти” тощо, які частіше за все слугували смисловим еквівалентом “інтелігенції” як соціально-професійної верстви. Соціологічні шаблони, прийняті на Заході (*intellectuals*, *professionals*), не вживались.

У межах цієї соціологічної традиції визначалась внутрішня структура “інтелігенції”. Тут існували такі підрозділи: територіальні – “сільська” (з більш вражаючими підрозділами на “колгоспну” і “радгоспну”) та “інтелігенція міста”; професійні – “технічна” або “інженерно-технічна”, “художня” або “творча”, “медична”, “військова” і т.д.; морально-політичні – “прогресивна” й “реакційна”, класово-формаційні – “рабовласницька”, “феодальна”, “капіталістична” (вона ж буржуазна) і “соціалістична” тощо.

Зрозуміло, описані правила були обов’язковими для тих, хто займався історією “української інтелігенції”. Втім, тут були й свої особливості. Насамперед, термін “українська інтелігенція” не мав повного права на існування, відповідно, виключався і відповідний предмет дослідження як самостійна наукова проблема.

Якщо мова велася про дореволюційну інтелігенцію, то йшлося переважно про “інтелігенцію України”. Для радянського періоду право на існування мала головним чином “інтелігенція Української РСР” або “українська радянська інтелігенція”. Хоча в “Радянській енциклопедії історії України” (1969) словосполучення “українська інтелігенція” вживається саме як *національна* інтелігенція, в даному разі – в контексті “класового розшарування” української нації² і полеміки з якимись “буржуазними націоналістами”, які відстоювали теорію “безкласовості української нації” (принагідно зауважимо, що такої теорії не існувало). В “Українській радянській енциклопедії” згадування про “українську інтелігенцію” як окреме поняття немає взагалі³.

Абсолютно очевидно, що термін “українська інтелігенція” навіть стосовно до інтелігентів-етнічних українців мав небажаний для влади політичний контекст: можна було вважати, що йдеться про *національну* інтелігенцію, тобто про ту її політично активну частину, яку радянська влада розглядала як політичного опонента. Можливо якусь роль у вилученні цього словосполучення з дозволеного цензурою лексикону відіграла публіцистика і історіографія української діаспори, котрі доволі активно обговорювали тему репресій проти “української інтелігенції” в 1920-30-і і 1960-70-і роки. Слід згадати і той факт, що українські дисиденти 1960-х - 80-х років називали себе саме “українською інтелігенцією”, вочевидь ототожнюючи себе зі “справжньою”, національною інтелігенцією дореволюційного взірця (наприклад, один з нелегальних збірників, присвячених переслідуванню інакомислячих в радянській Україні, називався “Українська інтелігенція під судом КГБ”⁴).

Найбільш поширеним було нейтральне вживання терміна взагалі без вказування на його “національність” (що цілком зрозуміле за умов, коли офіційна доктрина передбачала “стирання національних відмінностей”). Поняття “інтелігенція” (в українському контексті) було максимально дистильованим відносно національних ознак: за краще було говорити про “інтелігенцію України”. Втім, не варто забувати, що останній термін був, крім усього іншого, найбільш загальним, оскільки в Україні, звичайно ж, була не тільки українська *національна* інтелігенція, а також і російська, польська тощо.

Наведемо достатньо характерний приклад з наукової розробки “методичних рекомендацій авторам” колективної праці, присвяченої “інтелігенції Української РСР” (задуманій в середині 1980-х років), давалась така дефініція “радянська інтелігенція – це велика соціалістична і інтернаціональна за своєю природою, багатонаціональна за складом міжкласова група людей, однотипна за класоутворенням частка нової історичної спільності – радянського народу, яка постійно зростає кількісно і якісно, поповнюючись передусім з середовища робітничого класу і колгоспного селянства. Займаючись опосередкованою виробничою працею, виконуючи покладені на неї комуністичною партією, всім суспільством.

насамперед його провідною силою – робітничим класом, а також по ідейно-політичному вихованню, культурно-технічному і духовному розвитку трудящих, ця група людей у непорушному союзі з робітниками і селянами при керівній ролі робітничого класу створює матеріальні блага і духовні цінності в інтересах всього суспільства, професійно виконуючи при цьому складні спеціалізовані функції розумової праці, що вимагають високого професійно-кваліфікаційного рівня і, як правило, вищої і середньої спеціалізованої освіти”⁵.

Утримаємося від коментарів, оскільки ця розлога цитата доволі красномовна. Зауважимо лише, що дане визначення, в якому говориться про “радянську” інтелігенцію (“українська” або відсутня, або є не більш ніж інтегральною часткою “радянської”, тобто не існує окремо), можна вважати “синтетичним”, оскільки воно ввібрало у себе всі можливі атрибути, необхідні для “ідеологічно правильного” розуміння терміна “інтелігенція”.

Оскільки колективна праця, про яку ми згадали, задумувалася як своєрідний “республіканський еталон”, цілком очевидно, що ця ідеологічно дистильована дефініція може правити своєрідним пам’ятником епосі вивчення української інтелігенції як “інтелігенції УРСР”. Для нас цей взірєць цікавий і тим, що він дає досить повне уявлення про методологічні принципи вивчення інтелігенції, загальноновживаних у радянському суспільствознавстві.

Втім канон, що склався у 1930-і роки, все-таки піддавався деяким корекціям. Вульгарно-матеріалістична схема, в якій інтелігенції відводилась підпорядкована роль стосовно “безпосередніх виробників матеріальних благ”, поступово набувала суперечностей із суспільною реальністю. Роль інтелекту, інтелігенції ставала дедалі відчутнішою у всіх сферах життя суспільства, в тому числі в галузі “матеріального виробництва”. Ідеологічний шаблон епохи “диктатури пролетаріату” ставав вочевидь незручним навіть для найбільш ортодоксальних його прихильників.

Парадоксально, однак одна з базових ідеологем радянської влади давала певні можливості для маневру авторам, які намагались подолати цю незручність. Ще у 1936 році той же Й.Сталін освятив своїм ім’ям ортодоксально-марксистську ідею (сформульовану до нього) про безкласове комуністичне суспільство майбутнього: в перспективі класові відмінності мали шезнути, межі між класами “стертися”, і класи ці мали злитися в єдиному безкласовому суспільстві⁶. У 1970-х – на початку 1980-х цей догмат мусувався все більш активно, правда, без посилань на Сталіна.

Відповідно, “радянська інтелігенція” (іншої, природно, не було) отримала значний кредит довіри як основний помічник партії в “комуністичному вихованні трудящих”⁷. У працях, що мали “методологічний статус” (тобто в тих, які були взірцем для наслідування у конкретних дослідженнях), з’явилися ідеї про стирання “відмінностей між розумовою і фізичною працею”, викликаним не тільки просуванням до комунізму, а й науково-технічною революцією, що давало авторам можливість значно підвищити уявний суспільний статус інтелігенції у зв’язку з визнанням її надзвичайно важливої ролі в науково-технічному прогресі (зрозуміло, з обов’язковим заклинанням про провідну роль робітничого класу)⁸. Певна річ, роль інтелігенції в науково-технічному прогресі розглядалась крізь призму “боротьби двох систем”, де останньому належала роль “плацдарму” в цій боротьбі.

Деякі автори з “центру”, яким зазвичай дозволялось більше, ніж “провінціалам” з республік, розмірковували навіть про те, що у майбутньому інтелігенція буде єдиним класом людського суспільства¹⁰. Їх наслідували автори з Києва, які, в свою чергу, мали дозвіл на методологічні узагальнення (за звичай це були спеціалісти в галузі наукового комунізму або історії партії). “У процесі вдосконалення соціалізму, – писав Леонід Смоляков, – все більше число трудящих буде оволодівати професійно-культурними, творчими функціями інтелігенції... Це веде до поступового зникнення, “зняття” інтелігенції як особливої соціально-культурної спільноти, оскільки все суспільство перетворюється у справді інтелігентське”¹¹.

Цей вульгаризований варіант знаменитих положень “класиків марксизму” про роль пролетаріату в побудові комунізму і його наступному “самозапереченні” свого часу оцінювався як перспективний науковий напрямок. Зауважимо також, що йшлося не про те, що

всі у майбутньому перетворяться на інтелігенцію, а про те, що "безпосередні вирс опанують її соціально-культурними функціями і рисами. Утім, у своїх базових рисах канон залишився непорушним навіть у перц "перебудови", коли політичні "верхи" стали робити досить інтенсивні аванси інтеліг публіцистика, найбільш чутлива до змін у політичному кліматі, стала наповнк сюжетами про виключну роль інтелігенції, її особливу суспільну місію і т.п. У колен праці істориків з Академії наук Української РСР (1988) (автори — Галина Брега, Курносов, Наїна Комаренко, Людмила Ткачова та ін.) говорилось з цього приводу на "... У сучасних умовах становище інтелігенції у нашій країні істотно змінилось. повноправною складовою часткою соціальної структури радянського суспільства, ви уже не тільки як помічник, але і як союзник робітничого класу і колгоспного сел (курсив мій — Г.К.). Їх непорушний союз складає основу радянського суспільного ладу". Немало значущим функціональним елементом соціального обличчя інтел визнавались її специфічні духовні якості. Будь-який дослідник, котрий претендував небудь широкі висновки, не міг уникнути спеціальних нагадувань про особливі етичні і що є невід'ємною часткою будь-якого узагальненого портрета інтелігенції. Цілком оче що подібного штибу посилення були певною мірою даниною традиції, виворен дореволюційною інтелігенцією (як частина її власного міфу про себе). Ця традиція зн загальній антиінтелігентській атмосфері 1920-х - 30-х років і вийшла на поверхню істор праць вже у 1960-і роки, зрозуміло, в ідеологічно адаптованому вигляді. Особливий "морально-етичний статус" інтелігенції визначався її відповідністю і прогресу (цікава реінтерпретація просвітницьких міфологем). Зрозуміло, прогрес тлум як просування до комунізму, відповідно, інтелігенція могла не турбуватися пр моральний кодекс, якщо вона служила інтересам "трудящих", інакше кажучи, "революційною" (коли йшлося про дореволюційний період)¹³, або робітничому класу і (якщо йшлося про радянську епоху).

Все це, звичайно ж, визначало і набір нехитрих прийомів, які назив "методологією" дослідження інтелігенції. Вона формувалась на основі праць "клас марксизму-ленізму і директивних документів комуністичної партії Радянського Союз знову ж таки діяв "загальносоюзний" стандарт, якому слідували дослідники в республ Будь-яка монографія будувалась за певним ієрархічним канонам: "засадничі" висловлю Леніна (іноді, дуже рідко, Маркса і Енгельса, оскільки вони не встигли достатньо вислов з приводу "інтелігенції"), потім — якісь настанови чергового з'їзду КПРС (які мали іноді л опосередковане відношення до предмета дослідження), потім — висловлювання ви партійної і державної особи і після цього — коментарі самого автора і фактографія.

Іноді Ленін, КПРС і генеральний секретар мінялись чергою. У будь-якому посилення на "засновника радянської держави" були обов'язковим ритуалом, оскільки висловився один зі згадуваних спеціалістів з "наукового комунізму" (повторюючи висловлювань подібного роду), "скарбниця ленінських ідей у відомому смислі невичерпн

Термінологія, методологія й ідеологеми визначали також тематику дослід Звичайно ж, вивчення інтелігенції як такої в Україні не належало до пріоритетів. Ро присвячені історії взаємин класів і соціальних груп, праці по робітничому класу і колгосп селянству мали ореол значущості, фундаментальності і престижу. Роботи по інтелігенції набагато меншу суспільну вагу. Благенька людина в окулярах, з краваткою і портф вочевидь поступалася в монументальності, фізичній і моральній вазі бронзовій скульпту групі "Робітник і колгоспниця".

Ті нечисленні дослідники, які чи через збіг обставин, чи через збоченість своєї на звертались до малопрестижної тематики, були доволі обмежені у виборі напрям Абсолютна більшість робіт присвячувалась "радянській інтелігенції" — обставина тим цікава, що оригінальне значення терміна "інтелігенція" зовсім не відповідало тому, адресувалось епітету "радянська". Найбільш виграшною була тема "партія і інтелігенція".

найбільш численні втілення можна узагальнити під назвою "партійне керівництво підготовкою кадрів інтелігенції (переважно "технічної")¹⁵. В інших роботах партія керувала "вихованням" і "перевихованням" інтелігенції, її творчою діяльністю і т.п. Гадаємо, назва теми промовляє сама за себе і який-небудь коментар буде марною витратою часу.

Конкретизацією цього стрижневого напрямку можна вважати також досить популярну тему: "формування радянської інтелігенції" – сюжет майже класичний і тому вартий особливої уваги. Формування "радянської" інтелігенції висвітлювалось виключно в межах вже згаданого класового підходу. Згідно з загальноприйнятою схемою радянська інтелігенція як соціальне явище сформувалась внаслідок цілеспрямованої політики комуністичної партії, яка полягала у тому, щоб, по-перше, "радянлізувати", "перевиховати" дореволюційну інтелігенцію (стосовно якої вживались також епітети "стара" і "буржуазна"), по-друге, створити інтелігенцію "з робітників і селян".

Останнє досягалось двома шляхами: за рахунок зміни соціально-класового складу студентства і за рахунок "висування" талановитих і грамотних представників тих самих робітників і селян на інтелектуальну і управлінську роботу. Найцікавішим у цій тривіальній схемі полягало у тому, що вона дійсно відповідала історичній реальності: формування так званої "нової" або радянської інтелігенції справді здійснювалось саме за таким сценарієм і цілком цілеспрямовано¹⁶.

Цікаво, що тема "перевиховання старої інтелігенції", тобто її радянзації і насильницької класової асиміляції реалізовувалась переважно як "інструменталістська" проблема: описувались різноманітні методи її "втягування в соціалістичне будівництво" з огляду на "суспільну необхідність". У цій темі можна також провести досить чітку межу між працями періоду "відлиги" і працями другої половини 1960-х – 70-х років.

У перших можна знайти досить відверті для радянської історіографії відомості про насильницькі методи регулювання соціального складу інтелігенції вже в період так званої "нової економічної політики". Г.Шевчук практично вперше узагальнив дані про чистки у вищих навчальних закладах Української РСР у 1921-1925 роках (ясна річ, оцінюючи їх в апологетичному тоні)¹⁷. У роботах "брежнєвського періоду" тема насилля по відношенню до інтелігенції або згадується на декларативному рівні (як один з елементів політики партії по "втягуванню" старої інтелігенції в соціалістичне будівництво), або ж відсутня зовсім.

Важливо відзначити і ту обставину, що українська історична наука при формальній інституційній автономності (існувала, наприклад, Академія наук Української РСР) не мала можливості самостійно розробляти які б то не були сюжети без санкції московських ідеологічних і академічних органів. Зрозуміло, це призводило до її тотальної провінціалізації, звужування тематики, зниження аналітичних можливостей. Само собою, таке становище не могло не позначитися на дослідженнях інтелігенції. Московські дослідники були не тільки законодавцями мод у цій галузі, а й творцями фактично обов'язкових стереотипів. Звернемося до вже згаданої теми: "радянська влада і стара інтелігенція".

Законодавцем мод і автором еталонних праць на цю тему став московський дослідник Сергій Федюкін. Його праці (слід зауважити, написані в межах радянської апологетики доволі професійно) стали взірцем для наслідування¹⁸ для українських дослідників, котрі взялися за відповідну тематику саме під його впливом. Зауважимо, що тема "радянська влада і стара інтелігенція" в українському контексті була обмежена взаєминами технічної і науково-технічної інтелігенції з комуністичним режимом¹⁹. Така вузькість тематики визначалась тим, що тема стосунків національної інтелігенції з радянською владою в Україні була "парафією" істориків комуністичної партії і розкривалась вона лише в одному розрізі: як боротьба цієї партії з "українським буржуазним націоналізмом"²⁰. Попри це, відповідні архівні фонди були закриті для більшості дослідників, не пов'язаних професійно зі згаданою ділянкою "ідеологічної боротьби".

Низка сюжетів і персоналій взагалі виключалася цензурою. Не слід забувати і того, що інформація, до якої мали доступ історики взагалі і історики інтелігенції зокрема, була достатньо обмеженою. Величезний масив літератури, невідомий владі в ідеологічному

відношенні, зберігався в так званих “спецфондах”, доступ до яких був обмеженим. Такі ж фонди існували в архівах. Матеріали з подібних фондів, якщо і друкувались, то без посилання на джерела і після ретельної цензури.

Отже, в радянській українській історіографії інтелігенція розглядалася з позицій догматизованої марксистської соціології як несамостійна, підпорядкована інтересам інших класів соціальна група, функціональні особливості якої визначались її місцем в системі суспільного розділу праці і розподілу матеріальних благ. “Українська інтелігенція” поставала як інтегральний елемент соціально-класової і національної структури радянського суспільства і “радянської інтелігенції” або ж як інтелектуальна еліта певних класів у дорадянський час. Ці жорсткі межі не давали можливості для самостійного пошуку, що взагалі був неможливий за умов тотального ідеологічного контролю над суспільними науками.

Певна річ, не можна говорити, що вся діяльність дослідників у галузі історії інтелігенції була безплідною. Була складена доволі значна фактографія (хоча і достатньо однобічна) багатьох аспектів формування “радянської інтелігенції” в Україні (особливо в роботах Ю. Курносова, А. Бондар, Л. Ткачової)²¹. Однак вузькість методології і провінціалізм української науки, обмеженість у виборі тематики і необхідність дотримуватися жорстких ідеологічних стандартів, недоступність значної частини архівних фондів призвели до того, що всі дослідження інтелігенції в Україні в радянський час виглядали як нескінченні реінтерпретації різних варіантів апології політики радянської влади у соціально-класовій і культурній сферах.

Пострадянська ревізія

Події кінця 1980-х – початку 1990-х років і “суверенізація” наукових досліджень, корозія офіційних комуністичних ідеологем, звичайно ж, позначились на підходах до вивчення інтелігенції. Хоча остання книга по історії “інтелігенції на Україні”, завершена Надією Шип наприкінці 1980-х років, що за якоюсь іронією долі побачила світ у 1991, ще цілком і повністю відповідала описаним вище радянським стандартам²², було цілком очевидно, що глобальний ідеологічний переворот, що супроводжував розвал СРСР і водночас спровокував його, неминуче позначається на історіографії в цілому і вивченні інтелігенції зокрема.

Ідеальною ілюстрацією зміни або переорієнтації методологічних настанов в дослідженні інтелігенції України може служити майже десятилітня історія грандіозного дослідницького проекту, який зародився і щасливо сконав у надрах Академії наук.

У 1985 р. з благословення вищих партійних структур Інститут історії Академії наук УРСР “виступив з ініціативою” створення семитомної “Історії класів і соціальних груп Української РСР”. Ідеологія проекту полягала у тому, щоб проілюструвати на матеріалах України ідею про зближення класів у соціалістичному суспільстві, про стирання відмінностей між фізичною і розумовою працею і, відповідно, – між класами і “соціальними шарами”, – саме так говорилося в “методичних рекомендаціях” авторам²³. Структура семитомника цілком відповідала відомому нам стандарту: три томи відводились на історію робітничого класу (“провідної сили” радянського суспільства), два – на історію колгоспного селянства (союзник “провідної сили”) і два діставались інтелігенції.

Важливість проекту була такою, що тих, хто мав писати по історії інтелігенції, об’єднали в особливу структурну одиницю – “сектор історії інтелігенції”, що діяв у межах відділу зі збудливою фантазією назвою “Відділ історії розвинутого соціалізму”. Надалі в Інституті історії був створений величезний відділ (понад тридцять співробітників), що складався з “секторів”, кожен з яких мав займатися підготовкою відповідних томів, присвячених певному класу або “соціальній групі”.

На той момент, коли значна частина першого тому по історії “інтелігенції України” була готова (1989-1990), стало очевидним, що засаднича ідея проекту втратила всякий сенс. Публіцистику, в тому числі історичну, наповнили публікації про “сталінські репресії”, про

“хресний шлях інтелігенції” тощо (у бібліотечних каталогах і бібліографічних покажчиках навіть з’явилися окремі рубрики, присвячені тільки темі репресій проти інтелігенції)²⁴. Тема репресій щодо інтелігенції була особливо благодатною, оскільки містила потужний емоційний заряд, була пов’язана з відомими особистостями і мала найбільший “ринковий попит”²⁵. Загальної “реабілітаційно-репресивної” лихоманки не уникнув і автор цих рядків²⁶.

Ставлення до інтелігенції в суспільстві стало швидко змінюватися, передусім завдяки зусиллям самої інтелігенції. Відбувалась активна реставрація месіанського міфу кінця XIX ст. про особливу роль інтелігенції в житті народу, про її виключні моральні якості тощо – все те, що об’єднувалося під набридлим гаслом “Інтелігенція – сіль землі”. Дещо істеричні ставослов’я на адресу “старої” (тобто дореволюційної) інтелігенції (з епітетами “справжня”, “істинна” і т.п.) супроводжувались доволі критичною переоцінкою так званої “радянської” інтелігенції. Став знову побутувати жарт, придуманий у 1930-і роки: “Новий інтелігент – до синюшності п’яний і ледь поголений”.

Звичайно, підходи до вивчення української інтелігенції, базовані на основі лідерства робітничого класу і партії, виявились повністю невідповідними з “вимогами часу” (гасло “відповідності часу”, до речі, перетворилось на справжню біду для істориків). Про “зближення класів і соціальних груп” більше не могло бути й мови. Інтелігенція перетворилась на самовартісний предмет дослідження, що, зрозуміло, вимагало переосмислення і всієї ідеї багатотомної історії класів і соціальних груп. Втім авторському колективу у певному сенсі повезло: розвал економіки і занепад фінансового забезпечення науки призвів до загибелі проекту. Єдина його частина вижила у вигляді тритомних “Нарисів історії української інтелігенції”, що охоплювали період від кінця XIX століття до кінця другої світової війни.

“Українській інтелігенції” в нарисах давалось таке визначення: “соціально-моральна група людей, яка разом з усіма трудящими створює матеріальні блага і духовні цінності в інтересах всього суспільства, професійно виконуючи при цьому складні спеціалізовані функції розумової праці, які потребують високого кваліфікаційного рівня і, як правило, вищої і середньої спеціальної освіти. Являючи собою критично мислячу соціокультурну спільність, являючись носієм загальнолюдських цінностей, ця група людей, осмислюючи оточуючий світ, проявляє здатність до саморефлексії і готовність брати на себе відповідальність за вдосконалення життєдіяльності всього суспільства” (курсив всередині цитати мій – Г.К.)²⁷. Ця дефініція, початковий варіант якої був розроблений Юрієм Курносовим, пройшла багаторазове обговорення в секторі історії інтелігенції і є продуктом “колективної думки”.

Отже, інтелігенція, як і раніше, уявлялась “соціальною” групою (тепер, шоправда, з додатком “моральна”), однак вона характеризувалась вже як носій загальнолюдських цінностей (очевидна контртеза “класовому підходу”), представляючи критично мислячу частину суспільства, готову нести відповідальність за його долю, при цьому вона все ж солідарна “з усіма трудящими”. Як бачимо, в крайньому разі на рівні дефініції, класовий підхід відійшов у минуле, інтелігенція перетворилась у духовного лідера, в носія специфічних моральних і суспільних функцій – доволі типова характеристика, що свого часу була елементом месіанського міфу, створеного самою інтелігенцією.

Ім’я Юрія Курносова заслуговує на особливе згадування. Цей дослідник, нині покійний, у роки свого інтелектуального розквіту був найбільш продуктивним автором, що розробляв тему участі інтелігенції в “комуністичному будівництві”. Наприкінці 1980-х під впливом тотальної ревізії радянського минулого, що відбувалась у публіцистиці й перейшла у галузь історіографії, Ю. Курносов здійснив радикальну переоцінку підходів у вивченні інтелігенції своїх власних праць (подібну інтелектуальну і духовну кризу пережили багато представників його покоління). Тільки завдяки його ентузіазму й енергії побачили світ «Нариси історії української інтелігенції». На жаль, прагнення і зусилля Ю. Курносова, спрямовані на те, щоб дана праця була написана по-новому, багато в чому виявились марними: автори більшої частини текстів фактично переписували свої попередні праці, «по-новому» інтерпретуючи факти. Підгот.

Достатньо цікавим є й те, що зникли мотиви про “інтернаціональну” природу інтелігенції, однак не з’явилися і згадування про її “національні” функції, щоправда, надалі у багатьох текстах “національній інтелігенції” приділяється більше уваги. Як бачимо, соціологізм домінує у цьому визначенні, як і раніше (та й куди від нього подінешся?), однак з’явилися мотиви, характерні для “класичного” визначення інтелігенції як суспільно-політичного ферменту, моральної сили тощо.

Тритомна праця з історії української інтелігенції цікава і деякими іншими нюансами. Насамперед, це була остання “колективна монографія” (термін цей, не дивлячись на очевидну семантичну абсурдність, був цілком звичним у наукових колах). “Колективність” в даному разі, на відміну від попередніх років, не передбачала уніфікації авторських стилів, через яку такі праці звичайно неофіційно називали “братськими могилами”. Кожен автор мав можливість висловитись саме так, як вважав за необхідне, завдяки чому в цій роботі можна знайти версії від радикально-викривальних (на адресу “тоталітарної системи”) до раціонально-аналітичних.

Нарешті, дану працю можна вважати своєрідною хрестоматією “перехідного періоду” у вивченні історії української інтелігенції і блискучим прикладом того, як один і той же історичний матеріал можна трактувати з практично протилежних оціночних позицій. Особливо характерним у цьому відношенні є ставлення до самого предмета дослідження. У багатьох сюжетах з тієї частини роботи, що присвячені 1920-м – 30-м рокам, використана стара схема “формування радянської інтелігенції”, навіть фактографія та сама, що й раніше, однак висновки і узагальнення зроблені вже у популярному на кінець 1980-х років дусі викривання сталінізму.

Звичайно ж у цій роботі відбилися всі притаманні для того часу стереотипи: перебільшена увага до репресій проти інтелігенції, особливо національної, і її віктимізація, викривальний тон на адресу “тоталітаризму” та його політики щодо інтелігенції, глорифікація та іконізація деяких особистостей, що входили до новоствореного пантеону національних героїв.

Остання тенденція набула гротескних й іноді комічних форм. Ідеальний приклад – особистість Михайла Грушевського. Історик і громадський діяч, ім’я якого в радянські часи згадувалось (за рідкісним винятком) виключно в ідеологічно негативному контексті, досить швидко перетворився на культовий символ офіціозу. У Києві і Львові споруджені пам’ятники “першому президенту України”. Його ім’ям названа одна з центральних вулиць столиці, де знаходиться приміщення парламенту і уряду. Одно з перших видань, присвячених Грушевському (збірник його праць), мало назву “Великий українець”, праці про нього писались тільки в апологетичному плані²⁸. В актовій залі Інституту історії України Національної Академії наук місце портрета Леніна посів портрет Грушевського...

У першій половині 1990-х рр. з’явилися перші праці, спеціально присвячені інтелігенції Західної України. Одна з них, монографія Олександра Рубльова і Анатолія Черченка, присвячена безпосередньо взаєминам тоталітарної системи і західноукраїнської інтелігенції²⁹, так що предмет дослідження диктував “макабричні” мотиви (цю роботу вирізняє величезне число вперше оприлюднених і надзвичайно цікавих фактів, запозичених в архіві Комітету Державної Безпеки). Незвичним було те, що автори відійшли від соціологізованої традиції і значну увагу приділили персоналіям.

Книга Львівського автора В.Чопівського була більш переробленим варіантом докторської дисертації, написаної в радянський час, і тому містить дивну суміш фразеології взірця “до” і “після” 1991 р.³⁰

* Епітет “тритомний” не повинен вводити в оману. Весь матеріал, котрий вдалося зібрати, впорядкувати і видати, легко вмістився б в одній порівняно невеликій книзі. Оскільки видання здійснювалось з урахуванням скромних поліграфічних можливостей Інституту історії України, текст був розбитий на три брошури.

У 1992-1995 рр. вийшов цикл робіт з історії української інтелігенції³¹, що охоплював період з кінця XIX до 80-х р. XX ст., задуманий автором як ревізія старих і нових стереотипів. Українська інтелігенція розглядалась як цілком самостійний і навіть самодостатній об'єкт дослідження, як "специфічна соціально-професійна група, зі своїми соціальними, соціально-психологічними, соціокультурними, етичними та іншими особливостями. Це своєрідний соціокультурний феномен, з особливими законами розвитку і функціонування"³².

Аналітична структура, або концепція, в рамках якої створювався цикл, виробилась спонтанно. Спочатку переважав все той же соціологізм з виразним ухилом у "макроаналіз", але без абсолютизованого "класового детермінізму". Наприклад, на основі переписів населення аналізувалися глобальні зміни в соціальному складі, соціальних витоках формування, професійній, демографічній, національній, територіальній і т.п. структурах інтелігенції в період з кінця XIX ст. до кінця 1930-х рр. Зауважимо, що хоча автор і вживав термін "українська інтелігенція", йшлося не тільки про національну інтелігенцію, але й про "інтелігенцію України" в цілому. Хоча домінуючим мотивом залишався взаємозв'язок соціальних факторів з суспільними позиціями інтелігенції, виникли сюжети, пов'язані з такими темами, як зміни в соціально-психологічному образі інтелігенції, її морально-етичних установках, стосунках з владою, її політичною і моральною відповідальністю. Головна увага була приділена саме національній інтелігенції. У останній книжці циклу, присвяченій неконформістській українській інтелігенції, присутні очевидні паралелі між українським дисидентами-інтелектуалами 1960-х-80-х рр. і "класичною" дореволюційною інтелігенцією (те, що А.Гелла охарактеризував як "історичне" визначення інтелігенції)³³.

Загальна концепція історії української інтелігенції (в даному разі йдеться про українську національну інтелігенцію), остаточно сформована вже після того, як цикл був завершений, виглядає наступним чином. Українська інтелігенція як особлива, специфічна соціальна група оформилась у другій половині XIX ст. – її "соціологічний статус" визначався її місцем в системі обслуговування культурних, виробничих і політичних інтересів суспільства (у цьому сенсі визначення "соціальної природи" інтелігенції, дане в марксистських схемах, було цілком раціональним). У той же час, чисто соціологічні параметри не відбивали сутності феномена, названого тоді інтелігенцією. Слово "інтелігент" ототожнювалось з певними морально-етичними нормами громадської й особистої поведінки, в основі якої було психологічне, моральне, іноді політичне відчуження від авторитарної держави, відданість певним "прогресивним" ідеям і системам цінностей, виключна роль у духовному і політичному житті суспільства. Термін "інтелігенція" адресувався представникам тих освічених верств українського суспільства, чия громадянська позиція відповідала вказаним параметрам. У цьому сенсі українська інтелігенція являла собою феноменальне історичне явище, що нагадувало російську і польську інтелігенцію (з останньою її поєднувало також особливе ставлення до "національного питання").

Українська інтелігенція формувалась у суспільстві, котре можна охарактеризувати як аграрно-архаїчне і традиційне. Низька соціальна мобільність і відповідний рівень внутрішніх суспільних зв'язків, розрив між "високою" і "низькою" культурами при очевидній нерозвиненості першої, відсутність економічно і політично впливових еліт – всі ці риси українського суспільства другої половини XIX – початку XX ст., специфічним, іноді парадоксальним чином позначились на становленні української інтелігенції і визначенні її громадських функцій.

Серед "зовнішніх" факторів, що окреслили феноменальність української інтелігенції, варто згадати те, що її формування відбувалося в межах імперій, не зацікавлених у виникненні саме української інтелігенції (втім, як і інтелігенції взагалі).

Крім того, цей процес збігся у просторі і часі з формуванням концепції сучасної (modern) нації як у межах офіційної ідеології імперій, так і в кордонах "національних відроджень" так званих "неісторичних народів". Нарешті, він тривав водночас зі спробами модернізації архаїчних, традиційних аграрних суспільств, у межах яких функціонувало українське суспільство.

Взаємодія згаданих “внутрішніх” і “зовнішніх” чинників розвитку українського суспільства визначили виключну месіанську роль національної інтелігенції і відповідно – її самооцінку. Українська інтелігенція стала не тільки культурною і духовною, але й політичною елітою нації, яка творилась її ж зусиллями. Українській інтелігенції довелося перебрати на себе функції соціальних груп і інститутів, що були відсутні в українському суспільстві через його відсталість (причини цієї відсталості – окрема тема). Наприклад, вона була єдиною силою, яка не тільки створювала модель української нації (як уявленої спільноти *imagined community*), але й мусила втілювати цю модель у життя. Українській інтелігенції довелося формувати структури, що пізніше стали називати “громадянським суспільством” – до певної міри вона була його заміником. Водночас перед нею ж стояло завдання створення моделі (національної) держави. В її завдання входило й створення “високої” культури на основі елементів “низької” культури, формування системи соціальної комунікації, розвиток культурної і політичної мобілізації мас тощо. Якщо взяти до уваги нечисленність української інтелігенції, деформованість її внутрішньої структури, залежність від влади, економічну і політичну слабкість, стає зрозумілим, що феноменальність, виключність її суспільної ролі була одним з найприкметніших парадоксів української новітньої історії. Очевидно, масштаб завдань, поставлених історією перед українською інтелігенцією, перевищував її фізичні можливості, що стало особливо наочним у період української революції 1917-1920 років. Попри це, саме в такому вигляді, як виключно важливий функціональний елемент українського суспільства (без якого це суспільство просто не могло існувати), українська інтелігенція була успадкована державами і режимами, між якими були розділені українські етнічні землі.

Якщо в умовах II Речі Посполитої (так само, як і в Чехословаччині, Румунії) роль і функції української інтелігенції якісно майже не змінились порівняно з дореволюційним періодом, то в радянській Україні інтелігенції судилося пережити масштабну трансформацію.

У період 1920-х – 30-х рр. українська інтелігенція у тому вигляді і у тій якості, в якій вона існувала до революції, минулася. Держава, побудована на моноідеологічному принципі, цілеспрямовано ліквідувала українську інтелігенцію як особливий соціокультурний феномен і перетворювала її на достатньо чисельну соціально-професійну верству державних службовців. “Етатизація” інтелігенції, що торкнулась не тільки української інтелігенції, була передбачена не тільки завданням створення “класово близької” інтелігенції, як це декларувалося владою. Були причини й більш глибокого характеру.

Процес переходу від традиційно-аграрного суспільства до модерно-індустріального, що розпочався ще в царській Росії і тривав еволюційним шляхом, у 1920-і – 30-і рр. набув катастрофічного, революційного характеру в радянській державі (як наслідок суб’єктивних факторів – прагнення правлячої партії побудувати соціалізм в “одній окремо взятій країні” і побудувати унітарну державу). Певна річ, “стара” українська інтелігенція, відповідна попередньому типу суспільства, була приречена. В разі еволюційних змін вона поступово поступалась би місцем новій, більш чисельній, технократизованій і, так би мовити, “стандартизованій” інтелігенції (щось на взірць *professionals, specialists* и т.п.).

У тому варіанті, що стався в реальності, заміна старої інтелігенції (не тільки української) відбувалася шляхом фізичного усунення значної частини її (що збігалось також з офіційною політикою “ліквідації буржуазних класів), ідеологічною асиміляцією тих, хто залишився живим, і масованою та інтенсивною підготовкою “нової” інтелігенції, рекрутованої з лав “титульних класів”. Звичайно, слово “інтелігенція” у цьому разі перетворилось на евфемізм, втратило своє оригінальне значення. Інтелігенція перетворилась в інтегральний елемент новоствореної соціальної структури суспільства, і, що ще більш важливо, у повністю лояльну і залежну від влади групу. Українська інтелігенція у її радянському варіанті залишалась “українською” за етнічною ознакою (етнічні українці в складі інтелігенції України з 1930-х років становили більшість), однак її роль в житті нації була зведена переважно до виконання директив влади.

Нова інтелігенція стала порівняно зі своєю попередницею достатньо чисельною соціальною групою, що було спричинене не тільки потребами економіки, освіти, культури, але й швидкою бюрократизацією суспільства. Інтелігенція перетворилась у головний ресурс поповнення кадрів бюрократії всіх рівнів.

Держава (зрозуміло, силами інтелігенції) створила досить ефективну систему маніпулювання суспільною свідомістю і соціальною поведінкою інтелігенції. "Колективізація" інтелігенції в одержавлених профспілках і так званих "творчих спілках", система годувань (премії, престижні посади), послідовне винищення і залякування інакомислячих, ідеологічна уніфікація тощо — все це сприяло ліквідації деяких відмінних морально-етичних і громадських характеристик, що вирізняли "стару інтелігенцію". На особистісному рівні це проявилось у різних формах, впритул до появи сурогатних моральних форм типу "партійна совість".

Отже, наприкінці 1930-х років, коли радянська влада декларувала факт створення "нової інтелігенції", чисто пропагандистська форма цих заяв багато в чому відповідала реальному змісту. У Радянському Союзі, і в Україні була створена доволі чисельна соціальна група, для окреслення якої використовувався термін "інтелігенція", однак в даному випадку сенс цього терміна змінився найрадикальнішим чином.

Втім, факт існування чисельної соціальної групи, що заробляла на життя розумовою працею, неминуче мав призвести до утворення в межах цієї групи інакомислення. Номо *intelligens* породжує *"homo dissidens"*. Наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років, в момент дестабілізації і послаблення радянської тоталітарної ідеологічної системи, викликаній "відлигою" і активізацією контактів із Заходом, в середовищі української (і всієї радянської) інтелігенції сформувалася критично мисляча, неконформістська інтелектуальна опозиція. Значну частку людей, що брали участь в дисидентському русі 1960-х — 80-х років, можна охарактеризувати як "інтелігенцію" в класичному розумінні цього слова.

Перефразуючи ефектний вислів Маркса, можна сказати, що, створюючи "нову" інтелігенцію, тоталітарна держава породжувала свого могильника. Найменше послаблення тотального контролю над інтелігенцією (а тотальний контроль можливий лише на нетривалий час) призвело до зародження інтелектуальної опозиції, що стала ферментом, який спровокував бродіння у всіх верствах населення, впритул до вищих ешелонів влади. Достатньо сказати, що українська неконформістська інтелігенція виробила цілий набір ідей, якими наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років скористувалась республіканська комуністична номенклатура для утримання влади і створення нової держави, узгодженої з інтересами цієї номенклатури.

Друга половина 1990-х не позначена новими роботами, присвяченими безпосередньо інтелігенції. Пишуться кандидатські і докторські дисертації, присвячені персоналіям чи культурним організаціям, витвореними українською інтелігенцією. Так само залишаються достатньо популярними сюжети, пов'язані з репресіями проти інтелігенції (особливо продуктивно в цьому напрямку працюють Юрій Шаповал і Сергій Білокінь³⁴). Почалась публікація щоденників і мемуарів відомих представників української інтелігенції і спогади про них³⁵. Архівісти почали грандіозний проект по створенню єдиної бази даних про персональні фонди представників української інтелігенції в архівах України. Однак в цілому розглядати інтелігенцію як самостійний об'єкт дослідження досить рідко викликає ентузіазм, хоч зацікавленість українською інтелігенцією, її роллю в історії нації, культури, державності не згасає.

Не виключено, що відродження інтересу до української інтелігенції станеться на ґрунті загального захоплення істориків проблемами становлення української нації, державності, національної самосвідомості тощо. Цілком очевидно, що аналіз цих проблем без звертання до історії інтелігенції неможливий. У одній з найбільш цікавих загальних робіт останніх років, книзі львівського історика Ярослава Грицака, присвяченій формуванню сучасної (модерної) української нації, історія української інтелігенції розглядається саме в контексті головної теми³⁶.

Можливо, присутність істориків, відносно вільних від ідеологічних упереджень, готових до відкритого сприймання конкурентних ідей, з плюралістичним типом мислення, знайомих з різноманітними методологічними структурами, дозволить вивести аналіз згаданих проблем на новий якісний рівень, в якому характер дослідження буде визначатися раціональним осмисленням і буде менш залежним від ідеологічної, політичної або дослідницької кон'юнктури.

Українська інтелігенція в зарубіжній україністиці

В зарубіжній україністиці (під цим поняттям в даному разі йдеться про україномовну й англomовну історіографію) перші роботи, присвячені українській інтелігенції, з'явилися ще у 1940-і – 50-і роки. Як і слід було сподіватись, провідною темою стали репресії проти української національної інтелігенції, перші дослідження, що мали документально-мемуарно-публіцистичний характер, були написані живими свідками сталінських чисток, які зуміли вижити і втекти на Захід. Першою можна вважати книгу Віктора Петрова, написану ще на початку 1940-х років, але видану лише у 1959 році³⁷. Автор запропонував дещо неочікувану й неординарну версію причин терору проти інтелігенції. “Більшовики, – пише В.Петров, – поставили завдання ліквідувати суперечність між розумовою і фізичною працею. Оскільки виконувалось це завдання безладними, адміністративними методами, неминуче зв'язаними з насиллям, ліквідація згаданої суперечності обернулась ліквідацією інтелігенції”³⁸.

У 1947 році вийшла книга Семена Підгайного про українських інтелігентів – в'язнів Соловецького табору особливого призначення³⁹. Робота була чисто описовою, однак містила безцінні свідчення про людей, долі яких практично були невідомі до середини 1990-х років, коли була відкрита для загального доступу частина архівів КДБ.

Тему репресій продовжили збірки спогадів і антології репресованих письменників, видані у 1950-і роки⁴⁰, а також роботи, присвячені українським вченим і науковим установам, що стали жертвами “радянзації”⁴¹. На особливе згадування заслуговує монографія Наталії Полонської-Василенко про українську Академію Наук, яка хоч і написана вкрай суб'єктивно, однак містить надзвичайно цікаві деталі про процес “приручення” української наукової еліти радянською владою (Н.Полонська-Василенко, дружина академіка Миколи Василенка, була сучасницею і свідком описуваних нею подій). Своєрідним результатом “віктимології” української інтелігенції можна вважати книгу Григорія Костюка, також свідка і жертви масового терору 1930-х, що під час другої світової війни втік на Захід⁴². Хоча його робота не присвячувалась безпосередньо інтелігенції, тема репресій проти останньої стала чи не основним її лейтмотивом.

Можна вважати, що названі праці “діаспорних” дослідників і публіцистів (зрозуміло, що подібних робіт було значно більше, ніж ми згадали), також написані в певному, антирадянському (антикомуністичному, антисталіністському) каноні, були своєрідною відповіддю українській офіційній історіографії, що замовчувала цілий ряд тем. У той же час тематика, спрямованість та ідеологічний підтекст цих праць визначили їх невисокий науково-аналітичний рівень і однобічний підхід.

Коли йдеться про “діаспорну” історіографію, особливої уваги заслуговує Іван Лисяк-Рудницький. Інтелектуальна чесність, компактність і глибина узагальнень, висока мовна культура і масштабність аналізу вирізняють роботи цього дослідника, що, на жаль, так і не написав свого *magnus opus*. Значна частина наукового спадку Івана Лисяка-Рудницького (статті, есе, рецензії) так або інакше стосуються різних аспектів історії української інтелігенції, передусім це стосується його робіт з історії української суспільно-політичної думки⁴³. У деяких з них інтелігенція є безпосереднім об'єктом аналізу як суспільний, духовний феномен⁴⁴. Українська інтелігенція, у версії І.Лисяка-Рудницького, була провідною силою в процесі формування української нації. За умов, коли традиційні економічні і політичні еліти українського суспільства були асимільовані або нерозвинуті, інтелігенція

перебрала на себе їх роль у національному відродженні. У цьому полягає її історичне значення і місія, і водночас – трагедія.

У радянській Україні відбулось “виродження” інтелігенції у класичному розумінні цього слова, оскільки комуністичний режим взяв курс на повне підпорядкування інтелігенції своїм інтересам, що виключало можливість існування інтелігенції як особливого суспільного явища. Політика більшовиків щодо інтелігенції взагалі й української інтелігенції зокрема, будувалась на трьох основних принципах: 1) прямий терор (фізичний і моральний); 2) дегуманізація і деінтелектуалізація інтелігенції (перетворення її шар “працівників розумової праці”) і 3) деморалізація і розбещення інтелігенції системою контрольованих владою синекур і “годувань”, так звана політика “турботи про інтелігенцію”.

І.Лисяк-Рудницький не обмежився констатацією “виродження” української інтелігенції. Посилаючись на вислів Леопольда фон Ранке про те, що в людському суспільстві існує тенденція до самозбереження, він довів, що інтелігенції як такій іманентно притаманне прагнення до відтворення духовно-культурних цінностей і це прагнення неминуче приводить до відродження “класичної” інтелігенції – це і є одна з ознак тенденції українського суспільства (йшлося про націю) до самозбереження.

У 1980-і роки західна історіографія поповнюється новими роботами, в яких історія української інтелігенції представлена як один з головних сюжетів. Книга американського історика Джеймса Мейса про український “націонал-комунізм” у 1918-1923 роках є, по суті, серією історико-політичних портретів найбільш відомих представників даної течії: Миколи Скрипника, Михайла Волобуєва, Матвія Яворського, Олександра Шумського, Миколи Хвильового⁴⁵. Вона і зараз може бути своєрідним путівником для тих, хто цікавиться історією свідомого, незумисного співробітництва національної інтелігенції з більшовицькою владою.

Монографія Богдана Кравченка⁴⁶ стала першим на Заході дослідженням, в якому для аналізу суспільних позицій української інтелігенції та змін в її соціальній психології були використані соціологічні методи. У своєму аналізі Б.Кравченко спирався на три теоретичні конструкції, що до нього не застосовувались у дослідженнях сучасної (модерної) української історії: теорію Карла Дойча (національна самосвідомість і масові комунікації), концепцію Пола Брасса (про свідомий вибір політичними елітами певної форми етнічності в боротьбі за політичний вплив і владу) і теорію “внутрішнього колоніалізму” Майкла Гехтера.

Інтелігенція (в даному разі – національна інтелігенція) представлена у Б.Кравченка у достатньо традиційному ключі. Вона є продуцентом і носієм національної самосвідомості, ідеї нації. Вона ж створює інфраструктуру національного руху (систему масової комунікації) і є рушійною силою останнього (політичною елітою нації). Нетрадиційним було те, що Б.Кравченко використав у своїй аргументації історико-соціологічні дані, втручаючись у сферу, традиційно звичну для радянських істориків, і, що цікаво, впадаючи у характерний для них детермінізм.

Не менш цікавим був і метод “історіографічної інверсії”, вжитий Б.Кравченком. Спираючись на дані радянських досліджень і радянської офіційної статистики і преси, він подав абсолютно іншу інтерпретацію подій і процесів, можливо, іноді договорюючи за своїх колег з-за “залізної завіси” те, що вони не могли або не хотіли сказати.

Зміни у соціальному, професійному, національному, демографічному складі “інтелігенції України”, що відбувались у 1920-і роки, вважає Б.Кравченко, призвели до посилення її ролі у житті суспільства і викликали відповідну реакцію влади в період сталінських чисток. Важливою тенденцією для подальшого розвитку радянської системи він вважав збільшення питомої ваги інтелектуалів-українців у радянській бюрократичній системі. На відміну від більшості своїх західних колег Б.Кравченко не розглядав 1930-і роки як загальний колапс в історії української інтелігенції і культури. Загальний фізичний і моральний збиток, завданий українській інтелігенції, був величезним, визнає він, однак кардинальне збільшення загальної чисельності інтелігенції як соціальної верстви, зростання питомої ваги етнічних українців практично у всіх професійних групах інтелігенції (особливо

Наукові записки

нетрадиційних для українців – технічній, управлінській тощо) стали основою для піднесення національної самосвідомості української нації в майбутньому. Свідченням цього стало виникнення “шістдесятництва” і дисидентського руху в 1960-і – 70-і роки.

З наукових праць, опублікованих у 1980-і роки на Заході, слід згадати також докторську дисертацію Ярослава Білоцерковича⁴⁷, присвячену надзвичайно детальному соціологічному аналізу дисидентського руху в Україні. Дані, наведені автором, наочно засвідчують те, що дисидентський рух був в основі своїй інтелігентським як за складом учасників, так і за сферою впливу. На відміну від Богдана Кравченка, який вважав однією з основних причин виникнення дисидентської опозиції в радянській Україні обмеження соціальної мобільності української інтелігенції в 1950-і – 60-і роки, Ярослав Білоцеркович вбачає в основі культурного і політичного нонконформізму конфлікт духовних цінностей, культивованих національною інтелігенцією і нав’язуваних радянською ідеологією.

1990-і роки не принесли будь-яких новацій у дослідженні української інтелігенції на Заході. Монографія Джорджа Лібера⁴⁸ в сюжетах, присвячених українській інтелігенції, практично повторює висновки Богдана Кравченка, щоправда на основі більш широкої джерельної бази. Книга Мирослава Шкандрія про літературну дискусію 1920-х років є ще однією, досить детальною реінтерпретацією процесів, що відбувались у середовищі української літературної еліти у період культурного відродження і політики “українізації” 1920-х років.

Як бачимо, у західній історіографії не було капітального наукового дослідження, присвяченого безпосередньо українській інтелігенції. Її історія розчинялась у більш загальних сюжетах або ж подавалась через біографічні дослідження. Останньою порою спостерігається певне поживалення цікавості до української інтелігенції знову в контексті більш загальної проблеми: становлення української нації, її формування як “imagined community”. Найбільш цікавими у цьому відношенні можна вважати роботи Джорджа Грабовича і Романа Шпорлюка, Сергія Єсельчика та інших⁴⁹.

Закінчуючи цей достатньо фрагментарний огляд західної історіографії, напевно, варто згадати ту обставину, що дослідження, стосовні історії української інтелігенції, як і української історії в цілому, традиційно були і поки що залишаються (за рідкісним винятком) прерогативою етнічних українців. Проте в останні роки відбувається інтервенція вчених неукраїнського походження у галузь українських досліджень і це вселяє надію на те, що україністика, зокрема така її галузь як історія інтелігенції, стане космополітичною.

Західні дослідники, що звертались до історії української інтелігенції, свого часу виконали своєрідну “компенсаційну” функцію, вивчаючи ті сюжети, котрі в радянській Україні були заборонені або свідомо фальсифікувались. У нинішній час, коли ця функція втратила свою актуальність, а вчені Заходу здобули доступ до українських архівів і можливість вільно контактувати з українськими колегами, виникають нові перспективи для дослідження української інтелігенції. Дискусійне поле значно розширилось як з огляду на кількість учасників, так і в якісному відношенні: методологічний плюралізм, свобода дискусії, вибору тематики тощо. З’явилися можливості для якісно нових інтерпретацій. Водночас не можна не помітити, що дискусії останнього часу стосовно української інтелігенції групуються як у західній, так і в українській історіографії переважно навколо трьох тем: “інтелігенція і нація”, “інтелігенція і радянський тоталітаризм” і “забуті” (або репресовані) персоналії. Можна сподіватися, що інтелектуальний голод на обговорення цих тем невдовзі буде погамований і дослідники поруч із згаданими спроможуться звернутись до інших тем, наприклад, як проблема відповідальності інтелігенції, її місце в індустріальному і постіндустріальному суспільстві, інтелігенція і масова культура, роль інтелектуальних еліт в сучасних трансформаціях українського суспільства, соціально-

⁴⁷ Досить показовим у цьому відношенні є факт, що українською інтелігенцією займаються і в Японії: професор Казуо Накаї з Токійського університету пише книгу про І.Франка і М.Павлика.

психологічний образ інтелігенції тощо. В будь-якому разі очевидно, що історія інтелігенції як в українському, так і загальнолюдському контексті – досить перспективна галузь досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сталин И.В. Вопросы ленинизма. – 11-е изд. – М., 1953. – С.526; 2. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т.2. – С.256-257; 3. Українська радянська енциклопедія. – К., 1979. – Т.4. – С.405; 4. Українська інтелігенція під судом КГБ. – Сучасність, 1970; 5. План-проспект и методические рекомендации авторам VI и VII томов "История классов и социальных слоев Украинской ССР". – К., 1986. – С.61; 6. Сталин И. О проекте Конституции Союза ССР: Доклад на Чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов 25 ноября 1936 г. – М., 1947. – С.512; 7. Курносоев Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих. – К., 1968; 8. Курносоев Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959-1970). – К., 1975; 9. Там само. – С.43; 10. Забелин И.М. Человек и человечество. – М., 1970; Венжер В.Г. Методологические принципы совершенствования социальной структуры советского общества. – М., 1977; 11. Смоляков Л.Я. Социалистическая интеллигенция. Социально-философский анализ. – К., 1986. – С.50; 12. Интеллигенция Советской Украины (некоторые вопросы историографии и методологии исследования). – К., 1988. – С.79-80; 13. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К., 1991. – С.11; 14. Смоляков Л.Я. Вказана праця. – С.60; 15. Див. напр.: Бондар А.Г., Курносоев Ю.О. У навчанні та праці. – К., 1963; Коновалов М.А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції (Діяльність КП України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів (1928-1937 рр.). – К., 1973; Кривошей Г.М. Партийное руководство развитием творческой активности инженерных кадров (Из опыта Компартии Украины). – К., 1982; 16. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985; 17. Див.: Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. – К., 1963; 18. Див.: Федюкин С.А. Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР. – М., 1960; Його ж. Советская власть и буржуазные специалисты. – М., 1960; Його ж. Великий Октябрь и интеллигенция. – М., 1972; 19. Литвинова В.П. З історії залучення старої технічної інтелігенції до соціалістичного будівництва на Україні в 1917-1921 рр. // Питання історії народів СРСР. – Х., 1971. – Вип.11. – С.22-30; Литвинова В.П., Шейко В.Н. Привлечение буржуазных специалистов к обороне и хозяйственному строительству УССР (1917-1920 гг.) // Вопросы истории СССР. – Х., 1983. – Вып.28. – С. 16-25; Міхеєв С.П. До питання про діяльність більшовиків України по залученню старої інтелігенції на бік Радянської влади // Український історичний журнал. – 1983. – №11. – С.54-60; 20. Курас І.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978; Римаренко Ю.І. Український буржуазний націоналізм – ворог інтернаціонального єднання трудящих. – К., 1970; Його ж. Буржуазний націоналізм та його "теорія" нації. – К., 1974; 21. Курносоев Ю. О., Бондар А.Г. У навчанні та праці: Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. – К., 1964; Ткачова Л.І. Вказана праця; 22. Шип Н.А. Вказана праця; 23. План-проспект... – С.61; 24. Історія інтелігенції Української РСР 1917-1990 рр. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / Упоряд. Л.Ю.Ступак, З.Х.Мухіна та ін. – К., 1991; 25. Див.: Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989; Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990; Табачник Д., Сидоренко О. За стандартними звинуваченнями. – К., 1990; 26. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-ті – 30-ті роки). – К., 1991; 27. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. – Кн. I. – К., 1994. – С.12; 28. Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992; Копиленко О.Л. Повернення М.С.Грушевського. – К., 1991; Його ж. «Українська ідея» М.Грушевського: історія і сучасність. – К., 1991; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасєв С.М. М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття (1924-1934). – К., 1996; 29. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994; 30. Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918-1939). – Львів, 1993; 31. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.-Едмонтон, 1992; Його ж. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993; Його ж. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років. – К., 1995; 32. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років... – С.4; 33. Gella A. A Structural Definition of the Intelligentsia Against the Background of Three Historical Periods. In: Raj P. Mohan (ed.). The Mythmakers. Intellectuals and the Intelligentsia in Perspective. - New York - Westport, Connecticut - London, 1987; 34. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1998; 35. Син України. Володимир Боніфатійович Антонович: У 3-х т. – К., 1997; М.С.Грушевський. Щоденник (1886-1894). – К., 1997; Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. – К., 1997; Руденко М. Найбільше диво – життя. Спогади. – К., 1998; Щоденник Аркадія Любченка (2/XI-41 р. – 21/II-45). – Львів-Нью-Йорк, 1999; 36. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 1996; 37. Петров В. Українські культурні діячі 1920-1940 рр. – жертви більшовицького терору. – Нью-Йорк, 1959; 38. Там само. – С.9; 39. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. – Б.м., 1947; 40. The Black Deeds of the Kremlin. A White Book (The Book of Testimonies). Toronto, 1953; Лавриненко Ю. Розстріляне відродження. – Париж, 1959; 41. Збірник на пошану

українських учених, знищених більшовицькою Москвою. – Записки Наукового Товариства ім. Т.Г.Шевченка. – Т.СХХІІІ. – Париж-Чикаго, 1962; Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук (нарис історії). – Ч. І-2. – Мюнхен, 1955-1958; 42. Hryhory Kostyuk Stalinist Rule in the Ukraine. A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939). – New York, 1960; 43. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Мюнхен, 1973; 44. Ivan L. Rudnytsky The Intellectual Origins of Modern Ukraine. In: Ivan L. Rudnytsky Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987, pp.123-142; Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції// Між історією і політикою. – С.358-383. Праці І.Лисяка-Рудницького перевидані в Україні: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2-х т. – К., 1994; 45. Mace James. Communism and the Dilemmas of National Liberation. National Communism in the Soviet Ukraine, 1918 – 1933. – Cambridge, MA, 1983; 46. Bohdan Krawchenko. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – London, 1987. Укр. переклад: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття. – К., 1997; 47. Bilocerkovycz Jaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation. Boulder and London, 1988; 48. George Liber. Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR 1923-1934, Cambridge, 1992; 49. Roman Szporluk. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State. *Daedalus*. Vol. 126, No.3 (Summer, 1997), pp. 85-119; The Body and National Myth: Motifs from the Ukrainian National Revival in the Nineteenth Century. *Australian Slavic and East European Studies*. Vol. 7, No.2 (1993), pp.31-59; Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці ХІХ століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. – 1996. – №12. – С. 90-94.

О.І.Стадніченко

РОЛЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ-ХХІ СТОЛІТЬ

На порозі нового століття особливо гострою постає проблема необхідності докладного і всебічного вивчення значення і ролі вітчизняної інтелігенції в історії України, оскільки саме її історія в концентрованому вигляді відображає історію всього українського народу, становлення українців як окремої самобутньої нації, його культури. Інтелігенцію можна вважати носієм національної свідомості цілого народу в найкращих і найвищих його формах; це сила, що накопичила історію народу, його культурний і науковий досвід, створила притаманні лише цьому народу культурні цінності¹.

Дослідження історії української інтелігенції, вивчення ролі і значення інтелігенції як важливого чинника державотворчих процесів в Україні протягом останніх століть дає нам можливість долучитися до квітесенції історії Української держави, українського народу, української нації.

Роль і значення еліт в житті суспільства важко переоцінити. Кожна епоха ставить перед суспільством певні завдання, вміле і раціональне вирішення яких як у теоретичній, так і в практичній площині залежить в першу чергу від спеціалістів з економіки, політики, права, мистецтва тощо. Ці проблеми становлять безпосереднє коло інтересів еліти. Займаючи провідне місце в еліті, інтелігенція завжди була “головою нації”, генератором передових ідей. Один з дослідників теорії еліт американсько-польський соціолог Ф.Знанецький писав, що китайський мандарин викликав повагу і поклоніння людей не стільки тим, що він – мандарин, скільки тим, що він був людиною освіченою на противагу неосвіченій юрбі. Саме від інтелігенції, стверджують у своїх працях західноєвропейські і американські дослідники Г.Маракузе, Х.Ортега-і-Гассет, В.Паретто, Е.Фром, в значній мірі залежить, яким шляхом йтиме розвиток суспільства, як розвиватимуться інститути політичної системи, сама держава². Не випадково О.Шпенглер, А.Тойнбі, Г.Маракузе та інші дослідники проблеми наголошували, що чим більш значимою і чисельною є верства інтелігенції в суспільстві, тим більш воно сприйнятливим до демократичних змін і тим більш вимогливим і гнучким воно виявляється до різного роду позитивних перетворень.

Водночас виявляється і інша закономірність – інтелігенція, яка завжди продукує ідеї, що сприяють суспільному поступу, не завжди виступає силою, що має державну, офіційну підтримку влади. Навіть невеликий ретроспективний погляд на історію різних держав засвідчує, що всі деспоти безвідносно до часу, в якому їм довелося жити, а також їх політичних уподобань, соціального походження чи расової приналежності, завжди вбачали в інтелігенції свого найбільш запеклого ворога, якого намагалися залякати, підкупити,

ізолювати від широких мас або перевиховати (Сталін, Мао Цзедун, Пол Пот), а найпевніше – фізично знищити.

Більшість соціологів вказують на те, що інтелігенція як специфічна соціальна верства була і досі залишається досить аморфним явищем; її соціологічні контури часом дуже розпливчасті, їй властиві відносно висока соціальна мобільність, рухливість соціальних і культурних характеристик, не кажучи вже про політико-ідеологічні прихильності та орієнтації. Крім того, однією з найважливіших її соціальних функцій завжди залишалося інакомислення, вона була тим середовищем, яке породжувало ідеї, що не збігалися з офіційно визнаними суспільно-політичними нормами, ідеологією держави в цілому. У демократичних, відкритих суспільствах критично налаштована частина інтелігенції має можливість відносно відкрито виголошувати і пропагувати свої ідеї, що стосується закритих тоталітарних суспільств, то подібних можливостей інтелігенція позбавлена. Україна, яка протягом довгого історичного періоду перебувала під владою імперської Росії, а потім – у складі СРСР, не могла забезпечити вітчизняній інтелігенції нормальних умов для праці. Ці особливості інтелігенції та її ролі в історії країни слід враховувати при дослідженні відносин української інтелігенції із державою не лише у XIX, XX ст., а протягом усієї історії України.

Якщо спробувати визначити, з якого часу ми можемо говорити про українську інтелігенцію як остаточно самовизначену, окрему соціальну верству у сучасному розумінні цього слова, то більшість дослідників схиляються до такої дати як кінець XIX – початок XX ст. В цей час вітчизняна інтелігенція дійшла вищого ступеня політичної організації, що виявилось у формуванні самостійних політичних партій, які виступали активною цілком свідомою силою в політичній боротьбі. Таким чином, переломним етапом в зміні соціальної природи української інтелігенції стало XIX ст. Головними рисами її розвитку в цей період можна вважати, по-перше, інтенсивне кількісне зростання, по-друге, її демократизація, зміна соціальних джерел її формування, по-третє, значне збільшення її впливу на суспільно-політичне життя суспільства, по-четверте, її остаточно оформлення в окрему специфічну соціальну верству. Саме з цього часу вона стає провідною політичною силою нації, активним чинником державотворчих процесів³.

В цілому, умови формування і розвитку української інтелігенції протягом XIX–XX ст. не можна назвати сприятливими. За умов перебування у складі Російської імперії годі й було сподіватися, що інтелігенція пригніченої нації розвиватиметься без деформацій у передову соціальну верству із відповідним рівнем політичної ментальності. Незважаючи на це, українська інтелігенція спромоглася на значні культурні і політичні звернення. У новому столітті політичний портрет української інтелігенції збагатився новими фарбами й відтінками, а на зміну аполітичній діяльності у сфері просвітництва попередньої доби (XIX ст.) прийшов активний політичний рух, який має місце протягом XX–XXI ст.

В умовах радянської політичної системи можна виокремити ряд принципових позицій, з яких виходила влада при здійсненні своєї політики щодо еліти. По-перше, одним з найпринциповіших завдань системи було повне одержавлення інтелігенції: вся без винятку інтелігенція має працювати тільки за вказівками держави. Переважна більшість інтелігенції переходить у розряд державних службовців, діяльність представників так званих «вільних професій» (письменників, художників, артистів тощо) регулюється державою через одержавлені профспілки, творчі спілки й систему «годовниць» (державні премії, фонди тощо).

По-друге, важливу роль система приділяла подоланню індивідуалізму інтелігенції як специфічної суспільної групи. Можна сказати, що здійснювалася «колективізація інтелігентної праці» через створення творчих спілок, які, з одного боку, гарантували більш-менш сприятливі матеріальні умови існування, а, з іншого боку, спрямовували творчу діяльність в необхідне для режиму русло. Правомірно буде сказати, що з'являється принцип колективної відповідальності за результати творчої діяльності, що більше нагадує принцип кругової поруки.

По-третє, слід нагадати і про тотальну ідеологізацію інтелігенції, що торкалася усіх без винятку сфер життя. Сама державна ідеологія набувала рис релігійного культу екстримістського спрямування з рисами фанатизму, догматизму, нетерпимості до інакомислення. Подібна уніфікація інтелігенції в Україні, як і Радянському Союзі в цілому, призвела до звуження світоглядних позицій інтелігенції, зниження її культурного рівня.

По-четверте, у руслі політики одержавлення української інтелігенції здійснювалась також і її денаціоналізація. Цей процес розгортався у двох напрямках — русифікація і асиміляція національної інтелігенції. Русифікацію слід розглядати не тільки як процес відвертого насаджування російської культури, витіснення національної мови і культури, оскільки вона мала чимало різних аспектів, крім суто культурного. Серед головних наслідків русифікації і асиміляції національної інтелігенції в Україні слід назвати такі як архаїзація й етнографізація національних культур, їх відставання від пануючої культури, яка модернізувалась, провінціалізація цих культур і, відповідно, — національної інтелігенції.

Ще одним аспектом державної політики у XX ст. щодо інтелігенції були репресії. Щоб проілюструвати особливу увагу радянської партійної верхівки до української еліти, наведемо таку статистику: 1920-1924рр., 1929-1931рр., 1933р., 1937-1938рр., 1946-1951рр., 1965р., 1972-1973рр., 1979-1980рр. — це дати, що характеризують найбільш гострі прояви репресивної політики щодо української інтелігенції. Але паралельно із цією хронологією велася неупинна боротьба протягом усього періоду радянської історії із націоналізмом в Україні, яка фактично призводила до винищення інтелектуально-культурного генофонду. Найбільших і найсерйозніших втрат Україні завдали репресії 1930-х рр., які знищили відразу два покоління інтелігенції: дореволюційну і її духовних спадкоємців — генерацію, яка була основною силою національнокультурного відродження 1920-х рр. Своім наслідком це мало втрачену інтелектуально-духовну традицію, що формувалася не одне десятиліття, розірваний зв'язок між інтелігенцією.

В перші два десятиліття радянської влади було закладено серйозні передумови для дегуманізації інтелігенції та культури загалом. Це відбувалося водночас із формуванням соціально-негативного та споживацького ставлення до інтелігенції. Як тільки її стали вважати «прошарком», що його потрібно «використовувати» в «інтересах трудящих», розпочалася дегуманізація інтелектуальної праці. Виступаючи на історичній арені як носій культурних цінностей, генератор духовного багатства суспільства, вона у нас посіла заздалегідь нерівноправне становище у порівнянні з «виробниками матеріальних благ». Мало того, пріоритети в розвитку самої інтелігенції перебрала собі та її частина, яка мала безпосереднє відношення до системи суспільного виробництва. Відбувалася технократизація інтелігенції та культури, її гуманітарна сфера залишалася у відносній занедбаності⁵.

Разом із тим вже сьогодні ми можемо цілком справедливо зазначити, що найталановитіші представники української інтелігенції, незважаючи на перешкоди, спромоглися створити високохудожні книги, картини, спектаклі, кінофільми. Тисячі інтелігентів чесно служили науці, працювали на ниві освіти й охорони здоров'я. Про все це добре відомо, і ми віддаємо належне їх сумлінній і багато в чому самовідданій праці. На Україні культурна еліта й насамперед письменники в умовах десталінізації вдалися до нових спроб розширити межі творчого самовираження. Письменники старшого покоління продовжували вимагати реабілітації своїх репресованих колег. Так, Олександр Корнійчук закликав опублікувати «Бібліотеку великих 20-х» для популяризації творів Блакитного, Куліша, Курбаса та інших жертв чисток. Інші прагнули добитися аналогічного для тих, хто в 40-х роках став жертвами Кагановича.

Але особливо визначною подією стала поява нового покоління письменників, критиків і поетів, таких як Василь Симоненко, Ліна Костенко, Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Іван Драч, Микола Вінграновський і Дмитро Павличко, котрі вимагали виправити «помилки», яких у минулому припустився Сталін, і надати гарантії того, що культурний розвиток народу не душитимуть у майбутньому. На їхній погляд, найкраще втілити цю мету можна лише «шляхом повернення до правди», вони вимагали припинити втручання партії в

справи літератури й мистецтва, визнати право експериментувати з різноманітними стилями, забезпечити центральну роль української мови в освітній і культурній діяльності в республіці. На початку 60-х рр. представники цього нового покоління в літературі, яке стали називати «шестидесятниками», не лише відкидали втручання партійних чиновників, а й викривали лицемірство, опортунізм і надмірну обережність своїх старших колег. Їх можна вважати попередниками і провісниками майбутнього етапу відродження інтелігенції в Україні.

Рух опору 60—80-х рр. XX ст. був логічним продовженням попередніх етапів національно-визвольної. Згадаймо, що український національно-визвольний рух з кінця XIX ст. пройшов у своєму розвитку такі етапи: аполітичне культурництво, формування програмних постулатів, створення політичних партій і формування політичних вимог, збройна боротьба за визволення. Через ці етапи (за винятком останнього) пройшов і рух 60—80-х рр. Базовими осередками руху стали міста, а міська інтелігенція традиційно взяла на себе роль організатора і провідного учасника руху. Так, за підрахунками Б.Кравченка, з 659 дисидентів 86% належало до службовців (фактично – до інтелігенції), 13% - до робітників і лише 1% - до колгоспників⁶.

Виняткова роль інтелігенції в русі опору повністю підтверджується попередньою практикою діяльності інтелігенції як соціальної групи як авангардної групи суспільства. У 80-х роках XX ст. українська творча еліта силою слова духовно підняла український народ до усвідомлення своєї значущості як окремої самобутньої нації. Українські письменники, поети, митці попри романтизм і брак організаційного управлінського досвіду, намагалися підняти націю на мирне відстоювання своїх прав, на національно-культурну самобутність і державну незалежність України. Вітчизняне письменство творило чудову лірику, нагадувало про героїчну минувшину («Собор» О.Гончара, історичні романи П.Загребельного, поезія В.Симоненка та творчість цілого ряду інших представників інтелігенції), сприяло пробудженню національної самосвідомості, національної гордості українського народу.

Таким чином, творча еліта України виступила генератором ідей незалежності у другій половині 80-х - на початку 90-х років. «Сьогодні, - зазначав І.Драч, - українська інтелігенція пошматована між політичними партіями..., принижена повсякденними турботами..., продовжує боротьбу за гуманізм, демократію в Україні»⁷. На сучасному етапі українська інтелігенція бере активну участь у політичних державотворчих процесах, свідченням чого є діяльність таких відомих представників творчої еліти як І.Драч, Б.Олійник, Д.Павличко, В.Яворівський. Вплив інтелігенції на державотворчі процеси здійснюється шляхом формування громадської думки у трьох основних напрямках: через безпосередню участь у владних структурах; через діяльність у політичних партіях, громадських організаціях і рухах; через управління культурологічними процесами у творчих спілках, культурно-освітніх закладах, ВНЗ.

Вищевикладений матеріал дає ґрунт для висновку про особливу роль та значення інтелігенції в історії України. Особливістю перехідного періоду, характерного для України на сучасному етапі, є соціальна нестабільність. На шляху ринкових перетворень жодна із соціальних груп українського суспільства не почуває себе впевнено. Водночас є сила, найбільш підготовлена професійно, яка володіє організаторськими здібностями, широкими міжнародними зв'язками, – це інтелігенція. Українська інтелігенція посідає особливе місце в історії держави, оскільки була і є найбільш підготовленою до сприйняття нового. Інтелігенція нині посідає в державі важливе місце. Так, наприклад, серед депутатів Верховної Ради України 13 скликання українська інтелігенція займала значну частку: 25,5% - вузівських працівників, докторів наук – 6,6%, кандидатів наук - 18,7%⁸, що свідчить про зростання авторитету інтелігенції в сучасному суспільстві, а також дає можливість сподіватись, що часи, коли інтелігенція офіційно проголошувалася «гнилою» і непотрібним прошарком у робітничо-селянському суспільстві, залишаться сумним уроком історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.12.
2. Візирякіна Н.І. Вплив інтелігенції на державотворчі процеси в Україні // Вісник УАДУ – 2000. – №1. – С.129.
3. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. – С.12.
4. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 рр. – К., 1995. – С.180.
5. Касьянов Г. Сталінізм і інтелігенція. – К., 1990. – С.93.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 рр. – С.189.
7. Драч І. Політика. Статті, доповіді, інтерв'ю. – К.: Товариство Україна, КВІ. – 1996. – С.126.
8. Верховна Рада України. Інформаційний довідник. – К., 1998. – С.21.
9. Кучма Л. Разом вистоїм і переможемо // Україна і світ. – №34. – 1999. – С.4.

О.О.Верлан, В.А.Малюська

**НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ НА ЗЛАМІ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЕПОХ:
УКРАЇНІЗАЦІЯ І СЬОГОДЕННЯ**

Історія розвитку людства, окремих країн і народів переконливо засвідчує, що одним із найактивніших суб'єктів суспільних перетворень є інтелігенція, творча й громадсько-політична діяльність якої відчутно позначається на всіх сферах життя суспільства. Універсальний словник-енциклопедія характеризує дану спільність як „прошарок освічених людей, які професійно займаються розумовою працею”. Словник іноземних слів поняття інтелігенції визначає так: „Інтелігенція [< kfn. intelligens (intelligentis) знаючий, розуміючий, розумний] – соціальна група. В яку входять люди, які професійно займаються розумовою працею і мають необхідну для цієї праці спеціальну освіту (інженери, техніки, лікарі, викладачі, юристи, працівники науки та мистецтва”¹. Діячі мистецтва, науки й культури мають великий вплив на формування національної самосвідомості широких народних мас. Разом з тим, в момент зламу політичної системи дана спільнота найгостріше переживає і демонструє всі складнощі перехідного періоду. Адже це єдина група, що в залежності від політичних прерогатив поділяється суспільством на нову та стару генерацію – на носіїв і руйнівників пануючої ідеології. Зазначимо, що в період перелому і зароджується система культурної самобутності нації.

Політичні та соціально-економічні зміни, що відбулись у Східній Європі та в республіках колишнього СРСР в кінці XX століття, охопили й Україну і переконливо довели неухитне значення національної інтелігенції в суспільному процесі.

Громадсько-політична та освітня активність української інтелігенції на сучасному етапі є проявом кращих традицій, що сформувалися в історичному минулому. Пік її припадає на 20-ті роки XX століття, коли були закладені підвалини національної освіти та визначено місце інтелігенції в суспільному житті України.

Дане питання в загальних рисах було висвітлене в працях М. Бухаріна, А. Луначарського, М.Грушевського, роль інтелігенції в системі формування окремих інститутів суспільства характеризували О.Зінко, Г.Гончар, П.Говдя, становище даної соціальної групи в системі тоталітарної держави розкривали Г.Касьянов, С.Федюкін, В.Коцур. Разом з тим недостатньо висвітлено місце інтелігенції в період становлення нової ідеології та її вплив на науково-освітні традиції України. Отже, метою даної роботи є порівняльний аналіз ролі і місця в період українізації та сучасності.

Початок 20-х років радянською ідеологією був визначений як „суцільна боротьба комуністичної партії проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму, індустріалізацію, соціалістичні перетворення сільського господарства”...„Боротьба” охоплювала всі ланки суспільного життя – від соціалістичного змагання до ліквідації проявів буржуазного націоналізму. Сфера науки і культури також проголошувалася „фронтом”, а співробітництво з інтелігенцією старої формації – формою класової боротьби. В атмосфері все нових „тріумфальних перемог” робітничого класу інтелігенція як носій духовних цінностей суспільства була відсунута на задній план. Самі поняття „інтелігенція” й „інтелігентність” дедалі частіше звучали

зневажливо. В.А. Солодін, який працював у Головліті СРСР і пройшов шлях від цензора до начальника управління, відзначав: „Тоді в партійних колах не було поняття „інтелігентність”, було поняття „інтелігентщина”, щось дуже слизькувате, розмите, роздвоєне – це вважалося пороком, який необхідно викоринювати”².

Дискусія, що розгорнулася в 1923 р. з питання про місце і роль інтелігенції в радянському суспільстві, визначила три підходи до даної групи. Прихильники першої (Заткінд, Вольфсон) кваліфікували інтелігенцію як різновид робітничого класу, закріплений за особливим видом суспільно корисної праці; другої (М.Бухарін, А. Луначарський) – вважали інтелігенцію самостійною частиною непролетарських, середніх прошарків суспільства („третім станом”); третя (Полонський та інші) у кожному суспільному класі вбачала свою інтелігенцію³.

Як бачимо, лише послідовники другої позиції відводили інтелігенції самостійну роль в суспільному розвитку. За визначенням А. Луначарського, інтелігенція – це прошарок освічених, висококваліфікованих спеціалістів у різних сферах, професійні знання котрих вимагають інтелектуально-емоційних і духовних зусиль. Феномен інтелігенції полягає в тому, що вона зберігає і передає культурні та інтелектуальні цінності суспільства⁴. Розуміючи важливість досвіду інтелігенції, її знань в будівництві держави, він відводив їй навіть роль культурного авангарду. Але завдання перетворення суспільства на комуністичних засадах, продекларовані більшовицькою владою, класовий підхід до інтелігенції в кінцевому підсумку визначили їй роль нерівноцінного соціального партнера, який під „керівництвом” (тобто пильним ідеологічним контролем) владних структур партії мусив реалізувати своє природне покликання – „допомагати” робітничому класу здійснювати культурну революцію.

Проте в 20-і роки лише розпочинався процес формування тоталітарної системи, а партія ще не мала монополії на всі сфери життя суспільства, вона змушена була враховувати особливості республік. Залучаючи до співробітництва нових спеціалістів, вона визнавала за ними право на певну свободу творчості, пошуків нових форм і напрямів розвитку літератури, мистецтва тощо. Іншими словами, у період, коли стара політична система була демонтована, а нова тільки створювалася більшовиками, в умовах відсутності ідеологічного контролю над інтелігенцією, утверджувалась атмосфера творчості, проходили наукові, літературні та мистецькі дискусії, які мали за мету визначити напрями подальшого розвитку духовного життя в Україні.

Могутнім поштовхом до відродження національної свідомості українців була проголошена у квітні 1923 р. політика українізації. І хоча ставлення представників інтелігенції до офіційного курсу партії було не однозначним (від цілковитої підтримки до недовіри), всі вони сприйняли політику українізації як можливість національного відродження України, відтворення її державності, розвитку культури і тому активно включалися в її реалізацію. Відомий скульптор і художник І.М. Гончар згадував так: „На це ми всі мали право, більше того це був наш святий обов'язок. Така боротьба точилася скрізь не лише за становлення нашої рідної мови, а за модерне національне мистецтво, театр і взагалі за всю нашу українську культуру”⁵. У такій позиції інтелігенції відчувається явна перевага загальнолюдських інтересів над класовими.

Ідеї створення національної школи, розвитку культури та мистецтва, відродження українських традицій в усьому громадянському житті стають домінуючими в свідомості української еліти. Політика українізації породила ряд нових, оригінальних явищ в літературі, мистецтві, музиці, в системі творення власної вищої освіти.

В цілому у наукових установах і вищій школі України в 1925 році працювали близько 2500 наукових працівників, професорів та викладачів⁶. Порівняно невеликий кількісний склад даної категорії інтелігенції частково компенсувався її високим професіоналізмом⁷. Зазначимо, що на початок 20-х років українська вища школа мала свою стійку систему традицій освітнього розвитку. Навчання ґрунтувалося на принципах гуманізації освіти, спрямовувалося на виховання духовно розкріпаченої, самостійно

мислячої особистості. Ці принципи, незважаючи на всі коливання офіційної політики в царині освіти та культури, інтелігенція старої формації протягом 20-х років намагалася відстоювати всіма доступними їй способами.

Саме у цей період, незважаючи на всі реконструкції, зміни і негаразди, значного розвитку набувають освітні заклади України, розширення внутрішньої структури перетворило їх на центри підготовки української інтелігенції. Як зазначає дослідник Г.В. Касьянов, „... саме завдяки українізації в освіті вдалося закласти основу для змін у складі інтелігенції на користь корінної національності”⁸. Більше того, українська творча інтелігенція зробила величезний внесок у розвиток вищої школи, доклала зусиль до збереження і продовження її кращих традицій. В цей період виникають нові вищі навчальні заклади – Український архітектурний інститут, Київський художній інститут. Загалом за період 1921-28 років в Україні виникає 44 ВНЗи проти 15 в дореволюційний період. Незаперечним є внесок представників дореволюційної інтелігенції, яка активно форсувала створення системи національної вищої школи, занедбаной за часів імперської Росії.

Зокрема, значне місце в українському мистецтві 20-х років належало школі Бойчука, що діяла в Києві. Вона розробила українські національні тенденції в мистецтві. Вплив „бойчукізму” мав свої прояви в живописі, графіці, кераміці, скульптурі, текстилі. Йдучи самостійним національним шляхом, школа поєднувала візантійський монументалізм та іконописні традиції, що викликало неоднозначні оцінки учасників. Пізніше, у період панування тоталітарної системи, орієнтація М. Бойчука та його послідовників на Захід, їх спроби вивести українське мистецтво до рівня кращих світових зразків розцінюються виключно як прояв „буржуазного націоналізму”, вислів „бойчукізм” (поряд з „хвильовизмом”) набув негативного відтінку.

Осередками виховання музичних і театральних кадрів стали музично-драматичні інститути Києва та Харкова і музичний інститут в Одесі. З роботою цих закладів пов'язана діяльність багатьох визначних митців України. Зокрема, робота київського музично-драматичного інституту ім. М.В. Лисенка пов'язана з ім'ям видатного українського драматурга і режисера Л.Курбаса. У 1922-1923 роках він очолював театральну студію „Березіль”, яка виникла при інституті і майже повністю складалася зі студентів. Згодом Курбас очолив український відділ драматичного факультету. Пізніше цю посаду займали його учні П.Долина (1923-1924рр.) та Г.Ігнатович (1924-1929 рр.). За цей період престиж українського відділу настільки зростає, що російський відділ починає поступово відмирати. З 1928 року здійснюється щорічний набір на єврейський та польський акторські курси⁹.

В Україні у 20-і роки склалася нова лінія розвитку, що відрізнялась від традицій загальноросійської культури, які панували до революції. Більша частина свідомої творчої еліти звертала свій погляд на Захід, до кращих зразків європейської культури. Зокрема, у музиці принципи європеїзації знайшли своє вираження у діяльності відомого композитора, музикознавця й педагога В.Г. Косенка, автора одного з перших в Україні підручників з елементарної теорії музики¹⁰.

В певній мірі прогресивні погляди та ідеї сприяли розвитку наукових та освітніх зв'язків з західноєвропейськими державами, зокрема Німеччиною. Досить інтенсивно практикуються взаємні відрядження (як приватні, так і офіційні), встановлюються зв'язки між відповідними установами, відбувається обмін фахівцями, аспірантами, стажування спеціалістів тощо. З 1923 року викладачі вузів, наукові співробітники, студенти старших курсів дістали право виписувати закордонну спеціалізовану літературу. В тому ж році вийшла постанова Ради Народних Комісарів РРФСР „Про надання вузам та науковим установам права обміну науковими виданнями з вузами й науковими установами інших країн”.

Так, професор М.М. Паше-Озерський вперше в історії вищої освіти України прочитав курс лекцій з радянського права в Гейдельберзькому університеті. Про міжнародний авторитет українських науковців свідчить той факт, що вони обиралися членам різних наукових товариств, одержували почесні звання. Наприклад харківський професор

математики Д.М. Синцов став членом Німецького математичного союзу в 1926 році, професор П.П. Будников — членом Німецького хімічного товариства. У різних наукових організаціях Німеччини мали неабиякий авторитет українські вчені О.В. Палладін та В.В. Сапегін. Так, лише у 1930-1931 роках членами закордонних наукових організацій стали 26 українських представників¹¹.

Педагогічною діяльністю займалися такі відомі діячі української культури як М.Леонтович, Л.Ревуцький, В.Золотарьов, К.Стеценко, О.Муравйова, Б.Лятошинський, В.Косенко, музиканти європейського масштабу Г.Беклешов, В.Пухальський, визначні науковці С.Єфремов, Й.Гермайзе та багато інших. Названі імена — це лише незначна частина тих яскравих, неординарних постатей української історії, котрі репрезентували творчий педагогічний потенціал нації 20-х років.

Незважаючи на ряд суперечностей в системі вищої школи, на жорстоку боротьбу навколо вищих закладів і шляхів їх будівництва, відбувалися активні пошуки основ для вироблення раціональних методів навчання. Науковий, мистецький професорсько-викладацький склад вузів свій творчий ентузіазм, переконання в необхідності і корисності своєї справи черпали в ідеях національного відродження, демократії і незалежності, якими дихала Україна 20-х років. Значних успіхів було досягнуто в українізації науково-освітнього процесу.

В збірнику матеріалів у справі українізації за 1928 рік відзначалося: „Загальний розвиток культури, зріст вузів, підвищення їхнього стану і вся система заходів, вжитих радянською владою, вже дали за останні роки значний зріст наукової бази української культури.”¹²

І сьогодні, в бурхливий, повний драматизму і соціальних колізій час, коли підвищується роль інтелігенції в пошуках шляхів і способів виходу суспільства з кризи, побудови демократичної правової держави, нерідко звучать звинувачення різних політичних сил на адресу інтелектуальної еліти нації, наприклад за її участь в подіях 1991 року, підтримці ідеї „розбудови незалежної держави” тощо. Знову, як і в старі часи, коли інтелігенція поділилася на стару формацію і нову радянську, пропонується новий поділ вже на чотири групи за суспільно-політичними позиціями:¹³ інтелігенція „демократична, оновлена”, яка проповідує ідею „розбудови незалежної держави” (її називають контрреволюційною силою); інтелігенція, байдужа до суспільно-політичного життя (представники комерційних структур, прихильники приватизації тощо); трудова інтелігенція (викладачі, вчителі, лікарі), яка, на думку опонентів, була при соціалізмі забезпеченою, а тепер позбавлена турботи держави і виступає потенційною революційною силою суспільства; інтелігенція, для якої соціалізм — не міф, а реальність і котра й сьогодні активно відстоює свої погляди, бере участь у громадсько-політичних акціях.

Ми бачимо, що і нині робляться спроби повернути інтелігенцію в русло суто політичної боротьби, визначити місце в суспільстві на угоду певним політичним силам. Знову ігноруються уроки історії, забувається істина, що інтелігенція — позастановна, соціальна група, творча сила, яка може виконувати своє інтелектуальне, культурологічне призначення лише в демократичному, правовому суспільстві. Тому сьогодні справжній інтелігент — той, хто активно добивається утвердження в державі демократизму, поваги до закону, орієнтується на гуманістичний розвиток, вбачає зміст свого життя в служінні народу, Вітчизні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Універсальний словник-енциклопедія: - К., 1999. — С. 565; 2. Нариси історії радянської цензури. - М., 1995. — С. 315; 3. Долі російської інтелігенції, матеріали дискусій 1923-1933 рр.: - Новосибірськ., 1991 — С.12; 4. Коннор О. А. Луначарський і радянська політика в області культури. — М., 1992. — С. 54; 5. Гончар. І Спогади // Пам'ятки української культури. — 1991. - № 3. — С.61; 6. Нариси розвитку соціалістичного класу і культури СРСР 1917-1937 рр. — К., 1987, - С. 180; 7. Федюкин. С.А. Партия и интеллигенция. — М., 1993. — С.125; 8. Касьянов Т.В. Интеллигенция радянської України 1920-х — 30-х рр. Соціально-історичний аналіз. Дисертація на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук. - К., 1993. — С.184-185; 9. Святенко Г.В. Становлення і

розвиток вузів культури й мистецтв в Україні в радянський період. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – К., 1996. – С.31-32; 10. Берендей Н. Досі незнаний світові // Українська культура. – 1996. – № 5. – С. 28; 11. Калінічева Г.І. Українсько-німецькі наукові зв'язки у 20-х на початку 30-х рр. Дисертація на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук. – Донецьк., 1996. – С. 115; 12. Кривицька.О. Українська інтелігенція – головний суб'єкт національної революції (1917-1918 рр.) // Учитель. 2000. - № 1-3. – С.58-61; 13. Коцур. В., Тарапон.О. Інтелігенція і формування інтелекту нації (20-30-і рр. XX ст.) // Рідна школа. –1998. - № 9. – С. 13-21.

Т.І.Малєєва

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ МІСТА ЯК ЧИННИК РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Упродовж короткого за історичним відліком періоду державної незалежності українці принципово змінили погляди на власну історію, ба навіть з подивом виявили, що вона існує. До історичних праць і народної пам'яті повернуті тисячі імен гідних українців, що їх зусиллями творилась культура, економіка, наука, мистецтво, політика, проте які були забуті й викреслені у часи тоталітарного режиму. Водночас неповнота етнонаціонального вияву, ослаблене почуття національної гордості, суспільна нестача здорового, дієвого патріотизму не роблять вітчизняну історію фактом масової свідомості, при цьому результати дослідження¹, проведеного у Центрі українознавства Київського національного університету ім.Т.Шевченка, чинників, які впливають на визначення етнічної ідентичності, показують, що поряд з включеністю у національну культуру та володіння мовою, третє місце займає знання історії, літератури, мистецтва. Попри те, що вже закінчили середню школу діти, які не вивчали “Історію СРСР” та уможливились наукові дослідження таких проблем, що за радянських часів і, здавалось, назавжди, були “білими плямами”, проблема національності самоідентифікації є ключовою для українського суспільства. Вочевидь, лише вивчення “Історії України” у середній школі та дублювання цього ж з курсу у вищій не є достатніми для самоусвідомлення українців. У той же час широке включення як до навчального процесу, так і до просвітницької роботи фактів регіональної історії спроможне сформувати відчуття особистого долучення до історичного процесу, розуміння його неперервності і тягlostі.

Біля витоків історичного краєзнавства як напрямку наукових досліджень в Україні помітною є постать доктора історичних наук, професора кафедри соціально-політичних наук Кременчуцького державного політехнічного університету Льва Ісаковича Євселевського (з 1995 р. мешкає у США). Починаючи з 1964 р., упродовж трьох десятиліть він, крок за кроком відшукуючи й оприлюднюючи малознані факти з історії м.Кременчука, був творцем його літописної історії.

Вперше після праці Ф.Ніколайчика 1891 р. “Город Кременчуг”, виданої у С-Петербурзі у 1965 році, Л.Євселевський підготував краєзнавчий нарис “Кременчук” обсягом у 126 аркушів. Після кількох перевидань на його основі видрукували путівник та фотоальбом з однойменною назвою. Підготовлені вченим його численні історичні довідки про місто Кременчук вміщені у томі “Полтавська область” фундаментальної “Історії міст і сіл Української РСР”, у четвертому томі “Української радянської енциклопедії” та в енциклопедичному довіднику “Полтавщина”. Л.Євселевський - один з авторів історичних досліджень “Реабілітовані історією” та “Репресоване краєзнавство”. У кінці 1980-х — на початку 90-х рр., скориставшись нечуваними можливостями часів перебудови, наполегливо працював в архівах КДБ СРСР. Завдяки пошукам вченого на підставі архівних матеріалів, зустрічей з членами родин репресованих з історичного небуття повернуті імена десятків жертв сталінських репресій та голодомору.

Наслідком багаторічної праці вченого-краєзнавця, його постійного наукового пошуку стало офіційне визнання подвигу членів підпільних антифашистських груп, що діяли на Кременчуччині. Нарис історії їх боротьби – “Чуєш, Дніпре” (1966 р.), як і повісті про Кременчуцьку дивізію народного ополчення “Мост” (1983 р.) та “Ополченцы” (1991 р.), стали політичною, науковою і суспільною подією у житті міста Кременчука.

Публікації Л.Євселевського і сьогодні займають провідне місце в бібліографії історії Кременчука, позаяк вчений завжди керувався незаперечним науковим принципом — спиратися лише на перевірені архівні дані.

Педагогічна діяльність Л.Євселевського розпочалась у міському медичному училищі. Цей факт біографії є значущим через призму історичних пошуків вченого та простеження зв'язку і спадкоємності поколінь наукової інтелігенції міста: доктор історичних наук Лев Євселевський повернув до історичної пам'яті міста ім'я доктора медицини Овксентія Богаєвського. Донедавна відомий лікар, який присвятив розвитку медицини в Україні 50 років життя, з них 30 років Кременчуку, фонд котрого створений в Українському Музеї медицини, а діяльність у галузі хірургічної допомоги висвітлена у підручнику "Історія медицини" для медичних інститутів, виявився зовсім викресленим з історії міста.

Організатор охорони здоров'я в Україні, громадський діяч, історик медицини, блискучий хірург, засновник фельдшерсько-акушерської школи, голова міського Товариства лікарів Овксентій Трохимович Богаєвський народився 1848 р. у Миргородському повіті Полтавської губернії. Дитинство та юність хлопчика з бідної селянської родини, як і все подальше життя, багаті знаковими доленосними зустрічами. Місцевий священик, навчаючи грамоті, помітив обдарованість дитини і умовив батька віддати сина до Миргородського повітового трикласного училища, де він знайомиться з Іваном Зубковським (у майбутньому засновник Миргородського курорту), з яким надалі йшли пліч-о-пліч по життю: разом вчилися у Полтавській класичній гімназії, у Київському університеті Святого Володимира, підтримували один одного на лікарському поприщі. Величезний вплив на формування особистості майбутнього доктора медицини справила зустріч з письменником народницького спрямування Анатолієм Свидницьким, автором роману-хроніки "Люборацькі", котрий саме у роки навчання О.Богаєвського в училищі викладав там російську мову.

Закінчивши у 1874 р. медичний факультет Київського університету зі званням "лікар" та наступного року курси вдосконалення при С-Петербурзькій медико-хірургічній академії, О.Богаєвський, всупереч перспективі блискучого хірурга, обрав службу земського лікаря у Миргородському повіті. Щоб мати змогу впливати на прийняття земством рішень щодо медичного обслуговування селянства, лікар О.Богаєвський балотувався та був обраний гласним губернського земства від дрібних землевласників. Коли на перешкоді постала відсутність у нього майнового ценза, О.Богаєвський придбав за 50 крб. 19 десятин непридатних пісчаних ґрунтів і отримав право балотуватись.

Відтак, після обрання 1882 р. губернським земським зібранням О.Богаєвського керівником секції дільничної медицини розпочинається громадська діяльність земського лікаря, яку він не полишав до останніх днів життя. Як керівник секції О.Богаєвський вирішував широке коло проблем, пов'язаних з організацією лікувальної та санітарно-просвітницької справи, із запровадженням медико-санітарної статистики тощо.

Успішну діяльність лікаря О.Богаєвського, зростання його авторитету помітили у губернському земстві, запропонувавши у 1883 р. посаду старшого лікаря Кременчуцької губернської земської лікарні, яку він обіймав до 1913 р. Керівництво великим лікувальним закладом (на 120 ліжок) відкривало перед лікарем Богаєвським широкі горизонти і, водночас, висувало підвищені вимоги. Насамперед, старший лікар, який за традицією очолив хірургічне відділення, пріоритетним напрямком визначив хірургічну допомогу, а відтак почав посилено займатись вдосконаленням хірургічної техніки. Невдовзі хірургічна діяльність Кременчуцької лікарні, пов'язана з успіхами лікаря Богаєвського, отримала визнання у колег і пацієнтів. Блискучий хірург-практик, який виконував усі відомі хірургічні операції, О.Богаєвський до того ж активно займався науковими пошуками, публікуючи результати (так, у 1885 р вперше в Україні Богаєвський зробив гастротомію стравохода онкохворому з позитивним підсумком) у провідних медичних часописах.

Вчений був делегатом ряду Міжнародних з'їздів хірургів у Берліні, Парижі, Москві, Брюсселі, брав участь у роботі майже всіх Пироговських з'їздів. Про науковий авторитет

Наукові записки

лікаря Богаєвського і рівень медичної допомоги у Кременчуцькій губернській лікарні свідчить такий надзвичайний факт з літопису земської медицини: у 1896 р. 31 учасник Пироговського з'їзду у Києві відвідали Кременчуцьку лікарню і були вражені майстерністю і філігранною хірургічною технікою О. Богаєвського.

Науковою роботою займалися також колеги хірурга Богаєвського, якими було зроблено 138 доповідей та повідомлень на з'їздах, опубліковано 15 наукових праць. У числі учнів О. Богаєвського, що вийшли зі стін Кременчуцької лікарні, відомі свого часу лікарі-хірурги О. Орловський (Полтавська земська лікарня), І. Рубцов (завідувач земської лікарні у м. Миргороді), В. Брюно (приват-доцент Київського університету), І. Кузнецов (земський лікар Хорольського повіту) та ін.

Зусиллями О. Богаєвського була зібрана та містилась при лікарні різнопланова колекція патологоанатомічних та хірургічних препаратів, які потім були передані Київському та Новоросійському університетам.

Оцінюючи здобутки О. Богаєвського як земського лікаря, організатора медицини, науковця, видатного хірурга, Вчена рада медичного факультету Київського університету Святого Володимира у 1911 р. на підставі мотивованого подання професорів А. М. Волковича, І. І. Морозова та О. Д. Павловського прийняла рішення про присудження О. Т. Богаєвському наукового ступеня доктора медицини без захисту дисертації.

Особливою сторінкою діяльності лікаря О. Богаєвського була його участь у роботі Товариства лікарів Кременчука, створеному за його безпосередньої участі. У 1885 р. гурток лікарів-одномудців звернувся з відозвою до лікарів міста з пропозицією об'єднатись у Товариство для взаємного обміну клінічними спостереженнями, практичними розробками та науковими напрацюваннями, з метою поширення серед верств населення санітарно-гігієнічних знань та з наміром детального вивчення санітарного стану м. Кременчука та Кременчуцького повіту. Потреба в об'єднанні зусиль лікарів була особливо гострою через високу, особливо дитячу, смертність. Пропозицію підтримали і після затвердження Статуту Товариства міністром внутрішніх справ почалась його плідна багаторічна діяльність. У 1887 р. на внески членів Товариства, благодійні пожертви та кошти від проведених Товариством платних заходів, у центрі міста відкрили давно очікуваний "Лікувальний заклад для відвідувань бідними хворими". Члени Товариства лікарів здійснювали прийом, давали поради і рекомендації, робили щеплення проти віспи та дифтерії, оглядали жінок-годувальниць, відпускали ліки 90 хворим безкоштовно, решті – з 50 % знижкою. Через два роки при Кременчуцькій лікарні Товариство відкрило перше у місті пологове відділення – безкоштовний притулок на 4 ліжка, а у 1890 р. організувало хіміко-бактеріологічну лабораторію.

Тоді ж започаткували регулярні профілактичні огляди учнів міських училищ, відкрили лекторій з медицини та гігієни, а під час спалаху холери, крім проведення роз'яснювальних заходів, видрукували брошуру "О межах боротьби з холерою и ее предупреждении". У 1898 р. зусиллями Товариства у місті створюється Община сестер-жалібниць Червоного Хреста для догляду за хворими вдома. Показовим у сенсі характеристики громадянської зрілості, інтелігентності та рівня демократичності членів Товариства лікарів є такий факт: у 1902 р. на відзнаку 40-ї річниці звільнення селянства від кріпацтва ухвалили викоринити звертання на "ти" у стосунках з хворими. На момент становлення громадянського суспільства і здобуття селянством громадянських свобод такий крок був, безумовно, виявом гуманності та прикладом поваги до людської особистості.

Суттєвим предметом опіки Товариства була також охорона та організація праці медичних працівників. Так, починаючи з 1902 р., лікарі-члени Товариства, а з 1902 року увесь медичний персонал, отримали дозвіл на один вихідний щотижня (до того такими були дні відпустки та свят).

Товариство упродовж всього періоду своєї діяльності усіма доступними засобами брало найактивнішу участь у боротьбі з таким страшним соціальним лихом як туберкульоз. Так, при лікарні Товариства створили "Лігу боротьби з туберкульозом" з відділенням на

кілька ліжок. А копітка робота щодо залучення широкої громадськості на подолання загрози туберкульозу втілювалась у протитуберкульозний санаторій, збудований у приміському селі Потоках на зібрані благодійні пожертви.

Підвищення професійної майстерності та поглиблення теоретичних знань лікарями був одним з напрямків роботи Товариства. Постійний обмін досвідом роботи, поєднання клінічних спостережень з науково-практичними дослідженнями та публікація наукових праць у медичних часописах, а також у "Трудах", що їх видавало Товариство, забезпечували високий фаховий рівень лікарів Кременчуцької губернської земської лікарні.

У числі започаткувань, що є особливо важливим життєвим здобутком Овксентія Трохимовича Богаєвського, – відкриття у Кременчуці жіночої фельдшерсько-акушерської школи. Згідно рішення XXXIX сесії Полтавського губернського земського зібрання, у вересні 1904 р. у Кременчуці створили школу з метою підготовки фельдшерниць-акушерок для лікувальних закладів Полтавського земства, директором якої призначили О.Т.Богаєвського. Готуючись до відкриття школи, О.Богаєвський ґрунтовно вивчив особливості навчального процесу у земських фельдшерських школах інших губерній, під його керівництвом створювався Статут та розроблявся кошторис. Школа була розрахована на 160 осіб з терміном навчання 4 роки. Приймались особи жіночої статі у віці від 18 до 31 року, що закінчили не менше як чотири класи гімназії. При прийомі перевагу надавали жінкам, що народились або мешкали у Полтавській губернії, та стипендіаткам від земств, які складали $\frac{1}{4}$ від числа вступників, навчалися за рахунок земств і після закінчення навчання мали відпрацювати у земських лікувальних закладах. Серед учениць переважали діти або дружини (подаючи документи при вступі, подавали дозвіл від батьків або чоловіка) козаків, міщан, духовних осіб та чиновників. Викладали клінічні дисципліни провідні лікарі міста. О.Т.Богаєвський читав курси хірургії, гінекології та медичної статистики. Педагогічна рада фельдшерсько-акушерської школи постійно дбала про вдосконалення навчальних планів та програм, приміром з метою фундаментальної підготовки учениць додали вивчення хімії. Обстоюючи необхідність постійної бази виробничої практики, директор О.Богаєвський отримав дозвіл від губернської земської управи на переведення школи у 1907 р. на територію очолюваної ним земської лікарні. Така реорганізація дозволила залучити кожную ученицю до безпосередньої медичної практики: від занять з діагностики та участі у догляді за хворими на молодших курсах до виконання обов'язків у всіх відділеннях лікарні спочатку під наглядом лікарів-викладачів, а зрештою і самостійно на старших курсах.

Перший випуск Кременчуцької жіночої фельдшерсько-акушерської школи (31 особа) відбувся у 1908 р. За директорства О.Т.Богаєвського до 1913 р. школу закінчило 172 особи, а до подій 1917 р. – 300. У 2004 р. Кременчуцьке медичне училище святкуватиме 100-річчя від дня заснування.

Упродовж роботи на посаді керівника лікувальної установи О.Т.Богаєвський спирався на досвід своїх попередників, що зрештою спонукало його до узагальнення здобутків та підбиття певних підсумків діяльності лікарні. Напружена дослідницька робота в архівах над з'ясуванням державних актів, звітів попередників тощо втілювалась у фундаментальну працю О.Богаєвського як історика медицини, яку він завершив у 1912 році, "Кременчугская Губернская Земская больница (1804-1912 гг.), исторический очерк и нынешнее ее состояние", присвячену 50-й річниці діяльності (1864-1914) Полтавського губернського земства. В історичному нарисі, над підготовкою якого О.Богаєвському допомагали працювати лікарі І.Рубців, М.Добровольский, В.Лизогуб та ін., охоплений понад столітній період від дня заснування, поданий розлогий аналітичний та статистичний матеріал, висвітлюються долі людей-фельдшерів, лікарів, сестер-жалібниць, з якими пов'язана історія лікарні. Позаяк заснування лікарні у м. Кременчуці припадає на момент запровадження адміністративної одиниці "губернія" та введення у дію "Положення про управління благодійними закладами у губерніях Чернігівській і Полтавській", що відображене у нарисі О.Богаєвського. Праця вченого є джерелом для вивчення не лише історії медицини в Україні,

а й історії місцевого самоврядування, соціального захисту населенню, участі земств в організації охорони здоров'я та ін.

Історія Кременчуцької лікарні О.Т.Богаєвського – це також приклад визнання заслуг і шанобливого ставлення до своїх попередників, зокрема він віддає належне керівнику лікарні у 1873-82 рр. лікарю О.Герасимовичу.

У 1913 р. після непорозуміння із земством з приводу чергових прогресивних започаткувань О.Богаєвський залишив посаду і керівника лікарні, і директора фельдшерсько-акушерської школи. Проте до останніх днів життя лікар О.Богаєвський безоплатно надавав хірургічні консультації.

У 1925 р. громадськість міста широко відзначила 50-річний ювілей діяльності О.Богаєвського у галузі медицини, у цьому ж році перший обласний з'їзд хірургів Лівобережної України у м.Харкові частину своєї роботи присвятив вшануванню визначного хірурга. Помер О.Т.Богаєвський у віці 82 років у грудні 1930 р. та похований на міському цвинтарі.

У 80-ті роки ХХ ст. дискредитуючими діями та публікаціями одного з працівників міського відділу охорони здоров'я ім'я О.Богаєвського було вилучене з історії міста, навіть на урочистостях з нагоди 100-річчя Товариства Кременчуцьких лікарів про нього не згадали.

Вже у часи незалежності України О.Т.Богаєвський посів належне місце у розбудові вітчизняної медицини. Проте ухвала щодо присвоєння вулиці “40 років Жовтня”, на якій дотепер знаходиться лікарня, імені доктора О.Богаєвського, прийняте міськрадою ще у 1992 р., так і залишилось на папері.

Отож, проблема творення регіональної історії, а понад це усвідомлення того, що ми є нащадками гідних нашої пам'яті і вшанування особистостей, котрі високопрофесійно, натхненно і талановито виконуючи свій обов'язок, служили Україні, лише на початку вирішення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко С., Воропаєва Т. Мовна ідентичність та національна самосвідомість громадян України //Українознавство.- 2003. Календар-щорічник. – К.,2002.- С.128-134;
- 2.Богаєвський А.Т. Кременчугская губернская земская больница (1804-1912). Исторический очерк и нынешнее ее состояние.- Кременчуг, 1914;
- 3.Верхратский С.А. Первые городские и уездные врачи и первые больницы на Украине //Сб.очерков истории медицинской науки и здравоохранения на Украине.- К.,1954;
- 4.Верхратский С.А. Історія медицини. Підручник для медичних інститутів.- К., 1988;
- 5.Євселевський Л.І., Федько В.Т. Богаєвський О.Т. – лікар, громадський діяч.- Кременчук,1995;
- 6.Фабрикант М.В. Краткое сведение о жизни и деятельности д-ра медицины А.Т.Богаевского //Труды первого областного съезда хирургов Левобережной Украины. Научная ассоциация медсантруд.- Харьков, 1925.

С.І.Дровозюк

СІЛЬСЬКІ ВЧИТЕЛІ У КУЛЬТУРНО-ДУХОВНИХ ПРОЦЕСАХ 20-30-Х РР. ХХ СТ. (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Після виходу української історичної науки з радянського історіографічного простору, де історія творилася за єдиними канонами імперського центру, перед нею гостро постала проблема пошуку нової історичної парадигми. “Як писати історію?” – ось запитання, яке ставлять перед собою і на яке намагаються дати відповідь чимало сучасних істориків. Осмислення здобутків світової історичної науки та власного досвіду поступово виводить нас з манівців на магістральні шляхи історичного знання. Йдеться насамперед про комплексний, інтегральний підхід, що охоплює не тільки політичну та економічну історію, а й культурно-духовну складову історичного процесу. Саме духовний світ людини як творця історії визначає її сутність, тому перенесення центру уваги на людину відкриває значні перспективи перед шукачами історичної правди. Як слушно зауважив В.Смолій, основний зміст історії є далеко неповним без присутності в ній людини з її запитам та інтересами, думками, віруваннями, страхами, сподіваннями, приватним життям і життям у колективі¹.

У контексті такого підходу набуває актуальності дослідження духовно-культурних процесів, що відбувалися в українському селі у 20-30-х рр. ХХ ст. Активними творцями духовно-культурного середовища в той час були вчителі. Слід сказати, що зосередження уваги на історії села цілком узгоджується з європейськими тенденціями, де "селянознавство" розглядається як один з пріоритетних напрямів європейської науки². Особливо актуальним є дослідження духовних процесів в українському селі у період утвердження тоталітарного ладу. Саме прагнення більшовиків опанувати селянською стихією визначило своєрідність культурно-духовної палітри того часу. Внаслідок соціально-економічних експериментів, ідеологічної експансії та репресивної політики щодо українського селянства в його духовному житті сталися істотні зміни. Комуністичні експерименти призвели до руйнування духовності, що істотно позначилися на історичній долі українського народу.

На сучасному етапі розвитку української історичної науки особливого значення набуває історіографічне дослідження зазначеної проблеми. Науково-теоретичне та практичне значення історіографічного дослідження національно-культурного і духовного життя пов'язане насамперед з тим, що осмислення історіографічних процесів є необхідною умовою подальшого розвитку української історичної науки. Українські історіографи констатують, що українська історіографія належить до найменш розроблених україністичних наук, залишається певна недооцінка цієї проблематики в історичній науці³.

Поглиблений історіографічний аналіз національно-культурних та духовних аспектів історії 20-30-х рр. обумовлений також особливим характером та змістом тогочасних суспільних відносин. Метою і засобом тоді скрізь виступала людина: заради досягнення мети – формування " нової радянської людини" – "стару" людину необхідно було або радикально змінити духовно, або знищити фізично. Українське селянство вважалось ворожим насамперед тому, що було носієм соціально-психологічних властивостей, які перешкождали формуванню " нової людини". Отже, у зазначеній проблемі чітко проглядається людинознавчий аспект. Проблема формування такого соціокультурного генотипу як " радянська людина", є, на думку О.П.Ресента, зовсім неосвоєною цариною⁴. Отже, досліджуване питання безпосередньо пов'язане з проблемою національно-культурного та духовного життя українського селянства.

Необхідність історіографічного аналізу зазначеної проблеми продиктована також зростанням кількості публікацій з історії України 20-30-х рр., що має ознаки історіографічного "вибуху". Тому необхідна "інвентаризація" напрацьованого, щоб мати уявлення про повноту історичного знання в усіх його компонентах, бачити співвідношення кількісних і якісних параметрів історичного процесу та перспективи його дослідження.

Останні роки позначені активізацією історіографічних досліджень в Україні. Українські історики здійснили історіографічний аналіз соціальних змін і політичних процесів у 20-30-ті рр. (Коцур В.П.)⁵, історії культури (В.Шейко)⁶, молодіжного руху (О.В.Зінько)⁷, розвитку народної освіти (Чирва Ю.І.)⁸, політики українізації (Ващенко І.В.)⁹, міжнародних відносин (Рафальський О.О.)¹⁰, повстанського руху (Мармазова Т.І.)¹¹, інтелігенції (Висовень О.І.)¹² та інших важливих проблем історії міжвоєнного періоду. Вагомим досягненням у розвитку історіографічної думки можна вважати видання підручників та курсів лекцій з історіографії історії України (І.І.Колесник¹³; В.П.Коцур, А.П.Коцур¹⁴; Я.С.Калакура¹⁵), що написані з нових методологічних позицій. Однак комплексне історіографічне дослідження культурно-духовних процесів, що відбувалися в українському селі у 20-30-х рр. ХХ ст., ще не здійснене.

Мета даної історіографічної розвідки – з'ясувати, як в українській історичній науці ставилося та вирішувалося питання участі вчителів у культурно-духовних процесах, що відбувалися в українському селі. Це дасть можливість окреслити історіографічну ситуацію, виявити ідеї та підходи, що можуть слугувати орієнтирами у конкретно-історичному дослідженні поставленої проблеми.

Національно-культурне та духовне життя 20-30-х рр. ХХ ст. – досить складний комплекс, у якому перепліталися національні почуття і соціальні настрої, віра у Бога і

стихийний атеїзм, фантазії про “нове життя”, “комуністичний рай” і непохитна відданість нормам традиційної селянської моралі. Найпотужнішим чинником культурно-духовних перетворень був більшовицький політичний режим, який для впливу на духовну сферу використовував широкий набір методів. Характерними ознаками політики в цій сфері були уніфікація та ідеологізація культурно-духовних трансформацій. Тому для вивчення культурно-духовних процесів, що відбувалися в українському селі у 20-30-х рр. XX ст., необхідно виявити і описати максимальну кількість факторів, які реально впливали на духовну сферу селянства. Це в першу чергу стосується вчительства, якому відводилася ключова роль у здійсненні “культурної революції”.

Більшовики розглядали вчителя як одну з важливих “деталей” в ідеологічній “машині” режиму. Тому вчителі постійно перебували в полі зору комуністичної партії, були предметом обговорення у засобах масової інформації. Цікаво, насамперед, з’ясувати, як більшовики розуміли суспільне призначення вчителя. Один з провідних адміністраторів освіти в Україні Я.Ряппо наголошував, що для радянської сільської школи необхідний учитель не тільки грамотний, але й такий, який володіє пролетарською ідеологією і матеріалістичним світорозумінням¹⁶. Перші підручники для викладачів та студентів педвузів чітко визначали призначення вчителя: перебудовувати життя на комуністичних підвалинах¹⁷. Отже, вчителі цікавили більшовиків не тільки самі по собі, але й як “приводний пас” до широкої селянської маси¹⁸.

На початку 20-х рр. більшовицькій владі, яка утверджувалася в Україні, довелося мати справу із “старим” вчительством, досить неоднорідним за своїм складом. Тому в історіографічному плані досить актуальним є питання “радянзації” “старого” вчительства. У статтях, присвячених сільському вчительству, декларувалося, що серед цієї частини сільської інтелігенції відбулись величезні зрушення, майже розвіялась свідомо політична опозиція, яка частково була серед вчительства¹⁹. Однією з перших спроб показати процес “радянзації” вчительства у 20-х рр. була стаття О.Мізерницького, опублікована в журналі “Радянська освіта”. Взаємовідносини вчителів і селян він розглядав крізь призму більшовицького міфу про поглиблення диференціації села. Звідси, мовляв, випливають нові вимоги селян-незаможників до вчителя, які на з’їздах комнезамів “висловили багато незадоволення працею вчителя як культурно-політичного діяча”²⁰. Радянська історіографія з ідеологічних міркувань спрощувала проблему “перевиховання” вчительства і залучення його до “соціалістичного будівництва”. Сучасні дослідники значно реалістичніше оцінюють темпи переходу на бік влади. В.В.Масненко та І.Ф.Шаров вважають, що переходу вчителів на бік нової влади, прийняття марксистської ідеології і основних цілей радянського культурного будівництва протягом 1921-1922 рр. в масовому вияві ще не відбулося. Вчительство поступово починає визнавати радянську владу як реальну силу, що проводить дійсно загальнонародну політику, особливо в сфері культурно-освітнього, національного будівництва. Реальний поворот в бік радянської влади відбувся в 1924-1925 рр.²¹ В.В.Масненко у дисертаційному дослідженні, присвяченому суспільно-політичній позиції інтелігенції України 20-х рр., визначив основні параметри процесу політичної диференціації освітян. Він відзначив, що поряд зі збільшенням прихильників соціалістичного ладу чіткіше визначилися групи, які, визнавши де-факто існуючий політичний режим, шукали альтернативні шляхи розвитку. На зміну політичної позиції вчительства вплинула та обставина, що його склад, порівняно з дореволюційним, оновився на 40-45%. Нове покоління відрізнялося невисокими професійними якостями, зате у політичному плані було лояльнішим до радянської влади. Особливо важливим є висновок дослідника про те, що передчасно вести мову про прийняття вчительством наприкінці 20-х рр. ідей компартії. Слушним є зауваження, що погляди педагогів мали певне розмаїття і не вміщались в офіційні ідеологічні схеми²². У “Нарисах історії української інтелігенції (перша половина XX ст.)” розглядаються найпомітніші віхи в житті інтелігенції. Автори відзначили ідеологічний вплив на інтелігенцію, причому ця ідеологізація здійснювалася репресивними методами²³.

У контексті “радянзації” вчителства та його “перевиховання” заслуговує на увагу історична доля та суспільно-політична діяльність сільської інтелігенції, пов’язаної з національно-визвольним рухом. В радянській пропагандистській та науковій літературі ця частина інтелігенції фігурує як “петлюрівська”. Конкретно-історичне та історіографічне дослідження вчителства, що пов’язувалося з “петлюрівщиною”, має важливе значення для осмислення процесів, що відбувалися у сфері національної свідомості українського селянства. Адже вчителі, які були активними учасниками повстанського руху, справляли помітний вплив на світогляд селянства. Прагматично мислячі більшовицькі теоретики вважали, що без допомоги сільської інтелігенції, яка таврувалася тоді як “петлюрівська”, не вдалося провести “культурну революцію”²⁴. З початком масованого наступу на селянство посилилася критика “націоналістично настроєної української інтелігенції”, “викривався” її прямий зв’язок з “куркульством”, яке є “соціальною базою для зростання українського націоналізму”²⁵. На фоні тези про ворожість “петлюрівського” вчителства дещо несподівано видається версія газети “Пролетарій” (Харків), яка констатувала, що погляд на українське учителство як на контрреволюційне й петлюрівське в багатьох відношеннях є помилковим. При близькому знайомстві з будь-яким сільським учителем, який вважався відчайдушним петлюрівцем, з’ясовувалося, що невелика робота над його свідомістю призводила до того, що він ставав прихильником радянської влади. Цю оцінку процесу “радянзації” “петлюрівського” вчителства фактично підтримав Г.М.Шевчук у своїй монографії “Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр.”²⁶. В цілому для радянської історіографії було традиційним виділяти ту частину сільського вчителства, яке виступило провідником “буржуазно-націоналістичних ідей” на селі, підтримало Центральну Раду та зі зброєю в руках виступило на боці Директорії²⁷.

Гадаємо, відносно завершену картину поведінки та світоглядної еволюції національно свідомих вчителів може дати дослідження тих сюжетів, де вони постають як активні діячі. Йдеться насамперед про їх участь у діяльності “Просвіт” та національному церковному русі. З новітніх досліджень історії “Просвіт” можна зробити висновок, що відносини між органами влади і сільськими освітянами загострилися саме у процесі “радянзації” “Просвіт”, в яких вчителі відігравали ключову роль²⁸. Згаданий вище О.Мізерницький вважав антиприродним “шлюб українського вчителства з автокефальними попами”²⁹. Радянська історіографія констатувала, що саме “націоналістичні елементи” з учителів стали на чолі руху автокефальної церкви³⁰. В сучасних дослідженнях з історії УАПЦ також підтверджується, що сільські вчителі були серед найактивніших учасників національно-визвольного церковного руху³¹.

Розглядаючи проблему “вчитель і селянин”, необхідно з’ясувати, як селянин ставився до вчителя і яким був його ідеал вчителя. В історичній літературі рідко наводяться факти, що характеризують ставлення селянства до вчителів. У зв’язку з цим привертає увагу коротке повідомлення С.К.Гутяньського про те, що безпартійні селянські конференції ухвалювали вимоги, щоб учителі, яких направляють до шкіл, добре знали українську мову³². Висновок автора цілком у дусі тогочасних вимог: ці факти, мовляв, свідчать, що в ході будівництва радянської держави помітно зросла політична свідомість народних мас, хоча така поведінка швидше є виявом національної свідомості.

Вчителство відіграло важливу роль у здійсненні більшовицької “культурної революції” в українському селі. Суспільно-політичні функції радянського вчителя-культурармія найповніше виявилися у процесі ліквідації неписьменності. Ця тема завжди вважалася однією з пріоритетних як в радянській, так і в сучасній історіографії. В монографічних дослідженнях з історії культури підкреслювалося як народногосподарське, так і політичне значення масової ліквідації неписьменності³³. При цьому в радянській історіографії на перший план виносився класовий зміст лікнепівської політики, що мала на меті “підняти культуру та політичну активність тих соціальних груп, які становили опору радянської влади на селі”³⁴. Сучасні дослідники історії освіти дорослих вказують на те, що поряд з виконанням агітаційно-пропагандистських, ідеологічних завдань, що

“довантажувалися” “зверху”, освітянам вдалося запроваджувати загальнонаукові і “загальнокорисні” знання. Висловлене твердження, що пріоритетним в теорії та практиці позашкільної освіти залишалися загальноосвітні, науково-практичні, а не ідеологічні інваріанти, що освіту дорослих як пласт української культури 20-х рр. не можна зводити до ідеологізації³⁵. Загалом в сучасній історіографії помітні прагнення поглибленого дослідження “ліквідації неписьменності”, про що свідчать, зокрема, дисертаційні дослідження з цієї теми³⁶.

З усіх аспектів проблеми “вчитель і селянин” найгострішим і недостатньо з’ясованим є питання їх відносин в умовах розкуркулення і колективізації. Тут слід говорити не про абстрактного вчителя, а враховувати ті зміни, яких зазнав вчительський корпус впродовж 20-х рр. Основний зміст цих трансформацій досить відверто визначив М.Скрипник: “старі кваліфіковані сили ... відсіялися, пройшли ...через решето ДПУ”³⁷. У “Нарисах історії української інтелігенції” підкреслено, що викорінювалося найголовніше, що становило сутність інтелігенції – волелюбність, незалежність від влади, вболівання за долю народу, подвижництво, прилученість до світової культури. Критично оцінені також інтелектуально-духовні параметри вчителів: невисокий професіоналізм, інтелектуальна бідність частини вчительства не могли повною мірою забезпечити певного рівня оволодіння знаннями. Побутова невлаштованість, чвари, постійний страх потрапити в чергову профілактичну “чистку” змушували вчительство повсякчас доводити свою лояльність до партії і властей, пристосовуватися до командно-адміністративної системи, виховувати у дітей спотворені моральні поняття³⁸. Таким чином, на момент переходу у тотальний наступ на селянство більшовики мали у своїх руках значно слухняніший інструмент ідеологічного впливу, ніж на початку 20-х рр.

У публікаціях 30-х рр. сільське вчительство розглядалося як передовий загін “у наступі трудового села на куркульню” і твердилося, що більшість радянського вчительства стало саме на таку позицію³⁹. В радянській літературі сільський учитель виступає як героїчний учасник боротьби за соціалістичну перебудову сільського господарства, який до того ж постраждав від рук куркулів. При цьому “куркульство” не було пасивним спостерігачем за тим, що відбувалося на “ідеологічному фронті”, а повело боротьбу за вчителів, прагнучи залучити їх на свій бік. Якщо це не вдалося, “куркульство” застосовувало два методи впливу на вчителів: дискредитацію або фізичну розправу⁴⁰. За твердженням радянських істориків, в роки суцільної колективізації сільська школа розвивалась в умовах гострої класової боротьби. Куркулі поширювали ворожі чутки про школу, намагалися підірвати її зсередини, використовуючи “ворожі елементи” серед учительства⁴¹. При цьому окремі вчителі, які ніби перебували під впливом СВУ, виступали проти “соціалістичної реконструкції сільського господарства”⁴². Сучасна українська історіографія також визнає факт участі вчителів у проведенні колективізації, але оцінює це явище з діаметрально протилежної точки зору. Як наголошують автори “Нарисів історії української інтелігенції”, багато хто з учителів не лише агітував за колгоспний лад, а й практично брав участь у насильницькій колективізації, у розкуркулюванні селян, очолював хлібозаготівельні кампанії в страшні 1931-1933 рр.⁴³ Радикальні зміни у духовний стан українського села вніс голод 1932-1933 р. Становище інтелігенції в тих умовах охарактеризував Г.В.Касьянов. Він підкреслив, що голодний терор проти села і репресії проти сільської інтелігенції жакливім чином позначилися на сільському учительстві. Одним із наслідків цієї політики було викриття освітянами “класово ворожих, петлюрівсько-шовіністичних, контрреволюційних настроїв” вчителів. Дослідник навів кілька фактів, що свідчать про участь вчителів у вилученні хліба. Отже, голод призвів до того, що освітяни сіяли не тільки “добре, розумне, вічне”⁴⁴. Становище вчителів в кінці 20-х – на початку 30-х рр. та деякі аспекти їх відносин з селянством висвітлив Я.І.Мандрик, який досліджує культуру українського села періоду сталінізму⁴⁵.

Трагічна доля українського вчительства простежується у працях з історії репресій в Україні. Продуктивність підходу до кожного освітянина як суспільного діяча, дослідження

його біографії з точки зору соціально - історичної психології засвідчила праця В.Марочка та Г.Хіліга "Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941)", що побачила світ у 2003 р. У ній підкреслюється, що терор проти освітян – свідомо акція упокорення специфічної соціально-професійної групи, яка впливала щоденно на свідомість і психіку молодого покоління, тому репресії набули серед них особливого методу "політичного відбору"⁴⁶. Репресованим освітянам присвячена також праця миколаївських дослідників⁴⁷.

З точки зору впливу вчительства на свідомість селянських мас важливе значення має дослідження діяльності та поведінки вчителів, які несли гуманітарні знання. Цікаві спостереження в цьому плані містять праці О.А.Удода, який досліджує вплив історичної науки та освіти на духовне життя народу. Досліджуючи соціально-психологічний портрет учителя історії 30-х рр., він дійшов висновку, що той вимушений був виконувати роль руйнівника традиційних духовних цінностей українського народу. Соціально-психологічний стан учителів історії відзначався надзвичайною суперечливістю і нестійкістю, типовими були явища подвійної, а то й потрійної моралі, соціальної мімікрії, пристосуванства, конформізму⁴⁸. Крім суто навчальної та пропагандистської діяльності, О.А.Удод виділив ще одну характерну для того часу функцію вчителя – "наглядацьку". Це виявилось зокрема під час релігійних свят, коли партійні комітети організовували чергування педагогів біля церков⁴⁹.

В останні роки в історіографії спостерігаються обнадійливі тенденції. По-перше, здійснюється поглиблене конкретно-історичне дослідження історії освіти та інтелігенції в Україні (Липинський В.В.⁵⁰, Бачинський Д.В.⁵¹). По-друге, триває регіоналізація досліджень культурно-духовних процесів. Так, цікаву спробу відтворити суспільно-політичний портрет вчительства Поділля 20-30-х рр. зробив В.А.Нестеренко. Зокрема, він описав участь вчителів у проведенні "українізації", охарактеризував їх політичні настрої за матеріалами ДПУ, процес "радянзації" за допомогою "чисток" та репресій⁵². О.О.Лойко розглянула деякі питання "політичного виховання" вчительства Вінниччини в період непу і підкреслила його своєрідну поліфункціональність: вчитель одночасно був ліквідатором неписьменності, організатором активності селянства, юрисконсультом і викладачем⁵³.

Істотні зрушення спостерігаються в історико-педагогічній науці, яка має значний потенціал для висвітлення участі вчителів у культурно-духовних перетвореннях. З'явилися монографії, навчальні посібники з історії українського шкільництва досліджуваного періоду⁵⁴, низка підручників з історії педагогіки⁵⁵. За останнє десятиліття захищено ряд докторських та кандидатських дисертацій⁵⁶. Важливі аспекти зазначеної проблеми піднімаються також в ряді статей з історії школи та педагогічної думки⁵⁷.

Короткий історіографічний аналіз показує, що в історичній та історико-педагогічній літературі частково висвітлюються окремі сторони багатогранної і суперечливої діяльності сільського вчителя у царині національно-культурного та духовного життя українського села 20-х - 30-х рр. XX ст. Часто в літературі акцент робиться на взаємовідносинах влади і вчительства, при цьому активною стороною виступає влада, яка підпорядковувала собі вчителя і використовує його як інструмент. Зрозуміло, що це дуже важливе питання, особливо у світлі політичних технологій, застосованих більшовиками, однак домінування такого підходу залишає в "тіні" повсякденну практичну діяльність вчителя. В сучасних історичних дослідженнях на перший план виступає елітна частина інтелігенції, ті творці духовних цінностей, які мали загальнодержавне визнання або ж постраждали під час політичних репресій, в той час як основна маса рядових представників інтелігенції, насамперед сільського вчительства, залишилася непоміченою для сучасних істориків.

Для реконструкції духовно-культурного процесу як певної цілісності необхідно найповніше висвітлити усі його складові у динаміці та взаємодії. Зрозуміло, що найголовнішими учасниками культурно-духовних трансформацій були вчитель і селянин, які знаходилися у тісному, органічному взаємозв'язку. На поведінку і соціальну роль сільського вчителя накладало відбиток те, що він сам якоюсь мірою був селянином. Без селянина

культурно-освітня діяльність вчителя позбавлена сенсу. Тому реконструкція взаємозв'язків селянина і вчителя важлива для відтворення усєї системи культурно-духовного життя. Що означав вчитель для селянина і селянин для вчителя? Як вони впливали один на одного? Як ці відносини позначалися на загальному тонусі духовного життя? З того, що нам уже відомо про життєдіяльність сільського вчителя, ми можемо сказати, що він виступав у ролі своєрідного “ретранслятора”, доносив до селянина інформацію про зовнішній світ та здійснював її тлумачення. Ця функція вчителя була в повній мірі використана владою. Для осмислення змін у духовному світі селянина важливо встановити зміст та структуру інформації, яку селянин сприймав через вчителя. Тому зрозуміло, що без фігури вчителя буде збідненим та історично неправдивим національно-культурне та духовне життя українського селянства.

Для дослідження сільського вчителя як “живої” людини маємо чималий арсенал пізнавальних засобів, апробованих антропологічно орієнтованою історією. Особливо актуальним є питання щодо нашої здатності проникнути у складний духовний світ певного часу і зрозуміти його. Важливо враховувати, що зміст людських діянь минулого специфічний для кожного суспільства і кожного періоду історії, історично мінливий, тому його можна зрозуміти, лише вивчаючи у контексті даної культури⁵⁸. Хоча це правило стосується насамперед давніх епох; у процесі дослідження духовного світу 20-30-х рр. також слід мати на увазі, що специфічна поведінка та світобачення людей того часу можуть бути зрозумілі у загально історичному контексті.

Один із стереотипів, який, ймовірно, склався у свідомості дослідника – це певний ідеальний тип вчителя як носія моралі, що був “еталоном” та авторитетом для решти населення. Коли розглядати сільського вчителя як “живу”, реальну людину, то ми побачимо, що вчительство не становило однорідної маси ні з морально-етичної, ні з політичної точки зору. Вчительство істотно змінилося упродовж 20-30-х рр. за всіма параметрами. Це ж стосується і селянства, яке пройшло випробування більшовицькими соціально-аграрними експериментами. В якій мірі і на яких відрізках цього періоду можна говорити про так би мовити, соціально-психологічну “сумісність” селян і сільських вчителів у світлі тих соціально-культурних змін, що пережило українське село? Якого вчителя прагнув мати український селянин і яким був ідеал цього вчителя? Чи не похитнула активна участь вчителів у репресивних акціях віру селянина в моральність учителя? Якщо в цілому, як стверджує історіографія, до влади селянство ставилося негативно, то як воно ставилося до учителя, який часто виступав як активний агент цієї влади? Гадаємо, це тільки деякі питання, на які хотілося б почути відповідь з уст істориків.

Для з'ясування реальної ролі вчителів у культурно-духовному житті селянства, виявлення каналів впливу учителя на селянина необхідно реконструювати соціально-психологічний портрет самого сільського вчителя. Доцільно поставити перед собою запитання: що ми знаємо про життя, настрої, політичні уподобання та мотиви поведінки конкретного, “живого” учителя 20-30-х рр. XX ст. на рівні кожного села? Складається враження, що сучасна історіографія щодо сільського учителя оперує ще надто загальними характеристиками, які потребують перевірки, підтвердження або спростування на основі фактів. Нерідко нічого не говориться, про якого власне вчителя йдеться: “старого”, що перейшов новому режимові у “спадок” від царської Росії, чи “нового”, рекрутованого більшовиками для “культурного фронту” з числа своїх симпатиків, чи це був той же “старий”, але вже “перевихований” вчитель? Історичні знання з цього питання ще не мають того рівня конкретності, який би дозволив не лише констатувати, а пояснити духовну природу сільського вчителя і через нього зрозуміти своєрідність усього культурно-духовного процесу. Історіографічна практика показує, що з цієї ситуації є єдиний вихід: ретельне дослідження усєї сукупності фактів, що стосуються учителів. Саме дослідження вчителя і селянина з точки зору повсякдення дасть можливість заповнити деякі прогалини в історії українського села 20-30-х рр. XX ст.

Гадаємо, мають також сенс міркування сучасних історіографів про те, що дослідження інтелігенції, в тому числі й сільської, може бути здійснене крізь призму соціально-етичних, моральних аспектів, громадянського обов'язку, професіоналізму, служіння народу, утвердження високих гуманістичних цінностей, протистояння тоталітаризмові⁵⁹.

Зрозуміло, що запропоновані історіографічні роздуми є тільки спробою окреслити перспективні варіанти пошуку. Наведені історіографічні факти є достатніми, щоб констатувати, що для всебічного розкриття реальної участі вчительства у національно-культурному та духовному житті необхідно здійснити спеціальне дослідження, побудоване на значних масивах різноманітних джерел. До речі, на наших очах досить швидко втрачається одне з таких цінних джерел – усні розповіді очевидців тих подій про діяльність та поведінку вчителя. Використання “усної історії” як методу дослідження могло б ще врятувати якусь частину цієї інформації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В.А. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття // Освіта України.- 1997.- 4 липня.- С.7; 2. Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире: Пер. с англ.-М., 1992; 3. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Теорія та методи. Міжвідомчий збірник наукових праць.- Дніпропетровськ, 1995.- С.6; 4. Реєнт О.П. Історична наука: регрес чи поступ? // Історія в школі.- №1-2.- С.7; 5. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія).-К., 1998.- 506 с.; 6. Шейко В. Історія культури України: історіографічний огляд // Сіверянський літопис.-2000.- №6.-С.80-89; 7. Зінько О.В. Молодіжний рух в УСРР у 20-ті роки (історіографічний аналіз літературних джерел 20-30-х років): Автореф. ... дис. канд. іст. наук.-К.,1993.-23 с.; 8. Чирва Ю.І. Розвиток народної освіти України (1917-1932 рр.): Історіографія проблеми: Автореф. дис. ... канд.іст. наук.-Дніпропетровськ, 1995.- 18 с; 9. Ващенко І.В. Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Автореф. ... дис. канд.іст. наук.-Х.,2001; 10. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис.-К., 2000.- 447 с.; 11. Мармазова Т.І. Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І.Махна (1918-1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Донецьк,2003.-19 с.; 12. Висовень О.І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920 – ті – початок 1930-х рр.): Історіографія: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-К.,2004.-20 с.; 13. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – ХХ століття).-К., 2000.-256 с.; 14. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України: Курс лекцій.-Чернівці:Золоті литаври, 1999.-520 с.; 15. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій.- К., 2004.-496 с.; 16. Рябло Я. Система народного просвещения Украины: Сборник материалов, статей и докладов.-Х.: ГИУ, 1925.-С.207; 17. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні.-Х., 1926.-С.88; 18. Учителство – привидной ремень к середняку // Коммунист.- 1925.-13 января; 19. Антонов Г. Сільське вчителство і його завдання // Зоря.-1925.-Ч.1.-С.19; 20. Мізерницький О. На шляхах радянзації // Радянська освіта.-1927.-№11.-С.14; 21. Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчителство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Український історичний журнал.-1990.-№12.-С.100-104; 22. Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921-1928 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-К.,1993.-16 с.; 23. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн.-К.,1994.-Кн.2.- С.37; 24. Диманштейн С. Сельская интеллигенция и национальный вопрос // Коммунист.-1923.-19 июня; 25. Гехтман І. До питання про соціальні коріння українського націоналізму // Більшовик України.-1929.-№2.-С.83,87; 26. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках.-К.,1963.-С.182; 27. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.-К.,1985.-С.11; 28. Малюта О. “Просвіти” та державні утворення (1868-1939 рр.): історико-теоретичні аспекти взаємодії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей.-К.,2004.-Вип.7.-С.117-136; Євселенський Л., Фарина С. “Советизація” та занепад товариств “Просвіта” в 1920-1923 рр. // Розбудова держави.-1994.-№5.-С.46-57; 29. Мізерницький О. Вказана праця.-С.4; 30. Бачинський П.П. Здійснення на Україні ленінської національної політики в культурному будівництві (1921-1925 рр.) // Наукові праці з історії КПРС: Вісвідомчий наук. зб.-К.,1966.-Вип.10.-С.7; 31. Зінченко А.Л. Благочестя національного духу: українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.- К., 1993.- С.63; 67; 120; 32. Гутянський С.К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні.-К.,1960.-С.40-41; 33. Шевчук Г.М. Вказана праця.-С.69; 34. Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929-1941).-К.,1963.-С.32; 35.Вовк Л. П. Генезис пріоритетних тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... докт. пед. наук.-К.,1996.-С.39; 36. Гололобов В.М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Запоріжжя, 1998.-19 с.; 37. Скрипник М. Інтелігенція в реконструктивну добу // Шлях освіти.-1930.-№7-8.-С.9; 38. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн.-К.,1994.-Кн.2.- С.139; 39. Михалюк Н. Колективізація трудового села і ліквідація куркульства // Радянська освіта.-1930.-№3.-С.7; 40.

Ткачова Л.І. Вказана праця.-С.141; 41. Михайлов О. Вказана праця.-С.53; 42. Ясницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921-1932 рр.).-К.,1965.-С.181; 43. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.). У 3-х кн.-К.,1994.-Кн.2.- С.124; 44. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція в 1933 р. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: республіканський міжвідомчий збірник наукових праць.-К.,1992.-Вип.2.- С.93-94; 45. Мандрик Я.І. Культура українського села в період сталінізму. 1929-1938 рр.- Івано-Франківськ, 1998.-С.62-63, 72-73; Мандрик Я.І. Сільські вчителі і педагоги Радянської України в роки завершення масової насильницької колективізації: правда і вимисли // Вісник Харківської державної академії культури: Зб. наук. праць.-Х.,2001.-Вип.7.-С.25-30; 46. Марочко В., Хіллів Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941).-К.,2003.-302 с.; 47. Журецький Я.І., Шитюк М.М. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму.-Миколаїв, 1994.-67 с.; 48. Удод О.А. Історія і духовність.-К.,1999.-С.23, 25; 49. Удод О. Деформація національно-історичної пам'яті українського народу: 20-30-ті рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.- К.,2003.-Вип.7: Спеціальний.-С.202; 50. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: Автореф. Дис. ... докт. іст. наук.-Х.,2001.-39 с.; 51. Бачинський Д.В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Чернівці, 2004.-20 с.; 52. Нестеренко В.А. Українське вчительство Поділля в 1920-1930-ті роки: суспільно-політичний портрет // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр.- Кам'янець-Подільський, 2003.-Т.3.-С.155-164; 53. Лойко О.О. Розвиток шкільної освіти на Вінниччині в період непу // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє : Збірник наукових праць.- К.,1999.- С.238-244; 54. Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки 1917-1985 рр.).-К.,1992.- 196 с.; Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навчальний посібник.- К., 1996.-302 с.; 55. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української школи і педагогіки: Навч. посібник.-К., 2003.-450 с.; Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: Навч. посібник.-К., 2003.-335 с.; 56. Нікітчина С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.): Автореф. дис. ...докт. пед. наук.-К.,1998.-38 с.; Матвійчик Н.С. Підготовка вчительських кадрів в Україні (20-30-ті роки ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. пед. наук.-К., 1997.-19 с.; Потапова Л.В. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933 рр.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук.- Луганськ, 1998.- 16 с.; Дуднік Л.М. Педагогічна служба в школах України (20-ті – перша половина 30-х років ХХ століття): Автореф. ... дис. канд. пед. наук.- Луганськ, 2002.-20 с.; 57. Калениченко Л. Проблема сім'ї та сімейного виховання в Україні (20-ті роки ХХ ст.) // Шлях освіти.- 1997.- №4.- С.47-50; 58. Гуревич А.Я. От истории ментальностей к историческому синтезу // Споры о главном: Дискусии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов».-М.,1993.-С.21-20; 59. Коцур В., Тарапон О. Інтелігенція і формування інтелекту нації (20-30-і рр. ХХ ст.) // Рідна школа. - 1998.- №9.- С.20.

Т. І. Гуменюк

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ПІСЛЯ ПРИЄДНАННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ДО УРСР У 1939-1941 РОКАХ У СУЧАСНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Радянсько-німецький пакт про ненапад і таємний протокол, підписаний 23 серпня 1939 р., поділив сфери впливу в Європі між двома диктаторами, що дозволило в майбутньому А. Гітлеру уникнути війни на два фронти, а Й. Сталіну інкорпорувати ті українські землі, що раніше знаходилися поза межами СРСР. 17 вересня 1939 р. частини Червоної Армії отримали наказ перетнути польсько-радянський кордон і зайняти територію Західної України.

У радянській історіографії і пресі того періоду більшовицька експансія в основному на захід подавалася як захист „єдинокровних братів-українців”.

Після приєднання Західної України до УРСР сталінське керівництво взялося до перевлаштування суспільно-політичного життя в регіоні за радянським зразком. Паралельно, за словами львівського дослідника К. Кондратюка, наслідування радянських зразків чітко простежувалось в галузі культури, освіти, науки. На службу офіційній ідеології намагалися поставити місцеву творчу інтелігенцію. За словами автора, поступово у суспільстві утверджувалася особлива система організації духовної творчості. Характерні її риси – грубе втручання в літературно-художнє життя, вузькоутилітарний підхід до літератури й мистецтва, строго обмежені рамки дозволеного при виборі теми, ідей, форми твору, пріоритет класового підходу над загальнолюдським¹.

Ідеологічний тиск і організаційний контроль були головними складовими у ставленні влади до діячів культури. Намагання обмежити духовне життя лише орієнтацією

на ідеологію марксизму-ленінізму збіднювало культурні процеси і душило творчу думку митців, а для багатьох з них закривало дорогу до творчості. Справедливо відмічає київський історик Ю. Курносов, що на території Західної України вже звичними на сході жорстокими адміністративно-командними методами проводилася уніфікація державного ладу і управління. Сталінські репресії 1939-1941 рр. надзвичайно збіднили інтелектуальний потенціал нації². З історичної точки зору нашої уваги заслуговує висновок вченого, що саме така цілеспрямована стерилізація народного інтелекту не в останню чергу зумовила рішення А.Гітлера здійснити напад на СРСР і навіть істотно вплинула на визначення його термінів³.

Радянська історіографія практично обминала висвітлення політики нової влади щодо західноукраїнської інтелігенції після приєднання у 1939 р. до СРСР. Замовчувалися і репресії української еліти. Історики радянської доби керувались усталеними стереотипами і політичними нашаруваннями. Вони були інтелектуально ізольовані від міжнародної громадськості. Так, американський дослідник Марк фон Хаген, досліджуючи проблеми сталінізму, у своїй статті акцентує увагу на тому, що „стосунки російського народу з неросійськими одноплемінниками ігнорувалися або спотворювалися в радянській історичній науці і завжди підпадали під рубрику „боротьби проти буржуазних фальсифікацій“⁴. На його ж думку, будь-який дослідник, який припускав, що радянська національна політика давала негативні наслідки, часто ставав об'єктом звинувачень у „націоналістичних ухилах“.

В умовах незалежності України, коли перед науковцями відкриті недоступні раніше горизонти, ми повинні по-новому переосмислити загальні тенденції становища інтелігенції Західної України у період з 1939 по 1941 рр.

У даній статті ми ставимо за мету проаналізувати найбільш поширені погляди істориків сучасної доби на трактування подій 1939-1941 рр. на Західній Україні. Ми намагаємося висвітлити і узагальнити новітні підходи дослідників до історії діяльності інтелігенції, національної еліти Західної України за умов радянської експансії у даний період. Адже національна еліта, як відзначає вчений із діаспори Л. Залізняк, це свідомо й активна верства лідерів та організаторів нації: інтелектуали, державні діячі, вищі військові чини⁵. Автор наводить паралелі діяльності інтелігенції за часів радянської влади і незалежності України. Л. Залізняк доводить, що „українська інтелігенція не визначала долю України в советські часи, не є вона провідною верствою держави і сьогодні. Ще зароджений за часів Радянського Союзу комплекс меншовартості надалі зумовлює дії значної частини державної еліти сучасної України. Саме з цієї причини за двадцять років незалежності вона не змогла трансформуватися в національну еліту європейського зразка“⁶. Хотілося б, щоб українська інтелігенція прийшла до ешелонів влади, контролювала і піднімала соціально-громадський, культурний і духовний розвиток суспільства.

Київські історики О. Рубльов та Ю. Черченко першими серед сучасних дослідників об'єктивно розкривають основні напрямки кадрової політики сталінщини на західноукраїнських землях та провідні „принципи“ взаємин із місцевою інтелігенцією у проміжок часу від вересня 1939 р. до червня 1941 р. Ця політика, за словами науковців, перш за все була спрямована на ідеологічну обробку західноукраїнської інтелігенції. Чільне місце в цьому плані було відведене горезвісному підручникові „Історія Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс“, що витримав понад 300 видань загальним тиражем близько 43 млн. примірників⁷. О. Рубльов та Ю. Черченко у своїй статті прийшли до справедливих висновків, що західноукраїнська інтелігенція займала становище „третього стану“ часів феодалізму, перебувала під підозрою, відверто знеславлювалася⁸.

Як відомо, уніфіковувалася система загальної освіти і виховання. З січня 1940 р. школи західних областей було переведено на навчальні плани, програми, підручники радянської школи. Запроваджено обов'язкове вивчення російської мови. У вищій школі пріоритетна роль відводилася кафедрам марксизму-ленінізму.

Значної уваги заслуговує колективна праця М. Литвина, С. Луцького, К. Науменка⁹. Досліджуючи історію Західної України 1939-1941 рр., вчені з точки зору сьогодення об'єктивно, на наш погляд, зображують політику „радянзації“ на землях нашого регіону.

Вони відмічають, що суспільній свідомості інтенсивно нав'язувалися догми, що відповідали принципам тоталітарної держави з її нетерпимістю до плюралізму, християнської моралі¹⁰. За словами вищезазначених істориків, воєнно-політична ситуація в Центрально-Східній Європі не залишила українській політичній, інтелектуальній еліті часу для ретельного обдумування своїх кроків. Основна частина української інтелігенції сподівалась мирно співіснувати з новою владою. Вона ще повністю тоді не усвідомлювала справжню сутність тоталітарної системи. Інша частина опинилася на території Генеральної Губернії (створеної нацистами в жовтні 1939 рр. в центральній частині окупованої Польської держави). Але загалом національна ідея продовжувала домінувати в серцях національно-свідомих громадян¹¹.

Вагомим внеском у дослідження становища провідної верстви населення Західної України за часів радянської влади стали праці В. Ковалюка¹² та І. Лучаківської¹³. Практично вперше історики всебічно дослідили наслідки радянської окупації для інтелігенції нашого регіону. Вивченням становища політичної еліти Західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму в 1939-1941 рр. займався О. Луцький¹⁴.

Актуальною на даний час є монографія О. Рафальського¹⁵, в якій автор вивчає становище національних меншин України у XX столітті. Дослідник на широкому історичному і фактичному матеріалі констатує, що роль і значення національних меншин в етнічній структурі України, їх внесок у розвиток вітчизняної науки і культури висувають дослідження їх історії в число актуальних проблем історико-етнологічної науки.

Тоталітарний режим, інтегруючи західноукраїнські землі до радянської системи, запровадив репресивні акції, які в першу чергу стосувалися інтелігенції. Велика кількість провідних істориків, зокрема М. Бугай¹⁶, В. Нікольський¹⁷, В. Парсаданова¹⁸, М. Чоповський¹⁹ розкрили жахливу картину політичних репресій на західноукраїнських землях у 1939-1941 рр., з'ясували і оприлюднили кількість репресованих. Як відомо, уже в перші дні окупації території Західної України багато представників української інтелігенції, побоюючись переслідування, виїхало за її межі. Серед них відомий громадський і політичний діяч, голова УНДО В. Мудрий, політичні діячі І. Кедрин-Рудницький, Р. Дашкевич, філолог Р. Смаль-Стоцький та інші. За словами М. Чоповського, усього з окупованих західних земель України восени 1939 р. вимушено емігрувало майже 20 тис. чоловік²⁰.

На основі аналізу архівних матеріалів В. Парсаданова приходять до висновків, що у період з осені 1939 р. по осінь 1940 р. із західних областей було вивезено усього 10 відсотків населення²¹.

Нашої уваги заслуговує дослідження В. Нікольського. На сучасному етапі розвитку історичної науки, коли призупинився напрямок вивчення кількісних оцінок проблеми та її аспектів, учений практично вперше аналізує діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні на основі кількісних показників. В. Нікольський прийшов до висновку, що у 1940 р. порівняно з 1939 р. у Західній Україні було значно посилено переслідування по всіх підгрупах забарвлення антирадянської дійсності. У 1940 р. було заарештовано на 4,7 рази більше чоловік ніж у 1939 р.²²

Репресивно-каральну діяльність комуністичного режиму характеризують праці О. Романів та І. Федущак²³. Автори проаналізували події червня-липня 1941 року, пов'язані з масовим фізичним знищенням в тюрмах, етапи евакуації української інтелігенції та національно свідомих громадян Галичини та Волині.

Дослідженням процесів депортацій на землях Західної України у 1939-1941 роках займався П. Кардаш²⁴. За його словами у названий період у советські табори було відправлено лише з Галичини 300.000 чоловік²⁵.

Історики діаспори на сторінках своїх досліджень висвітлювали становище української еліти під час більшовицької експансії. Вагомими з нашої точки зору є праці С. Мечника²⁶, М. Прокопа²⁷, збірник за редакцією Мілени Рудницької²⁸. Зокрема, М. Прокоп доводить, що, "незважаючи на окупаційну політику поляків, в Західній Україні були створені і збережені численні цінності українського життя. Ними були розвиток української науки і

культури, сильна організація церков з великим серед народу авторитетом митрополита А.Шептицького, політичні партії, організоване підпілля ОУН. Всі ці елементи в новій дійсності мали бути зліквідовані або змінити форми свого вияву»²⁹.

У працях зарубіжних істориків всебічно проаналізовано картину сталінських репресій, зміни у суспільно-політичному та громадському житті внаслідок відомих подій вересня 1939 р.

Сучасних істориків привертає увагу діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка, університету у Львові 1939-1941 рр., в цілому розвиток української науки на початку Другої світової війни. Зокрема, дослідник Р. Кухар констатує, що «українська національна культура в СРСР мала бути соціалістичною за змістом, згідно з московським практичним перетворенням соціалізму на старий московський общинний лад, однозначний із обмосковленням»³⁰.

У ряді праць сучасних істориків В. Бадяка³¹, В. Ковалюка³², І. Лучаківської³³ зазначені і позитивні зміни у галузі культури, освіти і науки. Зокрема, В. Ковалюк відзначає, що завдяки державній політиці українська мова та культура зайняли належне їм місце, потіснивши привілейовані раніше польську мову і культуру³⁴. Разом з тим радянський режим нівелював регіональні і національні особливості. Справедливим є висновок учених О. Рубльова та Ю. Черченка, що сталінщина намагалася якнайшвидше інтегрувати західноукраїнських науковців у систему контрольованої нею академічної науки³⁵.

Отже, за роки державної незалежності історики України помітно активізували вивчення становища західноукраїнської інтелігенції, в якому вона опинилася після вересневих подій 1939 р. Сучасні історики у всій повноті та об'єктивності відтворюють історію української еліти. Узагальнюючи позитивний і негативний історичний досвід, виносячи уроки з минулого, наукові дослідження долі західноукраїнської інтелігенції сприяють виробленню адекватної відновленій Українській державі демократичної національної політики. Ця проблема через свою багатогранність може стати предметом подальших наукових розробок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти «радянзації» західних областей України у 1939-1941 роках//1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали наукової конференції 23-24 вересня 1999р. Львівський національний університет імені Івана Франка. - Львів, 2001. - с.27; 2. Курносів Ю. Насилля – головний аргумент більшовизму//Український історичний журнал (УІЖ). - 1991. - №12. - с. 26; 3. Там само. - с. 27; 4. Марк фон Хаген. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // УІЖ. - 1994. - №1. - с. 91; 5. Залізняк Л. Державна еліта України. Постколоніальний синдром//Визвольний шлях. - 2003. - Кн. 8. - с. 14; 6. Там само. - с. 14; 7. Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. Препринт №7. - К., 1990. - с. 40; 8. Політика нової влади щодо західноукраїнської інтелігенції після возз'єднання (вересень 1939 р. - червень 1941 р.)//Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції 20-50-ті роки XX ст. - К., - 1994. - с. 208; 9. Литвин М. Р., Луцький С. І., Науменко К. Є. 1939. Західні землі України. - Львів, 1999. - 152 с.; 10. Там само. - с. 139; 11. Там само. - с. 101-103; 12. Ковалюк В. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 р. - червень 1941 р.)//УІЖ. - 1993. - №2-3. - с. 3-17; 13. Лучаківська І. Л. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939-1941 рр.). - Львів, 1999. - 121 с.; 14. Луцький О. Політична еліта західної України в період утвердження сталінського тоталітарного режиму (1939-1941 рр.) // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Тези доповідей міжнародної конференції.- Львів, 1996; 15. Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. - К., 2000. - 447с.; 16. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30-50-ті роки)//УІЖ. - 1990. - №10. - с.32-38; 17. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х-1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. - Донецьк, 2003. - 623 с.; 18. Парсаданова В. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939 -1941 гг.//Новая и новейшая история. - 1989. - №2. - с. 26-44; 19. Чоповський М. Голгофа Західної України. Злочинна діяльність окупаційних режимів проти населення західноукраїнських земель та його боротьба за волю і незалежність 1920-1953 рр. - Львів, 1996. - 140с.; 20. Чоповський М. Вказана праця. - с. 55; 21. Парсаданова В. Вказана праця. - С. 44; 22. Нікольський В. М. Вказана праця. - С. 195; 23. Романів О. М., Федущак І. В. Західноукраїнська трагедія 1941. - Львів – Нью-Йорк, 2002. - 429 с.; 24. Карлаш П. Злочин. - Мельбурн – Київ, 2003. - 553 с.; 25. Там само. - С. 229; 26. НКВД на ЗУЗ 1939-1941//Мечник С. Від оприччини до КГБ духовність московського імперіялізму. - Мюнхен, 1981. - С. 227 – 253; 27. Прокоп М. Україна і українська політика Москви. - Мюнхен, 1956. - 176 с.; 28. Західна Україна під більшовиками IX. 1939. - VI.

1941. Збірник за ред. Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – 494 с.; 29. Прокоп М. Вказана праця. – с.104; 30. Кухар Р. До 50-річчя відкриття університету Івана Франка у Львові (1939-1989)//Визвольний шлях. – 1990. – Кн. 2. – С. 228-235; 31. Бадяк В. Творче життя на Заході України у 1939-1941 роках//Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 463-470; 32. Ковалюк В. Вказана праця. – С. 3-17; 33. Лучаківська І. Л. Вказана праця. – 121 с.; 34. Ковалюк В. Вказана праця. – С. 15; 35. Рубльов О. С., Чеченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки XX ст.) //УІЖ. – 1991. – №5. – С. 24.

В.М. Даниленко, І.М. Романюк

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 50-ТІ – 60-ТІ РОКИ XX СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

Сьогодні, коли українська держава перебуває на досить складному і відповідальному етапі розвитку, суспільство потребує ґрунтовного і всебічного відображення історичного минулого. Знання минулого, врахування історичного досвіду необхідні для виховання повноцінних громадян України. Особливо важливим є питання культури нашого народу, які гостро постали на сучасному етапі. Зокрема, це – освіта, культура, духовність.

Зараз, як ніколи, потрібно враховувати минулі помилки і зробити правильний вибір. Зокрема, потребують дослідження традиції, умови та особливості культурного життя селянства у 1950-60-ті роки XX ст.

На наш погляд, актуальність дослідження зумовлена тією обставиною, що в останні роки значно зросла роль інтелігенції в суспільно-політичному житті країни.

Інтелігенція взагалі, а гуманітарна зокрема, в сучасних умовах становить духовне ядро суспільства. Висвітлення проблем гуманітарної інтелігенції під таким кутом зору повністю виправдане. На нашу думку, у сучасній українській історіографії не вистачає робіт, які б на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі розкривали загальні закономірності становлення і розвитку сільської гуманітарної інтелігенції в конкретно визначених історичних рамках.

Наукова та практична значущість даної теми – в її недостатній вивченості, у можливості показати короткий історіографічний аналіз діяльності сільської інтелігенції та її внесок у розвиток Української держави.

Дане дослідження базується на тому, що історія інтелігенції – це, насамперед, історія розвитку народу, його найбільш інтелектуально розвинутої соціальної верстви. Оскільки саме гуманітарна інтелігенція акумулює в собі історико-культурний досвід, мораль, соціально-психологічні риси народу, вона є його невід'ємною частиною.

Таким чином, до гуманітарної інтелігенції слід віднести, на наш погляд, ту частину інтелігенції, яка на професійному рівні створює духовні цінності, зберігає та розповсюджує духовну культуру народу. Підсумовуючи сказане вище, можна констатувати, що гуманітарна інтелігенція на селі – це сукупність певних соціально-професійних груп інтелігенції, зокрема педагогічної, культурно-освітньої і духовенства, в основу діяльності яких входять види духовної праці, включені до сфери духовної культури. Зазначений перелік доповнюють також працівники охорони здоров'я. Кожна із перерахованих вище груп інтелігенції в залежності від специфіки діяльності бере участь у виконанні цієї загальної функції, по-своєму використовуючи специфічні засоби і методи.

Мета даної розвідки-спробувати виявити найголовніші віхи, які пройшла українська суспільно-історична думка на шляху до осягнення духовного життя сільського населення, зокрема, впливу інтелігенції села на ці процеси, виявити ідеї та підходи, що можуть слугувати орієнтирами у конкретно-історичному дослідженні цієї проблеми.

Стосовно теми даного дослідження, то вона виявилась розділеною на два етапи. Перший, еволюційний етап, розпочинався у вітчизняній історіографії з другої половини 50-х рр., тобто з моменту початку вивчення проблеми культурного розвитку села, і завершився на початку 90-х рр. В цей час у вітчизняній історіографічній науці прослідковувалося існування

традиційних для радянської історіографії напрямів і проблематики досліджень, разом з тим з'явилися і новаторські підходи.

На початку 90-х рр. наступив другий етап повоєнної історіографії – сучасний. З одного боку вітчизняна наука шукає шляхи виходу із кризи, породженої попередньою ситуацією, а з іншого – розробляються нові масиви досліджень, розвивається методологічний і концептуальний плюралізм, відкриваються нові можливості завдяки значному розширенню і поглибленню джерельної бази. Не претендуючи на всеохоплюючий аналіз наявної літератури, ми свідомо обмежуємо наше зацікавлення працями, підготовленими лише дослідниками України, почасти зарубіжними. Тобто йдеться про спробу інтегрування їхніх праць в єдину українську історіографію. В силу ряду обставин такий підхід видається плідним.

Висвітлення проблеми соціально-культурної і освітньої сфери села під таким кутом зору повністю виправдане. На наш погляд, у сучасній українській історіографії не вистачає праць, які б на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі, розкривали як загальні закономірності становлення і розвитку інтелігенції села, так і її особливості в конкретно визначених історичних рамках.

Методологічні проблеми культурного розвитку України знайшли своє відображення в працях українських вчених, в яких проаналізовані умови і джерела розвитку культури.¹ У 60-70-х рр. українську історіографію поповнив ряд колективних праць, присвячених уславленню високих досягнень українського народу в культурному будівництві.²

З позицій комуністичних принципів ідейно-виховної роботи висвітлювалися і проблеми соціально-культурного розвитку українського села. Такий підхід при написанні монографій і статей застосовували І.Ф.Буркало³, Л.Д. Вітрук⁴, Ю.О.Курносів⁵, М.І.Лавринович⁶, М.В.Сеньків⁷, О.А.Червінський⁸ та ще цілий ряд істориків.

У працях В.С.Петренка⁹, який одним з перших звернувся до цієї теми, та Л.А.Шевченко¹⁰ спеціально розкриваються питання культурного будівництва на селі. Зокрема, вони висвітлюють діяльність культурно-освітніх закладів, проблеми загально-освітньої підготовки населення і ряд інших питань стосовно культурного рівня сільського населення.

Дослідження М.І.Бушина¹¹, А.С.Кондратюка¹² відображають шляхи культурних перетворень на селі, досліджуються процеси соціально-культурного життя трудівників села.

У 60-80-ті рр. було опубліковано чимало цікавих, змістовних наукових праць з окремих питань соціально-культурного розвитку села¹³.

Безпосереднє відношення до нашої проблеми мають і дослідження історії сільської школи і учительства як головного представника сільської гуманітарної інтелігенції. Дана тема в офіційній науці вважалась актуальною, а тому знайшла своє відображення в українській історіографії. Одними з перших сільське учительство 50-х-60-х рр. всебічно досліджували М.М.Грищенко¹⁴, О.Я.Завадська¹⁵, М.М.Моторнюк¹⁶. Аналізуючи численні документи, автори досліджували процеси трудового, естетичного, фізичного виховання в школах, розкривали проблеми підготовки і підвищення кваліфікації учительських кадрів.

Проте автори цих праць головним чином акцентували увагу на авангардній ролі в комуністів у ході будівництва шкіл, зміцнення навчально-матеріальної бази. Загалом характерною рисою історіографії даної проблеми є той факт, що більшість дослідників лише загальнювали досвід партійних організацій щодо зміцнення розвитку матеріально-технічної бази сільських шкіл, але в літературі, особливо 70-80-х рр. залишилися недостатньо дослідженими аспекти підготовки і розстановки педагогічних кадрів, забезпечення вчителів житлом, особливо в сільській місцевості, перепідготовки вчительських кадрів, причини недостатнього забезпечення сільських шкіл кадрами високої кваліфікації, а також причини великої плінності кадрів на селі.

Не вдаючись до детального аналізу кожної з праць, оскільки в даній статті ми переслідуюмо іншу мету, відзначимо, що історіографічна спадщина радянських істориків вагомим чином для нас. Особливо це стосується проблеми підготовки і підвищення кваліфікації

учительських кадрів, розробки шляхів розвитку загальноосвітньої школи, форм спільної діяльності вчителів і батьків у справі виховання школярів.

Серед багатьох невирішених і нерозв'язаних проблем соціальної сфери села залишилися і питання охорони здоров'я сільських трудівників. Проблеми медичного обслуговування сільського населення республіки у досліджувані роки ще не стали предметом належного висвітлення в історичній літературі. Це пов'язано було перш за все з небажанням системи показувати дійсний стан речей у цій галузі на селі. Чи не першими публікаціями з цього питання в республіці були праці І.Д.Хороша¹⁷. Деякі аспекти теми знайшли своє відображення в працях А.І.Зелінського¹⁸, А.Г.Шликова¹⁹, М.Н.Фомичової²⁰.

В часи існування радянської моделі суспільства спільною ознакою цих праць було прикрашення зображення соціально-культурної та освітньої роботи на селі, утвердження думки про її неухильний та всебічний розквіт за роки радянської влади. При цьому мав місце суб'єктивний підбір лише позитивних фактів, науково хибні порівняння з дореволюційними або довоєнними показниками, свідоме замовчування невирішених соціальних проблем українського села. Збереження в країні тоталітарної системи з її жорстокими ідеологічними рамками значно ускладнювало об'єктивне висвітлення культурних процесів на селі і ролі і них сільської інтелігенції.

Лише в часи перебудови в істориків з'явився мінімум свободи творчості, який дозволив дещо по-іншому оцінити здобутки соціально-культурної сфери радянського села.

Формування новітньої української історіографії, її концептуальних основ відбувалося одночасно з проголошенням Української незалежної держави.

Сучасна українська історична наука має власний політичний апарат, методи наукового аналізу, становлення яких відбувається шляхом подолання різноманітних схем та міфів, успадкованих від радянської історіографії.

Проблема діяльності культурно-освітньої інтелігенції українського села в 50-ті- 60-ті рр. XX ст. та її вплив на селянство у досліджуваній період знайшла певне висвітлення у сучасній українській історіографії. У 90-х роках з'являється ряд праць узагальнюючого характеру, в яких проблеми історії України розглядаються з нових концептуальних засад – у контексті світового історичного процесу.

Значний інтерес у висвітленні ряду аспектів історії України післясталінської доби викликають праці В.К.Барана. В них на основі широкої джерельної бази проаналізовано хід деєсталінізації, розкрито процеси суспільно-політичного та національно-культурного розвитку УРСР, історію державно-церковних відносин тощо. Його монографія "Україна 1950-х- 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи"²¹ являє собою комплексне дослідження зазначеного історичного періоду.

У тринадцятому томі 15 - томного видання "Україна крізь віки" В.К.Баран і В.М.Даниленко²², використовуючи значний фактичний матеріал, проаналізували широкомасштабний наступ сталінізму, спрямований на нейтралізацію патріотично налаштованої національної інтелігенції, складний процес лібералізації суспільного і культурного життя. Логічним є те, що дана праця отримала Державну премію України в галузі науки і техніки за 2001 рік.

Окремі сторони культурно-освітньої сфери села знайшли своє висвітлення у працях О.П.Григоренка²³, С.С.Падалки²⁴, П.П.Панченка²⁵, І.М.Романюка²⁶, С.М.Тимченка²⁷ та ін.

Усе активніші історики досліджують і узагальнюють практичний досвід перетворень, які відбувались в освітньо-культурній і соціальній побутовій сфері села в 50-60-ті рр. У монографії І.В.Рибак²⁸ проаналізовано розвиток соціально-побутової інфраструктури українського села радянської доби (сільські населенні пункти як культурно-побутові осередки, охорону здоров'я, функціонування закладів освіти та культури на селі тощо).

В історичному плані на основі залучення великого обсягу нових архівних документів досліджує соціально-побутові умови життя населення України у взаємозв'язку з історичними подіями, що відбувалися в другій половині XX ст., Л.В.Ковпак²⁹.

Цілий ряд важливих аспектів соціально-культурних процесів в Україні у досліджуваній період знайшли своє відображення у роботах Г.Касьянова³⁰, Г.Г.Кривчика³¹, В.І.Юрчука³². У цих дослідженнях аналізуються процеси, які призвели до кризових явищ у культурному житті України, в тому числі і на селі.

Освітнянські проблеми, шляхи їх усунення показано в дослідженнях В.Г.Кременя³³. Проблеми розвитку соціальної сфери села, кадрової політики, спроб її реформування знайшли своє відбиття у працях О.Ф.Нікілєва³⁴, О.Павлова³⁵, М.Рогожі³⁶.

Значне місце посідають дослідження соціально-культурних процесів на селі у західних областях України у працях О.С.Рубльова і Ю.А.Черченка³⁷, В.І.Сергійчука³⁸, Б.І.Яроша³⁹ та ін.

У монографії Т.В.Марусик "Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. XX ст.)"⁴⁰ досліджується життя та діяльність західноукраїнської гуманітарної еліти від часу входження регіону на зламі 30-х - 40-х років XX ст. до складу УРСР, що знаменував собою початок радянізації, до початку 60-х років – періоду згортання процесів лібералізації. Дослідницею розкрито діяльність та внесок окремих загонів гуманітарної інтелігенції: учителів, викладачів, науковців, представників літератури і мистецтва, культурно-освітньої інтелігенції в суспільно-політичне життя регіону. Значне місце в монографії відведено ролі духовенства, яке сприяло збереженню та примноженню національної свідомості населення західноукраїнського регіону.

Дослідженням розвитку освіти на західноукраїнських землях присвячені праці С.Д.Дворака⁴¹. Автор на широкому суспільно-політичному тлі простежує злам традицій національної школи, аналізує процеси становлення радянського шкільництва, головні напрямки підготовки і розстановки педагогічних кадрів.

Цікаві судження щодо соціально-культурного розвитку села 60-х рр. XX ст. містяться у кандидатській дисертації А.М.Середа⁴², яка звертала увагу на зневажливе ставлення з боку всіх без винятку владних структур до сільських культосвітніх закладів. Подібного висновку дійшли Р.А.Дудка⁴³ і О.В.Замлинська⁴⁴. На їх думку, партійні органи з одного боку, постійно підкреслювали важливе значення культурно-освітніх установ, а з іншого - не приділяли їм достатнього значення.

Особливої уваги заслуговують питання, пов'язані із взаєминами та діяльністю на селі духовенства, впливу священнослужителів на основи моральності сільського населення. Безумовно, представники духовенства суттєво відрізняються за характером та змістом професійної діяльності від інших груп гуманітарної інтелігенції. Водночас їм притаманні й спільні риси, зокрема, інтелектуальна праця у сфері духовної культури. Впродовж багатьох століть духовенство відігравало й нині відіграє важливу роль у розвитку духовної культури народу.

50-60-ті роки минулого століття – це продовження радянської релігійної політики, пов'язаної із намаганням системи усунути церкву із суспільного життя і замінити православну ідеологію комуністичною.

Окреслена проблема видається актуальною з огляду на посилений інтерес науковців до проблем державно-церковних відносин в українському селі періоду хрущовської відлиги.

Перші спроби науково-публіцистичного осмислення взаємин держави і церкви з'явилися на рубежі 80-90-х рр. XX ст. Тут варто виділити статті В.Є.Єленського⁴⁵. У 90-ті рр. окремі форми релігійного життя українського селянства, його ставлення до державної політики тоталітарного режиму, історію окремих конфесій відтворили В.Войналович⁴⁶, П.Меркатун⁴⁷, П.П.Панченко⁴⁸, В.Пашенко⁴⁹, І.М.Романюк⁵⁰ та ін.

Характеризуючи документальну базу досліджуваної теми, слід зауважити, що будь-який історик, який візьметься за розробку зазначеної проблеми, зіткнеться з парадоксальною ситуацією. На перший погляд може здатися, що документальних джерел, які стосуються теми, цілком досить, щоб задовольнити найвибагливішого дослідника. Проте при детальнішому ознайомленні з ними з'ясовується, що інформативна якість джерел далеко не відповідає їх кількості. Значна частина інформації має суто локальний характер і водночас

майже відсутні узагальнюючі дані. До того ж ця інформація розпорошена серед значної кількості джерел.

Одним із головних джерел інформації для дослідників є матеріали, які зберігаються в архівних фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), які містять документи, що дають змогу зробити спробу об'єктивного висвітлення соціально-культурних процесів на селі на тлі суперечливих та складних історичних подій 50-х-60-х рр. Тут зосереджені документи Верховної Ради, Уряду республіки, міністерств, відомств тощо.

Важливу інформацію про соціально-культурні процеси на селі у досліджуваній період містять матеріали архівного фонду Міністерства освіти республіки (Ф.166.), Міністерства охорони здоров'я (Ф.342), Міністерства культури (Ф.5116), Уповноваженого Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР (Ф.4648), Центрального статистичного управління (Ф.582) та ін.

Значна кількість документів про життя та працю, суспільно-політичне і культурне становище сільської культурно-освітньої інтелігенції зберігається у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Вони зосереджені головним чином у фондів ЦК Компартії України (Ф.1). Це насамперед протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У (з жовтня 1954 р.- Комуністичної партії України) та підготовлені матеріали до них, більшість яких донедавна зберігалась в так званих "окремих папках". Власне ці документи і відзначають суть політики радянської держави на селі, ставлення її до сільської інтелігенції у досліджуваній період.

Також конкретний фактичний матеріал із нашої проблеми зберігається у фондах обласних архівів республіки.

Важливе значення для розкриття теми мають галузеві статистичні збірники, присвячені стану освіти, охорони здоров'я, соціальним і культурним процесам на селі.⁵¹

При висвітленні соціально-культурних процесів, які відбувались в українському селі у 1950-ті-60-ті рр., важливо використовувати партійні і державні документи тієї епохи, стенографічні звіти та матеріали з'їздів, пленумів ЦК КПУ та ЦК КПРС, сесій Верховної Ради УРСР і СРСР, бібліографічні довідники.

Значний та різноманітний матеріал про соціально-культурні процеси на селі містяться у періодичних друкованих виданнях-газетах і журналах. Заслуговує на увагу також мемуарна література.

Отже, сучасний стан історіографічної та джерельної бази з досліджуваної нами проблеми можна визначити як достатньо репрезентивний для об'єктивного наукового дослідження. Однак слід чекати появи ще багатьох наукових монографій, статей, документів, які зможуть пролити світло на ряд ключових моментів соціально-культурної історії українського села 50-х-60-х рр. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко Н.В. Духовная культура. Источники и движущие силы.- К., 1980; Маноха А.С. Соціалістична культура як соціальна творчість мас.- К., 1978; 2. Социалистическая духовная культура: Некоторые вопросы истории, теории, практики.- К., 1982; Розвиток української культури за роки радянської влади.- К., 1967; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму. У 5-ти томах.-К., 1967; Т.5 Розквіт культури: Вінок дружби. У 3-х томах. Т.3. Духовний розквіт українського народу.-К., 1972; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 36. документів. Т.1. (червень 1941-1960 рр.).- К., 1961; 3. Буркало І.Ф. Розвиток культури на Закарпатті за роки Радянської влади (1945-1965): Автореф. дис... канд. іст.наук. Київський держ. ун-т.-К., 1968; 4. Вітрук Л.Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946-1958)// Історичні дослідження. Вітчизняна історія.-К., 1978.- Вип.4.-С. 121-138; 5. Курносів Ю.О. Вклад виробничої інтелігенції українського села в розвиток сільського господарства (1959-1970) // Український історичний журнал.-1972.-№11.-С.42-51; 6. Лавринович М.І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села.- К.,1975; 7.Сеньков М.В. Повышение культурно-технического уровня колхозного крестьянства в период социалистического строительства (1946-1960): Автореф. дис... канд.іст.наук (Львівський держ. ун-т.-Львів, 1984; 8. Червинський О.А. Деякі питання культурного будівництва на селі в період між XX і XXII з'їздами КПРС // Український історичний журнал - 1965.- №1.-С.66-74; 9. Петренко В.С.

Село на шляхах піднесення. Зміни в складі умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951-1969).-К., 1970; 10. Шевченко Л.А. Розвиток української радянської культури. 1959-1965.-К., 1968; 11. Бушин Н.И. Соціально-культурне розвиток села на сучасному етапі.-К., 1984; 12. Кондратюк А.С. Духовна культура трудівників села.- К., 1984; 13. Бабич В.С. Деятельность массовых библиотек Украинской ССР по коммунистическому воспитанию трудящихся в условиях развитого социалистического общества (1959-1970).- К., 1970; Добровтор В.Д. Культурно-освітня робота на селі.- К., 1967; Розвиток бібліотечної справи в Українській РСР за роки радянської влади.-К., 1979 14. Грищенко М.М. Сорок років радянської школи в Українській РСР // Розвиток освіти і педагогічної думки в УРСР (1917-1957). Наук. записки. Т.УІ.-Серія педагогічна.-К., 1957.-С. 5-175; 15. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в годы строительства коммунизма. (1959-1968).- К., 1968; 16. Моторнюк М.М. Соціальна роль загальноосвітньої школи.-К., 1976; 17. Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР.-К., 1969; 18. Зелинский А.И. Сельская служба здравоохранения Украины // Врачебное дело.-1980.-№11.-С. 1-6; 19. Шлыков А.Т. Из опыта укрепления сельских больниц Черкасской области // Врачебное дело.- 1963.-№3.-С.120-121; 20. Фомичёва М.П. На страже здоровья сельского населения Украины // Сборник науч. Тр. Харьковского мед. Института.- 1976.- Вып. 113.-Т.6.- С. 3-6; 21. Баран В.К. Україна після Сталіна: нарис історії 1953-1985 рр.- Львів, 1992; Його ж: Україна 1950-1960-х років: еволюція тоталітарної системи.-Львів, 1996; 22. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-ті рр.) // Україна крізь віки.-К., 1999.-Т.13; 23. Григоренко О.Г. Дискримінаційна політика держави стосовно села і міграції сільської молоді в міста. 60-80-і рр. // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-і рр. Матеріали Міжнар. наук. конференції 15-16 вересня 1994 р.- К., 1998.-С. 86-95; 24. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX століття.- К., 1995; 25. Панченко П.П. Сторінки історії України XX століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги).-К., 1995; 26. Романюк І.М. Клуб і сільське життя у 50-ті-60-ті роки XX століття // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб.наук.пр.- Випуск другий.-К., 2001.-С.117-128; Його ж. Загальна середня освіта на селі у кінці 1950-х – на початку 60-х рр.: правда проти статистики // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. Вип. 6.-К., 2002.-С. 282-289; Його ж. Кадрове забезпечення сільських закладів культури у 1950-х – першій половині 60-х рр. XX століття // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. - 2003.-№4.-С. 84-89; 27. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959-1989.- Запоріжжя, 1995; 28. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1991 рр.- Кам'янець-Подільський, 2000; 29. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2000 рр.).-., 2003; 30. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років.- К., 1995; 31. Кривчик Г.Г. Джерелознавчі проблеми дослідження соціального розвитку українського села у 60-80-ті рр. XX ст. // Український селянин.- 2002.- Вип. 5.- С.213-217; 32. Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло й тіні.- К., 1995; 33. Кремень В.Г. Освіта в Україні. Доповідь на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти // Освіта України. - 2001.- 12 жовтня; Його ж. "Шкільний автобус" - це автобус, який перевозитиме нашу націю у XXI століття // Освіта України. - 2001.- 13 червня; 34. Нікілев О.Ф. До питання про формування сільськогосподарської інтелігенції в 50-х роках // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди.- Дніпропетровськ, 1997.- С.178-183; 35. Павлов А.И. Социальные процессы на селе в 60-80-е годы: вопросы методологии и историографии. - К.: Одесса, 1991; 36. Рогожа М. Культура українського повоєнного села. До історіографії проблеми // Гуманізм і людина в контексті культури. Матеріали людинознавчих читань. Вип.1.- Кн.3. (Людина у вимірах культури).- Дрогобич, 1995.-С.330-344; 37. Рубльов О.С., Чеченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки XX ст.).- К., 1994; 38. Сергійчук В.І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр.: Нові документи і матеріали.- К., 1998; 39. Ярош Б.І.Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки XX ст. (історико-політологічний аспект).- Луцьк, 1995; 40. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. XX ст.).- Чернівці, 2002; 41. Сворак С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.).-К., 1998; 42. Серeda А.М. Проблеми соціально-культурного розвитку села (60-70-ті рр. XX ст.) // Автореф. дис. ... канд. істор. наук.- Запорізький держ. ун-т.- Запоріжжя, 1994; 43. Дудка Р.А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х рр. XX ст. // Автореф. дис. ... канд. істор.наук.-Київський держ.ун-т.-К., 1996; 44. Замлинська О.В. Культурне життя в Україні 1943-1953 рр. // Автореф. дис. ... канд. істор.наук.-Київський держ. ун-т.-К., 1995; 45. Єленський В.Є. Суворі "відлиги". Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х років // Людина і світ.- 1990.- №6-7; Його ж. Держава і церква в СРСР: 3 історії передквітневого двадцятиліття // Людина і світ.- 1991.- №1-2; 46. Войналович В. Політико-правові засади національно-релігійної політики в Україні кінця 50-х – першої половини 60-х років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей: Вип.2.-К., 1997.-С. 193-218; 47. Меркатун Л.П. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні // Український історичний журнал. - 1991.-№10.-С. 70-76; 48. Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму.-К., 2003; 49. Пашенко В. Російська православна церква наприкінці хрущовської "відлиги" // Український історичний журнал. - 2001.-№5; 50. Романюк І.М. Характерні особливості державно-церковних відносин в українському селі у 1950-60-ті рр. // Вісник Київського слов'янського університету. - 2003.-№15.-С.153-162; 51. Культурне життя в Україні. Західні землі.-Т.1.- 1939-1953.-К., 1995; Т.ІІ.-1953-1966.- Львів, 1996; Народна освіта, наука і культура в УРСР: Стат. збірник. - К., 1973.

**ПОЛІТИЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ
УКРАЇНИ 50-80-Х РОКІВ ХХ СТ.: ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ**

В 50-80-х рр. ХХ ст. освітянська сфера України охоплювала широку мережу загальноосвітніх шкіл, технікумів та вищих навчальних закладів. В 1958-1959 навчальному році в Україні функціонувало 29,977 шкіл, в них навчалось 5324, 3 тис учнів. В цьому ж році в республіці діяло 140 вищих навчальних закладів з загальним контингентом 381,1 тис. студентів¹. Висвітленню їх діяльності присвячено широкий масив історичної літератури.

Особливість історичних праць радянської доби в тому, що їх автори зосереджувалися на висвітленні кількісних показників в розвитку освіти, а монографії, статті були пронизані твердженням про те, що тільки завдяки комуністичній партії, її рішенням розвивалася освітянська сфера в республіці². Виняток становили праці правозахисників, які в самвидавній літературі намагалися об'єктивно оцінити становище освіти в 50-80-х роках³. Історіографія радянських часів не висвітлювала політизацію та ідеологізацію навчально-виховного процесу, русифікацію освітянської сфери, переслідування та репресії проти інакомислячих.

Тільки з розбудовою демократичної України створилися сприятливі умови для переосмислення української історії взагалі і розвитку освітянської сфери зокрема. Суттєво поліпшилися можливості для використання нових архівних джерел, для об'єктивної оцінки різноманітних партійних та державних рішень, на основі яких проводилася національна політика в Україні⁴. Видано кілька збірників документів, в яких відображено розвиток освітянської сфери України⁵. Переосмисленню української історії сприяють наукові та науково-практичні конференції⁶. З проголошенням незалежності нашої держави розпочався новий етап в розвитку вітчизняної історіографії.

Сучасні дослідники встановили, що, незважаючи на часткове розширення прав союзних республік в хрущовську „відлигу”, Україна залишалася безправною у визначенні та реалізації власної освітянської політики⁷. Особливо це стосувалося змісту навчання та виховання, викладання історії, атестації науково-педагогічних працівників. Лібералізація суспільного життя сприяла більш відкритому обговоренню окремих проблем народної освіти, але воно проводилося в рамках централізму та офіційної політики. На підтвердження таких висновків дослідники посилаються на обговорення в 1959 р. проекту Закону про зв'язок школи з життям. Пропозиції громадськості України про широке використання в навчанні української мови були проігноровані центральною владою. В праці О. Сергійчук показано, що створеному в 1955 р. Міністерству вищої освіти УРСР були надані обмежені права. Із 132 вузів України тільки 58 підпорядковувалися республіканському міністерству⁸. Йому відводилися переважно контролюючі функції за навчально-методичною та науковою роботою цих закладів. А такі важливі функції як призначення ректорів, присвоєння наукових звань та ступенів, визначення контингенту студентів та аспірантів, правила прийому до вищих навчальних закладів республіки, визначення тематики науково-дослідної роботи, затвердження навчальних програм, розподіл випускників перебували в компетенції всесоюзних міністерств та відомств.

Міністерство вищої освіти УРСР було позбавлене права самостійно налагоджувати безпосередні зв'язки ВНЗів республіки з ВНЗ зарубіжних країн. В 1969 р. було створено Міністерство освіти СРСР, яке перебрало багато важливих функцій Міністерства освіти УРСР, суттєво урізавши його автономію. Посилюється і до того уніфікований навчальний процес. В Статуті середньої загальноосвітньої школи, схваленому Радою Міністрів СРСР, вказувалося: „Єдність школи забезпечується єдиними в своїй основі навчальними планами, програмами і педагогічними принципами організації навчально-виховної роботи”⁹. Уніфікація навчання не давала можливості сповна виявити себе найбільш здібним учням, студентам та викладачам.

Важливу роль в політизації та ідеологізації установ освіти відігравала Академія педагогічних наук СРСР. Ця установа мала широкі повноваження. Вона проводила науково-педагогічні конференції, які в дусі партійних настанов визначали шляхи розвитку національних культур, освіти і педагогіки неросійських народів. Академія координувала підготовку навчальних програм, контролювала зміст підручників, посібників тощо. Навчальна література готувалася, як правило, російськими авторами і надсилалася в союзні республіки. Україна тільки в 1953 р. одержала з Росії 116 назв підручників загальним тиражем 9,6 млн. примірників. Багато тем, викладених в шкільних підручниках і запропонованих для засвоєння учнями, носили явно політизований характер. Дослідник М.С. Гриценко, аналізуючи навчальні програми, показав, що на уроках географії зарубіжних країн вчитель змушений доводити „загнівання економіки капіталістичних країн”, показувати „успішний розвиток економіки СРСР”. Обов’язком вчителя мала бути розповідь про безкорисливу допомогу з боку СРСР країнам соціалістичного табору і країнам Азії, Африки та Латинської Америки, „які борються за політичне і економічне визволення”¹⁰.

В політизації навчання та виховання особливе місце відводилось суспільним дисциплінам. Студенти вузів мали вивчати марксистсько-ленінську філософію, політ-економію, історію КПРС, які вводилися в 50-х роках, з часом – науковий комунізм. Їх вивчення вкрай обмежували пізнавальні можливості студентів, сприяли догматичному розумінню розвитку цивілізації, людського суспільства. В Україні солідні за обсягом і тиражем видання присвячувалися позбавленій наукового обґрунтування концепції „розвинутого соціалізму”. Серед суспільствознавців точилися безплідні дискусії щодо періодизації „розвинутого соціалізму” та його характерних ознак. Синтезуючим чинником цієї теорії стала програма партії (1961 р.), що спочатку ідеологами правлячої партії розцінювалася як вершина теоретичної думки, а пізніше навіть правляча верхівка змушена була визнати її цілковиту неспроможність, зокрема у визначенні термінів побудови комунізму. Одним із основних компонентів концепції „розвинутого соціалізму” стало твердження про формування радянського народу як нової історичної спільноти, нівелюючи цим поняття нації, народності, національних особливостей.

В закладах освіти постійно переглядалися і доповнювалися навчальні плани та програми залежно від чергових партійних рішень. Поряд з цим і події в країнах соціалістичного табору також впливали на корегування змісту навчання. В зв’язку з „празькою весною” 1968 р. в вузах України були запроваджені нові спецкурси, спрямовані на критику буржуазних економічних теорій, на заперечення ринкової економіки в умовах соціалізму. В пресі, особливо в журналі „Комуніст України”, появилися статті, в яких критикувалися економічні концепції „ревізіоністів”. Навіть розмови у вузівській аудиторії про ринковий соціалізм, про різні форми власності, прямі зв’язки державних підприємств з іноземними фірмами, орендні відносини стали вважатися політично шкідливими.

Видання навчальної та наукової літератури пильно контролювалися партійними та державними структурами. Вченим, працівникам вищих навчальних закладів партійні і державні структури нав’язували тематику досліджень, зобов’язували писати статті, монографії, які б захищали політику партії, її ідеологію. Перевага надавалась працям, які пропагували ідеї Леніна, виступи керівників партії, рішення чергових з’їздів правлячої партії, її пленумів тощо. Відомий історик Я.Д. Ісаєвич зазначає, що Львівський обком КПУ влітку впродовж 1967 р. приймав постанови, якими зобов’язував Інститут суспільних наук підготувати монографію на тему: „Реакційна суть та ідеологія українського буржуазного націоналізму”¹¹. В зв’язку з цим вчений зауважує, що дуже часто і солідні наукові праці можна було опублікувати, тільки надавши їм політично-загострені заголовки, пов’язані з „боротьбою проти буржуазної ідеології” або „пропагандою дружби народів”.

Структури Компартії використовували своє право оцінювати наукові праці вчених та вирішувати їх долю. Зокрема, відділ науки і навчальних закладів ЦК Компартії України „проаналізував” в серпні 1973 р. дисертацію доцента Житомирського педінституту С.П. Пінчука на тему „Слово о полку Ігоревім” і українська література XIX-XX ст.”. Функціонери

знайшли в ній „серйозні методологічні помилки та національні збочення” і під цим приводом наполягали на тому, щоб скасувати рішення кваліфікаційної ради про присудження досліднику вченого ступеня доктора філологічних наук і відкликати дисертацію з ВАК СРСР. Одночасно було запропоновано „звільнити С.П. Пінчука як ідейно незрілу та націоналістично настроєну особу з викладацької роботи в вузі”¹². Така розправа послідувала над вченим, який насмілювався на основі досліджень зробити власні висновки. До цього слід додати, що позитивно оцінили дисертацію фахівці — офіційні опоненти та колектив науковців провідної установи.

Активно втручалася в зміст підготовленої навчальної та наукової літератури державна цензура, яка, виконуючи настанови партійно-державної влади, допускала до друку і виходу лише ті праці, які відображали тогочасні ідеологічні та політичні твердження правлячої партії. З видавничих планів республіки тільки на початку 70-х років було знято 157 назв книг. Цензура не допустила до виходу статтю історика М.Ю. Брайчевського „Приєднання чи возз'єднання?”, підготовлену для публікації в „Українському історичному журналі”. Автор статті здійснив критичний аналіз офіційної доктрини, викладеної в партійній постанові „Про 300-річчя возз'єднання України з Росією”. Водночас обґрунтував власну наукову концепцію, одне з найгодовніших місць в якій посідала проблема української державності¹³. Захисники офіційної ідеології не допустили до друку статтю Г. Симонова, присвячену політиці українізації. Цензори висловили невдоволення твердженням автора, що Компартія України в 1923 р. складалася переважно з комуністів-росіян, а „за національною ознакою радапарат складався лише на 34,3 % з українських кадрів”. Як свідчать документи, цензори здійснили в 1956 р. 309 політико-ідеологічних втручань в рукописи авторів, а в 1957 р. — вже 489¹⁴. Втручання носили різноманітний характер: забороняли друкувати, знімали з видання, зобов'язували допрацьовувати, посилали на повторне рецензування тощо.

В узагальнюючих працях показано, що в 50-х-80-х рр. в закладах освіти України запроваджувалася нова система вивчення історії. Цей процес в загальних рисах розкрили М.Лисенко, С.Нікітчина, В.Антонюк¹⁵. В означені роки було прийнято кілька спеціальних постанов, які встановлювали систему вивчення історії в вузах та школах. Особливість цієї системи полягала в тому, що історія Української РСР вивчалася в курсі історії СРСР як його невід'ємна частина. Програма з історії СРСР була складена Академією педагогічних наук СРСР. Вона виходила із великоросійських інтересів. Для цього підбирався відповідний матеріал, історичні факти і події, які трактувалися з позицій „класової боротьби” та „дружби народів”. Директивні органи в угоду партійному керівництву рекомендували вивчати не історію українського народу, а історію трудящих усіх національностей, які населяли Україну. Аналіз навчальної літератури тоталітарної доби показує, що в ній проявилися недоліки, характерні для радянської історичної науки: замовчувалася і фальсифікувалася історія України; національні рухи називалися буржуазно-націоналістичною контрреволюцією; фактичний матеріал про українську державність 1917-1920 р. перекручувався; замовчувалися політичні репресії, зовсім не згадувався голод 1932-1933 рр. в Україні тощо.

В сфері освіти цілеспрямовано насаджувалась русифікація, витіснялася з обіходу українська мова. В 1950-80-х р. вище партійно-державне керівництво приймало відкриті і „закриті” постанови, проводили Всесоюзні, регіональні науково-практичні конференції, переслідуючи мету — довести потребу і розширити сферу вивчення та вживання російської мови в національних республіках. Особливо великоімперською політикою пронизані постанови ЦК КПРС про вивчення та викладання російської мови та літератури в республіках („Брежнєвський циркуляр”) та про посилення вивчення російської мови в школах („Андропівський указ”).

Як свідчать А.Педанюк та М. Скачко, які очолювали державні комітети України преси, радіо і телебачення, на всіх засіданнях Держкомітету Ради Міністрів СРСР по пресі керівництво цієї структури виступало за обмежене видання літератури мовами народів республік, посиляючись на прискорене формування в країні єдиної соціалістичної нації, а

„мова такої нації має бути російською”. Рекомендували в республіках „класиків російської художньої літератури видавати не в перекладі, а мовою оригіналу”. Коли ж вирішувалися питання видання навчальної літератури, то слідували рекомендації: українська мова близька до російської і тому підручники та посібники слід видавати російською мовою¹⁶.

Науковець А.М. Алексюк посилається на окремі рішення Міністерства освіти України, які слідували за партійними постановами і призначалися „тільки для службового користування”. Зокрема, в таємній постанові колегії Міносвіти України від 29 червня 1983 р. йшлося про організаційно-педагогічні заходи, які запроваджувалися в республіці з тим, щоб поліпшити вивчення та використання російської мови в навчальних закладах¹⁷. Вони охоплювали зміни в навчальних планах загальноосвітніх шкіл, педучилищ, виданні підручників та методичних посібників з російської мови навчання, розширенні кількості вчителів та науковців з російської мови та літератури. Передбачалося, зокрема, підвищення заробітної плати вчителям російської мови та літератури. Дослідник прийшов до висновку, що постанова колегії Міносвіти УРСР мала дискримінаційний характер, „поскільки вона поставила російську мову в незмірно кращі умови порівняно з українською мовою – мовою корінного населення України”.

Великодержавні дії офіційних властей, як показано в працях В. Яремчука, Б. Кравченка, А. Русначенка¹⁸, логічно приводили до суттєвого витіснення української мови з системи освіти. О. Бажан, розглядаючи політику русифікації в Україні в 50-60-х рр. показав, що проти неї протестувала українська інтелігенція, використовуючи в ті роки можливі форми¹⁹. Користуючись чинним законодавством, зокрема законом 1959 р. про зв'язок школи з життям, частина батьків, учні яких навчалися в школах з російською мовою навчання, домагалися звільнення своїх дітей від вивчення української мови та літератури. Окремі сім'ї з російською мовою спілкування розглядали українську мову як „неперспективну”. Їх обивательський підхід впливав на те, що діти таких сімей не бажали вивчати українську мову. Дослідники встановили, що офіційна тогочасна статистика свідомо замовчувала характер мовної проблеми в освіті. Тільки в умовах гласності стали відомі реальні факти використання української мови в закладах освіти. На позачерговому пленумі Спілки письменників України, що відбувся в липні 1987 р., у виступі Д. Павличка було показано, що станом на той час в усіх обласних центрах і столиці України українські і змішані українсько-російські школи складали 28 % від їхнього числа, а російські – 72 %. У таких обласних центрах як Донецьк, Ворошиловград, Сімферополь, Миколаїв, Чернігів не було жодної української школи, а в Києві українських шкіл було 34, російських - 152, змішаних - 88²⁰.

Посилена русифікація, дотримання політики двомовності українського населення проявлялося також у виданні навчальної літератури. Дослідниця Т. Галайчак показала, що в 70-х рр., порівняно з 50-ми, назв підручників для вузів українською мовою зменшилося в 1,3 рази, тираж скоротився в 1,8 раз, а назв російською мовою збільшилося в 2, 9 рази, тираж зріс у 2, 5 рази. Якщо в 1976-1980 рр. українською мовою видано 309 назв підручників тиражем 1154 тис. примірників, то російською мовою – 2243 назви тиражем 6327 тис. примірників. Підручників, виданих українською мовою в 1960 р. на одного студента припадало 1, 9 примірника, а в 1980 - 0,23; російською мовою навпаки: 1960 р. – 0, 23, 1980 – 0,97 примірника²¹. На основі фактичних матеріалів дослідниця робить висновок, що наприкінці 60-х років 70 відсотків програмових навчальних дисциплін усіх восьми університетів України не були забезпечені підручниками українською мовою.

Науковці відзначають, що русифікація мала негативний соціальний вплив на молодь, вона обмежувала можливості випускників, які закінчували школи з українською мовою навчання вступати до вузів, набувати вищу освіту. Це пов'язано з тим, що при прийомі до українських вузів до вступних іспитів входила російська мова і література. Абітурієнти з російських шкіл складали ці іспити набагато успішніше, ніж абітурієнти з українських. Крім того, вступні іспити із спеціальних дисциплін теж приймалися російською мовою і це врешті-решт призводило до того, що абітурієнти зі шкіл українською мовою навчання набирали менше балів на вступних іспитах.

В новітній літературі доведено, що в умовах тоталітарної системи освіта і виховання орієнтувались не на ознайомлення молоді із загальнолюдськими цінностями, щоб розвивати духовність і інтелект, а на підготовку слухняних виконавців вимог політичного режиму, державної економіки, адміністративно-командної системи, на виховання спеціалістів, які б абсолютно вірили в те, що проголошувалося в партійних та державних документах, писалося в цензорованих підручниках, викладалося з кафедр. Влада турбувалася про те, щоб навчання носило не гуманістичне, а прагматичне спрямування. Право учнів, вчителів, студентів, викладачів різних рангів на сумнів кваліфікувалося як інакомислення, яке жорстоко переслідувалося владою.

Сучасна вітчизняна історіографія поповнилася джерелами, які висвітлюють напрямки політизації навчально-виховних закладів освіти 50-80-х рр. XX ст. В умовах панування тоталітаризму Україна по суті була позбавлена національної школи, основою навчання якої були б рідна мова, історія і всі культурні надбання свого народу²². В літературі показано, що освітянську сферу правляча партія розглядала як складову своєї ідеологічної діяльності, постійно контролювала заклади освіти, своїми рішеннями спрямовувала державні та наукові структури на те, щоб в навчанні та вихованні учнів та студентів послідовно проводилася партійно-державна політика. Такий курс знаходив втілення в підготовці навчальної літератури, в викладанні історії, в розширенні в Україні шкіл з російською мовою викладання, в обмеженні вживання та вивчення української мови.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К., 1958. – С.211; 2. Народне господарство Української РСР. – К., 1958. – С.179; 3. Завадська О.Я. Школи України в період перебудови системи народної освіти. – К., 1964; 4. Грищенко М.С. Нариси з історії школи Української РСР. 1917-1965 рр. – К., 1966; 5. Здобутки народної освіти Української РСР. – К., 1976; Вища школа на новому етапі. З досвіду перебудови вищої школи на Україні / В.І. Пітов, В.М. Попов, І.С. Дзюбо. – К., 1961; 6. Вища школа України за 50 років / Під ред. Пітова В.І. Ч. II. К., 1968; 7. Маланчук В.Ю. Попов В.М. Новомінський Й. П. Вища школа УРСР. Здобутки й перспективи (1966-1970 рр.). – К. 1971; 8. Овсієнко В. Правозахисний рух в Україні (Середина 1950-х – 1980-ті роки); Українська Громадська Група сприяння виконання Гельсінських угод: В 4-х Т. Том. 1. Особистості. Харків, 2001. С. 5-41; 9. Гришак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. Навчальний посібник. – К., 1996. – С. 292-296; 10. Історія України: нове бачення. У двох томах. Том 2. – К., 1996. С.394; Україна: друга половина XX століття. Нариси історії / Панченко П.П., Плюш М.Р., Шевченко Л.А. та ін. – К., 1997. – С.146-163; 11. Бойко О.Д. Історія України. Посібник для студентів вузів. – К., 1999. – С. 452,467; 12. Політична історія України XX століття. У шести томах. Том. 6. Від тоталітаризму до демократії (1945-2002). – К., 2003; 13. Національні відносини в Україні у XX ст. Збірник документів і матеріалів // Упорядники Панчук М. І. (Керівник), Гошуляк І.Л., Діброва С.С., Зінченко Ю.І., Левенеч Ю.А., Пишко С.П., Польовий Л.П., Соловйова А.А., Спірін О.А., Шедрина Д.С. – К., 1994. – 558 с.; 14. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. Упорядники І. О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка. – К., 1997 ч. 2. – 704 с.; 15. Україна в XX столітті. 36. документів і матеріалів. – К., 2002. – 342 с.; 16. Див. Всеукраїнська науково-практична конференція «Наукові засади реформування вищої освіти в Україні.» - // Освіта України за роки незалежності: стан, факти, події (За заг. ред. В.Г. Кременя. – К., 2001. – с. 136.); 17. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1953-1980) – К., 1999. – С.75; 18. Сергійчук О. Політизація навчального процесу у вищих навчальних закладах України 1953-1964 рр. – Вісник Київського національного університету. Історія, № 63-65, 2002. – С.36,37; 19. 36. Основні документи про школу. – К., 1982. – С.59-60; 20. Грищенко М.С. Нариси з історії школи Української РСР (1917-1965). – К. 1966; 21. Ісаєвич Я. Д. Сторінки історії Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАНУ. – Укр. іст.журн. 2002. – № 4 (445). – С.3-26; 22. Інформація відділу науки і навчальних закладів ЦК Компартії України про методологічні помилки в докторській дисертації С.П. Пінчука „Слово о полку Ігоревім” і українська література XIX-XX століть”. 28 серпня 1973. – Національні відносини в Україні у XX ст. 36. документів і матеріалів. – К., 1994. – С. 416; 23. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Брайчевський М. Вибрані твори. Історико-археологічні студії. – Нью-Йорк. К., 1999. – С. 520, 521, 529; 24. Хрестоматія. Навчальний посібник. У двох частинах. Упорядники С. Клапчук, В. Білик, Ю. Горбань та ін. – К., 1996; 25. Лисенко М. Методика викладання історії Української РСР. Видання друге. – К. Радянська школа. – 1985. – С. 15; 26. Нікітчина С. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.). – Луцьк., 1996. – С.196; 27. В. Антонюк. Питання формування історичної самосвідомості українського народу / Укр. іст. журн. – 1993. – № 11-12. – С.4; 28. Див. Русаченко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 років. – К., Вид. ім. Олени Теліги. – 1998. – с. 360; 29. Алексюк А.М. Названа праця. – С. 212-214; 30. Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. – К., 1993. –

С.44-45; 31. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ столітті. – К., 1997; 32. А. Русаченко. Названа праця. – С.370; 33. Бажан О. Політика русифікації в Україні в 50-60-х роках і реакція на неї з боку української інтелігенції / Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 4 – К. 1999. – С. 183; 34. Павличко Дмитро. Виступ на пленумі правління Спілки письменників України. – газета Літературна Україна, 1987, 9 липня; 35. Т. Галайчак. Книжкові та періодичні видання України за часів тоталітаризму (50-ті – 80-ті рр. ХХ ст.). – Журн. „Україна і культурна спадщина, національна свідомість, державність”. 36. наукових праць. Вип. 3,4. – Львів. – 1997. – С. 228; 36. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник / С.М. Клапчук, В.Ф. Остафійчук, Ю.А. Горбань та ін. – К., 2002. – С.314.

С.Л.Калитко, П.Л.Ханенко

РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ДОСЛІДЖЕННЯХ Ю.ШАПОВАЛА, В.ПРИСТАЙКА, І.ГИРИЧА

Життєвий шлях, наукова, політична, громадська діяльність Михайла Грушевського завжди привертала увагу українських істориків. Особливий інтерес викликає останній період життя видатного українця в радянській Україні, зокрема причини повернення з еміграції, обставини смерті. Лише в умовах незалежної Української держави стало можливим об'єктивно, неупереджено підійти до дослідження цієї проблеми.

Серед публікацій з цієї тематики виділяються монографії Р.Пирога “Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924-1934)”, П.Соханя, В.Ульяновського, С.Кіржаєва, “М.С.Грушевський і Академія: Ідея, змагання, діяльність”, О.Юркової “Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України, М.С.Грушевського 1924-1930”, стаття Л.Падун-Дук'янової “Михайло Грушевський і “справа УНЦ”¹.

В Україні побачили світ праці вчених з діаспори Г.Костюка “Сталінізм в Україні. Генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника”, Л.Винара “Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті, матеріали”. Стала відомою стаття О.Оглоблина “Михайло Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934)”, в яких також піднімається ця проблема².

Свій внесок в бібліографію грушевськознавства зробили Ю.Шаповал та В.Пристойко – автори науково-документальних видань “Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: трагічне десятиліття: 1924-1934”, “Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки життя”³, а також низки статей, з поміж яких виділяється стаття Ю.Шаповала “Михайло Грушевський у перкалі справи-формуляра (як чекісти видобували інформацію про вченого)”⁴.

Особливістю цих праць є публікація унікальних документів ГПУ – НКВД, які до початку 90-х рр. ХХ ст. були недоступними для дослідників і громадськості. Вони зберігаються в Державному архіві та архівах обласних управлінь Служби безпеки України, в Центральному державному архіві громадських об'єднань України та в ряді зарубіжних архівів. Це – доноси таємних інформаторів (“сексотів”), спецдоповіді, оперативні записки, довідки, меморандуми, зокрема про так званий “Український національний центр”, перлюстровані або вилучені листи тощо. Крім того, опубліковано низку постанов ЦК КП(б)У та документів інших партійних органів, що стосуються М. Грушевського.

Самодостатнє значення має розлога вступна стаття І.Гирича до книги “Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки життя”⁵, в якій викладено бачення дослідника проблеми взаємин між українською інтелігенцією та владою Радянської України і в цьому контексті і охарактеризована діяльність М.Грушевського в 1924-1934 рр.

Ю.Шаповал та В.Пристойко розглядають питання про повернення М. Грушевського до України. Автори детально аналізують його листування з компартійними та державними органами з цього приводу, документи, що відбивають розгляд цього питання на політбюро ЦК КП(б)У, розповідають про реакцію української інтелігенції в радянській Україні та поза її межами на вчинок ученого і політичного діяча. При цьому наголошується, що керівники

ВУЦВК, РНК, ДПУ УСРР надавали йому гарантії вільно проживати в межах радянської України і обіцяли не переслідувати за попередню політичну діяльність⁶.

Щодо причин повернення М. Грушевського в Україну в історіографії існують різні думки. В. Пристайко та Ю. Шаповал вважають, що це був компроміс, а не капітуляція, як того очікували радянські владні структури. Вчений прагнув служити своєму народові засобами науки, "використовуючи реальні умови для сприяння розвитку українства в Україні, а не за її кордонами"⁷.

М. Грушевському імпонувало проведення "українізації", яку він сприймав як стратегічний напрям, а не тактичний маневр у політиці більшовицької партії. Були у нього також певні надії на переродження режиму. Дослідники відзначають, що М. Грушевський прагнув бути вільним передусім у своїй науковій роботі. Він не мав жодних намірів щодо якихось дій, які б виходили за межі радянських законів. Це підтверджують численні документи, які наводять автори.

На думку І.Грича у поверненні М.Грушевського в радянську Україну була зацікавлена і та частина тогочасного більшовицького керівництва республіки, яку в сучасній історичній науці іменують націонал-комуністами. Для них підтримка з боку частини демократичної соціалістичної української інтелігенції була необхідною для збереження нетривкого балансу всередині партії та державної еліти на користь українців.

М.Грушевський був потрібен для науково-ідеологічного протиставлення М.Покровському та іншим представникам російської комуністичної історіографії, що проголошували ідеї червоного централізму та унітаризму. Націонал-комуністи сподівалися на "полівіння" вченого, який в свою чергу очікував "поправління" місцевого комуністичного руху⁸. Цього не сталося.

Українські керівники, московська влада та ГПУ визначали умови життя та діяльності М.Грушевського. Ю.Шаповал та В.Пристайко наголошують на визначальній ролі в цьому ДПУ, що діяло в руслі загальнопартійної політики більшовиків щодо інтелігенції. Спираючись на праці В.І.Леніна, дослідники показують негативне в цілому ставлення більшовицьких лідерів до цієї частини суспільства, прагнення встановити контроль влади над діяльністю інтелігенції. Безпосередні функції такого контролю поклалися на органи ЧК-ДПУ, які насамперед підпорядковувалися ЦК РКП (б) і були "слухняним зряддям в руках московського керівництва"⁹. Ю.Шаповал та В.Пристайко аналізують документи ДПУ, що стосуються української інтелігенції, форми та методи стеження за нею, інші дії спецслужб¹⁰.

Дослідники подають власне розуміння політики "українізації". З їх праць випливає, що на відміну від націонал-комуністів із керівництва УСРР, в ДПУ дуже чітко розуміли суть цієї політики як тактичний хід, розрахований на короткий час. Це відверто демонструє зміст секретних документів ДПУ УСРР "Про українську громадськість" від 30 березня 1926 р. та "Про український сепаратизм" від 4 вересня 1926 р. Дослідники наголошують, що провідники і прихильники політики "українізації" розглядалися ДПУ як українські націоналісти, які "працюють, не покладаючи рук, над запровадженням в маси націоналістичних почуттів"¹¹. Носіями українського націоналізму ДПУ вважало Українську Автокефальну Православну Церкву, Всеукраїнську Академію наук, а також діячів української культури, зокрема літератури. Вже з 1926 р. ДПУ збирало на них відповідні матеріали¹².

Як свідчать опубліковані документи, відразу після повернення М.Грушевського розпочалася інтенсивна боротьба проти його поглядів та дій, які не відповідали очікуванням властей.

Вчений приїхав до Києва на початку березня 1924 р., а вже 20 березня ДПУ взяло його на облік як неблагонадійного – "з групи української контрреволюції лівого забарвлення"¹³. Він був оточений тасмними інформаторами, які доносили про кожне його слово. Перлюструвалося листування, прискіпливо вивчалися всі його публікації, контролювалося пересування. В усіх діях М. Грушевського вишукувався антирадянський

ГПУ відразу розпочало збирати компрометуючі матеріали, які б дали змогу кваліфікувати наукову діяльність академіка як політичну. До справи долучатися висловлювання про М.Грушевського невідомих йому осіб. Докладний аналіз доповідей секретних інформаторів, перелюстрованої кореспонденції, доносів, що добровільно ініціювалися "свідомими комуністами", подає Ю.Шаповал¹⁴.

Непоступливість М.Грушевського власними принципами у здійсненні наукових досліджень та громадській діяльності дратувала владу. Ю.Шаповал і В.Пристайко наводять уривки з публікацій офіційної преси, в яких критикувалася наукова діяльність вченого. А оскільки він, за словами одного з депеушників, "політичних поглядів як правопису, не змінює, гнеться, але не ламається"¹⁵, то такі публікації супроводжували його до самої смерті.

Діяльність М.Грушевського в радянській Україні відбувалася в умовах процесу розукраїнення України: коли переслідувалися всі носії ідеї волі й незалежності — від академіка до хлібороба. Ю.Шаповал і В.Пристайко на основі архівних матеріалів показують, що не обминув цієї долі і М.Грушевський. Вони наводять документи політбюро компартії України та ДПУ про те, як під час відзначення ювілею вченого робилися спроби применшити його значення, а ДПУ навіть скористалося цією подією, щоб виявити тих, хто симпатизував М. Грушевському і, отже, був потенційним ворогом режиму.

Дослідники привертають увагу до проблеми взаємин М.Грушевського з керівництвом Академії наук та найбільш значними вченими-істориками того часу.

Ю.Шаповал і В.Пристайко показують, що відразу після повернення в Україну владні структури намагалися використати М. Грушевського для боротьби з тими колами української інтелігенції, зокрема в Академії наук, які перебували в "інтелектуальній опозиції" до радянської влади. Заради цього М. Грушевському обіцяли підтримати його кандидатуру під час обрання президента Української Академії наук. Влада також вдавалася до дій, які б могли посилити виснажливу боротьбу між групами Грушевського та Єфремова-Кримського в Академії. Суть цього конфлікту автори книги вбачають у боротьбі за реальну владу і вплив у Академії наук. Політичні розходження між цими групами існували ще з часів Центральної Ради і посилювалися за радянської влади, особливо коли йшлося про доцільність співробітництва з нею. Наслідком ворожнечі стало усунення наприкінці 20-х рр. усіх її учасників від наукового та громадського життя України. Переважна більшість науковців була репресована, зокрема в ході сфабрикованого процесу СВУ. М. Грушевського відправили на "заслання" до Москви.

На думку І.Гирича, в основі конфлікту між М.Грушевським та С.Єфремовим лежало різне політичне бачення перспективи національної справи у радянській Україні. С.Єфремов виступав проти співпраці з більшовицькою владою і чекав її повалення. М.Грушевський як прагматик, залишаючись вірним лівим соціалістичним поглядам, йшов на компроміс з владою, результатом якого було видання часопису "Україна", збірників "За сто літ" та ін.¹⁶

Проаналізувавши взаємини М.Грушевського з вченими-істориками — Д.Багалієм, М.Слабченком, М.Яворським, О.Оглоблиним, Г.Гирич вважає, що з фундаментально-ідеологічних причин у них не було принципових розходжень. Головним чинником боротьби між ними були особисті мотиви¹⁷.

Трагічне враження викликає розповідь про боротьбу, в якій брали участь М. Грушевський, С. Єфремов, А.Кримський, М.Яворський, О.Шумський, Д. Багалій, М. Слабченко, О.Оглоблін. Всі вони були непересічними особистостями, всі любили Україну і працювали заради свого народу. Однак їхньою амбітністю, ворожнечею скористалися ті, хто не тільки знищив більшість з них фізично, а й на десятки років закинув у морок небуття їхній науковий доробок, позбавивши покоління людей повноцінних знань про історичне минуле своєї батьківщини.

Дослідники аналізують науковий внесок М. Грушевського в історичну науку, здійснений впродовж останнього десятиріччя його життя, і показують його велику роль у розбудові установ історичної науки в УСРР та організації їх діяльності в 20-ті рр. XX ст.

Викликають інтерес зміщені у книзі оцінки М. Грушевським подій політичного життя. Так, він вважав, що Г. Гринька та О. Шумського було усунено із складу керівництва України для того, щоб ослабити політичні позиції колишніх боротьбистів, які щиро вболівали за проведення українізації. В статті “Ганебній пам’яті”, опублікованій в журналі “Україна” в 1926 р., М. Грушевський передбачив напрям мовної політики компартії, що була спрямована на обмеження функціонування української мови лише побутовою сферою.

Причетність М. Грушевського до справи “Українського національного центру” (“УНЦ”) Ю. Шаповал та В. Пристайко подають у контексті тогочасної політичної ситуації в радянській Україні.

Дослідники стверджують, що, починаючи з 1920 р., здійснювалася цілеспрямована репресивна політика проти української інтелігенції, яка брала участь у боротьбі за відновлення української державності на засадах незалежності в 1917-1920 рр.. Мета цієї політики була багатогранною. Насамперед влада прагнула вилучити із суспільного життя, знищити або деморалізувати осіб, пов’язаних з діяльністю незалежної української держави, а також найбільш визначних представників української інтелігенції. Іншою, можливо більш важливою складовою частиною цієї політики було формування серед широких мас населення відрази до дефініцій “український націоналіст”, “самостійність” як до втілення нікчемного запроданства власного народу чужоземним окупантам, формування почуття небезпеки навіть від вживання терміну “українська державність” тощо. Дослідники слушно зазначають, що “в усі періоди комуністичного панування в Україні спецслужби в першу чергу приділяли увагу боротьбі з українським націоналізмом, із щонайменшими натяками на відродження ідеї української державності або навіть спробами підтримувати певну господарську автономію, національні традиції не на театралізованому фольклорно-етнографічному рівні, а насправді”¹⁸. (Підкреслено нами – С.К.). Аналізуючи такі політичні процеси як “справа Київських меншовиків” (1920 р.), “Справа Голубовича (процес над Українською партією соціалістів-революціонерів)” (1921 р.), справа “Київського обласного центру дії” (1924 р.), справа “Спілки визволення України” (1929-1930 рр.), Ю. Шаповал і В. Пристайко прослідковують, як змінювалася мета ГПУ та більшовицького керівництва – від розколу української інтелігенції, покарання інакомислячих, які ніяких дій, крім критичних розмов на політичні теми не чинили, до фізичного і морального винищення української інтелігенції¹⁸.

Наукова діяльність, зокрема концепція історії України, політичне минуле М. Грушевського прирікали його на використання ДПУ у політичному процесі. Дослідники вказують, ще відразу після повернення на батьківщину, депушники розробляли плани його використання в своїй діяльності¹⁹. Вони не лише влаштували для вченого життя в “скляному будинку”, в якому спостерігали за кожним його кроком і подихом, але й самі час від часу втручалися в перебіг подій. Так, завдяки їх зусиллям, М. Грушевський не зміг в 1928 р. взяти участь у Міжнародному етрусському конгресі в Італії та в Міжнародному конгресі істориків у Норвегії²⁰.

Ю. Шаповал та В. Пристайко стверджують, що після справи “СВУ” ДПУ готувало новий судовий антиукраїнський політичний показовий процес, в центрі якого мусили опинитися особи на кшталт академіка С. Єфремова. На початку 30-х років набирав сили наступ влади на історичні установи ВУАН, до створення яких чимало зусиль доклав М. Грушевський. Проте він ні за яких умов не змінював своєї позиції, що для ДПУ було ще одним доказом, що наукова та науково-організаційна діяльність академіка має прихований політичний підтекст. Дослідники документально доводять, що восени 1930 р. розпочинається видобуття і збирання компроментуючих матеріалів на М. Грушевського, зокрема про те, що він керує якоюсь “контрреволюційною” організацією. Частина матеріалів інспірували самі працівники ДПУ. Прикметно, що в ДПУ не одразу визначилися з назвою контрреволюційної організації, лідерство в якій хотіли приписати вченому. Спочатку це мала бути “селянська партія”²¹.

Ю.Шаповал та В.Пристайко докладно висвітлюють процес фабрикації справи "УНЦ", наводять переконливі факти, що вона була інспірована ДПУ. Обговорення М.Грушевським політичних подій в Україні та СРСР з своїми однодумцями, плекання ними надій на переродження режиму, прагнення бачити на керівних посадах певних осіб інтерпретувалося ГПУ як підготовка всеукраїнського повстання проти радянської влади²².

Дослідники докладно висвітлюють обставини арешту М.Грушевського, прискіпливо аналізують матеріали допитів в Харкові і Москві. Ю.Шаповал і В.Пристайко вважають, що спростування вченим своїх попередніх свідчень про існування "УНЦ" на зустрічі 15 квітня 1931 р. в Москві з начальником секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР Я.Аграновим зруйнувало задуми щодо проведення показового процесу. Хоча це не врятувало 50 інших арештованих у цій справі, яких засудили в лютому 1932 р. в "закритому порядку"²³.

Дослідники вказують на форми тиску, яких зазнав вчений, перебуваючи під арештом. Про це він розповів сам в розмові з Я.Аграновим, писав у варіанті листа до Й.Сталіна. У розмові з дружиною він лише зізнався про загрозу слідчого Южина заслати його єдину доньку на Соловки. Не було дано знати батькові, що його Катерина зазнає цієї долі завдяки фальшивим відомостям, наданим сексотом ДПУ професором Ніжинського педагогічного інституту К.Штепою²⁴.

Звільнення з-під арешту обумовлювалося написанням М.Грушевським листа до окремих політичних діячів із закликом припинити боротьбу з радянською владою. Дослідники аналізують варіанти текстів листа²⁵.

В останні роки життя після арешту 1931 р. вчений залишався під пильним стеженням ДПУ, згодом перетвореного в НКВС. 23 грудня 1933 р. на нього було заведено нову справу-формуляр як на "українського контрреволюціонера". Незважаючи на те, що він займався лише науковими дослідженнями, у нього значно погіршився стан здоров'я, йому знову приписують антирадянську діяльність, тепер у "Російській національній партії"²⁶.

Заслугою Ю.Шаповала та В.Пристайко є опис останнього періоду життя вченого та обставин його смерті у Кисловодську, публікацію фрагментів з історії хвороби, повідомлень спецслужб про її перебіг²⁷.

Ю.Шаповал, В.Пристайко, І.Гирич на підставі вивчених матеріалів і опублікованих документів засвідчують, що М.Грушевський в останні десятиріччя свого життя за обставин постійного морального і матеріального тиску, тотального стеження, доносів, переслідувань залишався людиною певних твердих переконань, послідовного способу мислення, величезної енергії, носієм і одним із символів національного відродження України.

Вчені також вказують на теми, які чекають наукового дослідження, як наприклад про реальні українські організації, що чинили опір владі в 20-30-х рр.; про взаємини М.Грушевського та М.Скрипника; про ставлення Й.Сталіна до вченого, зокрема в справі "УНЦ", про причетність чи непричетність спецслужб до смерті академіка.

Загалом праці Ю.Шаповала, В.Пристайка, І.Гирича є не лише важливим внеском в грушевськознавство, а й у вивчення проблеми ставлення більшовицького режиму до української інтелігенції, суспільного розвитку радянської України в 20-30-х рр. ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиріччя (1924-1934). – К., 1993. – 198 с.; Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 319 с.; Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського 1920-1930. – К., 1999. – 262 с.; Падун-Лук'янова Л. Михайло Грушевський і "справа УНЦ" // Зона – 1993. – № 4. – С.102-116; 2. Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки. Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995. – С.170-171; 3. Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – К., 1995. – С. 237-245; 4. Оглоблин О. Михайло Грушевський та тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924-1934) // Український історик. – К., 1996. – № 4. – С. 81-84; 5. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К., 1996. – 338 с.; Вони ж. Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931-1934). – К., 1999. – 356 с.; 6. Шаповал Ю. Михайло Грушевський у дзеркалі справи – формуляра (як чекісти видобували інформацію про вченого) // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 283-315; 7. Гирич І. Нове цінне дослідження в галузі

Наукові записки

грушевськознавства // Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа "УНЦ"... – С. 5-26; 6. Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД... – С. 25-34; Шаповал Ю. Михайло Грушевський у дзеркалі справи-формуляра... – С. 284; 7. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД... – С. 32; 8. Див.: Гирич І. Вказ. праця. – С. 8-11; 9. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа "УНЦ"... – С. 31; 10. Там само. – С. 34; 11. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД... – С. 61; 12. Там само. – С. 61-62; Вони ж. Михайло Грушевський: справа "УНЦ"... – С. 42-43; 13. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД... – С. 133; 14. Див.: Шаповал Ю. Михайло Грушевський у дзеркалі справи формуляра... – С. 285-289, 301-311; 15. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД... – С. 137; 16. Гирич І. Вказана праця. – С. 12; 17. Там само. – С. 13-17; 18. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа "УНЦ"... – С. 43; 19. Див.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД... – С. 130-132, 134; Шаповал Ю. Михайло Грушевський у дзеркалі справи-формуляра... – С. 288; 20. Шаповал Ю. Михайло Грушевський у дзеркалі справи-формуляра... – С. 292-293; 21. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа УНЦ... – С. 62-64, 71; 22. Див.: Там само. – С. 72-87; 23. Там само. – С. 95, 97; 24. Див.: Там само. – С. 92-97, 99; Шаповал Ю. Михайло Грушевський у дзеркалі справи-формуляра... – С. 285; 25. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: справа УНЦ... – С. 97-98; 26. Там само. – С. 103-104; 27. Див.: Там само. – С. 106-112.

Визвольні змагання в Україні на початку XX ст. і національна інтелігенція

Н.А. Шкода

ТЕАТРАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З ГАЛИЧИНОЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У другій половині XIX ст. український народ не мав власної державності і був розділений між Австро-Угорщиною та Росією, і культурні зв'язки, зокрема театральні, були важливим засобом зближення і взаємопізнання галичан і наддніпрянців. Театральні зв'язки, як взагалі всі культурні контакти, повинні були перебороти ці штучні перепони. У сучасній історичній науці відсутня повна та чітка картина театральних взаємин Наддніпрянщини і Галичини у цей час.

Вивчення театральних зв'язків між Наддніпрянщиною і Галичиною у другій половині XIX ст. є актуальним тому, що об'єктивне вивчення історії цих взаємин в досліджуваній період сприятиме правильній науковій оцінці їх місця і ролі в процесі національно-культурного відродження, формуванні української нації.

Театральні зв'язки Наддніпрянської України і Галичини в другій половині XIX ст. не були об'єктом спеціального дослідження, знаходили в українській історіографії лише побіжне висвітлення.

Мета даної статті: визначити форми і характер театральних зв'язків Наддніпрянської України з Галичиною, роль цих зв'язків у національно-культурному відродженні українського народу, встановити коло персоналій і їх роль у здійсненні сценічних взаємин.

У складі обох імперій у відношенні українців проводилась шовіністична, асиміляторська політика, але все ж таки в Галичині на відміну від Наддніпрянської України не було такої тотальної заборони українського слова і культури. Відомий український громадський діяч Наддніпрянщини Є.Чикаленко у своїх спогадах писав: „Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження. Галичина для України була справжнім П'ємонт, бо до 1906 р. тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя, яке в російській Україні було суворо заборонено й придушено”¹. Винятком було театральне життя цієї доби, в якому склалась парадоксальна ситуація: рівень розвитку українського театру в Наддніпрянщині був значно вищий порівняно з розвитком національного сценічного мистецтва в Галичині. В Наддніпрянщині у цей час була створена національна драматургія, існувала плеяда талановитих режисерів і виконавців, були досягнуті реальні творчі успіхи. В Галичині, незважаючи на більш сприятливі політичні умови розвитку української культури, національний театр переживав скрутне становище.

Театральні зразки Наддніпрянщини були своєрідним мистецьким зразком, еталоном для галицьких митців. Причин кризового стану галицького театру було декілька: відсутність необхідного національного репертуару, талановитої режисури, придатних приміщень для вистав, театральних костюмів, негативне ставлення польської громадськості. Кращі представники галицького театру все це усвідомлювали і тому постійно зверталися до відомих наддніпрянських сценічних діячів з проханням хоч на деякий час приїхати до них для виконання режисерських обов'язків і показу високого рівня акторської майстерності. З подібними пропозиціями керівництво галицького театру у різні роки зверталось до М.Кропивницького, М.Старицького, М.Садовського.

Деякі галицькі театральні діячі, визнаючи більш вищий творчий рівень наддніпрянського театру, докладали багато зусиль для того, щоб запозичити творчий досвід і досягнення у наддніпрянських сценічних митців. У різні роки у наддніпрянських трупах перебувало багато галицьких артистів.

Багато зусиль для зміцнення творчих зв'язків галицького театру з наддніпрянським вистав галицький артист і режисер І.Гринецький. В травні 1876 р. М.Кропивницький

запросив його грати до новоутвореної в Єлисаветграді української трупи Д.Ізюнова. В цьому колективі М.Кропивницький був режисером. Коротке перебування І.Гриневецького в трупі збагатило знання молодого режисера, який у 1878-1880 р.р. підніс до досить високого рівня галицький театр².

У 1888 р. виїхали на Наддніпрянщину талановиті галицькі артисти Кость та Омелія Підвисоцькі. У 1892 р. Підвисоцький Кость повернувся у Галичину і в 1893 р. очолив режисуру в театрі „Руської бесіди”. Здобувши протягом кількох років значний досвід у театрі корифеїв, він переніс до репертуару галицького театру ряд їх постановок: „Безталанна” І.Карпенко-Карого, „По ревізії” М.Кропивницького, „Світова річ” Олени Пчілки та інші.

Одним із шляхів підтримки творчих зв'язків галицького театру з наддніпрянським було використання галицькими театральними діячами творів наддніпрянських драматургів. В Коломій І.Озаркевич та М.Верещинський організували групу, яка поставила перший в Галичині український спектакль. Це була перероблена І.Озаркевичем „Наталка Полтавка” І.Котляревського. Згодом тут були поставлені „Москаль-чарівник” І.Котляревського, „Сватання на Гончарівці” Г.Квітки-Основ'яненка.

Важливу роль у поширенні в Галичині драматургії з Наддніпрянщини відіграв Львівський театр товариства „Руська бесіда”, який був створений в 1864 р. і очолений О.Бачинським. О.Бачинський орієнтувався на українську літературу з Наддніпрянщини: були поставлені „Маруся” за Г.Квіткою-Основ'яненком, „Наталка-Полтавка” і „Москаль-чарівник” І.Котляревського, „Назар-Стодоля” Т.Шевченка².

Твори наддніпрянських письменників займали панівне становище на галицькій сцені і в кінці XIX ст. Тут були популярними п'єси Г.Квітки-Основ'яненка, І.Карпенко-Карого, М.Кропивницького, М.Старицького, Б.Грінченка.

Цікавість до театального життя етнічних братів проявляли представники сценічних кол і Наддніпрянщини, і Галичини. Першим із українських корифеїв побував в Галичині М.Кропивницький. Він в своїй „Автобіографії” згадує про своє перебування на гастролях в Галичині в 1875 р.³ Галицький театр справив на М.Кропивницького ненайкраще враження. засмутив митця: „Репертуар нецікавий, костюми убогі, декорації неподібні, оркестр із шістьох музик, хор з чотирьох дівчат і п'ятьох хлопців, панувала польська мова, перероблені для постановок польські п'єси”³.

М.Кропивницький регулярно переписувався з редактором „Зорі” В.Левицьким (Василем Лукичем), активним діячем національно-культурного відродження українського народу в Галичині. Василь Лукич, високо оцінюючи режисерський і акторський талант М.Кропивницького, у своїх листах до нього неодноразово запрошував корифея української сцени до Галичини.

У 1893 р. М.Кропивницький збирався приїхати до Галичини і здійснити свій давній намір – поставити твори У.Шекспіра, які не дозволяли ставити в Наддніпрянщині⁴. У листі до Лукича від 18 жовтня 1893 р. режисер знову критикує галицький репертуар: „Тут нема простору акторові, нема де розвернути свій талант. З покійними Гродським та Гриневецьким ми часто і багато про се гомонили”⁵.

Постійно виявляв інтерес до галицького театру видатний корифей української сцени М.Старицький. У листі без дати, написаному десь наприкінці XIX ст. до І.Франка, він висловлює намір приїхати зі своєю трупю до Галичини⁴. У іншому листі до І.Франка цього періоду М.Старицький цікавиться станом театальної справи у Львові, репертуаром, творчим рівнем виконання галицьких артистів, описує святкування ювілею І.Франка у літературному товаристві у Наддніпрянщині⁴.

Багато років листувався з редактором „Зорі” В.Левицьким ще один корифей української сцени І.Карпенко-Карий. В багатьох листах він торкається питань театального життя у Наддніпрянщині. Наприклад, у листі від 27 листопада 1890 р. І.Карпенко-Карий пише про існування у Наддніпрянщині чотирьох найбільш видатних труп під режисерством П.Саксаганського, М.Кропивницького, М.Старицького і М.Садовського⁶.

Театральні зв'язки здійснювались переважно представниками творчої, головним чином театральної інтелігенції. В умовах існування державного кордону між Галичиною і Наддніпрянською Україною сценічні контакти були одним із небагатьох засобів пізнання галичинами наддніпрянських українців і навпаки. Театральні зв'язки здійснювались у кількох напрямках: постановка галичинами творів наддніпрянських авторів, перебування деяких наддніпрянських артистів, режисерів у складі галицьких труп і через особисті контакти між окремими театральними митцями. В досліджуваній період найбільш високого творчого рівня в галузі акторської і режисерської майстерності досяг театр корифеїв Наддніпрянщини, саме його сценічні досягнення були зразком для етнічних братів Галичини. Театральні зв'язки об'єктивно зіграли важливу роль у національно-культурному відродженні українців.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА.

1. Чикаленко Є. Спогади. 1861-1907. – Нью-Йорк, 1955; 2. Український драматичний театр. Нариси історії в 2-х т. Т.2. – К., 1967. – С.291, 283-284; 3. Кропивницький М. Твори в 6-ти т. Т.6. – К., 1960; 4. Центральний державний музей театрального, музичного і кіномистецтва України /Архів Кропивницького. - №2275 / Архів Старицького №2346; 2348; 5. Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка. Рукописний відділ Ф.61. - №662. – Арк.2; 6. Карпенко-Карий І.К. Твори в 3-х т. Т.3. – К., 1985.- С.304.

І.А.Фареній

ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В КООПЕРАТИВНОМУ РУСІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Педагогічні працівники склали один із загонів інтелігенції, який наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. активно виступив у ролі ідеолога та організатора кооперативного руху в Наддніпрянській Україні. Участь культурної еліти в кооперативному житті присвячено чимало ґрунтовних досліджень¹. Однак, в основному, вони мають історико-біографічний характер і висвітлюють передусім діяльність провідних інтелігентів-кооператорів. Поза увагою, таким чином, залишається маса пересічних діячів кооперації, зусиллями яких розбудовувалось кооперативне життя серед широкого народного загалу, не з'ясовані їх соціально-психологічні та моральні риси, – власне, ті якості, що зумовили участь інтелектуальної еліти в кооперативному русі. При цьому слід зазначити, що кожна із професійних груп інтелігенції відзначалася певною специфікою своєї діяльності у сфері кооперації.

Метою даної розвідки є з'ясування мотивації та особливостей участі в кооперативному русі вчителів сільських шкіл. Матеріали педагогічної, сільськогосподарської та кооперативної преси початку ХХ ст. дають у цілому непогані можливості для розгляду цього питання.

Становище в кооперативному русі об'єктивно вимагало участі педагогічної інтелігенції в роботі кооперативних установ. Відсутність підготовлених кадрів кооперативних працівників спонукало до мобілізації всього освіченого елемента для роботи у сфері кооперації. Педагогічна інтелігенція становила наймасовішу групу інтелектуальної еліти – за чисельністю складала її третину частину². Тому вона виступала одним із закономірних категорій інтелігенції, яка потенційно могла бути залучена до процесу розбудови кооперативного життя.

Як і кожна професійна корпорація, сільські вчителі за характером ставлення до своїх фахових завдань та громадської діяльності серед народу не становили однорідної спільноти. Відомий педагог та громадсько-політичний діяч Никифор Григор'єв (у педагогічній літературі фігурував під псевдонімом Гр. Наш) виділяв в учительському середовищі ряд категорій педагогічних працівників: „звичайні учителі”, „ретельні учителі”, „чиновники”, „хазяї”, „волоцюги” та „печериці”³. Не вдаючись до аналізу та детального опису вчителів відповідно до вказаної типології, необхідно зазначити, що видається вона цілком

Наукові записки

об'єктивно, бо підтверджується за деякими іншими джерелами⁴, і дає уявлення про якість педагогів, що брали участь у розбудові кооперативного життя. Останні, відповідно до вказаної класифікації, відносилися до так званих „ретельних учителів” та „хазяїв”. Перші – „ретельні учителі” – відзначалися не лише високою сумлінністю в педагогічній роботі, а й активною громадською діяльністю серед народу: боротьбою з алкоголізмом, поширенням знань українознавчої тематики на селі, організацією бібліотек, кооперативів тощо. Друга група – вчителі-„хазяї” – постійно займалися питаннями поліпшення свого матеріального добробуту шляхом ведення власного господарства та торгівлі, і, взагалі, до виконання безпосередніх професійних обов'язків ставилися формально. Такі часто погоджувалися працювати на керівних посадах у кооперативах, але обов'язково за належну грошову винагороду⁵.

Отже, неоднорідний контингент педагогів брав участь у кооперативному русі. Однак категорія так званих „ретельних учителів” очевидно була середовищем найпрогресивніших і, що найважливіше – соціально активних представників культурної еліти, здатних до самопожертви заради вирішення загальносуспільних проблем. Для реалізації своїх потенційних можливостей педагогічної діяльності їм було не досить, і вони шукали застосування своїм силам в інших сферах. Про таких вчителів український педагогічний журнал „Світло” в той час писав: „... людина чесна, свідомо своїх моральних обов'язків, то не обмежиться він тією працею, яку накладають на нього як на навчителя. ... Така людина шукає засобів до проведення культури на селі поза межами циркулярних обов'язків. Один впорядковує читання, другий – класи для дорослих, третій улаштовує вистави, вечірки... Значна частина вчителів вдається до кооперації...”⁶.

Зацікавлення частини педагогічних працівників проблемами кооперації та народного господарства суттєво позначилося на інфраструктурі освітньої галузі. Питання вивчення кооперативної справи активно ставилося під час проведення заходів з підвищення кваліфікації педагогічних працівників, які влаштовувались земствами. Так, у червні 1910 р. в Харкові пройшли загальноосвітні курси для сільських вчителів, частина яких висловила незадоволення з приводу відсутності в програмі лекцій з питань кооперації, сільського господарства та політекономії⁷. Нарікання педагогів було враховано губернським земством під час організації чергових курсів, однак з незалежних від нього причин заняття з вивчення кооперативної справи та деякі інші предмети влітку 1912 р. були заборонені. За свідченням очевидця: „Боляче вразила ця звістка вчителів”⁸.

Особливу зацікавленість педагогів демонструють і події на загальноосвітніх курсах для народних учителів, організованих Полтавським губернським земством влітку 1911 р. Програма навчання курсистів не передбачала викладання дисциплін, пов'язаних з кооперацією. Однак за умов непередбаченої відсутності одного із лекторів керівництво курсів вирішило залучити до їх роботи губернського агронома Ю.Ю.Соколовського⁹. Педагогам було прочитано декілька лекцій на тему „Що може зробити народний учитель для поліпшення сільського господарства у своїй окрузі”, під час яких значну увагу доповідач відвів проблемам селянської кооперації. Робота на курсах агронома Ю.Ю.Соколовського викликала великий інтерес слухачів. Його лекції збирали фактично всіх курсистів – більше 400 осіб, котрі після занять змушували лектора далі розтлумачувати питання, порушені в доповіді. Враховуючи популярність серед вчителів тематики виступів Ю.Ю.Соколовського, губернська управа вирішила проводити навчання агрономії та кооперації і на наступних курсах, збільшивши на них кількість годин¹⁰.

Ініціативна частина педагогічних працівників активно включалася в кооперативне життя, реалізуючи при цьому як своє бажання стати на захист економічних інтересів народу, так і здібності до організаційно-господарської діяльності. Показовим прикладом останнього може служити робота Аверкія Никифоровича Бабича. Виходець із селянської сім'ї, випускник Кучеровської сільськогосподарської школи, він в юності розпочав працювати народним учителем. Однак, захопившись кооперативною діяльністю, з 1903 р. А.Н.Бабич залишив педагогічну роботу і обійняв посаду секретаря Костянтиноградської

сільськогосподарської громади, де проявив себе як вмілий популяризатор агрономічних знань та один із найавторитетніших організаторів кооперативного збуту зерна¹¹.

Зразком самовідданої діяльності серед народу може бути й учитель села Греблі на Полтавщині П.С.Симонов. За шість років педагогічної роботи він не лише винятково сумлінно працював у школі, а й організував спочатку кредитне, а згодом споживче товариство, брав активну участь й у сільськогосподарському кооперативі. Передчасна смерть обірвала життя молодого вчителя, в останню дорогу якого проводив великий натовп селян¹². І в школі, і в кооперації встигав себе проявити й вчитель із містечка Джурин Ямпільського повіту на Поділлі, чим також дістав собі повагу місцевої громадськості. „І в школі порядок тримає, і в товариствах працює, і так таки прихильний до людей, кожному готовий поради́ти”, - говорив про нього сучасник¹³.

Педагоги-кооператори часто активно себе проявляли й у громадсько-культурній роботі. Зокрема завідувачий двокласовою школою в селі Яшинівка на Київщині, крім того, що створив споживче товариство і безкоштовно працював там рахівником, організовував селянам святкування новорічних свят, театральні вистави, літературні вечори і загалом сприяв популяризації української культури, внаслідок чого зимою 1911 р. був переведений в іншу школу¹⁴. Учитель із міста Ічня С.А.Івахненко брав активну участь у роботі кредитного і сільськогосподарського товариств і поряд з цим займався заснуванням бібліотеки, за що був звинувачений у „мазепинстві”¹⁵.

Словом, творчий потенціал педагогів знаходив у кооперації лише одну із сфер своєї реалізації і не проходив осторонь інших суспільно значимих справ. Ця обставина вказує на творче багатство і широту духовної натури тих учителів, які брали активну участь у кооперативному русі, бачили проблеми народу в їх повноті та багатогранності і намагалися докласти свої сили до всього спектру народного життя.

Участь учителів у кооперативному русі постійно намагалася регламентувати Міністерство народної освіти. До цього його спонукали як внутрішні проблеми підвідомчої галузі, так і зовнішні фактори. Саме на прохання міністра фінансів Міністерство народної освіти в листопаді 1906 р. видало циркуляр, який дозволяв учителям брати участь у роботі кооперативів. Однак згодом освітянське відомство прийшло до висновку, що кооперативна діяльність педагогічних працівників може мати шкідливі політичні наслідки і вкрай негативно впливає на виконання ними своїх безпосередніх службових обов'язків за основним місцем роботи – у школах. Як наслідок, у липні 1911 р. Міністерство народної освіти оприлюднило новий циркуляр щодо участі педагогічних працівників у діяльності кооперації. У ньому зазначалося, що за педагогами зберігається право займатися кооперативною роботою, але якщо остання шкодить виконанню їхніх функціональних обов'язків у навчальних закладах, то вони за вимогою відповідних органів повинні залишити свої посади в кооперативах¹⁶. Чергова хвиля врегулювання проблем участі вчителів у кооперативному русі припала на 1914 р. Тоді в періодичній пресі пройшла інформація про заборону Міністерством народної освіти педагогічним працівникам займатися кооперативною роботою. Це наскільки стурбувало широкі кола громадськості, що дане питання потрапило на розгляд Державної Думи. Товариш міністра народної освіти Таубе був змушений давати депутатам пояснення щодо ставлення свого відомства до діяльності освітан у сфері кооперації. Ним, зокрема, було зазначено, що Міністерство народної освіти не видавало розпорядження про заборону вчителям працювати в кооперативах, оскільки рішення з цього питання приймають місцеві органи влади¹⁷.

Дійсно, якою б не була позиція центрального відомства, провінційне освітянське начальство визначало ставлення до кооперації, виходячи із власних міркувань. Постанови місцевої адміністрації нерідко розходилися з позицією Міністерства народної освіти. Зокрема Охтирська шкільна рада в лютому 1910 р. заборонила викладачам брати участь у роботі кредитних товариств та сільськогосподарських громад на керівних без свого дозволу¹⁸. Зміївська шкільна рада в липні 1913 р. звільнила із займаних посад вчителів Г.Т.Колесниченка, Н.Г.Захар'їна, Є.Д.Шулицю, І.І.Зозулю та Є.І.Зозулю за політичну

неблагонадійність, яка полягала в організації селянських кредитних товариств¹⁹. Навесні 1914 р. інспектори народних шкіл Пирятинського повіту на Полтавщині та Черкаського на Київщині заборонили вчителям працювати в кооперативах та громадських організаціях²⁰. Один із інспекторів Полтавської губернії у своєму районі наказав усім педагогічним працівникам припинити членство в кооперативних товариствах²¹.

У такій атмосфері педагогам було складно наважитися присвятити себе роботі у сфері кооперації. Однак пильна увага властей до освітан якнайкраще засвідчує їх активність і наполегливість у кооперативній діяльності, яка здійснювалася, незважаючи на вороже ставлення до неї місцевого шкільного начальства, свідчить і про високу дієздатність учителів як кооперативних працівників, на що вказує ставлення до них Міністерства фінансів. Стурбованість Міністерства народної освіти посиленням інтересом педагогів до кооперативного руху, а не шкільних справ також проявляє кооперацію як сферу дещо привабливішу для реалізації своїх можливостей та соціальних амбіцій, ніж освітянська галузь.

Підводячи підсумки розгляду специфіки участі у кооперативній діяльності педагогічних працівників, слід зазначити наступне. Ситуація в кооперативному русі об'єктивно вимагала залучення до його лав сільських вчителів як найбільш поширеної категорії носіїв культури та освіти на селі. Внаслідок особливостей соціального походження та умов професійної діяльності педагога виявляли бажання не обмежуватися навчально-виховною роботою, передбаченою їхніми функціональними обов'язками. Політичні, культурно-просвітницькі, народногосподарські та, не в останню чергу, кооперативні справи захоплювали цей загін інтелігенції, де він мав можливість розкрити ті свої можливості, які не могли бути задіяні на освітянській ниві. При цьому не тільки соціальні амбіції та прагнення поліпшити матеріальне становище підштовхували учительство до вирішення проблем, що знаходилися за межами їх професійної сфери. Почуття громадянського обов'язку, турбота про народні інтереси, високі моральні якості освітан також були стимулом до громадської роботи серед народу. Власне, педагогічна інтелігенція ясно усвідомлювала необхідність своєї діяльності в широкому спектрі загальносуспільних проблем, у тому числі й у кооперативному русі. Невипадково журнал „Світло” в лютому 1914 р. зазначав: „... саме життя теперішнього нашого села вимагає діяльної участі вчительства в сільських кооперативах”²². Подібні твердження в педагогічній пресі зустрічалися нерідко. І хоча невелика частина вчителів брала активну участь у кооперативному русі, однак це були надзвичайно дієві, творчі та ініціативні представники педагогічної громадськості, самовіддані працівники „кооперативної ниви”, для яких почуття морального обов'язку перед народом стало дороговказом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Творцы кооперации и их думы. – М., 1919; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; Українські кооператори. Історичні нариси / За ред. С.Гелея. – Львів, 1999; Аріман М.В., Гавриленко Ю.М. Видатні діячі кооперативного руху та їх ідеї. – Донецьк, 2000; 2. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.28-30; 3. Наш Гр. Деякі згадки екзаменатора // Світло. – 1912. – Кн.9. – С.46-49; 4. Див.: Черкасенко С. Народні вчителі і рідна школа // Світло. – 1913. – Кн.1. – С.6-20; 5. Наш Гр. Вказ. праця. – С.46-48; 6. Ластівка І. Кооперативне виховання дітей // Світло. – 1914. – Кн.5. – С.19; 7. Пісочинець Д. Харківські учительські курси // Світло. – 1910. – Кн.1. – С.36-40; 8. Юдич Я. На літніх Харківських курсах // Світло. – 1912. – Кн.1. – С.25-26; 9. П.М-н. Общеобразовательные курсы // Хуторянин. – 1911. – №31. – С.771; 10. Что может сделать народный учитель для улучшения сельского хозяйства в своем округе // Хуторянин. – 1911. – №30. – С.745-746; П.М-н. Вказ. праця. – С.770; 11. Е.К. А.Н.Бабиц (некролог) // Хуторянин. – 1911. – №42. – С.1099-1100; 12. Шкільна хроніка // Світло. – 1913. – Кн.8. – С.60; 13. Письма з села // Світова зірниця. – 1910. – №33-34. – С.11; 14. Дописи // Засів. – 1911. – №37. – С.582; 15. Смерть учителя // Світло. – 1912. – Кн.8. – С.56-57; 16. Юдич Я. Незрозумілі перешкоди // Світло. – 1913. – Кн.6. – С.45-46; 17. Участие народных учителей в крестьянских слотах // Сплотчина. – 1914. – №13. – С.214-215; 18. Вчителі й кооперація // Рілля. – 1914. – Число 16. – С.474; 19. Стороженко Я. Нові перешкоди // Світло. – 1910. – Кн.2. – С.35-36; 20. Юдич Я. Вказ. праця. – С.43-44; 21. Шкільна хроніка // Світло. – 1914. – Кн.7-8. – С.105; 22. Кооперація і вчителі // Світло. – 1914. – Кн.6. – С.67; 23. Там само. – С.67.

МОЛОДЬ У ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЯХ ЯК НОСІЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ (1900 – 1905 РР.)

Сучасне суспільство можна визначити як перехідне, саме тому йому притаманні альтернативні шляхи подальшого розвитку. Особливу роль в соціальній динаміці перехідного суспільства грає молодь – специфічна вікова група, яка не існує поза тими чи іншими соціальними групами, бо є часткою різних верств, класів, націй, засобом їх відтворення. Молодь – поняття не тільки й не стільки вікове, скільки соціальне та історичне.

Перспектива України залежатиме від того, чи буде здатне суспільство змінити своє ставлення до молодого покоління і відкрити молодь як виключно важливий фактор змін, як носія нових ідей, як суб'єкт історії.

Здійснення молодіжної політики незалежної України вимагає вивчення не тільки сучасних проблем молоді, але і її місця та ролі в складних і неоднозначних процесах національного відродження.

Питання історії українських політичних партій на початку ХХ ст. стало предметом вивчення багатьох науковців. Цій проблемі присвячені дослідження О.Голобуцького і В.Кулика¹, І.Калмакана і О.Бриндака², Р.Ветрова і С.Донченка³, А.Павка⁴, Є.Романенка⁵ та інших. Окремі аспекти діяльності національних партій або певні їх різновиди розглядаються в роботах В.Головченка⁶, О.Висоцького⁷ та інших.

Роль студентства або учнівської молоді у загальному національно-визвольному русі визначали Н.Левицька⁸, В.Головенько⁹, О.Бабіна¹⁰, О.Берендесев¹¹ та інші.

Але попри розмаїття існуючої наукової літератури історія молодіжного руху залишається недостатньо дослідженою, тому метою даної статті є визначення ролі молоді в українському партійному будівництві на початку ХХ ст.

Кризова соціально-політична ситуація в російській імперії, яка дала про себе знати в перше десятиріччя ХХ ст., показала, що тодішнє суспільство потребувало радикальних змін. На такому ґрунті починає розгортатися опозиційний і революційний рух. В Україні, де становище характеризувалося невирішеністю соціального і національного питань, розвивався і національно-визвольний рух, посилювалася його політизація.

Зауважимо, що Східна Галичина в національному питанні була більш радикальною, на її території вже у 90-х рр. ХІХ ст. діяли Українська (Русько-Українська) радикальна партія, Національно-демократична партія, Українська соціал-демократична партія. У підросійській Україні кінця ХІХ ст. національний рух обмежувався аполітичним культурництвом та етнографізмом, партії існували тільки у вигляді клубів і товариств. Вирішальне значення у затриманні процесу утворення й розвитку партій відіграло відставання російського капіталізму від західноєвропейського рівня та монархічно-самодержавний лад в країні.

Основними верствами, що можуть нести національну ідею, є буржуазія та землевласники, як найбільш матеріально зацікавлені у звільненні від імперського ярма, середні верстви – селянство, яке зберегло національну культурну самобутність, мову, традиції. Але ключову роль у формуванні й розвитку політичних ідей на Україні, як і в інших модерних східноєвропейських націях, відігравала інтелігенція – особлива соціальна верства, контури якої не збігаються з межами економічних класів¹².

Інтелігенція домінувала між активістами українського національного руху до першої світової війни. Багато значило й те, що джерелом української інтелігенції було село¹³. На початку ХХ ст. вага інтелігентів селянського походження зростає, що свідчило про поступову демократизацію цієї верстви. Передусім, це були студенти, учні середніх шкіл та їх викладачі¹⁴. Таким чином, соціально-економічний фактор виступає основним в процесі зміни місця молоді в суспільному житті.

Молодь була основою тих громадських об'єднань, які закладали, розвивали культурницький, а потім політичний етап національного громадського розвитку. Перед нею, як і перед всім українським революційним рухом, стояло складне завдання – поєднати в своїй політичній доктрині соціальний та національний аспекти. Але оскільки перші українські партії були загальнодемократичними і мали на меті знищення будь-якого гніту українців як національного, так і соціального, національні вимоги почали поступово відсуватися на другий план. В межах українства найповніше висловила себе ідея українського соціалізму¹⁵.

І.Лисяк-Рудницький з цього приводу зазначав: “від часів Шевченка та Кирило-Мефодіївців соціальний елемент відігравав велетенську роль в ідеології українського руху, що в ній протест проти соціальної кривди звучав щонайменше з рівною силою, як і проти національного поневолення. В добу модернізму ця стара соціальна тенденція набирала виразно соціалістичного обличчя. Молодше покоління української інтелігенції стало майже поголовно соціалістичним”¹⁶.

Однією із найзначніших груп української молоді як за чисельністю, так і за своєю роллю є студентство, яке ближче всього стоїть до інтелігенції, є її резервом.

Внаслідок радикалізації національного студентського руху у 1900 р. постала РУП – перша українська політична партія Наддніпрянщини того часу. О. Гермайзе писав: “Молодь, що заснувала РУП, була революційна і максималістична. Основна мета молоді в РУП – революція. До неї увійшли елементи марксівські, соціалістично-народницькі і націонал-революційні... Це було об'єднання всіх молодих українських революційних сил для того, щоб у пропесі самої роботи провести диференціацію”¹⁷.

РУП об'єднала усіх, хто був незадоволений відсутністю партійних форм політичної боротьби. Утворилась організація, яка була більш схожою на політичний рух, ніж на партію, бо уособила в собі декілька різноманітних, навіть взаємовиключних течій: драгоманівсько-федералістську, соціал-демократичну з ухилом до бернштейніанства, неонародницьку і самостійницьку націонал-демократичну. В РУП в основному увійшли студенти харківського та київського університетів, семінаристи, народні вчителі, службовці державних і земських установ.

Партія складалася з 6 “Вільних Громад Р.У.П.”: Київської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Лубенської (так звана громада “На Полтавщині”) і Чорноморської, координуваних Центральним Комітетом партії¹⁸. У Львові й Чернівцях 1902-1904 рр. перебували Закордонні Комітети РУП. Для реалізації видавничої програми, що становила обов'язкову складову діяльності партії, випускалися два нелегальні періодичні видання – “Гасло” та “Селянин”, численні брошури, відозви та прокламації, які таємно завозились до Східної України, щоб політизувати селянство¹⁹. Ще не маючи ні статуту, ні програми, РУП зосередила увагу в своїй практичній діяльності на сільському населенні, в якому вбачала основу української нації.

“Самостійну Україну” М.Міхновського навряд чи можна назвати систематичним та послідовним викладом першочергових і перспективних завдань визвольної організації. Вихід коштом РУП у Львові цієї брошури і “Відкритого листа до російського міністра Сіпаягіна”, теж за авторством М.Міхновського, засвідчив існування всередині партії самостійницької течії (хоч автор обох брошур і не був членом РУП), а друк подальших брошур – “Дядько Дмитро” і “Чи є тепер панщина” (перероблені книжки Р.Р.С. – “Ojciec Szymon” та “Czy niema teraz panszczyzny” - показав наявність впливового соціал-демократичного напрямку в РУП²⁰.

Головними формами активності організації були пропаганда та агітація. Перші результати агітаційно-пропагандистської роботи в народних масах у 1901-1902 рр. вилилися в полтавсько-харківське селянське повстання навесні 1902 р. В ході селянських виступів 1902 р. на Полтавщині та Харківщині піднялися на боротьбу понад 150 тисяч осіб²¹.

РУП невпинно еволюціонувала в соціал-демократичному напрямку. В січні 1903 р. редакція “Гасла” офіційно заявила про відхід від “Самостійної України”. У тому ж році

Київська громада РУП розробила нарис майбутньої програми, використавши головні ідеї програми Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН)²².

Поширення впливу РУП на українську студентську молодь і селянство, її відмежування від ліберальної та націонал-демократичної течій в українському русі прискорило оформлення Української Народної і Української Демократичної партій.

Поява восени 1902 р. у Харкові Української народної партії (УНП), - згадує Євген Чикаленко, - генетично не була пов'язана з ідейними суперечками у місцевій Вільній Громаді РУП з приводу пріоритетності національних чи соціальних аспектів визвольної боротьби. УНП виникла на власній теоретичній і організаційній основі²³. Незважаючи на те, що вона практично єдина стояла на націоналістичних засадах, їй не вдалося перетворитися на політичну партію в класичному розумінні цього слова. Її ідеї не були сприйняті українством й до 1906 р. УНП майже розчинилася серед інших українських партій.

У жовтні 1904 р. на з'їзді Всеукраїнської безпартійної загальної організації (ВБЗО) було проголошено заснування Української Демократичної Партії, що мала стати загальнонаціональним об'єднанням без класових відмінностей²⁴. За політичним спрямуванням УДП була близькою до створеного ліберальною російською інтелігенцією в тому ж році "Союзу визволення" (прообразу кадетської партії). Тому в своїй практичній діяльності партія не йшла далі прохань царського уряду здійснити незначні реформи й забезпечити українцям рівні з росіянами права.

Протягом 1903-1904 рр. РУП відмовилася від пропаганди терору, надаючи перевагу сільськогосподарським страйкам і акціям громадського бойкоту²⁵.

З початку 1904 р. РУП під керівництвом М. Порша перемістила центр своєї партійної активності в міське середовище, зіткнувшись одразу з проблемою поширеної зрусифікованості фабрично-заводського пролетаріату. Це призвело до виходу з РУП в квітні 1905 р. частини членів під керівництвом М. Меленевського, які вважали неприпустимим використання в агітаційно-пропагандистській діяльності виключно української мови і називали вже неактуальним національний характер партійної організації. своєю метою ця група бачила допомогу в об'єднанні свідомого пролетаріату всієї Росії, аби не допустити відходу українського пролетаріату на бік буржуазно-радикальної "самостійної України"²⁶. Вона вийшла під назвою "українська соціал-демократична спілка" і приєдналася до меншовицького крила РСДРП в якості крайової організації.

На початку 1905 р. начерк програми РУП був прийнятий як проект партійної програми, а в грудні того ж року його як офіційну програму партії затвердив II з'їзд Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Саме під такою назвою консолідувалася решта рупівської партії²⁷.

У середовищі УДП сформувалася радикальна група, котра в березні 1905 р. оформилася в Українську Радикальну Партію. У виданнях для українського селянства ця партія так пояснювала свої цілі: "Радикальна партія - це така партія, що виступає востро проти всякої кривди і хоче ... переробити увесь лад на добро робочим людям. Українського вона зоветься через те, що зібралася на нашій землі Україні з людей українського народу"²⁸. На відміну від УДП, радикали визнавали соціалізм в якості кінцевої мети своєї діяльності, а у випадку, коли б автономія не забезпечила сприятливих умов для політичного, економічного і культурного розвитку української нації, УРП припускала можливість висування гасла "Самостійної України".

Участь у виборчій кампанії до I Державної Думи прискорила процес об'єднання УДП та УРП: в кінці 1905 р. відбувся з'їзд, на якому було засновано Українську Радикально-Демократичну Партію. Програма УРДП ґрунтувалася на принципах парламентаризму, передбачала примусовий викуп державою приватновласницьких земель і промислових підприємств, які з часом підлягали націоналізації. У національному питанні УРДП виступала за федералізацію Росії й скликання Української Народної Ради з правом вироблення крайової конституції, яку не міг скасувати загальнодержавний парламент²⁹.

На початку XX ст. загострення політичного становища та зростання революційного руху вплинули і на настрої учнівської молоді середніх навчальних закладів. Вихованці старших класів гімназій, семінарій, реальних училищ, технічних шкіл відвідували робітничі і студентські зібрання та мітинги, читали революційну літературу, організовували нелегальні гуртки. У Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Полтаві, Чернігові, Житомирі, Лубнах, Херсоні, Умані та інших містах України виникли підпільні учнівські організації, що діяли під впливом, а часто й під керівництвом соціал-демократів³⁰. У проміжку часу між 1900 та 1903 рр. гуртки учнівської молоді соціал-демократичного напрямку в цілому по Росії об'єднували близько 500 чоловік³¹. Політичні партії, визнаючи за шкільним рухом реальну силу, намагалися залучити учнівську молодь до своєї діяльності. Такі гуртки мали велике значення для партій як підсобна сила, що поширювала прокламації та виконувала ряд інших завдань по обслуговуванню партії.

В 1903 р. в одеській в'язниці з 105 арештантів, 30 чоловік були молодшими за 20 років. Насамперед це була інтелігентсько-учнівська молодь соціалістичної орієнтації. Адже робітничий рух до 1905 р. тільки починав оформлюватися³².

Отже, учнівський рух, залишаючись за своєю суттю академічним (політична активність не виступала на перший план), все ж таки виявився достатньо впливовою силою громадського життя.

Таким чином, початок XX ст. — період активізації українського молодіжного руху на Наддніпрянщині. З 1899 по 1905 рр. серед студентів і молоді виникло більше 100 спілок, гуртків, комітетів. Внаслідок поглиблення розколу між українською інтелігенцією старшого та молодшого поколінь набирає сили тенденція до організаційного згуртування та політичного самовизначення молоді, формуються політичні партії.

“Молодим українцям” і їх політичним партіям за короткий термін вдалося змінити характер і сутність українського національного руху. Тепер для нього невід'ємними стали такі програмні вимоги як національно-територіальна автономія, повалення царату, здійснення радикальних соціально-економічних реформ. Найрадикальніші з них висунули гасло державної незалежності України. Українські ліберали та консерватори не змогли організаційно згуртувати свої сили на національному ґрунті і тому, як правило, орієнтувалися на загальноросійські політичні партії консервативного та ліберального напрямів. Характерною рисою цього періоду була абсолютна перевага в українському русі лівих національно-соціалістичних сил. Українське національне відродження увійшло в політичну фазу свого розвитку.

Нелегальність партійного життя до 1905 р., постійні переслідування, відсутність партійного досвіду, політична неграмотність, періодичні внутрішні конфлікти, певна ізольованість від тих суспільних верств, на які вони розраховували спертися, спричинили слабкість українського політичного руху. Організаційне оформлення, із прийняттям програмних документів, більшість партій завершила напередодні або в ході революції 1905-1907 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX — початку XX ст. — К., 1996; 2. Калмакан І., Бриндак О. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX ст. — Одеса, 1997; 3. Ветров Р., Донченко С. Політичні партії України в I чверті XX ст. (1900-1925). — Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ, 2001; 4. Павко А. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.: Методологія, історіографія, проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень. — К., 2001; 5. Романенко Є. Українські політичні партії в Російській імперії // Нова політика. — 2001. — №3; 6. Головченко В. Від “Самостійної України” до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. — Харків, 1996; 7. Висоцький О. Виникнення та ідейно-ціннісні засади діяльності українських соціал-демократів та есерів // Визвольний шлях. — 2000. — №7; 8. Левицька Н. Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX — на початку XX ст. — К., 1998; 9. Головенько В. Український молодіжний рух у XX ст.: (Історико-політологічний аналіз основних періодів). — К., 1997; 10. Бабіна О. Молодіжний рух за поліпшення гімназичної освіти (кінець XIX — початок XX ст.) // Рідна школа. — 1998. — №7/8; 11. Берендєєв О. Студентський рух у Києві: 1895-1908 рр. // Історія в школі. — 1998. — №3; 12.

Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе в 2 т. – К., 1994. – Т.2. – С.67; 13. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992. – С.197; 14. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Випуск І. – К., 1992. – С.112-113; 15. Липа Ю. Вказана праця. – С.212; 16. Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Історичні есе в 2 т. – К., 1994. – Т.1. – С.188; 17. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – К., 1926. – Т.1. – Революційна Українська Partія. – С.58; 18. Гасло. – 1903. – Ч.1. – С.2; 19. Центральний державний історичний архів України в м. Львові (далі – ЦДІА України, м. Львів). – Ф.309. – Оп.2. – Спр.161. – Арк.1-5; 20. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів (1891-1906). Українська студентська громада в Харкові. РУП. – Торонто, 1972. – С.76; 21. Дучинський А. Революційна українська партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 років // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX – початку XX ст. – Х., 1928. – Кн.2. – С.292-293; 22. Гасло. – 1903. – Ч.4. – С.37; 23. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Нью-Йорк, 1955. – С.215; 24. Там само. – С.189; 25. Будзиновський В. Страйк і бойкот (Видання Р.У.П., ч.5). – Чернівці, 1903. – С.5-23; 26. ЦДІА України, м. Львів. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2479. – Арк.87-88; 27. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.275. – Оп.1. – Спр.678. – Арк.46-48; 28. Яворенко Л. Чому у нас досі нема доброго ладу? (Видання УРП) – Львів, 1905. – С.70; 29. ЦДІА України, м. Львів. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2478. – Арк.301-303; 30. ЦДІАК України. – Ф.1335. – Оп.1. – Спр.1259. – Арк.15-16; 31. ЦДІА України, м. Львів. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2477. – Арк.109; 32. Державний архів Одеської області. – Ф.42. – Оп.1. – Спр.16392. – Арк.46-47.

О.З. Медалієва

НАУКОВІ ЗВ'ЯЗКИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА З НАУКОВИМ ТОВАРИСТВОМ ІМ. Т. ШЕВЧЕНКА (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

У другій половині XIX ст. українська інтелігенція виконала величезну роботу для обґрунтування самобутності українського народу, його державотворчих прагнень і своєрідності культури. Цензурний тиск самодержавства примушував її передавати свої думки російською мовою, недовисловлювати їх до кінця, заважав зробити належні висновки з досліджень. Щоб уникнути цих перешкод, провідні кола українського громадянства вирішили організувати наукові осередки за кордоном, зокрема в Галичині, де, за словами С. Петлюри, „створилося більш-менш національне ядро, яке розгорнуло широку діяльність, спрямовану на піднесення культурного розвитку українського населення краю”¹.

Розмежовані кордонами різних держав українські землі завжди відчували історичну й культурно-духовну спорідненість між собою. „Культурна і наукова співпраця – легальна і нелегальна – між Галичиною і Наддніпрянщиною набирала чим раз конкретніших форм, насамперед, завдяки тим одчайдушним діячам культури, які, ризикуючи багатьом чим, ішли на контакти один з одним встановити між собою творчі взаємини, налагоджували обмін ідеями, періодичними виданнями, лупали скалу відчуження. ... Галичина стала тим краєм, куди все частіше звертали свої погляди визначні українські вчені, прагнучи розгорнути тут свою діяльність, використовуючи для цього і ті демократичні конституційні умови, що тут існували, і спираючись на галицькі періодичні видання, наукові та громадсько-культурні інституції”².

Харківське історико-філологічне товариство (1877-1919 рр., далі – ХІФТ) підтримувало зв'язки з науковими організаціями, які функціонували як в межах Російської імперії, так і за її кордоном. Серед останніх єдиною україномовною установою було Наукове товариство ім. Т. Шевченка (далі – НТШ) у Львові. Реформоване на початку 90-х років XIX ст., воно, на думку українського дослідника М. Гончарука, „стало фактично першою українською академією наук, яка дала могутній поштовх до розвитку української науки (і не тільки суспільного профілю), формуванню української інтелігенції й наукової еліти”³.

Тема наукового співробітництва ХІФТ з НТШ була частково порушена у працях харківських дослідників В. Фрадкіна „Фольклорно-етнографическая деятельность Харьковского историко-филологического общества. 1877-1919 гг.” (Автореф. дис. канд. істор. наук. – Л., 1973), „Харьковское историко-филологическое общество (1877-1919 гг.)” (// История и историки. – М., 1982) та В. Назаренка „Харьковское историко-филологическое

общество. Вопросы литературоведения" (Х., 1999.). На жаль, вищезазначені автори обмежились лише констатацією факту існування такого виду співпраці, не заглиблюючись у її особливості та конкретні вияви. Саме тому метою даної статті є спроба більш детально вивчити, охарактеризувати та оцінити наукове співробітництво харків'ян і львів'ян.

На думку автора даної праці, вивчення форм і шляхів наукової співпраці між ХІФТ та НТШ є актуальним і необхідним, оскільки воно може суттєво доповнити знання про функціонування українських наукових історичних установ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Відповідно до цього, завданнями цієї статті є: 1) дослідити наукові зв'язки між Харковом та Львовом на прикладі діяльності Харківського історико-філологічного товариства та Наукового товариства ім. Т. Шевченка; 2) проаналізувати основні напрями наукового співробітництва між зазначеними товариствами; 3) окреслити аспекти проблеми, які потребують подальшого опрацювання.

У другій половині ХІХ ст. нечуваного розмаху набули видання НТШ. Окрім „Записок НТШ”, як базового, почали виходити також інші наукові серійні видання. Зокрема, з'явилися „Жерела до історії України-Русі”, „Пам'ятки українсько-руської мови та літератури”, „Етнографічний збірник”, „Матеріали до української етнології”, „Студії з поля суспільних наук та статистики”, „Часопись правнича” та ін.

Вивчення архівних і протокольних матеріалів ХІФТ показало постійне прагнення його членів до розширення та зміцнення наукових контактів з Галичиною, і, зокрема, з НТШ. Основними формами наукових зв'язків були міжбібліотечний обмін, розробка спільних наукових проєктів та співпраця на рівні особистих взаємин членів товариств.

Різноманітні за своїм характером публікації НТШ тривалий час (до 1907 р.) лишалися недоступними для широкого українського читача у зв'язку із забороною їх поширення в рамках царської Росії. Але документальні матеріали частково надають інформацію про існування книгообміну між харківськими та львівськими істориками і філологами, причому в обох напрямках. „Щоби познакомити ширший науковий світ з розвитком наукового письменства в українсько-руській мові” НТШ дбало про „висланне видавництв ... Академіям і Товариствам науковим, особливо слов'янським. В заміні за се присилають Товариству свої видання ... численні наукові видавництва й товариства”⁴. Природно, що в переліку 263 організацій⁵ редактори НТШ називають лише найбільші інституції Росії, з якими відбувалася співпраця. Тому, зважаючи на обмеженість інформації у друкованих звітах НТШ про співпрацю з ХІФТ, можна припустити, що бібліотечний обмін, як своєрідний вид наукової співпраці, ефективно існував у період з 1896 по 1913 рр., а події Першої світової війни порушили його регулярність.

Саме цим періодом датується отримання ХІФТ „Записок НТШ”, „Жерел до історії України-Русі”, „Етнографічного збірника” і „Пам'яток української мови та літератури”. Існувала практика, коли НТШ не за власним розсудом надсидало той чи інший примірник, а на прохання секретаря Товариства. Наприклад, у 1901р. секретар Є. Редін від імені Товариства просив НТШ „поділитись з ним (ХІФТ – О.М.) власним виданням „Пам'ятки української мови та літератури””⁷.

В той же час і ХІФТ в силу фінансових можливостей надсидало власну друковану продукцію до Галичини. У 90-х роках ХІХ ст. на адресу НТШ була відправлено 8 т. „Сборника Историко-Филологического общества при Харьковском университете” (Харків, 1896)⁸, у 1900 р. – 12 т. (Харків, 1900)⁹, у 1905 р. – 14 т. (Харків, 1905 р.)¹⁰. Достовірно відомо, що протягом окремих років на початку ХХ ст. книгообмін призупинявся, оскільки є свідчення про бажання окремих університетських історичних товариств поновити співпрацю у цій галузі. Література надходила в українські товариства декількома шляхами: через відповідні книжкові магазини¹¹, через університети¹², приватною пересилкою¹³. Якщо наприкінці ХІХ ст. книгообмін відбувався безкоштовно, то на початку ХХ ст. історичні товариства вже сплачували гроші за окремі примірники „Записок” НТШ. На це вказує, наприклад, звернення консерватора Етнографічного музею ХІФТ О. Білецького до НТШ з проханням „додати томи 75, 99 і 100 „Записок Наукового Товариства”, котрих немає між

присланими, а разом з тим додати і окремий обрахунок, щоб його можна було передати в правління Університету за для оплати грошей, які належатимуть”¹⁴.

За архівними документами можна визначити і тривалість часу, протягом якого відбувався книгообмін між Харковом та Львовом. На початку XX ст. вона складала не більше одного місяця. Наприклад, прохання ХІФТ про висилку „Пам’яток” датується 14 березня 1901 р.¹⁵, а подяка за надісланий примірник – 3 квітня 1901 р.¹⁶.

Таким чином, всі вищенаведені дані безпосередньо чи опосередковано підтверджують факт існування наприкінці XIX – і на початку XX ст. налагодженої системи книгообміну між ХІФТ і НТШ. Як правило, ці наукові інституції обмінювались власними виданнями, причому намагались це робити регулярно та своєчасно.

Однією з характерних рис наукового співробітництва була тенденція до залучення у роботи НТШ наукових сил з України. Серед членів НТШ або співробітників його видань були визначні українці, дійсні члени ХІФТ – проф. М. Сумцов, Д. Багалій та багато інших.

Складовою частиною зв’язків ХІФТ з НТШ була спільна робота з реалізації декількох наукових проектів. На жаль, інформація про них дуже обмежена і можна з впевненістю говорити принаймні лише про два з них – видання збірників народних пісень, зібраних Базельським, М. Вовчком та І. Манжуrom. До цих задумів НТШ запропонувало долучитися ХІФТ, оскільки на думку галичан саме харків’яни могли надати ненадруковані рукописні твори Тодаківського, М. Максимовича та інших письменників в якості доповнення до майбутньої збірки¹⁷. У 1909 р., керуючись спільними науковими інтересами, НТШ та ХІФТ прийшли до згоди з приводу необхідності видання силами галицької друкарні збірника народних пісень, які зібрав І. Манжура. ХІФТ згодилось передати фольклорні матеріали у власність НТШ, але, оскільки „колись за цей збірник було дано Манжурі 100 карбованців”, харків’яни просили НТШ „після видання збірника Манжури надіслати 100 примірників, які призначаються на розсилку різним науковим особам і інституціям”¹⁸. На жаль, події Першої світової війни завадили виходу цього видання¹⁹.

Одним із проявів співробітництва між історичними товариствами були вітальні листи з приводу ювілеїв членів товариств або ювілейних дат, пов’язаних з історією власне наукових об’єднань. Про тісні наукові зв’язки між ними свідчить той факт, що майже кожне нове засідання розпочиналось або із вітання на честь ювілею наукової та педагогічної діяльності, або із вшанування пам’яті того чи іншого науковця. Наприклад, на засіданні ХІФТ від 11 січня 1895 р. була виголошена промова на вшанування пам’яті відомого громадського діяча з „малоруськими національними симпатіями”²⁰ професора Львівського університету по кафедрі російської мови та літератури О. Огоновського, у 1902 р. НТШ отримало запрошення взяти участь у святкуванні 25 – річчя діяльності ХІФТ²¹ тощо.

Плідним щодо заходів, які давали імпульс масовому розвитку української національної свідомості, виявився рубіж століть. У 1899 р. ХІФТ за ініціативою НТШ²² взяло участь у святкуванні сторіччя виходу в світ поеми „Енеїда” класика української літератури полтавчанина Івана Котляревського, яка започаткувала нову українську літературу. Святом українського слова стали урочистості з нагоди відкриття у Полтаві 1903 р. пам’ятника письменнику. Тут було продемонстровано єдність діячів українського національного руху по обидва боки російсько-австрійського кордону, оскільки у святкуванні взяли участь також і делегати з Галичини та Буковини. Український дослідник С. Горак назвав цю подію разом з XI археологічним з’їздом „прикладом всеукраїнської солідарності”²³. Царські власті, зважаючи на загальне піднесення визвольної боротьби, особливо в Україні, змушені були задовольнити клопотання широких кіл прогресивної громадськості про дозвіл на спорудження пам’ятника письменнику. ХІФТ зі свого боку надіслало вітальну телеграму²⁴, в якій, зокрема, говорилося, що Товариство приєднується до шанування пам’яті письменника, оскільки воно цінує його як високообдаровану людину, яка змогла розкрити у оригінальних художніх формах красу української мови та сприяти виникненню „серйозної зацікавленості до малоросійської народності та літератури”²⁵. Ці слова не були лише даниною урочистій події. Вони неодноразово підтверджувалися у виступах на засіданнях Товариства.

Загалом же взаємини історичних товариств України – закономірне явище творчого розвитку наукових інституцій. Їх члени, які підтримували зв'язки один з одним, у своїй більшості були палкими прихильниками духовної єдності двох частин України, своєю працею прислужилися поглибленню почуття їх історичної і культурної єдності. Власне суспільно-політичне і культурне життя України наприкінці XIX - початку XX ст. свідчило про зростання національної самосвідомості, яке одночасно було одним з проявів інтенсифікації процесу становлення української нації та ефективно впливало на таку важливу і невід'ємну ознаку будь-якої нації, як спільність її психічного складу або національного характеру. Історико-філологічне товариство, яке функціонувало при Харківському університеті протягом 1877-1919 рр., внесло і свою частку у цей процес, зокрема тісно співпрацює з Науковим товариством ім. Т. Шевченка. Звичайно, в тогочасних умовах така діяльність не могла набути великих масштабів та широкого розголосу. Пристосовуючись до існуючих умов, історичні товариства налагодили між собою регулярний книгообмін, приступили до реалізації окремих наукових проєктів, зав'язали листування; НТШ надало можливість багатьом українським науковцям, членам університетських товариств надрукувати власні праці на сторінках „Записок Наукового Товариства ім. Т. Шевченка”.

У подальшому варто звернути увагу на форми та види співробітництва інших історичних наукових об'єднань (Історичного товариства Нестора-Літописця, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті та Історико-філологічного товариства при інституті кн. Безбородька) з НТШ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петлюра С.В. Статті.-К., 1993.-С.172-173; 2. Погребенник Ф. Антін Синівський та його зв'язки з Галичиною //Український історик.-1993.-№1-4.-С.103-104; 3. Гончарук М. Українське національне відродження XIX ст. Етапи та постаті // Вісник Академії наук України.-1993.-№9.-С.23; 4. Центральний державний історичний архів у м. Львів (Далі – ЦДІАЛ).-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.23.-Арк.2; 5. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.803.-Арк.2 зв.; 6. Отчет исторического Архива Харьковского Историко-филологического общества за 1894/95 гг. //Сборник Харьковского Историко-филологического общества (Далі – Сборник ХИФО).- Харьков, 1899.-Т.8.-С.18; 7. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.155.-Арк.12; 8. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.870.-Арк.71; 9. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.155.-Арк.10; 10. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.155.-Арк.22; 11. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.870.-Арк.25; 12. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.870.-Арк.40; 13. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.-Ф.ВІІІ.-№3213.-Арк.1; 14. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.870.-Арк.54; 15. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.155.-Арк.12; 16. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.155.-Арк.13; 17. Центральний державний історичний архів України у м. Київ.-Ф.2052.-Оп.№1.-Од.36. 304.-Арк.1; 18. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.155.-Арк.19; 19. Назаренко В.Ю. Харьковское историко-филологическое общество. Вопросы литературоведения. - Харьков, 1999.-С.110; 20. Сумцов Н.Ф. Отчет о деятельности Историко-филологического Общества в 1894/95 академическом году //Сборник ХИФО. - Х., 1896.-Т.8.-С.6; 21. ЦДІАЛ.-Ф.309.-Оп.№1.-Спр.155.-Арк.18; 22. Отчет Историко-филологического Общества при Харьковском университете за 1898/99 гг. //Сборник ХИФО. - Харьков, 1900.-Т.12.-С.ІХ; 23. Горак С. Роль НТШ у формуванні національної свідомості в рр. 1873-1914 (Нарис) //Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка.-Т.СЛXXXII. Секція історії України і члени історико-філософської секції. - Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1976.-С.31; 24. Протоколи засідань Историко-Филологического Общества при Харьковском Университете //Сборник ХИФО.-Харьков, 1900.-Т.12.-С.ІХ; 25. Отчет Историко-филологического Общества при Харьковском университете за 1898/99 гг. //Сборник ХИФО. - Харьков, 1900.-Т.12.-С.ІV.

І.М. Петренко

ПЕДАГОГІЧНІ КАДРИ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЯК НОСІ КУЛЬТУРИ І НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Початок XX ст. є досить цікавим, складним та суперечливим в історії розвитку української інтелігенції. Саме тоді вона остаточно самовизначилася як окрема соціальна верства, дійшла до вищого ступеня політичної організованості, виступила активною свідомою силою в політичній боротьбі. Зважаючи на особливості відтворення інтелігенції на

початку XX ст., до її розряду і належать ті її представники, які не мали вищої чи спеціальної освіти, але були залучені до розумової праці. Саме до них слід віднести і вчителів церковнопарафіяльних шкіл. Школи даного типу отримали особливе поширення на початку XX ст.; вчителями у них були переважно місцеві парафіяльні священики, які викладали Закон Божий – головний предмет церковнопарафіяльних шкіл, та світські вчителі. Серед них траплялися свідомі українці, які володіли українською мовою, шанували її, розмовляли нею з дітьми і не забороняли їм цього робити в умовах всезагальної русифікації та уніфікації життя у Російській імперії. Деякі представники викладацького корпусу початкових шкіл духовного відомства стали рушіями національно-визвольного руху на початку XX ст., боролися за збереження і розвиток національної культури. Особливо такі настрої поширилися напередодні 1917 р. Це був об'єктивний процес, що зумовлювався місцем інтелігенції у соціальній структурі українського народу. Вчителі шкіл були часто чи не єдиними представниками інтелігенції на селі, вони займалися навчанням та вихованням підростаючого покоління, за що їх заслужено шанували і поважали місцеві жителі.

Питання підготовки вчительських кадрів для церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст. залишається недостатньо вивченим. Але дана стаття була б неможливою без наявності певної кількості праць, які так чи інакше торкаються цього питання. Так, окремі аспекти зазначеної проблеми частково висвітлювалися в узагальнюючих працях з історії народної і педагогічної освіти в Російській імперії та в Україні. Деякі аспекти даної проблеми знайшли своє відображення у працях окремих дослідників. Зокрема, В.Й. Борисенко у монографії „Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60 – 90-х роках XIX ст.” звертає увагу на підготовку вчителів для початкових церковних шкіл¹. Робота обмежена зазначеними у назві хронологічними рамками, але вона намітила напрямки подальшого дослідження даної проблеми, що має важливе наукове значення. При написанні монографії автор спирався на радянську методологію, тому роль вчителів церковнопарафіяльних шкіл у національному русі у ній замовчувалась.

На початку 90-х років XX ст. активізуються дослідження з історії освіти, підготовки викладацького корпусу для початкових шкіл. У цьому плані показовими є нариси про розвиток народної освіти і педагогічної думки в Україні X – на початку XX ст. під редакцією М.Д. Ярмаченка². У праці висвітлено в загальних рисах освітню політику самодержавства, стан народної освіти в Україні. Але конкретні дані про участь вчительських кадрів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України у вихованні та навчанні підростаючого покоління в ній майже відсутні.

Процес підготовки вчителів для початкових шкіл духовного відомства знайшов своє відображення у публікації С.О. Гладкого про релігійну освіту в Україні на початку XX ст.³. Хоча хронологічно рамки його дослідження охоплюють невеликий відрізок часу, але воно містить деякі важливі факти з проблеми організації та проведення педагогічних курсів для вчителів Полтавської і Чернігівської губерній. У роботі приділено увагу дослідженню внеску представників православного парафіяльного духовенства у розвиток національного руху початку XX ст.

О.О. Драч у своїй дисертації зупиняється на аналізі кадрового забезпечення початкової школи наприкінці XIX – на початку XX ст., певну увагу автор приділила і дослідженню ролі українського національного фактора у їх діяльності на початку XX ст.⁴.

Дисертація Г.В. Степаненко присвячена вивченню освітньої діяльності православного духовенства в Україні в XIX – на початку XX ст. Авторка у своїй роботі зупиняється на дослідженні місця і ролі православного духовенства у розвитку загальноосвітньої школи в Україні, а також на їх діяльності на національному ґрунті⁵.

Таким чином, у науковій літературі й досі немає узагальнюючих праць, в яких було б здійснено аналіз педагогічних кадрів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України на початку XX ст. як носіїв культури і національної ідеї.

Дана стаття присвячена таким не вирішеним раніше частинам загальної проблеми як аналіз урядової політики царської Росії у процесі підтримки вчителів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України на початку XX ст., як представників інтелігенції у суспільстві, а також характеристики доцільності та ефективності тих заходів, які були спрямовані на підвищення кваліфікації вчителів.

З огляду на це, метою даного дослідження є проаналізувати на основі комплексного аналізу джерел соціальний, віковий і статевий склад педагогічних кадрів церковнопарафіяльних шкіл, охарактеризувати основні заходи уряду, Синоду та місцевої влади, спрямовані на підтримку і забезпечення вчительських кадрів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України на початку XX ст., а також показати роль представників православного парафіяльного духовенства як вчителів шкіл, у національному русі початку XX ст., спробувати об'єктивно вивчити, узагальнити й висвітлити основні тенденції та найхарактерніші особливості становища вчителів початкових шкіл духовного відомства в зазначений період, розкрити як позитивні, так і негативні умови їх діяльності.

Успіх роботи церковнопарафіяльної школи значною мірою залежав від викладацького складу, його професійної підготовки, умов для праці тощо. Обер-прокурор Синоду К.П. Победоносцев наголошував у промові на відкритті перших надзвичайних зборів Училищної Ради при Синоді 1898 р., що учитель – це подвижник в сільській місцевості, це – свічка, яка горить, і від неї запалюються інші свічки, доки вона сама не згорить до тла; життя прокидається у селі під його впливом, його урок не закінчується, коли пролунав дзвоник, він триває і поза класом, і ввечері, до пізньої ночі. Такі вчителі часто дуже бідні. У деяких школах взимку було так холодно, що вчитель змушений був починати навчання тоді, коли діти своїм теплом зігріють клас⁶.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. обставини були вкрай несприятливими саме з точки зору формування національно свідомої інтелігенції. Державна національна політика царату була спрямована цілком на придушення будь-яких форм прояву українського духу. Ще у 1863 р. було видано сумнозвісний Валуєвський циркуляр, згідно з яким заборонялося друкувати українською мовою шкільні підручники, релігійні видання, викладати нею у школах. 1876 р. з'явився Емський указ, який вводив обмеження щодо випуску україномовної друкованої продукції. Крім того, у 1881 р. вийшли нові цензурні правила, в результаті чого друкування українською мовою майже повністю заборонялося.

Згідно з § 10 „Правил про церковнопарафіяльні школи” 1884 р., навчанням у них займалися місцеві священики або за угодою інші члени причту, а також спеціально призначені, із затвердженням єпархіальним архієресом, вчителі і вчительки, але обов'язково під наглядом священика. У „Правилах” наголошувалося, що викладання Закону Божого – основного предмета церковнопарафіяльних шкіл, – прямий обов'язок священика. Учительські посади у церковнопарафіяльних школах займали особи, які отримали освіту у духовних навчальних закладах і жіночих єпархіальних училищах духовного відомства. Світські викладачі церковнопарафіяльних шкіл користувалися усіма правами і привілеями, які було надано їм, а також і вчителям шкіл міністерства народної освіти⁸. Зверталася увага на те, щоб учителі відповідали своєму призначенню, знали церковний спів і вміли керувати церковним хором. Учительський корпус церковнопарафіяльних шкіл складався із вчителів, які викладали світські предмети і законовчителів – викладачів Закону Божого. Хоча іноді при наявності одного вчителя у школі практикувалося поєднання викладання ним усіх предметів. Однокласні церковнопарафіяльні школи, як правило, мали вчителя і законовчителя, двокласні – двох вчителів і законовчителя. Завідуючими шкіл майже скрізь були місцеві парафіяльні священики. До їх обов'язків входило викладання Закону Божого як основного предмета церковнопарафіяльної школи.

26 листопада 1888 р. Синод затвердив правила „Про іспити і свідоцтва на звання учителів та учительок церковнопарафіяльних шкіл”. У них наголошувалося, що особи, які отримували таке звання, мали ті ж права і переваги, що й учителі шкіл міністерства народної освіти⁹. Синод постановою від 26 березня – 8 квітня 1899 р. затвердив „Правила

складання іспитів по духовному відомству на звання учителя або учительки церковнопарафіяльної школи". Згідно з ними, на посаду вчителя допускалися особи православного віросповідання, чоловіки не молодше 17 років і жінки з 16-ти. Причому рішення про складання іспиту на звання учителя церковнопарафіяльної школи приймалося педагогічними зборами духовних семінарій або духовних училищ, а учительки — радами єпархіальних жіночих училищ або правліннями жіночих училищ духовного відомства¹⁰.

Однак, діяли фактори, які зумовлювали відставання церковної школи від світської. Законовчителі майже всіх церковних шкіл платні за свою працю не отримували. Заробітна праця вчителів була жалюгідною, вона становила 120 — 130 крб. на рік, а звідси й значна плінність кадрів. Високий відсоток молоді, що мала незначний стаж роботи, в складі педагогічного персоналу церковнопарафіяльних шкіл, був пов'язаний з інтенсивним зростанням кількості шкіл. Жінки залучалися до справи освіти дуже молодими і залишалися в школах до заміжжя. Через низьку заробітну платню у церковнопарафіяльних школах учительки віддавали перевагу земським школам. Чоловіки теж довго не затримувалися в школі, їх контингент постійно компенсувався притоком нових сил. У 1907 р. у початкових церковних школах Російської імперії викладало 400 осіб, які працювали з часу видання „Правил про церковнопарафіяльні школи” 1884 р.¹¹ Середня тривалість праці вчителів у школах була 2-3 роки. Хоча траплялися випадки, коли вчителі працювали на одному місці 6 — 10 років і більше.

Якість знань, що їх отримували учні у церковнопарафіяльних школах, значною мірою залежала від складу педагогічних кадрів. Завідуючими і законовчителями у переважній більшості шкіл були місцеві парафіяльні священники. Більшу частину вчительського складу становили світські особи. У Чернігівській єпархії, за даними 1900 р., законовчителями у церковнопарафіяльних школах працювали 208 священників, 7 дияконів, 1 світська особа. Із 280 вчителів шкіл було 11 священників, 15 дияконів, 20 псаломщиків¹². У Полтавській єпархії частка членів причту в вчительському складі була вищою. За даними 1902 р., з 1 037 законовчителів церковних шкіл єпархії було 959 священників, 60 дияконів, 7 псаломщиків і 17 світських осіб. Із 1 331 учителя було 5 священників, 125 дияконів, 409 псаломщиків і 792 світські особи. У подальшому помітно посилювалася тенденція до заміщення псаломщиків більш правоздатними світськими вчителями, внаслідок чого Полтавський єпархіальний з'їзд у 1910 р. навіть прийняв рішення про захист права правоздатних псаломщиків посідати вчительські місця у церковних школах¹³.

Заробітна плата вчителів церковнопарафіяльних шкіл була низькою і не могла істотно вплинути на поліпшення їх матеріального становища. Особливо це стосувалося тих учителів, які працювали у школах, що не увійшли до шкільної мережі повітів. У Глухівському повіті Чернігівської губернії такі вчителі отримували від 60 до 120 крб. на рік¹⁴. До того ж вона несвоєчасно виплачувалась. Тому практикувалося наділення учителів земельними ділянками. Так, псаломщик Іоанно-Богословської церкви м. Батурина Желтоножський 18 лютого 1906 р. висловив невдоволення несвоєчасною виплатою Чернігівською єпархіальною училищною радою заробітної плати учителям церковних шкіл¹⁵. Учителька церковнопарафіяльної школи Зінаїда Сапудсіна скаржилася у Богодухівську повітову земську управу на відсутність коштів. Вона закупила за свої кошти паливо для школи, але не мала можливості його перевезти. Учителька церковнопарафіяльної школи К. Васильківська просила Богодухівську земську управу вислати їй заробітну платню за жовтень, а також надбавки за травень — жовтень, тому що взагалі не мала коштів для існування¹⁶.

Одним із найбільших досягнень у процесі підготовки нового покоління вчительських кадрів стало розширення допуску жіноцтва до педагогічної діяльності. У наступні роки оплата вчительської праці в церковнопарафіяльних школах завдяки значним асигнуванням з державного бюджету дещо покращилась. Зокрема, у звіті Полтавської повітової земської управи попечителю Київського навчального округу за 1901 р. висловлювалося занепокоєння, що у багатьох церковнопарафіяльних школах заробітна плата

учителям становила 300 крб. на рік, а у земських – лише 240 крб., тому була небезпека того, що кращі земські вчителі перейдуть до церковнопарафіяльних. У зв'язку із цим пропонувалося збільшити заробітну плату учителям земських шкіл до 300 крб. на рік¹⁷.

Станом на 1907/08 навчальний рік учителів і учительок церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії налічувалося 947 (у тому числі у складі кліру 706)¹⁸. Заробітна плата їх була меншою, ніж у школах інших типів. Так, єпархіальний спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії І. Ольшевський у 1909 р. зазначав, що для утримання кращих і здібних учителів церковнопарафіяльних шкіл необхідно було урівняти їх матеріальне утримання із учителями земських шкіл, у іншому випадку вони переходили на краще забезпечену роботу в земства. Синод підготував законопроект про збільшення плати на утримання заоновчителів церковнопарафіяльних шкіл з 30 крб. на рік до 60, а також про доплату за п'ятирічний стаж роботи¹⁹.

У ході дослідження показників вікового складу педагогічних кадрів церковнопарафіяльних шкіл привертає увагу факт широкого залучення молоді до освітньої діяльності. Середній вік працюючих вчителів Харківської губернії становив 30 років. Вік коливався для учительок від 16 до 57 років, а для чоловіків – від 16 до 67 років²⁰. З віковим складом педагогічних кадрів була тісно пов'язана проблема тривалості учительської служби. Високий відсоток молоді в школах, що мали незначний стаж роботи, був пов'язаний із інтенсивним зростанням церковнопарафіяльних шкіл.

Часто учительські посади у церковнопарафіяльних школах займали псаломщики (дяки), які являли собою найнижчу ланку церковного кліру, були читцями і співцями у церкві. Причому, тих із них, які не мали здібностей до навчання дітей, переводили з місця на місце, а здібних іноді заохочували невеликими грошовими винагородами у розмірі 10-20 крб. за роботу протягом декількох років. Це була мізерна плата за труд у жаклих умовах: у холодній, сирій, темній, тісній сторожці або селянській хатині. Від навчання дітей у церковнопарафіяльних школах вони не могли відмовитися, іноді навіть утримуючи їх на свої кошти, інакше ризикували бути позбавленими місця роботи. Викладання у двокласних церковнопарафіяльних школах завдяки вищому освітньому цензу вчителів поставлено було досить непогано. Але і тут були недоліки, тому що один вчитель викладав різні предмети. Щоб виконати програму, необхідно було працювати з учнями у день по дев'ять-десять годин, що фізично було неможливо. Виходом із такої ситуації ставало з'єднання старшого та молодшого відділень, але тіснота приміщень і зведення різних класів призводила до недостатнього засвоєння учнями навчальних дисциплін.

Церковнопарафіяльні школи не завжди могли знайти бажану кандидатуру вчителя, тому часто залучалися до вчительської діяльності особи із низькою кваліфікацією. Так, на 1914 рік у Полтавській єпархії учителів у світських школах, які мали нижчу освіту, було 42,2 %, а в церковнопарафіяльних – 62,4 %, тобто у 1,5 раза більше²¹. У деяких церковнопарафіяльних школах учителями працювали так звані практиканти – випускники школи, які за власним бажанням залишилися при ній на рік-два для практичного ознайомлення із процесом навчання. Їм доручали вести уроки за відсутності вчителя. Це були в основному діти церковного кліру, духовенства, псаломщиків. Поряд із недостатньою підготовкою ще однією проблемою було те, що вчителі церковнопарафіяльних шкіл працювали за сумісництвом, тому що половина їх належала до місцевого духовенства і церковнослужителів. Вони були завантажені своїми безпосередніми обов'язками, що й відволікало їх від роботи у школі.

Незважаючи на мізерну заробітну плату, серед учителів церковних шкіл було багато високоосвічених, самовідданих людей, які наполегливо займалися самоосвітою, мали великі власні бібліотеки. Все ж значна маса вчителів церковнопарафіяльних шкіл мала невисокий педагогічний рівень, серед них зустрічались особи із середньою педагогічною освітою, але з великим практичним досвідом роботи.

Як правило, при відборі кандидатів на посаду вчителя церковнопарафіяльної школи звертали увагу на його моральні якості. Досить високий ступінь залучення жінок до церков

викладання у церковнопарафіяльних школах пояснювався тим, що основну їх масу становили випускниці єпархіальних училищ. Серед учительок переважали випускниці середніх навчальних закладів, це були переважно доньки тих вчителів, які належали до церковного кліру. Чоловіки-вчителі теж не довго затримувалися у церковнопарафіяльних школах, їхній контингент постійно компенсувався притоком нових сил. Значна плінність кадрів викладачів церковнопарафіяльних шкіл була також пов'язана з їхнім сімейним станом, одруженням, мізерним матеріальним становищем, незадовільними житлово-побутовими умовами, перевантаженістю класами. Учителі на селі користувалися авторитетом серед місцевих жителів, які ставилися до них з належною увагою і довірою. Зрештою, вони були майже єдиними представниками інтелігенції на селі.

Деякі учителі церковнопарафіяльних шкіл брали участь у агітаційній і пропагандистській роботі на початку XX ст., у революційних подіях 1905-1907 рр., хоча це були поодинокі випадки. В учительки церковнопарафіяльної школи в с. Жуки Полтавського повіту Полтавської губернії Ярини Каневської навесні 1902 р. було знайдено листівки, які використовувалися для агітації селян Полтавської і Харківської губерній, а також книги українською мовою, що їх вона отримала від Михайла Русова. Книги вона давала читати своїм учням в економії князя В.П. Кочубея²².

Учителі церковнопарафіяльних шкіл неодноразово наголошували, що книги, написані російською мовою, малозрозумілі українським дітям. Навіть найвищий орган церковного управління – Синод ставив питання про пристосування шкільних підручників, які використовувалися у церковних школах України, до потреб місцевого населення²³. З різних губерній України надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах і духовних семінаріях. Представники духовенства нерідко ставали на захист українського слова перед натиском всезагальної русифікації в державі. Особливо такі настрої посилювалися напередодні 1917 р. У деяких церковнопарафіяльних школах лише протягом першого року навчання велося українською мовою та епізодично викладалася історія України. Однак, за словами самих учителів, українізації шкіл найбільше заважала відсутність словників і підручників для учнів і вчителів²⁴. З'їзд учителів церковнопарафіяльних шкіл Полтавського повіту, який відбувся 20 квітня 1917 р., постановив розпочати заняття з наступного навчального року українською мовою, а також вжити заходів щодо забезпечення шкіл навчальною літературою українською мовою.²⁵ Загальноєпархіальний з'їзд законовчителів Полтавської єпархії в серпні 1917 р. висловився за викладання у школах Закону Божого українською мовою²⁶. На з'їзді також було вирішено: для більш глибокого вивчення учителями української мови просити земську управу прийняти учителів церковнопарафіяльних шкіл до числа слухачів лекцій з української мови та українознавства. Екстрені Гадяцькі повітові збори на засіданні 25 травня 1917 р. ухвалили організувати у місті Гадячі з 1 червня по 1 липня 1917 р. українські педагогічні курси для учителів початкових народних шкіл, слухачами яких були і вчителі церковнопарафіяльних шкіл²⁷. Чернігівський союз педагогів духовної школи обрав комісію для розробки питання про введення з початку 1917 навчального року викладання у школах української мови і літератури, історії України та етнографії.²⁸

Таким чином, на початку XX ст. уряд Російської імперії та Синод не були зацікавлені у підтримці й соціальному захисті вчителя церковнопарафіяльної школи. Це призвело до того, що на соціальній драбині він знаходився на нижчих сходинках. Низький рівень заробітної плати, несвоєчасна виплата або її відсутність взагалі, незадовільні житлово-побутові умови, недостатність досвіду, відсутність методичного керівництва з організації навчально-виховного процесу були звичним явищем. Наслідком цього стала неprestижність вчительської посади, плінність кадрів, постійні скарги викладачів, широке залучення молоді та жінок до роботи у церковнопарафіяльних школах. Окрім того, переважна більшість учителів церковнопарафіяльних шкіл належала до церковного кліру. У зв'язку з цим головну увагу і велику частину свого часу вчителі присвячували виконанню своїх священно- і церковно-службових обов'язків, що негативно позначалося на якості навчально-виховного

процесу в школі. Лише на початку ХХ ст. у зв'язку із запровадженням загальної початкової освіти, збільшенням державних асигнувань на потреби освіти, завдяки активній роботі органів місцевого самоврядування становище вчителя церковнопарафіяльної школи стало змінюватися на краще. А зростання стабільності вчительських кадрів стало однією з умов ефективної діяльності школи. Церковнопарафіяльні школи використовувалися царським самодержавством для русифікації підростаючого покоління, виховання людей вірних Російській імперії. Зрештою, на місцях багато чого залежало від світських вчителів шкіл, священиків, їх особистих якостей, від бажання бути авторитетом для парафіян. Іноді їх свідомі представники ставали на захист української мови перед натиском всезагальної русифікації життя у Російській імперії, за що їх поважали й шанували парафіяни.

Розглянувши певні аспекти участі педагогічних кадрів церковнопарафіяльних шкіл Лівобережної України як носіїв культури і національної ідеї на початку ХХ ст., автор планує у подальшому поглибити дослідження, а також розробляти питання результативності та ефективності роботи вчителів у зазначений історичний період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В.Й. Борьба демократических сил за народную школу на Украине в 60 – 90-х годах XIX ст. – К., 1980. – 154 с.; 2. Развитие народной школы и педагогической мысли на Украине (X – начало XX ст.): Нариси / Под ред. М.Д. Ярмаченка та ін. – К., 1991. – 380 с.; 3. Гладкий С.О. Религиозная школа в Украине на начало XX ст. // Религиозная школа в Украине (первая половина XX ст.). Збірник наукових праць. – Полтава, 1997. – С. 6 – 29; 4. Драч О.О. Развитие начальной школы в Украине (1861 – 1917): Автореф. дис... канд. истор. наук. – Харьков, 2002. – 17 с.; 5. Степаненко Г.В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дисерт... канд. іст. наук. – К., 2002. – 225 с.; 6. Полтавские епархиальные ведомости (далі ПЕВ). Часть неофициальная. – 1898. – № 26. – С. 942; 7. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.38; 8. Спасский П.Н. Сборник правил о школах церковно-приходских и грамоты. – СПб., 1898. – С.14; 9. Настольная книга по народному образованию / Сост. Г. Фальборк и В. Чарнолуцкий в трех томах. – СПб., 1901. – Т. II. – С. 1447; 10. Давыденко В. Церковно-приходская школа. – Харьков, 1903. – С. 221; 11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІА України у м. Києві). – Ф. 712. – Оп. 6. – Спр. 919. – Арк. 76; 12. Церковные школы Российской империи к 1907 году (Статистические сведения). – СПб., 1907. – С. 8; 13. Черниговские епархиальные известия. – 1901. – № 12. – С. 322; 14. ПЕВ. – Часть официальная. – 1910. – № 26. – С. 1671; 15. Журнали Глуховского уездного земского собрания 1914 года. – Глухов, 1915. – С. 140; 16. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 3. – Спр. 26. – Арк. 1; 17. Державний архів Харківської області. – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1,8; 18. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 227. – Спр. 121. – Арк. 74; 19. ПЕВ. – Часть официальная. – 1909. – № 25. – С. 629; 20. Вера и жизнь. – 1913. – № 19. – С. 56-57; 21. Начальное народное образование в Харьковской губернии / Сост. П. Фомин. – Харьков, 1899. – С. 166; 22. ПЕВ. – Часть неофициальная. – 1914. – № 48. – С. 29. – С. 2691; 23. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 8805. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 11; 24. ДАПО. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 136. Арк. 18; 25. ПЕВ. – Часть неофициальная. – 1917. – № 9. – С. 728 – 729; 26. ПЕВ. – Часть официальная. – 1917. – № 16. – С. 1266; 27. ДАПО. – 694. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 28; 28. Черниговская земская неделя. – 1917. – № 55. – С.3.

І. Б. Василик

ДІЯЛЬНІСТЬ КОСТЯ ЛЕВИЦЬКОГО В НТШ

В другій половині XIX ст. у духовному відродженні і подальшому культурному розвитку Східної Галичини значну роль відіграли науково-просвітні й культурні організації і товариства. Найбільшими серед яких були товариство "Просвіта" і Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка (далі - НТШ), які сприяли поширенню і розгортанню культурного руху серед українського населення.

В контексті багатогранної і багатовимірної діяльності Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка заслуговує на увагу і висвітлення ролі в ньому відомого громадсько-політичного діяча Східної Галичини останньої чверті XIX – першої половини XX ст. – Костя Левицького. Аналіз праці відомого адвоката, який брав активну участь у суспільно-політичному житті краю, зокрема в діяльності НТШ, є метою даної статті. Основні завдання полягають в тому, щоб показати роль, значення і схему функціонування товариства, охарактеризувати безпосередню діяльність К. Левицького у НТШ. Основну джерельну базу

статті склали матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (фонд № 309 – Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові), а також праці Я. Грицака, В. Гориня, М. Алексієвця, В. Савенка й інших авторів.

Заснування в грудні 1873 р. у Львові науково-культурної громадської організації, яка довгі роки функціонувала як всеукраїнська академія наук, мало велике значення не тільки для галицької крайової еліти, а й для всієї української інтелігенції. Оскільки на території Австро-Угорської монархії засновувати різного роду товариства мали право тільки її громадяни, то членами-засновниками НТШ були С. Качала, М. Димет, К. Сушкевич, О. Огоновський, Л. Лукашевич, М. Косіян, О. Огоновський, Т. Барановський, Ю. Романчук¹. Метою товариства було "вспомогати розвій рускої (малорускої) словесности".² Першими керівниками товариства, яке спочатку було літературно-науковим, були К. Сушкевич, С. Громницький, Д. Гладилович. Статут товариства від 1870 р. передбачав для почесних "вспомогающих" членів товариства право дорадчого голосу на загальних зборах, а також право в письмовій формі подавати свої пропозиції стосовно різних справ організації, її керівному органу – головному відділу, який на своїх засіданнях їх розглядатиме³. У перше десятиліття діяльність товариства мала, так би мовити, "скромний" характер. З 1885 р. товариство перебрало видання журналу "Зоря", який виходив до 1898 р. і стає всеукраїнським літературним органом й поширювався (після заборони 1894р. – нелегально) у Наддніпрянській Україні⁴. Наприкінці 1880-х рр. у середовищі Київської громади визріла ідея перетворення товариства у виключно наукову установу. У Галичині цю ідею підтримали народовці на чолі з О. Барвінським. З цього приводу і в самому товаристві часто велися суперечки. М. Драгоманов зокрема писав: "...з розмов про реформу Товариства видно реформісти прийшли майже до нашого плану аж через 15 років після нас. Скільки ж ще років пролетить аж поки Товариство дійсно зреформується?!"⁵ Завдяки зусиллям О. Кониського, О. Барвінського, В. Антоновича у березні 1892 р. товариство було перейменовано і затверджено новий статут вже Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка. Його метою було "плекати та розвивати науку в українсько-руській мові, збирати та зберігати всякі наукові предмети і пам'ятки старовини України-Руси".⁶ Параграф 7 статуту передбачав поділ Товариства на 3 секції: 1. Філологічну; 2. Історично-філософську; 3. Математично-природничо-лікарську. Секції формували комісії. Робочою мовою Товариства була українська і тільки деякі статті видавалися іноземними мовами. Товариство складали звичайні, дійсні, почесні і члени-основателі. У дійсні члени приймалися претенденти, яких висували секції за самостійні наукові праці і за активну участь у виданні праць Товариства й їхній популяризації. Дійсні члени мали право активного і пасивного вибору керівників контрольних комітетів і адміністративних комісій, президій секцій і наукових комісій вирішального голосу на загальних зборах і дорадчого на засіданнях керівного органу, тобто виділу, вносити певні запити і пропозиції стосовно питань, що розглядалися на загальних зборах, свої ідеї щодо подальшої діяльності Товариства в письмовій формі подавати на розгляд керівного органу, бути членами секцій і брати участь в наукових нарадах і зборах. Крім того, дійсні члени користувалися певними пільгами, наприклад їм надавалася можливість один примірник виданої товариством книги залишати безкоштовно, а також забезпечувався вільний доступ до матеріалів окремих музеїв, читалень і бібліотек⁷.

З переїздом у 1894 р. до Львова М. Грушевського розпочався найбільш інтенсивний розвиток НТШ. В цьому ж році він очолив історично-філософську секцію, з 1895 р. почав редагувати головний друкований орган товариства – "Записки НТШ", а вже в 1897 р. став його головою. Крім М. Грушевського, велику роль у формуванні "обличчя" та пріоритетних напрямків діяльності НТШ відіграли І. Франко, В. Гнатюк, К. Левицький та інші відомі діячі. Вони очолювали різні структурні одиниці товариства, редагували серійні та окремі видання і з їхньої ініціативи у 1898 р. була проведена реформа статуту НТШ, за якою звання "дійсного члена" присвоювалося лише на підставі наукової кваліфікації.

Першими дійсними членами товариства було обрано 32 науковці, тобто перший академічний корпус вчених НТШ, який складали представники як західноукраїнських, так

Наукові записки

східноукраїнських земель. До історично-філософської секції їх увійшло 12: В. Антонович, Ф. Вовк, М. Грушевський, С. Дністрянський, М. Зобків, К. Левицький, В. Охримович, Ю. Сіциньський, П. Стебельський, О. Терлецький, С. Томахівський, Я. Шульган. Керівником було обрано М. С. Грушевського. В філологічній секції було 11 членів на чолі з І. Я. Франком, а в математично-природничо-лікарській – 10 членів під керівництвом І. Верхратського⁸.

Будучи секретарем секції, К. Левицький брав активну участь у її діяльності і був присутнім на всіх її засіданнях. Присутність К. Левицького як секретаря секції зафіксована на 4 засіданні керівного органу НТШ (Виділу), яке відбулося 12 жовтня 1885 р. під керівництвом Граніцького, на засіданнях 22 жовтня 1885 р., 18 листопада, 22 грудня 1885 р., 20 січня, 24 лютого, 18 березня, 28 березня 1886 р., 25 березня 1887 р. на 4-х загальних зборах НТШ.⁹ Як свідчать архівні матеріали, історично-філософська секція НТШ "уконституювалась" 11 травня 1893 р. Її керівником був обраний Анатоль Вахнянин, Кость Левицький заступником і Володимир Коцовський секретарем¹⁰. Зауважимо, що перше засідання історично-філософської секції відбулося 11 червня 1893 р. в канцелярії товариства.¹¹ На перших засіданнях секції К. Левицький брав участь в обговоренні питань, що стосувалися рецензій наукових праць, книг, а також на 5 засіданні 16 листопада 1894 р. виборів голови НТШ М. С. Грушевського. З правової точки зору охарактеризував розвиток карного права в краї, зробив огляд історично-юридичної ситуації, що склалася на той час у Східній Галичині. К. Левицький в цей час займався редагуванням праць молодих юристів, зокрема Я. Зюбкова, а також реферував статті С. Дністрянського (16 червня 1897 р.), Лева Левицького (тоді ж).¹² З ініціативи К. Левицького як заступника голови секції було поділено членів секції на 2 відділи – історичний, яким керував голова секції, і правничий під проводом К. Левицького. Під керівництвом останнього повинні були проходити засідання правничого відділу та його члени готували свої розробки до публікацій у "Записках НТШ". Однак всі рішення обговорювалися і приймалися на засіданні цілої секції.¹³ Така схема тривала до 8 лютого 1899 р., саме тоді на засіданні секції на пропозицію С. Дністрянського було утворено постійну комісію. Друкованим органом комісії стала "Часопись Правнича", редактором якої до цього часу був К. Левицький.¹⁴ Часописи 1889–1900 рр. К. Левицький видав самостійно, а з 1894 р. їхнім видавництвом займалося НТШ.¹⁵ Випуск № 3 річника за 1900 р. "Часописи Правничої і економічної" (така тепер була його офіційна назва), з'явився підзаголовком – "Розвідки правничі секції історично-філософської НТШ". В ньому у статті під назвою "Пам'ятник законодавчий права руського з XI віку" К. Левицький проаналізував "Руську Правду" Ярослава Мудрого, вивченням якої займався ще будучи студентом.¹⁶ До цього періоду належить ще одна його стаття – "Квесіонар до збирання звичаєвого права на Руси".¹⁷ К. Левицький був прийнятий у дійсні члени НТШ 1 червня 1899 р.¹⁸ Листом від 8 квітня 1902 р. К. Левицький повідомив керівний орган НТШ – головний відділ про те, що керівництво товариства "Просвіта" вирішило вислати на нараду, що стосувалася заснування українського університету, своїх "відпоручників" – К. Левицького, К. Паньківського та І. Франка. У "Просвіті" на той час К. Левицький займав посаду заступника голови.¹⁹

Керівництво НТШ неодноразово запрошувало К. Левицького зайняти керівні посади у товаристві. Підтвердженням цьому є лист К. Левицького від 5 листопада 1902 р. адресований Головному Відділу товариства, в якому він, посилаючись на зайнятість в інших товариствах, не може "прийняти такого обов'язку".²⁰ Очоливши комітет з питань будови народного руського театру у Львові, К. Левицький листом від 1 квітня 1904 р. запросив НТШ взяти участь у зборі коштів на будівництво театру.²¹ В середині товариства теж були відчутними матеріальні труднощі. Субсидій на відрядження молодих дослідників археографічного спрямування майже не виділялося. М. Грушевський звертався за ними до царської адміністрації через українську парламентську і сеймову репрезентації.²²

Починаючи з 1906 р., К. Левицький все більше займається політичними справами, що сприяло зниженню його активності в діяльності товариства, хоча він і далі співпрацював

з НТШ. Видавництвом товариства було видано ряд особистих книг К. Левицького на економічно-правову тематику.

Таким чином, аналізуючи діяльність К. Левицького в Науковому Товаристві імені Т. Шевченка, слід наголосити на значимості цього товариства, як рушія наукового прогресу на території Східної Галичини. Справедливо зазначає у своїй праці "Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття" Я. Грицак: "Загальноєвропейського резонансу набула діяльність Наукового Товариства ім. Т. Шевченка за час головування в ньому Грушевського (1897–1913). Товариство перетворилося на справжню академію наук, що об'єднала навколо себе кращі інтелектуальні сили підросійської і підавстрійської України".²³ Можна погодитися з думкою, що без функціонування НТШ неможливі були б культурні і політичні здобутки Галичини як українського П'ємонт у другій половині XIX – на початку XX століття, відновлення Україною державності у 1918 р. і боротьби за її відстоювання.²⁴ В контексті діяльності цієї потужної наукової структури свою окрему нішу займає хай немасштабна, але плідна діяльність відомого юриста, голови української фракції віденського парламенту і галицького крайового сейму К. Левицького. Праця в НТШ є однією з сторінок його багатогранної громадсько-політичної діяльності. Проте існує необхідність у глибшому дослідженні і вивченні так званого "віденського періоду" К. Левицького та участі української фракції під його головуванням у роботі парламенту, а також важливо проаналізувати його роботу в галицькому крайовому сеймі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 5 зв.; 2. Там само. – Арк. 3. – п. 1; 3. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1; 4. Довідник з історії України. Т. 2. – За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1995. – С. 271; 5. Драгоманов М. Австро-Руські спомини. Ч. 1. – Львів, 1889. – С. 265; 6. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 1; 7. Там само. – Арк. 3–4; 8. Хроніка НТШ. – 1990. – Ч. 1 – 60–62.; 9. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 21–22; 10. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 3; 11. Там само. – Арк. 11.; 12. Там само. – Арк. 13; 13. Там само. – Арк. 13 зв.; 14. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // Вісник АН України. № 5. – 1992. – С. 86; 15. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 2 зв.; 16. Левицький К. Правда Руська. Пам'ятник законодавчий права руського з XI віку // ЧП. Річник V. – Вип. 3. – Львів, 1895. – С. 142–226; 17. Левицький К. Квесіонар до збирання звичаєвого права на Руси // ЧП. Річник V. – Вип. 2. – Львів, 1895. – С. 131–140.; 18. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 362. – Арк. 71; 19. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 276. – Арк. 5; 20. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 202. – Арк. 19; 21. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 6; 22. Федорів І. О. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль, 2001. – С. 29.; 23. Грицак Я. Й. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст.: [Навч. посібник для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.] – К., 2000. – С. 79.; 24. Алексієв М. М., Савенко В. В. Роль Наукового товариства ім. Т. Шевченка в українсько-національному відродженні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 1999. – С. 117.

В.В. Нечитайло

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ ВЧЕНИХ-АГРАРНИКІВ (ПРИХИЛЬНИКІВ І ПРОТИВНИКІВ ТЕОРІЇ СІМЕЙНО-ТРУДОВОГО СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА) ЩОДО МОДЕРНІЗАЦІЇ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ (20-ТІ РОКИ XX ст.)

Дискусії вчених-аграрників різних наукових шкіл щодо шляхів реформування сільського господарства, які відбувалися в другій половині 20-х років, викликають великий інтерес і в сучасних дослідників. Як зазначають автори передмови до вибраних творів О.В.Чаянова "Селянське господарство", вивчення таких матеріалів важливе для "висвітлення реальної картини того, що втратили наступні покоління, допустивши нищівний для науки процес переходу до односторонності, від розвитку наукових засад до економічного конформізму".¹ У названій публікації розкривається перебіг дискусії аграрників-марксистів і прихильників наукової школи О.Чаянова про диференціацію індивідуальних форм

господарювання на селі, стійкість і життєздатність сімейного трудового селянського господарства.

Метою цієї статті є ознайомлення читачів з матеріалами Першої Всесоюзної конференції аграрників-марксистів, що відбулася в грудні 1929 р. і, власне, завершила названу дискусію, підтримала політику більшовиків щодо ліквідації приватного селянського укладу господарювання і проведення насильницької колективізації.

Актуальність цієї проблеми посилюється необхідністю пошуку ефективних форм реформування сільського господарства в сучасній незалежній Українській державі, потребою запобігання помилкам, що траплялися в минулому. На наш погляд, ряд сучасних українських вчених-аграрників, що репрезентують офіційну науку, як і в 20-ті роки, недооцінюють роль приватних селянських господарств підприємницького типу, безпідставно віддають перевагу великим колективним підприємствам, побудованим на приватно-орендних засадах. "Емпіричні дані, зібрані в країнах СНД, Центральної і Східної Європи, – зазначає відомий дослідник трансформації аграрних відносин в сучасних умовах Ц.Лерман, – наочно демонструють, що великі колективні або корпоративні підприємства не випереджають індивідуальні ферми за показниками своєї діяльності, що суперечить успадкованому від соціалізму переконанню в перевагах великих господарств"².

У другій половині 20-х років ХХ ст. в СРСР склалися два основні напрями в економічній теорії аграрних відносин. Перший був пов'язаний з іменами відомих економістів О.Чаянова, М.Кондратьєва, О.Челинцева та ін.³. Зокрема, О.Чаянов побудував цілісну теорію організації селянського господарства, обґрунтував поєднання статистичного і динамічного підходів у здійсненні наукового аналізу: необхідність статистичного аналізу диктувалася вихідним абстрактно-логічним розглядом об'єкта, динамічний аналіз зумовлювався необхідністю встановлення зв'язків із народногосподарським середовищем. Вчений запропонував для поліпшення аналізу процесів диференціації поділити селянські господарства на 6 груп: капіталістичні, напівтрудова, заможні сімейно-трудова, бідняцькі сімейно-трудова, напівпролетарські, пролетарські. Водночас він передбачив спосіб розв'язання суперечностей такої диференціації (кооперативна колективізація 2-5 типів господарств із поступовим економічним витісненням куркульських господарств і залученням сільських пролетарів до сімейно-трудового господарювання через систему кооперативного кредиту), висловив думку про стійкість селянських сімейних приватних господарств і їх поступове перетворення у фермерські господарства.

Другий напрям в економічній теорії аграрних відносин був сформований відомим економістом, організатором аграрної секції Комуністичної Академії Л.Кріцманом⁴. Він запропонував свою класифікацію селянства: "куркуль-середняк-бідняк". Прихильник Л.Кріцмана В.Немчинов, підтриманий Г.Меєрсоном, І.Верменичевим та ін.⁵, запропонував синтетичні коефіцієнти "пролетарськості" і "капіталістичності" господарств, що виводились на основі сумарного обліку відносин найму робочої сили, а також найму і здачі в оренду робочої худоби та знарядь праці. На думку О.Чаянова, ці коефіцієнти ставили в один ряд фермера-підприємця і лихваря, прасола і крамара, мельника і власника бугая. Опоненти, у свою чергу, звинувачували О.Чаянова в статичності аналізу, в ігноруванні марксистських методів дослідження. Причому, якщо до 1926 року їхня критика ще зберігала сяку-таку наукову об'єктивність, то в наступні роки вона була зведена до огульного огудження своїх противників, до неприйняття вчення О.Чаянова і його сподвижників у цілому, а з часом переросла в широку політичну кампанію. Чаянову та його однодумцям накидалися такі гріхи як "дрібнобуржуазність", "реакційність", їм інкримінували приналежність до куркульської партії і контрреволюційного шкідництва⁶.

Варто наголосити й на такому моменті: режим нової економічної політики невідворотно відтворював ринкові відносини, які супроводжувалися не лише підвищенням темпів сільськогосподарського виробництва, а й диференціацією селянства, банкрутством окремих господарств. Незважаючи на високі темпи зростання сільськогосподарського виробництва, загальний його стан залишався низьким. 1927 року, наприклад, 38,3%

селянських господарств України не мали продуктивної худоби, 31,5% – посівного матеріалу, 20% – корів⁷. Аграрна трансформація призвела до зменшення всіх продуктивних можливостей села. В записці В.Молотову (1927 р.) О.Чаянов з цього приводу писав: “У підсумку продукуючий апарат нашого сільського господарства, ліквідувавши великі форми поміщицьких господарств і значну частину вже сформованих на початку війни фермерських господарств, ще більше, ніж раніше, став складатися з господарств ще докапіталістичного типу, що вийшли з ужитку, із загостреними, внаслідок збіднення, кабальними взаємовідносинами у сфері здачі в найми інвентаря і робочої худоби”⁸.

Нове політичне керівництво на чолі з Й.Сталіним бачило основні причини низької ефективності сільськогосподарського виробництва в природній нездатності дрібнотоварних господарств бути продуктивними, а також у “куркульському саботажі”. Для обґрунтування цього висновку було залучено офіційну науку. В грудні 1929 року керівництво правлячої партії організувало проведення Першої Всесоюзнаї конференції аграрників-марксистів. На ній піддавалися нищівній критиці погляди на сільськогосподарське виробництво як на специфічну галузь економіки, де людина знаходиться в особливій залежності від природних умов та біологічних законів, що визначають функціонування рослинних і тваринних організмів. У такому міркуванні комуністи-аграрники вбачали гіперболізацію значення специфіки сільського господарства, спробу обґрунтувати “законність дрібної форми виробництва”⁹.

Посилаючись на те, що велике виробництво начебто має абсолютну перевагу над дрібним у сільському господарстві, аграрники-марксисты дійшли висновку, що стабільний розвиток індивідуального селянського господарства взагалі не можливий, що суспільство знаходиться напередодні “остаточного переходу сільського господарства до соціалістичних форм”¹⁰, до тотального усупільнення, в результаті якого буде діяти закон переваги великих усупільнених форм господарства, який покладе край капіталістичним тенденціям. Аграрники-марксисты рекомендували селянам якомога швидше здійснювати повне усупільнення майна¹¹. Первинним типом трудового колективу проголошувалась артіль, що усупільнює всі засоби виробництва, виключає стихійне зростання чисельності приватних господарств, “перекачування” засобів з державного сектора в індивідуальний, створює умови для дальшого перетворення індивідуальних господарств у “послідовно соціалістичні підприємства”. При цьому підкреслювалась нагальна необхідність створення великих колгоспів з наступним їх перетворенням в агроіндустріальні комбінати¹².

Технократична ейфорія у поєднанні з запереченням специфіки сільськогосподарського виробництва сприяла утвердженню поглядів, за якими сільське господарство в найближчі роки мало перетворитися в одну з галузей промисловості¹³. Основою таких поглядів слугував ізольований розгляд продуктивних сил і виробничих відносин, нерозуміння суті їх діалектичної єдності. Вважалося, що причиною технічної відсталості сільського господарства є відсталі виробничі відносини. Їх корінна перебудова розглядалася марксистами-аграрниками як єдина передумова майбутнього господарського прогресу¹⁴. Це було, власне кажучи, теоретичним обґрунтуванням руйнування селянського укладу господарювання.

Звівши всю багатогранну систему економічних і соціальних відносин, з яких могло вирости раціонально побудоване велике виробництво, до єдиного фактора – техніки, апологети соціалістичної моделі розвитку сільськогосподарського виробництва визначили рушійні сили, що мали забезпечити розвиток села в цьому напрямі. Серед них головними вважалися керівництво робітничого класу, провідна роль індустрії та переваги великого сільськогосподарського виробництва. Вплив на село мав здійснюватися не лише через обмін товарами, а й шляхом безпосереднього втручання партії у виробничі процеси, внесення в життя і побут селян “цілісної свідомості”. Й.Сталін, який брав участь у роботі конференції, звернув увагу на необхідність посилення боротьби з буржуазними теоріями, зокрема з теоріями “самопливу” в соціалістичному будівництві та “економічної еквівалентності”¹⁵.

Аналізуючи аграрні відносини, Й.Сталін спрощував аграрну теорію до примітивізму, проголошував очевидним те, що вимагало доведення. Про це, зокрема, свідчить його аргументація неспроможності дрібнотоварного господарства "... Що прив'язувало, прив'язує і буде ще прив'язувати дрібного селянина в Західній Європі до його дрібного товарного господарства? – запитував він учасників конференції і сам давав відповідь на це запитання. – Насамперед і головним чином наявність свого власного клаптика землі, наявність приватної власності на землю... Чи можна сказати, що цей фактор у такому вигляді продовжує діяти і у нас, в умовах радянських порядків? Ні, не можна сказати. Не можна сказати, тому що у нас немає приватної власності на землю. І саме тому, що у нас немає приватної власності на землю, у нас немає й тієї рабської прив'язаності селянина до клаптика землі, яка спостерігається на Заході. І ця обставина не може не полегшити перехід дрібнотоварного господарства на рейки колгоспів”¹⁶.

Саме у відсутності приватної власності на землю Й.Сталін бачив аргумент на користь великих соціалістичних аграрних підприємств, які начебто об'єктивно переважають дрібні селянські господарства. “Ось де, – розмірковував він, – велике революційне значення радянських аграрних законів, які знищили абсолютну ренту, відмінили приватну власність на землю і здійснили націоналізацію землі. Але з цього випливає, що ми маємо новий аргумент проти буржуазних економістів, які проголошують стійкість дрібноселянського господарства в його боротьбі з великим господарством”¹⁷. Генсек принагідно звернувся до учасників конференції з провокаційним, лиховісним запитанням: “Не зрозуміло лише, чому антинаукові теорії “радянських” економістів типу Чаянових мають змогу вільно поширюватись у нашій пресі...”¹⁸.

Ці слова стали сигналом для аграрників-марксистів, працівників ідеологічних установ, які почали відкрито звинувачувати вченого в антирадянській діяльності. 21 липня 1930 р. О.Чаянов був заарештований. Така ж доля випала й багатьом його однодумцям. Жертвами репресій стали не лише вчені, а й фахівці сільськогосподарського виробництва – агрономи, селекціонери, ветеринари та інші представники інтелігенції.

В Україні органами ГПУ 1930 року розпочалося розслідування кримінальної справи про так звану “контрреволюційну організацію в сільському господарстві”. До неї були зараховані члени “Всеукраїнського Агрономічного Товариства”, яке легітимно працювало протягом багатьох років, мало свій друкований орган – “Українську сільськогосподарську газету” (1923 року товариство за ефективну діяльність щодо поліпшення агрономічного забезпечення сільськогосподарського виробництва було нагороджене золотою медаллю ВДНГ СРСР). Серед заарештованих членів товариства були працівники Наркомзему, відомі господарники і політичні діячі К.Маньковський, М.Резніков, М.Вольф, В.Батиренко, Г.Дибольд, а також чимало фахівців сільськогосподарського виробництва з провінції. Історики, які детально вивчали цю справу, прийшли до висновку, що “Всеукраїнське Агрономічне Товариство” виникло як самостійне громадське формування, його статут був зареєстрований в НКВС. Воно відіграло важливу роль у мобілізації агрономічних сил на відновлення і розвиток продуктивних сил сільського господарства... В діяльності ВАТ нічого контрреволюційного не було. Всі наради, засідання, курси, конференції відбувалися легально. Звіти про це постійно публікувалися в офіційному друкованому органі...”¹⁹.

Отже, керівництво СРСР спільно з науковцями марксистами-аграрниками наприкінці 20-х років XX ст. відкинуло можливість існування приватного селянського сектора виробництва, господарств фермерського типу, підготувало нову модель економічного розвитку села. Якихось нових рішень щодо реалізації цієї моделі більшовики не шукали. Вони мали перевірені революцією і громадянською війною методи. У січні 1930 року, виступаючи перед представниками регіонів так званої суцільної колективізації, голова Колгоспцентру СРСР Г.Камінський наставляв своїх підлеглих: “Якщо ви перегнете палицю і вас заарештують, пам'ятайте, що вас заарештували за революційну справу”²⁰. “Революційна справа” дорого коштувала країні, що втратила перспективу загальноцивілізаційного розвитку, і селянству, яке зазнало нового, тепер уже “соціалістичного”, покріпачення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды. – М., 1989. – С. 5; 2. Лерман Ц. Десять лет земельных реформ: какие уроки Россия может извлечь из мирового опыта // Вопросы экономики. – 2001. – №8. – С. 84; 3. Чаянов А.В. Бюджет крестьянского хозяйства // Очерки об экономике трудового сельского хозяйства. – М., 1924. – С. 76-93; Його ж: Очерки по экономике трудового сельского хозяйства. – М., 1924; Його ж: Как организовать крестьянское хозяйство в нечерноземной полосе. – М., 1926; Кондратьев Н.Д. К вопросу о дифференциации деревни // Пути сельского хозяйства. – 1927. – №5. – С. 123-148; Баскин Г.И. Влияние урожая на дифференциацию крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства. – 1927. – №4. – С. 96-102; Челинцев А.Н. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства // Пути сельского хозяйства. – 1927. – №4. – С. 114-132; 4. Крицман Л.Н. Классовое расслоение советской деревни. – М., 1926; Його ж: Три отзыва о работе представителей современной мелкобуржуазной политической экономии. – М., 1924; 5. Немчинов В.С. О статистическом изучении классового расслоения деревни // Избр. соч. в 6 т. – Т. 1. – М., 1967; Меерсон Г.Е. Семейно-трудовая теория и дифференциация крестьянства в России. – М., 1926; 6. Зиновьев Г.Е. Манифест кулацкой партии // Большевик. – 1927. – №13. – С. 33-34; 7. Диброва С.С. Сталинский “великий перелом”: взгляд из 80-х // Про минуле - заради майбутнього. – К., 1989. – С. 89; 8. Из истории коллективизации. А.В.Чаянов – В.М.Молотову // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №6. – С. 214; 9. Труды Первой Всесоюзной конференции аграрников-марксистов. 2-е изд. – Т. 1. – М., 1930. – С. 159-161; 10. Там само. – С. 37; 11. Там само. – С. 65; 12. Там само. – С. 233-234; 13. Там само. – С. 202; 14. Там само. – Т. 2. – М., 1930. – С. 88; 15. Там само. – Т. 1. – С. 435, 442, 447; 16. Сталин И.В. Соч. – Т. 12. – С. 150-151; 17. Там само. – С. 151; 18. Там само. – С. 152; 19. Жертвы репрессий / Отв. ред. Н.С. Шемшученко. – К., 1993. – С. 142; 20. Диброва С.С. Названа праця. – С. 93.

Л.А. Іваневич

ПЕТЕРБУРЗЬКИЙ ПЕРІОД ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО К.ШИРОЦЬКОГО

Український мистецтвознавець, шевченкознавець, історик і етнограф К.Широцький (1886-1919) залишив по собі слід, котрий ніколи не зникне, незалежно від правлячого режиму, адже в його особі „українська демократія втратила найвидатнішого з своїх діячів, а українська наука одну з кращих своїх надій”, вважав політичний діяч й літературознавець П.Зайцев¹. Наукова спадщина вченого вражає різноманітністю напрямків дослідження історії культури й мистецтва України та глибиною їх викладу, а життєдіяльність є чудовим прикладом справжнього змістовного життя для нащадків. Однак лише тепер його ім'я повертається із забуття, ще раз доводячи, що добрі справи не кануть у вічність. І зараз, в час незалежності України, в час відкриття доступу до прихованих матеріалів все більше краєзнавців звертаються до творчості й громадської діяльності визначного вченого.

Серед сучасників професора К.Широцького дослідженням його наукового доробку і життєвих шляхів займалися відомі науковці й діячі О.Дорошкевич, А.Середа, В.Січинський й О.Лотоцький. Окремі етапи становлення особистості Костя Широцького висвітлили у своїх статтях такі дослідники як М.Мошак, В.Вінюкова та В.Афанасьєв². Однак до цих пір біографія вченого повністю не розкрита і містить значну кількість білих плям, а особливо Петербурзький період, що зайняв третину його діяльності. З цією метою в рамках дослідної програми „Видатні постаті Поділля” Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському державному університеті й власного дисертаційного дослідження нами, з використанням новознайдених документів, відображається саме ця важлива частина життя та творчості мистецтвознавця.

Кость Широцький народився 26 травня 1886 р. у селі Вільшанка-Бершадська Ольгопільського повіту (тепер Крижопільського р-ну Вінницької обл.) в родині священика із старовинного українського роду Шеїчів-Широцьких. Початкову освіту отримав у Тульчинському духовному училищі та Подільській духовній семінарії (1900-1906). Але внаслідок посилення переслідувань української громади, активним членом якої був семінарист К.Широцький, він у 1906 р. змушений був перейти до Новочеркаської семінарії. Одночасно протягом 1905-1906 рр. Кость Віталійович за власним бажанням відвідував Кам'янецьку художню школу для селянських дітей В.Розвадовського з метою здобуття основ і практичних навичок з дослідження народного мистецтва та етнографії.

Наукові записки

Подальшу освіту молодий дослідник з 1906 р. здобував у Петербурзькому університеті, ставши найпрацьовитішим учнем професора Д.Айналова, утворивши під його керівництвом разом зі студентами П.Балицьким, Н.Сичовим, Г.Голоскевичом, В.Ярошенком, М'ясоєдовим та ін. вузькоспеціалізований гурток з метою щотижневого обговорення нових історичних й мистецтвознавчих досліджень³.

Петербург у 1880-1917 рр. був одним із осередків українського громадсько-освітнього й політичного життя. Тут, за ініціативою київського Товариства Українських Поступовців (ТУП), в 1896 р. була створена на чолі з відомими діячами О.Лотоцьким, П.Стебницьким і М.Могилянським нелегальна громада ТУП, міцні зв'язки з якою підтримував молодий студент Кость Широцький, одночасно активно співпрацюючи із заснованою в 1900 р. молодю Громадою ТУП під керівництвом М.Корчинського, часто виступаючи на її засіданнях⁴. Крім цього, у 1899 р. для допомоги українцям, що навчалися у вищих закладах Петербурга, розгорнуло свою діяльність Товариство ім. Т.Г. Шевченка під головуванням А.Марковича, окремі члени якого в 1905 р. створили легальний Український Клуб „Громада” на чолі з О.Лотоцьким, членом яких з моменту перебування у Петербурзі став і Кость Віталійович. У 1908 р. К.Широцький зазначав, що „життя петербурзької „старої” української громади, що було так гарно пішло торік, тепер, після літніх вакацій, ніяк не ввійде у свою колію. Трохи інакше йдуть справи в „молодій” громаді. Були й тут сварки, але врешті, відколи усякі там „спілчани” й „космополіти” стали бойкотувати „шовіністів”, справи громади пішли на краще, й нинішнє студентське наукове товариство, зареєстроване при університеті, виглядає молодим, здоровим деревцем, що живе й зеленіє”⁵. Маючи за плечима певний досвід з громадсько-просвітньої роботи, набутий ним ще в семінарській громаді, К.Широцький з перших днів свого студентського життя став одним із постійних відвідувачів створеної у 1899 р. Д.Дорошенком, В.Мазуренком, Є.Нероновичем та О.Назаріївим нелегальної Української Студентської Громади та членом „Науково-Просвітнього Товариства”, що об'єднало всі українські гуртки вищих навчальних закладів Петербурга в плані національно-просвітнього питання⁶. Однак з часом це товариство зіткнулось з різними заборонами своєї діяльності, через що українські студенти Петербурзького університету створили на історико-філологічному факультеті 23 грудня 1906 р. за підтримки членів старшої Громади нову студентську організацію - Українське наукове товариство або так званий „Гурток Українознавства” для „наукового ознайомлення з духовним і суспільним життям українського народу”, керівником якого в 1907 р. став професор Вольтер. Роботою молодих членів гуртка - українських студентів Г.Голоскевича, В.Ярошенка, К.Широцького, О.Кисіля, В.Ганцова та ін. керували відомі професори - академіки Ф.Вовк, Я.Бодуен-де-Куртене й О.Шахматов, завдяки їх плідній співпраці гурток став своєрідною науковою інституцією для виховання майбутніх українських науковців та громадських діячів. Зокрема академік О.Шахматов підтримував студентів у роботі своїми порадами і науковими завданнями та друкував їх праці у редактованих ним наукових записках Академії Наук. Протягом 1907 р. члени товариства слухали доповіді і лекції про „головні течії в українській літературі”, „землеволодіння на Україні”, „історію, теорію й філологію української мови”, „українську антропологію й етнографію”, професор Бодуен-де-Куртене читав курс „права української мови на існування”, а професор Ф.Вовк - „українська етнологія” і створив спеціальну програму для студентів щодо збирання антропологічного й етнографічного матеріалу на Україні.

Наступного 1908 р., як зазначав К.Широцький, товариство відновило свою діяльність трохи пізніше через закриття університету у зв'язку із загально-студентським страйком відносно позбавлення університету його автономії, під час якого українські студенти - члени товариства виступили на захист питання щодо створення в університеті українських кафедр й внесення пункту про націоналізацію школи на Україні на загально-студентських вічах до вимог, що виставлялися на загальному студентському страйку. Але, на жаль, студенти так і нічого не змогли добитися, навіть коли українські студенти для досягнення своєї мети збирали підписи для заснування українських кафедр в Петербурзькому університеті. Серед

12 тисяч студентів їх підтримало лише понад 300, переважно українці, поляки й кавказці. Наприкінці осені 1908 р. у товаристві читалися етнографічні, історичні, літературні, мистецтвознавчі й економічні реферати з наступними дискусіями, а також - лекції академіка А.Шахматова про науковий запис народної мови, професора А.Преснякова та професора Д.Айналова про українське мистецтво.

Кость Широцький, будучи одним із найактивніших організаторів гуртка й членом його правління протягом 1908-1909 рр., також виступав зі своїми науковими рефератами з історії українського мистецтва та постійно зав'язував дружні стосунки з усіма українськими вченими в Петербурзі. Про свій виступ „Окраси в хатах на Україні колись і тепер” сам вчений згадував, що в рефераті використані матеріали, добуті ним переважно на Поділлі, констатує факт зникнення декоративних розписів на українських будинках. Цей гурток був для Костя Віталійовича своєрідною лабораторією, де народжувались і викристалізовувались його майбутні твори. Так, прочитана молодим дослідником на засіданні гуртка у 1909 р. стаття „Прикраси селянських хат тепер і в минулому” стала основою його фундаментальної праці „Очерки по истории декоративного искусства Украины. I. Художественное убранство дома в прошлом и настоящем” (1914). Окремо від товариства працювала його лінгвістична секція, у якій теж щотижня читалися реферати з української мови й діалектології та філологічна секція під керівництвом академіка Шахматова. Восени 1907 р. була обладнана власна бібліотека товариства, кількість книг якої уже в 1908 р. становила більше 3000 белетристичних та наукових видань. Адже товариство передплачувало усі українські періодичні видання Росії і найбільш відомі закордонні. За допомогою професора М.Грушевського товариство дешевше придбало багато видань „Наукового товариства ім. Т.Шевченка” у Львові. Кількість членів товариства, крім професорів, становила на той період 104 особи. Не відмовлялось товариство й від громадської діяльності, його члени були делегатами від петербурзьких студентів на з'їзд слов'янської молоді у Празі (1907), а К.Широцький був представником від гуртка українознавства на з'їзді українських студентів у Львові (1909). Також вони брали участь в університетському страйку (1908), вимагаючи резолюції про націоналізацію школи на Україні; у святкуванні 80-ліття ювілею письменника Л.Толстого в університеті; в студентській експедиції на Україну через Литву для ознайомлення з культурою білорусів й литовців; у збиранні коштів на пам'ятник Т.Г. Шевченкові; у боротьбі проти неослов'янського руху, котрий заявляв про утопічність слов'янської справи щодо створення майбутньої слов'янської федерації під зверхністю Росії або „вільної спілки вільних слов'янських народів”.

Наприкінці 1910 р. члени товариства заснували в університеті українську студентську касу взаємної допомоги для обслуговування матеріальних потреб та ознайомлення українських студентів з економічними питаннями. На одному із зібрань гуртка для вирішення проблеми невідповідності українських студентів до „обстановки, серед якої кожному доведеться після університету працювати”, виступив з конкретною декларацією професор Вольтер, що „збудило наш дух і розкрило нам очі на дійсність”, зауважував К.Широцький, та дало поштовх до створення рефератів з широким громадсько-просвітнім значенням й слухання спеціальних тем по окремих відділах гуртка – історії, літератури, педагогіки, права і етнографії.

Вже у жовтні 1910 р. при товаристві було засновано дві секції – історична й літературна під головуванням О.С. Грушевського, тоді ж К.Широцький зачитав реферат про художника В.Тропініна, розкривши слухачам різноманітні течії і характерні риси староукраїнського мистецтва й зауваживши на великій ролі українського живопису в розвитку російської художньої творчості. Пізніше ця доповідь стала основою його праці „Дещо з української творчості артиста-маляра Тропініна” (1911). Діяльність гуртка українознавства, за відзначенням професора Вольтера, допомагала університету в стадії приготування людей на корисну роботу суспільству, в якій він не відповідав вимогам життя, тому гурток і став своєрідним „просемінаром для справжнього семінару – життя”⁷. Згідно

Наукові записки

друкованих звітів університету за 1910 р. важливими науковими дослідженнями, котрі привернули до себе увагу всього гуртка, були реферати К.Широцького „Український художник Г.Левицький” й „Українські гравюри з XIV по XIX ст.”, що незабаром переросли у відомі праці „Життя і діяльність Григорія Левицького” (1914) та „Типографське мистецтво на Русі” (1915). Крім цього, на засіданнях гуртка ним були прочитані доповіді, котрі стали підґрунтям більшості його шевченкознавчих праць про мистецьку спадщину Тараса Григоровича Шевченка⁸.

Активну участь в громадській роботі студент Широцький вдало поєднував з успішним навчанням в Петербурзькому університеті, який закінчив в 1912 р., та в Петербурзькому Археологічному інституті протягом 1910-1911 рр. Отримавши дві вищих освіти, Кость Віталійович був залишений при університеті як професорський стипендіат, а після складання магістерського іспиту восени 1915 р. як приват-доцент по кафедрі історії та теорії мистецтва читав курс лекцій з історії стародавнього київського (давньоруського) і галицького мистецтва, популяризуючи оригінальну культурну спадщину українського народу та новітні здобутки національного мистецтва. Працюючи разом зі своїм колишнім учителем професором Д.Айналовим, вчений перейняв від нього інтерес до іконографії та навчився методам археологічного й документального трактування пам'яток мистецтва.

Поряд з цим у 1912 р. він був зарахований в дійсні члени Археологічного Товариства і завідував його музеєм до 1917 р. та, зблизившись з керівником музею, видатним археологом О.Спіциним, тісно з ним співпрацював. За дорученням археологічної комісії товариства протягом 1911-1913 рр. молодий вчений брав безпосередню участь в розкопках скитських і слов'янських городищ у Новгородщині і біля Немирова й Ташлика на Поділлі. За постановою Ради Етнографічного відділу Російського музею в 1902 р. щодо придбання етнографічних колекцій з України під керівництвом І.А. Зарецького, К.Широцький ще студентом взяв участь в комплектуванні подільських колекцій разом із спеціалістом з української та слов'янської етнографії Н.М. Могилянським та ін. Протягом 1909-1914 рр. вони провели експедиції на території північних та східних повітів Подільської губернії, зібравши для музею імені Олександра понад тисячу експонатів речей народного побуту, вбрання, фрагментів вишивок, різноманітних доповнень до одягу, прикрас з бісеру, предметів, пов'язаних з ритуалами, господарського начиння з Проскурівського, Кам'янецького та Ольгопільського повітів та найрізноманітніших писанок із Вінницького і Кам'янецького повітів. Крім цього, Кость Віталійович зібрав понад 50 кальок настінних розписів селянських хат, що вже тоді виходили з ужитку, які стали цінним джерелом для дослідження українського народного декоративного мистецтва й основою для його наукових студій⁹. В 1915 р. вчений був включений до складу археологічної комісії від товариства для догляду та розроблення щоденників й речей, добутих розкопками археолога Милеева у Києві, продовжив розкопки Десятинної церкви і її дослідження. Велика кількість вагомих наукових досліджень професора, видрукованих протягом 1911-1914 рр., дала йому можливість в 1915 р. отримати від Петербурзького університету наукове відрядження за кордон до колишніх Візантійських країв та Італії на три роки для студювання й вивчення римських та християнських старожитностей. Однак початок Світової війни змусив його повернутися назад вже через три місяці подорожі, під час якої вчений відвідав потрібні йому музеї, пінакотеки і галереї в Сієні, Падуб та Венеції, з яких привіз цінний матеріал відносно витоків й еволюції українського мистецтва.

Після закінчення університету К.Широцький не полишав громадську роботу, продовжував співпрацювати з членами Товариства допомоги студентам-українцям ім. Т.Шевченка та брав участь у політичній роботі петербурзької філії Товариства Українських Поступовців, виступаючи як делегат на її з'їздах. Крім цього, вчений вступив до партії соціалістів-федералістів і став членом Ради старшин у клубі „Громада”, читав там лекції з історії українського мистецтва¹⁰. Український клуб „Громада” був створений наприкінці 1905 р., на зібраннях якого зачитувалися різноманітні наукові реферати, друкувалися періодичні і неперіодичні видання, листівки й відозви для виборчої агітації. Починаючи з

1913 р., український клуб опинився в руках молодого „Громади”, що зробила його фактичним притулком для студентських організацій. Про участь в молодій громаді Костя Віталійовича задував і відомий громадський діяч О.Лотоцький, а також в одному із інформаційних творів департаменту петербурзької поліції про громадсько-політичну діяльність студентів “Матеріали до історії українського руху за світової війни (1914-1916 роки)” О.Гермайзе, де зазначалося про зв’язки Костя Широцького з членами центральної нелегальної організації, яка об’єднала усі студентські українські “Громади” під керівництвом Є.Нероновича - “Інформаційне бюро” та її основним органом “Головною Радою” на чолі з Л.Чекаленком, які регулювали діяльність студентських українських об’єднань, проводячи зібрання із винесенням певних резолюцій й випускаючи гектографічні національні заклики, а також засновували нові “Громади” в тих вищих інституціях, де їх не було. Як відзначав В.Січинський, усі намагання “Інформаційного бюро” щодо створення “Громади” у Петербурзькій Академії Мистецтва „завжди розбивалися о байдужість українських студентів цієї школи. Лише К.Широцький мав сюди доступ і притягав звідси поодиноких студентів до спільної громадської праці... Тихий, спокійний, делікатний по своїй вдачі і лагідний в поведінку з людьми, К.Ш[ироцький] в той же час відзначався сміливістю і твердою рішучістю у своїх замірах не тільки на полі чисто-науковому, але і в громадській діяльності. Переконалий український самостійник і радикальний в питаннях соціальної натури, не терпів компромісів з російською владою і вірив лише в революційний шлях української боротьби”. Восени 1914 р. „Головна Рада” стала ініціатором створення нелегального українського університету „Наша школа”, а завершив цю справу до кінця український клуб, надавши помешкання для діяльності університету, де лекції викладали переважно молоді вчені, зокрема: Ф.Слюсаренко – історію України, Г.Голоскевич, а пізніше й В.Ганцов – мову, П.Зайцев – літературу, К.Широцький – історію українського мистецтва (1914-1915), О.Кисіль – історію українського театру, О.Ковалевський – історію українського руху. Слухачами цього закладу були переважно українські студенти, військові та робітники-українці, разом біля двохсот чоловік, за рахунок платні яких й існував університет, а К.Широцький один з перших почав викладати безкоштовно. Його виклади, незважаючи на те, що професор не володів доброю дикцією, були дуже цікавими і найбільше відвідувалися студентами, тим паче, що супроводжувалися демонстрацією „світляних образків проекційним ліхтарем”. Володимир Січинський власноручно допомагав виготовляти діапозитиви для викладів Костя Віталійовича і переконувався, наскільки професор „був широко і вичерпуюче ознайомлений з матеріалом з історії українського мистецтва, надобуваючи ілюстративний матеріал з найрізноманітніших видань, приватних збірок і своїх колекцій”¹¹. Іноді невеликі засідання клубу відбувалися на квартирі доцента мистецтвознавства Сичова, у якого знімав кімнату К.Широцький, про що свідчить попередження в його листі до М.Корчинського, що цього разу у нього не можна буде „скликати товаришів,...бо до п. Сичова приїхали родичі з провінції й у нас повна хата гарних, але чужих для українських інтересів людей. Через те прошу на сей раз скликати деь інше, хоч і в „Громаді”. Також в епістолярній спадщині професора Широцького нами віднайдено ряд запрошень вченому від Ради Старшини Петроградського українського клубу (або громадського зібрання) „Громада” на лекційні виступи Ф.П. Слюсаренка – „Історія”; Г.К. Голоскевич – „Мова”; К.В. Широцького – „Мистецтво” (1915); на літературно-вокальну музичну вечірку (1916); на слухання рефератів П.І. Зайцева – „Шевченко”; А.Г. Кисіля – „Історія українського театру” (1916); на концерт, присвячений І.Франку (1916); на лекції А.Г. Кисіля „Історія українського театру” та К.В. Широцького „Історія українського мистецтва” (1917); на Велику паханиду по Т.Г. Шевченкові в Казанському соборі (1917); на виступ О.Я. Шульгіна „Українська радикально-демократична партія” (1917)¹². На початку 1917 р. „Нашу школу” взяла під пильний догляд петербурзька поліція й лише революція стала на перешкоді можливих величезних неприємностей для університету та його викладачів.

Одним із членів, а пізніше і секретарем шкільної управи цієї неофіційної організації була українка з Умані Надія Суровцева, котра навчалася на Бестужевських вищих жіночих

.....
курсах. Саме в Петербурзі на зібраннях клубу Старої громади серед викладачів університету - „цвіту майбутньої української інтелігенції” вона зустріла мистецтвознавця Костя Широцького. Наступна їх зустріч відбулася влітку 1917 р. в Умані, куди Надія приїхала у гості до батьків, а Кость Віталійович – для дослідження дерев'яної архітектури церков, але подорожували по селах вони разом. Восени, повернувшись до навчання у Петроград, вона поселилася разом з доцентом мистецтвознавцем Сичовим у його чотирьохкімнатній квартирі та К.Широцьким за допомогою останнього. У своїх спогадах про співжиття з вченими, Надія згадувала, як допомагала їм вечорами готувати діaposитиви для лекцій, влаштувавши у ванній кімнаті свосередню фотолабораторію, іноді грала для них на роялі, нерідко заходила до К.Широцького, щоб помилуватися його етнографічними збірками та приміряти вишиті перлами старовинні кокошники, зовсім не помічала змін у відношенні до неї Костя Віталійовича з дружнього на „більш ліричне”. Тому й було дуже вражена й збентежена одержавши згодом в Умані від нього листа „з формальним освідченням”¹³.

Дуже цікавився Кость Широцький роботою “Української Громади” Інституту Цивільних Інженерів - єдиною вищою архітектурною школою в колишній Російській імперії. Члени громади досліджували, зберігали і розроблювали український архітектурний стиль, збирали вагомий матеріал про пам'ятки української стародавньої архітектури. К.Широцький був не тільки великим прибічником громади, але й одночасно її добрим порадиником щодо питання проектування будівель в національному стилі. Він також часто відвідував професора Ф.Вовка, котрий дуже цінував його наполегливу працю, хоча іноді іронічно відмічав: “Все ж таки він ще Кость!” - маючи на увазі дещо за сміливі гіпотези й висновки молодого дослідника. Громадський діяч О.Лотоцький зазначав, що Ф.Вовк, хоч і нерідко буркотів на К.Широцького за його часом з неохайною спішністю написані праці, але вчений не мав гніву на професора й лише приймав до уваги його зауваження та поради¹⁴.

К.Широцький посприяв отриманню права на діяльність українському видавництву на Поділлі, звернувшись в серпні 1912 р. від імені гурту подільських священиків до керівника „Благодійного Петербурзького Товариства видання дешевих та загальнокорисних книжок” П.Стебницького з проханням допомогти легалізувати їх товариство для видання релігійної популярної літератури, яке вже збрало капітал й людей, що зможуть писати. Самостійно „легалізуватися в державному уряді духовенство не мало права” через україноненавистного архієрея, котрому воно підлягало. Невдовзі Рада Благодійного Товариства прийняла українське священицьке видавниче товариство як свій відділ, тим самим узаконивши роботу українських колег – людей цілком певних і добре свідомих в українській справі на чолі з О.Яструбецьким. До товариства входили такі відомі громадські діячі як В.Чехівський, К.Солуха, О.Прусевич, А.Гриневиц та інші. К.Широцький ввійшов до правління Благодійного товариства, став його секретарем й писарем¹⁵. Взагалі „Благодійне Товариство видання загально-корисних та дешевих книжок” було засноване 19 листопада 1898 р. за ініціативою членів Громади письменників В.Лесевичем та громадським діячем М.Федоровським у Петербурзі з метою видання корисних й доступних ціною книг для народу українською мовою з різних наукових галузей, тобто на зразок „Просвіти” на Україні. Протягом перших років вдалої видавничої і організаційної діяльності та за рахунок членських внесків й пожертв товариство збільшило власний оборотний капітал, що дало йому можливість заснувати власні книгозбірні з своїх видань по селах. Так, в 1909 р. було створено 13 таких книгозбірень, серед них 2 – на Поділлі. Крім цього, члени товариства давали свої книги на комісію різноманітним книгарням, кооперативам й приватним особам у найбільших містах України, а також часто дарувало видання безкоштовно окремим закладам, товариствам, сільським книгозбірням, приватним особам – передплатникам газети „Рідна справа”, студентам, котрі їхали на Україну та ін. З метою реклами своїх видань товариство брало активну участь у виставках шкільних, сільськогосподарських й промислових, наприклад в облаштуванні народної виставки картин, організованої художником В.Розвадовським (1903), у святкуванні ювілеїв українських письменників І.С. Нечує-Левицького і В.Б. Антоновича (1904-1905), а в 1905 р. вперше в Росії видало повне зібрання

„Кобзаря” Т.Шевченка під редакцією В.Доманицького спільно з петроградським українським товариством ім. Т.Шевченка. В 1916 р. товариство розпочало серію видань „Календар на рік звичайний”, перше видання якого вийшло в Петрограді, а інші у зв’язку з переїздом у 1917 р. після революції до Києва – на місці. Протягом 20-літньої діяльності товариство видало 80 різноманітних книг з чисельністю близько 1000000 примірників з галузей сільського господарства, медицини й гігієни, природознавства та географії, економіки і громадських питань, історії й біографії відомих людей, історії письменства, мови, шкільні підручники та календарі. Зокрема, в „Календарі на рік звичайний 1917” (Петроград) містяться дві праці К.Широцького: з історії Києва та „Наші музеї”, у „Календарі на рік звичайний 1918” (Київ), що був виданий під редакцією члена правління „Благодійного Товариства” К.Широцького, подано його праці „Церковний обряд на Україні” й „Наш прапор” і три розвідки¹⁶. Підтвердженням участі Костя Віталійовича в діяльності „Благодійного Товариства” свідчить цілий ряд листів з його епістолярної спадщини (так у листі М.Федоровського наголошувалось про необхідність термінового зібрання „правління для обговорення важливих і невідкладних вагомих питань про майбутні матеріали товариства”)¹⁷; віднайдені нами протоколи засідань правління „Благодійного Товариства” за 1917 р., зміст календаря на 1918 р. та доручення писареві товариства К.Широцькому перевести до Києва кошти, ділові документи, архів, книги і кліпи товариства¹⁸ запрошення від голови правління цього товариства П.Стебницького на його засідання в 1913 р. та нараду в 1918 р. відносно складання змісту календаря на 1919 р.¹⁹

Під час свого перебування в Петербурзі вчений шоліта подорожував з метою мистецтвознавчих досліджень по Україні, зокрема Галичині та Буковині. Результатом цих поїздок, незважаючи на різноманітні утиски й заборону друкувати українською мовою під час війни в Петербурзі, стала ціла низка його краєзнавчих праць про Галичину, Буковину та Угорську Русь під псевдонімами К.Баладиженко і К.Ладиженко, виданих українською друкарнею П.Балицького в Петрограді, зокрема: „Буковина и ее прошлое”, „Иллюстрированная история Галичины в кратких очерках”, „Краткая история Галицкого княжества” та „Мистецтво у східній Галиції” (1915)²⁰.

В 1916 р. Кость Віталійович став одним із фундаторів видавничого товариства „Друкар” у Петрограді, в його епістолярній спадщині також зберігаються запрошення на засідання таких гуртків й товариств як Чеське допоміжне товариство в Петербурзі, Історичний гурток при Петербурзькому університеті, „Товариство Незалежних”, Товариство „Потребителей Служащих”, Російське Бібліологічне Товариство, Російське Археологічне Товариство, Тимчасовий Комітет „Союзу діячів мистецтва” у Петербурзі, що підтверджує широку громадську й викладацьку діяльність професора і його визнання як визначного науковця²¹. Недаремно відомий політичний діяч та літературознавець П.Зайцев підкреслював, що К.Широцький „з п’яти годин ранку ...вже сидів за своїм робочим столом: і популярний календар, і солідний науковий орган і щоденна газета були певні, що все, що торкається історії нашої культури або мистецтва, не залишиться без обговорення на їх сторінках. Лекції в клубі, в студентських гуртках, реферати в наукових товариствах, численні популярні видання для народу, лекції в університеті – для всього знаходив він час і сили”²².

Отже, період навчання й роботи К.Широцького в Петербурзі відіграв велику роль у становленні його особистості як науковця і громадсько-освітнього діяча, у формуванні його політичних переконань та націоналістичних поглядів, у розвитку його національної свідомості, у зародженні мрії про самостійність України як держави, а українського народу як вільної з правом на власну мову, віру й звичаї нації і прагнення до здійснення цієї мети в реальному житті. Недарма друзі професора вважали його людиною „з кришталево чистою душею, з високим розумінням громадських обов’язків ...для якої служіння національній культурі й національній ідеї було священним культом”²³. Доля вділила йому зовсім мало часу для самореалізації і принесення користі своїй країні та народу, але він зумів використати ці 33 роки для повноцінного й змістовного життя і залишити важливу для

української історії наукову спадщину, що потребує детального вивчення та донесення до широкого загалу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зайцев П. Проф. К.В. Широцький //Слово. - К., 1919.-№ 3.-С. 1; Його ж. Некролог. - К.В. Широцький //Книгар. К., 1919.-Ч. 25-26.-С. 1783-1785; 2. Дорошкевич О. Професор Кость Широцький //Вільна укр. школа: Орган ВУС. 1919-1920.-Ч. 1-3.-серпень-жовтень.-С. 62-63; Середа А. Некролог. Кость Широцький //36. секції мистецтва УНТ. - К., 1921.-С. 126-130; Січинський В. Кость Широцький. (Спомини з нагоди шестих роковин смерті) //Стара Україна. - 1925.-№ 25.-С. 157-159; Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. II //Праці українського наукового інституту. Т. XII. - Варшава, 1933.-С. 475; Мошак М. Штрихи до портрету Костя Широцького //Подільське братство. - Кам.-Под. - 1992.-№ 2.-С. 12; Вінюкова В. Етнограф з Поділля К.В. Широцький //Проблеми етнографії, фольклору і соц. географії: Наук. зб. - Кам.-Под., 1992.-С. 12-13; Афанасьєв В. Фанатична відданість справі //Культура і життя. - К., 1999.-№ 1-6 січня.-С. 3; № 13.-13 листопада.-С. 3; № 14-15.-20 листопада.-С. 5; 3. Середа А. Некролог. Кость Широцький.-С. 127; 4. Зайцев П. Названа праця...-С. 1; 5. Рада. К., 1908.-№ 257.-С. 1-2; 6. Середа А. Названа праця...-С. 127; 7. Рада. К., 1908.-№ 257.-С. 1-2; № 260.-С. 1; 1909.-№ 51.-С. 2; № 63.-С. 1; № 213.-С. 1; 1910.-№ 98.-С. 1; № 226.-С. 2; № 250.-С. 2; № 261.-С. 3; 8. Середа А. Названа праця...-С. 128; 9. Тканко З. Народний одяг Поділля в збірках державного музею етнографії народів СРСР у Ленінграді //Народна творчість та етнографія. - Львів, 1985.-№3.-С. 61; 10. Зайцев П. Названа праця...-С. 1; 11. Лотоцький О. Названа праця...-С. 475; Січинський В. Названа праця...-С. 158; 12. Лист Широцького К. до Корчинського М. //ІРЦНБ ім. В.Вернадського.-Ф. 152.- Спр. 68; Запрошення на лекційні засідання Широцькому К. від Петроградського Українського клубу „Громада” //ІРЦНБ ім. В.Вернадського.-Ф. 152. - Спр. 39-48; 13. Життя Надії Суровцевої //Наука і культура України. 1990.-Вип. 24.-С. 411-560; 14. Січинський В. Названа праця...-С. 158; Лотоцький О. Названа праця...-С. 475; 15. Листи К.В. Широцького до П.Я. Стебницького //Інститут рукописів ЦНБ ім. В.Вернадського.-Ф. III. - Спр. 53090.-Арк. 1; 16. О.К. Благодійне Товариство видання загально-корисних та дешевих книжок. (1898-1918 рр.) //Календар на рік звичайний. Вид. „Благодійного товариства видання загально-корисних та дешевих книжок”. - СПб, 1919.-С. 126-131; 17. Лист Широцькому К. від Федоровського Н. //ІРЦНБ ім. В.Вернадського.-Ф. 152.-Спр. 142; 18. Протоколи засідань Правління Благодійного Товариства //ІРЦНБ ім. В.Вернадського.-Ф. 152. - Спр. 169; 19. Запрошення на засідання правління //ІРЦНБ ім. В.Вернадського.-Ф. 152.- Спр. 18-19; 20. Середа А. Названа праця...-С. 129; 21. Запрошення Широцькому К.В. //ІРЦНБ ім. В.Вернадського.-Ф. 152.-Од. 20, 22, 23, 24, 28, 29-30, 37, 38; 22. Зайцев П. Названа праця...-С. 1; 23. Там само.- С. 1.

О.М.Завальнюк

В.К.ПРОКОПОВИЧ І ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ (1918 Р.)

Формування національної університетської освіти в Україні в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр. відбувалося за активної участі молодшої української наукової інтелігенції. До вироблення і реалізації моделі національних університетів прилучилися десятки відомих українських патріотів, які прагнули дати своєму народові таку вищу школу, яка б відповідала, з одного боку, досягненням світової і вітчизняної науки, а з іншого, якнайкраще прислужилася потребам національного відродження, і в результаті завершила б конструкцію національної системи освіти в Україні.

Серед фундаторів і будівничих українських університетів помітно вирізнялася постать В'ячеслава Костянтиновича Прокоповича, людини освіченої, здібної, неординарної за своїми організаційними якостями. Українські науковці приділили йому певну увагу. Так, у працях Г.В.Стрельського¹, В.Верстюка і Т.Осташко², О.Вішки³, І.Л.Лікарчука⁴ та ін. зазначається, що В.К.Прокопович впродовж кількох місяців працював на посаді міністра народної освіти УНР. Однак про його причетність до справи формування національної університетської освіти зовсім не згадується, що, безумовно, збіднює біографічний портрет цього політика, науковця, викладача, керівника освітнього відомства, прем'єр-міністра, чільного діяча в еміграції.

В'ячеслав Костянтинович народився 10 червня 1881 р. у Києві, в родині священика. Батько походив із старовинного козацького роду з Чигиринського повіту Київської губернії. Закінчив історико-філологічний факультет університету св.Володимира. Викладав історію у

київських гімназіях. У 1913 р. за участь у роботі Всеросійського педагогічного з'їзду та неприховані „українофільські” погляди йому заборонили займатися учительською працею в державних середніх школах. Однак без засобів до існування не залишився: викладав у приватних гімназіях, деякий час працював ученим бібліотекарем Київського міського музею. Професійну діяльність поєднував з політичною. З 1905 р. належав до Української радикально-демократичної партії, із 1908 р. — член позапартійного об'єднання ТУП. У 1911-1914 рр. під псевдонімом С.Волох публікував численні статті в українській пресі, зокрема в „Раді”, „Боротьбі”, редагував педагогічний часопис „Світло”⁵.

У березні 1917 р. В.К.Прокоповича обрали до складу Української Центральної Ради. Тоді ж делегували до Київської губернської земської управи. 15 березня йому виявили високе довіря і рекомендували до складу Київського губернського виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій як представника Тарашанського повіту. Брав участь у з'їзді ТУП 25-26 березня 1917 р., обраний до Тимчасового ЦК Союзу автономістів-федералістів. Учасник Всеукраїнського національного конгресу, на якому був делегований до нового складу УЦР як представник Союзу автономістів-федералістів, а 8 квітня на Перших загальних зборах Української Центральної Ради — до її Комітету. На реорганізаційному з'їзді партії, яка в червні перебрала назву УПСФ, був обраний до її ЦК. 27 червня 1917 р. увійшов до складу комісії із реорганізації Комітету УЦР в Малу Раду, згодом в останній представляв фракцію УПСФ⁶.

Про діяльність В.К.Прокоповича у другій половині 1917 — до середини 1918 р. майже нічого не відомо. В ряді вже згадуваних робіт стверджується, що у січні-квітні він обіймав посаду міністра освіти уряду УНР. Як свідчать матеріали засідань Малої ради, 24 березня 1918 р. прем'єр-міністр В.Голубович запропонував новий склад Ради міністрів. Освітнє відомство очолив есеф В.К.Прокопович⁷. (Л.І.Лікарчук вважає, що його призначено 22 березня 1918 р.⁸). У декларації про діяльність уряду, виголошену на тому ж засіданні, керівник уряду і водночас міністр закордонних справ зупинився на невідкладних завданнях, які належало розв'язати різним міністерствам. Однак про Міносвіти прем'єр не згадав жодним словом⁹.

Уперше на засіданні уряду В.К.Прокопович з'явився 26 березня, востаннє — 29 квітня 1918 р.¹⁰ В'ячеслав Костянтинович певний час не вносив на розгляд уряду питань діяльності свого відомства, вникав у зміст тих проблем, які обговорювалися міністрами. Однак 1 квітня, несподівано для присутніх, він зробив заяву такого змісту: „Минув вже тиждень роботи Кабінету в повному складі і між тим він не виявив свого лица перед громадянством, і ми самі не обмірковували тих основних принципів, які мають координувати нашу роботу; прошу поставити на порядок денний питання про декларацію, негайне складання якої для мене і Шелухина (С.Шелухин — міністр судових справ, соціаліст-самостійник. — Авт.) являється конечною умовою можливості нашої роботи в Кабінеті”. Однак, через відсутність на засіданні прем'єра, питання, підняте В.К.Прокоповичем, не розглядалося¹¹. То ж три наступних засідання (3, 5 і 6 квітня) він не відвідував — замість нього Міністерство освіти в уряді тимчасово представляв товариш міністра освіти П.І.Холодний. В Раді Міністрів появився лише 8 квітня. У цей день він доповів про план роботи освітнього відомства на найближчий час¹². На жаль, віднайти цей документ поки що не вдається. То ж про його зміст, особливо в частині вищої школи, доводиться судити із побічних джерел.

За 7 днів до призначення В.К.Прокоповича міністром освіти, 17 березня 1918 р. на засіданні Ради лекторів Київського українського народного університету було піднято питання про „можливість та необхідність заснування сіті справжніх народних університетів (не наукових. — Авт.) по різних пунктах України, опріч українських університетів нормального університетського типу (класичних. — Авт.)”. У зв'язку з цим обрали відповідну комісію у такому складі: професори О.М.Лук'яненко (голова), В.В.Дуб'янський (секретар), приват-доцент Ф.П.Швець, К.Д.Титаренко з дорученням „перевести справу вироблення сіті українських університетів нормального типу і справжніх народніх”¹³. А вже 20 березня 1918 р. зазначена комісія, на засіданні якої був присутній директор департаменту вищої і

середньої школи Міністерства Ф.П.Сушицький, ухвалила таке рішення: „1. Вважати дуже бажаним, щоб Міністерство освіти взяло на себе ініціативу відкриття у якнайбільшій кількості пунктів України справжніх українських народних університетів, а також українських університетів нормального типу з допомогою місцевих громадських організацій. 2. Вважати раціональним відкриття українських народних університетів нормального типу в першу чергу в Києві, Кам'янці та Катеринославі, а в другу чергу – в Полтаві і Чернігові. 3. Вважати раціональним відкриття справжніх народних університетів в першу чергу в Києві, Житомирі, Холмі, Одесі, Харкові, Полтаві, Чернігові, Сумах, а в другу чергу – в Херсоні, Черкасах, Умані, Ніжині, Вінниці, Кременчузі, Єлизаветграді. 4. Вважати необхідним для відкриття кожного справжнього університету приблизно 200.000 карб., а разово українського університету нормального університетського типу приблизно 2.000.000 карб. (6.000.000 карб. на всі 3 університети нормального університетського типу першої черги та 1.600.000 карб. на всі 8 державних народних університетів першої черги)”¹⁴. Інформацію про це засідання обнародували через українську пресу¹⁵.

Отже, за кілька днів до отримання призначення В.К.Прокоповича на посаду комісія із заснування мережі українських університетів, що функціонувала як громадська структура в Київському українському народному університеті, розробила загальний план університетського будівництва в Україні, який не залишився поза увагою міністра освіти.

Як зазначав Д.І.Дорошенко, за міністра В.К.Прокоповича було звернуто серйозну увагу на українізацію вищих шкіл і „вироблено в цьому напрямку певний план, який був ухвалений в березні 1918 р. в Раді Міністра Нар[одно]ї освіти. Цей план зводиться до таких точок:

1) Заведення лектури укр[аїнської] мови по всіх існуючих вищих школах на Україні обов'язковою для всіх слухачів, без чого не може бути виданий диплом.

2) Поширення кафедр українознавства.

3) Розроблення строків і шляхів поступової українізації всіх вищих шкіл на Україні відповідно до сил укр[аїнських] вчених та можливості неукраїнським вченим вивчити укр[аїнську] мову.

4) Систематична підготовка кадрів нових укр[аїнських] вчених.

5) Вироблення сітки нових державних вищих шкіл на Україні по типу класичних університетів, з перетворенням в першу чергу Укр[аїнського] Нар[одного] Університету в національний з державними правами і на державні кошти.

6) Відкриття нових вищих шкіл на Україні: соціально-професійної в Києві і народнього університету в Києві ж; класичного університету в Кам'янці, а також низки народних в різних губерніяльних містах, в першу чергу в Харкові й Одесі.

7) Планомірне зібрання укр[аїнських] вчених з-за кордону”¹⁶.

Від Міністерства освіти й особисто його керівника прямо залежало чи набуде цей план державної ваги, чи виділить держава необхідні кошти на його реалізацію. Швидко всього його зміст повторював той, про який йшлося на засіданні уряду.

5 квітня 1918 р. до Кам'янця-Подільського прибула офіційна делегація у складі професорів І.М.Ганицького (голова), І.І.Огієнка, В.В.Дуб'янського та інженера К.Д.Титаренка, яким належало на місці вивчити питання про можливість відкриття університетського закладу. Крім дорученої технічної роботи і обміркування разом з місцевою університетською комісією питання про структуру майбутнього університету чисельність студентського контингенту, гості виступили у переповненому міському театрі перед громадськістю із різними актуальними темами. Зокрема, В.В.Дуб'янський поінформував кам'янчан про найближчі плани керівництва української освіти. За його словами, „Міністерство в першу чергу бере на державні кошти університети: Київський, Харківський, Одеський, будучий Подільський (Кам'янець-Подільський. – Авт.). Далі будуть відкриті народні університети: в Полтаві, Чернігові, Житомирі, Катеринославі, Миколаєві, Вінниці і других [містах]. Миж іншим, Міністр освіти, що зараз призначається, – В'ячеслав

Прокопович, багато обіцяє в справі освіти України своєю великою компетентністю і енергією»¹⁷.

З метою удержавлення і пристосування до потреб українського національного відродження російських класичних університетів в Україні В.К.Прокопович створив при Міністерстві освіти спеціальну університетську комісію, до якої увійшли представники університету св.Володимира, Київського українського народного університету і самого міністерства. Головне завдання комісії полягало у виробленні основ і умов об'єднання двох університетів у Києві (російського і українського) в один державний університет св.Володимира з українською викладавкою мовою¹⁸. Питання виявилось вкрай складним, адже ще влітку 1917 р. професура університету св.Володимира відкрито висловила проти „наси́льницької українізації Південної Росії”, запровадження у вищі навчальні заклади української мови¹⁹. 14-17 квітня 1918 р. відбулася нарада представників зазначеного закладу, київських політехніки і духовної академії, Новоросійського університету та Ніжинського історико-філологічного інституту кн.Безбородька, яка проголосила себе з'їздом делегатів вищих шкіл України. Обміркувавши становище російськомовних університетів та інститутів в УНР, він ухвалив рішення, за яким „питання про мову викладання у вищій школі, як і загальне питання про державну мову в Україні, має бути остаточно вирішене тією Установчою владою, яка прийме конституцію країни”. Разом з тим, він висловив свою „глибоку впевненість, що існуючі нині вогнища наукової діяльності будуть збережені в повній недоторканості в інтересах культурного розвитку України, і жодні утиски російської мови у вищій школі не будуть допущені”. Що стосується намірів Міністерства освіти об'єднати два університети у Києві і українізувати Ніжинський історико-філологічний інститут, то ці питання, на думку делегатів, треба розглядати за участю законодавчої влади, „...Реформування вищих навчальних закладів в теперішній час, до створення ... умов (розширення автономії вищих шкіл, залучення до обговорення цих питань Рад університетів й інститутів. — Авт.) з'їзд вважає несвоєчасним і таким, що не відповідає розумінню автономії вищої школи”²⁰.

Зовсім на інших позиціях були представники Київського українського університету, які обстоювали необхідність українізації всіх вищих навчальних закладів, проект якої було розроблено ще при І.М.Степешкові. Вони також мали рахуватися з позицією українського студентства, яке вважало, що „1. Утворення Українського Державного Університету може йти двома шляхами: а) або наданням державности Українському Народному Університетові з залишенням за ним помешкання та майна університету св.Володимира, б) або злукою з Українським Народним Університетом Володимирського університету (св.Володимира. — Авт.). 2. При наданні державности Українському Народному Університетові до нього прилучаються відповідні наукові сили професури та відповідні сили студентства університету св.Володимира. 3. Проведення в життя злуки університетів може бути тільки на принципах переваги Українського Народного Університету. 4. Залишення університету св.Володимира в теперішньому його етапі являється неможливим, бо при пануючому ворожому до українства напрямі в цьому університеті повстане гостра боротьба між професорськими колегіями й обома складами студентства, яка припинить або зовсім знищить культурну діяльність Українського Народного Університету. ... 6. З огляду на широку агітацію російського студентства і хибне тлумачення деяких постанов комісії по утворенню державного українського університету, Міністерство освіти повинно зазначити своє відношення до цієї справи”²¹.

Зрештою, університетська комісія так і не встигла сформулювати які б то не було погоджувальні заяви, залишивши відкритим питання про долю російського університету для комісії із заснування вищих шкіл і наукових інституцій в Україні, яка постала за гетьманату.

Стало зрозуміло, що за реалізацію плану міністру доведеться вести наполегливу боротьбу. На це потрібен був час, сприятливі умови. Але цього всього В.К.Прокопович якраз і не мав. В уряді не було внутрішньої єдності. Становище УЦР залишалося хитким. 27 квітня 1918 р. на засіданні Ради міністрів В'ячеслав Костянтинович виступив із останньою заявою:

„Через те, що досі уряд не опублікував своєї декларації, а значить не виявив досі повного ясного шляху та конкретної програми діяльності; через те, що нинішній Кабінет міністрів не в силі стати на шлях реальної роботи і не виявляє високої здатності до праці; через те, що міністри – члени партії соціалістів-федералістів – не можуть стати до активної участі і впливу в нашій загальній політиці і тим приймають на себе відповідальність за те, до чого вони не можуть прикласти рук, – ми, Шелухін, Чопівський, Прокопович, підлягаючи директиві Головного комітету, виходимо зі складу теперішнього Кабінету, як міністри; – тим часом готові лишитися, як управляючі міністерствами”²².

Через кілька днів Центральної Ради і її влади не стало. 2 травня 1918 р. В.К.Прокопович видав свій останній наказ по Міністерству освіти. „Уступаючи обставинам, за яким стоїть сила, – наголошував экс-міністр, – складаю з себе обов’язки Міністра Освіти. Співробітникам, широкій працею і дружньою допомогою яких я тільки міг вести діло, за що прошу прийняти щире й глибоке подяку, закликаю заховати спокій і провадити далі справу, твердо пам’ятаючи, що не можна ані на хвилину припиняти чи ослаблювати найінтенсивнішу роботу коло організації рідної школи, бо то – основа нашої державності”²³.

Після гетьманського перевороту В.К.Прокоповичу запропонували місце в новому уряді. Та він рішуче відмовився і повернувся до викладацької діяльності. Разом з тим у травні-жовтні 1918 р. працював у складі очолюваної С.Шелухиним політичної комісії Української мирної делегації на переговорах з РСФРР, у президії Всеукраїнського земського союзу²⁴.

За часів Директорії В.К.Прокопович разом із О.Карпинським очолював дипломатичну місію УНР у Польщі. Із січня 1919 р. по квітень 1920 р. керував дипломатичним представництвом у Югославії. Після 28 травня 1920 р. приступив до роботи на посаді Голови Ради Народних Міністрів УНР²⁵. На той час другий рік поспіль функціонував Кам’янець-Подільський державний український університет. На пропозицію ректора КПДУУ професора І.І.Огієнка уряд на чолі з В’ячеславом Костянтиновичем 1 вересня 1920 р. виділив 50 тис. польських марок на придбання у Польщі літератури для фундаментальної бібліотеки навчального закладу²⁶. У жовтні РНМ УНР сприяла збільшенню кількості факультетів університету, прийнявши закон про заснування технічного факультету з 5 підвідділами (геодезії, шляхів, архітектури, електромеханіки, хімічний)²⁷.

У листопаді 1920 р. В’ячеслав Костянтинович емігрував до Польщі разом з урядовими структурами і військом. В еміграції керував Міністерством освіти в першому еміграційному уряді УНР А.М.Лівицького. У 1924 р. переїхав до Парижа, близько співпрацював з С.В.Петлюрою. До 1939 р. був Головою Ради Народних Міністрів УНР. з жовтня 1939 р. по травень 1940 р. – заступником Голови Директорії та Головного Отамана УНР. Редагував часопис „Тризуб”, опублікував низку наукових праць з історії Києва з сфрагістики. Помер у Франції 7 червня 1942 р. і похований поблизу Парижа²⁸.

Таким чином, В.К.Прокопович протягом незначного часу мав змогу прилучитися до університетського будівництва в Україні. За його урядування в Міносвіті було намічено до відкриття ряд державних і народних українських університетів, зроблено спробу об’єднати на українській основі університет св.Володимира і КУНУ, виконано першочергові підготовчі заходи із заснування Кам’янець-Подільського державного українського університету. Прем’єр В’ячеслав Костянтинович разом із урядом сприяв збільшенню спеціальностей, за якими велася підготовка українських фахівців у Кам’янці на Поділлі, збагаченню фондів університетської фундаментальної бібліотеки. Якби не внутрішня слабкість уряду приреченість УЦР навесні 1918 р., успіхи Міносвіті в справі формування національної університетської освіти могли бути вагомішими.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стрельський Г.В. Міністр УНР [Про В.К.Прокоповича] //Український історичний календар. – К., 1995. – С.188; Його ж. Прокопович В’ячеслав Костянтинович //Українські історики XX століття: Бібліографічний довідник. Серія „Українські історики”. – Вип.2. ч.І. – Київ, Львів, 2003. – С.272; 2. Прокопович В’ячеслав Костянтинович //Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К.

1998. – С.152-153; 3. Вішка О. Прокопович В'ячеслав Костянтинович //Українська журналістика в іменах. – Вип.5. – Львів, 1998. – С.260-262; 4. Прокопович В'ячеслав Костянтинович //Лікарчук Л.І. Міністри освіти України: [Монографія]. У двох томах. – Т.1. – К., 2002. – С.48-51; 5. Р.М. Прокопович В'ячеслав //Енциклопедія українознавства: Словникова частина /За ред. В.Кубійовича. – Львів, 1996. – Т.6: Перевид. в Укр. – С.2352; Верстюк В., Осташко Т. Зазначена праця. – С.152; Вішка О. Зазначена праця. – С.260; Лікарчук Л.І. Зазначена праця. – С.48; 6. Прокопович В'ячеслав Костянтинович //Уряди України у XX ст.: Науково-документальне видання /Відп.ред. В.М.Литвин. – К., 2001. – С.181; Верстюк В., Осташко Т. Зазначена праця. – С.152; 7. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – К., 1997. – С.229; 8. Див.: Лікарчук Л.І. Зазначена праця. – С.48; 9. Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.227-228; 10. Див. Там само. – С.233, 325; 11. Там само. – С.241; 12. Там само. – С.257; 13. Державний архів міста Києва (ДАМК). – Ф.Р.936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.4-4зв.; 14. Там само. – Арк.6-6зв.; 15. Див.: Відродження: Щоденна безпартійна демократична газета. – Київ. – 1918. – 7 квітня (25 березня). – Ч.10. – С.2; Поділля: Щоденна українська демократична газета. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 2 квітня (20 березня). – Ч.17. – С.2; 16. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923: Документальне наукове видання у 2-х т. – Т.1. – К., 2002. – с.278. 17. Поділля. – 1918. – 9 квітня (27 березня). – Ч.23. – С.3; 18. ДАМК. – Ф.Р.936. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.20.21; 19. Див.: Университетские известия. – 1917. – № 11-12. – С.1-7; 20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі - ЦДАВО) України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.327. – Арк.24зв; 21. Там само. – Спр.336. – Арк.1зв; 22. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.313; 23. ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.5; 24. Уряди України у XX ст. – С.182; 25. Там само. – С.182-183; 26. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.38. – Арк.19-19зв.; 27. Там само. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.89зв.; 28. Верстюк В., Осташко Т. Зазначена праця. – С.152-153; Уряди України у XX ст. – С.183-184.

С.О.Рудько

ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ МИКОЛИ ВАСИЛЕНКА

Особистість Миколи Василенка, визначного історика та громадського діяча, активного учасника Української революції 1917–1920 рр., ще не знайшла широкого висвітлення в історичній літературі. Особливо це стосується дослідження процесу становлення його політичних поглядів. У статті автор на основі архівних матеріалів висвітлив формування суспільно-політичного світогляду Миколи Прокоповича, яке відбувалося у кін. XIX ст.

У сучасній українській історіографії не існує праць, присвячених проблемі становлення суспільно-політичних поглядів Миколи Василенка у кінці XIX ст. Лише епізодичні згадки про цей період життя вченого можна знайти в працях, присвячених відомим науковцям, таким як А.Лазаревський, В.Антонович, В.Іконніков, Д.Петрушевський.

Джерелами для написання статті послужили архівні фонди Інституту рукопису НБУ НАНУ, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України; Центрального державного архіву вищих органів влади України у м. Києві, а також опубліковані спогади самого М.Василенка, його брата, племінниці та дружини Миколи Прокоповича, відомої дослідниці Н.Д.Полонської-Василенко.

М.Василенко народився 3 лютого 1866 р. у с. Есмань Глухівського повіту Чернігівської губернії. Сім'я Василенків жила в патріархальних умовах, які нагадували життя старосвітських поміщиків¹. Середню освіту Микола здобув спочатку в Глухівській прогімназії, а потім Полтавській гімназії (VII і VIII класи). Навчаючись у Полтаві, Василенко вирішує присвятити себе медицині. Його вибір був навіяний тим, що, навчаючись у 8 класі гімназії, він давав приватні уроки синові відомого у Полтаві лікаря Е.Майєра. Останній був вихованцем медичного факультету Дерптського університету. Пообіцявши Миколі рекомендаційні листи до відомого професора Людвіга Штіде, він остаточно визначив наміри юнака². Рекомендація допомогла – Миколу Василенка добре прийняв професор Л.Штіде – відомий у Європі фахівець з анатомії.

Дерптський університет був схожий на середньовічні німецькі університети, оскільки мав широку автономію. Реформи другої половини XIX ст., за якими в університетах Російської імперії запроваджувались жорсткі статuti, не торкнулись його. Студенти

Наукові записки

університету жили своєрідним життям, мали свої корпорації, сувору товариську дисципліну, традиції, які йшли з середніх віків. Студентів російського та українського походження було небагато, й вони об'єднувались в окреме „товариство”. М.Василенко деякий час був секретарем, а пізніше головою цього товариства³.

Поступово у М.Василенка згасає інтерес до медицини і він переходить на історичний факультет. Його науковим керівником став професор О.Брікнер. Оцінюючи його, М.Василенко пише: „Він був глибоким і оригінальним істориком”⁴. Під його керівництвом Микола написав першу свою працю, яка була присвячена земським соборам. Проте вона не була опублікована через від'їзд професора за кордон. Навчаючись на історичному факультеті, М.Василенко в той же час відвідував лекції і практичні заняття з історії російського права І.Енгельмана⁵.

Студентам в Дерпті була доступна заборонена в Росії література. Вони мали змогу вільно виписувати видання соціалістичного змісту, навіть після переїзду до Києва у 1890 р. М.Василенко мав невелику бібліотечку подібних творів⁶. Загалом же хоча серед близьких товаришів М.Василенка і були „народовольці”⁷ він, як і більшість студентів того періоду Дерптського університету, вів себе у політичному відношенні помірковано.

Наприкінці 1880-х рр. уряд посилив русифікацію університету. Ставлення М.Василенка до русифікаторської політики царя Олександра III стало відоме кураторові шкільної округи, професору Капустіну, який не дав згоди залишити його стипендіатом для підготовки до вченого звання⁸. Василенко вирішив продовжити навчання у Києві. Він мав рекомендаційного листа від професора О.Брікнера до професора О.Іконнікова, а завітавши дорогою до Києва на два тижні до Полтави до свого знайомого П.Васькова, отримав від нього рекомендаційного листа до О.Лазаревського⁹.

В Києві Микола Василенко отримав те, чого в науковому відношенні не міг мати в Дерпті: вперше міг безпосередньо зануритись в джерела історії. З задоволенням він став вивчати джерела соціальної і економічної історії України. Крім того, тут М.Василенко отримав у керівники добрих знавців саме соціально-економічної історії – О.Лазаревського, В.Антоновича, І.Лужицького.

Під впливом О.Лазаревського М.Василенко зосередив свою увагу на матеріалах історії форм землеволодіння Лівобережної України. Поступово з цього матеріалу викристалізувалась тема для його дисертації: „Землеволодіння Лівобережної України XVII–XVIII ст.”¹⁰.

У Києві М.Василенко відвідував лекції та семінари М.Владимирського-Буданова, В.Антоновича, В.Іконнікова, І.Лужицького, вивчав джерела історії України, працював у архівах, готувався до магістерських іспитів. В той же час захоплювався громадським і політичним життям¹¹.

У 1892 р. Микола Прокопович одночасно з М.Грушевським почав магістерський іспит в університеті Св. Володимира в Києві. Іспити М.Василенко довів майже до кінця, але через перевтому не зміг здати останній іспит з історії Середньовіччя у професора Ф.Фортинського. через це іспит було відкладено¹².

А.Лазаревський посідав виключне становище в наукових колах Києва, був фактичним редактором „Київської старовини”, і його оселя була значним осередком київського життя. Тут М.Василенко познайомився з видатними науковими і громадськими діячами – О.Левицьким, П.Житецьким, В.Науменком, Е.Ківлицьким, В.Мякотіним. Усі вони були головними співробітниками та членами редакції „Київської старовини”. Микола Прокопович був одразу втягнутий в інтереси цього видання, став його співробітником і залишався ним до ліквідації журналу. „Київську старовину” видавало товариство „Стара громада”, яке об'єднувало старших українських громадських та наукових діячів. М.Василенко незабаром став її членом¹³.

Сам О.Лазаревський до „Старої громади” не належав. Він взагалі не належав до жодної з громадських організацій, крім наукових. М.Василенко завжди глибоко поважав його, і в своїй подальшій науковій роботі прислухався до вченого. Микола Прокопович

завжди вважав себе учнем О.Лазаревського. В статті, присвяченій його пам'яті, він так визначив своє ставлення до нього: „Я приїхав до Києва зовсім мало знайомий з історією України, але завдяки знайомству з О.Лазаревським, його бібліотеці і зібранню рукописів, я став на ґрунт вивчення української історії. Оскільки я вважаю по університету своїм вчителем професора О.Брікнера, і йому зобов'язаний своїм знанням російської історії і методів вивчення її і дослідження, то О.Лазаревського я вважаю своїм другим вчителем, який зосередив мої інтереси на українській історії”¹⁴.

В гуртку О.Лазаревського Микола Прокопович зав'язав тісні дружні відносини, які не слабнули протягом багатьох років. Найбільше враження на нього справили П.Житецький і О.Левицький, перший – своїм великим розумом, сміливими думками і незвичайними аналогіями, другий – цікавими розповідями¹⁵.

„Стара громада” обмежувала свої завдання виключно культурно-просвітніми цілями. Вона, як уже зазначалось, видавала „Київську старовину”, охороняла і підтримувала могилу Т.Шевченка, збирала матеріали для видання українсько-російського словника. Громада видавала твори Т.Шевченка і на отримані кошти підтримувала освіту родичів поета. Велика кількість завдань робила зібрання товариства живим і цікавим, а М.Василенко став одним з його активних членів.

Незадовго до приїзду М.Василенка до Києва журнал „Київська старовина” пережив кілька змін: у 1888 р. помер перший редактор-видавець журналу Ф.Лебедінцев, і видання журналу взяв на себе О.Лашкевич, який був близьким до „Київської старовини”. Журнал трохи „оживився”, були запрошені нові співробітники. Проте так було недовго, і в 1889 р. після смерті О.Лашкевича журнал опинився знову в критичному становищі. Тоді його видання взяла на себе „Стара громада”, яка виділила як юридичного видавця свого члена К.Гамалію, а редактором було обрано В.Науменка¹⁶. Після приїзду до Києва саме в „Київській старовині” М.Василенко почав друкувати свої перші рецензії і замітки. Першою була його рецензія на „Харківський збірник” – літературно-науковий додаток до Харківського календаря на 1890 р., яка була надрукована в XII кн. „Київської старовини”. Тому 1890 р., по суті, можна назвати датою початку наукової діяльності М.Василенка.

В статті, присвяченій В.Науменку як редактору „Київської старовини”, Микола Прокопович так охарактеризував редакційний гурток при журналі: „Більшість співробітників не отримують гонорар, а на участь в журналі дивляться як на суспільну справу. З цього боку важко уявити собі другу ідейну справу, яку б безкорисно, з таким завзяттям і наполегливістю виконували так довго... Редакція „Київської старовини” являє собою ніби одну сім'ю. Час від часу співробітники збирались на редакційні зібрання. Зібрання закінчувались зазвичай вечерею і носили сімейний характер”¹⁷. З цієї характеристики редакційних зібрань „Київської старовини”, зробленої М.Василенком, видно, який великий вплив мали вони самі на молоду і чужу в новому місті людину, як допомогли вони йому налагодити товариські зв'язки і прикипіти душею до київського життя і його інтересів.

Для співробітників журналу відомий збирач українських старожитностей і меценат В.Тарновський два рази на місяць по суботах організовував зібрання, ініціатором яких був О.Лазаревський. Це не були редакційні зібрання, це були збори співробітників „Київської старовини” у більш широкому складі, ніж в самій редакції. Відбувались розмови на різні теми, які не стосувались журналу, хоча його інтереси завжди були на першому місці. Ділились новинами, інколи сперечались. Тут же виникали літературні плани. Брат В.Тарновського, відомий київський цензор В.Юзефович, жартома називав ці зібрання „Мазепині суботи”, але політичного в них нічого не було. Один тільки раз вирішено було на цьому попросити в генерал-губернатора дозвіл панахиди по Т.Шевченку в Софіївському соборі¹⁸. За рахунок В.Тарновського журнал „Київська старовина” мав змогу вмішувати різні малюнки, гравюри та фотографії¹⁹.

Із менш частих зібрань членів „Київської старовини” Микола Прокопович згадував у своїх спогадах, у зв'язку зі смертю польського історика А.Яблоновського, традиційні щорічні обіди у Н.Молчановського. Ці обіди почались із 1895 р. і припинились зі смертю

Н.Молчановського у 1913 р.²⁰

Іншим центром тодішнього інтелектуального і наукового життя Києва був гурток, який збирався навколо професора І.Луцицького. Талановитий дослідник І.Луцицький в цей час знаходився в zenіті своєї професорської діяльності. Спеціаліст з історії Західної Європи, він не обмежувався тільки нею, а працював також і в галузі історії України, був близький до редакції „Київської старовини”.

Будинок І.Луцицького в Липках, на вулиці Левашівській, став певною мірою інтелектуальним центром, який збирав не тільки киян, але і приїжджих до Києва представників науки і літератури. Серед цього гуртка виділялись на початку 1890-х років Д.Петрушевський, Є.Тарле, близькими були до нього молоді історики, уже викладачі О.Левицький, Е.Ківлицький, Н.Молчановський, В.Мякотін²¹.

Об'єднані спільними культурними, науковими, суспільними інтересами молоді історики утворили гурток з І.Луцицьким на чолі, який отримав назву „бродники”, бо полюбляли здійснювати екскурсії по околицях міста, а також проводити зібрання у різних місцях²². Цікаво, що учасники цього гуртка по-різному розуміли його завдання і характер. Микола Прокопович в листі до В.Мякотіна 24 червня 1897 р. згадував „бродників” такими словами: „Ми задовольняли свої суспільні прагнення хоча б у вигляді тих широких мрій, яких багато у нашу романтичну пору, коли ми гуртком бродників думали перевернути увесь світ”²³. Ясно, що для М.Василенка, В.Мякотіна та ін. в гуртку „бродників” виражалося втілення суспільних прагнень, з гуртком були пов'язані якісь наївні мрії „перевернути увесь світ”. Для інших членів гуртка це суспільне прагнення не мало значення. Так, наприклад, інший „бродник” Д.Петрушевський зовсім по-іншому характеризував гурток: „...молоді історики часто збирались у І.Луцицького, і скоро утворили щось схоже до бродячого клубу, збираючись один в одного і весело проводячи час без будь-яких політичних намірів. Інколи складали смішні вірші, наприклад на М.Владимирського-Буданова з приводу його теорії про колонізацію правого берега Дніпра”²⁴.

Розквіт „бродників” припав на 1894 р. Поступово „бродники” стали роз'їжджатись по Росії. У 1891 р. поїхав до Москви В.Мякотін. По суті гурток став розпадатись з від'їздом І.Луцицького за кордон в 1894 р. Василенко в листі В.Мякотіну 1 травня 1894 р. висловлює дуже цікаві думки з цього приводу: „З від'їздом І.Луцицького за кордон ми, бродники, збираємось якось мало. Можливо чого я дуже боюсь, і мало дійсно свідомого ідейного зв'язку, а вже дуже багато індивідуалізму, бажання заховатися в свій куток, і сидіти там...”²⁵.

В цьому уривку з листа М.Василенка видно основні розбіжності в розумінні змісту „бродницького” союзу. Для частини членів, як Д.Петрушевського, „бродники” були товариством, бродячим клубом, де можна було, не думаючи ні про які суспільні чи політичні справи, відпочити і розв'ятись, для М.Василенка і В.Мякотіна „бродники” повинні були стати основою для створення організації з чіткою дисципліною і солідарністю, організацією, яка могла б в силу своєї згуртованості і внутрішньої дисципліни впливати на суспільне життя. Проте цього не сталося і „бродники” розпались.

Із занепадом „бродників” значення об'єднуючого центру поступово перейшло до М.Василенка. Його брат Костянтин, який у 1895 р. вступив до університету і оселився у Миколи Прокоповича, так описує його тогочасне життя: „Коли я приїхав до Києва, кампанія „бродників” вже розпадалася... Більша частина членів, що залишились у Києві, брали участь у місцевому громадському житті: вони входили головним чином в ті різного роду „ініціативні групи”, які мали на меті впливати на громадськість і сприяти розвитку... і утворювали такі осередки, які притягували б до себе поступові елементи київського суспільства... Складання усякого роду проєктів здебільшого відбувалося на квартирі мого брата. В дні таких засідань наша напівпорожня ідальня наповнялася різними людьми... так я міг стояти в курсі усіх громадських заходів... На цих зібраннях я познайомився з рядом громадських діячів Києва професором І.Луцицьким, Е.Синицьким, В.Александровським, Н.Молчановським та ін.”²⁶.

В гуртку І.Луцицького одразу після приїзду до Києва М.Василенко зустрів особу.

якій судилося було відіграти видатну роль в його житті. Це була молода, на два роки старша за нього, невістка Лучицьких, вдова брата М.Лучицької Марія Требінська. В Києві вона брала участь в усіх тих починаннях, якими жила ліберально-демократична інтелігенція міста. Сама була активним членом Товариства грамотності, в свій час була видавцем „Киевских откликов”. Вона не була пов’язана офіційно ні з якими групами, створила навколо себе широке коло друзів, в яке увійшла значна частина „бродників” І.Лучицького, особливо близькі до неї були О.Левицький, Н.Молчановський, В.Мякотін і особливо М.Василенко²⁷. Ось що про неї пише дочка К.Василенка Ніна: „Жива, розумна і добре освічена Марія Миколаївна звернула на себе увагу Миколи Прокоповича і між ними виникла багаторічна глибока і тісна дружба. Ні для кого не було секретом, що фактично вони були чоловіком і дружиною, хоча офіційно відносин не оформляли”²⁸.

Більшість членів гуртка І.Лучицького йшли одним шляхом в подальшому житті і діяльності: ми зустрічаємо їх на чолі тих культурно-освітніх осередків, які створила київська громадськість - Товариства грамотності, Товариства сприяння народній освіті, „Літературно-артистичного товариства”, багато з них виявилось дієвими співробітниками газет ліберального напрямку таких як „Киевские отклики”, „Киевская мысль”.

Таким чином, в перші ж роки перебування в Києві М.Василенко налагодив дружні зв’язки, які незмінно підтримував до кінця життя.

В листі до Д.Петрушевського 25 квітня 1912 р. Микола Прокопович так висловив своє ставлення до їх дружби: „Для мене також ваш приїзд і час проведений з вами разом був виключно хорошим часом. Очевидно те, що закладене в молоді роки для дружби, буває найміцнішим”²⁹.

Між цими двома групами – „Старою громадою” та „Київська старовинаю” і гуртком І.Лучицького став М.Василенко, здобуваючи близьких друзів і там і тут (потрібно відзначити, що деякі – такі як О.Левицький, Е.Ківлицький – належали до обох груп). Але все ж між ними можна побачити розбіжності: перша група зосередила увагу переважно на культурно-національних питаннях, присвячуючи себе вивченню минулого і теперішнього України, і ставлячи за мету підняття національної самосвідомості, національної культури; друга група не обмежувалася рамками українського національного руху і більше тяжіла до загальноросійського ліберально-демократичного руху.

Проте громадська діяльність М.Василенка пішла значно далі мирного просвітництва, і він з перших років перебування у Києві став політичною постаттю у таборі опозиції уряду. Одразу ж після приїзду до Києва Микола Прокопович увійшов до добре законспірованої організації, яка називалась гурток лікаря Фокіна. Вона утворилась в Києві у 1884 р., після студентських заворушень в зв’язку з річницею університету, за ініціатииви студента медика, а пізніше лікаря, асистента відомого в Києві професора Стуковенкова. Ця організація була продовженням „Народної волі”, але її програма піддавалась радикальному перегляду. Ставлячи в майбутньому за мету організацію всеросійської революційної партії, Фокінці звели в своїй організації сувору дисципліну і конспірацію. Керівництво організації було наділене майже диктаторською владою і поповнювалось шляхом кооптації. Другою сходинкою були периферійні гуртки, залучені до політичної революційної програми таємного товариства. Третьою сходинкою були гуртки для широкої гуманітарної самоосвіти, де проводились систематичні заняття, реферати і дискусії. Конспірація була досить суворою, навіть посвячені не знали справжніх імен і прізвищ інших членів товариства. Зібрання і постанови таємного товариства не протоколювали, ніяких записів не дозволялось. Зібрання і гурткові заняття вдома були заборонені. Організація проводила суворий відбір претендентів³⁰.

Ходили також чутки, що використовуючи силу свого впливу і авторитету, Фокін впливав навіть на особисте життя окремих членів організації, що у нього у цьому сенсі існувала своя теорія „революційного підбору”. Так, наприклад, вказували на одруження одного з членів гуртка, пізніше відомого російського економіста, яке сталося ніби за вибору і з дозволу Фокіна³¹.

Наукові записки

Важко уявити, яке місце займав М.Василенко у фокінській організації, в усякому випадку не нижче другої сходинки. Він не любив згадувати про неї, можливо, що тут була звичка до конспірації. Потрапив він до цієї організації, найімовірніше завдячуючи братам Євгену і Леонтію Синицьким. Євген Синицький належав до найближчих товаришів Миколи Прокоповича ще у Дерптському університеті³².

Організація Фокіна була розгромлена поліцією 1892 р., однак частині її членів, зокрема й М.Василенку, пощастило уникнути арешту³³. Повному розпаду організації частково сприяли "чистки", яким піддавались її члени. З їх допомогою організація звільнялась від ненадійних елементів, але разом з тим і перетворювала цих "ненадійних" ображених організацією людей на її ворогів. Ще однією причиною, як вважає М.Василенко, була внутрішня причина – зростання критичного настрою серед членів організації, розчарування і падіння авторитету головного керівника. В середині 1890-х років сам доктор Фокін переїхав до Москви і київський гурток розпався³⁴.

У 1895 р. в Києві було засновано товариство під назвою "Київське літературно-артистичне товариство", яке повинно було об'єднати представників різних видів мистецтва. В його статуті значилось, що вона має право організувати публічні лекції, читання художньо-драматичні вечори, концерти, художні виставки, видавати збірники і окремі твори, організовувати в своєму приміщенні дозволені урядом ігри – шахи, доміно, більярд.

Незабаром серед членів товариства почався розкол – з'явилася опозиція поміркованому, консервативному керівництву, до неї належали М.Василенко, В.Водовозов, М.Бердяєв. Вони хотіли "підірвати товариство" зсередини і взяти до своїх рук керівництво ним. Це була група українського напрямку³⁵.

Отже, вже з перших років перебування в Києві Микола Василенко бере активну участь у громадсько-політичному житті міста. Саме на цей період припадає формування світоглядних позицій вченого, на яких він залишався до революції 1917-1920 рр. М.Василенко, будучи прихильником підняття національної самосвідомості та культури українців, не обмежується рамками українського національного руху, а й симпатизує організаціям, що схилилися до загальноросійського ліберал-демократизму.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління у м. Києві (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.3806 – Оп.2. – Спр.4. – Арк.1; 2. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко і ін. – К., 1991. – С.27; 3. ЦДАВОВУ. – Ф.3806. – О.2. – С.4. – Арк.2; 4. Інститут Рукописів Національної бібліотеки України ім. М.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1252. – Арк.20; 5. ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1241. – Арк.1; 6. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко і ін. – К., 1991. – С.33; 7. ЦДАВОВУ. – Ф.3806. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.7; 8. Там само. – Арк.3; 9. Там само. – Арк.3; 10. Полонська-Василенко Н.Д. Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність // Український історик. – 1966. – №3. – С.41; 11. ЦДАВОВУ. – Ф.3806. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.4; 12. Василенко М.П. Історія мого приват-доцентства // Український історик. – 1966. – Ч.4-3 (11-12). – С.57; 13. Центральний державний архів музеїв літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛ). – Ф.542. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.10-11; 14. ЦДАМЛ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.20; 15. Там само. – Арк.21; 16. Там само. – Арк.25; 17. Там само. – Арк.29-30; 18. Там само. – Арк.31; 19. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко і ін. – К., 1991. – С.44; 20. ЦДАМЛ. – Ф.542. – О.1. – С.44. – Арк.36; 21. Там само. – Арк.43-44; 22. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко і ін. – К., 1991. – С.69; 23. Полонська-Василенко Н.Д. Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність // Український історик. – 1966. – №3. – С.69-70; 24. ЦДАМЛ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.47; 25. Там само. – Арк.48; 26. Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування: В 2 ч. – К., 2002. – Ч.1. – С.181; 27. ЦДАМЛ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.70; 28. Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування: В 2 ч. – К., 2002. – Ч.1. – С.187; 29. ЦДАМЛ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.66; 30. Там само. – Арк.81-82; 31. Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування: В 2 ч. – К., 2002. – Ч.1. – С.183; 32. ЦДАМЛ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.82; 33. Микола Прокопович Василенко / В.В.Вороненко і ін. – К., 1991. – С.77; 34. ЦДАМЛ. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.84-85; 35. Там само. – Арк.225-226.

А.Б. Пономаренко, Л.П. Громова

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В ТВОРЧОСТІ ХУДОЖНЬОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 1917-1918 РР.

Період утвердження і розвитку української державності відзначається пробудженням широкого суспільного інтересу до проблем, пов'язаних з історією української інтелігенції. І це не дивно, оскільки саме вона в концентрованому вигляді відображає історію українського народу та його культури. Особливе місце в структурі інтелігенції належить діячам літератури і мистецтва. На початку XX століття і в період виборювання української державності саме художня інтелігенція відіграла роль політичної еліти суспільства і очолила боротьбу українського народу за національно-державне відродження України. Такий визначний ролі художньої інтелігенції сприяло те, що протягом століть національно-визвольна боротьба українців проявилась у вигляді боротьби за вільний розвиток української культури. Це зумовило зосередження національно-свідомої, опозиційно налаштованої до влади інтелігенції переважно в сфері літератури і мистецтва. Тому закономірно, що після повалення самодержавства в Російській імперії саме діячі української культури стали ініціаторами створення Центральної Ради і взяли найактивнішу участь у суспільно-політичних процесах.

Добре розуміючи, що для розбудови незалежної держави необхідна особлива духовно-моральна атмосфера, художня інтелігенція розгорнула бурхливу діяльність, спрямовану на підвищення національної самосвідомості народних мас. Адже будь-яка ідея має сенс і може бути втілена в життя лише тоді, коли вона оволодіває масами. Для здійснення цього завдання використовувалися різні засоби. Роль діячів української культури революційної доби у розвитку національної освіти, преси, книгодрукування, пропаганді досягнень української культури, збереженні пам'яток архітектури і мистецтва вже знайшли певне висвітлення в науковому доробку сучасних дослідників.

Підняти національну самосвідомість, згуртувати народ в єдиний моноліт для втілення національної ідеї в життя художня інтелігенція намагалась і звичною для неї творчою діяльністю. Дана проблема є малодослідженою, і на висвітленні її деяких аспектів хочемо зупинитися детальніше. Тим паче, що питання згуртування суспільства навколо національної ідеї є дуже актуальним в сучасній Україні. Сьогодні різні політичні сили дбають більше про свої інтереси, в суспільстві посилюється протистояння, а інтереси держави перемістилися на задній план. Об'єднуючим чинником повинна стати українська національна ідея. Її розробкою повинна зайнятися духовна еліта суспільства – інтелігенція, яка, на жаль, ще дуже неспішно втручається в суспільні процеси. З огляду на це, вивчення діяльності художньої інтелігенції, спрямованої на розвиток і поширення української національної ідеї в 1917-1918 рр. є не тільки цікавим, але й корисним.

Історія становлення української національної ідеї свідчить про те, що надзвичайно важливу роль у цьому процесі відіграла художня творчість митців-патріотів. Це пояснюється тим, що художні твори діють безпосередньо на почуття людини, на відміну від науки, яка діє переважно на розум. Почуття ж міцно пов'язані з волею і часто стають її будівником. Суто наукові праці рідко коли безпосередньо впливають на дії людини. До того ж твори літератури і мистецтва сприймаються не тільки освіченими людьми, але й малоосвіченими і навіть неписьменними. Сприйняття мистецького твору не вимагає великого розумового напруження, його зміст добре усвідомлюється людиною. Ось чому "Заповіт" Т. Шевченка з його закликом "Поховайте та вставайте!" і вірш П. Чубинського "Ще не вмерла Україна" мали більше значення для підвищення національної самосвідомості українців, ніж, скажімо, праця М. Костомарова "Две русские народности", в якій автор науково доводив окремішність українського історичного процесу і обстоював самостійність української нації. Тому можна з впевненістю сказати, що твори кращих представників

художньої інтелігенції відігравали і відіграють велику роль у вихованні українського народу, формуванні його менталітету, становленні національних ідеалів і національної свідомості.

З вибухом національно-демократичної революції перед українською інтелігенцією відкрилися великі можливості. Адже тепер вона могла вільно творити, не озираючись на цензуру і всілякі утиски, що чинилися над українським словом за царського режиму. Першою відгукнулася на бурхливі події життя поезія. Поетичні твори були безпосереднім відгуком на національно-визвольну революцію в Україні, і віршоване слово стало виразником і пропагандистом ідей національного відродження.

Найвизначнішим поетом революційної доби був П. Тичина – визнаний класик новітньої української літератури. Він із захопленням зустрів національну революцію. У поемі “Золотий гомін” він дає глибоко поетичний образ пробудження України до національно-державного життя. Митець змальовує Софіївську площу, де в квітах, у музиці й піснях вирує національне свято, де звучать патріотичні промови і здійснюються вгору синьо-жовті прапори. Сам поет стоїть ніби в ролі захопленого глядача. Його поетична мрія пов’язує це свято з великим історичним минулим, огортає його дзвоном Лаври і Софії, як символом тисячолітньої давності українських традицій. Останні рядки поеми сповнені віри в перемогу нації: “Я дужий народ! Я – молодий!”² Саме такий народ зможе подолати всі труднощі і здобути кращу долю. Навесні 1918 р. вийшла перша поетична збірка П. Тичини “Сонячні кларнети”. В ній поет вмістив твори, написані в перший рік національно-визвольних змагань українського народу. П. Тичина сприйняв революційні події як відродження української нації, як вихід її на світову арену. Поет радіє оновленій країні, здобутій волі. Під враженням проголошення третім Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки поет написав рядки, сповнені впевненості у світлому майбутньому Батьківщини: “Від нині – Не буде більше пана у вільній Україні!”³

Україна виборювала свою волю в складних умовах. Ситуація ще більш ускладнилася після жовтневого перевороту в Петрограді. Більшовики проголосили Центральну Раду контрреволюційною і розпочали війну проти України. Різку зміну становища відчув П. Тичина і дав талановитий образ цього трагізму у вірші “Одчиняйте двері...” Змучені люди чекали-виглядали “наречену” – кращу долю, а діждались – прийшла, “всі шляхи в крові”.⁴ Така виявилась страшна безодня між сподіваннями і дійсністю. Зашуміла косою смертю. Доба видається поетові спалахом божевілля, судною годиною. Час радості скінчився, настала звична для історії України трагічна доба. Віру в кращу долю було розп’ято під Крутами. Пам’яті юних героїв, що загинули, захищаючи свободу Батьківщини, П. Тичина присвятив вірш “Пам’яті тридцяти”. “На Аскольдовій могилі України цвіт!” – стверджує автор і сумує з того, що “По кривавій по дорозі Нам іти у світ”.⁵

Із захопленням зустрів національно-визвольну революцію Олександр Олесь (Кандиба). “Яка краса – відродження країни!” – захоплено вигукнув Олександр Олесь ще на початку 1906 р., маючи на увазі перші зрушення українського народу до волі. І ці слова з повним успіхом можна було промовити в період відродження української нації. Олександр Олесь став палким співцем цього відродження, своїми творами закликав людей до боротьби, додавав їм бадьорості та відваги. Поет з гнівом згадує про минуле України, висловлює обурення з того, що український народ так довго терпів неволю і знущання. “Невже не могли ми, крилаті орли, Розбити кайдани і ґрати?” – з гіркотою запитує він.⁶ Та прийшла нарешті довгождана весна, впали ненависні кайдани, і у віршах Олександра Олеся забриніли радісні ноти. Поет вірить у відродження країни, порівнює його з воскресінням Ісуса Христа. “Великдень рідний настає,” – сповіщає він світові, впевнений у тому, що незабаром “воскресне, ожие Велика Україна.”⁷ Мотиви воскресіння України характерні для творчості Олександра Олеся на початку революції. Поезією “Воскресла! Воскресла!” він відгукнувся на проголошення УНР і палко привітав це “друге, ясне воскресіння Христа.”⁸ Олександр Олесь називає благословенною “святую дорогу”, яка через хащі вела до волі і краси. На його думку, національне відродження, яке набирало в ті роки реального змісту у вигляді автономії та національної Української держави, могло забезпечуватись тільки свободою у високому її

розумінні. “Незалежне життя — ось де справжня мета!” — стверджує поет, оскільки лише вільний народ може кувати своє щастя.⁹

Високу оцінку творчості поета дав М. Грушевський. Він називав Олександра Олеся “найбільшим з нині живучих поетів України”. Дійсно, твори О. Олеся високохудожні як за змістом, так і за формою. Вони були висловом почуття більшості національно свідомого українства того часу. В них поет виступив, як палкий патріот, що душою злився з Україною, глибоко переживав кожен момент її національного життя, широко радів успіхам і тяжко сумував з приводу невдач. Завдяки високим мистецьким якостям, твори Олександра Олеся глибоко сприймалися читачами і мали на них великий вплив. Про значення творчості поета яскраво свідчить, дарма що з радянських позицій, літературний критик В. Коряк: “Вплив поезії Олеся в часи революцій був величезний. Це, власне, він організував свідомість тієї інтелігенції, що потім активно боролася у військовій УНР ... проти радянської влади”.¹⁰ А це означає, що поезія Олександра Олеся досягла своєї мети.

З початком національно-визвольної революції в Україні переважають громадсько-патріотичні мотиви і в творчості Г. Чупринки. Свою відданість ідеї національного відродження поет виразив у багатьох віршах, написаних у ті бурхливі роки. Він вірить у відновлення своєї країни, в те, що “Часи насильства та облуди Минули з царством зла і мли”, що тепер “перед нами Прослався довгий вільний шлях”. Невдовзі після створення Центральної Ради Г. Чупринка написав “Гімн”, в якому із захопленням славив Україну, закликав до національної злагоди:

Слава Вкраїні,	Єдність і згода,
Любій Отчині,	Право й свобода —
Слава довіку однині,	Доля найкраща народа! ¹¹

Із наростанням протистояння різних сил в країні в поезії Г. Чупринки зазвучали тривожні мотиви. Він бачить, що в бурхливій суєті, яку створюють різні політичні партії та угруповання, в “непевних мріях та картинах” губиться основна мета національно-визвольної боротьби, і занепокоєний тим, що “кров’ю скроплена країна Синів готує до хреста”.¹² Слово поета закликала до боротьби за свободу і незалежність України, яку Г. Чупринка любив понад усе. У цій боротьбі поет віддав і своє життя. Не залишилось достовірних даних про його участь в антибільшовицькому повстанні на Чернігівщині. Але саме за таким обвинуваченням Г. Чупринка був засуджений у 1919 р. до концентраційного табору, а після другого арешту в 1921 р. — розстріляний.

Значний внесок у справу пропагування ідеї національного відродження України зробив М. Вороний. Поет з піднесенням зустрів початок відродження України весною 1917 р. Широко відомим є вірш М. Вороного “За Україну!”, написаний під враженням розгортання національної революції в країні. В ньому митець закликав народ стати до розбудови незалежної Української держави і до захисту її від ворогів. “Рушаймо, браття, Всі вперед! — звертається до співвітчизників автор. — За Україну, За її долю, за честь і волю, За народ!”¹³ Не дивно, що цей вірш, покладений на музику композитора і хорового диригента Я. Ярославенка, став однією з найулюбленіших пісень січових стрільців, з якою вони йшли в бій за Україну.

Не припинив своєї творчої діяльності у зв’язку з виконанням відповідальних обов’язків генерального секретаря народної освіти І. Стешенко. У своїх поезіях він відгукувався на визначні події національного життя України. Його перу належить слова відомого гімну, що із захопленням співали натовпи народу на українських маніфестаціях:

Гей, не дивуйте, добрії люди,	Вільно зітхнули змучені груди,
Що на Вкраїні повстало, —	Сонечко правди засяло... ¹⁴

В творчості поета В. Самійленка знайшли відображення політичні події революційної доби. На складні стосунки Центральної Ради з Тимчасовим урядом він відгукнувся низкою сатиричних віршів, в яких показав, що й після повалення царизму панівна верхівка не може позбутися імперських стереотипів “єдиної і неділимой” і відмовляє “нородцям” у праві на автономію. “Та невже ж воно годиться, Щоб якийсь хохол-мазниця

“Уряд мав свій крайовий?” – так влучно відбив автор позицію Тимчасового уряду по відношенню до прагнення українського народу бути незалежним у вірші “Над болотом Ієтрограда”.¹⁵ В сатирі “Слова і думки” підкреслюється, що давня політика гноблення іногородців” прикривається тепер словами про волю, рівність і демократію. Поет-сатирик творив літопис політики Тимчасового уряду, а його падіння відзначив гумористичним іршем “Україна тяжко плаче”. “Змовк той голос, що кричав нам Дуже грізно. Щоб не сміли москалями Думать різно”, – радіє В. Самійленко.¹⁶ Всі ці вірші поет друкував у газеті “Народна воля” та сатирично-гумористичному двотижневику “Гедзь” під псевдонімом В. Івєнький.

По всій Україні розправило крила віршоване слово, пробуджене подіями національно-визвольних змагань українського народу. Тогочасні центральні і місцеві українські періодичні видання донесли до нас величезну кількість віршів, написаних як відомими поетами, так і аматорами-початківцями. Всіх їх охопило бажання висловити своє захоплення визволенням України з багатовікової неволі і початком державного будівництва. М. Філянський переконаний у тому, що “буде знов наша країна, як перш, і славна, і єдина”, співував воскресіння України – її відродження – у поезії “Великдень”: “І там, де горн стояв, / Злились кайдани, Тепер над морем хвиль – стоустее “Осанна”.¹⁷ Раділа разом із рідною батьківщиною Л. Волошка, яка видала в 1917 р. збірку своїх поезій “Пісні волі”. “Як Фенікс ізковий, Ти з попелу встала і горда, й міцна”, – привітала вона відродження України.¹⁸ М. Гірня (Грінченко) закликала вільний люд об’єднати зусилля для будівництва нового життя: “Сієднаймось ми На звалищах тюрми”.¹⁹ О. Слісаренко у вірші “Кожне слово, кожному риму на жертвеник кладу” творить молитву і просить у Бога щасливе майбутнє для України. Віслює, що Бог почує його молитву: “Ще здобудуть діти горя свій святий Єрусалим”²⁰ “Зстань, як Лазар, краю мій!” – закликає В. Лашенко.²¹ Власне переконання у перемозі українського народу в національно-визвольній боротьбі висловлює О. Соколовський: “Й хоч росли шляхи колючими тернами, Народе мій, ти дійдеш до мети”.²²

Українська поезія періоду національної революції була безпосереднім відгуком на національно-визвольні процеси в Україні. Вона відображала цілу гаму національних почуттів українського народу і пропагувала українську національну ідею. Бурхливий розвиток українського книгодрукування і різке зростання кількості українських часописів сприяли тому, що літературні твори швидко доходили до читача і безпосередньо впливали на його ідентичність. Українські поети, використовуючи широкі можливості, намагались донести національну ідею до серця кожного українця, викликати бажання боротися за кращу долю країни, здобути і захистити її незалежність. Митці надали національним ідеалам екранного художнього блиску. Сучасним поетам варто наслідувати досвід своїх попередників і своєю літературною діяльністю долучитися до важливої справи пропаганди української національної ідеї, яка б об’єднала і згуртувала наше суспільство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Зубалій О., Рященко Д. Освітній рух в Україні в добу національно-державного відродження (1917-1920) // Український історичний журнал. – 1998. – №3. – С. 12-23; Пономаренко А. Художня інтелігенція і розвиток української преси та книгодрукування в 1917-1918 рр. // Україна: вчора, сьогодні, завтра: збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 198-202; Ковальов Д., Пономаренко А. Участь діячів літератури і мистецтва в культурному будівництві за часів Центральної Ради. // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам’янець-Подільський – К., 1999. – Т. 3 (5). – С. 251-258; Пономаренко А. З історії розвитку українського театрального мистецтва в 1917-1918 рр. // Наукові записки. Т. 18 / Збірник. – К., 2002. – С. 176-182; 2. Тичина П. Золотий годин. – Львів – К., 1922. – С. 54; 3. Нова рада. – 1917. – 10 листопада; 4. Тичина П. Вказана праця. – С. 36; 5. Нова рада. – 1918. – 21 березня; 6. Робітничий ета. – 1917. – 4 квітня; 7. Народна воля. – 1917. – 16 листопада; 8. Нова громада. – 1917. – 17 листопада; 9. Народна воля. – 1917. – 2 листопада; 10. Коряк В. Нарис історії української літератури. Буржуазне письменство. – 1929. – С. 580; 11. Нова рада. – 1917. – 10 травня; 12. Чупринка Г. Благословіння // Шлях. – 1917. – №7. – С. 38; 13. Вороний М. Твори. – К., 1989. – С. 168; 14. Некрологи й спомини. І. М. Стещенко // Наше минуле. – 8. – №2. – С. 160; 15. Самійленко В. Поетичні твори. Прозові твори. – К., 1990. – С. 171; 16. Самійленко В. Вказана праця. – С. 174; 17. Філянський М. Великдень // Шлях. – 1917. – №4. – С. 5; 18. Громадянин. – 1917. – травня; 19. Рідне слово. – 1917. – 29 квітня; 20. Слісаренко О. Кожне слово, кожному риму я на жертвеник

кладу // Шлях. — 1917. — №9-10. — С. 84; 21. Лашенко В. Злато-сині прапори // Літературно-науковий вісник. — 1918. — №2-3. — С. 182; 22. Соколовський О. Вже рік пройшов, як ти розбив кайдани // Літературно-науковий вісник. — 1918. — №2-3. — С. 262.

О. В. Малуца

“ПРОСВІТИ” УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЯК СУБ’ЄКТА НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ 1917 — 1920 РР.

Українське державотворення 1917 — 1920 рр. дало змогу проявити себе інтелігенції, яка сформувалась у процесі національного відродження кінця XVIII—XIX ст. У результаті вона набула рис національного самоусвідомлення, що, у свою чергу, засвідчило піднесення українських народних мас до рівня національної структури.

Соціальний склад еліти різних частин українських земель мав суттєві відмінності. У Лівобережній Україні з 1840 р. вела перед інтелігенція, одну частину якої складали декласовані дворяни, нащадки колишньої козацької старшини, іншу — вихідці із народних низів. У Західноукраїнських землях (підавстрійській Україні) у 1860 — 1870-х рр. заявила про себе перша генерація світської інтелігенції, представлена переважно педагогами та частково — юристами, витoki якої тяглися з родин греко-католицького духовенства. Остання проявила себе в якості фундаторів та активних діячів культурно-освітнього товариства “Просвіта” у Львові. Наслідувала її у ході революції 1905 р. інтелігенція пiдросійської України, якій поступки самодержавства дали змогу заснувати на своїй території одноіменні організації. Праця у товариствах не лише формувала наступників та симпатиків “Просвіти”, а й тих, хто втілював у життя програму організації. Інтелігенція, вихована у “Просвіті”, у період 1917-1920 рр. стала активною функціонеркою українського державотворення. З огляду на це для історичної науки з метою усунення “білих плям” є важливим з’ясування ролі “Просвіти” у формуванні кадрового потенціалу державного будівництва, пов’язане із висвітленням об’єктивної ролі товариства у історіографії не лише як культурно-освітньої організації, а й як учасника політичного життя — суб’єкта національного державотворення 1917 — 1920 рр.

Порушене питання не знайшло висвітлення у науковій літературі, це зумовлювалось передусім тим, що за програмно-організаційними документами товариств всіх регіонів участь у державотворчому процесі та політичному житті не передбачалась, але об’єктивно виявилась. Тому від перших істориків “Просвіти” — її членів і до нашого часу дослідження розповідали про інтелігенцію як засновника та впроваджувача роботи організацій. Так, у працях діячів Львівського товариства І. Белея¹, М. Лозинського², С. Перського³ (С. Шаха) достатньо докладно описується участь інтелігенції західноукраїнських земель у заснуванні та здійсненні праці Львівської “Просвіти”. Лише один із членів Галицької “Просвіти” І. Раковський у своїй статті відзначав, що заслуга “Просвіти” у боротьбі за ідеал самостійної України полягала у тому, що з її допомогою інтелігенція здійснювала освідмлюючу та освітню працю серед народу⁴. У радянський період діяльність “Просвіти” замовчувалась або взагалі спотворювалась, тому порушене нами питання не описувалось у тогочасній літературі. Вітчизняна історіографія у 90-х рр. XX ст. повернулась до питань, що стосувались діяльності інтелігенції у “Просвіті”. Так, В. Пашук⁵, аналізуючи програмно-організаційні документи, показав перетворення Львівської “Просвіти” із цілковито інтелігентської організації у всенародну. Дослідники Л. Євселевський та С. Фарина, описуючи роль “Просвіти” Наддніпрянської України у національному русі 1906 — 1917 рр., прийшли до думки, що важливим напрямком діяльності товариств стало виховання національно свідомої генерації українців для майбутньої розбудови незалежної держави. Історики обмежуються вказівкою відомих прізвищ тодішньої інтелігенції — лідерів просвітянського руху — М. Аркаса, Б. Грінченка, М. Лисенка, І. Степенка, І. Яворницького⁶, не наголошуючи на їх соціальному походженні, як таких, хто втілював талану працю. Таким чином, бачимо, що окреслюючи локальний ареал досліджень,

історіографія торкнулась питання інтелігенції у "Просвітах" досить опосередковано, проблема формування цієї соціальної верстви у організаціях залишилась поза увагою істориків.

Мета нашого дослідження — проаналізувати механізм формування інтелігенції, що підготувала ґрунт та включилась в українське державотворення 1917 — 1920-х рр., у товариствах "Просвіти" всіх етнічних українських земель, визначити роль "Просвіти" у цьому процесі. Для досягнення поставленої мети прагнемо розв'язати наступні завдання: показати механізм формування "організацією своїх послідовників, наступників; зупинитись на тому, як власне інтелігенція проходила вишкіл у товариствах; проаналізувати до яких наслідків у згаданому напрямку привела праця "Просвіти"; визначити роль організацій у формуванні інтелігенції як суб'єкта українського державотворення 1917 — 1920 рр.

Для компактного викладу матеріалу і яскравішого зображення проблеми здійснюватимемо компаративний аналіз, який передбачає співставлення соціального складу товариств як західно-, так і східноукраїнських земель, що перебували відповідно у складі Австро-Угорської та Російської імперій. З цієї метою до уваги беремо весь період існування "Просвіти" від 1868 р. до початку українського державотворення 1917-1920 рр. Для ілюстрування згаданої проблеми у західному регіоні віддаватимемо перевагу Львівській "Просвіті" як найдіяльнішій організації. водночас відзначимо, що виникнення товариств у підавстрійській та підросійській Україні здійснювалось у різні історичні періоди, тому порядок участі їх у описуваних процесах був дещо відмінним.

"Просвіта" як організація, що мала перебрати на себе роль Галицько-Руської матиці, виникла 1868 р. у Львові і на початку передбачала входження до свого складу інтелігенції. Це зумовлювалось формами роботи, якими мало займатись товариство, і виявлялось у високих вступних внесках та у постановці мети, відповідно до котрої передбачалось "пізнання і просвіта" українського народу⁷. Хоча, будучи демократичним утворенням, "Просвіта" ніколи не обмежувала вступ членів, приналежних до інших верств. Вже другим статутом від 1870 р. з формулювання цілей товариства відкидалось слово "пізнання"⁸, до визначення мети першого статуту Львівська "Просвіта" повернулась у програмно-організаційному документі 1876 р.⁹ Однак вступні вкладки до товариства знизила. Крім того, зазнали розширення засоби досягнення мети: від видавничої діяльності популярної літератури для народу товариство перейшло до закладання книгозбірень, читалень, бурс, провадження лекцій, вечорів, виставок, підтримки талановитої молоді стипендіями. У статутах наддніпрянських організацій така динаміка у формулюванні цілей відбувалась лише стосовно поняття національної свідомості. Львівська "Просвіта", як згодом і її філії, читальні, одноіменні товариства у інших регіонах України представляла своїми лавами всі верстви українського суспільства, але провідну організуючу роль відігравала у ній інтелігенція. За нашими підрахунками, у період з 1868 по 1873 р. із 277 членів Галицької "Просвіти" 65% складала інтелігенція, представлена духовенством (28%), педагогами (20%), юристами (17%)¹⁰. Проте вміст інтелігенції у товаристві зменшувався відповідно до зростаючої кількості селян. Так, за перші двадцять років функціонування Львівської централі на початок 1889 р. із 2070 членів 512 складала інтелігенція і 975 осіб селяни¹¹. Зменшення кількості інтелігенції було відчутним і у 6 наступних років роботи товариства (1889 — 1895 рр.). Так, із 4367 осіб, що вступили до львівської "Просвіти" у цей період, 604 особи або 14% належало до інтелігенції, 2389 або 55% — до селянства. Причому серед інтелігенції духовенство переважало над світськими особами, складаючи відповідно 318 та 286 осіб¹². Кількісний розрив між інтелігенцією та селянством зростав з кожним роком, як і чисельність "Просвіти". Частка селянства у західноукраїнських осередках збільшувалась за рахунок регіональних філій та читалень. У Наддніпрянщині серед діячів "Просвіти" була велика кількість робітників, зокрема у Катеринославі — залізничників. Потужний склад селянства серед членів "Просвіти" був цілком закономірним явищем, оскільки в українських землях за імперського панування (Російської та Австро-Угорської монархій) проукраїнськи налаштованої інтелігенції було обмаль. Крім того на неї покладалась лише провідна роль.

основні важелі праці, як і вся діяльність "Просвіти", зорієнтовувались на народні маси, з яких селянство було найчисельнішим. Кількість селянства була великою в осередках тих центральних товариств, які мали змогу засновувати філії та читальні (виняток становили Київське та Одеські товариства, які позбавлялись цього права і включали переважно інтелігенцію). Зауважимо, що у товариствах як піддавстрійської, так і підросійської України, облік членів здійснювався розмежовано: центральною організацією і її філіями та читальнями. Але у західноукраїнських землях існувало одне центральне товариство — Львівське, в українських землях, підвладних Російській імперії — у кожному регіоні своя центральна організація (центри — Київ, Кам'янець-Подільський, Катеринодар, Катеринослав, Мелітополь, Миколаїв, Житомир, Одеса, Чернігів, Новочеркаськ, Грубеши).

Освітня діяльність змусила засновників "Просвіти" "ходити в народ", щоб безпосередньо працювати з ним, а також завойовувати у його середовищі авторитет. Цю місію у західноукраїнських землях на початку виконували священики, світська інтелігенція лише допомагала їм. На місцях з перевагою духовенства, на відміну від світської інтелігенції, яка тоді ще не встигла здобути довіру населення, залишався факт наближеності до народу за походженням та сприйняттям. Тому до початку XX ст. У регіонах провід просвітницької роботи продовжував залишатись у священиків. Багаточисельність духовенства серед діячів "Просвіти" дуже допомогла у пропаганді ідей товариства. Нагальна потреба у громадській роботі, основу якої складала освітня діяльність, сприяла зосередженню у "Просвіті" і великої кількості педагогічних працівників. Часто траплялося так, що вихідці із родин священиків, закінчуючи навчання у духовних закладах, настільки були охоплені процесами національного відродження, що ставали народними вчителями і перекваліфіковувались на освітню діяльність, яка відтоді була їх основною заробітчанською справою.

У західноукраїнських організаціях у період 1868-1920 рр. були репрезентовані генерації 1810-1900-х рр. У східноукраїнських осередках, оскільки своє функціонування ті розпочали після 1905 р., були задіяні постаті більш молодшого віку. Кожне покоління представляло нові погляди, було носієм певного світогляду. Це кардинально не змінювало праці "Просвіти", але сприяло тому, що її осередки акумулювали ідеї, які консолідували народ, каталізували його державотворчі потяги. Завдячуючи наявності строкатого за віковим складом, походженням, освітою, а також політичними поглядами представництва, організації виконували роль певних ідеологічних осередків, в яких відбувалась кристалізація світоглядів, готувались кадри майбутнього українського державотворення. Праця з людьми, визначена як пріоритетна статуту, спонукала до становлення провідників товариства. Тому формування кадрів носило багатовимірний і багатопрофільний характер. Один з вимірів передбачав вишкіл засновників "Просвіти", які втілювали в життя завдання товариства. Інший — підготовку тих, хто мав стати наступниками, носіями ідей "Просвіти". Ці два виміри не знаходили розмежування в діяльності товариства, навпаки — вони постійно поєднувались. "Просвіта", дбаючи про всеверстне українське суспільство, була тією його внутрішньою силою, яка постійно вдосконалювалась, поширюючи свою мережу та закорінюючи структуру серед народних мас.

У кадровій політиці, що впроваджувалась "Просвітою", виділимо три рівні. Перший — передбачав форми вираження праці "Просвіти": лекційну, реферативну роботу, проведення літературно-музичних вечорів, народних свят, влаштування курсів, заснування музеїв, демонстрування вистав, розв'язання економічних питань, тобто організаційну та вербальну діяльність, що не вимагало від об'єктів, включених у процес, досвіду, але сприяло його отриманню, впливав на відродження історичної пам'яті та піднесення свідомості. Для цього була потрібна певна освітня підготовка суб'єктів — інтелігенції, об'єкти, представлені народними масами, отримували ж її у результаті здійснюваних суб'єктами дій. Об'єкти, охоплені національною ідеєю і, маючи певний хист і здібності, могли включатись до праці товариства (артистична, мистецька діяльність), а, головне, — отримували елементарну освіту, залучались до відродження народної культури. Наслідком зробленого було народне, а згодом

національне самоусвідомлення. Підтвердженням успішної праці згаданих структурних одиниць була консолідація навколо осередків відомих етнографів (В. Гнатюк, М. Комаров, В. Шухевич), археологів (М. Біляшівський), археографів (З. Романовський, А. Синявський), композиторів (М. Аркас, І. Воробкевич, О. Кошиць, М. Лисенко, С. Людкевич, К. Стеценко), оперних співаків (О. Мишуга), музичних педагогів (П. Луценко, О. Муравьова), Кобзарів (О. Бородай), акторів (М. Заньковецька, П. Коваленко, В. Носачевський), економістів (М. Порш, В. Садовський).

Другий рівень передбачав поширення знань через друковане слово, а для цього — наявність відповідної освіти та здатності суб'єктів до форм його реалізації — видавничої, перекладацької, літературної праці. Об'єкти не брали безпосередньої участі у створенні продукту, вони лише визначали його тематику своїм попитом та проявляли активність у ознайомленні. У свою чергу, серед видрукованих праць були дві групи — популярна література та шкільні підручники, вплив яких на об'єктів процесу важко переоцінити. Цінність популярної літератури полягала у підсвідомому прищепленні народним масам схильності до читання книжок українською мовою, втраченої у результаті тривалих у часі адміністративних заборон. Підручникові видання рідною мовою давали можливість отримати освіту. Завдячуючи діяльності діячів “Просвіти” у розрізі другого рівня український народ мав відомих редакторів, письменників, літературознавців, мовознавців, перекладачів. Так, в українських землях члени організації здійснювали редагування прогресивних українських періодичних видань (В. Барвінський був редактором “Правди”, “Діла”; О. Барвінський — щоденника “Руслан”; А. Вахнянин — “Правди”; Т. Леонтович співредактором “Зорі Галицької”, В. Шашкевич — “Вечерниць”, “Русалки”, а після складання обов'язків О. Партицьким читанок для селян “Зоря”; Й. Волошиновський “Світової зірниці”; Д. Дорошенко фактичним редактором часопису “Дніпрові хвилі”; К. Дяконов тижневика Катеринославської “Просвіти” — “Добра порада”; М. Маслов редактором-видавцем “Селянського слова”; Ф. Матушевський “Громадської думки”). Завдяки праці “Просвіти” в напрямку випуску україномовних шкільних підручників її діячі змогли проявити себе у якості авторів цих підручників (О. Барвінський - автор підручників з історії; І. Верхратський — з зоології, ботаніки, мінералогії; Т. Глинський — граматики української мови; О. Дейницький — підручників для гімназій з арифметики й геометрії; І. Калинович — шкільних підручників німецької мови; В. Лаврівський - укладач підручника для пожежників; К. Лучаківський — шкільного підручника з класичної філології; Н. Мазепа-Лингалевич автор підручника з соціальної гігієни; О. Партицький — з української мови та літератури для народних шкіл; О. Савицький — підручників з математики та фізики для гімназій), крім того у західноукраїнських землях члени Львівського товариства вели активну перекладацьку діяльність підручкової літератури з іноземних мов (А. Вахнянин переклав з німецької підручник з географії, А. Шанковський пристосував до використання українською мовою підручники німецької мови). Діячі “Просвіти” першими почали розробляти українську наукову термінологію (І. Верхратський працював над природничою термінологією; Є. Озаркевич укладач медичної термінології), укладали словникову літературу (О. Партицький - автор “Німецько-руського словаря” — 1867р., близько 35 тис. тів; Є. Желехівський - автор двотомного “Малорусько-Німецького словника” — 1882 — 386 рр.; М. Комаров - укладач чотиритомного “Словаря російсько-українського” — 1893 — 398 рр.; Є. Тимченко - двотомного “Русско-малорусского словаря” — 1897 — 1899 рр.; І. Науменко та Б. Грінченко - укладачами чотиритомного “Словаря української мови” — 1907 — 1909 рр.; І. Щоголів - укладач “Словника української ентомологічної термінології” — 1918 р.), були перекладачами (І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький з єврейської псалтиря та з грецької Євангелія), письменниками (І. Франко, І. Коцюбинський, Леся Українка, М. Зеров, О. Кандиба).

Третій рівень — освітній, був найвищим серед визначених, оскільки передбачав наявність відповідного фаху і існування україномовного шкільництва. За відсутності державного нагальною стала тривала боротьба діячів “Просвіти” за розв'язання проблеми —

зведення викладання українською мовою та утворення мережі відповідних закладів. Інтелігенція, втілюючи в життя всі напрямки роботи організацій, тісно пов'язувала їх з власною педагогічною працею. Однак у цьому випадку задіяність в освітній сфері вимагала відповідного фаху. Тому, не маючи його, багато-хто з діячів "Просвіти" мусив проходити певні випробування (приміром здавати іспит на викладання предмету чи на право здійснення педагогічної діяльності у закладах відповідного ступеня у західноукраїнських землях — О. Огоновський, Д. Гладилевич, С. Дубравський та ін.; складати екстерном екзамени на звання народного вчителя у підросійській Україні — М. Новицький, Р. Хмара — Катеринославська "Просвіта"). Водночас визначений рівень був найскладнішим, оскільки засновникам товариств, які вперше обрали його для себе, потрібно було створити україномовне середовище, в якому вони мали здійснювати свою працю, а досвіду у цьому у них бракувало, бо виховання в умовах спольщення, онімечення, мадяризації в західноукраїнських землях і зросійщення у східних усували всі можливості для його отримання. Освітні системи обох імперій формували слухняних державі громадян.

Про успішність праці "Просвіти" з підготовки кадрів свідчив той факт, що її діячі ставали не лише учителями середніх навчальних закладів, а й викладачами вищих. Багато хто присвятив себе науковій роботі, зокрема члени західноукраїнських організацій були засновниками літературного товариства імені Т. Шевченка, чимало з них по його реформуванню у наукове товариство імені Т. Шевченка стали його дійсними членами у різних галузях наук (О. Барвінський, М. Біляшівський, І. Брик, М. Василенко, І. Верхратський, І. Джиджора, Д. Дорошенко, С. Єфремов, П. Житецький, Б. Іваницький, К. Квітка, О. Корчак-Чепурківський, А. Кримський, К. Левицький, О. Левицький, В. Липинський, К. Лоський, О. Лотоцький, К. Неприцький-Грановський, І. Огієнко, Є. Озаркевич, В. Перетц, В. Радзимовська, В. Різниченко, Ю. Романчук, В. Садовський, Ю. Сіцінський, С. Смаль-Стоцький, І. Стешенко, К. Студинський, І. Фещенко-Чопівський, І. Франко, В. Шухевич, Д. Яворницький, А. Яковлів), що свідчило про те, що їх рівень високо піднявся над рівнем народного учителя.

Особливість третього рівня полягала в тому, що він передбачав систематичний процес набуття освіти народними масами і був тривалим у часі, на відміну від попередніх двох, які зорієнтовувались на мінливу аудиторію. Всі згадані рівні були пов'язані, часто втілювались одними й тими самими діячами, мали подвійний вимір. Ті, хто втілював їх у життя, а була це переважно інтелігенція, не лише підносили освіченість населення та готували послідовників, а й проходили вишкіл, зростаючи від діяча громадської організації до рівня функціонера-державника.

Налагоджена внутрішня структура Львівської "Просвіти", яку запозичили в своїй роботі східноукраїнські організації, а саме: розподіл на секції, комісії, відділи дав змогу охопити підготовкою кадрів всі напрямки суспільного життя. Це дало змогу сучасникам і діячам функціонуючої Львівської "Просвіти" говорити про те, що ведення праці в товаристві здійснюється на зразок крайових установ, міністерств і констатувати той факт, що "Просвіта" стала для галицьких українців своєрідним "Міністерством просвіти", "Галицьким магістратом"¹³, а окремим стверджувати, що це була держава у державі¹⁴.

Формування інтелігенції у товариствах здійснювалось у двох вимірах: культурницькому — за рахунок їх участі у впровадженні форм та методів "Просвіти", визначених програмно-організаційними документами та політичному — активності у політичному житті. Перший вимір передбачав працю осередків у розрізі трьох визначених рівнів, другий — участь у масових рухах (мітингах, вічах, народних святах), які формували свідомість народу та залучали його до політичного життя, участі у партійному житті, а також виборчому процесі. Остання здійснювалась за рахунок реалізації діячами "Просвіти", які практично всі належали до інтелігентських кіл, свого активного та пасивного виборчого права (обирання до Галицького Сейму, Австрійського парламенту у Австро-Угорській імперії, до Державних Дум у Російській та обстоювання там прав українського народу). Політичний вимір сформував у колах інтелігенції ідею національного державотворення і

зумовив боротьбу діячів “Просвіти” за національну державність. У підавстрійській Україні вона почалась раніше, ніж у Наддніпрянщині, але втілення домагань щодо держави відбувалось у зворотньому напрямку. Поєднання культурницького та політичного вимірів у праці товариств обох регіонів підготувало інтелігенцію, що входила до “Просвіти”, до участі у національному державотворенні.

Діячі “Просвіти”, зокрема вихідці з кіл інтелігенції, стали безпосередніми учасниками національних державотворчих процесів. Їх участь реалізовувалась у двох аспектах: повсякденній праці у різних ділянках суспільного життя і політичному функціонуванні — участі у апаратній роботі, керівництві державними справами по всій вертикалі влади. Так, за далеко неповними підрахунками, до складу центральної ради входило 118 діячів “Просвіти”, 45 — до Малої Ради. Склад членів “Просвіти” у центральних урядових структурах за доби Центральної Ради коливався від 30 до 56 %. 31 діяч “Просвіти” був задіяний в управлінні українською державою у центральних виконавчих та судових структурах. У Раді Міністрів Української держави діячі “Просвіти” складали від 6,25% до 38%. До Директорії входили 2 члени Київської “Просвіти” — В. Винниченко (перший голова) та А. Макаренко. Три склади її п'яти урядів, що діяли в Україні, очолювалися діячами “Просвіти” — В. Чехівським, І. Мазепою, В. Прокоповичем. При цьому вміст цих виконавчих органів коливався від 24 до 56 % членів “Просвіти”. Крім того, діячі “Просвіти” входили і до парламенту, яким став трудовий конгрес. Нам, на жаль, з 593 депутатів Наддніпрянщини та 65 депутатів від західноукраїнських земель (за даними І. Фещенка-Чопівського¹⁵) Відомо лише 12 членів “Просвіти”. В уряді ЗУНР склад діячів “Просвіти” коливався від 36% до 47%. Причому членство у різних західноукраїнських осередках “Просвіти” мали 2 голови Державного секретаріату, 1 секретар диктатора, 12 Державних секретарів, 3 уповноважених Диктатора, 12 повітових комісарів. Важливо, що за всіх форм української державності — першої Української Народної Республіки, Української держави, Західноукраїнської Народної Республіки, другої Української Народної Республіки всі міністри освіти (за винятком П. Христюка та А. Артимовича) також були членами “Просвіти”¹⁵.

Із зазначеного приходим до висновку, що механізм формування кадрів організацією був багатограним та всебічним, товариства здійснювали належну підготовку національно свідомих постатей, які стали гідними функціонерами українського державотворення 1917 — 1920 рр. “Просвіта” була для них не просто школою, а й ідейним натхненником та носієм державницької ідеї. Праця товариств з підготовки кадрів, а швидше формування провідників, які мали кермувати визначеними формами роботи, зорганізовувати загальні та спрямовувати до найкращих результатів, стала непроголошеним в програмно-організаційних документах, але об'єктивним завданням “Просвіти”. Обґрунтовуючи зазначене, вважаємо, що перспективою подальших наукових студій є вивчення достеменного внеску “Просвіти” в Українське державотворення 1917 — 1920 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белей І. Двадцять и пять лѣтъ исторіи Товариства “Просвѣты”. — Львів, 1894. — 68 с; 2. Лозинський М. Сорок лѣтъ діяльности “Просвѣты” (В 40-літній ювілей Товариства). — Львів, 1908. — 72 с; 3. Перський С. Популярна історія Товариства “Просвіта” у Львові. — Львів, 1932. — 268 с; 4. Раковский І. “Просвіта” інтелігенція // “Просвіта” до українського народу. — Львів, 1921. — С. 39; 5. Пашук В. Програмно-організаційні документи товариства “Просвіта” // Товариство “Просвіта” у Львові. Статут. / Упор. В. Пашук. — Львів, 1999. — С. 3—21; 6. Євселевський Л., Фарина С. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. — К., 1993. — С. 45; 7. Див.: Перший статут товариства “Просвіта”. 1868 р. // Товариство “Просвіта” у Львові. Статут. — С. 22; 8. Див.: Другий статут товариства “Просвіта”. 1870 р. // Товариство “Просвіта” у Львові. Статут. — С. 26; 9. Третій статут товариства “Просвіта”. 1876 р. Редакція статуту за 1882 р. // Товариство “Просвіта” у Львові. Статут. — С. 36; 10. Підрах. автором за: Члени товариства “Просвіта” // Справозданє зь діялній “Просвѣты” вѣдь часу завязанія товариства — 26 листопада 1868 року, до найновѣйшого часу. — Львів, 1874. — С. 26 — 32; 11. Справозданє зь діяльности центрального Видѣлу Товариства “Просвѣта” за рѣкъ 1888. — Львів, 1889. — С. 6; 12. Підрах. автором за: Справозданє зь діяльности Центрального Видѣлу Товариства “Просвѣта” за рѣкъ 1889. — Львів, 1890. — С. 4.; Справозданє зь діяльности Центрального Видѣлу Товариства “Просвѣта”

р. 1890. — Львів, 1891 — С. 6.; Справозданє з діяльности головного Видѣлу Товариства "Просвѣта" за р. 1891. — Львів, 1892 — С. 4.; Справозданє з діяльности Товариства "Просвѣта" за часъ в. 1 с. 1892 до 31 грудня 1893 року. — Б.м, б.р. — С. 7-8; Справозданє з діяльности Товариства "Просвѣта" за часъ в. 1 с. 1894 до 31 грудня 1895 року. — Б.м, б.р. — С. 5 — 6; 13 Перський С. Названа праця. — С. 78; 14. Див.: Янів В. Всенародність "Просвіти" //Просвіта.— 1993. — березень. — Вип. 8 (102). — С. 5; 15. Див.: Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя // Іван Фещенко-Чопівський. Життєписно-бібліографічний нарис. — Львів, 2000. — С. 139.

О.О. Гавриленко

ВНЕСОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ВИРІШЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПРОБЛЕМИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – ЛЮТИЙ 1918 РР.)

В сучасних умовах становлення незалежної України надзвичайно важливим є процес відродження нашої історії, повернення їй несправедливо забутих або умисно вилучених імен громадських, політичних та культурних діячів. Доба визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр. — одна з найяскравіших сторінок нашого минулого, до якої постійно звертаються представники громадських та культурних кіл суспільства. Проте деякі аспекти цього періоду залишаються ще не повністю дослідженими. До них належить, зокрема, продовольча проблема в Україні в період існування Української Центральної Ради (УЦР) та участь національної інтелігенції в її вирішенні. Історичний досвід розв'язання цієї проблеми може мати не лише наукову, але й практичну цінність для сучасного державотворення.

Однак рівень дослідження продовольчої проблеми в Україні в період 1917-1918 рр. все ще недостатній. В радянській історіографії, зокрема у працях І.Л. Шермана¹, В.І. Понеділка², В.Я. Ревеґука³ розглядалася виключно продовольча політика радянської влади в Україні. З цього ж боку продовольчу ситуацію 1917–1920 рр. розглядає сучасний дослідник В.І. Борисов⁴. Побіжні згадування про розв'язання продовольчої проблеми УНР містять праці О.Л. Копиленка⁵, О.М. Мироненка⁶, В.Ф. Верстюка та Т.С.Осташко⁷. Деякі аспекти цього питання розглядає О.О. Гавриленко⁸. Цікавий матеріал можна знайти в працях та мемуарах діячів Центральної Ради Д.І. Дорошенка⁹, Ф.Л. Фещенка-Чопівського¹⁰.

Дана стаття присвячена розгляду продовольчої ситуації в Україні у березні 1917 – квітні 1918 рр. Завдання статті – проаналізувати роль української інтелігенції у формуванні продовольчої політики Центральної Ради на прикладі її провідних діячів: С.В. Петлюри, Д.І. Дорошенка, М.М. Ковалевського, М.М. Стасюка, І.А. Фещенка-Чопівського, М.О. Савченко-Більського, Х.А. Барановського, К.П. Василенка, В.П. Мазуренка, В.Д. Єщенко, М.Ю. Шаповала.

Ініціатива створення Центральної Ради як українського керівного центру належала саме українській інтелігенції¹¹. На характер її діяльності впливали також і політичні партії того часу, її фракції утворювались за партійним принципом¹². Вищеназвані особи були визначними представниками української творчої та технічної інтелігенції і водночас репрезентували впливові політичні партії.

Так, С.В. Петлюра (1879 – 1926), один з найвизначніших провідників революційної інтелігенції, журналіст та редактор і інженер-технолог В.П. Мазуренко (1877 - ?) належали до УСДРП. УПСР, наймасовішу партію того часу, репрезентували її лідер та голова Всеукраїнської селянської спілки, відомий представник українського кооперативного руху М.М. Ковалевський (1892 – 1957), один з провідних українських істориків Д.І. Дорошенко (1882 – 1951), поет-публіцист, редактор літературно-мистецького журналу "Українська хата" М.Ю. Шаповал (1882–1936), випускник Петербурзького гірничого інституту, кооператор М.М. Стасюк (роки життя невідомі). Інженер-залізничник В.Д. Єщенко (1878 - ?) належав до УНП, згодом УПСС. К.П. Василенко (1877 - 1941), журналіст, юрист за фахом, брат відомого українського історика держави та права М. Василенка, очолював київський обласний комітет РСДРП (меншовиків). Засновник і голова Союзбанку, голова управи українського народного кооперативного банку, редактор кооперативної газети "Метушня" Х.А. Барановський (1874-

1941) був безпартійним. Цікаво відзначити, що він, виходець з простої селянської родини, не мав змоги отримати освіту, але завдяки природним здібностям посів провідне місце в українському кооперативному русі, написав ряд праць про кооперацію та фінансову систему України¹³.

В різний час ці представники української інтелігенції обіймали керівні посади в Центральній та Малій Радах, генеральному Секретаріатові, різних комісіях. С.В. Петлюра з 15 червня 1917 р. по 18 грудня 1918 р. перебував на посаді генерального секретаря військових справ. М.М. Стасюк був першим генеральним секретарем продовольчих справ (з 15 червня 1917 по 1 серпня 1917), згодом товаришем секретаря продовольчих справ. М.М. Ковалевський 1 листопада 1917 р. був обраний генеральним секретарем (згодом народним міністром) продовольчих справ і перебував на цій посаді до останнього дня існування УЦР. Х.А. Барановський у червні – липні 1917 р. був генеральним секретарем фінансів. В.П. Мазуренко в жовтні був призначений товаришем генерального секретаря торгу і промисловості, в листопаді був обраний товаришем генерального секретаря фінансів, з березня 1918 р. виконував обов'язки міністра фінансів. Генеральним секретарем земельних справ у серпні-листопаді 1917 р. був М.С. Савченко-Більський. В.Д. Єщенко був генеральним секретарем шляхів сполучення у листопаді-грудні 1917 р. На посаді генерального секретаря пошт і телеграфу з грудня 1917 по січень 1918 р. перебував М.Ю. Шаповал. І.А. Фещенко-Чопівський у червні 1917 р. був призначений директором департаменту промисловості в Генеральному секретарстві торгу і промисловості, з лютого 1918 р. став міністром торгу і промисловості. Д.І. Дорошенкові у серпні 1917 р. було доручено сформувати новий склад Генерального Секретаріату, але від головування в уряді він відмовився. К.П. Василенко у вересні-жовтні 1917 р. був генеральним секретарем праці¹⁴. Неодноразово в своїй діяльності вони об'єднували зусилля для вирішення невідкладних економічних питань, які на той час були не менш важливими, ніж політичні.

Саме на цьому наголосив М. Ковалевський 7 травня 1917 р. на третіх загальних зборах УЦР при обговоренні економічної політики Тимчасового уряду відносно України. Під час засідання виникло питання, що вже не раз поставало перед Центральною Радою: чи може вона як коаліційний орган різних партій, кожна з яких має свою економічну програму, вирішувати економічні питання, чи повинна займатися лише політичними справами. М. Ковалевський підкреслив тісний зв'язок політики з економікою і заявив, що без уваги з боку Центральної Ради до економічних питань, її політична програма повисне у повітрі. Під впливом його виступу було вирішено закласти економічну комісію з представників партій, що мають свою економічну програму, а саме: УРДП, УСДРП та УПСР¹⁵.

23 червня 1917 р. на V сесії Центральної Ради було затверджено склад Генерального Секретаріату, до якого входило серед інших генеральне секретарство продовольчих справ на чолі з М. Стасюком¹⁶. На нього покладалися завдання заснувати Всеукраїнський продовольчий комітет, координувати роботу всіх продовольчих органів України, забезпечувати селян потрібним у їх господарстві знаряддям. Як відомо, Тимчасовий уряд відкинув Статут Генерального Секретаріату, затверджений Малою Радою 1 липня 1917 року та виробив так звану "Тимчасову Інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні", яка значно обмежувала його компетенцію. Згідно з інструкцією кількість генеральних секретарств скорочувалася з 14 до 9, серед скасованих було і секретарство продовольчих справ. З огляду на тогочасні обставини було ухвалено прийняти Інструкцію в цілому¹⁷. Але незабаром саме життя довело необхідність створення спеціального українського органу по розв'язанню продовольчої проблеми.

22 липня 1917 р. відбулося засідання комітету Центральної Ради, на якому виступив Д. Дорошенко, який на той час був крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора¹⁸. Він зробив доповідь про катастрофічне становище краю, зруйнованого війною. Особливу увагу Д. Дорошенко звернув на ситуацію з продовольством, яка вкрай загострювалася реквізиційною політикою російського Міністерства хліборобства. "Річ у тому, що розташована була величезна армія, котру сей край мусів годувати. Се було

І. Фещенко-Чопівський згадував про той час: «Помітний був брак реальної керівної сили на місцях, а до того ж появились озброєні банди. Щовечора відлуння пожеж освітлювало далекі околиці. Я, сидючи у Києві, отримував безліч телеграм, депеш з провінціальних цукроварень, гуралень, з фільварків з проханням про допомогу і захист»²⁸. З метою боротьби з пограбуваннями І. Фещенко-Чопівський намагався використовувати загони новосформованого вільного козацтва.

1 листопада 1917 р. VII сесія УЦР затвердила новий склад Генерального Секретаріату, доповнений 6 тимчасовими генеральними комісарами з правами генеральних секретарів. Серед них був і комісар з продовольчих справ М. Ковалевський²⁹. 7 листопада посади тимчасових генеральних комісарів перейменовувались на генеральних секретарів з повними правами.

На продовольчій ситуації також негативно позначилася руїна залізничного транспорту. З листопада 1917 р. кошти на відбудову залізниць майже зовсім перестали виділятися. Катастрофічно зменшився підвіз хліба і вугілля напередодні зими. Це потягло за собою зменшення пайків хліба та вугілля, в тому числі і для самих залізничників. Почався страйк залізничників, внаслідок якого Україна опинилася фактично в умовах блокади.

Генеральний секретар шляхів сполучення В. Єщенко звернувся до начальників залізниць з телеграмою, в якій закликав відновити рух на залізницях і забезпечити постачання армії та населення харчовими продуктами: «Насувається жах смерті, голоду і холоду... Невже ж ми, залізнична демократія, одмовимо допомогти демократії країни, її жінкам і дітям, котрі благають хліба?»³⁰. Протягом листопада – грудня В. Єщенко докладало зусиль для припинення страйку і забезпечення нормального функціонування залізниць. Так, 29 листопада Генеральний Секретаріат на його прохання виніс ухвалу на дозвіл начальникам станцій робити реквізиції вантажів для потреби залізниць: палива, залізних дощок, свічок³¹. 1 грудня В. Єщенко знову звернувся до Генерального Секретаріату з проханням видати службовцям залізниць та шосейних доріг замість грошової оплати харчових та інших продуктів. Було ухвалено задовольнити це прохання після узгодження деталей генеральними секретарями доріг, продовольства та військових справ.

С. Петлюра, перебуваючи на посаді генерального секретаря військових справ, неодноразово брав участь у вирішенні продовольчих питань. 24 листопада 1917 року йому та М. Ковалевському було доручено вжити рішучих заходів проти вивезення хліба з залізничних станцій солдатами та міщанинами з російських губерній³². 29 листопада С. Петлюра доповідав на засіданні Генеральному Секретаріату про заходи, вжиті військовим секретарством для припинення самовільного вивозу хліба з України³³. Як військового секретаря його безпосередньо торкалася справа постачання армії фуражем та провіантом. Питання про забезпечення продовольством Румунського та Південно-Західного фронтів було винесено ним на засідання 12 грудня 1917 р.³⁴. За участю В. Винниченка, С. Петлюрою була складена відозва до воїнів-українців, в якій від імені Генерального Секретаріату запевнялося, що солдати будуть забезпечені всім потрібним: хлібом, одягом, фуражем для коней³⁵.

В середині листопада 1917 р. М. Ковалевський звернувся до губернських продовольчих та земельних комітетів і земств: «Маю відомості, що заготовка хліба в повітах майже припинилась, армія почала голодувати, населення потребляючих міст вмирає від голоду. Становище смертельне. Звертаюсь до вас з категоричним, рішучим проханням і вимаганням: негайно вжити героїчні міри для збільшення поставок, не зупиняючись перед примусовим відбиранням хліба, фуражу та ін. Якщо це моє прохання виконано не буде, то наш край буде розграбований та знищений голодним людом... Закликаю вас вжити всіх засобів або вийти з такого становища.»³⁶

УЦР відновила постачання хліба, фуражу, цукру та іншого продовольства на фронт. 18 грудня М. Ковалевський повідомив Генеральний Секретаріат, що «хлібна криза в Києві ліквідована. Доставлено в Київ 200 тис. пудів хліба. Так само ліквідовано кризу в Чернігівщині, куди хліб послано. Відновлено зносини з Кубанською республікою. З України буде туди послано 100 тис. пудів цукру, взамін Україна отримає 1 млн. пудів пшениці»³⁷.

Тоді ж М. Ковалевський подав на розгляд Генеральному Секретаріатові проект організації Економічного комітету України для координації діяльності окремих секретарств з економічних справ³⁸. Створення цього органу дійсно було необхідним, оскільки питання продовольства торкалися в тій чи іншій мірі майже всі без винятку генеральні секретарства.

Так, протягом листопада – грудня 1917 року товариш генерального секретаря фінансів В. Мазуренко неодноразово ставив на засідання Генерального Секретаріату та Малої Ради питання про продаж на місцях цукру, який на той час неможливо було вивезти до північних губерній, про встановлення подвійної норми цукрових пайків, про введення в Україні цукрової монополії³⁹.

Генеральний секретар пошт і телеграфу М. Шаповал 18 грудня 1917 р. повідомив Генеральний Секретаріат, що за два дні на поштових відділеннях скупчилося 26000 продуктових посилок, що пересилаються з явно спекулятивною метою, і просив дозволу реквізувати їх та передати у розпорядження окружних і повітових комітетів поштово-телеграфних службовців для розподілення їх між працівниками⁴⁰.

30 грудня 1917 р. Генеральним Секретаріатом було прийнято рішення створити спеціальну комісію з представників генеральних секретарств продовольчих, військових справ та шляхів сполучення для постачання хліба і фуражу північним губерніям Росії і фронту⁴¹.

Питання продовольства впливали і на міжнародні відносини⁴². Міжнародна політика УНР в період 1917-1918 рр. позначалася коливаннями між протиборствуючими угрупованнями – Антантою і Четверним союзом. І перші, і другі були зацікавлені у поставках продовольства з України.

У листопаді – грудні 1917 р. у Києві з'явилися представники французької місії, які переслідували мету зберегти Східний фронт. 4 грудня М. Ковалевський доповідав на засіданні Генерального Секретаріату про свою зустріч з ними, в ході якої була зроблена пропозиція з боку Франції щодо постачання Україні транспорту, кредитування і допомоги у продовольчій справі. М. Ковалевський зробив висновок, що "Франція боїться, щоб Україна не попала під вплив Германії і хоче наперед забезпечити собі економічний вплив на Україну"⁴³.

В першій половині грудня до Києва прибув румунський генерал Коанда, який разом з французьким віце-консулом Арке зустрівся з генеральним секретарем міжнародних справ О. Шульгіним і заявив, що "Румунія цілком позбавлена продовольства, що загрожує голодом і його наслідками не лише Румунії, а й українській армії. Щоб запобігти цьому, до Києва прибула з Ясс французька місія на чолі з інтендантом Массо для закупівлі в межах України якомога більше хліба та інших продуктів"⁴⁴. Про бажання французького уряду закупити продовольство в Україні для допомоги Румунії було заявлено і у ноті генерала Табуї від 29 грудня 1917 р.⁴⁵

Але більшовицький наступ на Україну змінив ситуацію для Антанти на гірше. Більшовики теж знаходилися у відчайдушному становищі з продовольством і робили велику ставку на український хліб, цукор, сало та інші продукти. Неспроможна власними силами відстояти свою владу і не отримавши допомоги від союзників, Українська Центральна Рада уклала сепаратний мир з країнами Четверного союзу.

Як відомо, складовою частиною мирного договору було надання Україні військової допомоги у боротьбі з більшовиками в обмін на постачання до Німеччини і Австро-Угорщини великої кількості продовольства. З метою вивчення економічного аспекту договору 14 березня 1918 р. при Раді народних міністрів була утворена державна комісія по товарообміну з Четверним союзом, яка надіялася широкими повноваженнями вести переговори з Центральними державами з економічних питань і підписувати взаємні угоди⁴⁶.

Активну участь в роботі цієї комісії взяли Х. Барановський та І. Феценко-Чопівський. Х. Барановський очолював комісію з експорту продовольства, І. Феценко-Чопівський – комісію імпорту⁴⁷, а з 30 березня – комісію з експорту сировини⁴⁸. Вибір саме І. Феценка-Чопівського на цю посаду був цілком обґрунтований: ще весною 1917 р.

М.С. Грушевський доручив йому підготувати для УЦР матеріал про природні багатства та господарчі можливості України. Результатом цієї роботи з'явилися праці "Природні багатства України" (вийшла друком у 1918 р.). За свідченням самого автора, "Природні багатства...", або ж поширена пізніше "Економічна географія України" слугували довідковим матеріалом для праці українських торгівельних місій за кордоном⁴⁹.

Таким чином, спираючись на наведені факти, можна достатньо аргументовано стверджувати, що продовольча проблема в період УЦР була однією з найважливіших. Вона мала відношення майже до всіх сфер тогочасного економічного та політичного життя країни. Питання продовольства поставали при вирішенні аграрних, військових, дипломатичних та інших проблем. Великий внесок у розв'язання цієї ситуації внесла українська інтелігенція, представники якої грали провідну роль у тогочасному урядові. Подальші архівні розвідки можуть надати новий матеріал для вивчення аспектів продовольчої проблеми в означений період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шерман І.А. З історії продовольчої політики Радянської влади на Україні // Уч. зап.ХДУ. т. 89. – Праці історичного ф-ту. – 1957. – С. 166-177; 2. Понеділко В.І. Про боротьбу Комуністичної партії за хліб у 1918 р. // Український історичний журнал. – 1973. – № 11. – С. 52-56; 3. Ревеґук В.Я. Продовольчі загони України у боротьбі за хліб у 1918 р. // Український історичний журнал. – 1983. – № 3. – С. 34-40.; 4. Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917-1920). – Луганськ, 1991.-130 с.; 5. Копиленко О.Л. Сто днів Центральної Ради. – К., 1992. – 204 с.; 6. МIRONENKO O.M. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 327 с.; 7. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Центральної Ради. – К., 1995. – 254 с.; 8. Гавриленко О.О. Продовольче питання як важливий чинник зовнішньої політики УЦР. // 36. наук. праць. Серія "Історія та географія" – Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. – Харків, 2000. – Вип.6. – С. 129-135; 9. Дорошенко Д.І. Історія України. В двох томах. – Т.1. – К., 2002. – 320 с.; 10. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя: спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. –124 с.; 11. Верстюк В., Осташко Т. Вказана праця. –С. 11,14; 12. Там само. – С. 15; 13. Там само. – С. 50-190; 14. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т. 2. – К., 1997. – С. 351-414; 15. Там само. – Т.1. – С. 83; 16. Там само. – Т. 1 – С. 179; 17. Кудлай О.Б. Боротьба навколо прийняття Тимчасової Інструкції генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні на IV сесії Української Центральної Ради. // Український історичний журнал. – 1997. - № 5. – С. 80-86; 18. Верстюк В., Осташко Т. Вказана праця. С. 87; 19. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 184-185; 20. Там само. – Т. 1 – С. 224; 21. Там само. – Т. 1. – С. 200; 22. Кондратьев Н.Д. Рынок хлебов и его регулирование во время войны и революции. – М., 1991. – С. 59; 23. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 267-268; 24. Там само. – Т. 1. – С. 267; 25. Там само. – Т. 1. – С. 314-315; 26. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1928. В двох томах. – Т. 1. – К., 2002. – С. 116; 27. Там само. – С. – 122; 28. Фещенко-Чопівський І. Вказана праця. – С. 37; 29. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 381; 30. Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 23 листопада; 31. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 486; 32. Там само. – Т. 1. –С. 475;33. Там само. – Т. 1. –С. 486-487; 34. Там само. – Т. 2. –С. 14; 35. Там само. – Т. 1. –С. 500-501; 36. Вісник Генерального Секретаріату УНР. – 1917. – 23 листопада; 37. Українська Центральна Рада. – Т. 2. – С. 42; 38. Там само; 39. Там само. – Т. 1. –С. 480, 488, 527; 40. Там само. – Т. 2. – С. 42; 41. Там само. – Т. 2. – С.79; 42. Гавриленко О.О. Продовольче питання як важливий чинник зовнішньої політики УНР. – С. 129-134; 43. Українська Центральна Рада. – Т. 1. – С. 499-500; 44. Центральний державний архів вищих органів і управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф. 2197. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 12; 45. Городня Н. Україна в системі міжнародних відносин за часів Центральної Ради // Історія України. – 1997. - № 42. – С. 2; 46. ЦДАВО України. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк 47; 47. Там само. – Ф. 2197. – Оп. 1. – Спр. 125 – Арк. 1; 48. Там само. – Ф.2197. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 29; 49. Фещенко-Чопівський І. Вказана праця. – С. 40-42.

В.Г.Бондаренко

УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ВІДРОДЖЕННІ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1917-1918 РР.)

З дореволюційних часів українська інтелігенція відігравала важливу роль у духовному житті суспільства. Вона залишалась єдиною соціальною силою, яка була лідером українського суспільства в період відродження національної державності (1917-1918 рр.) Активну участь брала інтелігенція і в військовому будівництві. Серед військових формувань, які виникли у 1917 р., було і Вільне Козацтво. Інтелігенція не тільки стала соціальною базою

відроджуваного козацтва, але і очолила його. Тому важливо для з'ясування діяльності, ідеології, партійно-політичної орієнтації розглянути участь національної інтелігенції у процесі відродження Українського Вільного Козацтва.

Історіографія проблеми Вільного Козацтва склала цілий напрямок, який у своєму розвитку мав кілька якісних етапів:

- ❖ Перший, міжвоєнний - 20- 30 рр.;
- ❖ Другий, повоєнний - друга половина 40-х - 80-ті рр.;
- ❖ Третій розпочинається із здобуття Україною незалежності на рубежі 90-х рр. і продовжується донині.

У 20 –30-ті роки формуються два напрямки в історіографії : радянський та національно - державницький. У полі зору радянських істориків перебували лише питання про створення і функціонування в Україні Червоної Гвардії, дослідження носили заідеологізований характер. Цінний фактичний матеріал містили публікації у журналі "Літопис революції", у збірниках, присвячених 10-ій річниці Жовтня, у працях А. Горба, А. Дорошенка^{1,2,3}. Водночас у працях, що побачили світ за межами України, порушена проблема розглядалась зовсім в іншій площині. Це були передусім публікації, що належали перу провідних діячів українського національно-визвольного руху - В. Винниченка , П. Христюка, М.Шаповала, І.Мазепи⁴. Паралельно розпочинається вивчення історії Вільного Козацтва (далі В.К.). Біля витоків історіографії В.К. були праці Ю.Тютюнника, А.Жука, О.Доценка та Р.Бориса⁵.

На другому етапі у післявоєнний період еміграційні дослідники історії В.К. не додали загалом нічого нового до наукового доробку своїх попередників. Видані у цей час праці мають переважно науково-популярний характер⁶. У 50 – 80-х рр. радянські історики публікують підсумкові праці, де також міститься цінний фактичний матеріал⁷.

З утворенням незалежної Української держави значно зріс інтерес до історії її війська. Створення організації В.К. стало темою українських істориків В.Голубка, В.Солдатенка, П.Захарченка, М.Кравчука, Г.Гаврилюка, О.Тимошука⁸. З'явилося перше дисертаційне дослідження з історії В.К. - В. Лободаєва⁹. Нині ці роботи відбивають останні досягнення вітчизняної історичної науки щодо проблеми .

Організація В.К. з початку виникнення носила регіональний характер. Тільки у жовтні 1917р. склався керівний центр , але в умовах наростаючої анархії та війни між УНР та більшовицькою Росією він не набув впливовості на місцеві організації В.К. Тому важливим є регіональний аспект у дослідженнях проблеми В.К. Дослідники цієї проблеми від Р.Бориса, О.Бантиш - Каменського і до В.Голубка та В.Лободаєва спираються на історію Звенигородського Коша В.К. Вивчаючи його організацію, розвиток та діяльність, вони роблять висновки та виводять закономірності, розповсюджуючи їх на діяльність В.К. в інших регіонах України. Тому, на наш погляд, важливо подати спільні та відмінні риси його в різних регіонах. Це буде сприяти відтворенню цілісної картини історичного процесу, надасть можливість більш об'єктивно виявити загальні закономірності вільнокозацького руху.

Велике значення у дослідженні загальних закономірностей та регіональних особливостей складають проблеми визначення місця різних соціальних груп та класів у соціальній базі В.К., а також боротьба цих груп та класів за ідеологічний вплив та лідерство у вільнокозацькому русі. Вплив різних установ, створених цими групами та класами, на процес організації та діяльності В.К. Певну роль відіграв і суб'єктивний фактор. Автор статті намагався дослідити соціальну базу В.К. на Півдні України та місце в ній інтелігенції. виявити роль "Просвіт" у процесі організації В.К., показати роль окремих представників інтелігенції у формуванні та діяльності вільнокозацького руху у Південному регіоні.

Проблема соціальної бази в історіографії, на наш погляд, досліджена недостатньо. З самого початку вивчення проблеми дослідники занадто загально визначали соціальну базу, не використовуючи конкретно-соціологічні, статистичні і політологічні методи. Крім того, вони поділились на кілька груп в залежності від своїх поглядів.

Перша група дослідників вважає, що соціальною базою організацій було переважно селянство (З.Стефанів¹⁰, О.Доценко⁵, В.Задоянний⁶, Ю.Кульчицький¹¹, В.Солдатенко¹²), а інші (В.Лободаєв⁹, Г.Папакін¹³) – виключно селянським. Дослідники виходять з теорії безбуржуазності, неповноти та аграрності української нації і в основу дослідження беруть Звенигородський Кіш Вільного Козацтва. Друга група дослідників дотримується іншої позиції, що вільнокозацький рух мав широку соціальну базу (П.Мірчук, М. Шкільник, Д. Дорошенко, Ю. Тамарський, І.Цапко, М. Кравчук, О. Мироненко, В. Голубко¹⁴⁻²¹). П. Захарченко, підтримуючи цю позицію, залишав ініціативу відродження козацтва за селянством. Більш радикальну позицію займав Р. Млиновецький²², який стверджував, що селянство не відіграло великої ролі у формуванні організацій В.К. Ми вважаємо, що з'ясування соціальної бази буде більш об'єктивним і повним при дослідженні регіональних особливостей. З огляду на вище вказане, розглянемо соціальну базу організації В.К. на Півдні України.

Значення міста для національно-визвольних змагань та національного руху багато дослідників вважає недооцінюваним. Наголос на відсталості міського життя царської Росії не повинен затемнювати того факту, що будь-який розвиток цього суспільства відбувався у місті. Міста були адміністративними, культурними і з кінця XIX ст. економічними осередками. "Поширення (якщо не витоки, націоналізму як руху, - пише Е.Д.Сміт, - є переважно міським феноменом, а його головні прибічники є не просто мешканцями міста, але й продуктами контрасту між містом та селом, контрасту, якому судилося відігравати значну роль у суспільній свідомості сучасної епохи"²³. Саме місто, яке передбачало значну соціальну мобільність і створювало конкурентне середовище для середніх класів, зокрема в багатонаціональних містах Східної Європи, відіграло вирішальну роль у появі і ще важливіше - розповсюдженні націоналізму. Це можна сказати і про український національний рух. Український "патріотичний дух" поширювався з Києва, Харкова і Санкт-Петербурга, а не з сільської місцевості на місто²⁴. "Але місто, - писав учасник українського руху в 1907р. - ставши лабораторією обмосковлення українського народу, стає разом з тим і тією кузницею, з якій виховуються перші елементи його національної свідомості"²⁵.

Зародившись на Звенигородщині, у сільській місцевості, В.К. поширилося в містечка, а потім на великі міста - Київ, Полтаву, Чернігів. На Півдні України козацтво відродилось у великих містах - Одесі, Катеринославі і Херсоні, потім поширилося в містечка і сільську місцевість. Це було обумовлено наступними факторами.

Швидкий економічний розвиток Півдня в другій половині XIX ст. був головною причиною того, що в 1897р. український показник урбанізації-13,2% всього населення був вищий, ніж середній показник для Європейської Росії-12,9%. На 1897 р. населення Півдня складало 6295056, міське населення-1319331, % до всього населення 21,0. Для порівняння на Лівобережжі-11,2%, на Правобережжі-9,6%²⁴. Українці серед міського населення Півдня складали 17,5%, але в абсолютних цифрах - 231225. Таким чином, українці Півдня мешкали у великих містах, на відміну від українського населення Лівобережжя та Правобережжя. Тому центрами відродження козацтва стали міста Півдня. Більш докладно зупинимося на них, проаналізувавши міське населення, з яких створювалось В.К. Півдня.

Серед таких прошарків були робітники, дрібні та середні підприємці, службовці та інтелігенція. Південь, ставши промисловим центром у пореформений час, мав велику концентрацію робітничого класу. У 1912 р. половина всієї робочої сили України використовувалася в цьому індустріальному анклаві²⁶. Серед робітників українці складали 25-30%. Вони мали низький освітній рівень, зазнавали масової русифікації. Отже, не могли стати керівниками національного руху. Підприємці Півдня, головним чином дрібні та середні, були політично слабкими, похлихливими, недостатньо національно свідомими. Тільки інтелігенція мала високий освітній та культурний рівень. У країні з масовою неписьменністю й неучтвом кілька тисяч представників інтелігенції були в повному розумінні слова "інтелектом" народу²⁷. Завдяки цьому інтелігенція стала організатором

пейним натхненником, керівником національно-визвольного руху у 1917-1918 рр. на Півдні України.

Про роль інтелігенції О.Шумський писав: "Починаючи з затишних покоїв київських професорів, лікарів, чиновників, адвокатів, письменників та просто збіднілої шляхти, різних їх громад та студентської молоді, формування на цьому програми так званого українського громадянства поширюється в дрібніші міста, на цю ж саму, тільки дрібнішу від київської калібром, категорію суспільства, а далі – через попівсько-учительсько-агрономічні кола йде організація сільських та містечкових просвіт, аматорських гуртків..."²⁸.

Розглянемо становище української інтелігенції напередодні 1917р. За переписом 1897 р. налічувалось лише 24 тис. осіб з якимось ступенем вищої освіти і 17 тис. з середньою спеціальною підготовкою²⁴. Слабкість української інтелігенції добре ілюструють дані перепису про її частку в тих професіях, що зазвичай служили серцевиною національного руху. Лише 16 % юристів, менш як чверть учителів, 10 % письменників і артистів належали 1897 р. до української національності. Зі 127 тис. осіб, зазначених у перепису як такі, що мають професії, пов'язані з розумовою працею, українців було менше третини. Лише поміж тих, хто обіймав посади в земстві та інших місцевих установах (клерки, секретарі тощо), українці становили більшість (57 %)²⁴. Таким чином, українська інтелігенція не була численною, але мала високий рівень національної свідомості. Новонароджена українська інтелігенція мала також матеріальні причини для бажання бачити власні національні інститути. Українські школи, газети та українізована державна служба означали б робочі місця й змінили б правила конкурентного середовища на її користь. Для досягнення своїх цілей їй належало мобілізувати сили, що були в її розпорядженні, - народ, оскільки, крім цього, вона не мала нічого. "...Новій буржуазно-націоналістичній інтелігенції належало залучити маси до історії..."²⁹.

Українська інтелігенція виховувалась на історії та ідеалах козацького минулого України. Ідеологія національного руху також формувалась під впливом національного міфу про козацтво. Внаслідок цього вона взяла активну участь у відродженні козацтва 1917-1918 рр., та стала його соціальною базою. Про це свідчать факти зародження вільнокозацького руху в Одесі. Першими учасниками були молоді люди з "Союзу Української Молоді". Вони у кінці березня 1917 р. в Одесі піднялися на боротьбу. До складу Союзу входили семінаристи, гімназисти і учні середніх навчальних закладів, разом - 500 осіб. У квітні із "Союзу Української Молоді" виділилась група, що заснувала "Одеську Січ". Український Військовий Комітет на чолі з Іваном Луценком – членом Генеральної Ради УВК – дав їм інструктора³⁰. На початок були сформовані дві сотні по 30-40 осіб. Поступово чисельність сотень збільшувалася. Соціальною базою стали робітники, службовці, торговці, ремісники та селяни навколишніх сіл.

Такі ж процеси відбувалися у Катеринославі та на Херсонщині. У Катеринославі більшість учасників В.К. складали робітники, але до організаційної групи входили студент Г.Горобець, агроном (майбутній голова уряду УНР) – Мазепа, лікар – І.Малашко. Названий лікар став організатором та керівником УВК у Луганську та Бахмуті. На Херсонщині організаторами вільнокозацького руху були вчитель І. Бондаренко, письменник Ф. Мелешко³¹.

Важливе місце у розгортанні названого руху зіграли інституції, створені та керовані національною інтелігенцією. головною серед них була «просвіта». На наш погляд, місце "просвіт" у відродженні козацтва досліджено недостатньо. На Катеринославіні "просвіти" збереглися навіть у роки першої світової війни. До них входили національно свідомі робітники, селяни, інтелігенція. У своїй роботі, яка бурхливо розвивалась після лютевської революції, вони використовували історичні традиції козацтва (це подавалось у вигляді виступів з лекціями перед населенням, в театральних виставах, розповсюдженні інформації в газетах), тому не дивно, що члени "просвіт" першими вступали до лав В.К.³².

У Катеринославі "просвіта" була заснована 11 березня, а урочисто відкрита 18 березня 1917 р. І.Мазепа зазначає велике значення діяльності "просвіт" для національного

руху на Катеринославіні: "...поруч з політичним життям катеринославські робітники всюди, де тільки можна, брали активну участь в українському культурно-освітньому русі. особливо енергійно вони працювали в "просвітах", що ще перед революцією 1917 р. повстали в різних селах на периферії Катеринослава, як наприклад Мануйлівка, Діївка, Лоцманська - Кам'янка та інші. майже всі ці "просвіти" склалися переважно з робітників катеринославських заводів..."⁴. В селах, про які згадує І.Мазепа, першими виникли організації В.К., а один із засновників Мануйлівської "просвіти" Ф.Сторубель став отаманом вільного козацтва⁴.

24 березня 1917 р. з ініціативи місцевих робітників і учнів середніх шкіл було створено філію катеринославської "просвіти". В Олександрівську серед засновників "просвіти" були три залізничники та сім поштовиків³². До керівництва "просвіти" ввійшли Ткаченко (як голова), Ю. Магалецький, Скасків, І.Оліфер. Влітку 1917 р. робітники південних залізничних майстерень катеринославської залізниці заснували культурно-освітні організації - курені "Січ" та "Хортиця". Головою куреня "Хортиця" став Іван Корнійович Оліфер, а куреня "Січ" - Костянтин Дмитрович Білашкевич³³. І.Оліфер та К.Білашкевич як представники куренів, брали активну участь у засіданнях повітової ради, міської думи, а І.Оліфер став членом міської ради робітничих та солдатських депутатів³³.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що організаційні форми, назви, напрямки діяльності просвітнянських організацій створювали передумови для організації В.К. в Олександрівську та інших містах та селах півдня.

Велике значення для відродження козацтва у місті та повіті відіграла постать Ю.Магалецького. Як голова повітової ради він активно підтримував організацію В.К. Георгій (Юрій) Магалецький народився в 1877 р., середню художню освіту одержав в Одесі. З 1898 по 1907рр. навчався в академії мистецтв у І. Рєпіна. З 1907 по 1917рр. працював викладачем чистописання і малювання в Олександрівському міському комерційному училищі імені графа С.Ю.Вітте. У 1920 р. емігрував до Львова. Помер 29 жовтня 1935р. Картини Ю.Магалецького присвячені історії запорізького козацтва³⁴.

Не можна не відзначити велику роль ще одного представника інтелігенції лікаря І.Луценка. Іван Митрофанович Луценко народився на Одещині у 1869 р. (за деякими даними - 1864 рік). 1902-1907 рр. Луценко був одним з лідерів української народної партії. Під час першої світової війни - полковник медичної служби російської армії. У квітні 1917 р. став одним з організаторів і першим головою одеської української військової ради, яка ставила за мету сприяння побудові української незалежної держави. Він був також організатором українського військового коша, членом Одеського повітового громадського комітету. 21квітня 1917 р. на військовому національному конгресі його було обрано до складу Української Центральної Ради від Одеси, а на початку червня 1917 р. - членом українського військового комітету. За політичними переконаннями - рішучий поборник самостійності України⁵.

П. Скоропадський у "спогадах" про нього пише: "... у Києві тоді ж я познайомився з якимсь лікарем Луценко. Полтавець представив мені його, як одного з великих організаторів козацтва на півдні України, в Одесі... Луценко видався мені ідеалістом, який намагався у наш час відродити повністю старе козацтво і всю Україну перебудувати на козацький лад..."³⁵. Німецька військова контррозвідка, підбираючи кандидатів на гетьманську посаду весною 1918р., дала таку характеристику: "Скоропадський - аристократ, монархіст, генерал, багатий поміщик, слабовільний, але честолобний; лікар Луценко І. - сильний оратор, уміє повести за собою маси, поміркований соціаліст, щирий українець, прекрасний організатор; Полтавець - з Галичини, політичний авантюрист, готовий на всякі комбінації, якщо принесе йому користь"³⁶. Влітку 1919 р. Луценко загинув у боях за залізничну станцію Антоніни на Волині (за іншими даними, потрапив у більшовицький полон і був розстріляний).

Все сказане дає змогу зробити висновок про те, що українська інтелігенція серед інших класів та груп була значною соціальною базою вільного козацтва. Внаслідок високого рівня освіти та культури, національної свідомості, матеріальної зацікавленості вона стояла

на чолі вільно-козацького руху на півдні України. "Просвіти" як інституції засновані та керовані нею, стали підґрунтям організацій УВК. Велике значення відіграв і суб'єктивний фактор на формування та діяльність В.К. південного регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за жовтень // Літопис революції.-1927.-№5 (26)-№6 (27).-С.235-252; Семенов. Чижов. Октябрьский период - на Звенигородщине // Летопись революции.-1926.-№1(16).-С.90-96; Равич - Черкасский М. Февраль-декабрь 1917г. в Екатеринославе // Летопись революции.-1922.-№1.-С.78-80.; 2. Годы борьбы 1917-1927 гг. - Елисаветград, 1927.-194 с.; Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник статей и воспоминаний.- Днепропетровск, 1927.-292 с.; 1917-1927 гг. Октябрь на Одешине. - Одесса, 1927.-492 с.; 3. Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава в боротьбі за владу Рад. -Б. м, 1933.-76 с.; Дорошенко А. Червона Гвардія Київського Арсеналу жовтень 1917-січень 1918р.- К., 1933.-42 с.; 4. Винниченко В. Відродження нації. В 3х томах -Київ-Відень, 1920. Т.2; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920рр.-Прага, 1921.- Т.1-2.; Шаповал М. Військо і революція.- Прага-Львів, 1923; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917-1920) в 2х томах.-Прага,1942.; 5. Тютюнник Ю. Революційна стихія // Дзвін.-1991.-№8.-С.92-104; Жук А. Вільне козацтво //Український Спиталець.-1923.- Ч.1 (23).- С.56-58; Ч.2 (24).- С.38-40; Ч.9-10 (31-32).- С.41-43; Ч.19-20 (41-42).- С.49-56; Дошенко О. Історія Звенигородського Коша Вільного Козацтва //Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1933 рік.- Львів,1932.-С.85-103; Борис Р. Вільне козацтво. Ідея озброєного народу в 1917р.в Україні. -Львів , 1934.; 6. Ємець В. Українське Вільне козацтво // Українське козацтво.-1974.-№2(28).- С.31-35; Задояний В. Українське Вільне Козацтво і боротьба з московською навалюю //Українське козацтво.-1977.-№1-2.-С.19-23.; 7. Шабатін І. Від скинення царату до влади Рад // 1917-1920 роки на Білоцерківщині.-Біла Церква, 1927.-С.6-22; Гарчев П.І. Червона Гвардія України у Жовтневій революції. -Харків , 1969.-267 с.; 8.Голубко В. Армія УНР 1917-1918рр. (Утворення та боротьба за державу).-Львів, 1997.-С.275; Солдатенко В.Ф., Халю Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917-1918рр.-К., 2002.-398 с.; Захарченко П. Вільне Козацтво у 1917-1918рр.// Історія України.-1998.-№21.-С.1-2; Кравчук М. Організаційно-правові аспекти розвитку Вільного Козацтва та його роль у державотворчому процесі України // Нова політика.-1999.-№ 1.- С.10-15; Гаврилюк Г.І. Добровольчі формування у військовій політиці УНР (січень-квітень 1918р.) // Вісник Харківського Університету.-Харків, 1998. Вип..2.- № 401.-С.376-385; Тимошук О.В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918р.).-Харків, 2000.-460 с.; 9. Лободаєв В. Українське Вільне козацтво (1917-1918): Дис...канд. іст. наук. - К.,2001.-216 с.; 10. Стефанів З. Історія Українського війська // Київська Старовина .- 1993.-№4.-С.84, 86, 89, 90, 96.; 11. Кульчицький Ю. Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. -Львів, 2000.-260 с.; 12. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис .- К, 1999.-909 с.; 13. Палакін Г. Отаман Вільного Козацтва // Історія України.-2000.-№1.-С.81-84.; 14. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919).-Торонто, 1940.-263 с.; 15. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність. -Торонто , 1940.-263 с.; 16. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920).-Мюнхен, 1969.; 17. Тамарський Ю.Українське Вільне Козацтво // Вісті комбатанта.-1962.-№1.-С.28-31.; 18. Цапко І. Роля Вільного козацтва у визвольній боротьбі (З нагоди 50-річного Ювілею Українських Збройних Сил.) // Вісті комбатанта.-1967.-№5-6.-С.19-25.; 19. Кравчук М. Збройні Сили Української Народної Республіки //Право України.-1998.-№7.-С.106-110.; 20. Мироненко О. Українське державотворення: не витребуваний потенціал .- К, 1997.-560 с.; 21. Голубко В. Змарнована сила // Наука і суспільство.-1992.-№10-12.-С.24-26.; 22. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918рр. (Про що "історія мовчить").- Торонто, 1970.-Т.1.-571 с.; 1973.-Т.2.-670 с.33.; 23. Anthony D. Smith, 'Nationalism: A Trend Report and Bibliography //Current Sociology, no. 3 (1973).- Р. 68.; 24. Кравченко Б. Суспільні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст: Пер. з англ.-К., 1997.-423 с.-С.22, 25; 25. Степанівський В. Українська політика // Дзвін. Збірник. -К, 1907.-Т.1.-С. 240; 26. Волобуєв М. До проблеми української економіки // Документи українського комунізму.-Нью-Йорк.-1962.-С.176; 20; 27. Martin Malia, "What is the Intelligentsia?" in Richard Pipes (ed.) The Russian Intelligentsia. - New York, 1961 PP. 5-6.; 28. Шумський О. Стара і нова Україна // Червоний шлях.-1923.-№2.-С.99.; 29. Tom Nairn, The Break-up of Britain : Crisis and Neo-Nationalism.- London, 1977. - P.340.; 30. Липа Ю. Одеська "Січ" // Українське козацтво.-1972.-№3.-С.13-14.; 31. Мелешко Ф. Українське Вільне Козацтво в Подосах // Українське козацтво.- 1974.- № 2.; 32. Магалецький Ю. Українська праця в Олександрівську в 1917р. // Календар-Альманах "Дніпро" на 1939.-№1.-Львів, 1938.-С.111-118.; 33. Держ. архів Зап.обл.-Ф.Р.-74.- Оп.1.-Спр.1.-Арк.17; 20.; 34. Забочень М. Художник з Олександрівська // Запорізька Старовина .-Запоріжжя, 1995.-С.73-77.; 35. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917-грудень 1918).-Київ-Філадельфія, 1995.- С.100.; 36. ЦДІАВО України.-Ф.-4547.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.57.

**СПІВПРАЦЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ ТА ГАЛИЦЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПЕРІОД
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ**

Проблема консолідації всіх національних сил у боротьбі за державність є однією з найголовніших в історії українського народу. Феномен української національної революції 1917-1920 рр., що забезпечив хоч і нетривалий, але яскравий зразок державотворення, залишається в центрі уваги історичної науки. Важливим чинником піднесення національно-визвольного руху була активна співпраця українців різних регіонів, головним чином Галичини та Наддніпрянщини, спрямована на будівництво соборної Української держави. Основним підґрунтям розвитку українства, протягом тривалого часу розділеного географічними та політичними кордонами, була національна культура. Саме на базі культурних контактів української інтелігенції Східної Галичини і Наддніпрянської України розвивались консолідаційні процеси націо- та державотворення. Відтак, перед історичною наукою постає завдання з'ясувати основні напрями та форми таких контактів, визначити дієвість співпраці інтелігенції двох основних регіонів та її значення для подальшого розвитку української нації. Необхідність комплексного огляду культурних контактів у ході визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр. обґрунтовується також тим, що в сучасній історичній науці відсутня повна та об'єктивна картина взаємовідносин населення Галичини та Наддніпрянщини, комплексу передумов, що призвели до Злуки. Предметом дослідження стали основні напрями співпраці у різних сферах державного й культурного будівництва. Завданням дослідника було провести аналіз співпраці національної інтелігенції Галичини і Наддніпрянщини у 1917-1918 рр. в галузях громадсько-політичної діяльності, освіти та науки, пропагандистській, релігійній сферах, з'ясувати фактори, що сприяли чи перешкоджали згуртуванню українського народу, визначити роль окремих діячів у консолідаційних процесах.

Проблема є актуальною ще з часів революції, особливо вона дискутувалась у історичній літературі в 1920 - 30-ті рр. У цей час здійснювались публікації документів, спогадів, історичних розвідок та перші спроби створення узагальнюючих праць з історії Української революції. Контакти інтелігенції піддавались суб'єктивній критиці з партійних позицій. Одним із найвизначніших дослідників післявоєнного періоду був І.Лисяк-Рудницький. На його думку, проблема всеукраїнської соборності зводиться в основному до взаємин між Наддніпрянщиною й Галичиною². Сучасний період, що охоплює 1990-і - початок 2000-х рр., характеризується зацікавленістю вчених у дослідженні революційних подій у регіональному, соціальному та культурному плані³. Незважаючи на наявність ряду праць, в яких розглядаються окремі аспекти взаємин інтелігенції, проблема її співпраці потребує більш детального дослідження.

Усвідомлюючи неможливість об'єднання західних і східних земель України на початку XX століття політичним шляхом, передові українські діячі намагались підготувати ґрунт для будівництва самостійної держави. М.Грушевський зазначав: «Обриси будови стояли ясно перед нашими очима - але скільки величезної, різноманітної, довгої праці над їх виконанням! Почавши від вирівнювання тих глибоких ровів, - копаних не завсіди тільки чужими ворожими руками, - що ділили різні частини України, а передусім Галичину, від Великої України, ще більше, ніж цісарські чорно-жовті стовпи. Над всякими різницями - правописними й мовними, політичними й соціальними, - конфесійними упередженнями й побутовими відмінами належало перекинути новий культурний і політичний міст, викуваний в аспекті тої Нової, мужицько-робітничої України, використавши все, що може служити солідарності, монолітності Української Нації»⁴. Протягом XIX та початку XX ст. переважали культурні контакти між українцями Східної Галичини та Наддніпрянщини, що мали двосторонній характер. Створення всеукраїнських за складом та програмними цілями політичних і громадських організацій у роки Першої світової війни свідчило про підготовку

інтелігенції до керівництва процесами національного визволення. Галицька молодь, натхненна ідеями всеукраїнської єдності, із початком світової війни створила частину легіону Українських Січових Стрільців (УСС), якому судилося пропагувати та реально втілювати ці ідеї в життя. На думку багатьох галичан, роки світової війни, незважаючи на невдачу спробу "возз'єднання" українських земель під скіпетром російського царя, стали роками психологічного поєднання всіх українців⁵. Відчуття національної спільності пробуджувало мрії про щасливе майбутнє в єдиній соборній державі, стало основою для процесу державотворення.

Повалення самодержавства та Лютнева революція в Росії створили передумови для швидкого розвитку національної свідомості українців. Питання зміцнення національної єдності та налагодження якнайширших контактів із галицькими українцями гостро стояло вже з перших днів функціонування Центральної Ради та головування у ній М.Грушевського. Галицькі українці, яких доля закинула в часи Першої світової війни у "Велику Україну", взяли активну участь у державному будівництві. Український історик та публіцист, галичанин І.Кедрин (Рудницький) визначив три категорії галичан, які знаходились навесні 1917 р. в Росії та Наддніпрянщині: 1) представники свідомої української інтелігенції, вивезені з Галичини та заслані в різні куточки Російської імперії; 2) галицькі москвофіли, які свідомо покинули Галичину при відступі російських військ; 3) українські військовополонені в австрійській армії. З вибухом революції велика кількість галицьких українців ніби магнітом притягувалась до Києва. Більшість із них залишились в Україні, «включившись усією душею в революційний вир»⁶. На засіданнях УЦР неодноразово обговорювалась «справа з галичанами, які просять директив до корисної праці задля рідного народу»⁷. Багато галичан, не чекаючи офіційних рішень, приступили до роботи в різних державних та громадських інституціях. Стрілець УСС В.Струк, повертаючись із російського полону влітку 1917 р., зустрів у Києві багато знайомих станіславців, які «працювали по українських установах та всякого роду урядах»⁸. Національне відродження в Києві захопило галичан своєю величчю і розмахом. Потреба налагодження контактів між провідниками чи представницькими структурами українців «була конечна, щоби освідомити діячів російської України і українські політичні організації про національно-політичні справи австрійської України і становище австрійських українців в загальних українських справах», - зазначав К.Левицький⁹. Навесні та влітку 1917 р. у Києві сформувались перші громадські організації галицьких та буковинських українців, які перебували в Наддніпрянщині. Першою організувалась студентська молодь у Галицьку Українську Студентську Раду. 25 квітня 1917 р. українське студентство у Відні висловило привітання цій організації та побажало «найкращих успіхів в праці над зорганізованим усього українського студентства для повного національного визволення українського народу»¹⁰. Влітку 1917 р. у Києві було засновано Галицько-Буковинський Комітет допомоги жертвам війни, який опікувався всіма австрійськими українцями на Наддніпрянщині. Заснував і очолив його галичанин, адвокат К.Левицький. З ініціативи Комітету та за сприяння члена Військового генерального комітету В.Кедровського та Генсекретаря військових справ С.Петлюри було організовано "Галицько-Буковинський Курінь Січових Стрільців". До цієї військової частини записували не тільки галичан і буковинців, а й добровольців з усіх частин України. Таким чином, ця формація відразу «стала на всеукраїнському становищі, стала соборницькою не лише думкою, ідеєю, а й фізичним складом»¹¹. У грудні 1917 р. Галицько-Буковинський Комітет реорганізувався у Тимчасову Головну раду галицьких, буковинських і угорських українців. Представницький орган західних українців, що перебували на Наддніпрянщині, виступив із соборницькими лозунгами. Галичани одними з перших висловили свою готовність відстоювати вільну Україну зі зброєю в руках.

За умовами Брестського миру на територію України для допомоги УЦР у боротьбі з більшовиками вводились австрійські та німецькі війська, у числі яких були також і українські січові стрільці (УСС). 28 лютого 1918 р. легіон УСС перейшов Збруч і вперше

ступив на землю УНР неподалік від Кам'янця-Подільського. Тут його зустріла з жовто-блакитними прапорами делегація української армії. Шлях легіону пролягав через Одесу.

Одесити швидко розпізнали в австрійських мундирах своїх братів. Стріляючи, налагодили контакти з "місцевими" галичанами та свідомою українською інтелігенцією. Вони відвідували "Просвіту", редакцію "Молодої України" (серед засновників цієї газети був також галичанин Володимир Мурський). Як згадував Ю.Липа, у ті дні «в великому "Українському клубі" в Одесі одна по одній проходили вечірки з танцями, репрезентативні вечери, вистави»¹². Особливе захоплення викликали УСС в одеської української молоді. Ф.Мелешко, громадсько-політичний діяч із Херсонщини, зазначав, що «Липа правдиво відмітив захоплення свого часу наддніпрянців галичанами. Було воно, і то в широкіх розмірах, на Наддніпрянській Україні. Чи завжди те захоплення йшло на загальну нашу українську користь, то вже інша справа. Наддніпрянці колись вважали галичан за українців першого ґатунку»¹³.

У суперечливому розгортанні революційних подій харизматичною постаттю виглядав митрополит Української греко-католицької церкви (УГКЦ) А.Шептицький. Виходець із польського шляхетського роду, вихований у римо-католицькій вірі, він став свідомим українцем та перейшов до уніатства. Всеукраїнський характер діяльності митрополита Галичини і Буковини ще напередодні Першої світової війни зробив його великим авторитетом для всього українського народу без огляду на віросповідні різниці. Російська окупаційна влада в Галичині, враховуючи це, інтернувала А.Шептицького до Суздаля, подаль від України. Після Лютневої революції у Росії завдяки клопотанням різних впливових осіб він був звільнений із заслання. Наприкінці квітня 1917 р. А.Шептицький прибув до Києва, що викликало пошвавлення у середовищі виселенців-галичан та дебати в УЦР. Візит А.Шептицького до Києва сприяв консолідації місцевої греко-католицької громади, заманіфестував чітку національну орієнтацію УГКЦ, її готовність до співпраці із православною церквою. Це певною мірою вплинуло на руйнування негативного стереотипу у наддніпрянців стосовно унії й позначилося на подальшому зацікавленні особою митрополита Андрея на Наддніпрянщині та навіть появи проекту обрання його патріархом єдиної Української Церкви. Однією з головних проблем Української революції став недооцінка наддніпрянським політичним проводом релігійного фактору. Як справедливо зауважує Б.Андрусишин, «драма полягала в тому, що революція 1917 - 1920 рр. була без церкви, навпаки - часто виступала проти церкви. Церква й народ були в руках духовенства, а революційна інтелігенція була проти духовенства»¹⁴.

Наприкінці вересня 1917 р. демократична інтелігенція Галичини звернулась до австрійських українців із відозвою у справі національної організації: «Се благотворне сонце волі, що зійшло над Дніпром, нехай зігріє і тебе, Український Народ Галицької землі, до нової боротьби за свої права». Відозва закликала домагатись утворення окремої української провінції у складі Австрійської імперії¹⁵. Лозунг української автономії для галицьких і буковинських парламентарів був традиційним протягом останніх 70-и років, але з кінця 1917 р. він почав замінюватись вимогами державного возз'єднання з Наддніпрянщиною. Надзвичайний з'їзд УНДП, який відбувся наприкінці грудня 1917 р. у Львові, одноголосно схвалив заяву у справі домагань українського народу у зв'язку з проголошенням УНР та початком переговорів у Бресті. Текст заяви та вітального листа до УЦР готував С.Рудницький. Він окреслив еволюцію національно-визвольної та соборницької думки в Галичині та підкреслив: «Коли ж проголошено Українську Народну Республіку, нема ні одного свідомого українця в Австро-Угорщині, котрий не бажав би собі з усіх сил прилучення всіх українських земель Австро-Угорщини до Української Народної Республіки»¹⁶.

Галичина жила звістками з України, які приходили із запізненням та в недостатньо об'єктивному викладі. Українська преса у Львові значну частину обсягу віддавала повідомленням про події на Україні, передрукам із київських газет. Газета "Діло" писала

«Становище творців і діячів нової української держави до нас, західної галузи України, міра розумового, чуттєвого й волевого інтересу їх до прикарпатської області українських земель - все те було і є доси одним з предметів цікавості й жури кожного члена нашої вітчизни»¹⁷.

Слід зазначити, що "міра інтересу" наддніпрянських українців значно поступалася галичанській.

Особливий інтерес у галичан викликали особистості керівників УНР. М.Лозинський запевняв земляків, що «до політичного вироблення теперішніх членів українського правительства безперечно причинилося їх жите в Галичині, тутешня практика українського політичного життя. Очевидно, їх побут між нами мав так само вплив на нас - у спільних взаєминах виробляв ся тип новочасного Українця, для якого в національних змаганнях не існують кордони»¹⁸. Таким чином, галицький вплив на національний "зрив" у Наддніпрянщині визнавався західними українцями цілком природним і необхідним.

Ідеалізований образ "воскреслої України" активно створювали у цілих циклах статей відомі галицькі діячі І.Свенцицький¹⁹ та О.Барвінський²⁰. Вони закликали до налагодження якнайширших контактів між українцями, переймання кращих надбань та досвіду національно-державного будівництва, пропагували необхідність перебування галичан на Україні, де «постає центр всего українського життя»²¹.

Серед багатьох проблем, пов'язаних з будівництвом самостійної української держави, особливе місце займала народна освіта. Українська інтелігенція з обох берегів Збруча добре розуміла, що становлення сильної незалежної України неможливе без достатнього числа освічених її громадян, кваліфікованих працівників. Українська школа мала основоположне значення для плетання традицій, що забезпечують єдність нації.

Перші кроки до активної співпраці педагогів з обох берегів Збруча над створенням нової національної школи були зроблені ще за часів Першої світової війни. Участь галичан-педагогів у організації та роботі шкіл у таборах для українців-військовополонених у Німеччині та Австрії сприяла швидкому національному усвідомленню малограмотних наддніпрянців. Значну роль відіграли і Українські Січові Стрільці при організації народних шкіл на окупованій австрійськими військами території Волині у 1916 - 1918 рр.

З перших днів російської революції в Україні активізувався рух за українську школу. У Києві було утворено громадське "Товариство Шкільної Освіти", яке очолив визначний громадський та освітній діяч І.Стешенко. З ініціативи товариства у квітні 1917 р. було скликано перший Всеукраїнський з'їзд учителів, на якому вперше вільно та в національному дусі обговорювались проблеми школи. У серпні відбувся другий з'їзд учителів, який виробив важливі постанови по реформуванню освітньої сфери. Основні засади будівництва нової української школи були сформульовані на основі вивчення досвіду народних земських шкіл Наддніпрянщини, шкіл Галичини та Західної Європи.

Галичани, які в 1917 р. знаходились на Великій Україні як виселенці та військовополонені, з радістю сприйняли перші звістки про будівництво рідної школи, про ініціативи наддніпрянського вчительства. Про київський період діяльності професора І.Свенцицького згадував І.Огієнко у листі до В.Гнатюка: «...недолею був закинений до Києва г-р І.Свенцицький - і українське громадянство дало йому повну змогу продовжувати свою наукову працю; зокрема я завше давав йому всі ті книжки, які тільки мав»²². Завдяки такій підтримці вчений опублікував у Києві невелике дослідження про українську мову²³. І.Свенцицький у Києві виявив ініціативу створення при Народному університеті вечірніх підготовчих курсів та був обраний директором цих курсів²⁴. Повернувшись навесні 1918 р. з Києва до Львова, вчений із захопленням розповідав про успіхи національної освіти²⁵. Багато галичан зголошувалось до учительської праці в Україні, навіть ті, хто не мав спеціальної педагогічної освіти. Потреба в українському вчителіві все одно була великою. Над вирішенням проблеми забезпечення шкіл українськими педагогічними кадрами працювали вчительські курси, новостворені українські гімназії, кафедри педінститутів, новостворена Педагогічна академія, товариства "Просвіти" та інші культурно-освітні заклади та

організації. Серед учнів та студентів - майбутніх педагогів були і галичани. Свідчення про закінчення галицьких шкіл, гімназій, семінарій хоч і не прирівнювались до виданих російським урядом, але давали можливість їх власникам влаштовуватись на навчання чи роботу в освітні та інші інституції.

Не менш важливою і нагальною проблемою нової національної школи була відсутність підручників українською мовою, граматик української мови, посібників та хрестоматій з української літератури. Цю проблему на загальноукраїнському рівні окреслив у галицькій пресі В.Дорошенко. В Галичині такі підручники та посібники, хоч і в обмеженій кількості (багато українських книг було знищено під час російської окупації Галичини), були і окремими партіями проникали в Україну.

В Україні з пробудженням національного життя значно зріс попит на україномовну друковану продукцію. Старі запаси книжок у книгарнях дуже швидко розійшлися. Нові книги видавати було досить тяжко - у видавництвах не було українського шрифту, в достатній кількості друкарських машин, надто дорого коштували переклад, папір. Де українські книгарні у Києві не встигали задовольняти зростаючий попит на книгу. Галицький учитель В.Заклинський писав у листі до брата Богдана: «Знаєш, як купують книжки українські у Києві?! Як розвіднюється, зходяться коло книгарень селяни і чекають як отворять книгарні. Як отворять книгарню, - люди зйдуться, викуплять все, що за ніч надрукували і відходять. І так щодня»²⁷.

З літа 1917 р. нові видавництва й друкарні України почали випускати масовими тиражами сотні найменувань навчально-методичної, художньої, історичної та технічної літератури українською мовою. Зокрема видавництво "Вернигора", засноване "Братством Самостійників", із квітня по вересень 1917 року видало 44 назви книжок і брошур накладом 510500 примірників та 350 тисяч примірників листівок, плакатів і портретів²⁸. Серед перших було видано книги професорів-галичан І.Свенцицького "Основи науки про мову українську", Л.Цегельського "Історія Української держави і боротьба за її відбудовання", І.Крип'якевича "Українське військо". Неоднозначно зустріло помірковане українське громадянство Наддніпрянщини "Катехізм Українця", виданий "Вернигорою". Це був своєрідний маніфест українського самостійництва, вироблений переважно галицькими політиками. Товариство налагодило зв'язки зі львівськими видавництвами, зокрема з друкарнею НТШ, звідки отримувало зразки підручників та суспільно-політичної літератури²⁹.

Галицька преса, яка поступово відроджувалась з воєнної руїни, палко вітала революційні процеси на Україні. Передові та редакційні статті газет "Діло", "Українське слово" та інших із весни 1917 р. були присвячені переважно подіям на Україні. В поезії Т.Тичини революція поставала як символ визволення людини, її злиття із Всесвітом. Вірш молодого поета із захопленням читали в Галичині, вони публікувались на перших сторінках часописів³⁰.

Революція 1917 р. дала сильний імпульс розвитку національної самосвідомості та суспільної активності українського народу. Інтелектуальна еліта стала ініціатором політичного й соціального оновлення України, піднесення національно-культурного руху. Діяльність М.Грушевського на політичному поприщі викликала в середовищі галицької інтелігенції різноманітні відчуття. Багато хто пам'ятав відмову вченого від визнання тез Галичина - український П'ємонт³¹.

Українське наукове товариство у Києві (УНТ), очолюване М.Грушевським, із початком революції активізувало свою діяльність і розпочало практичні кроки по створенню національної Академії наук. Налагоджених зв'язків між товариствами у Києві та Львові до кінця 1918 р. не було. У 1918 р. контакти між НТШ, УНТ та Міністерством освіти (УНР та Української Держави) відбувались на рівні листування між окремими членами, обміну представниками. В.Гнатюк пригадував, що НТШ «висилало делегатів на похорони своїх визначніших членів та письменників», зокрема на похорон І.Нечуя-Левицького³¹.

Прийняття УЦР закону про національно-персональну автономію викликало значний резонанс у Галичині. У газеті "Діло" 13 лютого 1918 р. було проголошено: «На Україні нема національних меншостей!», стверджуючи цим лозунгом скасування становища меншовартості окремих народів та загальнодемократичні принципи нової влади в Україні. Професор І.Свенцицький по поверненню з Києва до Львова у квітні 1918 р. зауважував, що національний мир в Україні ще не став дійсністю: «Національні меншости України йдуть всі, як один муж, против Української Центральної Ради й против української державности», але, незважаючи на це, «...ми всі і уряд української держави маємо не тільки самі вкласти в державне будівництво України всі найкращі сили нашого духу, тіла, серця і характеру - але й подбати про те, щоби не пропадали даром мудрість - шляхетність - сприт - роботоспособність ані одної народности, ані одної верстви, ані одної партії, ані одної людини, що живе на Україні, чи для неї бажала би посвятити працю свого життя»³².

Револуція значно активізувала діяльність творчої інтелігенції України. Уже 12 березня 1917 р. у Києві відбулись перші збори діячів українського театру. Зібрання вирішило провести Всеукраїнську театральну нараду та видавати мистецький часопис. Організаційний комітет по проведенню форуму театральних діячів очолив драматург С.Черкасенко, його секретарем став галицький актор Л.Курбас.

Театр на той час був осередком усього мистецького життя, тому до об'єднавчих процесів, започаткованих театральними діячами, залучались і представники інших мистецьких видів - літератори, композитори, художники, архітектори. 24 квітня 1917 р. був створений Комітет українського національного театру, який оновив програму та склад викладачів драматичної школи ім. Лисенка, запросивши до викладацької праці М.Старицьку й Й.Стадника, Ф.Бурачека, О.Грушевського, Л.Старицьку-Черняхівську³³. Галицького режисера Й.Стадника було призначено директором драматичної народної школи, яка знаходилась у приміщенні 1-ої української гімназії³.

Револуція в Росії та Україні, утворення УЦР та УНР викликали у всіх етнічних українців непереборне прагнення жити в єдиній незалежній Україні. Центром всеукраїнського життя став Київ, а головним нервом - Педагогічний музей, де засідала УЦР. Як зазначав В.Винниченко, «якийсь час Центральна Рада мала служити переважно національним центром, вона мала завдання зібрати всі сили, які мало українство, тиме силами привести маси до національної свідомості; закріпити національні досягнення, а тоді спираючись на це, творити соціальну перебудову в відповідних, наших, національних формах»³⁵. Самостійницькі ідеї, що мали досі поширення переважно на теренах Галичини, отримали можливість стимулювання відповідної ідеології у Наддніпрянщині.

Важливим фактором досягнення всенациональної єдності було психологічне зближення галичан і наддніпрянців, яке проявилось, головним чином, у братанні військових у спільній праці на благо України в державних та громадських інституціях, у створенні військової формації нового типу - Куреню СС, у національно-просвітницькій роботі УСС, у діяльності Д.Дорошенка на окупованій російськими військами території Галичини, у залученості особою А.Шептицького, у масових мітингах, вічах та інших заходах на території України і в Галичині.

Надзвичайно важливим для революції було прагнення політичного возз'єднання Галичини й Наддніпрянщини. Політичний провід українців по обидва боки Збруча прагнув здійснити цю мету еволюційним шляхом, досягнувши спочатку державного статусу для своїх територій. В умовах військового протистояння державницьким прагненням українського народу еволюція об'єднавчих ідей у політичних партіях пішла прискореними темпами. Основні події в Україні березня 1917 - квітня 1918 рр. свідчили про дієву консолідацію українства. Культурні зв'язки Галичини та Наддніпрянщини мали всеукраїнський масштаб, вони охопили більшість українського населення не тільки на цих територіях, а й за їх межами. Рівень співпраці української інтелігенції значно зріс порівняно з довоєнним та продовжував зростати. Кращими зразками досягнення

національно-культурної спільноти є співпраця галичан і наддніпрянців у державних та громадських установах, в освітній та науковій галузях, у створенні спільних військових частин, пропагандистських та мистецьких інституцій.

Важливими сприятливими факторами для розвитку об'єднаних процесів в Україні були: перебування в Наддніпрянщині значного числа західних українців, їх активна участь у революційних процесах; вироблення єдиних принципів побудови національної школи та науки; активна співпраця наукової та художньої інтелігенції над збереженням, пропагандою та примноженням шедеврів рідної культури. Негативними факторами були: тривале перебування українців під впливом чужих культур, що спричинило розвиток відмінних рис ментальності, визначення ворогів і приятелів української національної справи; релігійні суперечки між православними та греко-католиками; неузгодженість дій та поглядів на шляхи державотворення між політичними провідниками Галичини та Наддніпрянщини; посилений вплив більшовицької та білогвардійської пропаганди.

У цілому позитивну роль у організації національно-культурної співпраці відіграли окремі особистості: наддніпрянці М.Грушевський, В.Винниченко, Д.Дорошенко, І.Огієнко, галичани І.Свенцицький, Л.Цегельський, К.Левицький, О.Назарук, Й.Пеленський та інші. Незважаючи на те, що багато з них пережили складну еволюцію поглядів на українське державотворення, вони визначили необхідність активної співпраці всіх національних сил та порозуміння між західними і східними українцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920. - Прага, 1921; Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. - Б.м., 1922.; Винниченко В. Відродження нації. - К.-Відень, 1920. - Ч. 1-3; Бурнатович О. Українська ідеологія революційної доби. - Львів-Відень, 1922; Коберський К. Українське народництво по обох боках Збруча. - Львів-Коломия, 1924; Назарук О. До історії революційного часу на Україні. - Вінніпег, 1924 та ін.; Дорошенко Д. Історія України 1917 - 1923. - У 2-х т. - Ужгород, 1930, 1932 та ін.; 2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. - К., 1994; 3. Рубльов О.С., Рєєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. - К., 1999; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. - К., 1999; Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. - Львів, 1995; Андрусишин Б.І. Західні українці у державному апараті УНР // Наукові записки ІПіЕНД НАН України. - К., 2000. - С. 3 - 10; Гошуляк І. На шляху до Соборної України (до 80-річчя злуки УНР і ЗУНР) // Історія України. - 1999. - № 2. - С. 3 - 4; Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917-1920 рр. - К., 1999; Сеньків М. З історії соборності українських земель 1917-1945 рр. - Дрогобич, 1999; Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). - К., 1999; Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920 рр.). - К., 2001; Чоповський В.Ю. Участь західноукраїнської інтелігенції в національно-визвольному русі (1918-1939 рр.). - К., 2002; Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б. Українська інтелігенція: Здобутки і втрати в державотворчих змаганнях 1917 - 1920 рр. - К., 2003 та ін. 4. Грушевський М. Апостолові праці // Народна творчість та етнографія. - 2001. - № 5 - 6. - С. 72; 5. Український стрілець. - 1920. - 31 грудня; 6. Кедрин І. У горнілі революції // Золоті роковини: Календар-альманах Українського Народного Союзу на 1967 рік. - Нью-Йорк, 1967. - С. 100; 7. Українська Центральна Рада. Док. і матеріали. - Т. 1. - К., 1996. - С. 40; 8. Струк В. Бандит // Літопис Червоної Калини (далі - ЛЧК). - Львів, 1933. - № 2. - С. 17 - 18; 9. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914 - 1918. - Львів, 1928 - 30. - С. 593; 10. Українське слово. - 1917-4 травня; 11. Курах М. Січово-стрілецькі формації в Українських землях // Євген Коновалець та його доба. - Мюнхен, 1974. - С. 231; 12. Липа Ю. Галичани над морем//ЛЧК. - 1936.-№3.-С. 9; 13. Кіровоградський державний літературно-меморіальний музей ім. І.Карпенка-Карого. - Ф. Мелешка. -Спр. 2. - Арк. 2; 14. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі (доба Директорії УНР). - К., 1997. - С.12; 15. Левицький К. Вказана праця - С. 597-598; 16. Там само. - С. 702; 17. Діло. -1918.-22 травня; 18. Там само. - 25 січня; 19. Діло. -1918.-15,17 березня; Відродження - 1918. - 14. 27 квітня; 20. Відродження - 1918. - 25, 28 квітня; 21. Діло. -1918.-30 березня; 22. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника (Далі - ЛНБ). - Відділ рукописів. - Ф. Гнатюка. - Спр. 408. - Арк. 5; 23. Свенцицький І. Основи науки про українську мову. - К., 1917; 24. Відродження - 1918. - 6 жовтня; 25. Діло. - 1918. - 15 березня; 26. Діло. - 1918. - 6 січня; 27. ЛНБ. -Ф. 48. - Спр. 30. - Арк. 5; 28. Нова Рада. - 1917. - 21 вересня; 29. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 952. - Арк. 12; 30. Українське слово. - 1917. - 27 вересня; 31. Володимир Гнатюк: Документи і матеріали. - Львів, 1998. - С. 157 - 158; 32. Відродження - 1918. - 27 квітня; 33. Нариси з історії української інтелігенції: УЗ кн.-Кн. 1.-К., 1994.-С. 93-94; 34. Робітнича газета. - 1918. - 4 квітня; 35. Винниченко В. Відродження нації. - Ч. 1. - С. 84.

УКРАЇНЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У СКЛАДІ КЕРІВНИЦТВА МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ І ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Свідома частина української інтелігенції, яка була носієм української національної ідеї впродовж кінця XIX – початку XX ст., стала ініціатором розгортання національно-культурного руху, створення українських громадських організацій, партій і об'єднань у роки Української національно-демократичної революції. Інтелектуальна еліта української нації виступила організатором створення Центральної ради, провідною силою формування й діяльності її виконавчих органів. Видатні українські учені, діячі культури і мистецтва, відомі педагоги увійшли до складу керівництва Генерального секретарства (Міністерства) освіти за часів Центральної ради і Міністерства освіти і мистецтв в Українській Державі гетьмана П. Скоропадського. Вони відіграли провідну роль у відродженні національної освіти і культури, становленні національної системи управління освітою і культурою.

Завдання української інтелігенції, що постали перед нею в роки національно-визвольних змагань, мають значну тотожність із проблемами української інтелігенції на сучасному етапі національно-культурного відродження. Вони полягають у повільному впровадженні української мови в державних установах і закладах освіти, слабкому фінансуванню освіти і культури з боку держави. Слід відзначити також недостатньо високий рівень активності освітянської та художньої інтелігенції в суспільно-політичному житті сучасної України. Вивчення історії керівної ролі української інтелігенції в державному апараті управління освітою і культурою у 1917-1918 рр. може сприяти посиленню ролі інтелігенції в сучасному державотворчому процесі.

Дослідження поставленої проблеми розпочали учасники національно-визвольних змагань С. Постернак¹, Д. Дорошенко², С. Сірополько³, які розглянули окремі аспекти участі української інтелігенції в апараті управління освітою і культурою. Історіографія радянського періоду цієї проблеми майже відсутня. Українські дослідники сучасного етапу приділяють велику увагу висвітленню різних проблем діяльності української інтелігенції 1917-1918 рр. З'явилися дисертаційні дослідження О.В. Балицької⁴, А.Б. Пономаренко⁵, О.П. Машевського⁶, в яких розглядаються проблеми діяльності української інтелігенції в державному апараті управління освітою і культурою в зазначені роки. Важливе значення мають праці В.В. Вороненка, Л.Д. Кістерської, Л.В. Матвєєвої та І.В. Усенка⁷, В. Майборода⁸, Г. Кураса⁹, В. Верстюка і Т. Осташко¹⁰, Ю. Джеджули та Є. Панкової¹¹, присвячені видатним представникам української інтелігенції, які працювали в апараті управління освітою і культурою у цей період. Участь інтелігенції в управлінні культурою коротко висвітлюється в статті Т. Осташко¹².

Аналіз досягнень попередніх досліджень свідчить про значний внесок українських істориків у вивчення проблеми. Разом з тим, поза увагою вчених залишилися такі питання як зміни кадрового складу керівництва державного органу управління освітою і культурою, порівняльний аналіз керівного складу міністерства за часів Центральної ради і Гетьманату П. Скоропадського. Пропонована стаття має на меті розглянути деякі аспекти цих питань.

Генеральне секретарство освіти стало першим українським центральним державним органом управління освітою. Його основні завдання були визначені в Декларації Генерального секретаріату України від 27 червня 1917 року: "В справі народної освіти Секретаріат має на меті, насамперед, з'єднати у своїх руках усе керівництво шкільною освітою, а саме: догляд за переведенням на місцях українізації школи, організації видання підручників, відшукування й приготування учителів для шкіл та поміч у згуртуванню їх у професійні товариства"¹³.

Відповідно до завдань секретарства освіти була розроблена його структура. Спочатку це був поділ на відділи і секції, а з листопада 1918 року – на департаменти і

Наукові записки

відділи. Окремі відділи поділялися на секції. Станом на 1 січня 1918 р. у складі секретарства було 6 департаментів, які у своєму складі мали 21 відділ¹⁴.

Колектив співробітників секретарства освіти був незвичайним. До його складу входили високоосвічені спеціалісти, видатні діячі в усіх галузях освіти і культури, досвідчені педагоги, які віддавали свій талант, знання, досвід для справи рідної освіти і культури. 14 співробітників Генерального секретарства освіти були членами Центральної ради. І.М. Стешенко, В.К. Прокопович, Н.Я. Григорійв, П.І. Холодний, Л.М. Старицька-Черняхівська, С.Ф. Русова, О.В. Вілінський, В.О. О'Коннор-Вілінська, М.Ф. Біляшівський, Г.К. Голоскевич, П.І. Зайцев, К.В. Любинська, Є.Д. Онацький, М.В. Сіماشкевич¹⁵.

Провідна роль у створенні Генерального секретарства освіти належала І.М. Стешенкові, який очолив його з перших днів. Це був видатний представник української інтелігенції, високоосвічена людина, талановитий поет, перекладач, літературознавець. Але з першу чергу він був відомим педагогом, активним борцем за відродження української школи¹⁶. За короткий період перебування на посаді генерального секретаря освіти він здійснив велику роботу. Його головним завданням було проведення українізації школи, підготовка українських учителів, видання українських підручників і термінологічних словників, відкриття нових українських навчальних закладів усіх рівнів¹⁷.

І.М. Стешенко приділив велику увагу ліквідації старого апарату управління освітою в Україні і розпочав формування національної системи управління освітою і культурою. Були ліквідовані шкільні округи на території Української Народної Республіки і створені комісаріати у справах шкільних округ¹⁸. Завдяки його зусиллям було засновано інститут губернських і повітових комісарів освіти для зв'язку секретарства освіти з місцями забезпечення проведення українізації школи. Провідну роль у процесі демократизації системи управління відіграла система шкільних рад, до складу яких входили вчителі і представники від громадських організацій¹⁹.

Необхідно звернути увагу на уміння генерального секретаря І.М. Стешенка добирати кадри. Як згадує співробітник секретарства освіти Л.Т. Білецький, "Такого підбору співробітників, яким був перший склад за Івана Стешенка, Міністерство освіти за інших міністрів ще не мало, хіба що за В'ячеслава Прокоповича, але тоді діяв уповні склад співробітників перший. Повна ідейна солідарність, повна дружба і товариська співпраця, повна відданість справі не за страх і не за матеріальні вигоди, а за совість – це була основна риса в Міністерстві освіти"²⁰.

Незмінним товаришем (заступником) генерального секретаря освіти, його вірним помічником був П.І. Холодний, видатний художник і педагог, громадський діяч. З початку діяльності в секретарстві освіти він очолив комісію, яка розробляла проект єдиної школи в Україні. П. Холодний мав великий авторитет серед співробітників секретарства освіти та українського вчителівства. Він завжди був тим центром, який об'єднував однодумців у складних ситуаціях, як було під час конфлікту між секретарством освіти і Київською шкільною округою²¹.

С.Ф. Русова звернула увагу на великі педагогічні здібності П.І. Холодного: "Він був природжений педагог, дуже добре розумів дитячу і юнацьку психологію, був дуже справедливий і міг ставитися цілком об'єктивно до всякого вчинку учнів"²².

Відділ нижчої освіти з 1 вересня 1917 р. очолив О.Ф. Музиченко, відомий педагог і методист²³. Найважливішими завданнями відділу були: проведення українізації початкових шкіл, піклування про забезпечення їх українськими підручниками, організація і проведення вчительських курсів, передача церковно-парафіяльних шкіл органам місцевого самоврядування, призначення вчителів на посади²⁴. Зміни у керівництві департаменту нижчої освіти відбулися 1 квітня 1918 р., його директором став А.І. Лещенко, педагог, який до цього обіймав посаду губернського комісара освіти на Київщині та був головою комісаріату у справах Київської шкільної округи²⁵. Під час його керівництва департамент нижчої освіти був зразковим по своїй організації та результатам діяльності²⁶. Крім того,

А.І. Лещенко брав активну участь у створенні та діяльності Всеукраїнської вчительської спілки, увійшов до складу її Центрального бюро²⁷.

Відділ середньої та вищої освіти з моменту його заснування очолив приват-доцент Київського університету Ф.П. Сушицький, а з 1 листопада 1917 р. після перетворення відділу на департамент він став його директором. Ф.П.Сушицький був відомим ученим, філологом, істориком літератури. Основною метою департаменту було проведення українізації середньої і вищої освіти, яка здійснювалася двома шляхами: запровадження предметів українознавства в існуючих навчальних закладах і відкриття нових українських гімназій та вищих шкіл. Секцію середньої школи у відділі з 1 вересня до 1 жовтня 1917 року очолював Г.К. Голоскевич, відомий філолог. З 1 жовтня 1917 р. секцію середньої школи очолив педагог, літературознавець і критик О.К. Дорошкевич, а секцію вищої школи — історик літератури Л.Т. Білецький²⁸. У квітні 1918 р. Л.Т. Білецький очолив новий відділ учительських шкіл²⁹.

Видатний педагог і методист дошкільного виховання, відомий громадський діяч С.Ф. Русова заснувала відділ позашкільної освіти і дошкільного виховання. Вона приділяла велику увагу забезпеченню освітою людей різного віку, використовуючи всі можливі форми: лекції, читання, театральні вистави, вечірні та недільні школи, клуби для молоді. У справі дошкільного виховання була розроблена широка програма створення українських дитячих садків, організації курсів для підготовки спеціалістів, влаштування для дітей святкових ранків і концертів. Віце-директором департаменту позашкільної освіти і дошкільного виховання незмінно був І.І. Крижанівський³⁰.

У складі Генерального секретарства освіти було створено спеціальний відділ для керівництва українською культурою — відділ мистецтв, який у листопаді 1917 р. був перейменований на департамент мистецтв. Він мав у своєму складі шість відділів, які очолювали видатні діячі культури. Музичний відділ з 1 вересня 1917 р. очолив О.А. Кошиць — диригент і композитор, керівник Української хорової капели. У жовтні 1917 року відділ був розділений на три секції. О. Кошиць став також головою етнографічної секції музичного відділу. Головою секції організації народних хорів і оркестрів став педагог і диригент О.К. Приходько. Педагогічну секцію очолив відомий композитор, організатор Українського хору К.Г. Стеценко³¹.

О.Кошиць, як керівник відділу, запропонував ряд заходів щодо реалізації програми розвитку національної музичної культури: створення музичних курсів і консерваторій, заснування музичних музеїв, архівів, установлення стипендій для навчання талановитих музикантів, співаків, диригентів та ін. К. Стеценко розробив комплекс заходів щодо організації музичного життя і музичної освіти в Україні. Це, насамперед, закони про музичний факультет при Українському державному університеті, Національну оперу, музичну школу та ін³².

Керівником театального відділу протягом доби Центральної ради була М.М. Старицька. Основною метою відділу було забезпечення умов для розвитку національного театру в Україні. Під керівництвом М. Старицької було здійснено ряд важливих заходів: відкриття Української народної драматичної школи, видання каталогів п'єс, створення мандрівного театру, видання підручників для театральних шкіл, відкриття Українського національного театру³³.

Видавничою секцією у складі театального відділу керувала Л.М. Старицька-Черняхівська, відома письменниця і літературний критик. З 1 листопада 1917 р. вона очолила педагогічну секцію цього ж відділу. Літературно-видавничою секцією керувала відома письменниця і перекладач В.О. О'Коннор-Вілінська³⁴.

З 1 вересня 1917 р. відділом пластичних мистецтв завідував професор Г.Г. Павлуцький — вчений-мистецтвознавець, історик мистецтва. Голова відділу піклувався про відкриття картинних галерей, проведення конкурсів і виставок, надання матеріальної допомоги художнім школам, заснування нових художніх навчальних закладів. Г. Павлуцький

очолював комісію для створення Української академії мистецтв, брав участь у розробці статуту академії³⁵.

Відділ художньої промисловості від його заснування очолив відомий художник, графік, архітектор В.Г. Кричевський, а з 2 листопада 1917 р. на цій посаді його змінив А.Х. Середа – графік, майстер прикладного мистецтва³⁶. Відділом було розроблено проект художньо-промислового музею, бібліотеки, організації в Києві середньої професійної художньої школи, проведено реорганізацію професійних художніх шкіл у Миргороді та Глинську³⁷.

На чолі архівно-бібліотечного відділу з 23 вересня був відомий історик літератури, етнограф і літературознавець О.С. Грушевський. Він же керував архівною секцією відділу. Важливими завданнями відділу були відкриття Національного архіву та місцевих архівів, збір і наукова розробка архівних матеріалів, відкриття українських бібліотек та поповнення їхніх фондів. З 1 квітня 1918 р. головою архівно-бібліотечного відділу був призначений В.Л. Модзалевський, діловод архівної комісії в Чернігові. О.С. Грушевський очолив бібліотечну секцію відділу³⁸.

Відомий громадський діяч, учений-археолог, мистецтвознавець М.Ф. Біляшівський з 1 жовтня 1917 р. був призначений головою відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва. Головою секції охорони пам'яток старовини був К.В. Широцький, мистецтвознавець, історик мистецтва³⁹. М.Ф. Біляшівський розробив плани вивчення та розвитку народних промислів, проект закону про охорону історично-культурної спадщини України. Він був головою комітету охорони пам'яток старовини секретарства освіти⁴⁰.

Департамент професійної освіти було засновано в грудні 1917 р., його директором став відомий громадський діяч, інженер, учений О.В. Вілінський. Одним із головних завдань департаменту він вважав українізацію професійної освіти. Для цього було необхідно забезпечити навчальні заклади українськими підручниками та технічною термінологією⁴¹.

Важливе значення в забезпеченні діяльності Генерального секретарства освіти мала загальна канцелярія, яка в листопаді 1917 р. була перейменована на департамент загальних справ. Його очолював П.І. Зайцев, відомий учений-літературознавець, громадський і культурний діяч. Департамент видав бюджетом секретарства освіти, розробкою законопроектів загального характеру, персональним складом службовців, адміністративно-господарськими справами⁴².

Після відставки Кабінету Міністрів В.К. Винниченка у січні 1918 р. звільнився з посади міністра народної освіти і І.М. Стещенко. 18 січня 1918 р. міністром освіти нового уряду був призначений Н.Я. Григорієв – педагог, письменник, публіцист, громадсько-політичний діяч. Через складні незалежні від нього причини Н. Григорієв фактично не зміг виконувати обов'язки міністра освіти⁴³.

З поверненням Центральної ради і Ради народних міністрів до Києва 24 березня 1918 р. на посаду міністра освіти було призначено В.К. Прокоповича – педагога, ученого-історика⁴⁴. При ньому в Міністерстві освіти виникла нова інституція – Рада міністра освіти, затверджено закон про нові функції педагогічних рад у середніх школах⁴⁵.

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського не викликав радикальних змін у кадровому складі та структурі Міністерства освіти. Наказом гетьмана від 3 травня 1918 р. Міністерство освіти очолив історик держави і права, відомий громадсько-політичний і педагогічний діяч М.П. Василенко. На посаді заступника міністра освіти було затверджено П.І. Холодного. Наприкінці травня 1918 р. було призначено ще одного заступника міністра освіти І.А. Красуського – проректора і професора Харківського технологічного інституту, інженера-технолога. Він був відомим спеціалістом у справі організації та управління вищою професійною освітою⁴⁶.

8 липня 1918 р. М.П. Василенко був призначений сенатором і президентом Державного Сенату. У той же час йому було доручено керувати Міністерством освіти і мистецтв. Посада міністра була перейменована на управляючого Міністерством народної освіти і мистецтв⁴⁷.

Протягом перебування М.П. Василенка на чолі Міністерства освіти і мистецтв ним було проведено велику роботу. Було детально розроблено і видано 72 закони і накази, що мали державне значення, підготовлено 35 законопроектів. Значна увага приділялася організації структур Міністерства освіти і мистецтв, складено його бюджет, упорядковані фінансові справи його місцевих інституцій. Була створена система національних закладів освіти і культури⁴⁸.

У цей же час відбувалося вдосконалення структури Міністерства і у зв'язку з цим деякі зміни керівного кадрового складу. На початку червня 1918 р. була проведена реорганізація департаменту вищої і середньої освіти. Справи середньої освіти потребували самостійної урядової структури. Новий департамент середньої школи очолив А.С. Синявський – філолог та історик, директор 1-ї комерційної школи міста Катеринослав. Віце-директором департаменту середньої школи було призначено історика-краєзнавця М.В. Сімашкевича⁴⁹.

Була проведена зміна статусу департаменту мистецтв. 21 червня 1918 р. було затверджено створення Головного управління мистецтв і національної культури. Керівник нового відомства мав фактично права заступника міністра освіти та мистецтв. На цю посаду було запрошено відомого українського історика і культурного діяча П.Я. Дорошенка⁵⁰. П. Скоропадський високо поцінував голову Управління мистецтв і національної культури. Петро Якович мав великий вплив на мене у справі розвитку в мені любові до історичного минулого нашого краю. Дуже розумний, чудово освічений, що володіє великою пам'яттю, звичив з любов'ю історію країни до найменших дрібниць...⁵¹. Під його керівництвом управління розгорнуло активну діяльність. Дорошенко розробив широкі плани щодо піднесення й розвитку всіх галузей української культури⁵².

У складі управління, як і раніше в департаменті, було шість відділів, у п'яти з яких керівництво не зазнало змін. Тільки в музичному відділі з 1 червня 1918 р. головою відділу було призначено композитора Я.С. Якименка⁵³. У складі управління було створено департамент загальних справ, який очолив П.І. Зайцев⁵⁴.

Відбулися деякі зміни в керівництві інших департаментів і відділів Міністерства освіти і мистецтв. У зв'язку з переїздом до Кам'янця-Подільського Л.Т. Білецький звільнився з посади голови відділу вчительських шкіл департаменту середньої освіти. На цю посаду з 1 листопада 1918 р. було призначено С.П. Постернака⁵⁵. Директор департаменту вищої школи Ф.П. Сушицький звільнився з посади з 1 жовтня 1918 р. у зв'язку з призначенням його ректором і професором Київського українського державного університету. Обов'язки віце-директора цього департаменту з 1 червня 1918 р. тимчасово виконував В. Дубяньський, а з 13 жовтня 1918 р. на цю посаду було призначено присяжного адвоката І. Плечка⁵⁶.

Створення 24 жовтня 1918 р. коаліційного кабінету Ф. Лизогуба призвело до кадрових змін вищого керівництва Міністерства освіти і мистецтв. Новим міністром було призначено П.Я. Стебницького – відомого письменника, публіциста, громадсько-політичного діяча. Його перебування на посаді було короткочасним, але ознаменувалося важливою подією – завершенням підготовки і відкриттям Української академії наук⁵⁷.

14 листопада 1918 р. згідно з указом гетьмана П. Скоропадського міністром освіти і мистецтв в уряді С. Гербеля став відомий громадський і педагогічний діяч, історик, філолог В.П. Науменко⁵⁸. Він приділив значну увагу регламентації надходження й розгляду ділових листів, упорядкуванню формулярних списків співробітників міністерства⁵⁹. В.П. Науменко взяв активну участь в організації діяльності Української академії наук, затвердженні її особового складу⁶⁰.

Таким чином, посади міністрів, заступників міністрів, керівників департаментів і відділів і секцій в центральному державному апараті управління освітою і культурою за час Центральної ради і Гетьманату П. Скоропадського обіймали видатні діячі української освіти, науки, культури. Більшість із них наприкінці XIX – на початку XX ст. представляла активних учасників боротьби за українську мову і школу. У роки Української національно-демократичної революції вони стали керівниками вищого освітнього органу в Україні.

завдяки наполегливій, активній, творчій діяльності їм вдалося здійснити важливі зрушення в розвитку національної освіти й культури, збагаченні духовного потенціалу народу й держави. Ці особи відіграли важливу роль у становленні та функціонуванні національної системи управління освітою і культурою. У виконавчому освітньому органі Центральної ради і гетьмана П. Скоропадського була сконцентрована інтелектуальна еліта українського суспільства, яка об'єднала національні сили для вирішення державотворчих завдань у галузі освіти і культури.

Перспективним у подальшому дослідженні зазначеної проблеми є продовження аналізу керівного складу Міністерства освіти за часів Директорії, а також усього особового складу державного апарату управління освітою і культурою періоду національно-визвольних змагань.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. — К., 1920.
2. Дорошенко Д. І. Історія України. 1917-1923 рр. — Ужгород, 1932. — Т. 1. Доба Центральної Ради; Ужгород, 1930. — Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 р.; 3. Сірополько С. Історія освіти на Україні. — Львів, 1937.
4. Балицька О. В. Громадсько-політична діяльність української інтелігенції (березень 1917 р. — квітень 1918 р.). Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 1993; 5. Пономаренко А. Б. Вплив художньої інтелігенції на національне відродження України (березень 1917 р. — квітень 1918 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 1995.
6. Машевський О. П. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень — грудень 1918 р.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 1997; 7. Вороненко В. В., Кістерська Л. Д., Матвеева Л. В., Усенко І. В. Микола Прокопович Василенко. — К., 1991; 8. Майборода В. Іван Стещенко — перший генеральний секретар і міністр освіти України // Український педагог Іван Стещенко. — К., 1994.
9. Курас Г. Життя і смерть Петра Дорошенка // Київська старовина. — 1993. — № 4; 10. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1997; 11. Джеджула Ю., Панкова Є. Жодної вільної хвилини... Портрет Володимира Науменка // Київська старовина. — 1994. — № 1; 12. Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради // Український історичний журнал. — 1998. — № 3; 13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 1-5; 14. Там само. — Спр. 12. — Арк. 30, 38, 63, 97; 15. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. — К., 1996. — Т. 1. — С. 63-65, 239-240; 16. Сірополько С. Стещенко І. М. — перший генеральний секретар і міністр народної освіти (з нагоди 10-ліття його смерті): На правах рукопису. — С. 6-9; 17. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1; 18. Там само. — Спр. 19. — Арк. 36-37; 19. Там само. — Спр. 1. — Арк. 4, 8; Спр. 61. — Арк. 14; 20. Там само. — Ф. 3876. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 25; 21. Там само. — Ф. 1868. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 13; Ф. 3876. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 64 зв.-66.
22. Русова С. Мої спомини. — Львів, 1937. — С. 187; 23. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 10; Спр. 27. — Арк. 2; 24. Там само. — Спр. 61. — Арк. 15-16 зв.; 25. Там само. — Спр. 27. — Арк. 4; Спр. 1. — Арк. 4, 44-47; 26. Там само. — Ф. 3876. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 32-32 зв.; 27. Там само. — Арк. 7-7 зв.; Русова С. Вказана праця. — С. 288; 28. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 73-74; Спр. 27. — Арк. 1-3; 29. Там само. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 51; 30. Там само. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 1, 12 зв.; Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 1, 27; Спр. 1. — Арк. 7; 31. Там само. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 1, 3; Спр. 15. — Арк. 6, 14, 20; Спр. 39. — Арк. 11; 32. Осташко Т. С. Вказана праця. — С. 30-31; 33. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 2; Спр. 39. — Арк. 3, 11; Спр. 196. — Арк. 1-5; 34. Там само. — Спр. 39. — Арк. 39; Спр. 2. — Арк. 4; 35. Там само. — Спр. 39. — Арк. 3, 11, 20, 28; Ф. 1063. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 2-5; 36. Там само. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 12, 14; Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 2, 4; 37. Там само. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 58, 68-69; 38. Там само. — Спр. 12. — Арк. 21-23; Спр. 27. — Арк. 3, 59; 39. Там само. — Спр. 27. — Арк. 3, 4; Спр. 39. — Арк. 3, 11, 21, 28; 40. Осташко Т. С. Вказана праця. — С. 68-69; 41. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 4; Спр. 29. — Арк. 13-42. Там само. — Спр. 39. — Арк. 3, 10, 20, 26, 48; Спр. 12. — Арк. 30; 43. Верстюк В., Осташко Т. Вказана праця. — С. 84-85; 44. ЦДАВО України. — Ф. 2581. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 27; 45. Там само. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 52; Спр. 1. — Арк. 78-80; 46. Там само. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 17, 21; 47. Там само. — Арк. 84-89; 48. Там само. — Спр. 63. — Арк. 9; 49. Там само. — Арк. 36, 69, 115; Спр. 403. — Арк. 17; 50. Там само. — Спр. 50. — Арк. 12; 51. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К.-Філадельфія, 1995. — С. 143; 52. Курас Г. Вказана праця. — С. 54-55; 53. ЦДАВО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 25-159 зв.; 54. Там само. — Ф. 2457. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 35; 55. Там само. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 169; 56. Там само. — Спр. 53. — Арк. 88-92; Спр. 63. — Арк. 10; 57. Там само. — Спр. 50. — Арк. 140, 170-171; 58. Там само. — Спр. 142. — Арк. 181; 59. Там само. — Спр. 50. — Арк. 175, 187; 60. Джеджула Ю., Панкова Є. Вказана праця. — С. 68-69.

ПОЧАТОК БІЛЬШОВИЦЬКОГО НАСТУПУ НА УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ КУЛЬТУРУ НА ПОДІЛЛІ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

На сучасному етапі розвитку України одним з першочергових завдань є вироблення орієнтирів державного та національно-культурного будівництва. У зв'язку з цим постає необхідність наукового переосмислення минулого, яке обумовлює доцільність дослідження перш за все тих проблем і періодів, які не вивчалися або трактувалися з позицій тогочасних ідеологічних концепцій. До них належить, зокрема, культурне будівництво на початку 20-х років минулого століття, коли в Україні утверджувалися підвалини довгострокової державної політики в цій галузі. Серед обставин, у яких розгортався цей процес, слід виділити національну проблему, яка набула в той час особливого значення. Під впливом революційних подій зросло національне самоусвідомлення українців, посилювався національний рух. Нова влада мусила враховувати ці моменти при розробці як загальних принципів державного устрою УСРР, так і завдань культурного будівництва. За цих умов національна культура стала об'єктом державної політики.

Більшовицька влада, переконавшись на власному досвіді у безплідності суто антиукраїнської, загарбницької політики, яку вона провадила в Україні, вдалася в цей час до тактичного відступу. Процес остаточного утвердження більшовиків в Україні на початку 1920-х р. проходив під гаслами толерантного ставлення до національно-культурних потреб українського населення. Це дозволило новій владі, з одного боку, збити гостроту національного протистояння, відпрацювати прийоми впливу на національну культуру, сформувати відповідні органи контролю над національно-культурним життям, а, з другого боку, прискорити процес централізації, формальним завершенням якого стало утвердження УСРР.

Складовою частиною культурного життя України в зазначений період є історія національно-культурного будівництва на Поділлі. Поділля (тут і далі мається на увазі територія сучасної Вінницької і Хмельницької областей) завжди вважалась одним з відсталіших в культурному відношенні регіонів, з недостатньо розвинутою національно-інфраструктурою культурно-освітніх установ. У переломні ж 20-і роки, в умовах нової економічної політики і українізації, воно зробило рішучий скачок у своєму національно-культурному розвитку, хоча національно-культурний процес розгортався тут надто складно і суперечливо. Внаслідок залежного статусу місцевих радянських структур, економічної кризи, прикордонного становища, вузькокласових ідеологічних засад більшовизму розвиток національної культури на Поділлі відбувався не стільки "завдяки", скільки нерідко "всупереч" діям нової влади.

Проблеми національно-культурної політики в УСРР і її складовій частині Поділлі на початку 20-х рр. XX ст. знайшли своє відображення в науковій літературі. Значний доробок у дослідженні культурних процесів належить В.М.Даниленку, Г.В.Касянову, С.В.Кульчицькому, І.Б.Євтушенку, П.М.Бондарчуку, В.Г.Виткалову, Г.Г.Єфименку, О.А.Кручеку, Л.М.Новохатьку, О.П.Рабенчуку, В.О.Пашенку, М.В.Поповичу.¹

Останнім часом побачили світ праці, які з нових позицій оцінюють проблеми культурного будівництва на Поділлі у 1920-1925 рр. Це, насамперед, стосується серії статей, розміщених в 4-х томах збірника наукових праць "Освіта, наука і культура на Поділлі", виданого Кам'янець-Подільським державним університетом, монографій П.Я.Слободянюка, В.А.Несторенка та збірника статей "Культура Поділля: історія і сучасність".² В дослідженнях місцевих істориків останніх років про окремі ділянки національно-культурного життя Поділля першої половини 20-х рр. значну увагу приділено питанням, які раніше обминалися або догматично трактувалися, в тому числі проблемам Української автокефальної православної церкви. Проте комплексні праці і навіть статті про особливості національно-

Наукові записки

культурного розвитку Поділля в 1920-1925 рр. відсутні, що й обумовило вибір теми даного дослідження.

Національно-культурний процес на Поділлі, як і по всій Україні, відбувався в складних політичних умовах, обумовлених як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. В центрі і на місцях будівництво "нової" культури проходило під гаслами незалежного державного статусу республіки. Він був зафіксований Конституцією УСРР (1919 р.)³ та визнаний в офіційних документах радянської Росії. Проте проголошена незалежність УСРР мала формальний характер. Нав'язане РСФРР об'єднання найголовніших ділянок державної влади (наркоматів військових і морських справ, раднаргоспів, зовнішньої торгівлі, праці, шляхів сполучення) у 1920 р. зводило нанівець проголошену суверенність республіки. За цих умов питання національно-культурної політики, що знаходились у віданні Наркомосу УСРР, не могли вирішуватися самостійно. Цьому перешкоджали жорстка централізація управління культурним процесом, його підпорядкованість РКП(б), КП(б)У та Подільському губернському комітету більшовицької партії.

На шляху розвитку національної культури на початку 20-х рр. на Поділлі постали також величезні економічні та соціально-політичні труднощі. Подільська губернія вступила в 20-ті роки в умови жорсткої економічної кризи. До цього спричинили події останніх років чотирирічна світова та громадянська війни, безперервні військові реквізиції, а головне – продовження радянською владою політики "воєнного комунізму". На території Поділля, яка протягом тривалого часу була ареною запеклих боїв, були паралізовані найважливіші галузі промисловості. Наприклад, головна галузь промисловості губернії – цукрова – в 1921 р. виробила лише 735 тис. пудів цукру, або 4,45 % довоєнного рівня. Із значними перебоями працював транспорт, не вистачало палива. Глибоку кризу переживало і сільське господарство. Багато селянських господарств залишилось без робочої худоби, майже третина – без плугів, борін та іншого сільськогосподарського реманенту. Різко скоротилася посівна площа всіх культур, зокрема цукрових буряків і картоплі. На 40 відсотків зменшилось поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець, кіз і птиці.⁴

Все це різко позначилося на матеріальному становищі подолян. Міське населення одержувало продукти харчування з великими перебоями і в незначній кількості, а весною 1921 р. його постачання зовсім припинилося. В містах і селах лютували тиф, кір та інші хвороби. Цілком зрозуміло, що за таких умов фінансування освітніх і культурних потреб майже зовсім припинилося, що позначилося на скороченні національно-культурних установ.

Важливим чинником, який позначився на політиці місцевих органів влади в галузі національно-культурного будівництва, було й те, що на Поділлі, де промисловість розвинута слабо, переважну більшість населення (80-90 %) складали селяни. Останні ж ставилися до радянської влади пасивно, а подекуди вороже і часом піднімалися на збройну боротьбу, яка була викликана соціально-економічною політикою більшовиків та масовим запровадженням комун на селі. У 1921–1922 рр. в багатьох повітах Подільської губернії довго не стихав повстанський рух. Особливу активність виявляли загони Лиха, Хмари, Заболотного, Левченка, Гальчевського та інших народних ватажків.⁵

Радянська ж влада, базуючись на вузьокласових засадах, відстоювала інтереси передусім робітничого класу, що в умовах тогочасного аграрного Поділля означало надання культурно-освітніх пріоритетів російській меншості. Це значною мірою посилювало суперечності в культурних потребах міста і села, ускладнювало впровадження вираженої національно-культурної політики.

Нігілістичне ставлення місцевих органів влади до потреб національної культури спиралося на підвалини марксистсько-ленінської теорії, згідно з якою остання вважалася пережитком суспільного розвитку, реакційною за своєю суттю. Це формувало відповідну культурну політику. Під прикриттям офіційно проголошеного толерантного ставлення до національно-культурних потреб місцевого населення фактично допускалася лише національна форма комуністичної пропаганди.

населення. Особливо швидко почала зростати кількість автокефальних парафій, коли до Вінниці прибув єпископ І.Теодорович. За даними В.А. Несторенка, на 1 червня 1922 р. у Вінницькому повіті, наприклад, налічувалось 25 парафій УАПЦ (21 % від усієї кількості в Україні), Брацлавському – 23 (19 %), Жмеринському – 13 (14 %), Кам'янецькому – 11 (9 %).¹² Однак вже у наступному році більшість керівників автокефального руху, а також найбільших активних парафіян було заарештовано і вислано, внаслідок чого розвиток українського автокефального руху на Поділлі було спочатку загальмовано, а потім зведено нанівець.

Вже з самого початку свого утвердження на Поділлі радянська влада розпочала рішучий наступ на національну пресу. На початку 20-х років була впроваджена система заходів щодо централізації періодичних видань та “боротьби з контрреволюційною агітацією та пропагандою друкованим словом”. Це дало можливість місцевим органам влади не просто вести облік, а й приступити до контролю над їх змістом та ліквідації небільшовицьких газет та журналів. В результаті був раптово загальмований розвиток української преси. Кількість україномовних видань значно зменшилося. Пріоритет надався російськомовним часописам. На початок 1925 р. українською мовою видавалися на Поділлі фактично дві газети – “Червоний край” та “Червоний кордон”, річний тираж яких становив відповідно 15 та 5 тис. примірників. З 586.834 книг, які надійшли у Вінницю в цьому ж році, україномовна література складала всього близько 28 %.¹³ Паралельно відбувалося вихолощення національного духу української преси. В міру зменшення загальної кількості друкованих органів та зростання питомої ваги партійної преси вона наповнювалася новим, радянським змістом. На початку 20-х рр. радянська влада в центрі і на місцях якщо і допускала українську друковану мову, то лише як засіб комуністичної агітації та пропаганди.

Аналізуючи культурно-освітню роботу місцевих органів влади на Поділлі, не можна заперечувати окремих позитивних сторін такої діяльності, зокрема прагнення подолати дитячу безпритульність, налагодити навчання дітей шкільного віку, ліквідувати неписьменність серед дорослого населення, організувати професійну і вищу освіту робітників, вирішити питання освіти національних меншин регіону. Важливу роль в цій справі відіграла політика “українізації”, яка набула на Поділлі великого поширення і проходила досить швидкими темпами. На 1925 р. в регіоні функціонувало 1754 українських, 93 польських, 92 єврейських, 16 російських і 9 змішаних шкіл. Працювало також 21 українська, 14 єврейських, 3 російських, 1 польський, 9 змішаних дитячих будинків.¹⁴ Навчальний процес в школах губернії забезпечували 5415 вчителів, серед яких було 79 % українців, 12,8 % євреїв, 4 % росіян, 3,2 % поляків.¹⁵ Активно здійснювалася українізація вищих та професійних навчальних закладів. В зазначений період у складі студентів вищих навчальних закладів Поділля було 74,1 % українців, 20,3 % євреїв, 3,5 % росіян, 1,6 % поляків. Серед учнів профшкіл українців було 56,1 %, євреїв – 33,7 %, росіян – 5,5 %, поляків – 4,2 %.¹⁶

В умовах, коли нова влада ще не могла так швидко повністю панувати національно-культурним процесом, починає поступово відроджуватися національне творче життя. Пристосовуючись до нової дійсності, подільські митці мусили перейти на радянські позиції. І хоча їх творчість наповнювалася революційним пафосом, вона несла в собі передусім здобутки національної культури. Прикладом служить тогочасна творчість подільських письменників, поетів і літературних критиків О.Л.Кундзіча, М.П.Трублаїна, К.О.Андрійчука, М.П.Годованця, Ю.І.Назаренка, композитора М.Леонтовича та інших. Значний вплив на розвиток літературного життя краю мали відвідування його провідними українськими письменниками П.Г.Тичиною, М.Т.Рильським, В.М.Сосорою, І.К.Микитенком, О.Вишнею, М.К.Зеровим та іншими.

Окремо варто виділити творчість “українського Гомера” – Явдохи Микитівни Зуми (справжнє прізвище Сивак). Неписьменна, але винятково обдарована, наділена рідкісною пам'яттю і тонким естетичним чуттям, вона успадкувала вражаючі за обсягом і художньою цінністю скарби народної поезії і передала наступним поколінням. Реалізувати цю естафету допоміг фольклорист, етнограф, музикознавець, вчитель із села Зятківці Гайсинського

району, де проживала Явдоха Зуїха, Гнат Петрович Танцюра. Це він здійснив справжній науковий подвиг, записавши слова та музику більше тисячі її пісень, сотні казок, прислів'їв та приказок, які пізніше були видані друком.¹⁷

Незважаючи на жорстокий ідеологічний пресинг, на початку 20-х рр. подальшого розвитку одержали театральне, музичне та образотворче мистецтво. Великою популярністю у жителів краю користувалися виступи театру імені Івана Франка, який виник у Вінниці на базі об'єднання "Нового Львівського театру" (Керівник Амвросій Бучма) та київського "Молодого театру" під керівництвом Гната Юри. За три роки перебування у Вінниці колектив театру дав більше 600 спектаклів. З 1921 р. у Вінниці працювало ще два театри – оперний та драматичний. На сцені першого співала вже тоді популярна актриса Марія Іванівна Литвиненко – Вольгемут. У квітні 1922 р. у Вінниці починає свою діяльність капела імені Миколи Леонтовича. Своїми багаточисельними концертами капела знайомила слухачів з українською та російською класичною музикою, кращими творами західноєвропейських композиторів. На Поділлі працювали талановиті художники й архітектори. З художників помітний слід залишив професор М.Жук, відомий пейзажними малюнками Вінниці та її околиць. У цей час нових рис набуло народне декоративне мистецтво, килимарство, вишивання та стінний розпис.¹⁸

І все ж наведені вище позитивні факти були швидше винятком, ніж системою. Деяке поживлення національно-культурного життя на початку 20-х рр. ХХ ст. було тимчасовим відступом більшовиків від своїх правил. Коли в умовах розгортання нової економічної політики розпочалось стихійне національно-культурне відродження, нова влада вдалась до заходів по опануванню цими процесами. Створюючи систему жорсткого ідеологічного контролю над культурним життям, вона сформувала загальні принципи національно-культурної політики, що обумовили його поступ на наступні десятиліття.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-і роки. – К., 1991; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). – К., 1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний аспект та історична доля. – К., 1992; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1920). – К., 1996; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939) // Україна крізь віки. В 15 т. – К., Т.11, 1999; Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20-30-ті ХХ ст.). – Дис. ... канд.іст.наук. – К., 2001; Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920-х років. – К., 1998; Виткалов В.Г. Українська культура: сторінки історії ХХ ст. – Рівне, 1997; Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України. – К., 2001; Кручек О.А. Культура в УСРР в 1920-1923 рр. як об'єкт державної політики. – Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997; Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні у контексті національної політики радянської держави (20-ті – середина 30-х рр. ХХ ст.). – Дис. ... докт.іст.наук. – К., 1999; Рабенчук О.П. Робсельінспекція УСРР як інструмент політики партії більшовиків у сфері культури (1920-1934 рр.). – Дис. ... канд.іст.наук. – К., 2004; Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні 20-30-і рр. ХХ ст. – К., 1993; Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1998; 2. Слободянюк П.М. Культура Хмельниччини. – Хмельницький, 1995; Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ ст.: Основні напрями, наслідки, недоліки та особливості. – Кам'янець-Подільський, 2003; Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький, 1993; 3. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (березень 1919 р.)// Хрестоматія з історії держави і права України. В 2-х томах. Том 2. – К., 1997. – С.140-145; 4. Нариси історії Поділля. – Хмельницький, 1990. – С.220; 5. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя. – С.7; 6. ДАВО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 285. – Арк. 10-16; 7. Там само. – Арк.29; 8. Там само. – Арк. 18; 9. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя. – С.17; 10. "Просвіта": історія та сучасність (1868 – 1998). – К., 1998. – С.231; 11. ДАВО. – Ф.256. – Оп.1. – Спр. 195. – Арк. 1; 12. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя. – С.17; 13. ДАВО. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр. 285. – Арк. 31; 14. Та само. – Арк. 28; 15. Там само. – Арк. 27; 16. Там само. – Арк. 29; 17. 3 – над Божою рікою. Літературний словник Вінниччини. – Вінниця, 1998. – С. 119; 18. Вініковецький С.Я., Воловик В.П. Деякі аспекти культурного розвитку Подільської губернії 20-х років ХХ ст. – Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.414.

УЧАСТЬ В.ЗІНЬКІВСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 РР.

Дослідження історії України періоду 1917-1920 рр., в яких існує багато недостатньо вивчених проблем, зумовлює важливість висвітлення участі В.Зіньківського – визначного науковця, громадського, політичного та церковного діяча у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1920 рр. Вчений належав до тих діячів національного відродження України початку ХХ ст., діяльність яких виходила за межі свого часу, а ідейна спадщина залишається актуальною для наступних поколінь.

Враховуючи те, що історія православної церкви України після 1917 р. представлена переважно дослідженнями української та російської діаспори, а сучасна українська історіографія має неоднозначний характер, праці дослідників історії Української автокефальної православної церкви містять спрощені та односторонні оцінки щодо участі В.Зіньківського в національно-визвольній боротьбі України на початку ХХ ст. Розв'язання даної проблеми започатковано у працях В.Ульяновського¹. Вчений вперше вводить до обігу документальні матеріали, що висвітлюють діяльність В.Зіньківського у період національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Проте недостатнє висвітлення в історіографії суспільно-політичних поглядів В.Зіньківського у дореволюційний період зумовило деякі неточності в оцінці його поглядів на розбудову України. Зокрема, спираючись на аналіз архівних документів періоду діяльності В.Зіньківського в уряді П.Скоропадського, В.Ульяновський висуває думку, що позиція вченого послужити Україні в інтересах Росії викристалізувалась вже на еміграції як реакція самовиправдання перед російськими емігрантськими політичними колами.

Надаючи значення особливостям становлення суспільно-політичних поглядів В.Зіньківського як у дореволюційний, так і в революційний періоди, ми поставили за мету з'ясувати: суспільно-політичні умови, за яких відбувалась політична діяльність В.Зіньківського; погляди В.Зіньківського щодо незалежності Української держави; причини, які обумовили позицію В.Зіньківського у виборі автономістичної форми управління УПЦ на початку ХХ ст.; роль В.Зіньківського у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1920 рр.

Події 1917 р. відкривали нові перспективи для національно-державного будівництва України. Нерозв'язаність національного питання в Україні у зазначений період позначилась на сфері державно-церковних відносин, обумовивши розвиток національного руху в церкві та визначивши складову частину українського національного руху. В цей період серйозно постає проблема державно-юрисдикційного статусу УПЦ як державної інституції незалежної держави.

Характерною ознакою процесу українського державотворення періоду 1917 – 1920 рр. було існування спільного українсько-російського православного простору. До початку 1920-х рр. Російська православна церква (РПЦ) зберігала реставраційні сподівання, декларуючи відповідальність за збереження політичної спадщини Російської імперії². Завдяки впливу централізованої політики РПЦ майже весь єпископат та велика кількість священиків була або росіянами, або зросійщеними українцями, які не хотіли відрікатися від московської церкви. Зі свого боку, Москва не бачила перспектив у сприянні церковному миру в Україні (новий режим здавався їй недовготривалим) і протидіяла розвитку української державності, переслідуючи при цьому свої політичні інтереси³. Уряд Гетьманської держави не погоджувався на таке становище церкви, яке було зумовлене її залежністю від РПЦ. В цей відповідальний час національно-державного будівництва України В.Зіньківський був запрошений до складу уряду П.Скоропадського на посаду міністра сповідань для того, щоб врегулювати відносини між церковною владою Української держави та Московською Патріархією.

Обіймання В.Зінківським посади міністра сповідань відбувалось в умовах загострення російсько-українських церковних стосунків і передбачало відновлення діяльності Українського Собору, яке було розпочате в січні 1918 р., але припинене у зв'язку з більшовицьким наступом. Прийняте рішення першої сесії Українського Собору про перенесення своїх зібрань на 10/23 травня з метою продовження подальшої роботи та проведення виборів Київського митрополита УПЦ отримало заперечення з боку московської влади. Згідно з наказом Московського Патріарха Тихона єпископ Никодим готував скликання єпархіального зібрання на 19 травня 1918 р. Головною метою його скликання були вибори Київського митрополита. Така ситуація спричинила заворушення в українських колах і викликала невдоволення неправомірними діями єпископа Никодима. Питання визначення юрисдикційного підпорядкування церкви Україні, а також обрання Київського митрополита як першоієрарха УПЦ повинне було вирішуватись Українським Собором, а не одностороннім церковним актом з боку РПЦ. Рада міністрів, Української держави, займаючись упорядкуванням внутрішніх справ в умовах німецької окупації (1918 р.), не мала змоги розв'язати церковні конфлікти. Тому виникала потреба у людині, яка зможе примирити або послабити взаємну ворожнечу конфліктуючих сторін. У зазначеній ситуації перевага була надана В.Зінківському.

Як представник прогресивної академічної філософської та педагогічної думки початку XX ст., В.Зінківський на початку визвольних змагань 1917–1920 рр. був одним з представників культурно-освітнього руху України. Займаючись науковою та громадською діяльністю у галузі дошкільної та шкільної освіти, він заперечував консерватизм та застарілі форми виховання дореволюційної школи. Вчений виступав ініціатором впровадження українознавчих дисциплін та спеціальних курсів.

Активний діяч суспільно-політичного руху В.Зінківський входить до кола ідеологів двох Київських товариств релігійно-філософського спрямування, які були центрами нової радикально-політичної думки у Києві⁴. Члени товариства, заперечуючи матеріалізм та позитивізм, переосмислюючи історичний досвід суспільного буття, займались виробленням підвалин якісно нового світогляду. Шлях до вирішення соціальних та політичних проблем вони вбачали у відродженні православної культури, підвищенні рівня державної правосвідомості народу та створенні релігійного суспільства, яке б розв'язувало конфлікт між лібералізмом та соціалізмом і запобігало його виникненню⁵.

Будучи представником ліберально-консервативної течії, В.Зінківський відстоює ідею об'єднання народів Росії, яку висловлює у творах цього періоду. Шлях до її реалізації вчений вбачав у відродженні православної культури. Його позиція відображена в працях „Росія та православ'є”⁶, „Єдність Росії”⁷. Висуваючи ідею об'єднання Росії, вчений доходить висновку, що внутрішнє об'єднання народів Росії визначене великою історичною силою – російською культурою, яка була створена впродовж багатьох століть плідною працею народів, що її населяли. В зв'язку з цим вчений відстоює позицію відновлення Великої Росії.

З початком революційних подій 1917 р., як активний член релігійно-філософських товариств, В.Зінківський організовує публічні лекції, на яких засуджує застарілі форми відносин між державою та церквою в системі державного режиму Російської імперії⁸. Вчений підтримує ідею суспільного церковного комітету на чолі з о. Є.Капраловим щодо скликання термінового Київського єпархіального з'їзду. Обраний у склад президії легально скликаного за власною участю першого Київського єпархіального з'їзду (12 квітня 1917 р.) вчений виконує обов'язки заступника голови (о. В.Липковського) з'їзду⁹. На з'їзді було засуджено старий державний режим, систему поборів у церкві, консисторську тяганину. В.Зінківський висловлює прагнення до незалежного статусу церкви України. Його вигук „Хай живе вільна українська церква і вільна Україна!” був підхоплений всіма присутніми з'їзду, що підтверджувало прагнення переважної більшості суспільства до незалежності як у державі, так і в УПЦ¹⁰. Значимість політичної фігури В.Зінківського підтверджувалась тим, що на кінець роботи з'їзду він був обраний до складу постійної ради при єпископі як представник від мирян Києва¹¹.

В червні 1917 р. вчений приймає пропозицію церковно-радикальної групи Києва (голова В.Екземплярський) взяти участь у роботі Всеросійського з'їзду духовництва і мирян. В.Зінківський і надалі дотримується своєї позиції: вільна церква у вільній державі¹². Наступна сесія єпископської ради була призначена на осінь, але вона так і не відбулася. Єпархіальна рада була визнана митрополитом Володимиром поза законом, а єпархіальний з'їзд неправомірним, тому новий склад членів консисторій не був затверджений. Іншою причиною був початок Всеросійського Собору в Москві (15 серпня 1917 р.)¹³. Легальний шлях для врегулювання українського церковного питання був унеможливлений.

В цей час національні прояви в українському суспільстві стали дуже сильними. Представники національного церковного руху створили церковну раду, яка поставила за мету скликання Всеукраїнського Собору.

Бурхливий розвиток церковних подій у Києві спричинив занепокоєння вищої влади РПЦ. В зв'язку з цим у кінці листопада 1917 р. до Києва несподівано прибула делегація від Московського Собору (кн. Г.Трубецький, проф. С.Котляревський), яка мала на меті знайти підтримку в київських колах, щоб від їх імені боротися проти скликання Українського Собору в Москві. Щоб розв'язати конфліктну ситуацію, Релігійно-філософське товариство, очолюване В.Зінківським, організувало відкрите засідання. Стало зрозумілим, що Всеукраїнський Собор буде скликаний.

З від'їздом московських делегатів В.Зінківський отримав запрошення увійти до складу передсоборної церковної ради. В таких умовах наприкінці грудня 1918 р. була організована нарада з проблеми автокефалії та автономії для української церкви. У нараді взяли участь відомі церковні та політичні діячі Києва (Н.Василенко, В.Зінківський, Д.Григорович-Барський, С.Крупнова та інші). Учасники наради погодились, що для української церкви необхідна автономія, що в автокефалії немає необхідності, але вона можлива з церковної точки зору. Питання про автокефалію було визнано церковно-політичним, оскільки воно було обумовлене політичними подіями у країні. Відкриття Всеукраїнського Церковного Собору відбулось 7 січня 1918 р., В.Зінківський був обраний до Соборної Ради¹⁴.

Отже, вирішальну роль у діяльності В.Зінківського на посаді міністра сповідань відіграв його попередній досвід громадської та церковної роботи, широкі суспільні зв'язки, розуміння важливості політичних та культурних проблем суспільства України та Росії на початку XX ст.

16 травня 1918 р. на підставі статті 3-ї Закону „Про тимчасовий устрій Української держави”, за представленням голови Ради міністрів Ф. Лизогуба, професор Київського університету Св. Володимира В. Зінківський був затверджений П.Скоропадським на посаді міністра сповідань¹⁵. Завдання, яке висувалось Головою Уряду перед В.Зінківським, полягало в забезпеченні миру в церковних стосунках між Україною та Росією та встановленні церковної автокефалії Української православної церкви. Демократ за своїми переконаннями В.Зінківський усвідомлював проблеми церковного відродження. Це зумовило головні напрями його діяльності, зокрема скликання Всеукраїнського Собору з метою канонічного визначення статусу церкви в Україні, її юрисдикційного підпорядкування та створення вищого церковного управління; відродження української церковної культури.

Член Ради міністрів В.Зінківський увійшов до групи міністрів Всеукраїнської партії кадетів. Головним завданням партії в нових політичних умовах було звільнення Росії від більшовиків та розробка оптимальної концепції політичної і соціально-економічної модернізації Російської держави. Вважаючи центральним моментом політичної проблеми України визначення форми державного устрою, В.Зінківський висловлюється за орієнтацію на Росію. Він висуває питання про зміцнення зв'язків між Україною та Росією. Враховуючи еволюцію українського політичного руху, історію державотворення Російської імперії, досвід міжнародної політики, вчений приходить до висновку, що розвиток української свідомості є органічним процесом, який глибоко пов'язаний зі зростанням Росії.

Розмірковуючи над тим, що Москва та Україна були та залишаються рідними за утворенням і ще більш рідними за загальною історією, а головне – за вірою, В.Зінківський відстоює історичну обумовленість федеративного зв'язку між Україною та Росією, за яким мав відкритись шлях до продуктивного руху України вперед¹⁶. Вчений висловлює думку про необхідність врятування України для Росії. Ставлення В.Зінківського до Всеукраїнської партії кадетів стало підставою для негативних оцінок його діяльності українськими діячами. Розуміння того, що переважна більшість членів ЦК цієї партії не вважала за проблему питання відродження української культури та вирішення національного завдання в Україні, вважаючи існуючий режим тимчасовим та декоративним моментом, породжувало недовіру до українських симпатій цих російських груп¹⁷. Проте вже незабаром українські кола стояли на боці міністра сповідань, що викликало зворотню дію у російських церковних колах. Система церковного життя, яку втілював В.Зінківський, передбачала задоволення головної потреби України у творчому розвитку національної культури. Прихильник поміркованої політики, В.Зінківський поставив питання національної проблеми в Україні та впровадив способи її вирішення у практичній діяльності Міністерства сповідань, що було обумовлено його політичним спрямуванням.

Розв'язуючи головне завдання своєї діяльності на посаді міністра сповідань – встановлення церковної автокефалії Української православної церкви – В.Зінківський, виходячи із загального стану церковних справ, вважав неможливим впровадження повного самоврядування Української православної церкви в умовах, які склались, зокрема перехідний стан УПЦ від повної державної залежності від РПЦ до вільного саморозвитку; відсутність централізованої церковної влади в Україні, що створювало непорозуміння у стосунках між єпархіями; функціонування українського церковного руху, головна мета якого була визволити країну від панування самодержавної політики, набрав національно-політичного характеру; ворожість у стосунках між російськими та українськими церковними групами.

Державна відповідальність змінила позицію В.Зінківського щодо церковного питання. Будучи прибічником автокефалії УПЦ, В.Зінківський відстоює її автономію¹⁸.

Своє бачення вирішення питання відносин між церквою та державою В.Зінківський пов'язував із загальноєвропейськими канонами церковного життя. Тому, відстоюючи формулу „вільна церква у вільній державі”, вбачав її здійснення у конкретних формах: фінансова підтримка церкви та її установ (зокрема шкіл); участь уряду в управлінні церквою, що перетворює її в приватний інститут, який не має публічних прав; державне визнання церковних актів (шлюбів, розлучення, метричні записи); вирішення питання форми зв'язку церкви з державою здійснюється за допомогою одного центрального органу – Міністерства сповідань або розгалуженою місцевою системою¹⁹.

Таким чином, спрямувавши свою діяльність на зміну давньої політики московської влади у церковній сфері, В.Зінківським як міністром сповідань були ліквідовані принципи управління у церкві часів самодержавства, створені нові відносини між церквою та державою, які будувались на принципах співвідношення. Впровадження принципу творчого дуалізму (поєднання адміністративно-правової роботи з діяльністю з відновлення культурних традицій українського народу) та вільної ініціативи у діяльності очолюваного Міністерства сповідань (яке фактично взяло на себе обов'язки Св. Синоду) в умовах протистояння впливові реакційної сили сприяло підготовці відродження УПЦ знизу, без чого було неможливим її відродження зверху.

Будучи новатором у своїй діяльності, наполегливо відстоюючи позицію, яка не співпадала з проросійськими настроями, В.Зінківський не знайшов порозуміння з єпископатом. В зв'язку з цим він відмовився зайняти посаду міністра сповідань у другому складі уряду П.Скоропадського. 21 жовтня 1918 р. В.Зінківський залишив посаду міністра сповідань²⁰. Його наполеглива діяльність з відновлення канонічного скликання Українського Собору визначалась серйозними намірами у напрямку вирішення національного питання в Україні на початку XX ст., а також сприяла створенню умов утвердження Соборного початку УПЦ за умов церковної автономії, допускаючи її автокефалію. Наголошення В.Зінківського

на федеративному зв'язку з Росією як політичного максимуму для України не заперечувало, а навпаки обумовлювало виявлення та розвиток своєрідності української культури. Рухаючись від захисту української культурної своєрідності до вирішення церковно-політичної проблеми між Україною та Росією, яка мала більш як 250-річну історію. В.Зінківський виконав завдання, які не могли бути висунуті та вирішені тодішньою владою. Цього не сталося б навіть в умовах здійснення церковної автономії через загальноруську орієнтацію, побоювання нового життя, яке встановилось після революції, та за відсутності яскравих особистостей, які б продовжили його справу. Спрямовуючи свою діяльність на захист прав української церкви, він не став прихильником формальної позиції „вільної церкви”. Нові відносини між державою та церквою заклали важливе підґрунтя у розбудові вільної України.

Подальші дослідження щодо значення та ролі В.Зінківського у національно-визвольних змаганнях 1917 – 1920 рр. можуть бути використані для підготовки праць з історії національного руху в Україні на початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ульяновський В. Міністерство ісповідань В.Зінківського: (До переоцінки діяльності в світлі нових архівних матеріалів) // Історія релігій в Україні: Тези повідомл. IV круглого столу (Львів, 9-10 трав. 1994 р.). – К.: Львів, 1994. – С.185 – 187; Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917 – 1920 рр. (Доба гетьманату П. Скоропадського). – К., 1997. – 320 с.; 2. Стародуб А. Українська державність 1917 – 1921 рр. „Очіма” священноначалія Російської православної церкви: еволюція несприйняття // Просемінарії. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. Інститут української археографії ім. М.Грушевського. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 190.; 3. Полонська-Василенко Н. Обрання київських митрополитів // Рідна церква. – 1971. – Ч. 86. – С. 6.; 4. Шуряков С. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 7 – 8. – С. 147 – 157.; 5. Зинковский В. Либерализм и социализм // Народ. – 1906. – № 1. – С. 3.; 6. Зинковский В. Россия и православие. – К. – 1916. – 75 с.; 7. Зинковский В. Единство России // Народоправство. – М., 1917. – № 5. – С. 2.; 8. Зинковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 окт. 1918 г.): Воспоминания. – М., 1995. – С.36.; 9. Епархиальный съезд // Киевская мысль. – 1917. – № 98. – С. 2.; 10. Епархиальный съезд // Киевская мысль. – 1917. – № 99. – С. 2.; 11. Постоянный совет при епископе // Киевская мысль. – 1917. – № 102. – С. 2.; 12. Зинковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 окт. 1918 г.): Воспоминания. – М., 1995. – С. 38.; 13. Экземплярский В. Церковная жизнь // Киевская мысль. – 1917. – № 189 – С. 2.; 14. Зинковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 окт. 1918 г.): Воспоминания. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. – С. 40 – 41.; 15. Державний вісник. – 1918. – №1; 16. Зинковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 окт. 1918 г.): Воспоминания. – М., 1995. – С. 222.; 17. Там само. – С. 22 – 23.; 18. Заседание Киевского религиозно-философского общества 23 мая по вопросу положения православной церкви на Украине // ЦНБ НАН України: ІР.Ф. 259. – Спр. 2. – Арк 1 – 3; До 50-ліття проголошення автокефалії Української православної церкви // Рідна церква. – 1971. – Ч. 77. – С.5.; 19. Зинковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 окт. 1918 г.): Воспоминания. – М., 1995. – С.169.; 20. Там само. – С.178 – 192.

О.А.Колястру

УКРАЇНЬСЬКА ТВОРЧА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ТА ПРОБЛЕМА СВОБОДИ ПРЕСИ В РОКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Національна творча інтелігенція брала активну участь в українізаційних процесах, що стало визначальним фактором національно-культурного відродження 1920-1930-х рр. Україномовна преса набула свого помітного зростання і розквіту значною мірою завдяки тому, що у її становленні, формуванні стилістики, жанрово-тематичної палітри особливо на початковому етапі помітну роль відіграли такі знані вітчизняні публіцисти Б.Антоненко, В.Голубович, Г.Гринько, М.Грушевський, О.Дорошкевич, В.Еллан-Блакитний, С.Єфремов, Г.Косинка, А.Ніковський, М.Терещенко, Ю.Тютюнник, Є.Черняк, В.Чехівський, О.Шумський та багато ін. Офіційні партійно-радянські кола широко використовували імена для обґрунтування тези про участь національної інтелігенції у будівництві радянської України. Це підносило їх авторитет і створювало враження довіри національним силам, отже

сприяло певній стабілізації суспільства, впливало на формування позитивного ставлення до партійно-державного курсу національної політики.

Проблема участі інтелігенції в радянській пресі певною мірою вже знайшла своє відображення у загальних працях з історії інтелігенції¹ та преси² в роки українізації. Останнім часом чимало уваги було присвячено проблемі цензури у радянській пресі. Насамперед, слід відзначити низку документальних публікацій³ і авторських статей⁴. Але спеціально тема взаємин преси і національної інтелігенції у роки українізації не розроблялась, попри свою актуальність і достатню документальну забезпеченість.

Вивчення архівних документів, мемуарів, матеріалів самої преси дозволяє зробити висновок, що інтелігенція в Україні по-різному поставилась до офіційної преси в радянській Україні. Можна умовно окреслити кілька груп творчої інтелігенції у цьому контексті.

Перш за все, були такі, що відразу відкинули будь-які ілюзії на предмет обстоювання національних проблем в більшовицькій пресі України. Так, В.Винниченко, який прибув 24 червня 1920 р., за згодою Леніна, до Москви для участі в уряді Радянської України, швидко переконався, що всупереч проголошеним демократичним принципам поступово утверджується концепція адміністративного формування тільки на словах заперечуваної моделі російської держави, яку розхитала революція 1917 р., впроваджуються централістські засади державного управління. Він не вважав можливим залишитись в Україні, покинув її, між тим, його постать дієвого і авторитетного політика продовжувала перебувати у центрі уваги радянської влади, вона прагнула використати принаймні його публіцистичний і журналістський хист. За його згодою, у радянській пресі друкувались його літературні твори, спогади. Але вже у 1933 р. В.Винниченко писав у листі до Сталіна про ганебне поводження з ним у радянській пресі, особливо з приводу його брошури "Повернення на Україну", про фальсифікації його біографії, перекручення змісту та висловлених ідей, а тому наполягав на їх спростуванні. Але домогтись цього попри всі зусилля не зміг, більше того – "переконався, що пресі була дана директива якомога більше поширювати звинувачення проти нього, супроводжуючи їх всілякими вигадками"⁵.

М.Грушевський повернувся до України у 1924 р. для роботи в ВУАН. Він вважав, що будь-які можливості національного прояву мають бути максимально використані, тому виявився небайдужим до праці у періодиці⁶. М.Грушевський своїм академічним журналом "Україна" (1925-1930) створив своєрідну інформаційно об'єктивну нішу в згущено-задушливій атмосфері несвободи та одноманітності друку в радянській Україні. Силою свого професіоналізму й авторитету він наполегливо обстоював національну справу через свій часопис, а також надсилав свої твори до західноукраїнських видань, запрошував галичан до активної участі в українізації, залишаючи авторам реальне право висловлювати свої думки і оцінки не тільки з приводу минувшини, а й сучасності. Така незалежність не могла тривати довго, у 1930 р. журнал було закрито. Через десять місяців його було відновлено, але вже за редагування колеги у складі П.Шурана, М.Іваненка, С.Скомського, М.Качеровського. По суті, збереглась лише назва журналу, його зміст, автура, загальна спрямованість були піддані уніфікації, він престав вирізнятись серед інших радянських видань⁷.

Чільне місце у створенні партійно-радянської преси та її подальшій діяльності зайняли деякі колишні активні учасники національно-визвольної боротьби, представники національних партій, що припускали компроміс із новою владою, сподіваючись на проведення справжньої національної справи під гаслом радянської українізації. Серед них найбільшу когорту становили боротьбисти й укапісти, в тому числі О.Шумський, В.Еллан-Блакитний, Г.Гринько, Є.Касьяненко, Ф.Таран, А.Річицький, А.Ніковський. Їх вибір був обумовлений політичною ілюзією про можливість легітимно-коректних взаємин з більшовиками. Навіть за комуністичного диктату вони сподівались на збереження національних цінностей. Саме у цьому колі інтелігентів маємо найбільш послідовних поборників справи, але водночас найбільш вразливих людей, тому серед них сталося найбільше особистих трагедій. Значна група письменників і публіцистів прийняла офіційні рамки існування преси в умовах революційного руйнування. Бажання подолати старі

гальмівні сили національного розвитку штовхало таку творчу інтелігенцію на союз з владою, яка офіційно обіцяла підтримку у національно-культурному житті.

Серед інтелігенції слід визначити й таких, що за будь-яких обставин відмовлялись від співробітництва з владою та її пресою, які натомість вдалися або до відкритої конфронтації з політикою урізаної свободи, справедливо вважаючи це смертельним для слова і для його носіїв або зовсім “замовчали”, зайнявши позицію внутрішньої еміграції. Найпоказовішою постаттю тут є Сергій Єфремов. Його як вченого і публіциста не раз запрошували до співпраці українські офіційні видання. Проте він категорично відмовлявся: “я людина старих поглядів, з старими забобонами. Отже, я думаю, що ніяка робота не можлива без волі слова. Ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що преси немає, а самі казньонні видання”⁸. Академік С.Єфремов ще до революції писав: “кожне громадянство має ту пресу, якої воно варто, на яку спроможеться, і хиби всієї української преси, а зокрема і нашої газети [“Рада”], – то тільки одлиск тих загальних хиб, на які слабке наше громадянство. Помилки поодиноких керманців та працівників можуть тільки ті хиб підкреслювати, можуть робити їх виразнішими, але створити їх, як і запобігти їм, – вони не спроможні... преса наша не може не одбити на собі його [суспільства] кволості та нидіння”. В його розумінні національна політика більшовиків була лихом, катастрофічним ударом по українській нації, що тільки починала відчувати себе самостійним цілим. За непоступливість і безкомпромісність С.Єфремов був підданий цькуванню преси ще на самому початку українізації, яке досягло апогею на початку 1929 р. Відділ преси цк кп(б)у надіслав окружним парткомам Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська Таємне розпорядження провести у газетах до 10 лютого кампанію засудження академіка за його непокору владі навіть у академічних справах¹⁰. Преса негайно зреагувала на виступ “пролетарської правди” проти С.Єфремова, вченого звільнили з роботи, у видавництвах відмовлялись брати його рукописи або в разі уже укладених договорів зволікали з їх виконанням чи порушували умови. Коли академік був заарештований і притягнутій по “справі сву”, не залишилось практично жодного видання, що не помістило б звинувачень на його адресу.

Як не парадоксально і як не прикро, але матеріали преси показують, що в недовготривалому порівняно вільному проміжку для розвитку культури письменники самі активно підштовхували партію до агресії, негайного згортання плюралізму. Саме художня інтелігенція перша запровадила політичні налічки, брутальну лайку стосовно інакомислячих. Дослідниця преси Н.Лощинська підкреслює, що більшість “викривальних” статей написані не чиновниками, а представниками мистецької еліти, вони стали безпосередньо політичними доносами¹¹. Багато бруду вихлюпнулось на сторінки журналів газет під час “літературної дискусії” 1925-1928 рр. З цього приводу М.Івченко ділився своїми думками з П.Тичиною, тоді членом редакції “Червоного шляху”: “До останнього часу не було ясно, певно, а коли начитався теперішньої літературної полеміки, то мені стало без міри важко. Дивно сказати, але всі вони, даруйте, просто дикунство, отой “туман дев’ятнадцятих”. І гірш усього те, що не зрозумієш, де кінчається примусова позиція, а починається власна неприкрита егоїстична зацікавленість.”¹²

М.Хвильовий, розпочинаючи дискусію літературного характеру, по суті реалізовував ідеологію політичної (націонал-комунізм) і мистецької (революційний романтизм, модернізм) радикальних течій, що прагнули, поборюючи всі інші, монополізувати становища й диктаторських прав¹³. М.Хвильовий висував гучні ідеї, кидав конструктивні гасла, але йому не вдалося вирватися з полону стихії революційного зламу, руйнування форм і змістів, масштаб яких лякав самих руйнівників. Його настанови залишились на рівні гасел його теорія вітаїзму виявилась утопічною. Згідно з логікою тотального руйнування апологетика новизни у творчості і практичній діяльності М.Хвильового обернулася самознищенням як у переносному, так і в прямому розумінні цього слова. М.Хвильовий трагічним уособленням доби з її ваганнями, жаханнями, змаганнями.

Тенденція наслідування українською культурою російської, проти чого так запекло боролись у середині 20-х рр. М.Хвильовий, М.Зеров, М.Куліш та інші письменники, на початку 30-х була відживлена радянською ідеологічною системою для зміцнення своїх позицій. Її добре відобразив місячник “життя й революція”, який з 1932 р. став органом оргкомітету всеукраїнської спілки радянських письменників. У літературознавчих оглядах штатних критиків журналу були піддані цькуванню як українська класична література, так і твори 20-х рр. П.Колісник називав авторів попереднього десятиліття прихильниками “активного романтизму”, що був “формою національного збочення у художній практиці”¹⁴. На думку критиків С.Щупака, Є.Шабліовського, В.Коряка, завданням тогочасних письменників мала бути романтизація соціалістичної дійсності, її героїзація. В такий спосіб вони засвідчували, що дійсність не була достатньо привабливою, раз її треба було підфарбовувати, вишукувати ідеальні типи, типізувати їх добиранням привабливих характеристик. Є.Шабліовський дорікав українським письменникам, що вони відстають від російських, бо не створили такий роман, як “Піднята цілина” М.Шолохова. Він закликав “покінчити із зазнайством метрів”, “затулити німі, золоті ротики віршомазам” (йшлося про Ф.Малицького, В.Атаманюка, І.Багряного та ін.)¹⁵. “Антологія української поезії” (у трьох томах за редакцією В.Атаманюка, 1930-1931) була піддана в пресі брутальному осуду через те, що в ній високо оцінені такі поети як О.Олесь, Б.Лепкий, Г.Чупринка.

За шанобливе ставлення до національних святинь, до історичної пам’яті народу, а взагалі за справедливе звинувачення у крайній поверховості новітніх цінителів української культури перепало й Катерині Грушевській як упорядниці двотомника “Українські народні думи” (1927, 1931), вступна стаття до нього стала мішенню для відливого розносу А.Костенка¹⁶. За дотримання “нацдемівської схеми” М.Грушевського в історії України та історії української літератури зазнали переслідувань чимало викладачів української літератури, які послуговувались підручниками О.Дорошкевича, що був засуджений також як наступник С.Єфремова. Натомість новим ортодоксальним мірилом у літературознавстві визнавались “Нариси історії української літератури” В.Коряка з марксистською періодизацією за суспільно-економічними формаціями¹⁷.

Моральним тиском на національну інтелігенцію у пресі репресивно-каральна система не обмежилась. Саме поняття “інтелігенція” стало визначенням невиробничого роду занять, а не характеристикою внутрішнього духовного світу цих людей.

Найбільшим злом літератури 30-х рр. було явище, назване пізніше М.Коцюбинською “корозією таланту”¹⁸, тобто творча нівеляція талановитих особистостей. Журнал “Червоний шлях” засвідчив падіння не однієї такої зірки вітчизняної поезії. Найвиразніша з них, тому найтрагічніша, доля Павла Тичини. Починаючи з циклу “Чернігів” у 1931 р., часопис подає серію його соцреалістичних творів, включаючи і псевдопанегирик 1933 р. “Партія веде”. Леонід Первомайський, написавши п’єсу “Невідомі солдати”, потрапив владі і виступив із звинуваченням П.Тичини, що Тичина, мовляв, “тільки на шістнадцятому році революції нарешті відкрив, що партія веде”. І.Кулик у доповіді на пленумі Оргкомітету СРП СРСР використав цей факт в ідеологічній педагогіці: “Іронія тут як не досягає мети. Звичайно, далеко простіше було б, якби всі українські письменники відразу народились членами партії або, принаймні, брали участь у жовтневому повстанні на боці пролетаріату. Ми ж, зважаючи на наявність талановитих, висококваліфікованих, але скалічених буржуазним і націоналістичним вихованням людей, намагаємося перебороти цей вплив комуністичним перевиховним впливом на них і, звичайно, маємо всі підстави радіти, коли письменник, який цього не розумів, нарешті, усвідомив, що веде партія і що цей провід мудрий і переможний”¹⁹. Об’єктами перевиховання були також М.Бажан, М.Рильський.

Вражаючим є зізнання П.Тичини на II пленумі СРПУ (квітень 1934 р.): “Я вже не раз мав нагоду виступати в пресі, де висловлював свої думки про стан нашої літератури. Я говорив так багато, важливого і другорядного, – всякого, я витрушував із себе безліч дрібниць, і ось тільки тепер, коли почув промови секретарів ЦК – Косіора і Постишева, – я

побачив: усі ті мої думки, міркування, усі ті мої дрібниці – як вони раптом притухли, пригасли, поблідли. Хоч я поет, хоч я людина емоції, а, проте, зразу ось і не доберу того слова (одного слова!), щоб передати, наскільки я гостро, наскільки я сильно пережив моментами у літературі”²⁰. П.Тичина на цей час опинився у такому вирі ідеологічного оточення, що йому зрадила його поетична чутливість до слова. Яким же був тиск ідеологічної риторики, що поет оглух до слова справжнього, а зачарувався облудним словом офіціозу, плакату, войовничого гасла.

Перевиховання було непростим. Критики-ідеологи визнавали, що муза відмовляла у сприянні перу поетів, коли вони прагнули славити здобутки нового суспільного ладу. Так І.Кулик на IV пленумі Оргкомітету СРПУ про поезію М.Бажана “Трилогія пристрасті” відзначав наступне: “Доки він говорить про абстрактні, “загальнолюдські” пристрасті – про скнар, нудьгу, заздрість тощо, – художньо, здається, там усе гаразд. Коли ж він переходить до соціальних пристрастей, то зразу помічаємо художній спад. Ще яскравіше ця колізія виявляється у М.Рильського. Його річ “Комсомольці України” свідчить за далеко нижчий рівень від попередніх робіт”²¹.

Промовистим документом силового тиску на творчу інтелігенцію є фрагмент листа Г.Епіка, заарештованого в справі терористичної організації у 1933 р., до С.Косіора та П.Постишева, зачитаний останнім на тому ж таки письменницькому пленумі. “Підготовляючи терористичні акти, ми з безневинним виглядом запевняли партію в своїй відданості і чесності і протягом багатьох років грали такі ролі, у порівнянні з якими дії розбійника з великого шляху є зразком чесності і гуманності. Я розумів, що наймилостивіший вирок пролетарського суду – зробити зі мною так, як роблять з оскраженілим собакою, знищити, як сапного коня, викинути з тіла суспільства. Компартия великодушно повірила моєму каяттю. Партія дарувала мені життя, давши мені цю найбільшу нагороду з усіх можливих нагород на землі – право на життя, на радість праці”²².

Звіряння письменницької манери з курсом партії стало нормою радянського письменництва. Усі нові твори перевірялись на ідеологічну вірність у світлі постанови ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р. “Про художню літературу”. Партійне втручання у літературне життя вважалось абсолютно органічним. “Червоний шлях” у відділі “Літературне життя” регулярно повідомляв про зустрічі правління СРПУ з партактивом столиці, представниками ЦК КП(б)У, його політбюро чи оргбюро тощо.

На II пленумі СРПУ у доповіді А.Сенченка були вперше названі класи соцреалізму по всіх літературних галузях. В драматургії – це О.Корнійчук, І.Микитенко, Л.Первомайський, І.Кочерга, перспективним вважались С.Голованівський, Ю.Смолич, А.Любченко; в поезії – П.Тичина, М.Рильський, М.Бажан, І.Кулик, Л.Первомайський, П.Усенко, М.Терещенко, С.Голованівський; у прозі законодавцями нових еталонів героїв були визнані І.Кириленко, П.Панч, А.Головко, О.Копиленко, І.Ле, В.Кузьмич, Г.Коцюба. Когорту критиків очолював С.Щупак, в ній були П.Колісник, Б.Коваленко, Є.Шаблійовський, Підгайний, Є.Кирилюк, Савченко.

І.Микитенко у виступі на XIII Всеукраїнському з’їзді рад від імені творчої інтелігенції дякував В.Балицькому “за боротьбу з класовим ворогом”. Журнал “Червоний шлях” у №2 за 1935 рік видрукував цей виступ під заголовком “Країна творчої радості”.

За процесами, які відбувались у радянській Україні, пильно стежила національна інтелігенція з-за кордону. Дмитро Донцов подав у галицькій пресі низку критичних статей, резюмувавши свої критичні міркування в “Літературно-Науковому Віснику”²³. Роман Смаль-Стоцький про суть більшовицької українізації писав: “... це був звичайний тактичний маневр для успокоєння української стихії на Україні, для викликання “сменовеховства” серед української еміграції і для провокування української суспільності в Галичині, Буковині й на Карпатській Русі: українізація мала здобути їх симпатію для тих фіктивних національних цінностей на Советській Україні і цим унеможливити поєднання суспільностей разом із національною еміграцією в один могутній фронт проти московської окупації на Україні”²⁴.

Р.Смаль-Стоцький аналізує статті більшовицьких ідеологів та псевдовчених із мовних та літературних питань. Він викриває їх ненауковість, ідеологічну залежність, нострубатість аргументації, виразні русифікаторські настрої. Він підсумовував: "Отож треба бути свідомим, що стара брутальна царська Москва стоїть перед нами у своєму другому втіленні, що вона йшла і йде до одної і тої ж самої імперіалістичної мети. Ще десь, там і тут, є поверхові ознаки революційного духу та за тією інфляцією революційної інтернаціональної фразеології ховається старий Пуришкевич із компанією. Поки що різниця така, що царська Москва громила поневолені народи в ім'я московського месіаністичного православ'я, а пролетарська Москва громить їх в ім'я московського месіаністичного комунізму"²⁵. За ініціативою Р.Смаль-Стоцького у Варшаві було створено товариство "Прометей", яке збирало достовірну інформацію про національну політику в радянській Україні і на Міжнародному мовознавчому конгресі 1936 року висловило протест проти русифікації в СРСР.

Таким чином, національна інтелігенція в радянській Україні мала різне ставлення до офіційної українізованої преси. Вона значною мірою сприяла її становленню, сподіваючись на дійсний розвиток національної періодики не тільки формою, а й змістом. Слід визнати, що революційно-романтичний запал зашкодив українським публіцистам і письменникам збільшувати національні цінності, дозволив їм перейнятися більшовицьким руйнуванням "старого світу", сприяти вноормуванню категоричності і нетерпимості до інакомислячих на сторінках преси і в житті. Така практика призвела до деформації не тільки преси, а й самої інтелігенції, яка втратила роль речника національних інтересів в умовах тоталітарної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція в 1920-30-х роках: соціальний портрет та історична доля.-К.-Едмонтон, 1992; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки). – К., 1991; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні. – К., 1991; Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеza і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника: Пер. з англ. – К., 1995; Новохатько Л.М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20-30-і рр.). – К., 1999; Чехович В.А., Касьянов Г.В., Ткачова Л.М. Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х на початку 1930-х років). – К., 1990; Шипович М. А. Партійно-радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-і роки // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 95–102; 2. Животко А. Історія української преси // Упоряд. М.С.Тимошик. – К., 1999; Михайлин І.Л. Історія української журналістики: від журналістики в Україні до української журналістики. – Харків, 2000; Романюк М. Українське пресознавство на порозі ХХІ ст. – Львів, 2000; 3. История советской политической цензуры: Документы и материалы / Сост. Т.М.Горяева. – М., 1997; Литературный фронт: История политической цензуры 1932–1941 гг.: Сб. док. – М., 1994; На полях спецфондів у різні роки: Документальний нарис історії цензури // Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 91–98; Исключить всякие упоминания...: Очерк истории сов. цензуры / Сост. Т.М.Горяева. – Мн., 1995; 4. Білокінь С. І. Начерк історії совєцької цензури // Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). – К., 1999. – С. 65–74; Блюм А. В. За кулісами "Министерства правды": Тайная история цензуры 1917–1929 гг. – СПб., 1994; Блюм А. В. Советская цензура в эпоху тотального террора, 1929–1953 гг. – СПб., 2000; Масненко В. Цензура в підрадянській Україні 20-х рр.: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 81–90; Очеретянко В. І. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років: (За матеріалами фондів "Рос. зарубіж. архіву" Держ. архіву Рос. Федерації) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 240–252; Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – № 1. – С. 12–28; Шаловал Ю. Большевицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період: невідомі документи і факти // Визвольний шлях. – 2001. – № 5. – С. 28–45; 5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6205. – Арк. 6-7; 6. Грушевський М. Ганебний пам'яті // Україна. – 1926. – № 4. – С. 112–114; 7. Животко А. Вказана праця. – С. 278; 8. Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С. 408–409; 9. Єфремов С. За рік 1912-й: Статті, фейлетони, замітки. – К., 1913. – С. 145; 10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2924. – Арк. 5; 11. Лошинська Н. В. Журнал "Червоний шлях" та літературний процес 20–30-х рр. в Україні: Канд. дис. ...філол. наук: 10.01.01 НАН України. Ін-т літ. ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – С. 45–46; 12. Там само. – С. 48; 13. Кравченко І. Олесь Гончар і міф про нього // Всесвіт. – 1998. – № 11. – С. 136; 14. Колесник П. До питання про стиль соціалістичного реалізму // Життя і революція. – 1933. – № 1. – С. 141, 147; 15. Шаблювський Є. Більшовицьким темпом // Життя і революція. – 1933. – № 4/5. – С. 84, 86; 16. Костенко А. За кулісами // Життя і революція. – 1933. – № 6. – С. 85–90; 17. Кирилюк Є. Ленінове вчення про два шляхи капіталістичного розвитку в застосуванні до історії української літератури // Життя і революція. – 1933. – № 10. – С. 76–84; 18.

Кошобинська М. Корозія таланту //Рад. літературознавство. – 1989.– № 11.– С. 46–58; 19. Кулик І. З чим ми йдемо до з'їздів: (Доп. на пленумі Оргкомітету СРП СРСР) //Червоний шлях. – 1934.– № 4.– С. 173; 20. Постишев П.П. Шляхи української радянської літератури: Промова на Пленумі правління Спілки радянських письменників України //Червоний шлях.– 1935.– № 5.– С. 17; 21. Кулик І. Вказана праця. – С. 159; 22. Постишев П.П. Вказана праця. – С. 11; 23. Донцов Д. Що таке "українізація" України? // Літературно-Науковий Вісник. – 1929. – №12. – С. 56-78; 24.Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні.– Мюнхен, 1949/1950. – С.42; 25. Там само. – С. 267.

Т.Б. Крамаренко

УЧАСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ АПАРАТУ УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ У 1920 –ТІ РР.

В середині 20 -х рр. ХХ ст., у зв'язку з переходом від відбудови до індустріалізації особливо гостро почала відчуватись необхідність перетворень в системі управління. Ставилося за мету зробити управлінський апарат дешевим, доцільно побудованим, доступним для мас. Він мав працювати чітко, оперативно, "цивілізовано", тобто на основі принципів наукової організації праці. НОП розглядався як важливий засіб удосконалення апарату, усунення безгосподарності, тяганини, бюрократизму, який часто був породженням поганої організації та невміло поставленої роботи. Запровадження принципів НОП дістало назву раціоналізації.

Окремі питання раціоналізації апарату управління в зазначений період знайшли своє відображення переважно в історичній літературі про діяльність органів партійно-державного контролю СРСР та України в 20-30-х рр.¹ Цікавим фактичним матеріалом насичені праці партійних, державних, профспілкових керівників, працівників ЦКК-РСІ.² Але наявні видання відзначаються вузькокласовим підходом, ідеологічною упередженістю щодо інтелігенції, демонструючи стереотипне ставлення до неї як до другорядного "прошарку" між робітниками і селянами. Перебудова апарату управління, нопівський рух майже завжди подавалися виключно як справа "трудящих мас". Тож участь науковців і фахівців-практиків із числа старої інтелігенції в раціоналізації управлінської сфери ігнорується або висвітлюється побіжно. На жаль, і в літературі останнього десятиліття це питання фактично залишилося поза увагою дослідників. Можна говорити про нерозвиненість історико-управлінського напрямку досліджень в сучасний період.

Поглиблене дослідження даної теми допоможе відмовитися від звичних схем і подолати наявні прогалини у висвітленні ролі інтелігенції в масштабних перетвореннях періоду індустріалізації, зрозуміти її призначення як носія великого культурно -технічного потенціалу, цивілізованості, прогресу, як уособлення єдності наукової теорії і практичних завдань сучасності. Аналіз практичної діяльності інтелігенції у справі раціоналізації апарату управління в Україні на початку індустріалізації дасть можливість доповнити наше знання про соціокультурні процеси 1920-30-х рр. і дещо додати до соціального портрету української інтелігенції того часу, створити підґрунтя для подальших змін у цьому портреті.

Виходячи з цього, автор даної публікації здійснив спробу відтворити основні віхи розвитку НОП в Україні: у стислій формі показати роль інтелігенції у справі становлення теорії управління та у практичній діяльності з раціоналізації управлінського апарату, творчий внесок її окремих представників у цю справу; оприлюднити деякі свої міркування в зазначеній проблематики, нові історичні факти, відомості про які віднайдені не лише у літературі, але й в архівних документах, з якими довелося працювати автору під час дослідження даної та суміжних проблем.

Ідеї наукової організації праці та управління дістали широке розповсюдження у зв'язку з переходом до ринкових відносин і запровадженням НЕПУ. Та особливо актуальними вони стали після завершення відбудови народного господарства, в початковий період індустріалізації. За словами голови наркомату робітничо-селянської інспекції СРСР В.В.Куйбишева, завдання раціоналізації виробництва, господарства, а також державного апарату стали найважливішими завданнями моменту.³

Рационалізація передбачала ефективне використання робочого часу і матеріальних цінностей; удосконалення структури і штатів управлінського апарату на основі новітніх досягнень науки і практики; впровадження режиму економії; покращення діловодства, всієї канцелярської справи, спрощення звітності; нормалізація прийомів і методів праці з використанням технічних засобів, передового досвіду, в тому числі західного, кращих зразків "цивілізованої", висококультурної організації адміністративно-виробничої техніки тощо.

Здійснити такі завдання без залучення висококваліфікованих фахівців цієї справи було практично неможливо. О. Дивільковський, один з діячів органів контролю, зазначав, що куці, проте дорогі запаси нопу, успадковані від минулого у відсталій Росії, майже цілком знаходяться в руках "спецівської інтелігенції". Залишається примусити спеців працювати своєю нопівською технікою на користь держапарату, аби вони пристосували свою науку до поточних завдань і умов.⁴

Чимало науковців та інженерів, фахівців в галузі управління, побачивши реальні спроби влади відродити економіку, культуру, подолати відсталість, нецивілізованість країни, свідомо пішли на співпрацю з режимом у справі впровадження принципів НОП у виробництво, управління, інші сфери життя суспільства. Для них були важливими можливість реалізувати свій інтелектуальний потенціал, організаційні, новаторські здібності. Значна частина "спеців" цілком щиро сподівалась сприяти покращенню апарату управління. були і інші мотиви – страх стати "антирадянським елементом", кон'юнктурні міркування тощо.

Загалом до цієї роботи було залучено широке коло спеціалістів з різних організацій та установ у якості експертів, дослідників, лекторів, викладачів на різноманітних курсах для працівників апарату. Можна зробити висновок, що рационалізація базувалася в основному на практичному досвіді старих спеціалістів.

Вже у квітні 1921 р. на підставі рішення президії ВУЦВК від 23 березня 1921 р. при ВУЦВК було створено комісію по спрощенню радянського апарату під головуванням члена президії ЦВК Єрмошенка (існувала до липня 1922 р.). До її діяльності залучались науковці, висококваліфіковані фахівці-практики в галузі управлінської техніки. Було створено підкомісію з вироблення єдиного державного діловодства та підкомісію з вироблення єдиних державних рахунків.

До складу першої входили управляючий справами Харківської Губернської Ради Народного Господарства, юрист і археограф, професор М.І.Ржевуський (голова), професор історії народного господарства М.В. Довнар-Запольський, спеціаліст з адміністративного права професор О.Ф.Євтихiev, фахівець з державного права професор М.І.Палієнко, юристи Калістов Д.І. та Денисов О.А. У другу – спеціалісти високої кваліфікації з рахівництва: завідувач підвідділу рахівництва Української Ради Народного господарства Д.А.Хмельницький (голова), бухгалтер, завідувач адміністративним відділом Раднаркому України А.Р.Доппельмайер, П.І.Афонський, В.Г.Гончаренко.⁵

Завданнями новоствореної комісії та її підрозділів були: викорінення паралелізму в роботі радянських органів; уніфікація діловодства і тарифікації для всіх державних установ України; механізація канцелярських робіт; експертиза урядових проектів; збирання та систематизація закордонного досвіду, розробка методики його застосування в радянських установах; видання збірників законодавчих та адміністративних актів, довідників та іншої літератури; підвищення кваліфікації працівників.

Одним з перших кроків комісії було обстеження 10 наркоматів, а також УКРРНГ з метою виявлення деформацій адміністративного діловодства та їх причин, вивчення результатів раніше запроваджених нововведень у діловодстві. досліджувався також хід застосування американської системи діловодства в реєстратурі загальної канцелярії ВУЦВК.⁶ Ці обстеження дали матеріал для здійснення необхідних практичних заходів щодо поліпшення апарату. з квітня по липень 1921 р. комісія виробила типові положення про Наркомати та губернські установи, типові норми штатного складу, уніфіковані форми

канцелярських книг, журналів, бланків. Ставилися досліди для визначення норм продуктивності праці в канцеляріях.

Крім цього, вивчалось питання про стан діловодства за кордоном. Професором О.Ф.Євтихєвим був складений "Огляд адміністративного діловодства у найважливіших державах Європи". Результатом досліджень стало видання перекладених праць "Про застосування десятичної системи в адміністративному діловодстві", "Кодекс правил адміністративного діловодства, прийнятий всесвітнім конгресом з адміністративних наук в Брюсселі", "Звіт про адміністративні методи діяльності сільськогосподарського департаменту Сполучених Штатів".⁷

Працівники комісії встановили зв'язки з Берлінським представництвом РРФСР та повноважним представником УСРР в Польщі О.Я.Шумським, які сприяли у придбанні нових видань з адміністративної техніки.⁸

Наслідком майже півторарічної роботи комісії по спрощенню радянського апарату стали активізація та упорядкування діяльності установ в зазначеній галузі. За поданими нею проектами відбулося скорочення штатів та зайвих структурних підрозділів в НК шляхів, НК Праці, ВУЦВК, НК Зв'язку, Верховному трибуналі, губернських відділах юстиції та інших установах. Зокрема, в НК Охорони здоров'я внаслідок зміни структури штати скоротилися на 204 чол.⁹

В упорядкуванні рахівництва і звітності важливе значення мало створення у 1925 р. Бюро державних бухгалтерів-експертів при НК РСІ та місцевих органах контролю. До їх обов'язків входило здійснення експертиз на вимогу судових та адміністративних органів з питань рахівництва і звітності та інших. Діяльність цих експертів є наочним прикладом використання висококваліфікованих фахівців з адміністративної техніки у раціоналізації апарату управління в період реконструкції народного господарства.

Осередки раціоналізаторської діяльності створювалися також на підприємствах і в установах, в партійних, радянських, господарських органах, у навчальних закладах. Значну роль в нопівському русі відігравали бюро, групи, секції, осередки ноп, осередки сприяння поліпшенню держапарату, гуртки та осередки сприяння робітничо-селянській інспекції, оргбюро, дослідні станції, консультаційні бюро, контори з раціоналізації. Так, у Донецькій області та на Київщині активними провідниками НОП були бюро нормалізації праці (зокрема, на заводі «Арсенал» в Києві). На Шосткінському пороховому заводі (Чернігівська губернія) діяли бюро нормування праці та відділ випробувань і досліджень. На заводі «світло шахтаря» в Харкові – планове бюро.¹⁰ Тільки за жовтень 1925 р. в промисловості було організовано 34 раціоналізаторські органи.¹¹

Вони керували науково-дослідницькою діяльністю спеціалістів, раціоналізацією виробництва, організовували технічне навчання працівників управлінських структур в різних школах, на курсах, розповсюджували і популяризували технічно-освітню літературу, в тому числі з питань раціоналізації, НОП, ознайомлювали з журналами «за раціоналізацію», «инженерный труд», «система и организация», «техника управления», організовували випуск стінної преси.

Важливою формою участі інтелігенції у господарсько-управлінській та раціоналізаторській діяльності стали клуби адміністративних працівників, інженерно-технічні секції, економічні комісії, виробничі наради, які виникли у 1924 р. і діяли спільно з оргбюро в справі раціоналізації діяльності установ. Бюро нарад і комісії складалися з інженерно-технічного персоналу та висококваліфікованих робітників.

Вони розглядали пропозиції, висунуті працівниками підприємств та установ з питань поліпшення організації і технології роботи, та сприяли їх впровадженню, вишукували резерви. У даному питанні ці органи, починаючи з 1926 р., діяли спільно з комісіями по здійсненню режиму економії. Економкомісії та виробничі наради проводили роз'яснювальну роботу у формі бесід, зборів, нарад з проблем поліпшення організації праці, випускали бюлетені, стінгазети, де висвітлювали досвід раціоналізаторської роботи інших підприємств та установ СРСР та західних країн, вони організовували відвідування виставок.

дослідно-показових постановок з питань реорганізації праці та управління. Клуби адміністративних працівників здійснювали перепідготовку управлінців та обмін досвідом.¹¹ Ці органи мали вагомі результати в роботі. Добре працювали, наприклад, виробничі комісії заводу ім. Петровського (Катеринослав). 50-60 % їх пропозицій втілювалося у життя. Крім комісій на виробництві, діяли також економкомісії в державних установах. У Катеринославі це були економкомісія губсуду, райспоживспілки, губпайторгу та "хлібопродукту". Остання, зокрема, здійснила спрощення форм звітності по закупівельних пунктах.¹²

Слід зазначити, що на підприємствах техперсонал більш охоче брав участь у переобладнанні виробничих процесів та, погано знаючи управлінську галузь, менш активно виявляв себе в її раціоналізації. Через це організаційними перетвореннями в управлінні виробництвом, а тим більше у державному апараті, займалися переважно фахівці-економісти та управлінці.

Масовою організацією, орієнтованою на раціоналізаторські завдання, була ліга «ЧАС-НОП», яка існувала з липня 1923 по грудень 1925 рр. Її осередки в Києві, Катеринославі, Одесі, Севастополі, Донбасі вели боротьбу за правильне та економне використання часу, точне і своєчасне виконання службових обов'язків, викорінення зайвих засідань, недисциплінованості, тяганини: вони проводили усну агітацію на підприємствах і в установах, наочно показуючи приклади оперативних засідань, розповсюджували нопівську літературу, організовували підписку на журнали "Время", складали каталоги книжок. Тільки у Харкові товариство економії робочого часу об'єднувало 27 низових осередків, з них 4-виробничих, 14 - радянських, 7-вузівських, 2-військових. Вони охоплювали 605 чоловік.¹³ У Катеринославі у 1924 р. було організовано 10 осередків ліги.¹⁴ Досвід ліги є досить цікавим і заслуговує на більш детальне вивчення і навіть практичне застосування.

Загалом же ці структури були досить різноманітними, як різноплановою була також спрямованість їх роботи, про що свідчить перелік провідних спеціалізованих організацій з НОП в Україні станом на 1 березня 1924 р. Так, у Харкові знаходився Всеукраїнський інститут праці, діяло бюро з обліку місцевого досвіду при губернській РСІ, Бюро НОП при науково-технічному відділі ВРНГ УСРР, гуртки НОП при Харківському технологічному інституті, Інституті Народного Господарства, Комуністичному університеті імені Артема, ініціативна група з НОП ГУБВІДДІЛУ радянських працівників. В Києві працювала секція праці при Політехнічному інституті. В Донбасі (Таганрог) – Інститут наукової організації виробництва, в Катеринославі – Асоціація з наукового вивчення юнацької праці при центральному науково-технічному клубі у палаці праці та інші (загалом близько 25).¹⁵

Однак вони переважно займалися агітацією і пропагандою принципів НОП, влаштовуючи лекції, виставки літератури і плакатів, співбесіди, наради, науково-практичні конференції, спеціальні вечори НОП, видавали літературу з питань раціоналізації. до таких заходів залучалися літератори, представники академічної, вузівської, галузевої науки, інженерно-технічні працівники, досвідчені фахівці з адміністративної справи, економісти, психофізіологи.

Дослідні станції та інші органи були опорною базою для роботи науково-дослідницьких центрів, які систематизували їх спостереження і досягнення і будували завдяки їм основи науки організаційного будівництва. На цьому ґрунті зростали оригінальні теоретичні напрямки, які цілком відповідали світовому рівню. Слід зазначити, що подібні структури існували в той час і на заході. Можливо, що ці зразки масового раціоналізаторства на підприємствах і в установах подібні до тих, які успішно розвивають в сучасній Японії. Ця тема здається досить цікавою для вивчення і порівняння. Питання про діяльність оргбюро, орга-станції та ін. може стати темою самостійного історичного дослідження.

Першопочатково консультативним науковим центром, що об'єднував всі установи і всіх спеціалістів теорії і практики НОП, стала Рада Установ, що вивчають працю (РУВП), та з 1924 р. його заступила Рада з наукової організації праці, виробництва та управління (РАДНОП УРСР) при НК РСІ УСРР за участю представників ЦКК - РСІ, профспілок, УРНГ,

Держплану, ГЛАВПРОФОСВІТИ, а також установ, які займаються проблемами НОП. Вона мала свої осередки на місцях і займалася виробленням загального напрямку дослідницької та практичної роботи у цій галузі, систематизацією знань по раціоналізації держапарату, організацією наукової експертизи, регулюванням діяльності установ, які спеціально займалися вивченням питань праці і раціоналізації.¹⁷

Особливої уваги заслуговує діяльність всеукраїнського інституту праці у Харкові під керівництвом професора Ф.Р.Дунаєвського (1887-1960). Він став головним науковим, навчальним та раціоналізуючим центром України у справі перебудови системи управління і об'єднував кращі наукові сили в даній області. Головним в його діяльності було створення систематизованих концепцій в галузі організації праці та управління. Академічне вивчення цих проблем тісно перепліталось з практичною роботою працівників ВУІТ.

В концепції співробітників інституту чітко простежується ідея системи наук управління. Вони намагалися накреслити основні проблеми науки організації праці та організаційної технології, як її ще називали. Чільне місце вони відводили у ній мистецтву керівництва.

Самому директору належить ціла низка праць з питань раціоналізації управлінської роботи, аналітичного обліку в промисловості, сільському господарстві, з проблем підбору та оптимального використання кадрів, профорієнтації, з психотехніки тощо.¹⁸ У цих творах закладено основи комплексного підходу до проблеми удосконалення управління виробництвом, що є важливим теоретичним досягненням Ф.Р.Дунаєвського та ВУІТ.

Проте вчені інституту не стояли осторонь реальних життєвих проблем, багато уваги приділяли практиці раціоналізації, створенню виробничо-інструкторських сил. Так, у 1925 р. НК РСІ за участю ВУІТ обстежила постановку діловодства у ВРНГ України, що дозволило запровадити облік роботи та своєчасно її перевіряти. Замість 12 інстанцій залишено 6, прискорився процес проходження паперів по апарату ВРНГ у 2 рази.¹⁹

У тому ж році Інститут разом з НК Фінансів займався розробкою механізації обліку надходження податків, яка була своєчасною і мала б принести значну економію коштів, та через негативне ставлення до цього експерименту НК Фінансів СРСР він не отримав широкого розповсюдження.²⁰

Представники ВУІТ протягом 1921-1925 рр. неодноразово виїжджали за кордон для придбання літератури з НОП, різних приладів і техніки для поліпшення канцелярської роботи, вивчення та узагальнення закордонного досвіду. Так, директор інституту у 1923 р. перебував в Німеччині з метою придбання проектів обладнання зразково-показової контори усіма новинками діловодства, конторської та ділової техніки. Підтримувалися широкі зв'язки з установами, які займалися питаннями організації праці в Німеччині (Гамбурзька психологічна лабораторія), Бельгії (Інтернаціональне бюро професійної орієнтації), Англії (Інститут індустріальної психології), США (Стандарт-інститут), Чехословаччині (Масарикова академія праці) та інших країнах. Завдяки цьому ВУІТ отримав 8 конторських машин та обладнання для правління і контори товариства "Ларьок" на суму до 8,5 тис. доларів.²¹

У 1925-26 рр. в Харкові використовувався єдиний в СРСР комплект рахунково-аналітичної машини Пауерса.²² Для навчання співробітників ВУІТ користуванню машиною запрошувався інструктор фірми-виробника Джон Сміт.

Інститут настійно проводив ідею тракторизації сільського господарства і з метою вивчення зарубіжного досвіду у 1924-1925 рр. підтримував листування з президентом американської тракторної ферми Т.Кемпбеллом.

За дорученням Інституту, його постійна кореспондентка, польська громадянка, яка мешкала в Берліні, Ф.Р.Баумгартен займалася збиранням інформації, придбанням американської та європейської літератури з психографії, з техніки підрахунків та кореляції гігієни розумової праці, створенням її списків, закупівлею приладів. Через неї підтримувалися зв'язки з вченими різних країн.

В цілому діяльність науковців ВУІТУ є неоцінним внеском у справу удосконалення апарату управління різними галузями. Вона мала різноманітний характер і відзначалася поєднанням академічних розробок з реальною практикою повсякдення.

Теоретичні розробки Дунаєвського та очолюваного ним колективу були широко відомі в 20-ті роки, в тому числі і за кордоном, а ВУІТ був першим інститутом в Європі, який проводив дослідження з підбору кадрів. У 1925 р. за рубежом відзначалося, що діяльність Інституту праці дуже широка і за своїми результатами не поступається інститутам праці Західної Європи.²³

20-ті роки ХХ ст. - час стрімкого розвитку нопівсько-управлінської думки, що протікав в умовах НЕПУ та початкового етапу індустріалізації. Система НОП того періоду стала необхідним засобом ліквідації бюрократизму та інших недоліків апарату управління України, становлення і прогресування економічних методів управління, розвитку теорії управління.

Серед теоретиків та практиків НОП чільне місце посідають представники української інтелігенції, її різних професійних загонів. Вони, образно кажучи, були справжніми піонерами в справі раціоналізації системи управління в СРСР та Україні і зробили перші кроки в галузі вивчення передового зарубіжного досвіду, збирання фактичного матеріалу та його теоретичного опрацювання. Важливу роль у цьому відіграли представники академічної, вузівської та галузевої науки – економісти, управлінці, правознавці, психологи тощо. Не менш важливим був внесок практичних працівників у галузі діловодства, бухгалтерії та аудиту, інженерно-технічної інтелігенції та працівників управлінських структур. Цей дорогоцінний досвід вимагає не тільки того, щоб його пам'ятали, але й досліджували і застосовували, оскільки відповідальний аналіз минулого прокладає шляхи до майбутнього.

Різного роду удосконалення виробничого процесу та управлінської діяльності представники інтелігенції вважали своїм професійним обов'язком і намагалися з честю виконувати його. Незважаючи на крайню політизованість і заідеологізованість перетворень в галузі управління, на різну мотивацію участі у справі раціоналізації, за всяких умов, діяльність інтелігенції зберігала творчий характер, спрямовувалась на користь суспільству, приносячи вагомі результати. Однак ефективність від раціоналізації знижувалась через дезорганізацію виробництва, кампанійський характер цієї роботи, опір консервативних елементів управлінського апарату, який був проявом наростаючого впливу адміністративно-командної системи, яка остаточно утвердилася із завершенням індустріалізації.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Костинська Н.С. Діяльність ЦКК-РСІ УРСР по вдосконаленню державного апарату Української РСР (1920-1930 рр.) // Український історичний журнал.-1985.-№11.-С.110-115; Морозов Л.Ф., Портнов В.П. Органи партійно-государственного контроля (1923-1934 гг.).- М., 1964 ; Научная организация труда 20-х годов.- Казань, 1965 ; Замярянов В.Г. Научная организация труда в партийном аппарате в 20-е годы // Вопросы истории КПСС.-1973.-№ 38.-С.66-77 ; У истоков НОТ : забытые дискуссии и нереализованные идеи.- Л., 1990;
2. Лебедь Д. Рабкрин и перестройка советского аппарата.-Харьков,1925 ; Гольдштейн И. РКИ и НОТ // Известия РКИ.- 1923.-№13-14.-С.27-31 ; Алымов Н. «Американизация» партработы // Звезда (Катеринослав).-1924.-№6.-С.18-20 та ін;
3. Куйбышев В.В. Избранные произведения.-В 2-х т.- М., 1988.-Т.1.-С.263-264;
4. Дивильковский А. Улучшение госаппарата// Вопросы советского хозяйства и управления.- 1924.- №1.-С.85;
5. Центральный державный архив України (ЦДАУ). -Ф.1.-Оп.2.- Спр.125.- Арк.1зв.- Спр. 126.- Арк.2-2 зв.;
6. Там само.- Спр.124.- Арк.- 1-1зв., Спр.126.- Арк.3 зв.;
7. Там само.- Спр.126.- Арк.2-6, Спр.231.- Арк.2 ;
8. Там само;
9. Там само.- Спр. 141.- Арк.140;
10. Там само.- Спр.303.- Арк.80-80 зв.;
11. Там само;
12. РКИ в советском строительстве /Под ред. Я.Муценка.- Екатеринбург, 1925.- С.28;
13. НОТ 20-х годов.- Казань, 1965.- С.683;
14. Державний архів громадських організацій Дніпропетровської області.- Ф.2.- Оп.1.-Спр.113.- Арк.39.
15. ЦДАУ.- Ф.539.-Оп. 2.-Спр.303.-Арк. 80 зв. ;
16. Там само.- Спр.1357.- Арк.165;
17. Бюллетень ЦКК КП(б)У-НК РСІ УРСР.- Харьков,1926.- №3(29).-С.39;
18. Дунаевский Ф.Р. Задача просвещения.- Харьков,1922 ; Полевая промышленность и пути ее рационального насаждения. Х-в, 1925 ; Проблемы профессионального подбора: Выбор профессии.-Х-в, 1923 та ін. ;
19. Лебедь Д.З. Рабкрин и перестройка советского аппарата.- Харьков , 1925.- С.15;
20. НОТ 20-х годов.- Казань, 1965.- С.711;
21. ЦДАУ.-Ф.4265.- Оп.1.-Спр.20.-Арк.24-24 зв.;
22. Замярянов В.Г. НОТ в партийном аппарате в 20-е годы // Вопросы истории КПСС.- 1973.- № 8.- С.77;
23. Система и организация.- 1925.- №12.- С.81.

**Доля української інтелігенції
в умовах тоталітарного режиму**

О.Г. Самойленко

**РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ В НІЖИНСЬКІЙ ВИЩІЙ ШКОЛІ В УМОВАХ
ФОРМУВАННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ**

20-30-ті роки ХХ ст. стали часом важких випробувань для всієї української інтелігенції. Масові репресії, пильний контроль з боку партійних і силових структур, «критика і самокритика», боротьба за виживання, відмова від власних переконань або відстоювання їх у важких умовах стали звичним явищем для наукових працівників цього періоду. Однією із найтрагічніших виявилася доля українських вчених-істориків, які повинні були стати ідеологічною зброєю в руках партійно-радянської тоталітарної машини. Не становили винятку і науковці та викладачі Ніжинського Інституту Народної Освіти, в якому в першій третині ХХ ст. склався досить серйозний центр історичної науки в Україні який поєднав досвідчених дореволюційних істориків і талановите молоде покоління дослідників.

Проблема взаємодії влади і суспільства, впливу партійної ідеології на масову свідомість, розвитку історичної науки в умовах тоталітарних утисків вже на початку 90-х рр. ХХ ст. стала об'єктом наукового інтересу українських істориків. Протягом 90-х рр. ХХ ст. - початку ХХІ ст. з даної проблематики проведено десятки конференцій, круглих столів, побачили світ чисельні узагальнюючі монографії і аналітичні статті.

Серед праць сучасних українських істориків, які намагаються привідкрити завісу тих трагічних років і розкрити загальнотеоретичні засади і конкретноісторичні фактори даної проблеми, варто відзначити наукові розвідки і дослідження С.Білокона, Г.Касьянова, В.Даниленка, Ю.Шаповала, В.Пристайко, О.Рубльова, Б.Яроша та ін¹. Паралельно велася розробка питань, пов'язаних із проєкціюванням загальноукраїнських процесів і явищ на місцях, дослідженням регіональної історії. В цьому напрямку певний внесок у висвітлення даної проблеми здійснили О.Бойко, О.Коваленко, В.Ткаченко, В.Кондрашов, А.Острянка, Г.Самойленко, О.Самойленко, А.Шевченко та ін².

Розвиток історичної науки і освіти в Ніжині в 20-30-ті рр. ХХ ст. був в цілому типовим і багато в чому повторив шлях всієї української історичної науки цього періоду, переживаючи з нею період розквіту і часи цькування, переслідувань і руйнації.

Наукові засади історичної науки в Ніжинській вищій школі були закладені ще в останній чверті ХІХ-на початку ХХ ст., коли в Історико-філологічному інституті князя Безбородька працювала ціла плеяда талановитих українських та російських істориків таких як В.К.Піскорський, Є.М.Щепкін, М.М.Соколов, М.М.Бережков, В.Г.Ляскоронський та ін. Тому дослідження на ниві історичної науки, що не припинялися навіть в бурхливі 1917-1920 рр., після встановлення радянської влади в Україні на початковому етапі були їх генетичним продовженням. І це не дивно. Інститут народної освіти (далі - НІНО), створений в 1922 р. на місці НІФІ кн. Безбородька, в цілому зберіг свій кадровий науковий потенціал. У ВУЗі продовжували працювати відомі науковці: М.М.Бережков, В.Г.Ляскоронський, Г.А.Максимович, І.І.Семенов, І.Г.Турцевич. В 1922 р. до Ніжина, після тривалої перерви, викликаній працею у київських навчальних закладах, повернувся знаний історик-античний О.І.Покровський; поступово зростає нове покоління місцевих істориків, що увібрали кращі досягнення Ніжинської вищої школи: М.Петровський, К.Штеппа, В.Дубровський, Т.Алексєєв, А.Єршов та ін.

Із відкриттям при НІНО в 1922 р. Науково-дослідної кафедри історії культури і мови (далі - ННДК) розпочинається, на жаль, нетривалий період справжнього розквіту історичного студіювання в Ніжині. Дослідження вітчизняної та зарубіжної історії проводилося ніжинськими науковцями двох секцій - української та російської історії та історії античної

культури - під головуванням їх керівників- професорів В.Ляскоронського та П.Тихомирова. Подібних наукових установ на початку 20-х рр. в Україні було відкрито 55, але НДК історичного профілю, крім Ніжина, лише чотири: у Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Києві та Харкові, а з пріоритетним напрямком дослідження- античною історією та культурою взагалі єдина.

Завдання ННДК зводилося до чотирьох головних напрямків діяльності: 1) ґрунтовного дослідження наукових проблем і залучення співробітників кафедри до педагогічної праці; 2) підготовки через аспірантуру кваліфікованих спеціалістів; 3) участі співробітників кафедри у громадському житті країни; 4) "допомога у національно-культурному будівництві", формування НДК як "центрів української науки і культури"³.

Саме в напрямку втілення цих пріоритетних завдань і почала діяти ННДК, яка перетворилася в центр національно-культурного відродження в Північному Лівобережжі. Активно включилися представники НІНО та ННДК в роботу по впровадженню політики українізації, здійснення якої у ВУЗІ відбувалося складно, суперечливо і неоднозначно. Найгостріше постала проблема із зростанням вживання української мови у викладанні та веденні документації. Гучномовні гасла про досягнення 100 % українізації викладацько-студентських лав, що з'явилися в 1926 р., найбільш болісно вдарили по досвідченій дореволюційній професурі, частина з якої була вимушена залишити навчальний заклад (М.Н.Бережков, І.Г.Турцевич та ін.). Жорсткий формалізований підхід до розширення сфери вживання української мови міг завдати значної шкоди процесові національного відродження, залишивши за його межами інтелектуальні сили, що не володіють мовою, а форсована українізація, без урахування реального стану справ, могла дискредитувати плідну ідею⁴. Незважаючи на окремі прояви цих явищ в НІНО, в цілому процес українізації тривав успішно.

Значну увагу члени ННДК приділяли і науково-пошуковій роботі. З 1924 по 1928 р. на засіданнях кафедри вони виголосили 86 доповідей і опублікували понад 100 наукових статей і розвідок⁵, переважна більшість з яких була присвячена проблемам української історії, літератури, фольклору та етнографії⁶.

Секція української та російської історії перетворилася в центр наукового дослідження історії Лівобережної України, історичного краєзнавства та джерелознавства. Керівник секції- М.Н.Петровський (з 1926 р.), займаючись вивченням української історії XVII-XVIII ст., підготував та опублікував близько 40 розвідок, серед яких: "До історії Руїни", "До історії полкового устрою Гетьманщини", "Нариси історії України XVII-XVIII ст.", "До історії державного устрою України XVII віку" та ін., брав дієву участь в науковому житті України як науковий співробітник кафедри історії України та комісії Лівобережної України УАН; А.Г.Єршов, колишній аспірант ННДК, а з 1925 р. її науковий співробітник та викладач історії класової боротьби в Україні в НІНО, видав "Матеріали до історії цін в Лівобережній Україні XVIII ст.", "Цехові повинності на Лівобережжі XVII-XVIII вв.", "До історії цехів на Лівобережжі XVII-XVIII вв." та ін. З ініціативи М.С.Грушевського молодого науковця було обрано позаштатним науковим співробітником комісії Лівобережної України УАН (1926 р.) і залучили до "Археографічної експедиції" ННДК. Взагалі, починається більш тісна співпраця ніжинських науковців із різними установами Української Академії Наук і особисто з метром української історичної науки М.С.Грушевським⁷. В 1925 р. при активній участі членів ННДК було відкрито Ніжинське краєзнавче товариство як один із структурних підрозділів ВУАН, яке відіграло в другій половині 20-х рр. значну роль у дослідженні історії та культури Ніжинщини, Прилуччини та Роменщини. На жаль, через партійно-бюрократичні перепони, а потім і реакційно-репресивні дії влади проти діячів українського краєзнавчого руху робота товариства на початку 30-х рр. згорнулася.

Не менш плідну наукову роботу проводили і члени секції історії античної культури, до складу якої увійшли досвідчені, з величезним науково-педагогічним стажем професори, які працювали у вузі ще з дореволюційних часів- П.В.Тихомиров (голова), І.Г.Турцевич, П.Семенов, О.І.Покровський. Поряд з ними почали наукову роботу молоді вчені та

аспіранти - К.Штеппа, Б.Чистілін, Т.Алексеев, В.Пухтинський, М.Калюжка. Маючи значний науковий потенціал, члени секції розробляли широкий спектр проблем, що стосувалися античної історії та культури, але під впливом радянсько-партійної ідеології все ж головна увага в дослідженнях була спрямована на три провідні напрямки: 1) аспекти, важливі з точки зору емпіричної соціології, античності та сучасності; 2) проблеми, що мають значення для з'ясування марксизму (уявлення Маркса і Енгельса про старий світ); 3) справи, що з'ясовують античні елементи у складі первісних християнських уявлень в українському фольклорі та старовинному письменстві⁸. Навіть старшому поколінню науковців, які звикли до методологічного плюралізму, довелося пристосовуватись до "нових дослідницьких умов".

Першим попередженням для дотримання нових теоретичних догм стало відрахування із аспірантури в 1923 р. К.Штеппи за розробку "зовсім непотрібних для пролетарської держави питань"⁹ в дослідженні "Віра у демонів в античному суспільстві II ст. християнської віри", яке писалось під керівництвом І.І.Семенова. І все ж лещата ідеологічного тиску в середині 20-х рр. ще не були настільки цупкими, що дозволили молодому науковцю завершити свою роботу і захистити в 1924 р. промоційну працю, де змінивши назву теми: "Вчення про демонів в античній і християнській літературі в епоху зародження християнства".

Найбільш яскраво зміни "методологічного переозброєння" знайшли відображення в науковій творчості старшого покоління істориків-античників, передусім О.І.Покровського, який продовжуючи дослідження на ниві давньої історії, разом з тим був вимушений змінити тематичне навантаження, переорієнтувавшись із політико-правової і культурологічної проблематики на соціально-економічну, що в 20-х рр. XX ст. стало притаманним явищем для багатьох представників молодшої "радянської" науки. Все сильніше над науковцями методологічним плюралізмом пошукової роботи істориків нависають адміністративні та організаційні методи партійно-ідеологічного тиску, віддзеркаленням якого стала поява пролетарськоцентристської теорії суспільного розвитку, що методологічно базувалася на сплаві вульгаризованого марксизму з позитивізмом. Наслідком цього стала поява з-під пера О.Покровського низки статей і доповідей, нехарактерних для його попередньої наукової діяльності ("Proletarii", "Пролетарии древнего Рима", "Революция у древней Елладе", "Селянські війни древності" та ін.). Провівши тривалий час в навчальних закладах і наукових установах Києва, О.Покровський і після повернення до Ніжина не втрачав з ними зв'язку, ставши дійсним членом Київської філії Всеукраїнської асоціації сходознавства, кафедрі марксизму-ленінізму при УАН, "науковим співробітником з окремими дорученнями". Саме співпраця з підрозділами УАН і визначила коло наукових інтересів вченого. За дорученням Академії наук він опрацьовував грецькі джерела "про територію і людність теперішньої України"¹⁰, наслідком чого стала поява цілої низки цікавих друкованих розвідок і писаних повідомлень: "Уявлення елінів про Скіфію", "До історії ідеалізації первісних народів в античній літературі", "Уявлення елінів про той світ", "Скіфи і Іліада" і т.д. Але ці серйозні наукові дослідження все частіше під тиском комуністичних ідеологічних установок перегукувалися із популяризаторськими нарисами, замовником яких виступала кафедра марксизму-ленінізму ("Вопросы древней истории у Маркса и Энгельса", "Маркс и Аристотель", "Экономическая история античного мира в толковании Маркса и Энгельса", "Маркс и Энгельс как историки" та ін.). Певний комформізм О.Покровського цілком зрозумілий. Щоб мати змогу займатися улюбленою справою - наукою, щоб не випасти з контексту історії, вчені НІНО все частіше в 2-й пол. 20-х рр. намагалися продемонструвати свою лояльність до офіційного політичного курсу. Історику все менше вдавалося займатися "чистою наукою", залишаючись поза політикою. І якщо в грудні 1923 р. О.Покровський у відповідь на директиву про необхідність зазначати науково-теоретичне і практичне значення своїх досліджень міг заявити, що робити це "він вважає зайвим і не знаходить можливим" то вже через кілька років він сам мусив обґрунтовувати важливість значення Комуністичного Маніфесту¹².

Під тиском тоталітарних методів управління наукою, її силовою політизацією та встановленням єдиної "марксистсько-ленінської методології" на кінець 20-х-поч.30-х рр. в Ніжинській вишій школі розвиток історичної науки починає гальмувати.

Незважаючи на досить плідну роботу на науковій та національно-культурній ниві, у вересні 1930 р. Ніжинську НДК за резолюцією РНК УРСР було закрито, а аспірантів кафедри переведено до Харкова і Києва. Таке рішення призвело до послаблення, а потім і остаточного припинення українзації і культурно-просвітницької роботи, хоча фактично це стало віддзеркаленням зміни політичного курсу ВКП(б). Вже наприкінці 20-х рр. XX ст. в Україні розпочинається пошук національних ухилів, компанії по звинуваченню діячів українзації в націоналізмі і сепаратизмі, а після лютого-березневого пленуму ЦК КП(б)У 1927 р. посилилася боротьба з "буржуазним націоналізмом", яка набрала масового масштабу на початку 30-х рр.

Ці зміни не пройшли непомітними і в НІНО, викладачі якого стали учасниками багатьох процесів над "контрреволюційними організаціями".

Однією з перших жертв сталінського молоху став Євген Антонович Рихлик, який, паралельно із роботою в інституті та НДК, керував Кабінетом національних меншостей України при Етнографічній комісії УАН. Чех за національністю, Є.А.Рихлик в період проведення політики коренізації приділяв значну увагу вивченню життя нацменшин і в першу чергу чехів на Україні. Цей фактор в значній мірі і визначив його "належність" до "чеської шпигунської організації" як резидента і зв'язківця¹³. До цього додалося постійне листування із вченими Чехословаччини, тісні стосунки із Перетцом, Лободою, В.Петровим та ін. політично сумнівними особами. Вже на початку 1930 р. слідчі органи ДПУ мали на науковця "необхідну" інформацію, а на кінець року доля Є.А.Рихлика була практично вирішеною. 5 січня 1931 р. його було заарештовано, а 15 серпня 1931 р. судова трійка при Колегії ГПУ УСРР ухвалила рішення про ув'язнення в концтаборах терміном на 10 років¹⁴. Його життя закінчилося восени 1937 р. в Мурманській обл. в ході масових розстрілів в таборах.

Через цькування і вислання довелося пройти і колишньому аспіранту Є.А.Рихлика, викладачу НІНО і активному втілювачу українзації на Чернігівщині П.В.Одарченку. Науковець займався вивченням творчості Лесі Українки, захоплювався проблемами етнографії, встановив тісні наукові зв'язки із С.Єфремовим, М.Зеровим, П.Филиповичем та ін. Саме знайомство із Сергієм Олександровичем Єфремовим стало для Ніжинського вченого визначальним. 1 жовтня 1929 р. П.В.Одарченка, через півроку після ув'язнення Єфремова, було заарештовано, звинувачено "в належності до контрреволюційної організації, що ставила за свою мету повалення радянської влади та відновлення Самостійної України..." і заслано до Алма-Ати, де він взяв активну участь в проведенні українзації районів з українським поселенням¹⁵.

У березні 1931 р. за звинуваченням у причетності до "повстанської контрреволюційної організації" було заарештовано А.Єршова, але за піврічне утримання під вартою в Ніжині та Києві слідчим органам так і не вдалося "добитися визнання" і за браком доказів його було звільнено, але ця вдача тривала не довго. В жовтні 1937 р. вже як співробітника Харківського історичного музею А.Єршова було заарештовано і за вироком "сталінської трійки" 11 січня 1938 р. розстріляно¹⁶.

Але в цей час сталінська тоталітарна машина лише входила у смак. Ще більш трагічними для НІП стали 1933-1934 рр.

13 серпня 1933 р. на облоргбюро КП(б)У обговорювалося питання про науковий доробок Ніжинського ВУЗУ і в постанові зазначалося, що в "Наукових записках НІНО" "систематично протаскувались класово-ворожі пролетаріатові ідеалістичні концепції" та трипускалися значні політичні помилки¹⁷. Після таких висновків редактори часопису В.М.Бутко та М.Н.Петровський були звільнені від обов'язків. Проти останнього були висунуті звинувачення в націоналізмі та в пропануванні концепції безкласовості українського історичного процесу. У грудні 1933 р. Ніжинський РК КП(б) прийняв

постанову "Про рішуче очищення працівників інституту від націоналістичних елементів", в якій згадувалися ті, хто припустився "великих хиб" у своїй науковій роботі (Резанів, Петровський, Ладухін, Штеппа, Богдан та ін.).

Керівник кафедри історії народів СРСР М.Петровський був вимушений "визнати свої помилки" і виступити із самокритикою в пресі та на засіданні кафедри, звинувачення не стихали і М.Н.Петровський залишив інститут, переїхавши до Києва. До речі, М.Петровський чи не єдиний із усіх представників історичної науки 20-30-х рр. в Ніжині, переживши всі лихоліття, уник арешту і досяг визнання як історик в УРСР, був обраний членом-кореспондентом УАН і призначений директором Інституту історії України АН УРСР.

В націоналізмі звинуватили і викладача (із жовтня 1933 р.) кафедри історії народів СРСР Ніжинського педагогічного інституту Л.Окіншевича, колишнього заступника секретаря Соціально-економічного відділу та співробітника Комісії західно-руського українського права ВУАН, якому довелося в Ніжині викладати "більш контрверсійний, за умови того часу небезпечний, курс історії України"¹⁸. Вже наприкінці листопада 1933 р. адміністрація навчального закладу була вимушена відреагувати на тяжкі звинувачення звільнити Л.Окіншевича з роботи. Науковцю інкримінувалося те, що він в своїх лекціях виступав за незалежність України і її вихід із СРСР; був зв'язковим між українськими білоруськими націоналістами (Л.Окіншевич був за національністю білорус), пропагував націоналістичні ідеї М.Грушевського і М.Слабченка, прославляв Б.Хмельницького та інших українських гетьманів і викладав курс за схемою М.Покровського і т.д. Такі звинувачення фактично перетворили Л.Окіншевича у "ворога народу", позбавили можливості працювати на ниві української історичної науки, що примусило вченого після кількох місяців безрезультатних пошуків роботи переїхати в березні 1934 р. до Казахстану. Лише в роки німецької окупації, а потім і в еміграції, вченому вдалося повернутися до своєї улюбленої справи.

Не обминули випробування долі навіть тих, хто із різних причин "вчасно" залишив Ніжинську вищу школу. В березні 1938 р. було заарештовано талановитого дослідника К.Штеппу, який в 1930 р. переїхав до Києва, працюючи в різних наукових установах та навчальних закладах міста. Його було звинувачено в антирадянській діяльності, в проведенні націоналістичної роботи в ІІНО, організації повстанських загонів на Київщині та Чернігівщині та проведенні шпигунської діяльності на користь однієї з іноземних держав. Після тривалих моральних і фізичних знущань у вересні 1938 р. вчений почав давати свідчення проти себе і своїх колег по науковому цеху. К.Штеппа заявив, що в Ніжині разом із М.Петровським створив націоналістичну організацію, до якої входили ніжинські професори та аспіранти Т.Алексеев, В.Євфімовський, А.Єршов, Є.Рихлик та ін. (більшості з них на цей час вже не було в живих). Ця організація через М.С.Грушевського мала тісні зв'язки з подібними організаціями в республіці, репрезентованими також, головним чином, представниками української науки. Ідеологічним штабом її націоналістичної пропаганди стали "Записки Ніжинського ІНО" (теж на цей момент ліквідоване видання) і ставила за мету створення самостійної Української держави²⁰. "Доля" виявилася прихильною до К.Штеппи, не заглиблюючись в деталі цієї "ласки", вченого у вересні 1939 р. було звільнено у зв'язку з "бездоказовістю звинувачень". В роки Другої світової війни вчений емігрував за кордон.

Потрапив у жорна сталінської машини і колишній аспірант ННДК, а потім викладач Миколаївського педінституту І.Миронець, засуджений у 1938 р. до розстрілу. Іншим колишнім аспірантом ННДК В.Фесенко, з 1931 р. - професор, а з 1933 р. - декан історичного факультету того ж Миколаївського педінституту, провів під слідством майже два роки (1937-1939 рр.), звинувачений в участі у ніжинському осередку "антирадянської організації" наприкінці 20-х рр. та тісних зв'язках із "ворогами народу" Є.Рихликом і П.Одарченком, проте мужність В.Фесенка і невизнання своєї "вини" на суді врятували йому життя і каральні органи були вимушені звільнити його з під варті²¹.

Взагалі, 1933-1938 рр. стали страшним і трагічним часом для Ніжинського педагогічного інституту, як і для всієї України. Понад 30 викладачів і співробітників вузу були заарештовані, ще стільки ж позбавлені роботи. Серед звільнених були і рештки представників історичної науки: декан історичного факультету М.Япура, доценти Калюжка і Куляба, викладачі Івановський та Гончарук. "Очищення" педагогічних кадрів призвели до того, що під загрозою зриву опинився 1934-1935 навч. рік²². На місце звільнених з посад і заарештованих приходили нові історики, але вони не могли рівноцінно заповнити ці величезні прогалини. В Україні на довгі роки настає період академічної неволі²³.

Доля ніжинської науково-педагогічної інтелігенції, яка із захопленням зустріла проголошення політики українізації і з головою занурилась у наукову роботу, склалася порізному. Хтось був розстріляний або загинув в сталінських таборах (А.Єршов), хтось був змушений залишити батьківщину і подався до далеких країн (К.Штеппа, Л.Окіншевич), а хтось продовжив свою наукову роботу, пристосувавшись до нових умов (М.Петровський). Проте, як свідчать наведені факти, ніжинські історики 20-початку 30-х рр. XX ст. зробили помітний внесок у розвиток української історичної науки. Їх наукові праці і нині активно вносять до наукового обігу, стають об'єктом вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Білоконь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження.- К., 1999; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція.- К., 1991; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля.- К.-Едмонтон, 1992; Шаповал Ю.І. Контраргумент – правда.- К., 1989; Його ж. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні.- К., 1990; Його ж. Україна 20-50-х років: сторінка неписаної історії.- К., 1993; Його ж. Людина і система: Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні.- К., 1994; Його ж. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії.- К., 2001; Шаповал Ю., Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934.- К., 1996 та ін.; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30 – 50-ті роки XX століття: Історико-політологічний аспект.- Луцьк, 1995; Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років.- К.- Херсон, 1998; Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції.- К., 1994 та ін.; 2. Бойко О.Д. Ніжинська Науково-дослідна кафедра історії культури і мови в історичному контексті 20-30-х рр.// Література та культура Полісся. Вип.4.- Ніжин, 1994; Його ж. Здійснення українізації Ніжинського інституту народної освіти (1923-1926) // Там же. Вип.1.- Ніжин, 1990; Коваленко О.Б., Острянюк А.М. Розгром ніжинської історичної школи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану Академіка НАН України В.А.Смолія.- К.,2000.- Ч.2.; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович // Репресоване краєзнавство.- К., 1991; Його ж. Єршов Анатолій Григорович // Там само; Острянюк А.М. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.)// Сіверянський літопис.- 2000.- № 5; Кондрашов В.Ф. Події 1933 року в Ніжинській вищій школі // Література та культура Полісся. Вип.6.- Ніжин, 1995; Його ж. Дослідження А.Г.Єршова з історії Лівобережної України // Там само. Вип.18.- Ніжин, 2002; Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету.- Ніжин, 2000; Самойленко О.Г. М.С.Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків // Наукові записки НДПІ. Вип.1.- Ніжин, 1997; Його ж. Справа Загребського- черговий акт сталінського правосуддя// Література та культура Полісся. Вип.20.- Ніжин, 2002; Шевченко А.Ю. Український історик в умовах тоталітаризму (до 50-ї річниці смерті М.Н.Петровського) // Борисфен.-2002.-№ 2 та ін.; 3. Бойко О.Д. Нарис історії Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури та мови (20-30-ті рр.)// Сіверянський літопис.- 1998.- №5.- С.121; 4. Бойко В.М., Бойко О.Д. Досвід та уроки діяльності Ніжинської Науково-дослідної кафедри історії культури і мови по здійсненню політики українізації // Література та культура Полісся. Вип. 4.- Ніжин, 1994.- С. 49; 5. Бойко О.Д. Вказ. праця.- С. 121; 6. Відділ державного архіву Чернігівської обл. у м. Ніжині, Ф. Р-6121, Оп.1, Спр.281, 291, 310, 379, 415, 425; 7. Самойленко О.Г. М.С.Грушевський та Ніжинська вища школа: до проблеми творчих та наукових зв'язків // Ніжинський державний педагогічний інститут: Наукові записки.- Ніжин, 1996.- Т. XVI.- Вип. 1.- С. 82-84; 8. Верба І.В. Хлоп'я Штеппа // Український історичний журнал.- 1999.- № 3.- С.100; 9. Бойко О.Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови в історичному контексті 20-30-х рр. // Література та культура Полісся. Вип. 4.- Ніжин, 1994.- С. 41; 10. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук. Нарис історії.- К., 1993.- С. 34; 11. Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови (20-30-ті рр.) // Сіверянський літопис.- 1998.- № 5.- С. 123; 12. Див.: Покровский О. Про II-й розділ Комуністичного Маніфесту (1928); Його ж. Про III-й розділ Комуністичного Маніфесту (1926); Його ж. Науковий коментар до Комуністичного Маніфесту (1929); Його ж. Роз'яснення до 2-ї глави Комуністичного Маніфесту (1929); 13. 13. Емельянов В.М. З когорти нескорених: Професор Є.А.Рихлик // Література та культура Полісся. Вип. 4.- Ніжин, 1994.- С. 61; 14. Шаповал Ю.І. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії.- К., 2001.-

С.383-384; 15. Качуровський І. Життя і творчий шлях Петра Одарченка // Література та культура Полісся. Вип. 4.- Ніжин, 1994.- С. 54; 16. Коваленко О.Б., Острянюк А.М. Анатолій Єршов. До питання про час виникнення в Ніжині // Сіверянський літопис.- 2001.- № 6.- С. 95; 17. Кондрашов В.Ф. Події 1933 року в Ніжинській вищій школі // Література та культура Полісся. Вип. 6.- Ніжин, 1995.- С. 139; 18. Окіншевич Лев. Моя академічна праця в Україні.- Львів, 1995.- С. 56; 19. Верба І. Вказ. праця.- С. 109; 20. Там же; 21. Зозуля С. Василь Архипович Фесенко: Короткий біографічний нарис // Сіверянський літопис.- 2002.- № 2.- С. 70-71; 22. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету.- Ніжин, 2000.- С. 157; 23. Оглоблин Олександр. Академічна свобода й історична наука в СРСР.- С.165-175.

О.М. Кравчук

ДЕРЖАВНІ СТРУКТУРИ ЧСР І ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКАРПАТТЯ ВЧИТЕЛЬСЬКИМИ КАДРАМИ (1919-1929 РР.).

Значну увагу сучасні історики приділяють дослідженню регіональних особливостей розвитку українських земель і, зокрема, Закарпаття в період між двома світовими війнами. В цей час зазначений край під назвою Підкарпатська Русь входив до складу найдемократичнішої країни Центрально-Східної Європи – Чехословацької республіки. Не буде перебільшеним твердження про унікальність чехословацького періоду в історії Закарпаття. Звичайно, в політиці ЧСР щодо русинів – українців було чимало недоліків, та все ж незаперечними є позитивні тенденції в усіх сферах життя регіону. Це, зокрема, стосується розвитку освіти і культури. Зрештою, поступовому утвердженню в Закарпатті української національної ідеї сприяли саме демократичні принципи і лібералізм освітньої політики ЧСР. Складовою частиною вивчення зазначеної теми є проблема формування вчительських кадрів на Закарпатті в освітній політиці ЧСР. Це обумовлено тим, що саме вчителі, підготовлені в новостворених школах, а також педагоги-емігранти, запрошені на роботу до освітніх установ регіону чехословацькими державними структурами, відіграли безпрецедентну роль в процесі становлення національної самосвідомості русинів – українців, стали „носіями української культури” краю¹.

В історіографії зазначена проблема в працях багатьох дослідників, звичайно, з різним рівнем деталізації, розкрита доволі ґрунтовно. Однак, вчені по-різному (часто прямо протилежно) оцінюють чехословацьку освітньо-кадрову політику на Закарпатті, тривають дебати щодо проблеми „чехізації”. Так, радянські історики Б.Александров, І.Левін, Г.Піддубний, А.М.Ігнат вважають, що на Закарпатті здійснювалась насильницька „чехізація”, складовою частиною якої було призначення чеських вчителів в українські школи під приводом відсутності місцевих кваліфікованих кадрів². М.Кузьмін, М.Небесник так не висвітлювали освітню політику ЧСР, але відзначали наміри „чехізації” населення Закарпаття³. Натомість, український зарубіжний історик В.Маркусь стверджує, що чехізація проводилась переважно в адміністрації. Він підкреслив роль українських емігрантів в підвищенні національної свідомості русинів – українців⁴. З подібної точки зору зазначені питання висвітлювали М.Семчишин і С.Сірополко, які, до речі, не використовували терміну „чехізація”⁵. Північноамериканський історик П.Р.Магочій показав зростання чеських шкіл призначення чеських легіонерів, українських і російських емігрантів на вчительські посади як важливі тенденції в розвитку освіти Закарпаття⁶. Сучасні українські історики, такі як М.Болдижар, С.Віднянський, І.Гранчак, В.Гомоннай, В.Росул, М.Талапканич⁷, М.Кляшторний, Р.Марпенюк, П.Ходанич, В.Худанич,⁸ розкрили здобутки чехословацької освітньої політики в регіоні, яка, на їх думку, містила прояви чехізації. Вищезгадані історики позитивно охарактеризували роль українських емігрантів в національно-культурному відродженні русинів-українців. Разом з тим, існують й інші оцінки освітньої політики ЧСР на Закарпатті. Так, І.Пол наголошує на тому, що чеські службовці і вчителі створили сучасну шкільну систему, але зауважує, що російські і українські емігранти внесли до незрілого русинського суспільства глибокий розкол. В аналогічному дусі зазначеної проблеми торкається дослідник з Санкт-Петербурга К.Шевченко⁹.

Враховуючи вищезазначене, автор прагне висвітлити процес забезпечення Закарпаття педагогічними кадрами в 1919-1929 рр., а саме розглянути такі його ключові аспекти як шляхи вирішення проблеми учительських кадрів для українських шкіл Закарпаття, еволюцію політики місцевих органів влади щодо залучення емігрантів до навчальних закладів регіону.

Процес реформування системи освіти в ЧСР охопив і Закарпаття, приєднане до складу держави чехів і словаків Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. В сфері освіти регіону серед багатьох складних проблем була відсутність достатньої кількості учителів, які могли б служити народу його мовою¹⁰.

Ще важчою проблемою була незавершеність процесу національного самовизначення русинів Закарпаття. В основі існуючих національно – культурних напрямків (російського, українського і русинського) були різні погляди щодо походження мови закарпатських русинів. Частина місцевих діячів дотримувалася думки про її самостійність. Чимало представників інтелігенції краю і української еміграції вважали, що мова закарпатських русинів є діалектом української. Ряд місцевих діячів і емігранти російського походження сповідували русофільські ідеї¹¹. Одним з наслідків цього для вчителів було виникнення проблеми мови викладання в школі.

Оскільки, згідно з Сен – Жерменським договором, політику в галузі освіти краю передбачалось передати у відання місцевих автономних структур, уряд розробив спеціальну державну національно-культурну програму для Закарпаття. Конституція ЧСР мовне питання не дипломатично обійшла, а закон “Про принципи мови в Чехословацькій республіці” (1920 р.) залишав його на рішення майбутнього сейму регіону¹².

Проте чеські політики не відмовлялись від можливості впливати на процес національного самовизначення русинів Закарпаття, виходячи з власних поглядів, які також не співпадали. Зокрема, президент Т.Г.Масарик, чеські соціал – демократи і народна партія виступали за український культурний напрям, а натомість аграрії, націонал – соціалісти та національні демократи – за російську культурну орієнтацію¹³.

Перші кроки у вирішенні проблеми освітніх кадрів пов'язані з діяльністю уряду соціал – демократа В.Тусара, прихильного до українофільської орієнтації. Вже влітку 1919 р. урядова комісія вивчала спадок, який одержала ЧСР на Закарпатті від угорців. У галузі освіти членом комісії був Й.Пешек. Він походив з родини чехів Волині, прекрасно володів українською мовою. Саме його було призначено головним інспектором шкіл Закарпаття, тобто головою створеного на початку вересня 1919 р. Шкільного реферату (відділу) цивільного управління Підкарпатської Русі. Й.Пешек докладно вивчив стан освіти на Закарпатті. Саме тоді місцева адміністрація постала перед проблемою нестачі вчительських кадрів, особливо для нових шкіл. Значна кількість вчителів не висловили бажання працювати в школі, оскільки були „противниками нового режиму”. Лише в одному 1919 р. з роботи довелося звільнити майже половину (428) сільських і міських учителів. Особливо критична ситуація склалася у середній школі: з 80 викладачів тільки 6 залишилось працювати. Не полегшувало ситуацію й те, що наявні вчителі часто мали низький рівень професійної кваліфікації. Наприклад, 1920 р. з 976 вчителів тільки 43 мали середню освіту. Багато вчителів були мадяризовані і мови місцевого населення або не знали, або ледве розуміли її¹⁴.

Для вирішення проблеми забезпечення шкіл достатньою кількістю вчительських кадрів, за пропозицією А.Волошина, було збільшено набір у закарпатські середні педагогічні заклади освіти – Ужгородську півче-учительську семінарію, в Ужгородську жіночу учительську семінарію та в Мукачівську семінарію. Вони готували вчителів для початкової школи. Учителів середніх шкіл готували в університетах. На Закарпатті їх створено не було, хоча громадськість не раз піднімала перед урядом це питання. Разом з тим, українські студенти навчалися у вищих навчальних закладах ЧСР. У Карловому університеті для вчителів середніх шкіл Закарпаття діяла кафедра української мови і літератури¹⁵.

Однак для того, щоб підготувати нових вчителів, потрібен був час. Натомість ситуація не мала невідкладних дій. Тому для заповнення частини вчительських вакансій було вирішено скористатись допомогою емігрантів. Перші українські емігранти в Чехії – Бригада

Української галицької армії, інтернована в Німецькій Яблонні. Саме до її командування у вересні 1919 р. звернувся чехословацький уряд з проханням виділити вчителів та службовців для роботи в школах і установах Закарпаття. Бригада мала можливість виділити понад 1000 осіб, в першу чергу вчителів. Але її командування відмовило в проханні, мотивуючи це тим, що Бригада готується до нового походу на Україну, а крім того не хоче втручатися в політику.¹⁶

Внаслідок поразки українських національно-визвольних змагань, кількість українських емігрантів, які дістали притулок в Чехії, протягом першої половини 1920-х рр. зросла до 20 тисяч. З них близько двох тисяч, в тому числі певна частина вчителів проживали безпосередньо на Закарпатті. Враховуючи цей факт, а також те, що й самі емігранти шукали можливості влаштуватися на роботу за спеціальністю, Й.Пешек почав призначати емігрантів з відповідною освітою в новостворені школи. Такій кадровій політиці не суперечили рекомендації наради чеських лінгвістів, яка відбулась 4 грудня 1919 р. в Празі. В рекомендаціях наради місцеве русинське наріччя було визнано діалектом української мови. Вказувалося, що „Визнання літературної української мови мовою навчання в Карпатській Русі полегшить значно організацію і діяльність шкіл, бо можна буде використовувати книги а також вчителів з Галичини...”. Учасники наради вважали „безпідставними” будь-які побоювання, що така політика призведе до „українського іредентизму” у Підкарпатській Русі.¹⁷

Ряд вчителів – емігрантів були росіянами або українцями русофільської орієнтації. Але більшість із запрошених учителів дотримувались українського культурно-мовного напрямку розвитку місцевого населення. Серед них був А.Алиськевич, з грудня 1919 р. – директор української гімназії в Берегові, а з 1922 р. – керівник гімназії в Ужгороді. І.Панькевич, який очолював мовний відділ крайового Шкільного реферату (1920), В.Бірчак, який працював інспектором шкільного відділу, а з 1921 р. викладав в Ужгородській гімназії. Крім того, українську ідею підтримували В.Пачовський (організовував гімназійну освіту в південних, найбільш мадяризованих, районах краю, а в 1920 – 1929 рр. викладав історію в Берегівській гімназії) та Марійка Підгірянка, яка була серед фундаторів початкової школи в краю.¹⁸

Вчителями також почали призначати чеських легіонерів, які трохи знали російську мову, вивчивши її під час перебування в Росії. При цьому легіонери проходили обов'язкові двомісячні підготовчі курси. Ці вчителі залучались переважно до роботи в чеських початкових школах, 25 з яких було створено до 1921 р. Йшлося не про будівництво в селі шкільного будинку, а про оренду в когось із селян незайманого приміщення з двох кімнат, в одній з яких проживав учитель, а в іншій облаштовувався клас. У такому класі навчалися діти чеських службовців, а також діти з єврейських родин, чиї батьки бажали, щоб їхні діти отримували освіту державною мовою. Вчилися в чеських школах за бажанням батьків й діти з українських родин.¹⁹ В зв'язку з недостатньою кількістю педагогів призначення чеських вчителів здійснювалось і в українські школи.

В цілому, на початку 1920-х рр. в Закарпатті проживало 1428 емігрантів з колишньої царської Росії. Тоді ж, з 106 вчителів – емігрантів (50 – з Східної Галичини, 30 – з Наддніпрянської України, 26 – з Росії), 6 росіян, 6 українських емігрантів працювало в середніх школах Закарпаття разом з 24 місцевими українцями, 5 чехами, 3 словаками та 1 угорцями. Інші емігранти працювали в початкових школах краю. Загалом з тисячі вчителів 496 українців і 25 учителів чеської і словацької національності працювало в українських початкових школах.²⁰

Після декількох років чехословацького урядування освітня політика в Закарпатті зазнала певних змін. В жовтні 1922 р. уряд очолював представник аграрної партії, що був прихильником російського національно – культурного напрямку розвитку русинів-українців. Також відбулась зміна політичного керівництва в Закарпатті. В листопаді 1923 р. був призначено губернатором А.Бескида і віце-губернатором А.Розсипала, які підтримували русофільський напрям, а український напрям вважали іредентистським. Зокрема 17 – 18

листопада 1923 р. новий губернатор заявив, „що мовою навчання в Підкарпатській Русі може бути тільки російська”. Він наполягав на тому, щоб „іммігранти зі Сходу, надто з Галичини, які в перші дні після революції без усякого права позаймали найкращі місця в адміністративному апараті, були звільнені”²¹.

Більш широко свої ідеї нове керівництво Закарпаття почало здійснювати, коли 31 жовтня 1924 р. помер Й.Пешек – прихильник українського напрямку в шкільництві краю, а новим головним інспектором шкіл Закарпаття в 1924 – 1929 рр. працював Й.Шимек, також чех за національністю. Він почав відмовлятися від послуг емігрантів з Галичини. Зокрема, в серпні 1924 р. під тиском місцевої адміністрації І.Панькевич подав у відставку з посади голови мовного відділу і далі працював в Ужгородській гімназії. Також у 1924 р. безпідставно звільнили з посад у шкільному рефераті В. Бірчака. Десятки передових українських педагогів були звільнені з шкіл регіону в другій половині 1920-х рр. Це, зокрема, стосується О.Бачинського (1928 р.), вчителя Торгівельної школи в Мукачеві І.Голоти (1928 р.), Марійки Підгірянки (1929 р.) і В.Пачовського (1930 р.)²².

Звільнення певної кількості українських емігрантів було пов'язано також з тим, що чехословацька влада почала ставитись до українства в Закарпатті більш упереджено після того, як з 1926 р. до нього приєдналася впливова крайова комуністична організація, і з розвитком несприятливих для уряду ЧСР культурно – політичних процесів в регіоні, в яких з кінця 20-х рр. при найактивнішій участі українських емігрантів посилювалась самостійницька орієнтація, що розцінювалось Прагою як загроза територіальній цілісності республіки²³.

Натомість Й.Шимек запрошував на роботу представників чеської інтелігенції, серед яких частина була русофільської орієнтації. Внаслідок такої політики місцевої адміністрації до 1931 р. кількість вчителів чеської і словацької національності в початкових школах збільшилась до 449, з них 49 працювало разом з 1277 українцями в „руських” школах. Збільшилась в декілька разів – з 8 (1920 рік) до 69 (1931 рік) кількість вчителів чеської і словацької національності і в середніх навчальних закладах. Загалом в цих школах на початку 1930-х рр. працювало 46 місцевих українців, 18 угорців, 7 росіян. Незважаючи на звільнення ряду українських емігрантів, їх чисельність в середніх школах в порівнянні з 1920 р. зросла вдвічі – до 13 вчителів²⁴.

Збільшення вчителів чеської національності диктувалось необхідністю забезпечити вчительськими кадрами новостворені чеські школи. Так, 1931 р. діяла 161 чеська середня і початкова школа, а з 13 українських середніх і спеціальних шкіл в чотирьох – функціонували чеські паралельні класи. Сучасними дослідниками це однобічно оцінюється як один з методів насильницької „чехізації” населення Закарпаття. Однак ніде в офіційних документах ЧСР не вказується на необхідність „чехізувати” русинів. Мала місце типова природна асиміляція, що, на наш погляд, не може розцінюватись як факт насильницьких заходів титульної нації щодо етнічних меншин і що є характерним для співіснування кількох національних груп навіть у демократичних державах світу²⁵.

Всі вищезазначені заходи уряду ЧСР дали можливість поступово забезпечити Закарпаття педагогічними кадрами. Так, в 1919 - 1932 рр. дві ужгородські та мукачівська семінарії підготували 916 вчителів. Певна кількість русинів – українців навчалися у вищих школах ЧСР. Зокрема в 1930 р. таких студентів було 631. Крім того, певна частина випускників українських емігрантських навчальних закладів (Українського високого педагогічного інституту ім. М.Драгоманова, Українського вільного університету) працювали в школах Закарпаття. Серед випускників УВУ – В.Пачовський – директор державної реальної гімназії в Берегово²⁶.

В ужгородських семінаріях учнів виховували в українському національному дусі, натомість випускники мукачівської – були прихильними до русофільського напрямку. Враховуючи кількість студентів у цих семінаріях (346 в Ужгороді і 151 в Мукачеві), в майбутньому серед учителів і учнів краю повинні були б переважити українські погляди. Отже, український національно – культурний рух в Закарпатті поступово почав набувати

силу і вплив, в гімназіях і семінаріях „росло молоде покоління...“, з року на рік побільшувало й число молодих діячів, сяючих ідеєю України...”²⁷.

Все зазначене вище дає можливість зробити висновок, що в 1919–1929 рр. в процесі формування нової системи освіти проблема педагогічних кадрів вирішувалась за рахунок української і, частково, російської еміграції, призначення чеських і підготовки місцевих вчителів. За десять років число вчителів на Закарпатті зросло в декілька раз – до 2362 (1931 р.). Їх праця сприяла підвищенню рівня освіченості населення краю, а завдяки діяльності українських емігрантів формувалась національна свідомість корінного населення регіону. Русини Закарпаття поступово почали усвідомлювати себе частиною українського народу. Вирішення проблеми вчительських кадрів сприяло загальному покращенню розвитку освіти в регіоні. Зокрема, протягом 1920-1930 рр. кількість неписьменних на Закарпатті зменшилась з 50,2% до 27,4 %, тобто на 22,8 %. Рівень освіченості населення краю був значно меншим, ніж в чеських землях, але більшим, ніж у ряді країн Центральної та Південної Європи: Румунії, Угорщині, Югославії. Перепис 1930 р. зафіксував помітний прогрес в збільшеності рівня освіти українців на території Підкарпатської Русі, зростання якого було не менше 24 % а загальний її рівень – 56,1 %.

Звичайно, вся складність процесу формування вчительських кадрів не може бути висвітлена в межах однієї статті. На думку автора, у дослідників теми попереду ще велика робота, в ході якої, зокрема, важливо з'ясувати такі аспекти проблеми як підготовка учителів для шкіл національних меншин Закарпаття (угорців, румунів, чехів, євреїв, німців), політична діяльність місцевих органів влади щодо залучення емігрантів до праці в навчальних закладах найзахіднішої частини українського етнічної території - Пряшівщини. Вирішення цих завдань сприятиме комплексному вивченню проблеми формування вчительських кадрів на Закарпатті в контексті освітньої політики ЧСР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гренджа – Донський С.В. Я теж українець. – Ужгород, 2003. – С. 453; 2. Александров Б.А. Положение национальных меньшинств в послевоенной Европе. – М., 1933. – С. 69; Левин И. Национальный вопрос в послевоенной Европе. – М., 1934. – С. 283 – 284; Піддубний Г. Чехо-Словаччина. Чехія, Словаччина. Закарпатська Україна. Суспільно-політичний та економічний нарис - Харків, 1931. – С. 105; Ігнат А.М. Стан освіти на Закарпатті в 20 – 30 – х рр. XX ст. // Великий Жовтень і розквіт воз'єднаного Закарпаття. – Ужгород, 1970. – С. 213 – 214, 219; 3. Кузьмин М. Н. Школа и образование в Чехословакии (конец XVIII–30 гг. XX ст.). – М., 1971. – С. 202, 221, 222; Небесник Н. М. На путях развития новой чехословацкой школы. – М., 1978. – С. 117; 4. Маркус В. Мовна політика // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1624; Маркус В. Міжвоєнна українська еміграція на Закарпатті // Russian, Ukrainian and Belorussian Emigration between the World Wars in Czechoslovakia. Results and Perspectives of Contemporary Research. – Prague, 1995. – S. 847, 854; 5. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993. – С. 495 – 496; Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Київ, 2001. – С. 639; 6. Марочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948 рр.). – Ужгород, 1994. – С. 107; 7. Болдижар М.М. Закарпаття між двома світовими війнами // Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. – Ужгород, 1993. – С. 50; Vidnanskij S. Zakarpatsko ako súčasť ČSR: problémy národno – kultúrnej obnovy a štátnosti v r. 1919 – 1938. // Slovensko v politickom systéme Československa. (Materialy z vedeckého sympozia). Časť 11-13 novembra 1991. – Bratislava, 1992. – S. 209, 211 – 212; Гранчак І. Хто такі русини і чого вони хочуть // Політика і час. – 1993. – № 12. – С. 47 – 48; Гомоннай В. В. Росул В. В., Талапканич М. І. Школа та освіта Закарпаття. – Ужгород, 1997.; 8. Кляп М.І. Загальна характеристика умов розвитку культури // Нариси історії Закарпаття. Т. 2. (1918-1945). – Ужгород, 1995. – С. 350-351; Марценюк Р. Проблеми відродження українства на Закарпатті // Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 73 – 84; Ходанич П.М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність українських письменників – емігрантів на Закарпатті в міжвоєнний період (1919- 1939). Автореферат дис...к. п. н. – К., 2000. – С. 6, 9; Худанич В. Брегівська українська гімназія // Брегівська українська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції. – Ужгород, 1997. – С. 24; 9. Pop I. Rusínská společnost na rozcestí // Vznik ČSR 1918 a Podkarpatská Rus (Sborník z mezinárodní konference v Praze). – Praha, 1999. – S. 32- 33; Шевченко К.В. Русинский вопрос в межвоенной Чехословакии. // Славяноведение. – 2003. – № 3. – С. 6 -15; 10. Švorc P. Začlenenie Podkarpatskej Rusi do ČSR // Česko – slovenská historická ročenka. 1997. Brno. S. 50; 11. Barnovský M. Politické strany na Podkarpatskej Rusi v rokoch 1918 – 1938. // Slovensko v politickom systéme Československa... – S. 197; Ходанич П.М. Названа праця... – С. 6, 9.; 12. Mosný P. Podkarpatská Rus. Nerealizovaná autonómia. – Bratislava, 2001. – S. 47; Švorc P. Podkarpatská Rusini a ich vyrovnanie sa s česko – slovenskou štátnosťou // Československo 1918-1938. Osudy demokracie ve Střední Evropě. – Praha, 1999. – Sv. 1. – S. 198 – 199; 13. Heřman S. Bilingvismus nebo diglosie? // Vznik ČSR 1918 a

Podkarpatská Rus... - S. 36; Гренджда — Донський В.С. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник; Мої спогади. — Ужгород, 2002. — С. 390; 14. Магочій П. Р. Вказана праця... — С. 107, 125, 230; Гаджега В. Моя стежка у світ через берегівську гімназію // Берегівська українська гімназія... — С. 43-44; Župan J. Vliv ČSR na rozvoj demokracie na Podkarpatské Rusi mezi dvěma světovými válkami // Vznik ČSR 1918 a Podkarpatská Rus... — S. 9 — 10; 15. Бакало І., Кравців Б. Педагогічна освіта. // Енциклопедія українознавства. — Львів, 1996. — Т. 5. — С. 1972; 16. Худанич В. Берегівська українська гімназія... — С. 24; 17. Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: Автореф. дис... д-ра іст. наук у формі наук. доповіді - К., 1997.-С. 39; 81 — 83, 100; Ходанич П.М. Названа праця... — С. 6, 9; Магочій П. Р. Вказана праця... — С. 86; 18. Кляп М. А. Волошин і розвиток середньої педагогічної освіти в Закарпатті в 20-30- роках // Дослідження історії соціально-економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи: сучасний стан, проблеми, перспективи. — Ужгород, 1998. — С. 255; Худанич В. Берегівська українська гімназія... — С. 26; Магочій П. Р. Вказана праця... — С. 172; Ходанич П.М. Названа праця — С. 6, 9; 19. Магочій П. Р. Вказана праця... — С. 106, 230; Левин І. Національний вимог в післявоєнній Європі... — С. 284; Паляк В. З історії відкриття в Ужгороді пам'ятника президенту Т. Масаріку: формування громадської думки (1992 - 2002). — Ужгород, 2003. — С. 23 — 24; 20. Harbul'ová L. Ruská porevoluční emigrácia a Zakarpatská Ukrajina // Zakarpatská Ukrajina v rámci Československa (1919-1939 pp.). Zborník materiálov zo 6 vedeckej karpatistickej konferencie. Prešov 2. — 4. 9. 1998. — Prešov, 2000. — S. 160; Гомоннай В. В., Росул В.В., Талапканич М. І. Школа та освіта Закарпаття... — С. 162, 166; Кляп М. Вказана праця... — С. 255; 21. Barnovský M. Politické strany na Podkarpatskej Rusi... — S. 195; Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької республіки: формування державних структур і громадсько-політичне життя в краї у 20-х — першій половині 30-х років ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Випуск 6. — К., 2000. — С. 316; Магочій П.Р. Вказана праця...—С. 126, 234-235; 22. Ottův slovník naučný nové doby. — Praha, 1937. — Dílu čtvrtého svazek druhý. — S. 1025; Ходанич П.М. Названа праця... — С. 6, 9; 23. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехословацької республіки... — С. 316; 24. Гомоннай В. В., Росул В. В., Талапканич М. І. Школа та освіта Закарпаття... — С. 162, 166; Кляп М. Вказана праця... — С. 255; 25. Кляп М.І. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919 - 1939). — Ужгород, 2001. — С. 61; Паляк В. Названа праця... — С. 23 — 24; 26. Магочій П.Р. Вказана праця...—С. 107; Statistická ročenka Republiky Československé. — Praha, 1935. — S. 219; Наріжний С. Випці українські школи в Чехії // Хроніка 2000. — 1999. — Вип. 29 — 30. — С. 167; Віднянський С.В. Заснування та діяльність Українського вільного університету — першої української високої школи за кордоном (1921 — 1945 pp.) // УІЖ. — 1994. — № 5. — С. 59; 27. Магочій П.Р. Вказана праця...—С. 107; Vidnanskij S. Zakarpatsko ako súčasť ČSR... — S. 209, 211 - 212; Пачовський В. Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України // Дзвін.—1991.—№ 9.—С. 111.

С.В. Коваль

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНзуРИ В УКРАЇНІ В 1920-30-Х РР. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

Суть культурної політики держави тоталітарного типу визначають партійно-державні органи, діяльність яких спрямована на формування заснованих на ідеологічних догматах концептуальних уявлень про місце і роль культури та інтелігенції в житті суспільства. Вони визначають пріоритетні напрямки діяльності творчої інтелігенції, обмеження, заборони чи навпаки підтримку в різноманітних формах (ідеологічній, моральній, матеріальній, фінансовій) для творчих колективів, окремих представників культури, діяльність яких співпадає з офіційною точкою зору. В 1920-30-х рр. було встановлено жорсткий контроль над усіма ланками культурного життя. Наслідком цих процесів стало формування системи політичної цензури в Україні, завдяки якій державі вдалося обмежити певними рамками офіційної ідеології творчу та громадську активність інтелігенції.

Протягом десятиліть тема інтелігенції та вплив політичної цензури на її діяльність належала до непопулярних аспектів радянської історії. Зрозуміло, що тоталітарний режим і свобода слова і творчості несумісні поняття. На сьогодні вітчизняна історіографія має значну кількість праць з різноманітних проблем інтелігенції 1920-30-х рр., зокрема "Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.)"⁸, дослідження О.А. Тарапон¹², Г.В. Касьянова, В.М. Даниленка⁶, Т.М. Горяєвої^{3,4}, В.В. Масненка¹⁰.

Глибшого вивчення потребують питання формування інституту політичної цензури та її вплив на творчу інтелігенцію. Необхідно детальніше розглянути технології політичного контролю, репресивні заходи держави, що здійснювались з ініціативи органів цензури.

В даній статті цензура розглядається як дієвий механізм впливу на масову свідомість через регулювання діяльності інтелігенції у 1920-30-ті роки.

Давно вже помітили, що саме поняття "цензура", якщо під ним розуміти, з одного боку, певну урядову установу, а з другого – систему більш-менш законних правових актів, що регламентують друковане слово і засоби впливу на нього, навіть приблизно не відображає і не передає того змісту, якого воно набуло в радянські часи.

Це явище в СРСР стало особливим феноменом, якого не було ніколи і ніде: тому саме слово "цензура", яке досить часто використовується не в прямому значенні цього терміну, а в чисто метафізичному, що означає будь-які дії щодо обмеження свободи слова. Також був встановлений "новий порядок" у опері, кіномузиці, в книжкових ілюстраціях, архітектурі, скульптурі, живопису, фотографії, кіносценаріях [9, с. 13].

Необхідно зазначити, що політико-ідеологічний контроль над засобами інформації і репертуаром існує в кожному суспільстві, причому ступінь його інтенсивності і жорсткості зростає в силу перетворення держави в жорстоку – поліційну або взагалі тоталітарну.

В цивілізованій правовій державі цензура як важливий інструмент влади реалізує основні завдання внутрішньої та зовнішньої політики. Так, наприклад, вона контролює та регламентує інформаційний процес за допомогою різноманітних інструкцій. Кожна влада наділяє цензуру охоронною функцією, щоб забезпечити збереження військової та державної таємниці. Здійснюючи еталонну функцію цензури, держава фіксує і закріплює етичні та естетичні норми в галузі мистецтва, художньої творчості, наукових досліджень. Профілактична функція цензури забезпечує стабільність держави, запобігаючи поширенню в інформаційному полі даних, що підривають престиж та авторитет влади. Санкціонуюча функція забезпечує введення до соціокультурного контексту повної інформації, яка не зазнавала впливу цензури. Таким чином, в умовах правової держави, політичного плюралізму, контролю влади та управління з допомогою охоронно-профілактичних та інших функцій цензури забезпечується внутрішня та зовнішня безпека, стабільність держави та політичного устрою при максимальній гарантії прав та свобод людини [3, с.6].

При тоталітарному типі влади, в якому здійснюється абсолютний і ненормативний контроль над усіма галузями суспільного життя, характеристика і порядок заборон суттєво відрізняються: дозволено те, що наказується владою, все інше заборонено. Будучи частиною пропагандистського замовлення тоталітарного режиму, цензура здійснює контрольні – заборонні, поліційні, маніпулятивні функції, спрямовані на управління суспільством, а також окремими громадянами. В недемократичному суспільстві функції цензури в основному співпадають та переплітаються з функціями репресивних органів, що одночасно здійснюють поліційний нагляд, який проявляється у контролі за приватним листуванням (перлюстрація), підслуховуванні телефонних розмов та інших масових порушень прав та свобод особи.

Радянська тоталітарна система використовувала самі витончені методи впливу на художника або творчий колектив: видавнича, гонорарна політика, державне фінансування, залучення органів держбезпеки та ін. При цьому тотальне полювання йшло не тільки за словом, але і за жестом, мімікою, інтонацією [4, с. 13].

Невипадково формування системи ідеологічної цензури СРСР почалося відразу ж після захоплення влади більшовиками, задовго до офіційної організації Головного управління зі справ літератури і видавництва Наркомпросу в 1922 р.

Пройшовши багаторічну школу підпільного друку та відчувши на собі всі каральні заходи царської цензури, більшовики з перших же днів встановили жорстоку ідеологічну диктатуру. Декрет "Про друк" від 28 жовтня 1917 р. визначив норми, за яких використання преси в контрреволюційних цілях каралось трибуналом [5, с. 24]. Це призвело до закриття всіх буржуазних газет, масових заходів радянської влади по очистці від шкідливих видавництв державних, суспільних і приватних бібліотек. Багатотисячні заборонні списки Головліту не можуть навіть порівнятися з діяльністю царських цензорів (за все XIX ст. було заборонено до використання і публікації всього 248 найменувань книжок)[4, с.15].

Жовтневий переворот в Росії встановив диктатуру пролетаріату та його ідеології: зруйнованих буржуазно-державного апарату, його інститутів, в тому числі і цензури, новий устрій організував тотальне стеження і охорону інтересів радянської влади. На противагу буржуазним звичаям і релігійним канонам, пролетаріат, за словами В. Леніна, повинен висувати принцип партійної преси і літератури, а основною умовою існування всієї літератури стало фактичне знищення опонента, в даному випадку в особі буржуазної інтелігенції.

Одним із важливих завоювань у сфері ідеології стало створення в грудні 1917 р. Державного видавництва з метою одержавлення всієї видавничої справи в країні. З цього моменту, прикриваючись демагогічними лозунгами про масове видавництво книжок для народу, визначення і реалізація видавничої політики зосередилось в руках монополіста – Держвидавництва, якому надавалось право фінансувати періодичні та книжкові видання, які були визнані суспільно корисними. Держава розпоряджалась інтелектуальною власністю своїх громадян, привласнюючи доходи від видавництва. Авторське безправ'я і державний грабунки були узаконені. В подальшому цей процес поширився на всі види мистецтва і засоби масової комунікації – кіно, радіо, телебачення.

Тривалий час йшло з'ясування питань щодо конкретних органів, які мали здійснювати цензуру друку, видовищ тощо. Зокрема в своєму першому варіанті у відповідності з декретом Раднаркому РРФСР, прийнятому 28 січня 1918 р. В. Леніним, вищим органом цензури став революційний трибунал друку, створений при революційному трибуналі. Вже в другому пункті декрету чітко і недвозначно говорилось, що до компетенції революційного трибуналу друку підлягали “злочинні вчинки проти народу, здійснені шляхом використання друку”. До них, серед іншого, відносилися будь-які повідомлення неправдивих або викривлених відомостей про явища суспільного життя. Водночас, революційний трибунал друку наділявся надзвичайно широкими повноваженнями і правом визначати такі покарання як штраф, громадський осуд, тимчасове або остаточне призупинення видань, конфіскація майна друкарень або органів друку, позбавлення волі, виселення з столиці або певних місцевостей республіки, позбавлення “винного” всіх або деяких політичних прав.

Організація революційного трибуналу друку аж ніяк не призупинила пошуку форм загального контролю за засобами масової інформації, видавництвами, документами державних установ і приватних осіб.

Мало кому відомо, що найбільш рішучим актом в процесі становлення офіційної радянської цензури було заснування 23 грудня 1918 р. за ухвалою ЦК РКП(б) відділу цензури в структурі Реввійськради. Створений спочатку як виключно військово-охоронний орган цензура з самих перших кроків була зорієнтована на більш ширші завдання. На неї покладалась організація попереднього і наступного контролю над усіма творами друку, фото і кінематографічними знімками, малюнками, різного роду наказами, офіційними повідомленнями та іншими матеріалами: попередній контроль міжнародних і в разі необхідності внутрішніх поштових відправлень, телеграм, а також всіх друкованих творів, що вивозились за кордон; організація та здійснення нагляду за переговорами по міжміському телефону. Таким чином, військова цензура наділялась широкими функціями по контролю за пресою, поштою, телеграфом, телефонними переговорами, кіно, фото та за друкованою продукцією, що вивозилась за кордон. Тому можна стверджувати, що до організації Головліту вищезазначений відділ був, по суті, не тільки контролюючим, але і виконавчим органом, завдання якого в подальшому перейшли до ОГПУ-НКВС-МДБ-КДБ (перегляд поштових відправлень, підслуховування телефонних розмов і таке інше).

Постійно відбувались акції розгрому українських письменницьких кадрів та працівників преси. Після процесу СВУ, коли було кинуте до в'язниць і на заслання кілька десятків українських письменників, у письменницькому середовищі настала доба так званого викривання класових ворогів. Спочатку вона набула форм поліційної класифікації

письменницьких груп, течій та окремих письменників, а потім перетворилась на фізичне винищення [10, с. 230].

Отже, з перших днів радянської влади був введений контрольний - репресивний порядок військового зразка, що здійснював партійну диктатуру в усіх без винятку інтелектуальних сферах. Визначальними у реалізації ідеології були вищі партійні органи - Центральний комітет і його структурні підрозділи. Теоретичне обґрунтування та практичні рекомендації реалізації цієї політики в області ідеології були сформовані Леніним в цілому ряді праць, виступах, в багаточисельних документах. Відмінність радянської цензури від царської, незважаючи на певну правонаступність, зосереджувалась головним чином, у відсутності законності і звідси, в повній безкарності, таємничості і розмитості дозволених норм. Це призводило до того, що будь-який художній твір міг бути оголошений ідеологічно шкідливим. Цензори і "компетентні рецензенти", що залучались для цієї мети, досягали в цьому великих успіхів, критично аналізуючи художні твори класиків літератури і навіть класиків марксизму в залежності від політичної кон'юнктури певного моменту. На поведінку інтелігенції вплинули репресивні заходи більшовиків ще на початку 1920-х рр. Це, зокрема, показові судові процеси (справа київських меншовиків 1920 р., українських есерів 1921 р.), висилки за так звану антирадянську діяльність за кордон, коли постраждали видатні вчені, представники інтелігенції [7, с. 283]. Працюючи в таких умовах, частина інтелігенції відразу перейшла на засади марксизму, стала співпрацювати з більшовицьким тоталітарним режимом в галузі науки, літератури, мистецтва. З того часу самоцензура стала чимось на зразок захисного механізму для збереження власного життя.

Самоцензура (синоніми - автоцензура, внутрішня цензура, внутрішній редактор, внутрішній цензор) - самообмеження в процесі створення тексту, при якому автор керувався деякими табу, що накладалися державою, суспільством, специфікою аудиторії або власним естетичним смаком і моральними принципами. Внутрішня цензура - свого роду захисний механізм, що запобігає від зіткнення з цензурою зовнішньою. Вона існувала завжди, але в часи Радянського Союзу самоцензура передається в прагненні автора передбачити ідеологічні, політичні, естетичні та інші претензії, які може зустріти його рукопис під час проходження в офіційних контролюючих інстанціях (партійних ідеологічних сферах, державної цензури, редакціях). З плином часу самоцензура стає найголовнішим регулятором літературного чи іншого творчого процесу, а також необхідною умовою самої можливості публікації тексту або привселюдного його виконання [1, с. 14]. Починаючи з 1930-х років, вона постійно входить у звичку більшості авторів, що самим негативним чином відбивається на їх творчості. "Внутрішній цензор" стає невіддільним від цензора "зовнішнього", причому перший серед них часто суворіший, ніж другий. Постійна самоцензура призводить до того, що письменник втрачає оригінальність, намагаючись не виділятися, бути, "як усі", він стає цинічним, намагаючись надрукуватися будь-де; так сталося з деякими талановитими письменниками, що блискуче починали свій творчий шлях в 1920-ті роки.

Отже, заполітизована, орієнтована на масове споживання діяльність інтелігенції все більше втрачала соціальну, гуманістичну значимість. В умовах тоталітаризму самі поняття "творчість", "творча інтелігенція" втрачали своє первинне значення. Поняття "творча інтелігенція" розчиняється в широкому спектрі професійних груп інтелігенції. Замість філософсько-соціологічного, культурологічного і соціально-етичного підходу до творчої інтелігенції з визначенням її ідейно-моральних якостей, соціальної ролі в суспільстві, специфічного способу життя було запропоновано спрощений соціально-професійний підхід, який визначив її як категорію людей, що має певний освітній ценз та займається інтелектуальною працею. І це не випадково. В умовах партійної монополії на духовну і інтелектуальну діяльність інтелігенції тоталітарна держава була зацікавлена у викоріненні творчості, інакомислення, самого поняття "творча інтелігенція", яке символізувало непокору, високе почуття громадянського обов'язку, служіння народу, опозицію, критику існуючої системи [7, с. 280].

Радянською владою інтелігенції була призначена роль нерівноцінного соціального партнера, який під керівництвом і пильним ідеологічним контролем владних структур мусив реалізовувати своє природне, творче покликання, „допомагати” робітничому класу здійснювати культурну революцію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора 1929–1953. – СПб., 2000. – 312 с.; 2. Горчева А.Ю. Пресса ГУЛАГА (1918–1955). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 152 с.; 3. Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. – М., 2002. – 400 с.; 4. Исключить всякие упоминания...: Очерки истории советской цензуры. Сост. Т.М. Горяева. – Минск., 1994. – 334 с.; 5. Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. 1. – 526 с.; 6. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). – К.: Наук. думка, 1991. – 96 с.; 7. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія). – К., 1998. – 506 с.; 8. Максименков Л.В. Сумбур вместо музыки. Сталинская культурная революция 1936–1938. – М., 1997. – 320 с.; 9. Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921–1928 рр.: Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1993. – 239 с.; 10. Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3-х книгах / За ред. Ю.О. Курносова. – К., 1994. – Кн. 2. – 172 с.; 11. Соловей Д. Голгофа України. – Вінніпег, 1953. – 288 с.; 12. Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.): Дис. ...канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – 205 с.

Ю.С. Степанчук

СТУДЕНТСТВО У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 20-Х РР. ХХ СТ.

Тема винищення більшовиками старої інтелігенції та створення нової – робітничо-селянської вже має свою історіографію. Якщо у радянський час ця заміна трактувалася як безумовне досягнення революції та відбудовчого періоду, то сьогодні неупереджено та всебічно ці питання висвітлюють В.Даниленко¹, Г.Касьянов², С.Кульчицький³, Ю.Шаповал⁴ інші українські і зарубіжні історики.⁵

Стара інтелігенція, яку так фанатично переслідувала радянська влада, формувалася до цього не одне століття. Існували навіть династії вчених, педагогів, лікарів. Це була у своїй більшості незалежна, тверезо мисляча суспільна сила, здатна до самостійного формування громадської думки. Така інтелігенція не влаштовувала радянську владу ні за кількістю, ні, що було головним, за своїм світоглядом. Тому ставилося завдання створити якісно відмінний суспільний прошарок – робітничо-селянську інтелігенцію.

Донедавна студентська молодь України 20-х рр. ототожнювалася із діяльністю перших комсомольських організацій, майстерно овіяних ореолом революційної чи трудової романтики. Сьогодні, в умовах руйнування міфологічних знань про наше минуле, актуальними постають питання становлення та діяльності вищої школи в Україні – головного чинника у формуванні вітчизняної інтелігенції.

У даній статті автор має на меті проаналізувати кількісні та якісні показники класового підходу щодо функціонування вищої школи в Україні в 20-х рр., визначити місце радянського студентства в умовах формування тоталітарного режиму в Україні.

Незважаючи на революцію та громадянську війну, ще протягом 1920 – 1921 навчального року у вищих навчальних закладах України продовжували своє навчання 56 тис. студентів.⁶ З приходом більшовиків до влади на цих молодих людей навішується ярлик „старе студентство”. Розпочинається його переслідування.

Нова влада з притаманною їй манерою визначила й соціальне походження старого студентства – це різношерстний міський елемент петлюрівського, денікінського, гетьманського та іншого гатунку. Таким самим, за її переконанням, це професорсько – викладацький склад, що нараховував 2,5 тис. чоловік.⁷

Неперевершеними у цькуванні вищої школи були підконтрольні більшовикам періодичні видання. Зокрема газета „Коммунист” зазначає, що в Києві вищі навчальні заклади – це розсадники контрреволюції, що „міцні стіни храму, буржуазної науки зуміли

відстояти свою ідеологію, революція не торкнулася вищої школи". Лунали заклики до категоричного перегляду соціального складу студентства з метою його „соціального поліпшення”, негайного відрядження хоча б малої долі комуністів у вищу школу.⁸

Керуючись соціальною приналежністю як домінантою усіх суспільних відносин, хвилювання режиму щодо соціального складу студентства було небезпідставним. За даними Міністерства освіти Російської імперії, перед революцією у вищих навчальних закладах навчалося лише 0,8% дітей робітників.⁹ В умовах існування пролетарської держави це було неприпустимим.

На початку 20-х рр. XX ст. в системі профосвіти встановлювалися три основні типи навчальних закладів: профшкола, технікум, інститут. Було вперше проведено переоблік, а насправді чистку студентської молоді. З цього часу влада всіляко намагалася забезпечити у ВУЗАХ абсолютну кількісну перевагу вихідців з робітничо-селянського середовища. Свідченням того, що ідеологічні амбіції партійного керівництва переважали здоровий глузд є визнання ними факту повної відсутності підготовлених робітників і селян, яких можна було б відрядити у вищу школу.¹⁰ Проте це не стало перепорою на шляху до прискореної пролетаризації вищої школи.

Своєрідним містком, що ставив своїм завданням ввести пролетаріат у технікуми та інститути, стали робітничі факультети (рофаки). Вперше такі факультети виникли у серпні 1919 р. при Московському комерційному інституті. В Україні перший робфак з'явився при Харківському політехнічному інституті в липні 1921 р. Протягом цього ж року індустріально – технічні робітничі факультети були засновані у Києві, Одесі, Миколаєві, Катеринославі, Шостці та Юзівці. На них та ще на трьох сільськогосподарських робфаках навчалося тоді 25 тис. студентів. Працювали денні робітничі факультети із терміном навчання 3 роки і вечірні – 4 роки.¹¹

Студенти робфаків формувалися виключно за рекомендаціями від партійних, радянських, профспілкових чи комсомольських організацій. Робфаківці забезпечувалися гуртожитком, стипендіями, обмундированням, користувалися безкоштовним проїздом на залізниці. Згідно постанови ВУЦВК від 1 лютого 1922 року „Про матеріальне становище робфаків” студентів забезпечували продовольством нарівні з Червоною Армією. А після закінчення навчання їх без іспитів приймали до вищого навчального закладу. У 1928-1929 навчальному році на 24 денних робфаках навчалося 5544 студенти, на 23 вечірніх – 4300.¹² Епоха робфаків в Україні закінчилася у 1940 р. у зв'язку із розвитком середньої освіти та організацією середніх вечірніх шкіл для дорослих.

Що стосується ВУЗів, то вже на кінець лютого 1923 р. в Україні налічувалося 274 вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, в тому числі 42 інститути, 134 технікуми і 98 трирічних педагогічних курсів. Всього в них навчалося 66805 студенти, зокрема в інститутах – 35456, технікумах – 20264, на педагогічних курсах – 11082. Серед студентів було 2 тис. комуністів і близько 500 комсомольців. В інститутах працювало 3048 викладачів: професорів, у технікумах – 2602, на педкурсах – 1298. Та поки що нове студентство могло протиставити старому лише свою кількість. На 1914 р. в Україні було 19 ВУЗів з 26700 слухачами.¹³

Перші дослідження умов студентського життя та побуту виявили їх стан незадовільним. Так, третина перевірених проживали у сирих приміщеннях, непридатних для життя, 48% у зв'язку зі скрутним становищем проживали на околицях міст чи далеко за їх територією, частина взагалі була позбавлена житла, 67% студентів жили напівголодні.¹⁴

Після опублікування вищезазначених результатів на державному рівні було прийнято рішення про проведення „Тижня допомоги пролетарському студентству”. Так, в Харкові збір коштів, одягу, продуктів для студентів відбувався з 16 по 23 грудня 1923 р., в губернських центрах – з 23 по 30 грудня, в селах – з 30 грудня по 7 січня.¹⁵

Під постійним прискіпливим наглядом опинився і професорсько-викладацький склад, який з перших днів радянської влади залишався її класовим ворогом. Їм було протиставлено пролетаризоване студентство, наповнене ідеями месіанства та світової

революції. Разом з цим не рахуватися зі старими спеціалістами з вищої школи радянська влада ще не могла. 30 серпня 1921 р. РНК УСРР прийняв спеціальну постанову „Про підвищення становища наукових працівників”, у якій вказувалося на необхідність сучасного забезпечення викладачів академічними пайками, промисловими товарами, житлом. За цим рішенням у листопаді цього ж року було створено Комітет сприяння вченим при РНК УСРР, який очолив заступник голови РНК УСРР Д. Мануїльський, а почесним головою Комітету було обрано відомого письменника В. Короленка.¹⁶

Хоча всіх слухачів вищої школи влада помпезно й називала пролетарським студентством, проте переважна більшість з них все ще були вихідцями з різних соціальних груп та прошарків. Із загальної кількості студентів у 1923 р. робітників навчалися в інститутах 16,9 %, у технікумах - 32, 6 %. Можна стверджувати про існування прихованої пролетаризації серед студентства, яка досить була популярною в наступні роки, навіть десятиліття. Йдеться про навмисне приховування свого справжнього соціального походження та зарахування себе до робітничого класу. Також на офіційному рівні стверджувалося, що 66,3% студентів брала активну участь у громадянській війні у складі Червоної Армії.¹⁷ Сьогодні, знаючи про гіперболізацію комуністами тих чи інших соціальних явищ з пропагандистською метою, ці дані видаються сумнівними і потребують перевірки.

Динаміка кількості робітників та селян у вищих навчальних закладах України свідчить про цілеспрямовану політику партійно-радянського апарату щодо перетворення вищої школи у джерело формування кадрів робітничо – селянської інтелігенції.

Показовою у цьому відношенні є встановлення пільговості щодо прийому у ВУЗИ. Так, в першу чергу приймалися робітники, у другу – селяни і третю – інтелігенція. На 1924-1925 навчальний рік у вищі навчальні заклади передбачалося зарахувати 40 % робітників, 30 % селян та 30 % інтелігенції. Не залишилися поза увагою і робітничі та селянські дівчата, яким відводилося 10 – 15 % місць від загальної кількості.¹⁸ Наприклад, у цей час до ВУЗів та робфаків Харкова було прийнято 735 чол., із них робітників – 417 чол., селян – 240, службовців – 65, інших – 12. За національною ознакою вступники виглядали таким чином: українці – 371 чол., росіяни – 212, євреї – 113. Комуністів серед зарахованих налічувалося 344 чол., комсомольців – 138.¹⁹

На новий 1925 -1926 навчальний рік до вищих навчальних закладів було встановлено жорсткі норми набору. Набір до інститутів визначався в 5900 чол. Із них до інститутів індустріальної освіти передбачалося прийняти 650 чол., сільськогосподарської та ветеринарної – 850, педагогічної освіти – 2140, медичної та фармацевтичної – 1000, соціально-економічної (народне господарство) – 860, художньо-образотворчої – 400.

Прийом в технікуми та на вищі педагогічні курси встановлювався в 8730 чол. Із них в індустріальні технікуми – 1090 чол., вечірні робітничі технікуми – 945, сільськогосподарства – 1400, медично-фармацевтичні – 240, соціально-економічні – 950, художньо-образотворчі – 1145, на вищі педагогічні курси – 2950 чол.²⁰ Виключна перевага при зарахуванні надавалася робітникам та селянам.

Це був лише початок “пролетаризації” вищої школи в Україні. На рубежі 20-х – 30-х рр. у ВУЗАХ України вже навчалось 72 % тих, хто пов’язував себе з пролетаріатом, причому 60 % з них прийшли безпосередньо з виробництва, тобто, застосовуючи термінологію 20-х рр. були студентами від верстата чи від плуга. Проте класовий принцип формування слухачів вищої школи не міг не позначитися на освітньому та загальнокультурному рівні самої інтелігенції. На думку дослідниці Л. Ткачової, це породило ряд негативних наслідків. Наприклад, такий підхід залишив за бортом вищої школи здібну молодь непролетарського походження. Показово, що серед спеціалістів, які отримали широке визнання за межами своєї країни, немає чи майже немає випускників вищої школи 20-х років.²¹

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що з 1924 по 1929 рік українські ВУЗИ випустили 35 тис. чол. нової інтелігенції, вихованої в радянських умовах.²² Вони ставали ідеологічними носіями класових принципів та комуністичних морально-етичних норм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20 - 30-ті рр.). - К., 1991; 2. Касьянов Г. Українська інтелігенція 20 - 30-х років: соціальний портрет та історична доля. - К., 1992; 3. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996; 4. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні). - К., 1994; 5. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. (Переклад з англійської). - К., 1997; 6. Ряппо Я. Пролетаризація вищої школи // Коммунист. - 1923. - 3 декабрі; 7. Там само; 8. Высшая школа - гнездо контрреволюции // Коммунист. - 1921. - 28 января; 9. Наближається прийом до вищої школи // Агітатор. - 1929. - № 12. - С. 25; 10. Бюллетень VIII-й Всеукраїнської конференції КП(б)У. - Харків, 1924. - С. 48; 11. Народное хозяйство Украины в 1921 году. Отчет Украинского экономического Совета Совету Труда и Обороне. - Х., 1922. - С. 817; 12. Робфаки на Україні // Комуніст. - 1929. - 2 березня; 13. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921 - 1925). - К., 1962. - С. 319; 14. Бюллетень Агитпропа. - 1923. - № 4. - С. 6; 15. Там само. - С. 8; 16. Культурне будівництво в Українській РСР. - К., 1979. - С. 129; 17. Бюллетень Агитпропа. - 1923. - № 4. - С. 6; 18. Коммунист. - 1924. - 3 сентября; 19. Набор в Вузы // Известия ЦК КП(б)У. - 1923. - № 7-8. - С. 5; 20. Новый прием в Вузы // Коммунист. - 1925. - 3 июля; 21. Ткачова Л.І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20-х - 30-х років. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць „Проблеми історії України: факти, судження, пошуки”. - К., 1992. - Випуск 2. - С. 69; 22. Вище якість готування кадрів // Комуніст. - 1932. - 29 жовтня.

В.А. Нестеренко

УКРАЇНЬКА НАУКОВО-ОСВІТНЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У 1930-ТІ РОКИ

Історична проблема взаємовідносин влади та інтелігенції є однією з ключових в історії України першої третини ХХ ст. Саме в цей час активно формувалась українська етнічна нація. І в цьому процесі українські науковці, освітяни, працівники культури відігравали далеко не останню, а часом і головну роль. В цьому зв'язку викликає особливий інтерес дослідження історії взаємин української науково-освітньої інтелігенції із центральними і місцевими органами радянської влади в різних регіонах Радянської України.

У даній роботі ми ставимо собі за основне завдання - висвітлити та проаналізувати стосунки між науково-освітньою інтелігенцією Кам'янця-Подільського із органами радянської влади у 1930-ті роки, показати негативний вплив сталінізму на розвиток української науки та освіти. Вибір такої на перший погляд дуже вузької теми пояснюється кількома причинами. По-перше, місто над Смотричем у міжвоєнний період розглядалось керівниками Радянської України як форпост соціалізму на кордоні СРСР із Польщею та Румунією і повинно було служити зразком для тих українців, які проживали за межами УСРР. Тому керівники Радянської України завжди пильно спостерігали за подіями, що відбувались у цьому порівняно невеликому місті, у якому на початку 1930-х рр. проживало трохи більше 30 тис. мешканців. По-друге, після невдачі української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. багато її активних учасників залишилось у місті і в роки політики „українізації” плідно працювали у вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах міста. Серед них особливо слід відзначити біолога Н. Гаморака - військового прес-аташе президента ЗУНР Є. Петрушевича, колишнього Зборівського повітового комісара ЗУНР О.Мельника, голову Української народної партії М.Баєра, активного провідника автокефального церковного руху професора І. Любарського.

Загалом питання про долю української інтелігенції у 1930-ті роки добре висвітлено у вітчизняній історіографії. Особливо слід відзначити роботи В. Даниленка, Г. Касьянова, В.Пристаика, Ю. Шаповала¹. В їхніх дослідженнях детально висвітлена репресивна політика тоталітарної влади щодо української інтелігенції. Проте тема взаємовідносин української науково-освітньої інтелігенції і влади у 1930-ті роки на Поділлі загалом і в Кам'янці-Подільському зокрема ще не знайшла свого належного відображення у вітчизняній історичній науці, хоча окремі її аспекти вже розглядались у працях істориків та краєзнавців². Джерельною базою роботи є праці вітчизняних істориків, але, передусім, маловідомі для

широкого загалу дослідників документи архіву СБУ по Хмельницькій області, державного архіву Хмельницької області та Кам'янець-Подільського міського державного архіву.

У 1920-ті роки Кам'янець-Подільський мав значний науково-педагогічний потенціал. Він входив до числа п'яти найбільших науково-освітніх центрів УСРР поряд із Києвом, Харковом, Одесою та Катеринославом. У місті плідно працювали визначні науковці, про діяльність яких знали далеко за межами Поділля: Н. Гаморак, В. Геринович, О. Красівський, Ю. Сіцинський та інші. У 1920-ті роки ставлення місцевої влади до науково-освітньої інтелігенції міста було неоднозначним. З одного боку, її голос мав велику вагу в суспільно-політичному житті регіону. Викладачі ВУЗів активно працювали на курсах українізації, у громадських товариствах. Їхня думка часто бралась до уваги при вирішенні місцевих господарських та економічних проблем. Вчені мали добрі можливості для проведення своїх науково-дослідницьких проектів. З іншого боку, як колишні учасники українських національно-визвольних змагань, вони були під пильним наглядом місцевого ДПУ.

Наприкінці 1929 р. ставлення влади до науковців міста докорінно змінилось. Арешти у справі так званої „Спілки Визволення України” стали першим тривожним сигналом для місцевих науковців і працівників освіти. У Кам'янці-Подільському було заарештовано кількох вчених: Д. Богацького, М. Величківського, О. Кожухіва, Ю. Сіцинського, Ю. Філя. І хоча згодом звільнили, до науково-дослідної роботи у місті вони вже не повернулись.

У 1930 р. в Кам'янці-Подільському відбулись численні реорганізації вищих навчальних закладів. В цей час внаслідок політичних репресій припинило своє існування Кам'янецьке наукове товариство при ВУАН, керівники якого Д. Богацький, Ю. Сіцинський були заарештовані. Була ліквідована науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства та культури Поділля, що діяла при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті (СГІ). В середині 1930 р. Інститут народної освіти (ІНО) був реорганізований в Інститут соціального виховання (ІСВ), а на базі СГІ було створено інститут технічних культур (ІТК) та науково-дослідний інститут птахівництва (пізніше перейменований в зоотехнічний). Крім того, замість колишнього хімічного технікуму почав діяти силікатний інститут. В місті також функціонувало 8 технікумів (музичний, іноземних мов, медичний та інші) та партійна школа³. Як показали наступні роки, ці реорганізаційні заходи були неефективними, оскільки вони тільки розпорошували наукові і педагогічні сили певною мірою призвели до занепаду науково-дослідної роботи в Кам'янці-Подільському.

Наприкінці 1931 р. відновились арешти серед вчених міста. Органи ДПУ сфабрикували справу так званої української філії „Трудової селянської партії”. Всього у цій справі в УСРР було заарештовано 142 особи: відповідальних працівників в галузі сільського господарства, співробітників кооперативних закладів, викладачів аграрних ВУЗів. Так, 18 грудня 1930 р. був заарештований колишній викладач Кам'янець-Подільського університету, а потім СГІ І. Олійник – автор багатьох праць про кооперативне будівництво в сільському господарстві. 12 вересня 1931 р. він був висланий до Казахстану, де захворів на тиф і згодом помер⁴. В цей же час було заарештовано і деяких інших викладачів ІТК: професорів В. Живана (раніше працював у Білоруській сільськогосподарській академії наук, де завідував сектором хліборобства), О. Полонського (на початку 1920-х рр. був першим головою Ради СГІ), доцента С. Плюйка. На цей раз все для них обійшлося добре. Через кілька місяців їх звільнили і вони продовжили працювати у місті. Проте ситуація навколо академічного персоналу вищих навчальних закладів міста ставала все більш задумливою.

Про зміну ставлення місцевої влади до української інтелігенції свідчать матеріали тогочасних періодичних видань Кам'янеччини. Якщо в попередні роки вони часто друкували науково-популярні статті викладачів міста (в першу чергу на сільськогосподарську тематику), то тепер вони вміщували матеріали про „антирадянські” політичні переконання вчених, критикували їх за різні „помилки і перекручення”. Матеріали часописів свідчать про те, що далеко не всі науковці міста беззастережно підтримали насильницьку форсовану колективізацію та ліквідацію непу. Так, В. Геринович (колишній ректор ІНО) у своїх роботах про природні виробничі сили Кам'янеччини використав тези М. Бухаріна, В. Живан у своїх

дослідження нічого не писав позитивного про колективізацію, а викладач педології ІСВ А.Будко на лекціях відверто говорив, що „ми будемо соціалізм, згорасмо на роботі, а що маємо - тільки ідею”⁵. Окремі викладачі резонно вважали, що політика „військового комунізму” та політика „ліквідації куркульства як класу” ідентичні, підтримували лінію М.Бухаріна у селянському питанні. Можна стверджувати те, що частина викладачів вищих та середніх навчальних закладів Кам'янця-Подільського (як і деяких інших міст УСРР) негативно ставилась до заходів радянської влади щодо проведення форсованої колективізації сільського господарства, проте їхня опозиційність до партійної політики обмежувалась виключно розмовами і не переходила у практичну площину.

Незважаючи на це, наприкінці 1932 р. розпочались арешти у справі так званої „Української військової організації” (УВО). Керівником міфічної організації оголосили колишнього наркома освіти УСРР О.Шумського – головного провідника політики „українізації”. Крім того, було заарештовано письменників Б.Антоновича-Давиденка, П.Губенка (Остапа Вишню), колишнього голову Кам'янецької комісії з українізації, а згодом директора Житомирського ІНО В.Гоцу та багатьох інших⁶.

У приналежності до „УВО” було звинувачено чимало галичан, які, повіривши національній політиці більшовиків, емігрували до Радянського Союзу і працювали в різних науково-освітніх закладах, адміністративних установах УСРР. У грудні 1932 р. - на початку 1933 р. органи ДПУ заарештували багатьох вчених – вихідців з Галичини. У тому числі - колишніх професорів Кам'янець-Подільського Державного українського університету та ІНО: Н. Гаморака, В.Гериновича, Ф.Кондрацького, О.Мельника, асистентів А.Добуша, А.Марценюка та інших. На момент арешту деякі з них працювали в інших містах УСРР. Згодом на підставі свідчень заарештованих було затримано ряд інших викладачів ВУЗів та співробітників науково-дослідних установ Кам'янця-Подільського. Матеріали слідства, що тривало майже рік, складають два великі томи. Вони вражають тими „зізнаннями” та обвинуваченнями, які зводили на себе і один на одного заарештовані науковці. Без сумніву, каральні органи застосовували щодо них жорстокі тортури. Реабілітований у період „хрущовської відлиги” професор СГІ, а потім науково-дослідного інституту птахівництва С.Плюймо, згадував як проводив слідство співробітник Кам'янецького ДПУ Співак. Він, не показавши підсудному звинувачувального акта, постійно твердив про участь вченого у „контрреволюційній організації”. Коли С.Плюйко відкинув ці безглузді звинувачення, Співак почав допитувати його лише уночі, кілька діб підряд, позбавивши їжі, сну, змушуючи стояти кілька годин на одному місці. Врешті-решт зламаний науковець підписав всі протоколи допитів, що слідчий попередньо сам заготовив⁷.

Аналогічно проходили допити і інших підсудних. Під тортурами вони змушені були зізнаватись у фантастичних найстрашніших злочинах. Так, В.Геринович „свідчив”, що ще в середині 1920-х років у Кам'янець-Подільському СГІ діяла підпільна контрреволюційна група, до якої нібито входили професори О.Мельник, І.Олійник, М.Геращенко, О.Полонський та інші; що Кам'янецьке наукове товариство займалось виключно націоналістичною роботою та через Вінницьку контрреволюційну організацію на чолі з О.Севастьяновим підтримувало ворожі контакти з Києвом тощо. Колишній професор ІНО лінгвіст І.Любарський „зізнався”, що до складу „націоналістичної організації” в місті над Смотричем входили разом з ним В.Геринович, О.Мельник, викладачі Кам'янецького Інституту соціального виховання (колишнього ІНО) Ільченко, Миронець та інші⁸.

Найбільшою знахідкою для слідчих стали свідчення асистента інституту технічних культур А.Марценюка. Не витримавши тортур, він обмовив багатьох своїх колег і заявив, що контрреволюційні осередки в Кам'янці-Подільському діяли начебто в Інституті соціального виховання, Інституті технічних культур, Науково-дослідному інституті птахівництва, робітничому факультеті, гідробіологічній станції. Вони нібито були згуртовані в єдину організацію, на чолі якої стояв активний учасник Західноукраїнської революції 1918-1919 рр., колишній Зборівський повітовий комісар ЗУНР О.Мельник⁹.

Серед групи заарештованих у березні 1933 р. вчених та діячів освіти Кам'янця-Подільського були колишні викладачі Кам'янецького університету та ІНО - фізіолог М.Герашенко та відомий дослідник фауни Поділля В. Храневич; секретар ІНО А.Розенкранц (у минулому голова Кам'янецького осередку Української комуністичної партії); секретар Кам'янецького окружного краєзнавчого комітету А.Савченко; викладачі педагогіки та педології В.Курневич, Г.Бутко; наукові співробітники міського ботанічного саду (аспіранти професора Н.Гаморака) Ф.Панасюк, Ф.Наливайко та інші (всього 14 чоловік)¹⁰.

Після кількомісячного слідства 19 листопада 1933 р. прокурор Кам'янець-Подільського прикордонного загону нарешті висунув підсудним звинувачувальний вирок. У ньому зокрема говорилось: „Розкрита і ліквідована контрреволюційна повстанська шпигунська організація УВО, яка ставила перед собою завдання збройного скинення Радянської влади, відновлення буржуазно-шовіністичної держави так званої Великої Соборної України”. За задумом прокурора, Кам'янецька філія „УВО” була однією з найбільших в УСРР. Її члени нібито мали тісний зв'язок із закордоном, звідки отримували зброю для масових антирадянських та антиколгоспних повстань. Крім того, робота осередку полягала начебто „у збереженні, згуртуванні націоналістичної інтелігенції, консолідації всіх шовіністичних, чужих радянській владі викладачів і студентів, у шкідництві у сільському господарстві, створенні нових націоналістичних груп для організації збройного повстання”¹¹. Згідно звинувачувального вироку, до керівництва Кам'янецької групи „УВО” входили В.Геринович, І.Любарський, Н.Гаморак, О. Мельник, А.Добуш, А.Марценюк. Наприкінці листопада 1933 р. було оголошено судовий вирок: В.Геринович, І.Любарський отримали по 10 років ув'язнення в концтаборах, О.Мельник, А.Розенкранц, В.Храневич, М.Герашенко – по 5 років і т.д. Багато з них (Н. Гаморак, І.Любарський, О.Мельник, В.Храневич) загинуло в сталінських таборах або на засланні. Лише у період „хрущовської відлиги” більшість репресованих у справі „УВО” науковців було реабілітовано, а деяким (наприклад професору О.Мельнику) відновили чесне ім'я лише в часи „перебудови”¹².

Поряд із арештами провідних науковців та працівників вищих навчальних закладів в усіх районах Вінницької області пройшли „чистки” педагогічного складу шкільних закладів. Після самогубства колишнього керівника НКО України М.Скрипника почали шукати сліди так званої націоналістичної „скрипниківської лінії” в школах. Це призвело до катастрофічної ситуації в школах. Через численні арешти та звільнення з політичних мотивів вчителів шкільні установи були зовсім не укомплектовані педагогічними кадрами. Але це не завадило керівникам Кам'янецького міськвкно в серпні 1933 р. стверджувати, що школи міста і далі засмічені „націоналістичними елементами”, від яких слід негайно „очиститись”¹³.

Тогочасна періодична преса постійно нагнітала атмосферу ненависті до української науково-освітньої інтелігенції. Для прикладу, у „Більшовицькій правді” – органі Вінницького обкому КП(б)У, 6 листопада 1933 р. була вміщена стаття Я.Дмитерка „Націоналістичне болото”, у якій містилась нищівна критика діяльності заарештованих викладачів кам'янець-подільських вищих навчальних закладів: І.Любарського, В.Гериновича, А.Розенкранца та інших, яких автор звинувачував у різноманітних злочинах: протаскуванні націоналістичної пропаганди, ідеалізації минулого України, ігноруванні творчості пролетарських письменників тощо. Такі статті повинні були мобілізувати населення на боротьбу проти „націоналістичної інтелігенції”¹⁴.

2 січня 1935 р. у центральному часописі Радянської України „Вісті ВУЦВК” було вміщено статтю „Вінницька область перед з'їздами рад”. У ній автори статті (очевидно представники обласної влади), відзначали: „У 1931-1932 рр. контрреволюційні націоналістичні елементи, націонал-ухильники Скрипника, діючи за прямими директивами інтервентів – німецьких фашистів і польських імперіалістів, спеціальну увагу приділяли прикордонні. На основі викриття і нещадної ліквідації цих контрреволюційних недобитків у 1933 р. було витягнуто сільське господарство України з прориву”. Не важко здогадатись, що під „націоналістичними елементами” в першу чергу мались на увазі викладачі вузів

Кам'янця-Подільського. У 1933-1935 рр. всі вищі та середні спеціальні навчальні заклади міста були переведені до інших міст УСРР або взагалі ліквідовані¹⁵.

У середині 1930-х років після остаточного розгрому сформованого М.Скрипником апарату НКО суттєво змінились функції українського вчителства. В роки політики „українізації” вони, хоча і в межах комуністичного світогляду, намагались формувати національну свідомість громадян. Велика увага приділялась вивченню української мови, історії, літератури. Тепер же від освітян вимагали, що необхідно в першу чергу „проінтегрувати” весь навчально-виховний процес пролетарським інтернаціоналізмом, виховувати революційну пильність і ненависть до всіх куркульсько-націоналістичних проявів і тенденцій”¹⁶. Намагання і далі проводити українознавчу роботу в школах тепер вже розцінювалось виключно як націоналістична пропаганда. Це призвело до нових масових арештів в органах народної освіти та шкільних закладах Кам'янецьчини.

На початку 1937 р. на другій Кам'янець-Подільській окружній партконференції керівник окружного відділу народної освіти А. Балева вказувала, що політичне виховання вчителів продовжує залишатись незадовільним. За її даними з 1933 по початок 1937 р. лише в апараті окружного відділу народної освіти було викрито 25 „ворогів народу”¹⁷. А в Кам'янець-Подільському окрузі лише на початку 1937 р. було заарештовано 167 учителів і так звані „контрреволюційним минулим”¹⁸. У 1937-1938 рр. попередній апарат органів освіти Кам'янецьчини був взагалі розгромлений. Більша частина учителів, які плідно працювали в період політики „українізації”, були заарештовані. В сталінські табори потрапила і окружний керівник освіти А.Балева, завідувач шкільним відділом міського окрпарткому і одночасно керівник окружної ради товариства „Безвірник”, колишній викладач педінституту А.Хільченко, більшість шкільних інструкторів, яким інкримінували всілякі міфічні злочини¹⁹. Без перебільшення можна стверджувати, що педагогічний персонал шкіл Кам'янецьчини був в цей час фактично знищений. Уцілілій українській інтелігенції влада відвела непоказну другорядну роль – виступати в ролі слухняних слуг і речників тоталітарного політичного режиму. Її основною функцією стала агітаційно-пропагандистська робота, популяризація серед населення промов керівників СРСР, марксистсько-ленінської теорії, сталінського „Короткого курсу ВКП(б)”, що стало їхнім чи не головним завданням. Так, у 1939 навчальному році в селах і містах Кам'янець-Подільської області було прочитано 2757 лекцій з історії комуністичної партії та на антирелігійну тематику²⁰. Про наукову, краєзнавчу та дослідницьку роботу годі було і думати.

Коротко підсумуємо результати нашого дослідження. Протягом 1930-х років політика радянської влади щодо української науково-освітньої інтелігенції Кам'янця-Подільського пройшла певну еволюцію. Якщо на початку досліджуваного періоду провідні науковці міста ще відігравали певну роль в суспільному житті регіону, то пізніше ситуація докорінно змінилась. Негативне ставлення частини вчених до ліквідації непу, методів проведення форсованої колективізації призвели до масових арештів серед академічного персоналу. Однак є всі підстави вважати, що політичні справи 1930-х років були сфабрикованими. Наслідком цих репресій стала ліквідація всіх вищих та середніх спеціальних закладів міста. Українська інтелігенція як соціальна група, що була сформована в часи політики „українізації”, в цей час фактично була знищена. На зміну їй прийшли люди, котрі відзначались слабкою кваліфікованістю, але без всякого сумніву виконували всі накази тоталітарної влади у справі побудови нової соціалістичної „радянської” нації.

На завершення відзначимо, що дана стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Такі питання як ставлення радянської влади до працівників культури, краєзнавчого руху Кам'янецьчини можуть стати об'єктом для нових досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., 1991; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К., 1996; Шаповал Ю.І.

Україна 20-50-х років. Сторінки ненаписаної історії. - К., 1993; 2. Алешенко М.І., Нестеренко В.А. Репресовані викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту//Освіта, наука і культура на Поділлі. Журнал наукових праць. - Том. 2. - Кам'янець-Подільський, 2002; Завальнюк О.М., Петров М.Б. „Винним себе визнаю...” (В.О.Геринович)//Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). - К., 1991; Машко В. Політичні репресії в Хмельниччині: Червона жара// Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). Матеріали всеукр. наук.-іст. конфер.-Хмельницький, 1997; Нестеренко В.А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському// Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі - К-ПМДА). - Ф. 335. - Оп.1. - Спр. 362. - Арк. 74; 4. Архів СБУ по Хмельницькій області. - Ф. 6193. - Оп.12. - Спр. 5966 - Том.2. - Арк. 410; 5. Червоний кордон. - 1932. - 9; 12; 22 січня; 6. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя. - Кам'янець-Подільський, 2003. - С.55; 7. Архів СБУ по Хмельницькій області. - Ф. 6193. - Оп.12. - П.5966. - Том. 2. - Арк. 239; 8. Там само. - Арк. 7-11; 9. Там само. - Арк. 35; 10. Там само. - Том.1. - Арк. 1; 11. Там само. - Том.2. - Арк. 174-175, 191; 12. Нестеренко В.А. Українізація на Поділлі у 20-30-х роках ХХ сторіччя. - Кам'янець-Подільський, 2003. - С. 56; 13 К-ПМДА. - Ф. 335. - Оп.1. - Спр. 330. - Арк. 213; 14. Більшовицька правда. - 1933. - 6 листоп.; 15. Вісті ВУЦВК. - 1935. - 12 січн.; Нестеренко В.А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському// Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі - К-ПМДА). Матеріали всеукр. наукового симпозиуму. - Кам'янець-Подільський, 1997. - С.33; 16. Лукашенко. Піднести інтернаціональне виховання в школі// Більшовицька правда. - 1933. - 16 грудня; 17. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХО). - Ф.п.3. - Оп.1. - Спр. 392. - Арк.110-112; 18. ДАХО. - Ф.п.3 - Оп.1. - Спр. 402. - Арк. 56-57; 19. ДАХО. - Ф.п.3 - Оп.1. - Спр. 422. - Арк.13; 20. Червоний кордон. - 1940. - 3 січня.

О. М. Гончаренко

УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І ГОЛОКОСТ: ДО ПИТАННЯ ПРО НЕЙТРАЛІТЕТ ТА КОНФОРМІЗМ У ПРОТИСТОЯННІ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ

Політика Голокосту є унікальною подією світової історії, адже вона була запрограмована та успішно реалізована в сучасному раціоналістичному суспільстві на вищому етапі його розвитку. Разом з тим, проблема її вивчення не може бути зведена до простої констатації наявності двох груп: злочинців, які отримали владу і змогли здійснити передбачені ідеологією заходи по тотальному знищенню етносу, і жертви, яка залишилась єдиною з найдосконалішою на той час нацистською бюрократичною системою. Без підтримки або ж принаймі нейтральної позиції “сторонніх спостерігачів” нацистам не вдалося б досягти таких масштабів у планах повного знищення єврейського населення, яке перебувало на окупованій території. Зазначена проблема має зв'язок з науковими та практичними завданнями, сприяючи виділенню та аналізу причин, завдяки яким частина українського суспільства, зокрема національна інтелігенція, співпрацювала з окупантами. Вивчення цього аспекту окупаційного режиму в Україні, дозволяє прослідкувати взаємодію між передвоєнною політикою сталінського режиму і колаборацією, а також виступає критерієм життєздатності і впливовості ідеології та цінностей попереднього політичного режиму.

Сформульована загальна проблема знайшла певне відображення та вирішення в працях українських істориків. Так, М.В. Коваль, розглядаючи проблему колаборації зазначає безпосередній вплив на це явище попередньої політики сталінського режиму, заходами якого тисячі людей, по суті було відштовхнуто від влади¹. В. Гриневич, вважає, що перші місяці війни нацистської Німеччини проти СРСР засвідчили очевидну кризу лояльності щодо сталінського режиму в Україні. Неоднорідне українське суспільство виявилось розколотим, при цьому значна його частина демонструвала або відверто вороже, або ж індіферентне ставлення до радянської влади². В дослідженні О. Тарапон виділяється обставина, за якою радянська інтелігенція, завдяки відповідним заходам сталінського режиму, втратила характерні для себе суспільні функції. У міру становлення і зміцнення тоталітарної системи в СРСР, поширення партійної монополії на духовну та інтелектуальну діяльність інтелігенції відбувалося насильне викорінення справжньої творчості, інакомислення, самого поняття “творча інтелігенція”, яке символізувало непокору, високе почуття громадського обов'язку, опозицію, критику існуючої системи. Тоталітарній системі був потрібен слухняний загін спеціалістів, обмежених строго професійними знаннями, здатних задовольняти культурні

потреби "соціалістичного" будівництва³. Останнє положення досить вдало пояснює процес, що відбувалися в середовищі національної інтелігенції в роки окупації УРСР. Разом з тим, невирішеною частиною загальної проблеми є дослідження конкретних фактів участі національної інтелігенції в співпраці з нацистським окупаційним режимом в політиці Голокосту, а також взаємозв'язок цього явища не стільки з політичними репресіями, стільки з внутрішньою суттю сталінського режиму. Завданнями даного дослідження є аналіз дій цієї частини національної інтелігенції, яка співпрацювала з нацистами, доведення того факту, що попередня політика та антинародна суть сталінського режиму впливали на формування колаборації, як політичного явища Другої світової війни.

Розглядаючи зазначені аспекти проблеми, вважаємо, що нацистська окупаційна влада, намагалася залучити до співпраці ту частину українського населення, яка постраждала від реальних злочинів сталінського режиму. Найбільш прийнятною платформою, на основі якої могла відбутись ця співпраця, був антисемітизм, поширений ще в царські часи і не усунутий радянською владою, яка до того ж проводила досить неоднозначну політику власне і щодо єврейського населення. Разом з тим, подібний погляд на проблему є неповним, адже в співпраці з нацистським окупаційним режимом взяла участь і та частина інтелігенції, яка при попередній владі, навпаки знаходилась в привілейованому положенні, користуючись довірою влади та успішно займаючись завданнями соціалістичного будівництва. Не відкидаючи можливості боягузтва та інших подібних проявів людської психіки, вважаємо, що причини цього явища необхідно знаходити в внутрішній суті сталінського режиму, який своїми діями створив подібну категорію інтелігенції, здатної віддано служити будь-якій владі. В переломні моменти зміни політичної ситуації вона вчиняла дії, які приводили її на бік переможця.

Українська радянська інтелігенція як соціальна група була сформована переважно в 20-30 рр. XX ст. Репресивними заходами сталінського режиму було фактично знищено інтелігенцію, формування якої відбувалось в дореволюційні часи та період визвольних змагань 1917-1920 рр. і здатної на певні прояви нонконформізму. Протягом 20-30 р. була сформована нова генерація радянської інтелігенції з неприбутими цій соціальній групі класовими ідеалами, що визнавала примат держави над особистістю як природне явище здатної слухняно виконувати політичну волю політичного режиму. "Незгодні" з таким партійним підходом до використання творчого потенціалу інтелігенції були усунуті з впливу на суспільну думку. Разом з тим, поповнення рядів національної інтелігенції вихідцями з інших соціальних груп створювало ситуацію, в якій стереотипи та історичні міфологеми переносились в нове соціальне середовище. Назване положення стосується в першу чергу антисемітизму, який у свій час був досить поширеним явищем в Україні. Проте, аналіз цього аспекту виявляє більш складну та неоднозначну проблему. Так, українське селянство, яке найбільш постраждало від заходів сталінського режиму і в той же час виступало основним джерелом побутового антисемітизму (принаймні цей стереотип продовжує існувати в суспільній свідомості), не взяло безпосередньої участі в переслідуванні євреїв. Винятком є населення, що проживало в приєднаних після 1939 р. областях УРСР, в яких в перші дні окупації відбулись погромні експеси. При аналізі ситуації, що склалася на окупованих територіях в перші дні окупації, виявляється та обставина, що єврейські погроми відбулись в усіх приєднаних до СРСР після 1939 р. територіях. Певна кількість населення, знаючи, що при новій владі їм буде відведена роль аутсайдерів і розраховуючи на безкарність, консолідувалась на антирадянських та антикомуністичних засадах. Таким чином, об'єктом насилля в період "безвладдя" стають не тільки випадкові жертви, але й ціла визначена, опосередкована знаннями місцевого населення про особливості ідеології майбутньої влади частина суспільства⁴. На наш погляд, це положення сформульоване білоруським дослідником характерне і для ситуації, що склалася в західних регіонах УРСР, адже сталінський режим не зміг за порівняно невеликий проміжок часу уніфікувати особливості цього регіону. Проте він налаштував проти себе місцеве населення та активізував етнічні стереотипи. Політична програма, сформульована опозиційною

радянській владі ОУН обох напрямків, які були здатні об'єднати українське суспільство навколо державницької ідеї з'явилась маючи конкретний антисемітський комплекс, який був усунутий лише в 1943 р., тобто в період коли завдання ліквідації українських євреїв, поставлені окупаційною владою були виконані. На території Наддніпрянщини, навіть в районах, в яких в період 1918-1920 рр. відбулись єврейські погроми, ситуація не була дестабілізована названим чинником. В той же час, інтелігенція, яка була сформована переважно з селянського стану, виявила практичну здатність до антисемітських заходів. Очевидно, що побутовий антисемітизм трансформувался в новому соціальному середовищі в антисемітизм політичного типу. Взявши участь в роботі окупаційних органів влади, ця частина національної інтелігенції взяла пряму або опосередковану участь як в Голокості, так і в нацистському геноциді щодо українського населення, а отже виступила проти власного народу. Зазначимо, що і в передвоєнні роки вона виконувала аналогічну роль, виконуючи роль "посередника" між владою і народом.

В середовищі української інтелігенції перебував доволі чисельний прошарок вихідців з інших національних груп, особливо з середовища єврейського населення. Євреї були дійсно присутні в українській культурі, освіті, мистецтві тощо. Разом з тим, рівноправність народів, проголошена радянською владою, заохочення асиміляційних процесів створювало стереотип "єврейського засилля" в усіх сферах життя українського суспільства. Таким чином, етнічні стереотипи залишались і в тогочасному радянському суспільстві. Зростання антисемітських настроїв в роки Великої Вітчизняної війни мало місце і в середовищі партійної бюрократії, яка, очевидно, намагалась таким чином передбачити можливі радикальні зміни ідеологічної кон'юнктури. Про те, що антисемітизм став державною політикою свідчить установка Сталіна, що була дана на ідеологічній нараді в ЦК ВКП (б) восени 1944 р., на якій він підкреслив, що потрібно "більш обережно" підходити до призначення євреїв на керівні пости в державному апараті, армії⁵. Досить характерним є ставлення радянської інтелігенції до фактів нацистського геноциду щодо єврейського населення. Факти тотального знищення єврейського населення не застосовувались в радянській контрпропаганді, яка прогнала в ідеологічному протистоянні з аналогічними нацистськими відомствами. Радянська пропагандистська модель не змогла аргументовано виступити проти теорії "єврейського більшовизму", яка знаходилась в центрі нацистської ідеології і застосовувалась на окупованій території. Очевидно, що причина цього полягає не тільки в відсутності необхідної компетенції радянських пропагандистів. Вже в роки війни з'явився термін "мирні радянські громадяни", який використовувався для пояснення політики нацистів щодо національних груп радянського суспільства. Таким чином, розпочалось "замовчування" тих злочинів, які були здійснені на окупованій території. Однією із складових подібного підходу до пояснення суті окупаційного режиму був державний антисемітизм в СРСР, який в роки війни проявлявся в латентній формі. Отже, антисемітизм виявився зручною та глобальною ідеєю, притаманною тоталітарним режимам, які широко використовували етнічні стереотипи у власних інтересах.

Розглядаючи зазначені аспекти проблеми, необхідно врахувати ще одну обставину, яка стосується відсутності повної уніфікації національної інтелігенції, яка походила з різних регіонів України. Неможливо ототожнювати інтелігенцію, яка походила з західноукраїнських земель, з інтелігенцією Наддніпрянщини. В цьому середовищі зберігались різні як політичні, так і національні ідеали. В роки окупації саме західноукраїнська інтелігенція стала "генератором" національних ідеалів, поширюючи їх на все суспільство. Характерно, що ці ідеї знайшли свого поширення в Наддніпрянській Україні, зокрема Київщині. Велика кількість носіїв цих ідей працювала в окупаційних органах влади⁶. Прихід нацистів був розцінений багатьма як можливість утворення "самостійної України"⁷. Проте через 1,5-2 місяці окупації нацисти стали переслідувати українських націоналістів, після чого ті змушені були перейти до підпільної роботи⁸. Під впливом націоналістичної пропаганди частина української молоді сприймала ці ідеї,

вступала в організації і здійснювала практичні дії, знищуючи осіб, які працювали на гестапо та представників радянського руху опору⁹.

Таким чином, з окупацією УРСР німецькими військами сформувалась доволі чітка позиція нацистського керівництва щодо використання потенціалу української національної інтелігенції. Названа обставина використовувалась виключно з тактичних, а не стратегічних міркувань. Нацистським керівникам потрібен був всього інтелектуальний та професійний потенціал інтелігенції. У зв'язку з цим в перші місяці окупаційного режиму проводились заходи, спрямовані на знищення тієї частини національної інтелігенції, яка зберігала відданість комуністичним ідеалам та готувалась до безкомпромісної боротьби з режимом. В той же час, навіть факт перебування особи в ВКП (Б) або КП (б) У, не означав, що вона була приречена на знищення. Комуністи підлягали реєстрації в гестапо, а їх майбутнє залежало від них самих, від їх реальних дій і поведінки¹⁰. Колишні комуністи були лише звільнені з керівних постів, які вони займали при радянській владі¹¹. Єдиним критерієм, здатним вирішити долю конкретної особи, було її ставлення до нового політичного режиму, та її реальні дії. Зберегти нейтралітет у протистоянні двох тоталітарних політичних режимів в умовах окупації було неможливо.

Ставлення нацистів до української колаборації не було однозначним. Проводячи геноцид щодо українців та тотальне знищення місцевого єврейського населення, нацисти враховували обставину, за якої могла виникнути ймовірність виникнення державотворчих ідеалів в середовищі національної інтелігенції. Тому при найперших ознаках зародження цього руху нацисти фізично знищували носіїв цих ідей. Очевидно, у зв'язку з названою обставиною вже наприкінці 1941 р. та весною 1942 р. окупанти розпочали їх ліквідацію. Достатньо згадати трагічну долю редакції газети "Українське Слово", яка у грудні 1941 р. майже у повному складі була заарештована та незабаром піддана репресіям, повторивши долю своїх ідеологічних противників. Нацисти досить непродумано і самовпевнено прагнули не допустити співпраці з українською інтелігенцією, яка б носила стратегічний характер. Всі протиріччя з цього приводу між А. Розенбергом і А. Гітлером закінчувались, як відомо, на користь останнього. Так, А. Розенберг вважав за необхідне створення української державності, а відтак планував провести широку програму заходів, спрямованих на відродження української національної самосвідомості¹². Відповідним чином завершувались аналогічні стосунки між А. Розенбергом, рейхсміністром східних окупованих територій, та його підлеглим Е. Кохом, керівником Рейхскомісаріату "Україна". В цьому полягала основна відмінність нацистського окупаційного режиму в Україні, - використати український колабораціонізм та потенціал інтелігенції виключно з тактичних міркувань.

Отже, відмовивши українській інтелігенції навіть в теоретичному шансі на відродження будь-якої форми національної державності, нацистській окупаційній адміністрації частково вдалось використати її потенціал для боротьби з цінностями комуністичного суспільства, а також політики Голокосту, яка в Україні здійснювалась під гаслами боротьби проти "єврейського більшовизму". Зазначимо, що окремий сегмент нацистської окупаційної пропаганди спрямувався безпосередньо на інтелігенцію. Проте, незважаючи на різні життєві долі і шляхи в табір колаборантів, ця частина національної інтелігенції може однозначно розглядатись як соціальна група, яка діяла всупереч інтересам власного народу. При цьому нацистам вдалось використати її потенціал як в ідеологічному обґрунтуванні, так і в практичному здійсненні політики Голокосту та геноциду щодо українців. Крім того, подібний вплив інтелігенції вносив елемент дезорганізації та антиморальності в суспільне середовище, адже, навіть пропаганда досягнення національних ідеалів відбувалась за рахунок етносу, з яким українцям довелось спільно проживати не одне століття, і стосунки між якими не завжди знаходились в конфронтаційній площині.

Необхідно зазначити, що нейтралітет інтелігенції в тих умовах, що склалися в окупованій Україні був неможливий. Будь-яка форма співпраці з нацистським режимом неминуче призводила до дій, які суперечили тактичним та стратегічним національним інтересам. Характерною у цьому плані є відповідь одного з колаборантів, колишнього

чителя, який, перебуваючи на службі в окупантів, виконував всього лише обов'язки помічника інспектора по праці та рахівника в громадському господарстві: "... я добровільно взявся виконати це завдання, вважаючи це як обов'язок службовця німецьких окупантів, ще в той час я працював помічником інспектора по праці"¹³. Нейтралітет інтелігенції був уможливлений самим фактом військового та ідеологічного протистояння нацистського та сталінського тоталітарних режимів. Чужоземне нашествя на державу, на чолі якої знаходився диктатор – тиран, неминуче створювало політичну та моральну дилему для всіх незадоволених, що перебували у свідомій опозиції до диктатури. Вони мали вирішити: або, використовуючи переваги воєнного та політичного становища, боротися з системою, або ж виступити проти чужоземної агресії і внести свою частку в захист не тільки Батьківщини але й режиму. Дилема виявилася ще складнішою, коли зовнішній ворог виявився таким самим тираном, що викликав відразу, і чия перемога неминуче могла призвести до політичного підкорення, економічної експлуатації та національного виродження¹⁴.

Незважаючи на те, що в перші місяці окупаційного режиму в Україні активно поширювались як національні, так і націоналістичні ідеї, "третьої сили", здатної очолити боротьбу проти обох тоталітарних систем не існувало. При цьому, будь-яка форма співпраці з окупантами призводила до прямої або ж до опосередкованої ідеологічною сферою участі в політиці Голокосту. Назвемо характерні в цьому плані відповіді одного з обвинувачених. Так, на запитання: "... якої ж тоді влади Ви бажали на Україні, - він відповідає: "Демократичної, не диктатури, без жидів і більшовиків. ... За своїми політичними поглядами я український націоналіст, але не повністю, оскільки не погоджувався з лозунгом українських націоналістів "Україна для українців; так як в цьому лозунзі вбачається диктатура і насильство, а я проти диктатури і всякого насилля"¹⁵. В той же час, він не пояснює як у його поглядах співвідносяться "демократичні цінності" і відома доля євреїв та частини українців. Проте, цілком очевидно, що в питанні про долю євреїв погляди цієї особи співпадають з поглядами нацистів, - адже вони проти "жидів і більшовиків".

Відсутність можливостей для дотримання нейтралітету були характерними і для тієї частини інтелігенції, яка обирала іншу лінію поведінки, - наприклад участь у діяльності церкви, "відродження" якої також здійснювалось нацистською окупаційною владою. Так, звинувачений по одній з характерних для післявоєнного періоду кримінальних справ, свідчить: "... в м. Білій Церкві колишнім заступником бургомістра... з перших днів був сформований актив автокефальної церкви, через який велась антирадянська націоналістична пропаганда за самостійну Україну¹⁶. Зрозуміло, що роль цієї організації унеможливлювала священників від славослів'я на адресу А. Гітлера та загалом "визволителів". Незважаючи на досить неоднозначну позицію нацистів до церковних структур, які діяли в цей період на окупованій території УРСР, на початковому етапі окупації церковним ієрархам не залишалось нічого іншого ніж сприяти нацистам в їх зусиллях, спрямованих на ідеологічну обробку населення. Зазначимо, що ділова переписка між церковними ієрархами УАПЦ, звернення до віруючих та керівництва III Рейху переповнені антирадянською, антисемітською фразеологією¹⁷. Окупанти намагались не допустити об'єднання структур православних церков України і в той же час прагнули використати їх у власних як політичних, так і ідеологічних інтересах. Частина української інтелігенції, намагаючись відійти від участі в політичному протистоянні двох тоталітарних режимів, отримувала статус священників, але також не змогла досягти бажаного нейтралітету. Режим у будь-якому випадку не допускав цієї можливості.

Частина радянської інтелігенції з легкістю і без особливих вагань перейшла на службу до окупантів. Так, секретар редакції газети "Червоний Жовтень" м. Сквиря, Київської області, недавній випускник літературного факультету Київського університету, член ВКП (б) з 1933 р., який створив кілька творів явно кон'юнктурного характеру: ("Трактористи", "Сталінська сільрада", "Безголовий голова") та 15 брошур про досягнення Радянської України (на особисте прохання М. Хрущова). З окупацією м. Сквиря активно співробітничав з окупантами, був уповноважений київського гестапо по обміну промтоварів на продукти

харчування. Через нього київське гестапо реалізувало речі, конфісковані у євреїв м. Києва, які були відправлені в Бабин Яр. В 1943 р. він був редактором видавництва газети "Хабнівські вісті", а потім "Дзвін волі" м. Біла Церква, Київської області. Перебуваючи на зазначених посадах, він хвалився перед співробітниками якістю своїх статей: "... так писати труднощі не потрібні, для цього потрібно мати ненависть до жидів"¹⁸. Аналіз змістовної частини відповідного видання, яким керував цей представник національної інтелігенції, показує типову для всіх окупаційних газет ідейно-політичну спрямованість. В одній з останніх статей "Наш обов'язок", було сказано наступне: "Жидівські посіпаки умиваються святою дніпровською водою. ... Вони знову несуть нам колгоспне ярмо, знову хочуть глузувати над християнською вірою"¹⁸. В той же час, він врятував від розстрілу 6 українських працівників, які працювали в редакції газети, а також сприяв порятунку двох радянських громадян єврейської національності, які переховувались в редакції газети. Маючи можливість для евакуації та добру репутацію від генерального комісара, він залишився на території, незабаром визволеній радянськими військами. Характерно, що й інші особи, перебуваючи на службі в нацистів, захоплюючись поширюваними націоналістичними ідеалами і в той же час або допомагали радянським патріотам, або принаймні не доносили про них окупаційній владі, що саме по собі носило ознаки злочину, а отже було кримінально караною дією, за яку передбачався розстріл²⁰. Таким чином, в цих долях знайшли свого відображення умови впливу сталінського режиму, які формували подібні особистості, здатні служити будь-якому режиму, проводячи разом з ним політику, спрямовану як проти власного народу, так і єврейського населення України.

Реалізація завдань, поставлених даним дослідженням, дозволяє сформулювати висновки.

При розкритті зазначеної теми необхідно враховувати наявність двох груп національної інтелігенції, які відрізнялись між собою і зберігали певні регіональні особливості. При цьому інтелігенція західних регіонів УРСР виступила ініціатором поширення національних та націоналістичних ідей, які знайшли підтримку в Наддніпрянщині. Перший період окупації позначився значним розвитком національних ідей, проти яких виступила нацистська окупаційна адміністрація, справедливо вбачаючи в них можливість формування державницької ідеології. Проте, поширювані в цей період національні ідеї були співзвучні з нацистською пропагандою "єврейського більшовизму", а отже частково відповідали політиці Голокосту, яка доволі успішно проводилась в окупованій Україні.

Причини співпраці частини національної інтелігенції з окупантами полягали в попередній репресивній політиці сталінського режиму. Проте, виділяється ще одна не менш важлива умова, яка стосується обставин формування радянської інтелігенції як соціальної групи, яка не мала власної позиції, виконуючи вказівки керівництва ВКП (б) і проводячи разом з нею антинародну політику. Здатність до нонконформізму в цієї соціальної групи радянського суспільства була втрачена ще при її формуванні. Отже, одним з наслідків політики сталінського режиму було створення умов конформізму як однієї з передумов для формування колаборації.

Українська національна інтелігенція, яка перебувала на окупованій нацистами території не мала умов для збереження політичного нейтралітету в протистоянні двох тоталітарних режимів, а отже повинна була внаслідок цього прийняти одну з двох ідеологій. Частина інтелігенції активно співпрацювала з нацистами і проводила разом з ними репресивну політику проти українського та єврейського народів. Будь-яка форма співпраці з окупантами, неодмінно призводила до участі в реалізації їх планів, які не відповідали інтересам українського народу.

Нацистському керівництву, частково вдалось використати творчий та загалом професійний потенціал національної інтелігенції як у формуванні основ окупаційного режиму, так і в політиці Голокосту. Однією з передумов подібного становища став антисемітизм як ідеологія притаманна двом тоталітарним режимам.

Перспективою наступних досліджень з зазначеної тематики, повинен стати аналіз ставлення до політики Голокосту тієї частини української національної інтелігенції, яка вмовившись від будь-якої форми співпраці з нацистами, вступила в безкомпромісну боротьбу за збереження цінностей комуністичного суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). – К., 1999. – С. 126; 2. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2002 – 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939 – 1945. – Керівник тому В.І. Кучер. – К., 2003. – С. 145; 3. Тарапон О.А. Творча інтелігенція: методологічні аспекти проблеми // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 237, 238; 4. Розенблат Е. Антисемітизм и погромы в западных областях Беларуси в первые месяцы Великой Отечественной войны // Материалы Девятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Часть 1. – М., 2003. – С. 315; 5. Винокурова О.А. Евреи Винниччины в период Второй мировой войны. Малоизвестные документы и новые интерпретации: В 3 т. – Т. 3. Участники боевых действий на фронтах войны с нацизмом и труженики тыла. – Винница, 2000. – С. 17; 6. Державний архів Служби Безпеки України (далі – ДА СБУ). – Ф. 79. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 40 - 46; 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 154. – Арк. 2; 8. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 71889. – Арк. 19; 9. Там само. – Спр. 73417. – Арк. 7, 16, 17; 10. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 146. – Арк. 43; 11. ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 2. – Спр. 24. – Арк. 3; 12. Там само. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 3104. – Арк. 17, 18; 13. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72736. – Арк. 17, 18; 14. Зарубінський О.О. Західна опінія про політичні настрої населення окупованої України на початку радянсько-німецького протистояння 1941-1945 рр. // Матеріали Міжнародної наукової конференції “50-річчя перемоги над фашизмом: наслідки та уроки” 4 - 5 травня 1995 р. Частина I. // Під ред. М. Виговського, І.Дробота, І. Козловської. – К., 1995. – С. 135, 136; 15. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 71876. – Арк. 159; 16. Там само. – Спр. 72225. – Арк. 50; 17. ДАКО. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 74, 81, 110, 111; 18. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 72222. – Арк. 40; 19. Дзвін волі. – 1943. – 16 грудня; 20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 285. – Арк. 104.

Р.М.Матейко

РОЛЬ АНДРІЯ ПАЛІЯ У ВІДРОДЖЕННІ ТА РОЗБУДОВІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ МОЛОЧАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ (1923-1939 РР.)

Українська кооперація має глибокі історичні корені. Вагомих результатів у економічному, соціальному і духовному розвитку населення, особливо селянства, вона досягла на західноукраїнських землях у період між Першою та Другою світовими війнами. В цьому чимала заслуга колись відомого, а потім упродовж довгих років забутого на батьківщині визначного українського кооператора, директора славнозвісного “Мослосоюзу”, громадсько-політичного діяча Андрія Палія, 110-річчя від дня народження якого недавно минула. На жаль, цю ювілейну дату не помітили ні наша влада, ні громадськість.

Настав час повністю повернути із забуття ім'я А. Палія, відтворити його життєпис, осмислити цінний досвід господарсько-кооперативної та громадсько-політичної діяльності. Це справа майбутнього (хай і недалекого). А зараз бодай коротко зупинимось на деяких найважливіших віхах життєвого шляху А. Палія, з'ясуємо його роль у відродженні західноукраїнської молочарської кооперації після Першої світової війни, в організаційному становленні “Маслосоюзу”. Адже присвячена цьому кооператорові та його побратимові А. Мудрику монографія А. Качора «Мужі ідеї і праці», яка 1974 р. вийшла у Канаді¹, в Україні практично невідома читачському загалові. До того ж у ній не використано багато українських джерел, які були недоступні авторові. Фрагментарними є кілька публікацій про А. Палія, які за останні роки надруковані в пресі західного регіону нашої країни та Києва². Далеко не вичерпує цю тему історико-мемуарна книга “Андрій Палій - будівничий та керманіч “Маслосоюзу”, яка 2001р. побачила світ у видавництві Тернопільської академії народного господарства “Економічна думка”³.

Народився майбутній подвижник української кооперації 1 грудня 1893 р. в селі Нові Кривотули нинішнього Тисменицького району, що на Івано-Франківщині. 1914 р. юний Андрій успішно закінчив Станіславську польську гімназію. Навесні 1915 р. він був мобілізований до австро-

угорської армії, а після закінчення однорічної старшинської школи став лейтенантом. Восени 1918 р. після розпаду імперії Габсбургів А. Палій негайно прибув до Станіслава (нині Івано-Франківськ) і влився в ряди щойно створених збройних сил ЗУНР - Української Галицької Армії. В УГА служив раніше поручника, брав участь у боях під Львовом і Городком. У 1919 р. за складних для галицько-української армії умов польського наступу А. Палій разом із своєю сотнею в складі Гірської бригади УГА перейшов кордон з Чехословаччиною. Там опинився в таборі інтернованих, у якому пробув кілька місяців. У вересні 1919 р. А. Палій вступив на агрономічний факультет Празької Високої Технічної Школи, а 29 травня 1922 р. одержав диплома інженера-агронома. Після цього ще рідко студював на цукроварсько-ферментаційному відділі названого вузу⁴.

Здобувши серйозну професійну підготовку в Чехословаччині, А. Палій восени 1923 р. повернувся додому, щоб працювати для рідного народу, прислужитися своїми знаннями українській молочарській кооперації. Адже Перша світова війна завдала їй величезних збитків, на 10 років зупинивши ріст. Вже в 1917-1918 рр. були зроблені перші спроби відновити діяльність довоєнного Краєвого Союзу господарсько-молочарського в Стрию. Однак здійснювані заходи перервала нова польсько-українська війна. Її жертвою у 1919 р. став головний директор Союзу о. О. Нижанківський. Після закінчення Першої світової війни аж до 1924 р. Союз працював дуже слабо.

У 1922 р. відновили свою роботу лише 19 молочарень. Але тодішній Союз не мав змоги обслужити через відсутність матеріальних засобів та добре підготовлених фахівців. Аналізуючи повоєнне становище західноукраїнської молочарської кооперації, А. Палій писав: "Важкі були умовини праці на порозі віднови діяльності Союзу, коли доводилось починати роботу [дослівно] без ніяких матеріальних засобів у централі та таким же мізерним станом по молочарнях, які не були навіть самостійними правними одиницями. Не було теж виглядів у чужій, неприхильній державі, на зовнішню поміч. Треба було здатися виключно на власні потенціальні сили, а в першу чергу на нових співробітників, які спершу безкорисно, або за мінімальну винагороду, взялися за це діло. За їх прикладом пішли працівники кооператив та деякі ідейні громадяни, що у початках давали дарову працю, безплатні приміщення для молочарень, безплатні підводи і т. п."⁵.

Відновлення української молочарської кооперації в Галичині розпочалося 1923 р. в Станіславі. Саме сюди прибули молоді, добре підготовлені фахівці А. Палій, А. Мудрик та О. Лис, які закінчили молочарські школи та інші навчальні заклади в Чехословаччині. Молоді українські інтелігенти швидко зрозуміли, що головний фронт боротьби з польськими окупантами – культурно-економічний. Вони активно включилися в роботу Станіславського Повітового Союзу українських кооперативів. А. Мудрик та О. Лис ходили від села до села спочатку на Станіславщині, а відтак і на Стрийщині та вчили селян, сільських молочарів найпростіших засад молочарства. Вони були мандрівними вчителями, агрономами, організаторами і техніками одночасно. Неабияку діловитість та енергійність виявляв А. Палій. За короткий час він добре налагодив торгівлю маслом, яке виробляли українські молочарські кооперативи на Станіславщині. Ось як про це розповідає у своїх спогадах М. Осторверха: "Пригадую собі: А. Палій, завжди чепурно й до смаку одягнений щоденно виголений, бере під пахву пачку з декількома фунтами свіжесенького, того препахучого десероного (десертного. – М.Р.) масла – в тих славних цеголках – і, усміхаючись дещо стисненими устами, вимахуючи зграбною палкою, несе те масло до Квятковського, що мав один із кращих сніданкових "покоїв", чи до іншої такої крамниці, чи й до ресторану, як Гавбенштток. Це ж були перші повоєнні кроки "Маслосоюзу!"⁶.

З ініціативи А. Палія та А. Мудрика, за підтримки низових кооперативів у Станіславі виникла окрема філія Крайового Союзу господарсько-молочарського. До її управи ввійшли А. Палій, І. Остап'як і Ф. Глум, а їх заступниками обрано А. Мудрика і О. Лиса.

Провідники сільських молочарень Станіславщини висунули ідею скликання зборів молочарської централі в Стрию з метою переобрання її керівництва та активізації діяльності. Так збори відбулися 25 березня 1924 р. в Стрию. На них було обрано нову дирекцію Союзу з числа добре підготовлених у галузі молочарства фахівців, діяльних кооператорів. Її очолили А. Мудрик, О. Бачинська, інспектор Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК) І. Федак. А. Палій ввійшов до дирекції як їх заступник і торговельний референт. На других загальних зборах, що відбулися 28 березня 1925 р., після того, як Ревізійний союз українських кооперативів відкликав І. Федака до

Львова, А. Палій став головним директором молочарського Союзу⁷. Таким чином, остаточно сформувалася нова дирекція об'єднання західноукраїнських молочарів – кооператорів. Її було внесено у судові книги в такому складі: А. Палій – загальне керівництво і торгівля, А. Мудрик – техніка й організація виробництва, О. Бачинська – бухгалтерія.

Вже перший рік роботи оновленого молочарського Союзу увінчався вагомими здобутками. Зокрема, активізувалася діяльність самої централі, Станіславську філію перетворено на окремий відділ, засновано торговельну експозитуру у Львові, відкрито три власні крамниці у найбільших містах краю. Вдалося налагодити роботу 39 кооперативів, які в 1924 р. доставили до Союзу 41518 кг масла⁸.

Тогочасна суворота дійсності вимагала радикальної перебудови роботи “старого” Союзу західноукраїнських молочарів. Головними творцями цієї перебудови були А. Палій та А. Мудрик. Вони підготували зміни до статуту Союзу, які були схвалені на надзвичайних загальних зборах, що відбулися 18 червня 1925 р. Централь отримала нову назву: “Крайовий Молочарський Союз “Маслосоюз” у Стрию” та фірмовий знак. Він являв собою прямокутну продовгугату рамку, в середині якої між великими буквами “М” і “С” була зображена зелена чотирилистова конюшина. Згідно із новим статутом “Маслосоюзу” його членами могли бути тільки юридичні особи, а пай підвищувався з 10 до 50 злотих⁹.

1925 р. ознаменувався інтенсивним розвитком українських молочарських кооперативів. Їх кількість в результаті заснування нових молочарень та відновлення роботи довоєнних зросла до 107. Вони об'єднували 12959 чол. З усіх молочарських кооперативів 94, які представили звіти, переробили майже 8,5 млн. літрів молока і виробили з нього понад 333 тис. кг масла. В середньому один молочарський кооператив за 1925 р. переробив біля 90 тис. літрів молока і виробив 3555 кг масла. “Маслосоюз”, надаючи технічну та організаційну допомогу кооперативам першого ступеня, підсилював їх зв'язки з централею, утверджував торговельну дисципліну¹⁰. 1925 р. “Маслосоюз” розпочав експорт масла. За кордон було відправлено перших 200 кг цього цінного продукту¹¹.

В наступні роки його обсяги швидко зростали. У 1930 р. “Маслосоюз” експортував 812874 кг масла проти 399295 кг в попередньому році. Таким чином, ріст експорту становив 103,3 %. Свою високоякісну продукцію “Маслосоюз” експортував до Англії, Німеччини, Данії, Швейцарії, Австрії, Палестини. 70 % маслосоюзного експорту поглинав вибагливий англійський ринок. Якщо в 1930 р. загальний експорт масла із Польщі зменшився на 18,9 %, то частка “Маслосоюзу” в ньому навпаки зросла на 7 %, а в експорті всіх кооперативних об'єднань Польщі вона становила 9,5 %¹².

Переломною подією в становленні “Маслосоюзу” було те, що у 1926 р. він перевершив довоєнний рівень виробництва, маючи тісні організаційні стосунки з 106 молочарськими кооперативами, які поставили йому 372,3 т масла, що на 227 % більше в порівнянні з попереднім роком¹³. В 1926 р. обрано нову наглядову раду “Маслосоюзу”, яку по 1944 р. очолював видатний український кооператор, громадський та політичний діяч Ю. Павликовський. На загальних зборах західноукраїнської молочарської централі 3 червня 1926 р. внесено нові зміни до її статуту. “Маслосоюз” отримав право засновувати організаційно-торгові відділи у великих містах краю. Ці структурні підрозділи, до складу яких входили начальники, організатори, інші службовці, безпосередньо підпорядковувалися дирекції централі. 1926 р. позначений виникненням у містечку Зайнилів Калуського повіту першої у краї “Районової Молочарської Спілки” (РМС)¹⁴. Це означувало новий етап розвою молочарської кооперації. Замість дрібних сільських молочарень почали виникати районні молочарські спілки, до сфери діяльності яких входило кілька населених пунктів. Чи не найголовнішим результатом діяльності “Маслосоюзу” стало те, що він завоював лояльність покупців доброю якістю продукції та високим рівнем обслуговування.

Ці успіхи не заспокоїли А. Палія. Відповідаючи за організацію та реорганізацію централі “Маслосоюзу”, він домігся перенесення її з провінційного Стрия до Львова – політичного та економічного центру Західної України. З 15 травня 1927 р. згадана централь отримала назву Головна Торговельна Агентура “Маслосоюзу” у Львові.

Під умілим керівництвом А. Палія та А. Мудрика “Маслосоюз” за короткий час організаційно й торговельно охопив майже весь терен Галичини. Особливо важливим для нього було здобуття таких двох “бастіонів”, як Дрогобич і Тернопіль. У цих містах відкрились

організаційно-торгові відділи та крамниці “Маслосоюзу”. Таким чином, було завдано серйозного удару колонізаторській політиці Польщі на галицькому Поділлі. Успіхи в Галичині заохотили керманичів кооперації до “наступу” на Волинь. Після довгих зусиль у 1928 р. в Луцьку вони відкрили відділ “Маслосоюзу” з власними гуртовнею і крамницею¹⁵.

Поступово торговельний вплив “Маслосоюзу” поширився і на польські землі. Про це засвідчило, зокрема, відкриття спочатку торговельної експозитури, а потім самостійного відділу “Маслосоюзу” в польському місті Катовіце. Незабаром на корінних польських землях – в м. Бельську появилися склад та крамниця “Маслосоюзу”¹⁶.

Новий етап діяльності “Маслосоюзу” під керівництвом А. Палія і А. Мудрика розпочався 1929 р. В основу роботи української молочарської кооперації було покладено перспективний організаційно-торговельний план, схвалений на VI Кооперативному з’їзді, що відбувся 24 листопада 1929 року у Львові. З’їзд накреслив шляхи подальшого розвитку української кооперації, захисту її від нападів польських шовіністичних сил. В умовах важкої економічної кризи відбулася майже повна реорганізація українського кооперативного молочарства, з малих молочарень створено великі районні молочарні (Р М), кількість яких у 1932 р. становила 114¹⁷.

“Маслосоюз” надавав важливого значення агрономічній та ветеринарній діяльності молочарських кооперативів. Під його керівництвом агрономи та господарські референти допомагали селянам поліпшувати годівлю худоби, підвищувати її молочність. Щоб ліквідувати хронічну нестачу кормів для худоби, “Маслосоюз” посилив пропаганду серед селян нових перспективних сортів кормових культур. Ця акція незабаром увінчалася добрими результатами. Лише у 1937 р. Районові молочарні закупили 133810 кг насіння різних кормових рослин на суму майже 74242 злотих, а попереднього року ці показники становили відповідно 15521 кг і 14890 злотих. Чималу роботу проводили ветеринарні лікарі, кількість яких при молочарнях напередодні Другої світової війни становила 18. Для захисту селянської худоби від хвороб діяли так звані “допомогові фонди”¹⁸.

У міжвоєнний період “Маслосоюз” досягнув великих успіхів. Про це свідчила, зокрема, діяльність 136 районних молочарень, які об’єднували 1600 збірень молока та сметани, обслуговуючи у 1938 р. близько 205,3 тис. селянських господарств. Значно зросли обсяги маслосоюзної торгівлі. Якщо в 1928 р. було продано близько 1 млн. кг масла, то в 1938 – вже приблизно 3 млн. кг, а кількість реалізованого молока за це десятиріччя збільшилася майже вчетверо. Успішній торговельній діяльності “Маслосоюзу” сприяв власний транспорт. Перш за все вантажівку було закуплено 1927 р., а в 1939 р. нараховувалось уже 19 автомобілів. За 13 років майно “Маслосоюзу” збільшилося в 17,6 рази. Які причини такого невпинного його зростання? Досить конкретну відповідь на це питання дав О.Лис, який уже на відстані часу писав: “Саме завдяки тій посвяті дирекції і всіх працівників молочарської кооперації, їх фаховому знанні, ініціативі та невсипущій енергії, українська молочарська кооперація на Західній Україні могла так скоро розвинути в дуже сильний і дисциплінований, поважний господарський рух, який викликав подив у чужих і пошану у своїх та заздрість у сусідів...”¹⁹

Не диво, поляки признавали нашу вищість у молочарському ділі, а радник львівського магістрату просто нам заявив: “Панове навчили нас, як мають виглядати молочарські крамниці”¹⁹.

В перших лавах трудівників на господарському “фронті” йшли А.Палій та А.Мудрик. Вони, як відзначив А.Качор, “...виграли майже всі битви за буття та існування української молочарської кооперації Галичини”²⁰.

Завдяки високому професіоналізмові, гострому розумові, відчуттю потреб часу, людяності А.Палій користувався авторитетом та повагою серед маслосоюзників. Характеризуючи діяльність начального директора “Маслосоюзу”, відомий дослідник історії української кооперації Ілля Витанович відзначав: “Розмах і свої прикладні успіхи українська молочарська кооперація у великій мірі завдячувала організаційному талантові й особистим прикметам провідного директора “Маслосоюзу” сл. п. А.Палія. Своєю працею, відданістю їй, творчим оптимізмом, характером, набутими вояцькими чеснотами, що їх все вважав обов’язковими і в громадській роботі, А.Палій добре впливав на своїх найближчих співробітників і з ними на все солідарне об’єднане членство”²¹.

Свій вільний час А.Палій віддавав громадській роботі. Справою національної часті він вважав свою участь в діяльності товариств "Просвіта", "Рідна школа", "Сільський господар". Багато різних заходів щодо вшанування пам'яті учасників визвольних змагань українського народу і, зокрема, колишніх воїнів УГА здійснив А.Палій як голова комбатанського (ветеранського) товариства "Молода громада". Серед них — організація робітень для інвалідів Першої світової та польсько-української воєн, діяльність видавництва "Червона калина", легальна пропаганда української національної ідеї²². Громадська робота А.Палія відзначалася багатогранністю і всебічністю й відповідала духові часу, національним потребам уярмленого українства.

Таким чином, А.Палій уособлював новий тип українця-патріота, що сформувався в Галичині на початку ХХ ст. Боротися, працювати і творити для України та рідного краю стало його життєвим кредо. Вояцькі чесноти борця за волю рідного народу сповна розкрилися на кооперативній ниві. Під керівництвом А.Палія "Маслосоюз", подолавши чималі труднощі і перешкоди, перетворився в провідне кооперативне об'єднання Західної України. У міжвоєнний період "Маслосоюз" продемонстрував справжнє "господарське диво", став гордістю всього українства західного регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Качор Андрій. Мужі ідеї і праці. Андрій Палій і Андрій Мудрик творці "Маслосоюзу" і модерної української молочарської кооперації в Західній Україні. — Вінніпег — Торонто — Клівленд, 1974. — 344 с; 2. Мар'янівський Михайло. Згадаймо це добре ім'я. Виповнилося 100 років з дня народження відомого українського підприємця й організатора кооперативного руху в Галичині Андрія Палія // Народна газета. — 1993. — № 50 (131); Матейко Р.М. Змінюючи рушницю на масницю: (Про А.Палія) // Русалка Дністрова. — 1998. — Число 7 (110). Квітень; Матейко Р.М. "Маслосоюз" Андрія Палія // Галичина (Івано-Франківськ). — 1999. — 12 січня; Матейко Р.М. Змінюючи рушницю на масницю: (Штрихи до портрета подвижника української молочарської кооперації Андрія Палія) // Високий замок. — 2000. — 22 березня; Слабошпицький Михайло. Палій. Конспект історії однієї родини, в якій так багато від історії українського народу // Народна газета. — 2000. — 24.08-30.08. № 33; Матейко Роман. Молочний наступ Палія // За вільну Україну. — 2003. — 25 грудня; 3. Андрій Палій — будівничий та керманіч "Маслосоюзу". Статті, спогади, листи. Укладач Роман Матейко. — Тернопіль, 2001. — 294 с; 4. Там само. — С.7-8; 5. Палій А. Кооперативне молочарство на Західній Україні (до 40-ліття Краєвого Молочарського Союзу "Маслосоюзу") // Господарсько-кооперативне життя (Авгсбург). — 1947. — Ч.6. — С.4; 6. Островерха М. Обніжками на битий шлях. — Нью-Йорк, 1957. — С.94; 7. Лопатнюк В. Станіславщина а історії "Маслосоюзу". В кн.: Альманах станіславської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. — Нью-Йорк — Париж — Торонто — Мюнхен, 1975. — С.485; 8. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. — Мюнхен, 1949. — С.31; 9. Мудрик А. Кооперативний катехизм (Начерк про кооперацію, як іспитовий матеріал для практикантів (-ок) і експедієнтів (-ок) "Маслосоюзу"). — Львів, 1939. — С.64; 10. Храпливий Є. Наші молочарські кооперативи в 1925 р. — Львів, 1927. — С.1, 5, 13; 11. Качор А. Українська молочарська кооперація в Західній Україні. — Мюнхен, 1949. — С.33; 12. Державний архів Львівської області. — Ф.110. — Оп.1. — Спр.1114. — Арк. 108 зв; 13. Кооперативне молочарство. — 1927. — Ч.3-4. — С.3, 5; 14. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. — Нью-Йорк, 1964. — С.406, 410-411; 15. Кооперативне молочарство. — 1928. — Ч.3. — С.5; Кооперативне молочарство. — 1930. — Ч.4. — С.9; 16. Кооперативне молочарство. — 1933. — Ч.3. — С.9; 17. Лопатнюк В. Українська молочарська кооперація в 1932 році. — Львів, 1934. — С.9; 18. Центральний державний історичний архів України у Львові. — Ф.348. — Оп.1. — Спр.609. — Арк.52; 19. Лис О. На шляху економічного розвитку Галичини // Америка (Філадельфія). — 1963. — 21 серпня; 20. Качор А. Мужі ідеї і праці... — С.14-15; 21. Витанович І. Андрій Палій (1893-1961) // Овід (Чикаго). — 1961. — Ч.7(118). — С.23; 22. Молода громада у Львові // Народний голос (Торонто). — 1962. — 15 лютого; Палій А. Товариство "Молода Громада" у Львові (Єдине об'єднання українських комбатантів після I-шої війни). В кн.: Українська Галицька Армія. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918-1919 рр. Матеріали до історії. Том 3. Видав хорунжий УСС Дмитро Микишок. — Вінніпег, Канада, 1966. — С.185-187.

С.О.Шамара

Ю. І. ЛИПА І УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У 20-40-Х РР. ХХ СТ.

Кожна геніальна постать українства є справжньою знахідкою для сучасного історика, культуролога, інших гуманітаріїв. Однією з таких є постать Юрія Івановича Липи (1900-1944) — людини надзвичайної вдачі і трагічної долі одночасно (19 серпня 2004 р. минуло 60 років від того жахливого дня, коли в свято Спаса кати з НКВС замордували і розстріляли кількома чергами з автомата славного сина України). "Теній Ю.Липи не потребував чекати часу, коли відізветься в ньому поет, коли біолог-лікар, коли заговорить в ньому голос теоретика мистецтва, соціолога, економіста, геополітика, антрополога,

психолога, історика, археолога. Немає, здається, галузі науки, літератури і мистецтва, які не цікавили б Липу¹. Важко не погодитися з таким спостереженням Б.Стебельського, але варто, на наш погляд, виділити три основні світоглядні складові суспільно-політичної діяльності Ю.Липи – літераторську, лікарську та історіософську. Остання, в свою чергу, охоплювала весь міждисциплінарний комплекс досліджень і захоплень видатного українця. У літературно-критичній ділянці найголовнішим твором Юрія Липи є “Бій за українську літературу” (1935), збірка есеїв і міркувань про минуле й майбутнє української літератури, яку можна вважати переходом до політично-публіцистичних праць “Українська раса”, “Українська доба”, завершенням яких є три великі праці: “Призначення України”, “Чорноморська доктрина” і “Розподіл Росії”². Разом із розвідкою “Росія та її геополітичні можливості”, що була видана у Варшаві в 1940 р., три останні твори складають тетралогію геополітичної спадщини мислителя – по суті генеральну частину його історіософських поглядів. Власне, геополітична складова інтелектуального доробку Ю.Липи і є предметом нашого дослідження, адже що, як не вона містила в собі найактуальніші завдання української суспільно-політичної думки і українського національно-визвольного руху 20-40-х рр. ХХ ст.

Перш ніж перейти до розгляду окресленої проблематики, слід зазначити, що суспільно-політичні погляди Ю.Липи не зустріли однозначної оцінки в українському середовищі. Так, на думку Ю.Шереха, до багатьох питань політичного характеру Юрій Липа ставився “найвно і по-гімназійному замріяно”³. Лев Биковський, навпаки, появу Юрія Липи та його творчість, особливо публіцистичну, розцінює як ідеологічну протидію, як самоохоронну реакцію української нації проти поневолення⁴. Власне вона (його творчість) і була призначена для нації. “Татусю, а чому має замовкнути моя книжка про націю? Нехай буде...”⁵, – писав у листі до батька ще 23-річним юнаком Ю.Липа. І, як слушно підзначив Л.Череватенко, “Призначення України” (1938) не було якоюсь інтелектуальною розвагою, гімнастикою холодного розуму⁶.

Учаснику УГА Степану Копачу з м. Винник Львівської області запам’яталася ще з початку 20-х рр. одна принципова засада Ю.Липи: “Він завжди серйозно зважував ситуацію на Україні і виступав проти напрямку, який побутував тоді в літературі під назвою “пораженчество”. На противагу пораженьським настроям він закликав вчитися на своїх помилках”⁷. Мислитель і сам, як відомо, був посильним учасником національно-визвольного руху доби революції, еміграції, Другої світової війни, сам не раз зазнавав поразки. Однак це не завадило першому ж біографу Ю.Липи (Л. Биковському) порівняти його з Т.Шевченком, “що створив українську націю”, М.Грушевським, “що підвів наукові і політично-державні підвалини під українство”, і надати вченому статусу стверджувача “істоти українства і його історичного призначення... на півстоліття наперед”⁸.

Історіософія Ю.Липи неодноразово ставала предметом наукових досліджень. І хоча в цьому відношенні ми не маємо “липіани” чи “липознавства” (як маємо, наприклад, грушевськознавство чи липинськіану), наявність певного кола вчених, які проявляють перманентний інтерес до наукової спадщини Ю.Липи, свідчить про оригінальність його поглядів і внеску в українську суспільно-політичну думку першої половини ХХ ст. Серед сучасних дослідників ідеологічно-геополітичного доробку мислителя слід відзначити праці В.Барладяну-Бирладника⁹, А.Астаф’єва¹⁰, приділено належну увагу авторами посібника з сучасної української геополітики¹¹. В окрему заслугу має бути поставлено сьогодні видання спогадів про Ю.Липу¹², які зібрали і упорядкували П. і Ю.Кіндратовичі. У 1992 р. львівська “Просвіта”¹³, а в 1997р. часопис “Дніпро”¹⁴ перевидали “Призначення України”. Висловимо надію, що в недалекому майбутньому більш доступними для широкого загалу стануть й інші твори геополітичної тетралогії Ю.Липи – “Чорноморська доктрина” (1940), “Росія та її геополітичні можливості” (1940), “Розподіл Росії” (1941).

До царини знань з політичної географії Ю.Липу професор С.Рудницький (1877-1937) ввів ще в 1919р. Однак як політичний мислитель Липа формується дещо згодом, у другій половині 30-х рр. Здатність українського геополітика мислити про державу пластично (зі

..... точки зору внутрішньої та зовнішньої) дала йому можливість уявити Україну комплексно – в часі та просторі.

Слід зазначити, методологія досліджень Ю.Липи вельми неясна. Передусім це стосується вживання ним термінів “раса” і “нація”. Думки дослідників розділились: одні вважають, що ці два поняття у Липи переплітаються і є синонімами (А.Бедрій), інші стверджують, що мислитель намагався їх розрізнити, вкладаючи у перше з них щось містичне, велике (О.Баган), треті вбачають за альтернативу визначати методологічний інструментарій Ю.Липи як зміщений по відношенню до загальнонаукового понятійного апарату 20-40-х рр. ХХ ст. Сутність цього зміщення полягала начебто в тому, що загальноприйняту схему етногенезу “етнос-народ-нація” Ю.Липа трактував як “етнос-нація-раса”, тим самим тільки номінативно змінивши два останні поняття (А.Астаф’єв)¹⁵. На нашу думку, ця проблема ще складніша, ніж здається на перший погляд. Імовірно, у випадку зі суспільно-політичними працями Ю.Липи непродуктивно буде вести мову про якусь методологічну схематичність, а відтак – і зміщення понять в його історіософії. Єдине, з чим можна погодитись, – це те, що концепції мислителя притаманний певний еклектизм. Безумовним є і те, що в його працях йдеться власне про чергову в українській науці теорію етногенезу. Однак єдиним і центральним поняттям теорії етногенезу українців у Ю.Липи є поняття “раса”. Воно у дослідника є тотожним сучасній дефініції “етносу”. Про це яскраво свідчать і всі спроби вченого дати вичерпне визначення “раси”. І навіть у цьому він проявив обережність, адже “примусовість науковості і шаблон доктрини, – за його словами, – могли б знищити відразу істотне в українській живій расі”¹⁶. Зустрічаємо спробу Ю.Липи певним чином узгодити поняття “раси” і “нації” і навіть дати визначення останньої. Проте, і вона не проливає світла на термінологічну проблему в його спадщині. Характерними є, знову ж таки, сумніви дослідника: “супротиставлення понять – скажімо, “раса” і “нація” – може викликати хаос. Назва “українська нація” – поняття відносно дуже нове... Зрештою, поняття і “нації”, і “класи”, і “державности”, і “патріотизму” – це лишень вияви раси, яка їх у собі заключає”¹⁷. Про те, що для Ю.Липи не існувало різниці між нацією і народом, свідчать його ж визначення цих понять. “Власний терен, власна місія і почування нехиті до чужих – ось що є найпевніше в окресленні слова “нація”!”¹⁸, – зазначає мислитель. І далі: “ця “нехиті до чужих” є, мабуть, найвиразнішою і найпостійнішою живловою ціхою кожного народу”¹⁹. У цьому відношенні можна вести мову навіть про близькість методології Ю.Липи до народницької історіософії.

Слід зазначити, Ю.Липа добре розумів, що в Європі з часів Наполеона наростає хвиля “націй і націоналізму”. “В сучасних військових школах не тільки перестали викладати про пошану до самого противника, а навіть до його шпиталів і церков, – зазначає вчений у зв’язку зі сплеском націоналізму після Першої світової війни, – нікого не здивує теорія ген. Людендорфа з його “цілковитою війною”, “озброєним народом” і “війною аж до винищення”²⁰. Чому ж у своїх творах (в добу націоналізму, національно-визвольного руху!) Ю.Липа не скористався націоналістичним дискурсом? Ним, наприклад, вдало послуговувалися українські дослідники різних ідеологічних переконань: В.Старосольський (“Теорія нації”, 1921р.), Д.Донцов (“Націоналізм”, 1926р.), М.Сціборський (“Націократія”, 1935р.) та багато інших суспільно-політичних діячів. У Липи ж – раса, причому далека від німецького расизму і близька до українського народництва.

Найбільш характерним, на нашу думку, для історіософської спадщини Ю.Липи є все-таки поєднання в ній націоналістичного і консервативного ідеалів. Про вплив першого з них промовисто свідчить вже назва першого геополітичного твору – “Призначення України”, про присутність другого – характерні для консервативного мислення ідеологічні сюжети його творів. Наприклад, уже у вступі до “Призначення України” Ю.Липа, услід за А.Моруа, не лише зазначає, що ми повинні тільки вивчати, оглядати і підтримувати... бути сучасником, але говорить і про те, що ми є відповідальними перед цінностями предків²¹. “В мовчазних українських масах дозріває віра в свого володаря, що прийде вищий понад матеріалізм і по-українськи моральний”²², – йдеться в іншому сюжеті трактату.

Цікавий ідеологічний маневр Ю.Липа застосував до найуживанішого свого поняття – поняття “раси” (до речі, цей маневр деякою мірою пояснює розуміння вченим понять, відомих нам тепер як “етнос” і “нація”). Дослідник говорить, наприклад, про те, що “до італійського, німецького, а тим паче англосаксонського світу можна вже тепер прикласти термін “раси-результату”²³, а також про те, що українці під час революції 1917-1920рр. “виявили себе як однорідна людність, як раса-результат, а не як раса у формуванні”²⁴. Отже, Ю. Липа розрізняє “расу у формуванні” (очевидно – “етнос”) і “расу-результат” (правдоподібно, “націю” в сучасному розумінні). Зважаючи на те, що точної дефініції нації не існує і до цього часу, можна вважати, що інтуїтивно її передбачав і сам Липа, однак перейматися нею не мав потреби. Зрештою, дослідник не помітив самого головного (власне того, чим безпосередньо займався) – перехід від “раси в формуванні” до “раси-результату” лежить у площині політичної активізації першої (тобто етносу) з поступовим формуванням права на самовизначення другої (тобто нації). Питання політичного характеру Ю.Липа пропонував вирішити крізь призму української геополітики.

Вчений був прихильником чорноморсько-балтійського вектора зовнішньої політики України. Подібно до С.Рудницького, який вважав, що ще київські князі активно суперничали на Півдні за панування на Чорному морі з Візантією, а з IX ст. визначився традиційний “шлях із варяг у греки”, що простягувався від Балтики до візантійських земель²⁵, Ю.Липа постійно наголошував, що Україні слід повернутися на свою геополітичну вісь Південь – Північ. Мав дослідник свою власну думку і щодо російських векторів геополітики. Ю.Липа вважав, що Росія стане добрим сусідом України, коли повернеться в свої етнічні межі та на свою геополітичну вісь Схід – Захід²⁶. І в цьому відношенні він стверджував, що Москва з давніх часів тяжіла, а її народ масово переселявся на північ і північний схід²⁷, що справжня національна політика Москви можлива тільки по усуненні політики Москви імперіалістичної²⁸. Російським політикам вчений пропонував, отже, повернутися до етнічних меж 1552 р. і сконцентрувати увагу на векторі схід-захід. Незалежність України дослідник не вважав перешкодою геополітичним інтересам “справжньої національної політики Москви”.

Вісь Південь – Північ, особливо притаманна Україні, неминуче, на думку Ю.Липи, підштовхувала її до утворення союзу чорноморських держав – Туреччини, Болгарії, Кавказу з подальшим виходом через Іран до світового океану. Крим розглядався дослідником як суто українська територія, адже, за його словами, – “татари давно стратили... своє антропологічне місце і стали по крові українцями”²⁹.

Очевидною для Ю.Липи була і продуктивність ідеї соборної України – її схоплював він у генеральних ідеях: “Для скристалізування тих ідей треба глибоко відчувати свою батьківщину як цілість. Недарма на вигнанні пізнали найглибше свій край і Данте, і Шевченко, і польські патріоти”³⁰. Як слушно підмітив Г.Касьянов, “розуміння “території” може стати надзвичайно важливим символічним чинником у формуванні національної свідомості”³¹. Ідея соборності України відома з середини XIX ст. (В.Подолинський, тарасівці, Ю.Бачинський). Думку про те, що ця ідея найпродуктивніше працює з погляду ззовні, відстоював Ю.Липа. “Як можна говорити про живий організм, – зазначав дослідник, мабуть, як фахівець передусім з медицини і анатомії, – не окресливши його меж, не виділивши його з чужого оточення?”³². Як видатний етнолог і дослідник української ментальності, вчений розумів “де межі українства”, а тому визнавав, услід за переважною більшістю представників національної еліти, що перед українцями стоїть, принаймні, два генеральні завдання – самостійність і соборність. Безперечно, саме ці завдання стали визначальними як для інтелектуального форуму українців у період 20-х–40-х рр. XX ст., так і для всього українського національно-визвольного руху.

Значення історіософської спадщини Ю.Липи в історії української суспільно-політичної думки ще не усвідомлене тією мірою, щоб робити завершені концептуальні висновки. Очевидно одне – його твори справили чималий вплив на українство XX ст., а непересічна постать дослідника заслуговує на всебічне дослідження усієї спадщини мислителя і великого патріота України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стебельський Б. Юрій Липа // Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу / Упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі. – Львів, 2000. – С. 207; 2. Лужицький Г. Письменник-мислитель // Вказаний збірник. – С. 211; 3. Марочкін В. “Ех, виорю небо орлами” // Вказаний збірник. – С. 225; 4. Кіндратович П. До теми “Юрій Липа – теоретик українського націоналізму” // Вказаний збірник. – С. 206; 5. Липа-Гуменецька М. Юрій Липа // Вказаний збірник. – С. 12; 6. Череватенко Л. “Господь міцним мене створив і душу дав нерозділиму” // Вказаний збірник. – С. 222; 7. Липа Ю. “Велика ціль – річ, більша від людини” (Леонід Череватенко. “Яснозбройний Юрій”) // Дніпро. – 2000. – № 5-6. – С. 3; 8. Кіндратович П. Вказана праця. – С. 206; 9. Барладяну-Бирладник В. Геополітичні погляди Юрія Липи // Юрій Липа: голос доби і приклад чину: збірник наукових праць / Т.Салига та ін.; Львівський національний ун-т Івана Франка. – Львів, 2001; 10. Астаф’єв А. Континуальність як модель національної історії (Нарис з історіософії українського радикального націоналізму) // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 2001. – № 1. – С. 5-41; 11. Мадіссон В., Шахов В. Сучасна українська геополітика: Навч. посібник. – К., 2003; 12. Апостол новітнього українства: Спогади про Юрія Липу / Упоряд. П. і Ю. Кіндратовичі. – Львів, 2000; 13. Липа Ю. Призначення України. – Львів. – 1992; 14. Липа Ю. Призначення України. – К., 1997; 15. Астаф’єв А. Вказана праця. – С. 23-24; 16. Липа Ю. Призначення України. – К., 1997. – С. 97; 17. Там само. – С. 100; 18. Там само. – С. 13; 19. Там само. – С. 13; 20. Там само. – С. 11; 21. Там само. – С. 2; 22. Там само. – С. 15; 23. Там само. – С. 16; 24. Там само. – С. 18; 25. Мадіссон В., Шахов В. Вказана праця. – С. 59; 26. Липа Ю. Розподіл Росії. – Нью-Йорк, 1954. – С. 55; 27. Липа Ю. Розподіл Росії. – С. 28; 28. Там само. – С. 55; 29. Там само. – С. 65; 30. Стебельський Б. Вказана праця. – С. 208; 31. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 263; 32. Липа Ю. Призначення України. – К., 1997. – С. 232.

Ю.О. Ніколаєць

СТАВЛЕННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ ДО ПОЧАТКУ
НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Радянське керівництво завжди з підозрою ставилося до інтелігенції, відносячи до її членів передовсім осіб, які мислили своїм власним розумом. У роки існування радянської влади слово “інтелігент” вживалося найчастіше не у значенні “людина, яка займається переважно розумовою діяльністю”, а як “особа, що зазнається” або “людина, яка виконує якусь роботу, несумісну із загальними потребами”. Негативне ставлення до інтелігенції як до суспільного прошарку було викликане побоюванням радянського керівництва, більшість членів якого були малоосвіченими людьми, що представники інтелігенції негативно будуть сприймати невиважені дії радянської влади і підриватимуть своїми висловлюваннями та висновками довіру інших людей до неї. Таке ставлення до неї збереглося і в роки Другої світової війни. Однак у цей час радянська влада неминуче повинна була співпрацювати із людьми розумової праці для створення нових видів озброєння, для створення літературних патріотичних творів, які б надихали бійців Червоної Армії та працівників у тилу на нові подвиги. Діяльність радянської інтелігенції під час війни знайшла своє відображення у працях М.В.Демченка, М.В.Ковалю, В.Ю.Короля, О.Є.Лисенка, І.Т.Муковського та інших українських дослідників.¹ Віддаючи належне їхнім науковим здобуткам, варто було б звернути увагу на те, як ставилися різні прошарки української інтелігенції до початку війни із німецько-фашистськими загарбниками.

Велике значення під час війни мала ідеологічна боротьба. Головну роль у ній відігравали представники розумової праці, які створювали твори про війну, показуючи її події у вигідному для комуністичної партії світлі. У останні передвоєнні роки війна із фашизмом загалом не видавалася чимось таким, що може поставити на карту саме існування Радянського Союзу. Як згадував К.Симонов, передбачати, що на початку війни доведеться слухати гуркіт гармат на околиці Москви та бачити бої на вулицях Сталінграду, він не міг. Значне місце у думках, висловлених у віршах та прозі, займала думка про те, що під час війни народ Німеччини виступить проти фашизму. Ця віра була характерна для частини радянських людей, що жили тоді. Успіхи німецької військової машини у 1939-1941 рр. викликали співчуття до тих, кому вони завдавали поразок. З іншого боку, успіхи німців викликали тривогу за майбутнє.²

Після початку війни з вермахтом у радянській літературі стали переважати публіцистика, фронтові оповідання, нариси, невеликі повісті, у яких письменники, швидко реагуючи на події дня, намагалися показати велич Радянського Союзу, його героїчну історію, подвиги солдатів та офіцерів Червоної Армії на фронтах. Поруч із художньою публіцистикою на перше місце висунулась поезія. Діячі радянського кіно основну увагу приділяли кінохроніці, репортажам, публіцистичним документальним фільмам. На початку війни у діючу армію було направлено більше 100 знімальних груп.³ Евакуйовані українські кіностудії (Київська – до Ашхабаду, а Одеська – до Ташкента) брали участь у створенні короткометражних фільмів, що виходили на екрани у складі кінозбірок. Для того, щоб викликати у радянських людей люту ненависть до загарбників, кінооператори та особи, що створювали різного роду листівки, намагалися якомога ширше описувати злочини окупантів. Так, директивами радянських урядовців прямо наказувалося створювати листівки, які б описували звірства німців на окупованих територіях.⁴ Тільки видавництво “Радянська Україна” з червня 1941 р. до кінця 1942 р. видало близько 400 листівок тиражем у 192100000 примірників. Окремим тиражем було видано 370 номерів спеціальних газет-листівок “Комуніст” та “Радянська Україна” тиражем у 25430000 примірників. З червня 1941 р. по 1 травня 1944 р. видавництво “Радянська школа”, “Радянський письменник” та видавництво Академії наук УРСР видали 546 різних листівок загальним тиражем 326160000 примірників.⁵ Однак така політика мала і зворотний бік. Описи звірств, що їх чинили німецько-фашистські війська на окупованих територіях, посилювали страх населення перед завойовниками. В результаті при відступі Червоної Армії це нерідко викликало, з одного боку, панічну втечу частини цивільного населення, а з іншого – озлоблення тих, хто не міг виїхати. Як свідчили радянські воїни, що виходили з ворожого оточення, такі люди були переконані, що їх спеціально залишають на поталу ворогові.⁶

Мобілізації зусиль народу на відсіч ворогові сприяла діяльність композиторів. У музиці найбільш розповсюдженим жанром стала патріотична пісня. Однак частина пісень, які користувалися популярністю під час війни, були написані на замовлення радянського керівництва ще перед початком бойових дій у рамках підготовки до нової військової кампанії на Заході.⁷ Найбільш розповсюдженим видом творчості художників став плакат, де зображувалися сцени розгрому ворога. Театри почали ставити спектаклі переважно на військову тематику. Важливою частиною творчої діяльності театральних колективів стала концертна діяльність, поїздки із виставами у діючу армію, на бойові кораблі. За перший рік війни на фронт виїжджали 450 бригад працівників мистецтва. Для воїнів було дано 150 шефських концертів.⁸

Значна частина радянських конструкторів працювали під час бойових дій із німецьким вермахтом не в кращих умовах. Деякі з них самовіддано трудилися у концтаборах. Саме так радянські урядовці намагалися контролювати діяльність конструкторської інтелігенції. Незважаючи на складні умови праці, радянські конструктори навіть в умовах тоталітарної системи створили найсучасніші зразки озброєння, концептуальні основи конструкції яких використовуються і до останнього часу. Мова, наприклад, йде про конструкцію та розміщення основних агрегатів танка Т-34, який став основою для створення сучасних основних бойових танків. До речі, для того, щоб довести доцільність подальшого виробництва Т-34, довелося здійснити перехід двома танками власними ходом з Харкова до Москви, а для встановлення на танк потужної гармати Ф-34 довелося встановлювати її спочатку напівлегальним шляхом. Вже після того, як із фронту почали надходити схвальні відгуки про Ф-34, її за 5 днів прийняли на озброєння. Таким чином, радянським конструкторам іноді потрібно було не тільки створити шедеври військової техніки, а й довести часто бездарному начальству доцільність їх масового виготовлення.

Проведення евакуації поставило перед людьми, які займалися розумовою працею, складну проблему, оскільки можливості транспорту були обмеженими, і було зрозуміло, що зможуть виїхати на схід не всі. Евакуація, що проводилася радянськими урядовцями на

.....

початку війни з німецько-фашистськими загарбниками, найкраще показала, хто найбільше цінувався радянським режимом. У першу чергу евакуювали кваліфікованих робітників, представників партійного та радянського керівного апарату, працівників НКВС, а також талановитих конструкторів і винахідників, які могли знадобитися для конструювання нових зразків озброєння. А багато пересічних робітників, вчителів, медиків, селян були фактично приречені на те, щоб зазнати кривд та утисків з боку окупаційного режиму. В таких умовах частина представників української інтелігенції вітали "хлібом та сіллю" німецькі війська. У той час як інші намагалися створити нові зразки озброєння у тилу, писали антифашистські твори. Перспектива перебування під нацистською окупацією породжувала ще одне негативне явище, яке мало місце на початку війни. У кінці 1941-на початку 1942 рр. в Україні органами НКВС була викрита низка злочинів, скоєних у прифронтовій смузі. Тут почали утворюватися цілі групи, які готувалися допомагати ворогові. Ці групи склалися з осіб, які ухилялися від військової служби, не вірячи у перемогу Червоної Армії, та інтелігентів, чиї родичі були у минулому репресовані. Такі групи ставили своїм завданням організовано відмовлятися від допомоги радянській владі, а після приходу окупантів служити їм. Щоб добре зарекомендувати себе перед фашистами, вони саботували заходи комуністичної партії по знищенню шахт та підприємств, боролися з партизанами та всіма органами, що вилловлювали дезертирів. Подібні групи були викриті у Лисичанському, Кагановицькому, Сергіївському та Ворошиловському районах Ворошиловградської області.

На початку війни всі верстви населення України повинні були визначитися у своєму ставленні до можливості створення незалежної держави. Потрібно зазначити, що прагнення до національної незалежності знаходили свою опору в основному серед інтелігенції у містах, а селяни мало цікавилися політикою. Останні чекали від нової влади перш за все покращень у соціальній сфері і повернення конфіскованої більшовиками власності. Німці відзначали, що проведена більшовиками колективізація зайшла настільки далеко, що вона повністю знищила "приватно-капіталістичний характер укладу країни". Тому велика частина населення прагнула до того, щоб якомога швидше повернути собі своє майно, яке ще можна було тим чи іншим чином знайти у нових власників. Внаслідок цього розпорядження німецьких властей про те, що у майнових відносинах ніяких змін проводитися не буде, наштовхнулося на "нерозуміння з боку населення". В таких умовах люди самі вжили заходів по поверненню собі відібраного більшовицькою владою майна шляхом масового пограбування колгоспної та радгоспної власності. Причому, як правило, на вимоги німецької влади повернути привласнене майно (у випадку, якщо ці вимоги не були підкріплені військовою силою) селяни не реагували, а незначні перепони, які чинили окремі представники виконавчої влади, не були селянам на заваді привласнювати суспільне майно. Це стосувалось як української, так і польської частини населення.

У донесенні німецького розвідника Коха відзначалося, що національно свідомі інтелігенція не була спочатку помітною для німців з двох причин. По-перше, велика частина представників української інтелігенції знаходилася на початку панування окупантів у лавах Червоної Армії чи у німецьких таборах як військовополонені. Німці передбачали, що у випадку, якщо під дією націоналістичної пропаганди самосвідомість українців підніметься на більш високий рівень, то представники інтелігенції повернуться до рідних осель, щоб взяти участь у створенні національних органів влади. Другою причиною "непомітності" українських інтелігентів для окупаційної влади було те, що вони по своєму одягу мало чим відрізнялися від робітників та селян, бо в Україні, на відміну від Німеччини, ці категорії населення у той час вдягалися приблизно однаково. У 1941 р. поняття "українська держава" було занадто "приглушеним". Адже всі три спроби утворення національної держави у 1917-1920 рр. не досягли бажаного результату. А те, що залишилося від української "незалежності" в рамках СРСР, не вийшло поза масштаби "комуністичної провінції", і тільки об'єднання етнічних українських земель після 1939 р. було, на думку Коха, радісною подією в історії українського народу останнього часу. Причому він відзначав, що саме

“приглушеність української свідомості по відношенню до своєї державності є найкращою передумовою для політичної форми німецьких претензій на керівництво у даному регіоні”.¹⁰

Незадоволення великої частини української інтелігенції, перш за все розчленуванням території України¹¹, призводило до того, що вже у вересні 1941 р. деякі німецькі урядовці були змушені запропонувати своєму вищому керівництву втілити у життя нову політику на території України. Такі пропозиції мали місце передусім через те, що у частини високопоставлених німецьких чиновників, незважаючи на вказівки з Берліну, збереглася впевненість в тому, що для забезпечення панування на захоплених землях України потрібно дати певну самостійність її жителям. Однак такі пропозиції залишилися лише “на папері”. Загалом окупанти дорого заплатили за те, що вони фактично проігнорували українське національне питання. Їм так і не вдалося перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток рейху, а посилення терору не давало бажаних наслідків.

У німецькій “Інструкції з питань проведення німецької політики в Україні” наголошувалося, що для населення цієї території допускається лише найнижчий ступінь шкільної освіти. Тому на окупованій території України працювали в основному лише початкові школи. У зведенні оперативного відділу вермахту в Україні № 19 від 31 травня 1942 р. говорилося, що відкриття знову в Україні численних шкільних закладів було сприйнято із задоволенням, однак багато людей висловлювали занепокоєння з приводу того, що організована лише чотирикласна освіта. Українська інтелігенція зробила з цього висновок, що німецька влада поставила собі за мету організувати в Україні освіту якомога нижчого рівня. Це ставлення до проблем освіти призвело до різкого незадоволення інтелігенції діями окупантів. При цьому українці вказували на те, що німці не будуть у майбутньому призначати українців на ті посади, де буде потрібний високий рівень освіти.¹² Порівняння у цьому питанні окупаційної влади і заходів радянського режиму було не на користь першої. Українські освітяни, що залишилися на окупованій території і допомагали заново налагодити систему освіти, відзначали, що вона за більшовиків була значно кращою.¹³ Вчителі у окупованих німцями районах часто жалілися на недостатній рівень зарплати. Також у якості недоліку сприймалося те, що вчителі не можуть як раніше придбати продукти харчування у колгоспів за зниженими цінами.¹⁴ За даними розвідників ЦК КП/б/У лікарі, вчителі, інженери вже на початку окупації голодували. Вчителі часто відчували себе у школах непотрібними людьми, оскільки батьки нерідко не пускали своїх дітей на навчання, вважаючи, що за відсутності підручників їх нічому там не навчать.¹⁵ Представники технічної інтелігенції під час окупації, як правило, намагалися приховати свої знання, адже у іншому випадку їм загрожувала примусова відправка до Німеччини.¹⁶

Намагання передової частини української інтелігенції домогтися створення незалежної Української держави не знаходило у той час реальної підтримки у багатьох українців. Особливо це було помітно на території центральної та східної частин України, де місцеві жителі не виявляли практично ніяких національних прагнень. Тому не можна погодитися із твердженням В.Косика про те, що “більшість населення національних республік сподівалася, що конфлікт, який розпочався, принесе йому національну свободу”.¹⁷ Загалом потрібно сказати, що пропаганда націоналістичних організацій на початку панування загарбників ще не знаходила відгуку у широких мас населення, яке було більше занепокоєне економічними та побутовими проблемами, ніж проблемами політичного характеру.

Допомога представників розумової праці Червоній Армії не обмежувалася, звичайно, тільки конструкторською діяльністю. Незважаючи на дещо зневажливе ставлення з боку радянської влади до цих людей, вони, вірячи в те, що захищають Батьківщину, намагалися своєю працею в тилу і на фронті наблизити перемогу над ворогом. Однак у поняття “ворог” часто вкладався різний зміст. Для однієї частини української інтелігенції ворогами були фашисти, інші вбачали у радянській владі нову спробу окупації України. Кожні з них по-своєму розуміли обов’язок перед власною землею. Осуду ж підлягають ті, хто знущався над власним народом, використовуючи для цього сили та засоби сторін, які

намагалися підкорити Україну. У цьому зв'язку подальшого дослідження потребує проблема колабораціонізму серед української інтелігенції, а також питання щодо визначення реальних втрат української науки, освіти та культури, яких вони зазнали через участь багатьох їх працівників у Другій світовій війні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945 гг.).-К.,1956; Вторая мировая война 1939-1945 гг.: Военно-исторический очерк.-М.,1958.-С.163; Анфилов В.А. Начало Великой Отечественной войны. - М., 1962; Анфилов В.А. Бессмертный подвиг. - М., 1971; Советский тыл в первый период Великой Отечественной войны.-М.,1988; Демченко М.В., Коваль М.В., Король В.Ю. У роки Великої Вітчизняної війни //Історія України: Курс лекцій: У 2-х кн.-К.,1992.-Кн.2; Коваль М.В. Трагедія і подвиг народу у війні 1941-1945рр.// Сторінки історії України ХХ століття.-К.,1992.-С.121-125; Король В. Історія України.-К.,1995.-С.152-153; Трубайчук А. Друга світова війна.-К.,1995; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни.-К., 1996; Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України.-К., 2002; Симонов К. 100 суток війни.-Смоленск, 1999.-С. 303; 2. Симонов К. 100 суток війни.-Смоленск, 1999.-С. 303; 3. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945: В 6-ти томах / Пред. ред. комис. П.Н.Поспелов.- М.,1961.-Т.2: Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г.-ноябрь 1942 г.).-С. 576; 4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).- Ф. 1.- Оп. 70.- Спр. 987.- Арк. 4; 5. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 70.- Спр. 851.- Арк. 4, 8; 6. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 23.- Спр. 19.- Арк. 19; 7. Симонов К. 100 суток війни.- С. 305; 8. История второй мировой войны 1939-1945.-М., 1975.-С. 378; 9. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 22.- Спр. 84.- Арк. 118; 10. Центральний державний архів вищих органів України (далі - ЦДАВО України).- Ф. КМФ-8.- Оп. 1.- Спр. 38.- Арк. 62-65; 11. ЦДАВО України.- Ф. КМФ-8.- Оп. 2.- Спр. 150.- Арк. 65; 12. ЦДАВО України.- Ф. КМФ-8.- Оп. 1.- Спр. 38.- Арк. 5; 13. ЦДАВО України.- Ф. КМФ-8.- Оп. 1.- Спр. 6.- Арк. 333; 14. ЦДАВО України.- Ф. КМФ-8.- Оп. 1.- Спр. 6.- Арк. 24; 15. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 22.- Спр. 120.- Арк.32; 16. ЦДАГО України.- Ф. 1.- Оп. 22.- Спр. 120.- Арк. 126; 17. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні.-Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.-С. 106.

В.В.Кононенко

ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ (1945-1953 РР.)

Будь-який народ залишається простою масою доти, поки в його середовищі не зросте національно свідомо інтелігенція. Інтелігенція – це мозок нації, де акумулюються звичаї, традиції, психічні настрої народу. На жаль, щодо України цей процес був не вигідний як для сталінського соціалізму, так і для гітлерівського тоталітаризму. “Гнила інтелігенція” за часів Сталіна була штучно відірвана від народу, а найбільш свідомо її частина знищена в таборах ГУЛАГу. Щоб вижити у боротьбі з радянською владою, більша частина української інтелігенції обрала “пристосуванство”. Під час окупації національно свідомо частина українського народу стала на заваді колонізаторським планам гітлерівців, тому знову опинилася під ударом каральних служб. Для фашистської влади однаково була загрозою як колишня радянська еліта, так і та, що ставила за мету створення національної держави навіть під німецьким протекторатом.

У даній статті автор поставив перед собою завдання проаналізувати становище національної інтелігенції в перші повоєнні роки, які відзначились подальшим утвердженням радянського тоталітарного режиму.

Доля української інтелігенції знайшла своє відображення в ряді праць українських та закордонних істориків. Тема інтелігенції як суспільної категорії особливо активно розроблялася в період 1990-х рр. Тут слід виділити праці Г.Касьянова, С.Кульчицького, В.Даниленка, О.Бажана, Д.Бабиченко, А.Русначенко, Я.Грицака, О.Замлинської, І.Львенко¹. Проблеми інтелігенції розглядаються в контексті загальної культурної політики, а також як історія інакомислення в СРСР. Ряд важливих праць, присвячених даній проблемі, з'явилися зовсім недавно². Автор, спираючись на дослідження науковців, поставив перед собою мету проаналізувати малодосліджену проблему – тенденції розвитку морально-політичного стану

української інтелігенції у повоєнний період. Завданнями дослідження є з'ясування впливу Другої світової війни на становище цієї суспільної верстви, головних наслідків повоєнних репресій у культурі, науці, літературі, освіті, залежності суспільно-політичних настроїв інтелігенції від повоєнних ідеологічних процесів та зародження серед неї антитоталітарних тенденцій.

Повоєнна національна інтелігенція, як і все українське суспільство, вийшла з Другої світової війни відмінною від попереднього періоду свого існування. На початку війни винищення зазнала партійна еліта та інтелігенція, яка щиро вірила в комуністичні ідеали. На окупованій території України залишалось 42598 комуністів, з них 15179 осіб зареєструвалося в окупаційній владі³. Полювання на членів Комуністичної партії та посадовців радянської влади розпочалися відразу після приходу німецької армії. В перший рік війни ВКП(б) втратила 400 тис. осіб⁴. За 1941-1944 рр. на території України загинуло не менше 50 тис. членів ВКП(б) з 113 тис., що залишилися на окупованій території⁵. На 1944 р. в Україні нараховувалось 60218 комуністів та 14975 кандидатів у члени ВКП(б), тоді як до війни кількість членів партії сягала 554645 осіб⁶. Нищення партійної еліти призвело до того, що в повоєнні роки на керівних посадах більшість комуністів не мала достатньої професійної освіти. З огляду на це, стають зрозумілими нарікання населення України на незадовільну роботу партійного і радянського активу. Вміло керувати суспільством і господарством заважали не лише брак досвіду, але й брак фахової освіти.

Іншим об'єктом нищення стала та частина української еліти, особливо інтелігенції, яка відстоювала ідею створення Української держави. Взимку 1941-1942 рр. у Києві фашисти заарештували і розстріляли групу членів ОУН, яких запідозрили у підпільній діяльності. літераторів Олену Телігу, Івана Ірлявського та Івана Рогача, головного редактора газети "Українське слово" професора В.Багазя, мера міста та ін.

Ще раніше, 17 листопада 1941 р., була розпущена Українська Національна Рада у Києві, значною частиною якої була національно налаштована інтелігенція. 25 листопада 1941 р. німецька влада видала наказ про арешти і таємні страти без суду членів ОУН. У донесенні від 10 квітня 1942 р. про ситуацію і настрої в Україні від Айнзацгрупи Ц, що дислокувалася в м. Києві, відзначалось, що "...рух Бандери перетворився в переважно ворожу до Німеччини нелегальну організацію..."⁷. За нез'ясованих обставин загинули усі чотири лідери ОУН – Омелян Сеник, Микола Сціборський, Роман Сушко, Ярослав Барановський. У німецьких таборах знаходились сотні українців, які занадто завзято підтримували ідею незалежної України, серед них і Степан Бандера. У листівці, присвяченій бойовому фондові ОУН за 1947 р., що зберігається у фондах документів ЦК КПУ, ОУН зазначала, що українські націоналісти за часи панування німецьких окупантів втратили 4456 членів, в тому числі 197 членів вищого керівного складу і 5 членів проводу. 95 % членів ОУН, що загинули, в свій час діяли на українських землях, які входили до складу Рейхскомісаріату Україна, 621 член ОУН загинув у самому Києві⁸.

Очевидно, що за таких умов німецької окупації більшість української інтелігенції мала аполітичні настрої і знову обрала єдиний можливий вихід – пристосуванство. Для української національної інтелігенції вибір був невеликим: або колабораціонізм, або гестапо.

Українське суспільство в повоєнний період було суспільством очікування змін у системі відносин влада – громадянин. Найрельєфніше окреслилися критичні настрої в середовищі творчої та наукової інтелігенції. Влада завжди вважала інтелігенцію дзеркалом суспільної думки і з допомогою інтелектуалів формувала цю думку на свою користь. Проте вийшло так, що, незважаючи на всі намагання режиму виховати віддану інтелігенцію, в їхньому середовищі зароджувався вірус непослуху, а разом з ним і вільнодумства. Держава повинна була повернути інтелігенцію до стану соціального аутизму, коли, за словами І.Колесника, тип "прихованого існування" трансформується у тип денаціоналізованого конформіста, людини, байдужої до всього та всіх, яка прагне запобігти участі у суспільному житті, колективній творчості, уникнути будь-якої відповідальності⁹. Приборкання її було

доручено секретареві ЦК ВКП(б) А.Жданову, який грубо і некомпетентно втручався у діяльність творчої інтелігенції, звинувачуючи її у формалізмі, безідейності та „низькопоклонстві” перед Заходом, а щодо української – і в буржуазному націоналізмі. Жданов намагався повернути творчу інтелігенцію до основ культури, які ще визначив Ленін і модернізував Сталін. Вождь, довершивши вчення Маркса-Леніна, зводив будь-яку соціальну, політичну і культурну теорію до елементарної й такої, що легко засвоювалась повсякденною свідомістю.

14 серпня 1946 р. в газеті Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) „Культура і життя” була опублікована постанова ЦК ВКП(б) „Про журнали „Звезда” і „Ленинград”. Згодом були прийняті постанови „Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення”, „Про кінофільм „Большая жизнь”, „Про оперу „Велика дружба” В.Мураделі”. Перебуваючи у фарватері кремлівської політики, ЦК КП(б)У ухвалив постанови „Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури” (серпень 1946 р.), „Про журнал „Вітчизна” (вересень 1946 р.), „Про репертуар драматичних оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення” (вересень 1946 р.). Критика інтелігенції у цих постановах здійснювалася зневажливим тоном, безцеремонним навішуванням ярликів „українського буржуазного націоналізму”, супроводжувалася вимогами викривати „ворогів народу” тощо. Партійні резолюції відкрили кампанію „критики” і „самокритики” у пресі та засіданнях у наукових, культурних інститутах і установах. За ними пішли численні арешти науковців, літераторів, діячів культури у 1946-1947 рр. На щастя, за чисельністю жертв післявоєнної арешти в Україні поступалися терору 1930-х рр.: кількість заарештованих представників інтелігенції не перевищувала 10 тис. чоловік¹⁰.

Критиці було піддано українську історичну науку. У Постанові ЦК КП(б) У „Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР” (29 серпня 1947 р.) нищівно були розкритиковані за „серйозні помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру” ряд праць українських істориків. Ця постанова вимагала від українських істориків писати історію з позицій класової боротьби та російсько-української єдності¹¹.

Така ж трагічна доля спіткала і українське письменництво. 2 липня 1951 р. у газеті „Правда” з’явилася редакційна стаття „Проти ідеологічних перекручень у літературі”, де в образливій формі критикувався вірш В.Сосюри „Любіть Україну” як „ідейно шкідливий твір”. Масштаби ідеологічного наступу на українських письменників важко уявити. За даними секретаріату Ради Спілки письменників України, з 240 письменників було репресовано 200¹².

Жертвами тоталітарного режиму стали і представники інших кіл інтелігенції: лікарі, інженери, представники науки тощо. У сфері науки вже в перші післявоєнні роки наступ проти інтелігенції проходив під гаслом боротьби з генетикою і генетиками. Після сесії ВАСГНІЛ в 1948 р., яка визнала генетику наукою, що відображає реакційну ідеологію, ворожу діалектично-матеріалістичному світогляду, в Україні також посилювався тиск на тих, хто не підтримував прихильників „вчення” академіка Лисенка.

Відгомін репресій в центрі швидко прокотився найвіддаленішими куточками Радянської імперії. Зокрема, у Кам’янець-Подільському педагогічному училищі, Новосельській середній школі Антонинського району і в деяких інших школах і спеціальних навчальних закладах Кам’янець-Подільщини влада „викрила” ряд фактів „націоналістичних перекручень” у курсі викладання української літератури. Кам’янець-Подільський обласний палац піонерів був покараний за розповсюдження рукописного журналу „Юний краєвед”, який друкував статті з „псевдонаукових праць з історії України буржуазних націоналістичних істориків”. Обласний Кам’янець-Подільський драматичний театр імені Петровського обвинуватили в постановці „явно хибних п’єс, що перекручують радянську дійсність”¹³. Все це вкрай гнітюче вплинуло на настрої місцевої інтелігенції.

Ідеологічна кампанія „вправління мізків” супроводжувалася одночасно шаленою пропагандистською компанією серед населення. За друге півріччя 1947 р. штатними і

позаштатними лекторами лише Кам'янець-Подільського обкому, Проскурівського міському і райкомів КП(б)У було прочитано 10054 лекції: на історико-партійні теми – 5723, з питань марксистсько-ленінської філософії – 606, з питань 5-річного плану – 951, з питань міжнародного становища – 2674¹⁴.

У 1951 р. в Україні було прочитано близько 25 тис. лекцій, які примусово відвідали 7,7 млн. осіб. На лекціях домінували теми з історії і політики ВКП(б), про дружбу народів, про радянський патріотизм, з викриття українського буржуазного націоналізму, про міжнародну ситуацію та сучасний момент. Лише у Вінницькій області було прочитано з цих тем за 1951-1952 навчальний рік 12740 лекцій¹⁵.

Обласне керівництво вимагало „докорінного поліпшення масово-політичної і культурно-просвітницької діяльності серед населення...”, а завідувач сектору республіканських і обласних газет відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У Кухалашвілі у довідці про висвітлення питань ідеологічної роботи на сторінках обласних газет (липень-серпень 1951 р.) на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л.Г.Мельникова стверджував, що „все ще недостатньо широко викривається буржуазна культура Заходу, отруйна ідеологія українського буржуазного націоналізму, що є на службі американсько-англійських імперіалістів”¹⁶.

Одночасно продовжувався пошук націоналістів і ворогів у державних установах. Наприклад, Управління МДБ у Вінницькій області зібрало матеріали і звинуватило в націоналізмі викладачів Вінницького педінституту Н.З.Феліксова та В.М.Страшкевича. Якщо перший часто „проявляв антирадянські настрої, вороже ставився до заходів партії і Радянського уряду, обмовляв вождів Радянської держави”, то інший „часто приводив приклади старих українських письменників, які можна розуміти двоюко”¹⁷.

О.Довженко, один із представників української культурної еліти, який сам зазнав поневір'янь, наступ на українську культуру в повоєнний період охарактеризував як “гвалтування народної душі і насмішку над його історією, поправанням елементарних прав”¹⁸.

Процес пошуку ворогів прискорився з призначенням у 1947 р. секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановича. Це був його другий прихід на керівну роботу в Україну, і він продовжив ту політику, яку вів раніше. Каганович повів жорстоку боротьбу з „буржуазним націоналізмом” і українським селом. Як зазначають дослідники, Кагановичу належить заслуга в тому, що, незважаючи на голод, у 1947 р. у більшості областей України зерна зібрали удвічі більше, ніж попереднього року.

Хоча репресії влади проти інтелігенції в 1945-1953 рр. не зросли до масштабів 1930-х рр., вони створили в середовищі інтелігенції гнітючу атмосферу. Як і все суспільство, вона перебувала в передчутті нового витка широкомасштабних репресій. Такі політичні акції породжували у суспільстві підозріливість і недовіру. До ЦК ВКП(б) надходило чимало анонімних листів, у яких висувалися звинувачення на адресу окремих вчених, викладачів, творчих працівників у різноманітних “відхиленнях”¹⁹. В цілому ж, за даними Всесоюзної комісії з літературної спадщини репресованих і загиблих письменників (1988 р.), в 20-50-ті рр. у таборах і тюрмах Радянського Союзу загинуло близько 1500 майстрів ненависного більшовикам слова²⁰. Як зауважував Г.Костюк, у ході репресій для Сталіна “... знищити просто головним ударом ті права України, які за півтора десяти років уже стали не тільки звичкою, а й обов'язком кожного громадянина, вже було неможливо. Через те Сталін вдався до іншої методи. Для нього важливо було знищити не форму, а душу, внутрішню ідейну сутність кожного народу. Але щоб убити душу народу, треба було не тільки спаралізувати і здеморалізувати народ масовим терором, а й знищити носіїв цієї душі: письменників, художників, філософів, учених і органічно пов'язаних з народом ідейних політичних діячів його”²¹.

Репресіями, наступом на інтелігенцію та національно свідому частину українців влада намагалася відновити цілковитий контроль над суспільством. Тоталітаризм свідомо перебудовував усі сфери суспільного життя. Його “шлях” та безупинний рух “вперед” з усією невідворотністю обумовлювався “царством голої доцільності” (Ф.Хайек), тобто –

жорстокою системою централізованого управління. План встановлював ієрархію цілей, на зміну обмежених форм правління приходила необмежена, руйнувались абсолютні етичні правила та норми, натомість моральним почало визнаватись усе, що служило поставленим цілям²². Безжалісна сутність буття викривляла мораль людей: у верхів вона проявлялася у вседозволеності й егоїзмі, у низів – у догідливості, смиренні і підтримці чужого егоїзму²³. У силу вступав механізм “зворотного відбору кадрів”, які, за Й.Сталіним, “вирішували все”. На “гору” потрапляли ті, хто втрачав соціальні, трудові й етнічні зв’язки зі своїм середовищем, зберігаючи робітничо-селянське походження лише для анкети, хто був готовий сліпо керуватися компартійними інструктивними вказівками²⁴ і ті, хто звільнявся від тягара моральних сумнівів й ставав “нормальним” (Д.Оурел)²⁵. Тоталітарні культурні цінності заперечували можливість особистісної, індивідуальної точки зору й власного погляду на життя та постійно переконували, що “одиниця – нуль, одиниця – ніщо”²⁶. При цьому “розкріпачувались” придушені ірраціональні насильницькі пристрасті людини, культивувався потяг до руйнування, агресивність, заздрість, помста, класова ненависть²⁷. Таким шляхом компартія підпорядковувала своїй волі більшість мас, та й кому ж було володіти цими людьми, як не тим, хто заволодів їх совістю і від кого залежало їхнє життя.

Тоталітаризм сформував у інтелігенції особливі морально-психологічні якості. За ставленням до влади окремі історики поділяють радянську інтелігенцію на кілька груп: 1 група – інтелектуали-ідеологи (споріднені з комуністичним режимом представники науки, культури, літератури і мистецтва); 2 група – інтелектуали-клерки (намагались не конфліктувати з владою і визнавали її “свою”); 3 група – інтелектуали-конформісти (найчисельніша група, більшість з яких була політично пасивною); як правило, інтелектуали-конформісти співіснували з владою, але становили реальну загрозу функціонуванню політичних інститутів; 4 група – “незалежні інтелектуали” (сприймали радянську владу як ворожу силу)²⁸.

З усього вищевикладеного можна зробити висновок, що повоєнна національна інтелігенція, незважаючи на тиск влади залишалась критично мислячою частиною суспільства. Серед неї зароджувався вірус непослуху проти режиму, що в майбутньому став однією з причин десталінізації. Українська інтелігенція не тільки не втратила віру у національні ідеали, а навпаки змужніла у боротьбі з тоталітарним режимом. Майбутнє покоління “шістдесятників” і дисидентів продовжило ці тенденції і стало на заваді намаганням влади поставити інтелігенцію під тотальний контроль.

Окреслені нами проблеми потребують свого подальшого висвітлення і дослідження. Проблема морально-політичного стану національної інтелігенції та її суспільно-політичних настроїв лише починає активно вивчатися. Зокрема потребують дослідження питання впливу агітаційних та пропагандистських процесів на долю національної інтелігенції, вимагають також уточнення кількісні характеристики втрат цієї частини суспільства під час репресій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабиченко Д.Л. Писатели и цензоры. Советская литература 1940-х годов под политическим контролем ЦК. – М., 1994; Бажан О.Г. Оппозиционный рух в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. XX ст.): Дис. канд. іст. наук / НАН України. Інститут історії України. – К., 1996; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – К., 1999; Гришак Я.Й. Нарис історії України: формування української модерної нації XIX-XX ст. – К., 1996; Замлинська О.В. Культурне життя в Україні у 1943-1953 роках: Дис. канд. іст. наук. – К., 1999; Ільченко І.О. У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників (За архівами ДПУ-НКВС). – К., 1995; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – поч. 1990-х рр. – К., 1998; 2. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності. – Чернівці, 2002; 3. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3967. – Арк.8; 4. Авторханов А.Г. Технология власти // Вопросы истории. – 1992. – № 2/3. – С.115; 5. Коваль М.В. Україна в другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 - 1945 рр.). – Т.12. – К., 1999. – С.126; 6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3967. – Арк.6; 7. Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т.2. (Упорядкування Володимира Косика). – Львів, 1998. – С.161; 8. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5072. – Арк.104; 9. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей //

Український історичний журнал. – 2002. – № 1. – С.30; 10. Грицак Я. Вказана праця. – С.270; 11. Культурне будівництво в Українській РСР. Червень 1941-1950: 36. документів і матеріалів. – К., 1989. – С.308; 12. Коваленко В. Що дала незалежність Україні простій людині // Літературна Україна. – 1993. – 23 липня. – С.2; 13. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. 487. – Оп. 6. – Спр.128. – Арк.63; 14. Там само. – Спр.801. – Арк.6; 15. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Оп.35. – Спр.397. – Арк.138; 16. Там само. – Оп.33. – Спр.358. – Арк.20; 17. Там само. – Фонд 87. – Оп. 3 – Спр.441. – Арк.17; 18. Довженко О. Щоденник // О.Довженко. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. – К., 1995. – С.454; 19. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.). – Львів, 2003. – С.82; 20. Они вернуться из небытия // Литературная газета. – 1988. – 28 декабря. – С.5; 21. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника. – Дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995. – С.200; 22. Скиба В. Консерватизм – це лайливе слово // Віче. – 1993. – №3-4. – С.145-146; 23. Ольшанский Д.В. Трансформация человеческого сознания (от мегамашины тоталитаризма к демократическому обществу) // Полис. – 1991. – №3. – С.54; 24. Розумович Н. Как родилась сталинская кадровая политика // Дружба народов. – 1989. – № 4. – С.208-209; 25. Оруэлл Джордж. 1984. Роман. Скотный двор. Сказка. / Пер. с англ. Д.Иванова, В.Недошивина. – Пермь, 1992. – С.182; 26. Танюк Л. “Я” і “Ми” в національному поступі // Віче. – 1993. – № 2. – С.108, 112; 27. Добренко Є. Тоталітарні засади соцреалізму // Слово і час. – 1992. – № 7. – С.10; 28. Полохало В. Інтелектуали та влада за часів комунізму та посткомунізму // Сучасність. – 1997. – № 9. – С.114.

К.М. Ніколаєць

ПІДГОТОВКА НАУКОВИХ ПРАЦІВНИКІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Для науки, як і для будь-якої галузі людської діяльності, одним із гарантів успішного розвитку є її кадри. Вивчення структури наукових працівників має особливо важливе значення, оскільки їх оптимальний якісний і кількісний склад є важливою умовою покращення ефективності здійснення науково-дослідної роботи. З особливою гостротою проблема наукових кадрів, їх підготовка, структура і мобільність постала з кінця 40-х - початку 50-х років ХХ століття. На це були свої причини. Під час Великої Вітчизняної війни значна кількість наукових працівників загинула на фронтах. Особливо це стосується спеціалістів, які не були пов'язані з військово-промисловим комплексом (ВПК). Адже саме кваліфікованих працівників ВПК вивозили у тиліві райони у першу чергу, оскільки їхні знання та досвід були вкрай необхідні для налагодження військового виробництва евакуйованих підприємств у східних областях СРСР. Розуміючи необхідність застосування своїх знань для перемоги над ворогом науковці, конструктори самовіддано працювали навіть у таборах, у складних умовах життя у в'язницях. Так народилося немало нових видів зброї, за допомогою якої країна перемогла фашистів.

Під час війни з фашистами загинула значна кількість студентів, що негативно вплинуло на забезпечення наукових установ кваліфікованими кадрами. Крім того, частина науковців, які з різних мотивів (ідейних, корисливих тощо) співпрацювали з окупантами, була втрачена внаслідок репресій радянського режиму після вигнання гітлерівців, а також тому, що деякі наукові співробітники, які співробітничали з нацистами, під час відступу вермахту виїхали у країни Західної Європи зі страху перед сталінською каральною машиною. Після розгрому німецько-фашистських загарбників нагальною потребою стала відбудова підприємств, зруйнованих під час війни. Для цієї відбудови потрібні були висококваліфіковані спеціалісти, адже науково-технічний прогрес (НТП) перетворив науку на виробничу силу. Відставання від НТП становило пряму загрозу існуванню Радянської держави. Адже початок “холодної війни” призвів до нових витків гонки озброєнь. Це спричинило прискорений розвиток точних наук, досягнення яких можна було поставити на службу ВПК. В той же час гуманітарним наукам приділялося значно менше уваги.

Важливе значення при вирішенні проблем, що постали перед науковими установами наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр., мала проблема структури наукових кадрів. Значення цієї проблеми визначається тим, що раціональна структура наукових кадрів є важливою умовою підвищення ефективності науки. В той же час структура наукових кадрів – це одна із головних характеристик стану розвитку науки. Тенденції її змін, рівня і форми її розвитку в значній мірі обумовлюють єдність і безперервність циклу «наука-виробництво».

Згідно з даними Центрального Статистичного Управління Радянського Союзу до наукових працівників належали академіки і члени-кореспонденти усіх академій, особи, що мали вчені ступені (доктори, кандидати наук) та наукові звання (професора, доцента, старшого і молодшого наукового співробітника, асистента), спеціалісти з вищою освітою, що не мають вченого ступеня або звання, але безпосередньо ведуть науково-дослідну або науково-педагогічну роботу. При цьому необхідно брати до уваги той факт, що УРСР входила до складу Радянського Союзу, і тому питання забезпечення кадрами наукових установ потрібно розглядати в контексті розвитку наукового комплексу СРСР. Всі питання розвитку науки вирішувались у ЦК КПРС, тому проблеми забезпечення науковими кадрами галузі науки теж були під контролем комуністичної партії. Існування такого жорсткого контролю призводило до зменшення ролі наукових установ союзних республік у вирішенні кадрових питань. Про безправність республіканських Академій наук свідчить такий факт: кандидати в дійсні члени і члени-кореспонденти обов'язково мали бути визначені вищими партійними органами і лише після цього проводилось формальне обрання.¹

У системі організації радянської науки в 50-ті рр. особливе місце посідала Академія наук республіки. Однак вона не була достатньою мірою забезпечена висококваліфікованими кадрами. Після виборів у травні 1951 р. у діяльності Академії наук УРСР була тривала перерва.² На 1954 р. із 95 дійсних членів і 107 членів-кореспондентів, які були затверджені в 1951 р., нараховувалось, внаслідок вибуття з різних причин інших, 86 дійсних і 103 членів-кореспондентів. Отримували додаткову оплату за звання лише 61 дійсний член і 99 членів-кореспондентів Академії наук Української республіки, оскільки значна частина дійсних членів і членів-кореспондентів Академії наук УРСР була переведена до складу Академії наук СРСР.³

Найбільш критична ситуація склалася в суспільних науках, коли деякі напрямки суспільних наук на Україні і більшість наукових колективів взагалі не були представлені академіками і членами-кореспондентами. Так, на 1955 р. у відділі суспільних наук налічувалось 16 дійсних членів і 8 членів-кореспондентів, але працювало лише 6 дійсних членів Академії наук УРСР, з яких один, М.К.Гудзій, працював у Московському університеті. А з числа інших 10 дійсних членів частина не працювала за станом здоров'я, частина вийшли на пенсію, а решта працювала в інших закладах. З числа 8 членів-кореспондентів у закладах відділу суспільних наук Академії наук УРСР не працював жоден.⁴

Кількість представників історичної науки України в складі Академії наук також не відповідала як потребам її розвитку на даному етапі, так і місцю серед інших галузей суспільних наук. Вибори до складу Академії наук дійсних членів і членів-кореспондентів по спеціальності "Історія" не проводились з 1945 р., хоча після 1945 р. вибори до складу Академії наук УРСР відбулись двічі.⁵ Такого становища не було в жодній Академії інших союзних республік колишнього СРСР. Наприклад, в Академії наук Латвійської РСР працювали 3 академіки і 2 члени-кореспонденти історичних наук; у Академії наук Вірменської республіки - 2 академіки і 2 члени-кореспонденти.⁶

Негативно на розвиток науки в Україні вплинув і той факт, що провідних вчених переводили на постійну роботу з Академії наук УРСР до Академії наук СРСР. Наприклад, із 8 дійсних членів АН УРСР в галузі математики і механіки, 5 працювали за межами України. А щодо трьох інших, то В.М. Савін досліджував питання механіки, М.З.Штокало брав участь у роботі ООН і тривалий час перебував за межами СРСР. Тільки один член Академії наук Б.В.Гніденко працював в Україні.⁷ Також на постійну роботу до Москви були переведені член-кореспондент О.В.Погорелов, академік М.М.Боголюбов і ряд інших учених.⁸ Таке становище призводило до того, що наука України втрачала свої кращі наукові кадри. Ця політика сприяла послабленню наукового потенціалу УРСР.

Республіканські Академії наук були фактично безправними установами. Без затвердження Москви неможливо було надати вакансії на вибори у дійсні члени і члени-кореспонденти. На початку 1956 р. Президія Академії наук УРСР звернулась до ЦК КПУ з проханням дозволити провести чергові вибори у дійсні члени і члени-кореспонденти

Академії наук. Президія ЦК КПУ дала згоду відкрити 12 вакансій на вибори у дійсні члени і 31 вакансію на вибори членів-кореспондентів. Ці вибори було проведено у два етапи: в січні 1957 р. і в листопаді 1958 р.. Після виборів у січні 1957 року в складі Академії наук УРСР налічувалося 90 академіків і 113 членів-кореспондентів Академії наук УРСР, а працювало 54 академіки (60%) членів-кореспондентів - 63 (55,7 %).⁹

Академії наук існували у 50-х рр. у 13 республіках. Їх не було лише в РРФСР та Молдавській РСР. Академія наук СРСР була по суті Академією наук РРФСР. Саме вона керувала республіканськими Академіями наук. У компетенції Академії наук СРСР знаходилися питання, які торкалися усіх сторін наукового процесу. Крім союзної Академії наук, в СРСР існували ще чотири галузеві академії: Академія будівництва та архітектури СРСР (організована 1956 р.); Академія мистецтва СРСР (заснована в 1947 р.); Академія медичних наук СРСР (1944 р.); Всесоюзна ордена Леніна Академія сільськогосподарських наук ім. В.І.Леніна. Наукова робота Академії наук УРСР була повністю підпорядкована московському центру, який діяв під безпосереднім наглядом ЦК КПРС. Це обмежувало діяльність науковців, особливо у сфері гуманітарних наук: вони займалися лише проблемами, дослідження яких було дозволено офіційною владою. Тому багато проблем, наприклад, вітчизняної історії потрапили до розряду так званих “білих плям”, оскільки дослідження окремих “незручних” питань не заохочувалося ЦК КПРС.

Природно, що в структурі наукових кадрів головне місце належало докторам наук. Зростання чисельності вчених цієї категорії відіграє важливу роль у визначенні наукового потенціалу країни. З причин, що були названі вище, в перші післявоєнні роки Радянська країна переживала гостру нестачу в докторих наук. За неповними даними Міністерства вищої освіти СРСР, в докторантуру вузів і наукових закладів АН України було прикомандировано за період 1948-1956 рр. більше тисячі наукових працівників. Довоєнного рівня по інтенсивності підготовки докторів наук було досягнуто лише в 1962 р., тоді як по підготовці кандидатів наук цей рівень був досягнутий за п'ять років (1946-1950 рр.).¹⁰ Однак така форма підготовки докторів наук не виправдовувала покладених на неї надій і не привела до відчутного поповнення професорських кадрів для вищої школи. Значна частина докторантів з ряду причин (недостатній заробіток, відсутність або недостатність експериментальної бази) не писали докторських дисертацій не лише в установлений для них дворічний строк, але й протягом довгого часу після закінчення докторантури.¹¹ Так зване “залишкове” фінансування науки, коли на її потреби кошти виділялися в останню чергу, призводило до негативних наслідків. Можливо саме через нестачу висококваліфікованих кадрів Радянська країна у більшості випадків віддавала перевагу екстенсивному розвитку значної кількості галузей промисловості і, особливо, сільського господарства.

Намагаючись виправити таке становище, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 20 серпня 1956 року прийняли постанову «Про заходи щодо поліпшення підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів»¹², яка вносила зміни в систему підготовки вищої ланки науковців - докторів наук. Прийом у докторантуру з першого вересня 1956 р. був припинений. Вченим радам інститутів було запропоновано у двомісячний термін заслухати доповіді докторантів про стан їхніх робіт і представити у головне управління у відповідності з підпорядкуванням по галузях науки пропозиції щодо форм і термінів завершення роботи. В постанові підкреслювалось, що вчений ступінь повинен визначати рівень наукової кваліфікації особи. Докторська дисертація повинна являти собою роботу, задуману і виконану дисертантом цілком самостійно. Підвищення кваліфікації і підготовка докторських дисертацій повинні бути результатом активної участі їх авторів в науково-дослідній роботі наукових установ, вищих навчальних закладів, в промисловості, на сільськогосподарських підприємствах. Для осіб, які успішно поєднували виробничу чи педагогічну діяльність з науковою роботою, за рекомендацією науково-технічних рад Міністерства і відомств, вченим ряду вузів і науково-дослідних установ надавалися творчі відпустки до трьох місяців із збереженням заробітної плати за місцем роботи для завершення кандидатської дисертації і відпустки терміном на шість місяців для завершення докторської дисертації. Крім того,

підвищувались вимоги до якості виконаних наукових робіт. За встановленим порядком докторські дисертації приймалися до захисту лише після опублікування їх у пресі у вигляді монографії або окремих статей. Був переглянутий перелік вищих закладів, що мали право приймати дисертації до захисту. В Україні це право, відповідно до вищеназваної постанови, залишилось за 45 вузами. Така постанова свідчить про серйозне занепокоєння вищого керівництва країною станом справ у підготовці спеціалістів вищої кваліфікації. Але заходи, які були проведені владою, не дали бажаного результату. Як зазначалось у пресі 50-х років, «...підготовка кадрів вищої кваліфікації, зокрема докторів наук, проводиться явно недостатніми темпами. В інститутах академії по багато років працюють люди, які не дають користі науці...».¹³

У жовтні 1959 р. Міністерством вищої освіти була проведена перевірка роботи вищих навчальних закладів у місті Харкові, яка підтвердила незадовільний стан забезпечення науки висококваліфікованими кадрами. Так, у 24 вищих закладах міста працювало близько 4,0 тисяч викладачів, з них лише 161 (4 %), мали вищу ступінь і звання професора – доктора наук. А в окремих ВУЗАХ науковців вищої кваліфікації були лише одиниці. Наприклад, в авіаційному інституті міста Харкова працювало 215 викладачів, з них лише 4 були докторами наук; в інженерно-будівельному інституті з 198 працівників було лише 6 докторів наук; у політехнічному інституті з 637 викладачів лише 14 мали вищу ступінь і звання доктора наук.¹⁴ Подібна ситуація склалась і у вищих навчальних закладах м.Львова: з 433 науково-педагогічних працівників державного університету тільки 244 чоловіки (або 56 %) мали науковий ступінь і звання.¹⁵

Вкрай незадовільне забезпечення ВУЗів України працівниками вищої кваліфікації пояснюється кількома причинами. В умовах екстенсивного розвитку промисловості і сільського господарства, відсутності ринкової економіки, наявності досить великої кількості покладів корисних копалин (що давало змогу отримувати валюту без інтенсифікації виробництва) керівництво вищих закладів не приділяло достатньої уваги підготовці цих кадрів, не використовувало наявних можливостей для надання допомоги тим науковцям, які працювали над докторськими дисертаціями. Тому й контроль за виконанням докторських дисертацій був недостатнім. Окрім того, написання докторських робіт завжди було під контролем партійних органів. Внаслідок цього поява думки (особливо це стосувалось суспільних наук), що не співпадала з офіційними настановами, в роботі науковця чи розходження з ідеями комуністичної партії суворо заборонялось. Такий підхід до оцінки значення наукових робіт призводив до різкого зменшення їх наукової та пізнавальної цінності. Роботи науковців того часу містили багато витягів із виступів вищих чиновників країни, настанов з'їздів чи пленумів ЦК КПРС. Адже, на думку окремих осіб, які намагалися здобути вчене звання, достатньо було включити в роботу основні положення офіційної пропаганди, щоб мати добрі шанси на отримання наукового звання. Тому наукова цінність такого роду робіт була невисокою. Були навіть випадки, коли вчені ради навчальних закладів надавала вчений ступінь за роботу, яка не мала ні теоретичного, ані практичного значення.¹⁶

Про незадовільний стан захисту дисертацій свідчать такі факти. В 1957 р. за планом мали подати до захисту і захистити докторські дисертації 48 наукових співробітників інститутів Академії наук Української республіки, в тому числі 20 чоловік науково-керівного складу. Але захистити свої роботи вдалося лише 8 особам і ще 7 подали до захисту власні праці.¹⁷ Враховуючи те, що з кожним роком розширювалися вже існуючі і виникали нові наукові заклади, то різниця між потребою в докторих наук і наявним станом підготовки все збільшувалася.

В умовах, коли ініціатива молодих вчених не заохочувалась, зростання кількості докторів наук, які вийшли з їх числа, було незначним. Якщо в 1950 р. із 22363 наукових працівників, які працювали в Україні, було 907 докторів наук (4,05 %), то у 1959 р. з 39902 наукових працівників було лише 1237 докторів наук (3,1 %).¹⁸ Отже, за вісім років відбулося зменшення числа докторів наук на 1% у порівнянні з загальною кількістю наукових працівників УРСР. Зміни, які відбувались в темпах підготовки докторів і кандидатів наук,

природно, відбилися і на темпах присвоєння науковим працівникам вчених звань. Темпів присвоєння в Радянському Союзі вчених звань доцентів і професорів довоєнного рівня було досягнуто лише протягом 15 років після війни.¹⁹

За період 1951-1955 рр. Вища Атестаційна комісія присвоїла вчене звання професора 202 і вчене звання доцента 1536 науковим працівникам УРСР.²⁰ Ситуація ускладнювалася тим, що науковці з республік СРСР були змушені для отримання відповідного документу (диплому), який засвідчував наукове звання доктора наук, виїжджати до Москви, що значно уповільнювало темпи присвоєння наукових звань і створювало значні труднощі на етапах захисту наукових робіт.

Нераціональне співвідношення склалося у деяких інститутах між науковими і науково-допоміжними кадрами, коли на двох-чотирьох наукових працівників припадало по одному допоміжному працівнику. В більшості інститутів штатна чисельність наукового персоналу на 1955 р. проти довоєнного рівня майже не збільшилась або залишалась на такому самому рівні. За період 1940-1955 рр. мало місце зростання у відсотковому співвідношенні наукових працівників на 144 %, тоді як науково-допоміжного персоналу аж на 212 %.²¹ Відносно невелика чисельність докторів не могла повністю задовольнити вимоги великої кількості науково-дослідних закладів і ВУЗІВ, де більшість посад керівників навчальних підрозділів, не кажучи вже про наукових співробітників і викладачів вузів, займали працівники нижчої наукової кваліфікації. Наприклад, у 1957 р. в наукових закладах Академії наук УРСР працювало 1711 осіб, із них 348 належали до науково-керівного персоналу, який був представлений 138 докторами наук (40 % від загальної кількості).²²

Одним із важливих факторів, що впливає на стан наукового потенціалу країни, є вікова структура наукових кадрів. Як відзначав дослідник Г.М.Добров, творча активність вчених плідна у 26-40 років.²³ Але при цьому потрібно враховувати, що творча активність залежить від специфіки наукової галузі. В 1958 р. у порівнянні з 1954 р. збільшилась питома вага докторів наук у віці старше 60 років на 3,7%. За період 1939-1959 рр. у СРСР відбулося відповідне постаріння наукових кадрів. Питома вага наукових робітників у віці до 40 років знизилась з 66,2 % до 55,4 %, а у віці 50 років і старші збільшилась з 13 % до 55,4%. Після прийняття постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 1956 р. «Про заходи щодо поліпшення підготовки і атестації наукових і педагогічних кадрів» було проведено аналіз стану наукових кадрів. При аналізі вікової структури висококваліфікованих кадрів зазначалось, що значна їх кількість за віком досягає 60 і більше років, а зростання докторських кадрів з числа молодих учених дуже незначне. Захист докторських дисертацій науковими співробітниками відбувався нерідко у 55-60-річному віці, що мало впливало на розв'язання питання з докторськими кадрами.²⁴ Як підкреслював на Всесоюзній конференції наукових працівників у 1961 р. академік М.В.Келдиш, серед затверджених за 10 років Вищою Атестаційною Комісією докторів наук із деяких головних спеціальностей, яких було близько 4 тисяч, половина була в віці за 50 років.²⁵

Отже, в досліджуваний період незважаючи на поступове збільшення кількості висококваліфікованих наукових працівників, проблема забезпечення науково-дослідних закладів і ВУЗІВ України докторами наук залишилась невирішеною, що можна пояснити відсутністю належних умов для підготовки спеціалістів такої кваліфікації. Загалом підготовка кваліфікованих кадрів для науки мала у досліджуваний період кілька особливостей. По-перше, перевага надавалась кількості підготовлених працівників, що не завжди позитивно впливало на якість цієї підготовки. Крім того, планова система підготовки наукових працівників не завжди виправдовували себе, адже кількість працівників, що мали бути підготовлені вищими навчальними закладами, визначалась не реальними потребами виробництва, а планами, які нерідко розроблялися особами, що не бажали рахуватися з реальними потребами, а переслідували свої вузькокорисливі цілі. Мова йде, насамперед, про свідоме завищення планів підготовки молодих спеціалістів керівними працівниками відповідних міністерств. Але існуюча система підготовки наукових кадрів в той же час забезпечувала можливість навчатися особам, які не мали відносно великих статків, як це

було у західних країнах, де за навчання потрібно було платити. Це давало змогу відшукати більше талановитих молодих спеціалістів. Однак нерідко траплялося, що командно-адміністративна система сковувала їхню ініціативу. У цьому зв'язку подальшого дослідження потребує проблема впливу командно-адміністративної системи на характер дослідження науковців, проблема створення наукових праць "на замовлення".

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соловей Д. Українська наука в колоніальних путях.-Нью-Йорк, 1963.-С. 10; 2. Історія Академії наук України 1918-1993 / Під ред. П.Є.Патона. - К., 1993.-С. 140; 3. Архів Президії Національної Академії наук України (далі - АПНАУ).- Ф. Р-251.- Оп. 4.- Спр. 117.- Арк. 21; 4. АПНАУ.- Ф. Р-251.- Оп. 4.- Спр. 117.- Арк. 113; 5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ).- Ф. 1.- Оп. 71.- Спр. 185.- Арк. 85; 6. ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 71.- Спр. 185.- Арк. 85; 7. АПНАУ.- Ф. Р-251.- Оп. 4.- Спр. 117.- Арк. 130; 8. Історія Академії наук України. 1918-1993.-К., 1993.-С. 143; 9. ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 71.- Спр. 205.- Арк. 133; 10. Клименюк В.Н. Управление развитием и использование научного потенциала. - К., 1974. - С. 37; 11. Історія Академії наук України. - К., 1993. - С. 143; 12. Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции.-М., 1957.-С. 287. 13. Радянська Україна. - 1957. - 3 грудня; 14. ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 71.- Спр. 223.- Арк. 43-44; 15. Там само.- Арк. 124; 16. Топчиев А.В. Научные кадры в СССР. Сборник документов и справочных материалов. - М., 1959. - С. 10; 17. ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 71.- Спр. 205.- Арк. 141; 18. Народне господарство Української РСР в 1959р.: Статистичний щорічник.- К., 1960. - С. 625; 19. Клименюк В. Н. Управление развитием и использования научного потенциала. - С. 41; 20. Галкин К.Т. Из истории аттестации научно-педагогических кадров. // Вестник высшей школы.-1957.-№ 9.-С. 47; 21. АПНАУ.- Ф. Р-251.- Оп. 1.- Спр. 331.- Арк. 280; 22. Там само; 23. Г.М. Добров, В.Н. "Наука о науке".-К., 1966.-С. 106; 24. ЦДАГОУ.- Ф. 1.- Оп. 71.- Спр. 205.- Арк. 140; 25. Известия. - 1961. - 13 июня.

О.Л. Михальчук

СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ВОЛИНІ В 1960-70-Х РР.

Актуальність теми даної статті диктується необхідністю переоцінки, уточнення, критичного підходу до досліджень з питань соціально-культурного розвитку села у 1960–70-ті рр. Зважаючи на багатогранність даної проблеми, увага у даному дослідженні сконцентрована на двох основних напрямках – розвитку народної освіти на селі і діяльності сільських закладів культури. Важливо практично використовувати накопичений у попередні роки досвід у вирішенні проблем забезпечення кадрами сільських загальноосвітніх шкіл, клубів, бібліотек тощо. Однак кризовий стан сучасної сільської освіти, проявом якого стало помітне скорочення витрат на її потреби, погіршення її навчально-матеріальної бази, падіння престижу знань вимагають критичного переосмислення попереднього досвіду.

Історіографія проблеми охоплює низку досліджень, присвячених питанням аналізу конкретно-історичних аспектів в соціально-культурному розвитку села. Безпосереднє відношення до цієї проблеми мають і дослідження з історії загальноосвітньої школи. Однією із перших в українській історіографії радянського періоду всебічно дослідила розвиток загальноосвітньої школи О.Я.Завадська¹. Вагомий внесок в розробку розвитку питання загальноосвітньої школи своїми дослідженнями зробив М.М.Моторнюк². Аналіз опублікованих робіт дає підстави стверджувати про велику кількість досліджень з окремих питань: навчально-матеріальної бази шкіл, забезпечення їх кадрами спеціалістів, введення загальної середньої освіти. Разом з тим, недостатньо висвітленими є причини слабкої навчально-матеріальної бази багатьох сільських шкіл, незабезпеченість їх кадрами високої кваліфікації, формальне ставлення вчителів до справи тощо.

Не залишалась поза увагою і проблема діяльності сільських клубів, що розглядалися як науковцями, так і працівниками закладів культури. Це були праці, в яких головна увага приділялась "комуністичному вихованню" трудівників села, кількості прочитаних лекцій, заходів з атеїстичної пропаганди. В той же час проблеми, причиною яких була недостатня матеріальна база, нестача культосвітніх працівників, не висвітлювались³.

Слід зауважити, що дослідники радянського періоду узагальнювали виключно позитивний досвід роботи, негативні тенденції і явища розглядались як випадкові, нетипові. Отож залишались без аналізу труднощі, прорахунки, суперечності в соціально-культурній сфері села. У висвітленні даного періоду дослідники традиційно дотримувались духу партійних документів того часу⁴.

В період демократизації українського суспільства з'явилися праці, в яких проблеми соціально-культурного села розглядались із об'єктивних позицій. Варто назвати дослідження П.П.Панченко, Л.А.Шевченка, М.І.Бушина та ін⁵. Проте аналіз цієї літератури показує, що далеко не всі аспекти даної проблеми досконало розроблені. Особливо це стосується історичних аспектів соціально-культурного розвитку села в 60–70-ті рр. ХХ ст.

Основна мета даного дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу архівних документів та історичної літератури показати проблеми соціально-культурного розвитку волинського села в 60–70-ті рр. ХХ ст., зокрема розглянути проблеми підготовки, розстановки і перепідготовки вчительських кадрів, висвітлити професійно-технічну підготовку сільських трудівників, показати розвиток мережі та форми роботи об'єктів культури.

Загальновідомо, що розвиток України залежить від росту її інтелектуального потенціалу. В умовах державної незалежності України, в процесі її національного і культурного відродження важливу роль відіграє об'єктивне висвітлення ролі і місця сільської інтелігенції в соціально-культурному розвитку села. Настійною потребою є узагальнення тенденцій і особливостей формування духовного світу людини, складовою частиною якого є розгляд прийомів і методів роботи з людьми сільських закладів культури. Важливо практично використати накопичений в попередні роки досвід у вирішенні проблем забезпечення кадрами сільських загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, клубів, бібліотек, музеїв.

2 липня 1973 р. Центральний Комітет КПРС і Рада Міністрів СРСР за ініціативою Л.І.Брежнєва прийняли спеціальну постанову „Про заходи подальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи”, якою зобов'язано республіканські та місцеві партійні й радянські органи здійснити у найближчі роки конкретні заходи щодо дальшого розвитку шкільної освіти на селі, зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл, забезпечення їх кваліфікованими педагогічними кадрами. Особливо гостро в сільських школах відчувався брак спеціалістів з іноземної мови, історії, хімії, музики, фізичного виховання. Це пояснювалось рядом факторів. Головними з них були: неявка вчителів у сільські школи за призначенням, незважаючи на напівкріпосницький характер розподілу молодих спеціалістів; надвисокий рівень їх навчального завантаження на селі; незабезпеченість необхідними побутовими умовами. Все це призводило до неймовірної плінності кадрів на селі у 60–70-ті рр.

Отже, питання підвищення рівня навчання і виховання сільської молоді було досить актуальним. На його вирішення державним бюджетом передбачалось виділення відповідних коштів. Наприклад, бюджетом народної освіти на 1973 р. лише у Луцькому райвно на зарплату сільським вчителям було виділено 1046220, на школи села – 30100, разом по району – 2336417 (44,8% і 1,29% від загальної суми)⁶.

У селах Волині за період з 1974 по 1976 рр. побудовано 30 шкіл на 10632 місця, 12 пришкільних інтернатів на 660 місць, 618 квартир для вчителів, 30 спортивних залів, 110 їдалень, 72 майстерні, побудовано і пристосовано 58 дошкільних установ на 2040 місць, обладнано 958 навчальних кабінетів, добудовано 207 класних кімнат⁷. Однак проблема шкільних приміщень залишалась гострою. Це було зумовлено рядом обставин: на селі існувала велика кількість шкіл у непридатному, аварійному стані; більше половини шкіл працювали у пристосованих приміщеннях; будівництво нових сільських шкіл велось незадовільно.

Виходячи із рішень, поставлених перед школою XIV з'їздом КПРС, Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про школу, основ законодавства СРСР і союзних республік про

народну освіту з метою удосконалення методичного рівня вчителів, поширення передового досвіду, почали створювати так звані опорні школи. Така школа, зокрема, у 1975-1976 рр. працювала при Олицькій школі Ківерцівського району⁸. Загалом вони проводили знайомісну освітню і культурно-масову роботу, однак найчастіше все зводилося до обговорення відкритих уроків, новин з літератури, доповідей, аналізу екзаменаційної документації тощо.

Партійні і радянські органи, установи народної освіти вживали певні заходи для подальшого підвищення політичного, наукового і методичного рівня вчителів. Кращі з яких поповнювали партійні лави. Усі вчителі були охоплені різними формами політосвіти.

Характерною ознакою навчально-виховного процесу у 60-70-ті рр. на селі було те, що його головний зміст був направлений на комуністичне виховання – підготовку будівників “нового” суспільства. В першу чергу, втілювався курс Комуністичної партії на створення загальної середньої освіти для молоді. Створювалась система освіти, котра перетворювала навчання на трудову повинність, породжувала велику кількість учнів з середньою освітою лише формально, незацікавлених у навчанні, з обмеженими знаннями. В усіх школах запроваджувалися єдиний перелік навчальних предметів, обов’язкова середня освіта незалежно від нахилів та інтересів учнів. Другорядною стала якість знань учнів, висвітлена формальними кількісними показниками, випуском із шкіл кожного учня з атестатом зрілості.

Однією із суттєвих рис діяльності сільських шкіл у цей період була русифікація. У 70-ті рр. було прийнято ряд постанов про поліпшення викладання російської мови, натомість у республіках не діяв жодний закон про поліпшення викладання рідної мови. Розширювалась підготовка вчителів російської мови, піднімався їх престиж.

Процес навчання та підготовки педагогічних кадрів повністю ґрунтувався на плановій основі. Планового характеру набула й самоосвіта. Щороку значна частина вчителів залучалася до різних форм курсової перепідготовки при ВУЗАХ, інститутах удосконалення учителів і методкабінетах. У зв’язку з переходом на нові навчальні плани і програми в 1976-1977 рр. у Волинській області перепідготовлено 2923 працівників освіти⁹.

Своєрідною формою підвищення рівня кваліфікації сільських вчителів були естафети, головне завдання яких полягало в організації самоосвіти вчителів. Положення про естафету під назвою „Організація самоосвіти вчителів” встановлювало графік проведення внутрішкільних педагогічних читань, конференцій з поданням ілюстрованих матеріалів зі шкіл району. Ківерцівський районний методкабінет з метою вивчення, узагальнення і поширення кращого досвіду шкіл в цій ділянці роботи у 70-х роках випускав журнал-естафету. Тут вміщувались зразки кращих планів з самоосвіти, звіти про виставки, диспути, конференції та їх результати, пропагувався досвід кращих вчителів та колективів сільських шкіл та ін.¹⁰

Як наслідок, - з року в рік в селах Волині збільшувалась кількість вчителів з середньою спеціальною і вищою освітою, які поповнювали лави сільської інтелігенції краю. Зокрема, в 1973 р. в школах Камінь-Каширського району працювало 986 педагогів, з них – 438 мали вищу освіту, 301 – середню спеціальну¹¹. В цей період вчителі становили найбільшу групу сільської інтелігенції. Чимало вчителів поєднували педагогічну діяльність з громадською роботою. У 1974 р. в селах Камінь-Каширського району 136 вчителів працювали пропагандистами системи партійної і комсомольської політосвіти, куди входили теоретичні семінари, що діяли при всіх середніх і восьмирічних школах, 508 вчителів були лекторами, 124 – політінформаторами, 478 – агітаторами¹².

Значну групу сільської інтелігенції складали працівники сільських і селищних Рад. Партійні, радянські органи проводили відповідну роботу щодо зміцнення кадрів виконкомів Рад, піднесення їх відповідальності за доручену справу. Під час виборів 1971 р. на низову радянську роботу висунуто чимало працівників, які мали достатню політичну і освітню підготовку та володіли організаторськими здібностями. Та все ж кадрів із вищою освітою на керівних посадах в сільських і селищних Радах області було дуже мало: лише 27 із 333 голів виконкомів мали вищу освіту, а 306 – середню; серед секретарів виконкомів – відповідно 4 і

329 осіб. 56 осіб з числа цих працівників заочно навчалися у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах¹³.

Партійні організації вживали заходів щодо поліпшення якісного складу депутатів сільських і селищних рад. Для обрання депутатами рекомендувались найбільш гідні представники робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, які добре зарекомендували себе на виробництві і в громадсько-політичному житті. В 1971 р. в складі 12767 депутатів сільських і селищних Рад було 2052 робітників, 7116 колгоспників, 5634 жінок, 5949 членів і кандидатів у члени КПРС, 2070 комсомольців. 9021 депутат мали вищу і середню освіту, 4723 були нагороджені урядовими нагородами, 14 з них удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці¹⁴.

З метою поліпшення якісного складу сільської інтелігенції впроваджувалася система перепідготовки та навчання працівників Рад та сільських активістів. За 1968-1970 рр. було перепідготовлено на постійно діючих курсах при обкомі КП України 311 голів сільських і селищних Рад. При райміськвиконкомках, виконкомках сільських і селищних Рад працювало 358 шкіл радянського активу, в яких підвищували свій політичний рівень і ділову кваліфікацію більше 22 тис. депутатів і активістів. З доповідями і лекціями в цих школах виступали відповідальні партійні, радянські, господарські працівники, керівники районних установ і організацій¹⁵.

Значного розповсюдження серед сільської інтелігенції області в другій половині 60-х рр. набуло заочне навчання. З кожним роком збільшувалась кількість керівних кадрів і спеціалістів колгоспів і радгоспів, які здобували середню і вищу освіту без відриву від виробництва. Якщо у 1963 р. в сільськогосподарських ВУЗАХ і технікумах заочно навчалось 780 осіб, то в 1966 р. – 1212. В області було чимало голів колгоспів, бригадирів, агрономів, зоотехніків та інших працівників сільського господарства, які здобули відповідну освіту заочно і успішно справлялись зі своїми обов'язками. Серед них – голови колгоспів “Комуніст” та ім. “Енгельса” Ківерцівського району Козанов І.С. і Куш В.К., “Світанок” “Радянська Україна” Любомльського району Швень В.Н. і Зданівський І.Б., ім. Вагута Ковельського району Поремчук В.І., ім. Свердлова, “Перше Травня” і “Зоря комунізму” Рожищенського району Шинкаренко І.Ю., Вицюк Ф.Г. і Кицюк В.А., агроном колгоспу “Слава” Ківерцівського району Онищук М.А. та багато інших. Проте в організації заочного навчання серед керівних кадрів і спеціалістів колгоспів та радгоспів області були серйозні недоліки. Багато з них не прагнули підвищувати свої знання. У Маневицькому районі, наприклад, із дев'ятнадцяти голів колгоспів шість мали незакінчену середню освіту, аж жоден з них ніде не навчався, в Ратнівському районі з шести голів колгоспу з восьмирічною освітою до навчання залучено лише три, у Любешівському – з п'яти одного¹⁶.

З метою підвищення рівня знань і кваліфікації керівного складу колгоспів і радгоспів при сільськогосподарських технікумах області було відкрито чотири заочних відділення. При Горохівському сільськогосподарському технікумі, навчаючись заочно, одержувати кваліфікацію молодшого агронома і бухгалтера сільськогосподарського обліку. При Рожищенському зооветеринарному – ветеринарного фельдшера, при Володимир-Волинському технікумі механізації сільського господарства – техніка-механіка і техніка-механіка з механізації і електрифікації тваринницьких ферм, при Берестечківському зоотехнікумі – молодшого зоотехніка. Для підготовки спеціалістів вищої кваліфікації з числа працівників сільського господарства, які мають середню освіту, в області і районі організовано набір на заочні відділення у ВУЗИ, зокрема у Львівський, Житомирський, Білоцерківський та Уманський сільськогосподарські інститути, Львівський зооветеринарний інститут, Українську сільськогосподарську академію та інші навчальні заклади.

Щоб уникнути самовпливу в комплектуванні заочних відділень сільськогосподарських навчальних закладів, у 1966-1967 навчальному році виробничі управління сільського господарства разом з первинними партійними та комсомольськими організаціями, правліннями колгоспів і директорами радгоспів проаналізували перспективи підготовки кадрів для кожного господарства. В результаті на навчання без відриву від

виробництва залучили багато голів колгоспів та їх заступників, бригадирів, завідуючих фермами, агрономів, зоотехніків, бухгалтерів, механізаторів та інших працівників, які добре себе зарекомендували на виробництві, здобули певний досвід практичної роботи, але не мали відповідної освіти. Питання підвищення освітнього рівня сільської інтелігенції перебувало під постійним контролем голів колгоспів, директорів радгоспів, партійних та комсомольських організацій, які часто виносили ці питання на обговорення партійних, комсомольських і загальних зборів колгоспників та робітників радгоспів.

Поряд з підвищенням освітнього рівня сільської інтелігенції вживались заходи щодо розгортання культурно-масової роботи на селі. Основні завдання в цій сфері були визначені Постановою Верховної Ради Української РСР „Про стан і заходи по дальшому поліпшенню культосвітньої роботи серед трудящих Української РСР” (1960 р.). Економічні досягнення колгоспів дозволили різко збільшити кошти на утримання Будинків культури, клубів і бібліотек. З року в рік зростали й державні асигнування культурних закладів. Повністю оновлено клубний інвентар, придбано радіоли, телевізори, спортивне та інше устаткування. Лише протягом 1966-1971 рр. збудовано клубів і Будинків культури на 201 тис. місць¹⁷.

Діяльність сільських клубів здійснювалась в основному в двох напрямках – проведення масових заходів, розрахованих на всіх жителів села (лекції, концерти, тематичні вечори), та заходи, спрямовані на задоволення інтересів окремих груп населення (гуртки). Про форми політико-масової і культурно-виховної роботи на селі яскраво свідчить діяльність клубу с. Мирне Горохівського району. У 1970 р., наприклад, тут було прочитано понад 70 лекцій і доповідей, на яких було 3,8 тис. присутніх. Поставлено 16 спектаклів і концертів, на яких було 2,4 тис. глядачів, відбулося 22 тематичних вечори, диспути і усні журнали, якими охоплено 2,9 тис. осіб¹⁸. Проте, будинки культури фактично були перетворені в ідеологічні заклади. Пряме підпорядкування державному управлінню перетворювало їх із самодіяльних об'єднань на заклади тоталітарного типу.

Таким чином, хоча існуюча система підготовки та перепідготовки вчителів і була розрахована на випуск необхідної кількості педагогів, проблеми закріплення вчителів на селі розв'язані не були. Переважав низький рівень економічного і соціального забезпечення учительської праці. Слід відзначити й те, що у 60–70-х рр. ХХ ст. держава повністю контролювала і керувала змістом освіти в Україні; примусово була нав'язана політика русифікації національних шкіл. Поряд з цим відчувалась гостра проблема кадрів культури на селі, нестача спеціалістів вищої кваліфікації, значна їх плінність через незадовільні умови роботи і погане соціально-побутове забезпечення. Розвиток матеріально-технічної бази сільських закладів культури не відповідав зростаючим потребам соціально-економічного розвитку села.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1959-1968). – К., 1968; Завадська О.Я. Ідеї класиків марксизму-ленінізму про політехнічне навчання та їх здійснення у радянській школі. – К., 1961; 2. Моторнюк Н.М. Ленинская забота партии о школе. – К., 1978; Моторнюк Н.М. Советская школа и формирование нового человека. – К., 1978; Моторнюк М.М. Соціальна роль загальноосвітньої школи. – К., 1976; 3. Добровтор В. Культурно-освітня робота на селі. – К., 1967; Вопросы истории и теории развития клубов в СССР. Сборник трудов. – Вып.26. – М., 1975; Очерки о клубной работе. – М., 1967; Роль клубу в задоволенні зростаючих культурних запитів трудящих села. – К., 1968; Галимова М.П. Сельские культпросветучреждения в формировании духовных потребностей молодежи села. – Минск, 1989; 4. Розквіт народної освіти в західних областях України. – К., 1979, Соціальні перетворення у радянському селі. – К., 1976; 5. Панченко П.П. Крах теорії практики трудового суперництва в тоталітарній державі //Україна. Короткі нариси з історії. – К., 1992. – С.4-28; Шевченко Л.А. Деякі проблеми культурного розвитку села //Сучасне українське село: проблеми, пошуки (1985-1990). Збірник науково-популярних статей. – К., 1991. – С.167-186; Бушин Н.И. Социально-культурное развитие села на современном этапе. – К., 1987; 6. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-925. – Оп. 2. – Спр. 374. – Арк. 1; 7. Звіт Волинського Облвню за 1976-1977 навчальний рік //Розквіт народної освіти в західних областях України. – К., 1979. – С. 107; 8. ДАВО. – Ф. Р-3097. – Оп. 1. – Спр. 257. – Арк. 4; 9. Розквіт народної освіти в західних областях України. – С. 111; 10. ДАВО. – Р-3097. – Оп. 1. – Спр. 275. – Арк. 2; 11. Радянське Полісся. – 1973. – 6 жовтня. – С. 2; 12. Радянське Полісся. – 1974. – 27 серпня. – С. 1-2; 13. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 8. – Спр. 23. – Арк. 150; 14. ДАВО. – Ф. П-1. –

Оп. 8. – Спр. 23. – Арк. 152; 15. ДАВО. – Ф. П-1. – Оп. 8. – Спр. 23. – Арк. 154; 16. Радянська Волинь. – 1966. – 3 липня. – С.2; 17. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. – К., 1973. – С. 310; 18. Соціальне перетворення у радянському селі. – К., 1976. – С. 179-180.

О.В.Зінько, Ю.А.Зінько

УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНИК ХХ СТ. Ф.З. КОНОВАЛЮК

Серед національних художників України ХХ ст. є постаті, які при житті не отримали належного визнання. До розуміння їхньої творчості суспільство наблизилось вже після отримання Україною незалежності. До них належить автор численних краєвидів, портретів, книжкових ілюстрацій до української класики великого Кобзаря Т.Г.Шевченка, В.Стефаника, І.Котляревського, М.Черемшини, О.Кобилянської Федір Зотикович Коновалюк. Його пейзажі, тематичні твори, ілюстрації пройняті великою любов'ю до рідного Поділля, до України були не кон'юктурними в добу соціалістичного реалізму, який панував у мистецтві в ХХ ст. Тому художник не був визнаний за життя.

Творчість Ф.З.Коновалюка не знайшла належного висвітлення в українській літературі. Більшість публікацій про Ф.Коновалюка має суто інформативний характер, в яких згадується про участь художника у виставках картин.¹ Частина публікацій стосується лише його картин. В основному це каталоги виставок та карти, в яких автори вступних статей розповідали біографію художника та намагалися зробити аналіз його творчості.² Так кандидат мистецтвознавства І.Блюміна акцентує увагу на тому, що Коновалюк продовжив традиції українського реалістичного живопису кінця ХІХ - початку ХХ ст. Його твори перегукуються з полотнами таких видатних українських живописців як Сергій Васильківський, Сергій Світославський, Петро Шевченко та ін.

Такої ж думки дотримується мистецтвознавець В. Підгора, який додає до списку Івана Похитонova. За тонкістю і делікатністю письма, за поетичністю сприйняття світу, за глибоким проникненням в саму "душу" українського пейзажу, за майстерністю живопису, на його думку, Коновалюка можна ставити в один ряд з видатними українськими художниками ХІХ ст., доби національно-культурного відродження України, особливо з Похитоновим, з яким художник познайомився під час своєї першої виставки в 1911 р. Автор нагадує, що сам Ф.Коновалюк стверджував про вплив на його творчість в галузі композиції і почасти, можливо, й техніки, І.Іжакевича, який був вчителем художника до Київської художньої школи. Проте Ф.Коновалюк виробив власний, неповторний, дивовижно тонкий стиль та відстоював традиції реалістично-демократичного мистецтва. Тональний живопис митця позначений справжньою гармонією колориту, м'якістю письма, класичним умінням komponувати. Він розвинув і збагатив живописні здобутки свого вчителя багатством колірної палітри, ретельністю розробки найтонших традицій світло-тіньового тону. Протягом усього життя художник добивався максимальної лаконічності і простоти вислову.⁴

Після відкриття меморіального музею Ф.З.Коновалюка у Вінницькому державному (нині національному) технічному інституті в грудні 1991 р. феномен української душі художника почали досліджувати викладачі кафедри культури цього навчального закладу.

Завідуюча кафедрою професор Буяльська Т.Б. акцентувала увагу на художніх полотнах Ф.Коновалюка, через які сяє велика любов до України, до її народу, до природи, до людей, до Києва, де він жив багато років, невичерпана та життєдайна любов до самого життя. Його талант, долаючи межу між "буттям" та "небуттям", вводить великого майстра у простір безсмертя. Він міг би стати професором, навіть академіком, але ніяких нагород він не мав, тому що його мистецтво було "занадто національним", занадто відвертим щодо його світоглядних переконань і ніяк не відповідало ідеологічним вимогам радянських часів.

Автор зазначала, що досі Ф.Коновалюк залишається незнаним, незбагненим. Значна частина його робіт не має притулку, багато робіт сховано у фондах різних музеїв і

не експонуються. Його спадщина не вивчена, творчість не досліджена. Ми ще тільки наближаємось до розуміння його художнього і душевного таланту.⁵

Герасимова І.Г., розглядаючи світ пейзажного живопису Ф. Коновалюка, висловила думку про те, що історія образотворчого мистецтва України багата на імена талановитих художників, які покорили своїх глядачів й залишили добру пам'ять про себе нащадкам. Але небагато з відомих імен стали своєрідними символами України, яким є наш земляк Федір Зотикович Коновалюк. Його мистецтву скорився весь розмаїтий світ природи, щедрий світ хвилювань і вражень. Пензель майстра вміє відбити не лише кольори, але й вічні ідеї, глибокий роздум, примхливий перебіг настрою, марення й мрій, зцілення в зустрічах із природою. Це своєрідний "вічний двигун" його творчого існування.

Кожного разу, потрапляючи в світ живої природи, яку увічнив Ф. Коновалюк, нас зупиняють юні дерева, духмяні пахощі літніх розкішних отав, яскраві й сумні осінні краєвиди і, звичайно ж, білі, рипучі сніги зимових доріг і стежинок. Варто лиш озирнутися - й ми вже на березі лісового озера, в тихі води якого задивилось високе і чисте небо. Зачекайте хвилинку, й вам причується шепіт листя, прохолодний подих води, і душа стрепенеться на мить, щоб завмерти в щасливому щемі.

Ті ж, хто не прагне спокою й тиші, можуть вирушити з художником у мандрівку по річці. Це, звичайно ж, Дніпро. З одного пагорба вам помахав крилами невмирущий вітряк, якого вже нема на світі, з іншого берега посміхнуться соняхи й мальви чи покличе перепочити копичка свіжого сіна, а над нею - Чернеча гора. До мистецтва Ф.З.Коновалюка необхідно приходити на хвилинку і назавжди.⁶

Народний світогляд, традиційність, високий професіоналізм творчості Ф.З.Коновалюка розглядала Грозна Н.З., яка звернула увагу на ліризм, поетичність, гуманізм картин художника. Така висота духовності, в якій відбите дивне поєднання духу із Всесвітом. Така щирість вислову у мистецтві живопису Ф.Коновалюка, яка поєднується з чистотою, ясністю, прозорістю барв, а все це можливо, на думку автора, коли твір виникає на одному диханні. Адже як відомо, Коновалюк виконував свої роботи за один сеанс, вважав, що в інший день вже буде інше освітлення, інший настрій. Вражає факт неповторності манери письма, образна система, яка залишається співзвучною з нашим часом. Вражає глибоке усвідомлення та розуміння того завдання, яке стояло перед майстром. Сам художник любив казати: "Я пишу з дитинства історію, історію природи і культури України, її колиски Києва і навколишнього середовища. Треба відбити точно усю велич, красу, неповторну красу нашої України, ну от і намагаюсь залишити казкові місячні ночі української хатки, вітряки і безмежні лани, Дніпрові кручі в первозданному вигляді. Неважливо, який метраж картини. Важливо передати настрої і епоху."

Вже нема тих хат під стріхою, рідко де їх найдеш, але ж треба, щоб нащадки знали, яким було село, як затишно і любо в кожному куточку України, в моєму серці. Хай же хоч цю маленьку краплину моєї праці, може, донесу до майбутніх людей аби знати, що моя Батьківщина завжди була і є найкращою в світі. Ну а що до того, що я, так би мовити, не модний, то я, одверто кажучи, про моду не думав, до слави не прагнув. Мета - справжнє мистецтво і гімн природі моєї Батьківщини, гімн народу, тому й портрети з народу, а не з верхівок".⁷

На необхідність дослідження феномену української душі Ф.З. Коновалюка акцентувала увагу і автор цієї статті.⁸ Прикро, що в жодному підручнику з історії України та української культури немає згадок про людину, яка своє 94-річне життя (80 років творчої праці) присвятила увічненню краси рідної неньки- України (близько 4000 творів). Лише Катерині Т.Г.Шевченка присвятив 200 малюнків, ескізів, картин. В страшні 30-ті роки навіть написав "Автопортрет в образі Катерини". Правда, в енциклопедії з мистецтва прізвище Ф.З. Коновалюка згадується, але з приводу спільної картини з народним художником УРСР І. Іжакевичем, зірка якого сяяла за життя митця. Через некон'юктурність робіт Ф. З. Коновалюк став членом спілки художників України за 2

роки до пенсії, яку заробив 26-річною викладацькою працею, а перша персональна виставка художника відбулася в 65-річному віці.

Енергетику антивідчуження, визнання та пізнання феномену Коновалюка, його музу увічнення та музу рятівничу розглядав у своїх роботах Стрельбицький МЛП.⁹ Дослідник звертає увагу на те, що професійні мистецтвознавці, аналізуючи мистецьку самобутність Ф. Коновалюка, вдаються до висловів: "витончена гармонізація кольорів", "точна ритмічна градація форм", "тонка і вибаглива деталізація", "великий майстер подробиці, яка надає творові особливої теплоти", "м'якість відтінків", "тонкі світлотіньові переходи", "точність кольорових акцентів, що оживляють загальну гаму барв", "максимальна лаконічність і простота вислову", "ліричний живопис", "епічне звучання пейзажів, у яких художник вдається до зображення відкритого простору і неба".

Покликаний правовірними соцреалістами відповісти за неухвалу до індустріальних звершень та поетизацію всього "віджилого", "застарілого", "незначного", Коновалюк пояснював це тим, що він гордий тим, що доля дала можливість відображати те, чого скоро не буде. Це як муза увічнення.

М. П. Стрельбицький нагадує спогади дружини художника Т. І. Мороз-Коновалюк, що в часи невизнання В. Сосюра гостро відчув у Коновалюкові брата по тій гіркій та невдячній любові до України, батьком увічнення українських старих сіл, справжнього старого Києва. Це відбувалося саме тоді, коли завбачливі-непередбачливі редактори переписали рядок поезій Сосюри "любить Україну - в кривеньких тинах..." на "любить... в електричних вогнях". А у Коновалюка "шевченківські" хатки й садочки, вітряки, пагорби й узлісся немовби вихоплені з-перед нещадного бульдозерного ножа. У нього красвид, як стан природи, діалог неба й землі, спокійна причетність до вічності.¹⁰

М. П. Стрельбицький, запитуючи, чи мав рацію сонячнокларнетний Тичина, коли стверджував, що "людство промовляє трьома розтрубами фанфар"(ім'я ж ім Шевченко, Уїтмен, Верхарн), відзначає дивовижну внутрішню спорідненість трьох подільських феноменів українського камерного поліфонізму ХХ ст. - музиканта, поета, маляра (Леонтовича, Свідзинського, Коновалюка). Це три Художники Мовчазного Крику, три енгармонійних гармонії, три відлуння сковородинівської сопілки, три мимовільних, нескінченних парафрази Шевченкового "Великого Ляху", духовний тріумфірат митців, що зустрілися у вічності.¹¹

Захоплення мистецтвом Ф. З. Коновалюка вилилось у М. П. Стрельбицького в художню трансформацію одного мистецького виду в інший, в перевіршовуваного Коновалюка. Цикли ліричних поезій до картин Ф. З. Коновалюка зібрані в збірці поезій М. П. Стрельбицького "Під небом Коновалюка".

Народився Федір Зотикович Коновалюк 22 березня 1890 р. в селі Калівці Подільської губернії (тепер село Ягідне Муровано-Куриловецького району Вінницької області) в родині селянина-наймита. В десятирічному віці художник втратив батька.

Відмінно закінчивши сільську школу, тринадцятилітній хлопець їде до дядька в Київ. Через здібності до малярства стає учнем лаврської іконописної майстерні. Його вчителями були І. Іжакевич та В. Сонін. Як здібний учень бере участь в розписах Всіхсвятської церкви Києво-Печерської лаври, прикрашає стіни Борисоглібського храму на Подолі, а також Покровського на Куренівці, в Києві, та Спасопреображенського в Катеринославі (тепер - Дніпропетровськ).

До Київського художнього училища поступає одразу у 4-й клас. Перший раз у своєму житті в 1911 р. бере участь в художній виставці в Київському університеті з картиною "Вид на Вишгород з Києва" та Першій українській артистичній виставці в Києві з картиною "Княгиня Ольга на могилі Ігоря", через яку хлопця відразу помітили фахівці та пророчили велике майбутнє. Картина зберігається в Державному історичному музеї Києва.

У Київському художньому училищі Федір Зотикович отримував стипендію імені академіка Х. Платонова, яка надавалась найбільш здібному учневі з бідних селян.

Вчителями були В. Менк та О. Мурашко. В 1915 р. поступає до петербурзької Академії мистецтв, вчиться в майстерні В. Маковського. Одночасно навчається та викладає на педагогічних курсах при Академії і не полишає викладацької роботи до пенсії.

У 1925 р. стає студентом живописно-педагогічного факультету Київського художнього інституту, щоб навчатися в майстерні знаменитого Ф. Кричевського. Після закінчення викладає протягом 26 років креслення і малювання у трудових школах, технікумах та інститутах Києва.

Однією з найважливіших сторінок у творчості художника стала Шевченкіана. Поклоніння генію України властиве кожному патріоту нашої землі. Лише за 1918-1929 рр. в олійному живописі Ф. Коновалюка проілюстровано 35 творів поета та написано 97 картин. В образотворчій Шевченкіані Коновалюка близько 300 замальовок та ілюстрацій. Серед творів – "Шевченко несе воду школярам", "Т.Г.Шевченко в казематі", "Зустріч Т.Г.Шевченка з М.Г.Чернишевським у 1858 р.", "Садиба батьків Т.Шевченка". Для Шевченківського заповідника в Каневі Ф. З. Коновалюк написав 12 картин.

Одним з найулюбленіших образів стала для Ф. Коновалюка Катерина з одноіменної поеми Т. Шевченка. Їй художник присвятив понад 200 робіт. Не було жодного року в його творчому житті, коли б він не звертався до образу Катерини. Шевченкова Катерина асоціювалася в нього з Україною - погарбаною, сплюндрованою і непокірною. Він нагадував своїми картинами, що Україна - невилниця, згорблена, нещасна, але несе іскру надії, а Катерина, як Україна, йде і буде йти наперекір стихії.

Різні образи української мадонни були доказом тихої, але сильної боротьби митця за українську душу, за її визволення і свободу. Серед картин – "Катерина", "Катерина взимку", "Ой, одна я одна", "Постать Катерини", "Катерина влітку". В 1921 р. в картині "Перший ескіз до поеми Т. Шевченка "Катерина" Коновалюк намалював себе в образі малюка Катерини, а в 1930 р. - "Автопортрет в образі Катерини". Унікальна спорідненість душ.

Багато робіт, присвячених Катерині Т. Шевченка, написані разом із своїм вчителем І. Іжакевичем, який писав в листі до Коновалюка: "Стоїть мені перед очима ця грішна великомучениця, Українська мадонна з немовлям, і душа тремтить за неї, сльозами вмилої, валаканої, невітійної. Дорогий мій Федоре Зотиковичу, давайте удвох... воздамо Катерині достойно, вона ж бо велика..."¹²

Ілюструючи "Катерину" Т. Шевченка, художники обирають найдраматичніші моменти: прощання Катерини з батьками, зустріч її з Іваном по дорозі до Московщини. Образ героїні, перейнятої горем і розпачем, у центрі композицій - вона чітко виділена на тлі то білої скатертини столу, то темної постаті москаля. Рвучкими жестами й позами переконливо передано глибокий психологізм моменту. Фарби посилюють звучання композиції, ще більше драматизуючи її.

Серед пейзажних картин особливо Федору Зотиковичу вдавалися зимові пейзажі, пройняті первісною чистотою снігу, кришталевою прозорістю повітря, зманливими синіми далями. Інші на деревах, замети і завірюхи, засніжені далі й сонні хатки в снігових обіймах пройнятий глибоким ліричним почуттям. Зимові пейзажі цікаві сріблястим колоритом, багатством тонових переходів, красою і пластичністю мотивів. Спокій у природі, спокій у серці... Цей знайомий, такий швидкоплинний стан природи побачити і відчутти дуже важко, зобразити і повідати іншим майже неможливо. Коновалюку Ф.З це вдавалося, тому його вважали одним з найкращих "зимових пейзажистів" України ХХ ст.

Дружина художника згадувала, що були такі моменти, коли Федір Зотикович з повним настроєм роботи йшов на етюд, а повертався замріяний, якийсь одухотворений, з частим незайманим полотном. Або, знайшовши точку з пейзажем, сидів мовчки, нерухомо, потім казав: "Тихо, ні чірик. У мене душа злилась з природою. Я відчуваю як вона співає. Он те дерево співає до тендітної берізки "Ходив козак до дівчиноньки". Під час роботи або на етюдах він завжди перегукувався з птахами - умів висвистувати синицею, кричати сойкою. В лісовій тиші птахи злітали до нього юрбою. А то співав улюблених подільських пісень. Від

нього пахло стьмяними пахошами осіннього дуба і живицею сосни. Ця насолода спостережень давала натхнення і етюд лягав на полотно невимушено, співучо легко.¹³

Помер Ф. З. Коновалюк в 1984 р. Згідно його заповіту, 50 полотен було передано Українському фондові миру, з приводу чого Олесь Гончар зазначав: "Ми сповне великої пошани до імені Федора Зотиковича, до його мистецького хисту. А його заповіт - передати фонду миру п'ятдесят своїх картин - відкрив нам ще одну яскраву грань цієї людини - благородство і душевну щедрість, безмежну турботу про мир".¹⁴ В 1987 р. ці роботи були розпродані фондом на аукціоні.

Картини Федора Зотиковича Коновалюка зберігаються в музеях та приватних колекціях України, у Вінницькому обласному краєзнавчому музеї, Державному історичному музеї, в фондах Міністерства культури, музеї історії Києва, Державному музеї українського образотворчого мистецтва, у Вінницькому національному медичному університеті, в художньому музеї Центру культурології та виховання студентів Вінницького національного технічного університету, інших музеях та колекціях.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Капирь В. На українській артистичній виставці // Рада. - 1911. - 18 грудня; Виставка картин киевских художников. - Новгород-Северск, 1914. - С.4; Кошовий І. В Шевченківському музеї // Більшовик. - 1938. - 13 лютого; Біля могили Тараса // Київська правда. - 1945. - 18 серпня; Сташко А. Картини про І. Котляревського // Радянське мистецтво. - 1951. - 22 серпня; Кондратенко В. На виставке Ф. Коновалюка // Советская Украина. - 1956. - №12. - С.150-152; Бородаченко О. Поповнення шевченківського музею // Вечірній Київ. - 1967. - 1 листопада; Подчекаєв О. Закоханість // Культура і життя. - 1967. - 30 березня; Знатний земляк // Вінницька правда. - 1969. - 12 серпня; Дуб В. Подарунок землякам // Культура і життя. - 1970. - 12 квітня; Кияшко Г. Картини за мотивами творів Лесі Українки // Літературна Україна. - 1971. - 2 березня; Дорошенко К. Довічна оселя Кобзаря. - К., 1975. - С.15 та ін. 2. Виставка картин "По селах, містечках та містах України". - Каталог. - К., 1926. - С.5; Каталог першої Всеукраїнської виставки художників Червоної України. - Харків, 1927. - С.27; Каталог художньої виставки "ХІ років Жовтня". - Вінниця, 1928. - С.9; Виставка української советської графіки. Каталог. - Астрахань, 1953. - С.24, 27; Виставка творів художника Коновалюка. Каталог. - К., 1955; Виставка творів Федора Зотиковича Коновалюка. Каталог. - К., 1966; Федір Коновалюк. Каталог. - К., 1987; Федір Коновалюк. Каталог. - К., 1991. 3. Блюміна І. Федір Коновалюк. До 100-річчя з дня народження (1890-1990) // Федір Коновалюк. Каталог. - К., 1991. - С.1; 4. В. Підгора, Коновалюк Ф.З. // Федір Коновалюк (1890-1984). Живопис. - К., 1987. - С.3-5; 5. Буяльська Т.Б. Федір Коновалюк // Ф.Коновалюк. Альбом. (Із колекції меморіального комплексу Ф.З.Коновалюка Центру культурології та виховання студентів Вінницького державного технічного університету). - С.3-7; 6. Герасимова І.Г. Під небом Коновалюка // Імпульс. - 1994. - № 10. - С. 26-28; 7. Грозна Н.З. Методичні рекомендації до проведення ознайомчої екскурсії в художньому музеї ВДТУ. - С.16-17; 8. Зінько О.В. Мистецька спадщина Ф.З.Коновалюка // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність." - 4.2. - К., 1995. - С.392-394; 9. Стрельбицький М.П. Не розкрадений Коновалюк або третій приспів Поділля // Камертон - 1993. - січень; Стрельбицький М.П. Під небом Коновалюка. - Вінниця, 2000. - 138 с; 10. Стрельбицький М.П. Під небом Коновалюка. - С. 120-121; 11. Там само. - С.122-123; 12. Федір Коновалюк. Живопис. - С.3; 13. Тамара Мороз-Коновалюк. Незабутній митець і друг // Образотворче мистецтво. - 1990. - №5. - С.21-23; 14. Федір Коновалюк. Живопис. - С. 3.

Н.О. Бондаренко

НАУКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ВЧЕНИХ УКРАЇНИ З НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ У 60-70 РР. ХХ СТ

Однією з найбільш цікавих для дослідження є тема обміну науковими знаннями між Україною і так званими соціалістичними країнами у 60-80-і роки ХХ ст. Дана проблема в комуністичній історії висвітлювалась під тиском хибних ідеологічних міркувань у викривленому, далекому від реального становища вигляді.

Безліч праць "під замовлення" було присвячено даній тематиці за часів Радянського Союзу. До таких належать "Вклад УРСР у науково-культурне будівництво Радянського Союзу з Європейськими соціалістичними країнами"¹, "Дорогами дружби: Дослідження і спогади", "Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки"², "Здружені у віках"³, які друкувалися для широкого кола читачів і пропагували перевагу радянської науки. Більш

критичним поглядом на дану проблему відзначаються праці сучасних істориків: Л.Д. Васильєвої-Чикаленко⁴, В.Барана⁵, М.В.Поповича⁶ та інших. У своїх працях вони наголошують на тому, що радянська Україна в міжнародному науковому співробітництві робила наголос на внутрішніх проблемах: перш за все вона вирішувала свої економічні проблеми, а потім вже надавала "наукову консультацію" "країнам-побратимам". Радянська Україна, керуючись вказівками "згори", проводила наукові конференції, обмін досвідом серед навчальних закладів, наукових установ тощо. За радянських часів дана проблематика висвітлювалась українськими вченими однозначно: Радянський Союз з інтернаціональних міркувань допомагає братнім народам у наукових досягненнях. Весь обмін науковим досвідом керувався "згори". Науковці, які висвітлювали дану проблематику, повинні були підкреслювати провідну роль Радянського Союзу і комуністичної партії у наукових пошуках та відкриттях наукових співробітників соціалістичних країн.

Міжнародне співробітництво України в галузі науки наприкінці 60-х – на початку 80-х рр. XX ст. характеризувалося суперечливими процесами. З одного боку, Україна брала участь у розширенні економічних і культурних зв'язків із країнами, що традиційно називалися соціалістичними: республіка поставляла країнам – членам РЕВ промислове обладнання, металопрокат, вугілля, чавун, залізну руду, подавала технічну допомогу в спорудженні сотень народогосподарських об'єктів. З іншого боку, радянське керівництво країни у міжнародних відносинах з капіталістичними країнами дотримувалося великодержавних амбіцій, таємничості і виходило з того, що капіталістичні країни є потенційно небезпечними для соціалістичного світогляду і визнавалися головними конкурентами в галузі науки.

Для того, щоб більше зрозуміти відносини України в галузі науки з країнами Центральної Європи, необхідно проаналізувати стан науки всередині держави в цей період. У 60 – 80-ті р. українська наука значно реформувалась. У цей період у республіці зростала і вдосконалювалась мережа науково-дослідних установ, розгорталися нові напрями й форми їх діяльності, збільшувалась чисельність наукових кадрів. Центром наукових досліджень у республіці залишалась Академія наук УРСР. До її складу в 1965 р. входило понад 50 науково-дослідних установ, у яких працювало 21 тис. чол., у тому числі 6800 наукових співробітників⁷. На 1 січня 1985 р. у її складі було 78 наукових установ і 74 підприємства дослідно-конструкторської і виробничої бази. В них працювало понад 85 тис. наукових співробітників, у тому числі 1330 докторів і 8549 кандидатів наук, 130 академіків і член-кореспондентів АН УРСР⁸.

У 60 – 70 рр. Академія наук України складалася з трьох секцій, що об'єднували 9 відділів (згодом – відділення). У наступні роки було створено ще три відділення. Провідні напрями досліджень визначалися секціями наук: фізико-технічних і математичних, хіміко-технологічних та біологічних, а також суспільних. З метою піднесення рівня регіональної науки в 70-80 рр. було створено 6 наукових центрів – Дніпропетровський, Донецький, Західний (Львів), Харківський, Південний (Одеса) та Північно-Західний.

Працюючи у творчій співдружності з вченими інших республік, науковці України здійснили ряд важливих відкриттів і винаходів, які збагатили українську науку. Так, фізики Харкова й Києва успішно працювали в галузі фізики атомного ядра і ядерних реакцій, їх зусиллями було створено один з найбільших у світі ізохронний циклотрон У-240 і ядерний реактор ВВР-10г. В Інституті кібернетики АН УРСР під керівництвом академіка В. Глушкова, який багато зробив для утвердження його як всесвітньовідомого наукового центру, здійснена розробка першої в світі системи «Проект» — системи автоматизації проектування схемного і програмного обладнання ЕОМ методом формалізованих технічних завдань. Створена В. Глушковым київська школа кібернетики за деякими напрямками посідала гідне місце не лише в колишньому Союзі, а й у світі. Численні нові напрями досліджень ефективно розвивались у математиці, матеріалознавстві, порошковій металургії, електрозварюванні, хімії, медицині. Важливе теоретичне і практичне значення мали дослідження академіків О. Антонова, М. Амосова, В.Глушкова, Є.Патона. Значним був внесок у

науку вчених Київського університету математиків М. Богомолова і Ю. Митропольського, хіміків А. Купріянова і А. Пилипенка, біологів П. Богача і О. Маркевича.

Поряд із розвитком вітчизняної науки зміцнювалися зв'язки науковців із соціалістичними країнами. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР став своєрідною школою нових методів електрозварювання для вчених багатьох країн. Співробітничали з ученими зарубіжних країн колективи інших академічних інститутів – кібернетики, проблем матеріалознавства, надтвердих матеріалів тощо.

27 вересня 1951 р. між СРСР та НДР була підписана угода про науково-технічне співробітництво. В угоді відзначалось, що уряди обох країн сприятимуть «розвитку співробітництва між обома країнами в науково-технічній галузі шляхом обміну відповідної інформації, а також обміну досвідом»⁹.

У ході виконання статей угоди щодо науково-технічного співробітництва розпочався обмін інформацією та спеціалістами. З 1951 по 1967 р. Радянська Україна та НДР передали одна одній загалом 8300 комплектів документації¹⁷. За цей же час 8000 німецьких спеціалістів різних галузей науки відвідали СРСР, а 4000 радянських спеціалістів — НДР¹⁸.

Технічна документація стосувалася, головним чином, інформації про доменні печі, сталеливарні та прокатні цехи, виплавки спеціальних сортів сталей та інших металів, моторобудування тощо. Не менш цінною була документація і з НДР про виготовлення позитивної кіноплівки, платинового дроту у мідній оболонці.

Серед технічної документації Радянського Союзу, переданої НДР, були і комплекти документації, виготовлені АН УРСР. Так, у 1959 р. Інститут електротехніки АН УРСР передав науково-технічну документацію з ряду проблем електротехніки, а у 1961 р. Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР виготовив та передав НДР комплект документації на електрозварювальне устаткування, розроблене в Інституті. Було передано також іншу важливу документацію.

У 1958 р. група співробітників обчислювального центру АН УРСР під час наукового відрядження до НДР ознайомилася з роботами зарубіжних учених у галузі обчислювальної техніки, з конструюванням, виготовленням і роботою обчислювальної апаратури. Українські вчені розповіли своїм закордонним колегам про успіхи радянської обчислювальної техніки.

У червні 1959 р. урядова делегація НДР на чолі з Вальтером Ульбріхтом відвідала АН УРСР. Вона ознайомилася з роботою Інституту фізики та обчислювального центру АН УРСР.

Німецькі спеціалісти, які відвідали у 1963 р. ряд інститутів АН УРСР, цікавилися актуальними науковими проблемами, що розроблялися у цих інститутах, вивчали новітні методи досліджень, наукову апаратуру. Так, у Інституті загальної і неорганічної хімії АН УРСР побував науковий співробітник Інституту прикладної фізики і чистих сполук Німецької Академії наук у Берліні доктор Г. Лібшер. Він прочитав нашим хімікам лекцію на тему «Проблеми електролізу як методу одержання надчистих металів»¹⁰.

Науковий співробітник Потсдамської астрономічної обсерваторії Г. Рубен відвідав у 1965 р. Головну астрономічну обсерваторію АН УРСР, де виступив з повідомленням про спільну з астрономічною радою АН УРСР роботу на тему «Будова і розвиток масивних зірок»¹¹.

У 1966 р. науковець Інституту історії АН УРСР Г. М. Добров зробив під час перебування у НДР доповідь на тему «Деякі методичні та методологічні проблеми прогнозування науки». Крім того, він мав бесіди з ученими республіки відносно перспектив і можливостей розвитку співробітництва між колективом учених Інституту історії АН УРСР та німецькими вченими з питань вивчення проблем організації та прогнозування науки.

У 1967 р. у порядку двостороннього наукового співробітництва з НДР за заявками Центрального республіканського ботанічного саду було одержано 227 зразків насіння. У свою чергу, ЦРБС передав НДР 62 зразки насіння рослин.

Важливим заходом щодо розширення міжнародних зв'язків АН УРСР, зміцнення наукового співробітництва був проведений у Києві в 1961 р. міжнародний симпозіум з

вельнінних коливань, в роботі якого поряд з видатними радянськими вченими взяли участь і вчені НДР.

У 1963 р. у м. Грейсвальді відбувся Міжнародний симпозіум з фізіології, екології і біохімії проростання, в Лейпцігу—III конференція по застосуванню стабільних ізотопів, у м. Будишині (Баутцен) — засідання Міжнародної термінологічної комісії, в роботі якої взяли участь науковці АН УРСР: академік А. І. Бродський, А. М. Гродзинський та А. І. Багму⁷.

Ряд зустрічей науковців відбувся у Києві. Так, у січні 1963 р. відбулась XIII Всесоюзна конференція з ядерної спектроскопії, у червні—конференція з автоматичного програмування, у жовтні — II нарада з фізичної хімії та електрохімії розтоплених солей та шлаків, а у листопаді — XI конференція з фізичних основ катодної електроніки. У всіх цих конференціях та нарадах брали участь учені НДР.

П'ятий колоквиум з питань електронно-обчислювальних машин та їх застосування відбувся у м. Магдебурзі у вересні 1964 р., на якому з доповіддю виступив співробітник Інституту кібернетики АН УРСР І. Н. Молчанов.

Для участі в роботі наукової сесії у зв'язку з десятирічним ювілеєм Вищої хімічної школи у м. Магдебурзі, першого вищого навчального закладу, заснованого урядом НДР, був запрошений академік АН УРСР Ю. К. Делімарський, який на засіданні секції «Проблеми технічного електролізу» виступив з доповіддю «Кінетика електродних процесів при електролізі розтоплених солей».

Важливим проблемам був присвячений Міжнародний семінар у м. Лейпцігу (1965 р.) з питання «Природничі науки і зварювальна техніка». Від АН УРСР у ньому взяв участь науковець Інституту електрозварювання АН УРСР Г.С. Криштаб. На семінарі обговорювалися, зокрема, питання автоматизації зварювальних процесів і управління параметрами процесу зварювання, використання лічильно-обчислювальних установок для розрахунку зварювальних конструкцій, фізичних досліджень дугового розряду і використання дугової плазми у зварювальній техніці.

Дуже корисною для делегації фізиків на чолі з академіком АН УРСР А. С. Давидовим була конференція (1966 р.) на тему «Ядерна реакція на легких ядрах та структура ядра», що проходила у НДР. Аналіз заслуханих на конференції доповідей дав можливість українським ученим визначити шляхи піднесення рівня експериментальних ядерних досліджень в інститутах АН УРСР.

Українська РСР тісно співробітничала в галузі науки з Польською Народною Республікою. Польські вчені були частими гостями Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, відкриття якого здобули світову славу. Інститут встановив двосторонні наукові зв'язки з інститутами електрозварювання у Варшаві і Глівіце, з суднобудівною верф'ю у Гданську, металургійним комбінатом у Новій Гуті, з Інститутом фізичної хімії Польської Академії наук та Варшавським політехнічним інститутом.

Значною популярністю серед зарубіжних, у тому числі й польських, учених користувався Інститут кібернетики АН УРСР, який був постійним координуючим центром серед відповідних інститутів академій наук країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги.

Тісне співробітництво існувало між ученими АН УРСР і ПАН, які працювали у галузі суспільних наук. Наприклад, внаслідок спільної розробки тем українські вчені до 100-річчя польського повстання 1863 р. підготували два томи документального збірника «Суспільно-політичний рух на Україні (1856—1864 рр.)», які є складовою частиною багатотомної серії збірників документів і матеріалів, підготовленої істориками СРСР і ПНР. На основі матеріалів, переданих польськими вченими, в Києві було видано четвертий, додатковий том документального збірника, присвяченого визвольній війні українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького в 1648—1654 рр.¹²

На сторінках «Українського історичного журналу» регулярно друкувалися статті польських учених. У свою чергу, праці українських істориків систематично публікувалися в Польщі—окремими виданнями, в збірниках і наукових журналах.

Міцними узами співробітництва були зв'язані між собою літературознавці, мовознавці та представники інших галузей суспільних наук.

Українські й польські вчені тісно співробітничали у різних міжнародних або регіональних наукових організаціях. Однією з них була Карпато-Балканська геологічна асоціація, яка об'єднувала геологів Болгарії, Польщі, Румунії, СРСР, Чехословаччини, Югославії та Румунії.

Радянсько-румунське наукове співробітництво особливо розширилось у другій половині 50-х років. Лише за десять років (1957—1967) понад 50 українських учених відвідало Румунію, а в нашу республіку лише до АН УРСР приїздили понад 200 румунських учених⁹. Серед останніх були академіки А. Жожа, І. Мургулеску, Ш. Цицейка, Є. Карафолі, К. Неніцеску та інші відомі діячі румунської науки. Вони обмінювались досвідом роботи з ученими науково-дослідних інститутів та вузів України, виступали з лекціями перед науковцями та студентами, брали участь у роботі наукових з'їздів і конференцій.

Протягом 1960—1969 рр. Київський університет ім. Т. Г. Шевченка відвідало понад 60 румунських науковців¹³. Викладачі Ясського, Клужького та Тімішоарського університетів приїздили сюди на стажування та консультації. Академік Віану і професор Діма виступали у КДУ з лекціями з філософії, а професор Аджелеску — з органічної хімії. Професор Клужького університету Попович знайомився з роботою обчислювального центру КДУ, а професор Бухарестського університету Козаку — з роботою лабораторії експериментальної фонетики.

У той же час ряд науковців Київського університету відвідали Румунію. Доцент С. В. Семчинський, наприклад, кілька разів виїжджав до СРР для вдосконалення своїх знань з румунської мови, яку він викладав в КДУ, а також для участі в роботі Міжнародного конгресу з романської філології. Для читання лекцій у Бухарестському та Ясському університетах виїжджав завідувач кафедри геометрії КДУ професор М. І. Кованцов.

Гостями КДУ, а також Інституту математики АН УРСР були найвідоміші представники румунської математичної науки — Президент Академії наук СРР академік М. Ніколеску, академіки С. Стойлов, Г. Мойсіл, професори Г. Георгієв, Г. Георгіу, К. Якоб, І. Попа та інші. Вони неодноразово виступали з науковими доповідями та лекціями.

18 румунських учених на чолі з академіком Г. Вринчану взяли участь у скликаній 1962 р. у КДУ Першій всесоюзній геометричній конференції, де зробили близько двадцяти наукових доповідей та повідомлень.

Українська РСР відігравала значну роль у радянсько-угорському науково-технічному співробітництві. Угорські вчені-інженери також були частими гостями наукових установ і підприємств Радянської України. Українські хіміки, наприклад, передавали угорським колегам документацію на будівництво підприємств, вчені Інституту органічної хімії Української АН допомагали угорським ученим одержати з фосфорної і карбонової кислот нові фізіологічні активні речовини.

У широкому плані здійснювалися дослідження українських і угорських учених з кібернетичних проблем. Особливо високо оцінили угорські спеціалісти допомогу відомого українського вченого-академіка В. М. Глушкова, який, перебуваючи в УНР у 1966 р., виступив там з багатьма лекціями з проблем обчислювальної математики і техніки. Тісне співробітництво здійснювалось між інститутами фізики, математики та відповідними угорськими науковими закладами. За період з 1965 по 1967 р. УНР відвідало 50 українських науковців, а в наукових закладах АН УРСР побувало 150 угорських учених¹⁴.

Тісні зв'язки встановлювалися між угорськими і українськими вченими-медиками. У 1962 р. угорські спеціалісти знайомилися з досвідом підготовки лікарів у Київському державному медичному інституті ім. О. О. Богомольця, роботою науково-дослідного Інституту геронтології АН УРСР. У 1963 р. угорські вчені вивчали досвід роботи Інституту комунальної гігієни, знайомились з досвідом планування та благоустрою міст і сіл, зокрема з водопостачанням та санітарною очисткою зон відпочинку. В 1964 р. велика група спеціалістів з УНР вивчала питання щодо лікування туберкульозу, знайомилась з гігієною праці на

виробництві, роботою органів санітарно-епідеміологічної служби, системою удосконалення кваліфікації лікарів тощо.

За планом наукового співробітництва 1965 р. у медичних закладах і установах УРСР побувало близько 20 спеціалістів і декілька спеціалізованих туристських груп. Серед спеціалістів були і такі, які відвідали Українську республіку з метою спільних наукових досліджень.

Ефективне співробітництво існувало між ученими Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР та Інститутом анатомії Угорської АН з важливих проблем сучасної нейрофізіології. Завдяки цьому співробітництву Інституту фізіології вдалося налагодити і добре організувати електронно-мікроскопічні дослідження спинного мозку. В свою чергу, за допомогою радянських учених угорські спеціалісти опанували методом мікроелектронного дослідження нервових клітин мозку.

У 1960 р. Київський університет ім. Т. Г. Шевченка і Дебреценський університет ім. Л. Кошута вперше в історії України та Угорщини уклали договір про наукове і культурне співробітництво. Спільні наукові дослідження здійснювали кафедра мінералогії і геохімії Київського університету і кафедра геології і мінералогії Дебреценського університету. Допент В. Т. Латиш і професор Фелдварі вели спільні експериментально-лабораторні дослідження на предмет мінералогічного вивчення толкодиєперних формувань зразкових лесів, порід типу «терра-роса», кори вивітрювання магматичних порід та інших формувань.

Розвивалися наукові зв'язки між істориками, які готували до видання спільну монографію «Радянсько-угорські відносини в період 1944—1967 рр». З угорської сторони цю роботу очолював завідуючий кафедрою світової історії професор Дьюла Токоді, а з радянської — завідуючий кафедрою нової і новітньої історії професор В. А. Тарасенко.

У Київському університеті в 1966 р. угорський спеціаліст І. Пеак під керівництвом академіка В. М. Глушкова проводив науково-дослідницьку роботу по темі «Автомати і напівгрупи». Внаслідок успішних досліджень І. Пеак захистив кандидатську дисертацію і здобув учений ступінь кандидата фізико-математичних наук.

У 1964 р. хіміки обох університетів видали спільний збірник наукових робіт з органічної хімії обсягом 10 друкованих аркушів, а в 1967 р. у збірнику «Дружба братських університетів» були опубліковані статті вчених Дебреценського університету П. Сарваша, Т. Шалата, Ш. Сабо, Д. Гаал¹⁵.

У свою чергу, Дебреценський університет надрукував у своїх виданнях статті київських учених—академіка А. І. Кіпріанова, професорів Л. К. Мушкала, Ф. С. Бабічева, В. Я. Починка та інших.

Ученими кафедри хімії полімерів і колоїдів Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова разом з ученими Сегедського університету провадились спільні дослідження з питань стабілізації дисперсних систем. У лабораторіях Одеського університету були синтезовані нові органічні речовини, які були передані для дальшого вивчення і застосування угорським дослідним установам.

Угорські вчені передали своїм одеським колегам схему оптичної установки для дослідження різниці оптичного ходу променів, яку розробив професор Б. Агустон. Ця робота застосовувалася в практиці Одеського університету. Від угорців одержані також цінні дані з кінетики розкладу прехлораторів, що використовуються в науково-дослідній роботі університету.

Український науково-дослідний інститут лісового господарства і агломеріації ім. Г. Н. Висоцького у м. Харкові підтримував тісні контакти з Будапештським науково-дослідним інститутом лісового господарства, Шопронським інститутом лісового господарства і Угорським науково-технічним Товариством лісоводів.

Між цими установами систематично провадився обмін науковими виданнями з співництва та агломерації. Професор Д. В. Воробйов був запрошений на 100-річний ювілей створення Угорського науково-технічного товариства лісоводів, на якому виступив з доповіддю про підготовку кадрів та роботу радянських науково-технічних товариств лісового

Наукові записки

господарства та лісової промисловості. Угорський журнал «Азердьо» опублікував наукову статтю професора Д. В. Воробйова, присвячену лісотипологічним дослідженням у Радянському Союзі.

При утворенні в 1952 р. Чехословацької академії наук і в 1953 р. — Словацької враховувався і творчо використовувався досвід організації науково-дослідної роботи в Радянському Союзі. Посилився регулярний обмін науковими працівниками. Щороку в наукові відрядження до Чехословаччини виїжджала значна кількість вчених України, а науковці Чехословаччини систематично відвідують українські наукові заклади.

Багато наукових проблем розроблялися спільними зусиллями радянських і чехословацьких вчених, зокрема в галузі суспільних наук. Були налагоджені наукові зв'язки у розробці окремих проблем між філософами, філологами, археологами, мистецтвознавцями, істориками.

В галузі науки Україна співробітничала і з Югославією. Вагомим внеском у справу наукового співробітництва між Югославією і Радянським Союзом є видана у 1963 р. фундаментальна двотомна праця «Історія Югославії», яка обговорювалася югославськими істориками й одержала позитивну оцінку. Чимало югославських істориків приїжджали для дослідження архівних документів з найрізноманітніших питань. Так, у 1967 р. над документальними матеріалами Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві працював югославський дослідник Н. Бабіч, який вивчав питання «Ставлення європейського та російського робітничого руху (робітничих партій) до війни та революції в період 1910—1918 рр.». У цьому ж архіві працював професор Скопленського університету Л. Лане, якого цікавили документальні матеріали про культурні зв'язки між народами Росії та Югославії від початку Кримської війни до Жовтневої революції.

У галузі гуманітарних наук великий інтерес для обох країн становила наука про мовознавство. Цей інтерес пояснювався мовною спорідненістю слов'янських народів СРСР та СФРЮ. У 1965 р. Радянський Союз направив до Югославії 94 спеціалісти з різних питань науки, в тому числі близько половини викладачів російської мови. Вони працювали там на кафедрах філології в університетах і в спеціалізованих навчальних закладах по вивченню російської мови. Велику роботу в цій справі зробила доцент кафедри української мови Київського держуніверситету А. П. Коваль, яка читала лекції з української мови та літератури на філологічному відділі філософського факультету Загребського університету і у співавторстві з югославським професором А. Менац закінчила роботу над створенням двостороннього українсько-сербо-хорватського словника.

За 1958—1968 рр. наукові центри Академії наук УРСР прийняли більше 300 югославських учених та спеціалістів¹⁶. До наукових центрів АН УРСР приїздили висококваліфіковані фахівці, які працювали у багатьох галузях науки, а саме: біології, математиці, фізиці та сільському господарстві. Так, завідувач лабораторією Інституту експериментальної медицини у Белграді доктор Й. Вучо протягом 3 місяців проходив спеціалізацію в лабораторії загальної фізіології Інституту фізіології ім. Богомольця. На семінарі лабораторії він зробив доповідь на тему: «Поститемічне посилення тонічного рефлексу».

У цьому ж інституті протягом 4 місяців спільно з радянськими фахівцями проводив дослідні науковий співробітник ветеринарного факультету Белградського університету доктор В. Савич, який працював над проблемою «Електричні властивості мембрани нейронів симпатических гангліїв».

Югославські вчені разом з українськими успішно проводять дослідження в галузі діагностики, лікування та запобігання хвороб рослин. З цією метою в УРСР побували югославські вчені — фізіолог Р. Чурич та мікробіолог З. Храниславлевич¹⁷.

У науці цього періоду було чимало труднощів. Так, вважалося аксіомою, що соціалістичний лад сам по собі відкриває необмежений простір для науково-технічного прогресу, для використання його досягнень в інтересах трудящих мас. Соціалізму приписувалася ніби назавжди дана здатність органічно поєднувати свої переваги з наукою.

раціональним веденням господарства, будь-якими прогресивними формами організації виробництва. Ця теорія безконфліктного і тріумфального сходження соціалізму призвела до ряду серйозних помилок, що мали місце в науково-технічній політиці того часу. Серед них — недооцінка досягнень науково-технічної революції, орієнтири в багатьох галузях економіки на середній технічний рівень, закупівля нової техніки і технології за кордоном замість розвитку вітчизняного машинобудування, відсутність необхідних стимулів для розвитку новітніх технічних розробок і впровадження їх у виробництво. Так, на підприємствах республіки вони впроваджувалися лише на 15-20%. Це гальмувало технічне переозброєння промислового виробництва. Значна кількість розробок, що виконувалися відомчими науково-технічними інститутами, не відповідала світовим науково-технічним досягненням, а створена на їх основі техніка за своїм рівнем і економічним ефектом поступалася кращим світовим зразкам. У цьому одна з важливих причин відставання колишнього СРСР від держав Заходу.

За тотального одержавлення суспільних відносин творча особистість заганялася у ситуацію, коли вона не могла говорити і писати те, що хотіла, і не хотіла писати і говорити те, що могла. Це породжувало конформізм, пристосовництво, несприйняття чужих думок, нетерпимість до інакомислення.

Такі негативні явища як догматизм, схематизм, певний відступ від історичної правди ускладнювали також розвиток суспільних наук. Керівні партійні органи ставили за мету ще більше зміцнити монополію своїх генсеків та їх однодумців на інтерпретацію марксизму-ленінізму, завдань усіх наук. І як наслідок цього посилювався диктат у суспільних науках, а нетерпимість щодо інакомислення набула дедалі більш авторитарних форм.

Тому ряд праць істориків, філософів, економістів несли на собі відбиток того часу, були поверховими, містили помилки у трактуванні окремих подій, фактів, явищ. У радянській історіографії мали місце значні викривлення української історії, було створено навіть особливу професію критиків «советологів».

В основному економічне і науково-технічне співробітництво України, як і інших республік СРСР, з країнами — членами РЕВ позначалося на вирішенні ними своїх народногосподарських проблем. Проте час ставив нові завдання. Їх прагнули розв'язати за допомогою довгострокових цільових програм наукової інтеграції, а також програми науково-технічного прогресу. Та жодна з них не дала очікуваних результатів. Навпаки, у цих країнах з другої половини 70-х років почали знижуватись темпи економічного розвитку. У цілому ж Україна тісно співробітничала з рядом соціалістичних країн. Завдяки цьому багато вчених стали науковцями світового масштабу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Внесок УРСР у науково-культурне будівництво Радянського Союзу з Європейськими соціалістичними країнами / За ред. І.С. Дзюбка. — К., 1970. — С.61; 2. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. I. — К., 1991. — С.56; 3. Дорогами дружби: Дослідження і спогади. — К., 1989. — С.215; 4. Васильєва-Чикаленко Л.Д. Ініціативи Української РСР на міжнародній арені в 50 — 80 рр. — К., 1998. — С.40 — 45; 5. Баран В. Культурне життя в Україні (60-і — початок 80-х рр.) // Армія України. — 1994. — 26-27 квітня; 6. Попович М.В. Нариси історії культури України. — К., 2001. — С. 697; 7. В.Бокань, Л. Польовий. Історія культури України. — К., 1998. — С.198; 8. Баран В. Культурне життя в Україні (60-і — початок 80-х рр.) // Армія України. — 1994. — 26-27 квітня; 9. Вклад УРСР у науково-культурне будівництво Радянського Союзу з Європейськими соціалістичними країнами / За ред. І.С. Дзюбка. — К., 1970. — С.61; 10. В.Бокань, Л. Польовий. Історія культури України. — К., 1998. — С.198; 11. Академіки та члени-кореспонденти України. // За ред. І.М. Азарського, В.С. Компанійця та ін. — Вінниця — Хмельницький, 2001; 12. Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Вип. I. — К., 1991. — С.56; 13. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. — К., 1992. — С.460; 14. Культурные общественные связи Украины со странами Европы: сборник научных трудов. — К., 1990. — С.145; 15. Україна: Друга половина XX ст.: Нариси історії. — К., 1997. — С.132 — 172; 16. Коваль М.В., Кульчицький С.В., Курносів Ю.О. Історія України. — К., 1992. — С.460; 17. Информационный бюллетень ЧТК. — 1965. — 20 сентября.

**ПІДГОТОВКА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ПРАЦІВНИКІВ УКРАЇНИ:
ДОСВІД, ПРОБЛЕМИ (60-70-І РР. XX СТ.)**

Серед чисельної верстви української інтелігенції чільне місце посідають працівники культури. Адже вони завжди були тим напрочуд тонким та важливим прошарком суспільства, який генерує, акумулює та несе в широкі народні маси глибокі пласти духовності, моральності, знання, сіє безцінні зерна добра, любові, справедливості.

Надто зростає роль творчої інтелігенції в переломні етапи розвитку суспільства, коли особливо актуальними стають питання духовної міцності та згуртованості народу, що є важливою складовою подолання суспільних колізій. Питання про місце та роль творчої інтелігенції в розвитку суспільства знаходились в колі наукових інтересів дослідників. На наш погляд, не належну увагу науковці звертали на таку частину творчої інтелігенції як культурно-освітні працівники. Але ж ця безумовно найчисельніша когорта працівників культури – бібліотекарі, клубні та музейні працівники - якраз найбільш наближена до реального життя. І саме вони є безпосередніми провідниками та носіями духовності до кожної конкретної людини. Культосвітні працівники в своїй повсякденній роботі вступають в соціальні, духовні, інформаційні відносини з тисячами людей. Відтак, їх роль в духовному розвитку суспільства вельми вагома, хоча, в силу специфіки професії, дещо інша, ніж, скажімо, у діячів літератури та мистецтва.

Зараз, в період докорінної трансформації українського суспільства, коли економічна криза відчутно вразила гуманітарну сферу, гостро відчувається дефіцит духовності на всіх рівнях суспільства. Сфера культури, на жаль, не є пріоритетною. Вкрай недостатнє, в силу не тільки об'єктивних причин її фінансування призвело до того, що тисячі культосвітніх працівників працюють в надважких умовах, а багато хто з них вимушений змінювати професію. Відтак, на думку автора, є доцільним кинути ретроспективний погляд в не таке вже далеке минуле, щоб, спираючись на попередній досвід (як позитивний, так і негативний), оптимізувати сучасну кадрову політику в царині культури.

Звичайно, тоді були зовсім інші соціально-економічні та суспільно-політичні умови. Тоталітарний режим не міг об'єктивно сприяти повноцінному розвитку духовності та культури. Однак, по-перше, в той час було немало позитивного досвіду, не запозичити який та творчо застосувати в сучасних умовах було б, мабуть, недоцільним. Адже навіть один з найзапекліших опонентів тоталітаризму І.Дзюба відзначав: "Не можна спрощувати культурну політику більшовицького режиму в Україні і подавати справу так, ніби вона вся зводилася до відвертого і брутального винищення української культури"¹. Принагідно відзначимо й те, що багато тодішніх проблем є актуальними й зараз і вирішувати їх краще, спираючись на минулий досвід, яким би неоднозначним він не був.

Хронологічними рамками об'єкту дослідження автор визначив 60-70-і роки XX ст. Це був період, коли СРСР досягнув піку свого розвитку, тому те позитивне, що накопичене протягом цих десятиліть, в певній мірі може знадобитись сьогодні.

В радянські часи дана проблема була досліджена досить глибоко. Було чимало статей, дисертацій відповідного спрямування. Однак всі вони носили відверто апологетичний, заангажований характер. Сучасна українська історіографія звернулась до названої теми в 90-і роки XX ст. Це були в основному праці загального характеру². Причому деякі з них є більш філософського та культурного, а не історичного спрямування³. Вдалою спробою конкретно-історичного аналізу деяких аспектів проблеми є стаття В.Г. Кравчик⁴. Однак об'єкт дослідження в ній обмежений територіальними рамками сільської місцевості.

В пропонованій статті автор намагається, спираючись на архівний матеріал, проаналізувати різні аспекти підготовки та функціонування кадрів культурно-освітніх закладів у 60-70-і роки XX ст., визначити негативні та позитивні сторони процесів й зробити спробу екстраполювати їх в сьогодення.

В 60-70-і рр. XX ст. життя в СРСР відзначалося певною суспільно-політичною стабільністю та соціально-економічним зростанням. Це дало змогу активізувати функціонування всіх сфер життя, в тому числі й духовної. В означений термін певного розвитку набула українська культура в цілому й культурно-освітні заклади зокрема. Значно розширилась їх мережа, зміцнилась матеріально-технічна база. Це викликало потребу у відповідній кількості та якості працівників. А оскільки КПРС вважала категорію інтелігенції (власне, як всі інші) одним з “передових загонів ідеологічного фронту”, то їх підготовці в Радянській Україні приділяли належну увагу. КПРС ставила перед працівниками культурної ниви завдання не тільки були джерелом інформації, певної суми знань, нести в маси кращі зразки культури, але й в не меншій (а то й в більшій) мірі бути “ідеологічними бійцями” партії, проводити агітаційно-пропагандистську роботу серед населення. Домінуюча політична сила розглядала культосвітніх працівників як своїх вірних помічників в справі комуністичного виховання трудящих, провідників своєї політики та ідеології в маси. Невипадково працівників клубів, бібліотек, музеїв називали тоді “культармійцями”. Звичайно, цей жорсткий ідеологічний пресинг в значній мірі зв’язував по руках працівників культури, відволікав їх від виконання істинної місії - нести людям розумне, добре, вічне.

Але якщо відкинути надмірну політизацію та ідеологізацію цих суто “мирних” питань, що суперечить демократичним, загальнолюдським уявленням про місце та роль культури в житті суспільства, то можна побачити, що в досліджуваний період існувала доволі дієва (хоча й далеко недосконала) система підбору, підготовки та виховання кадрів для культосвітніх установ. Принаймні в тоталітарному суспільстві з плановою економікою ця система давала певні результати.

Вертикаль прийняття та виконання рішень була традиційною для тієї епохи: ЦК КПРС – ЦК КП України – Рада Міністрів УРСР – Міністерство культури – місцеві партійні органи – місцеві Ради. Це була громіздка бюрократична піраміда, хоча в той час вона функціонувала досить таки справно. Наприклад XXIV з’їзд КПРС поставив завдання “покращити забезпечення кваліфікованими кадрами культурно-просвітницькі заклади”⁵. Виконуючи рішення з’їзду, в свою чергу Пленум ЦК КП України зобов’язував Міністерство культури республіки збільшити випуск фахівців для закладів культури, поліпшити роботу по підборі та розподілу випускників профільних навчальних закладів⁶. Далі згідно рішень пленуму Рада Міністрів по представленню Міністерства культури затвердила план розширення підготовки кадрів для культосвітніх установ з середньої спеціальною та вищою освітою на 30-50%⁷. Хоча, безумовно, далеко не всі ці рішення виконувались, але тенденція зростання мала місце. Якщо 1970 р. у навчальних закладах культури та мистецтва України навчалось 44 тис. студентів, то в 1975 р. 49 тисяч⁸. В той час в республіці працювало 2 інститути культури та 26 культосвітніх училищ⁹. У 1966-1970 рр. вони підготували 9 тис. фахівців в області культури та мистецтва з вищою та середньою спеціальною освітою, а в 1971-1975 рр. – 28 тисяч¹⁰.

Питання, що стосувалися роботи з кадрами культосвітніх працівників періодично розглядалась на засіданнях районних та обласних партійних комітетів¹¹. Зокрема складались плани роботи з кадрами, заслуховувались звіти про зроблену роботу тощо. Звісно, що часто все це носило формальний характер, але певний імпульс роботі все ж надавався. В багатьох районах та областях підготовка кадрів для закладів культури була частиною державного плану, обов’язкового для виконання. В цій справі використовувались і місцеві можливості. Наприклад в 1974 р. курси при обласних управліннях культури випустили 3057 клубних та 632 бібліотечних працівників¹². Крім того, функціонували постійно діючі курси при обласних будинках народної творчості, районних будинках культури. Головним джерелом підготовки керівників гуртів художньої самодіяльності були 6 та 10 – місячні курси, створені на базі культосвітніх училищ, музичних шкіл, професійних художніх колективів. Тільки за 1972-1974 рр. їх закінчили понад 7 тис. чоловік¹³.

Болючим питанням того часу було забезпечення кадрами сільських закладів культури. Із зрозумілих причин охочих їхати туди працювати було небагато. Для вирішення

цієї проблеми досить широко застосовувалась практика підготовки культосвітніх працівників за рахунок колгоспів та радгоспів. На навчання посилались так звані колгоспні та радгоспні стипендіати, які по здобуттю освіти повинні були повернутись в рідні села. Наприклад, на Луганщині напередодні 50-річчя Жовтневої революції виникла так звана ініціатива підготувати до ювілею за рахунок колгоспів по два керівники гуртків художньої самодіяльності. В 1966 р. на них навчалось 267 чоловік з усіх колгоспів області¹⁴. Слід зазначити, що в означений період подібні ініціативи, приурочені до різних ювілеїв СРСР, були досить поширеними. Звичайно, вони носили заформалізований, заідеологізований, разовий, компанійський характер, однак певний реальний позитивний результат приносили. Що ж стосується стипендіатів, то, безумовно, далеко не всі вони повертались в рідні пенати, але знову ж таки ця практика в певній мірі себе виправдовувала. Принаймні, більш ефективного способу забезпечення села кадрами на той час, мабуть, не було. Ще одним джерелом (крім державного) підготовки кадрів були так звані міжвідомчі ради по культурі. Вони фінансувались підприємствами та організаціями територіальної громади (як правило - району) так за їх кошти в Кіровоградській області було підготовлено понад 1000 керівників художньої самодіяльності¹⁵.

Однак, незважаючи на певні здобутки, питання забезпечення культосвітніх закладів України кадрами кваліфікованих фахівців так і не було вирішене. Хоча навчальні заклади та чисельні курси випускали достатню їх кількість. Справа в тому, що багато випускників не йшли працювати за спеціальністю. Причинами цього були низька зарплата порівняно з працівниками інших сфер народного господарства, незадовільні умови праці тощо. Сумнозвісний "залишковий" принцип фінансування культури насамперед позначався на скрутному матеріальному становищі працюючих в цій галузі. Все ще низьким залишався професійний рівень культпрацівників. В 1975 р. лише 4,9% культосвітніх працівників мали вищу освіту, в тому числі - 1,9% - спеціальну¹⁶. В окремих регіонах становище було ще гірше. В 1974 р. лише 20% завідуючих сільськими клубними закладами Запорізької та Київської областей мали спеціальну підготовку¹⁷. В 3-х районах Одещини серед клубних працівників жоден не мав спеціальної освіти¹⁸. Деколи на роботу в заклади культури брали зовсім випадкових людей. Наприклад, в 1969 р. в Василівському районі на Запоріжжі бригадними клубами завідували листоноші та електрики, які за це отримували надбавку до основної зарплати по 10 руб. на місяць¹⁹. Не важко уявити якість роботи подібних "фахівців". Дуже великою була плинність кадрів. У 1971-1975 рр. в клубні заклади України було направлено 7,8 тис. фахівців, а вибуло з них 7 тисяч²⁰. В Синельниківському районі Дніпропетровської області за 1972-1975 рр. змінились майже 100% завідуючих клубами та бібліотеками²¹.

Таким чином, в умовах недостатнього фінансування сфери культури вирішити кадрову проблему навіть волонтаристськими методами, властивими тоталітарному режимові, об'єктивно було неможливо. Влада це зрозуміла і шукали шляхи поліпшення становища. Зважаючи на "куций" бюджет, держава зверталась по допомогу до підприємств та організацій. Широкого поширення набули так звані культфонди колгоспів та радгоспів. За їх рахунок встановлювалась доплата до основного заробітку кращим працівникам, фахівцям з спеціальною освітою. Ця доплата, як правило, складала 20-30 руб. на місяць, тобто 20-40% від зарплати. Однак більшого поширення набула практика нематеріального, а морального стимулювання культосвітніх працівників. Немало їх обирались депутатами місцевих Рад. Наприклад, в 1969 р. на Полтавщині 267 депутатів були культосвітніми працівниками²². У 1975 р. в Тернопільській області мандат депутата мали 729 працівників культури²³. Специфічною для того часу формою підвищення авторитету культосвітніх працівників було обрання їх членами бюро партійних та комсомольських організацій. Ще одним засобом було включення посад завідуючих клубами, бібліотеками, директорів музеїв в номенклатуру партійних комітетів. Немало культпрацівників були членами ідеологічних комісій при райкомах, міськкомках партії. Зараз ми ставимось до цього з іронією, але тоді це було певним підтвердженням суспільного статусу людини. З цією ж метою проводились Дні працівника

культури, присвоювались звання "Почесний працівник культури району". Тисячі працівників нагороджувались грамотами, значками переможців соціалістичного змагання, їх імена заносились на Дошки пошани. Слід підкреслити, що в той час моральне стимулювання для багатьох людей мало велике значення.

Таким чином можна констатувати, що в досліджуваний період в Україні існувала певна система підготовки і роботи з кадрами культурно-освітніх закладів, яка цілком відповідала існуючому суспільно-політичному устрою. Хоча ця система була спрямована на підготовку фахівців для виконання функцій, багато з яких суперечать сучасним завданням, що стоять перед українською культурою, деякі її елементи, на думку автора, можна застосувати і тепер. По-перше, в умовах нинішньої фінансової скрути доцільно було б ширше залучати позабюджетні кошти для підготовки працівників культури. Допомогу в цій справі можуть надати комерційні структури, акціонерні товариства тощо. По-друге, з огляду на дуже низьку зарплату культосвітніх працівників, необхідно шукати додаткові джерела підвищення їх матеріального становища. Місцеві органи влади можуть залучати до цього спонсорів, меценатів з числа підприємців. По-третє, незважаючи на нові реалії та цінності, не варто забувати і про моральне стимулювання праці служителів культури. Суспільне визнання, пошана та увага до людей завжди були актуальні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба І.М. Між культурою і політикою. – К., 1998 – С.57; 2. Актуальні проблеми суспільного політичного і духовного розвитку в Україні. – Львів, 1992; Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії. – К., 1997; Україна ХХ століття. Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К., 1993; 3. Нариси української популярної культури / За ред. О. Грищенка – К., 1998; Попович М. Нариси історії культури України. – К., 1999; Українська культура : історія і сучасність: Навч. посібник для вузів. – Львів, 1994; 4. Кравчик Г.Г. Протиріччя культури українського села у 1960-80 – ті рр.// Український історичний журнал. – 2002 . - №5 . – С. 24-34; 5. Матеріали XXIV съезда КПСС. – М., 1971; 6. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1997. – Т.2. – С. 995-996; 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп.32. – Спр.738. – Арк. 21; 8. Архів міністерства культури України. – Ф.1. – Оп.8. – Спр.390. – Арк.26-27; 9. Кадри працівників культури // Соціалістична культура. – 1975. - №9. – С.20; 10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 5116. – Оп.11. – Спр.316. – Арк. 10; Державний архів Київської області. – Ф. 8456. – Оп.3. – Спр.33. Арк. 73; 11. Державний архів Волинської області. – Ф. 1. – Оп.1. – Спр.1535. – Арк. 60; Державний архів Донецької області. – Ф. 577. – Оп.18. – Спр.23. – Арк.113; Державний архів Закарпатської області. – Ф.19. – Оп.24. – Спр.8. – Арк.116; Державний архів Чернівецької області. – Ф.1. – Оп.33. – Спр.15. – Арк.121; 12. Архів Міністерства культури України. – Ф.1. – Оп.11. – Спр.541. – Арк.13; 13. Белік М. Культурно-освітня робота. // Соціалістична культура. – 1974. - №12. – С.2; 14. На кошти колгоспів // Культура і життя. – 1966. – 24 березня; 15. Сиволап Д. Для розвитку культури. // Радянська Україна. - 1971. – 10 вересня; 16. Радянський спосіб життя і завдання підготовки кадрів культурно-освітніх закладів. – Рівне, 1977. – С.47; 17. Державний архів Запорізької області. – Ф.102. – Оп.9. – Спр.174. – Арк.93; Державний архів Київської області. – Ф.5. – Оп.60. – Спр.112. – Арк.48; 18. Державний архів Одеської області. – Ф.11. – Оп.115. – Спр.17. – Арк.32; 19. Державний архів Запорізької області. – Ф.215. – Оп.1. – Спр.934. – Арк.167; 20. Державний архів Київської області. – Ф.8456. – Оп.3. – Спр.934. – Арк.80; 21. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.19. – Оп.64. – Спр.80. – Арк.4; 22. Державний архів Полтавської області. – Ф.15. – Оп.11. – Спр.196. – Арк.50; 23. Нечай С.П. Авторитет культпрацівника // Культура і життя. – 1975. – 26 жовтня.

Ю.В. Войцехівський

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА У 1960-80-ТІ РОКИ

Мета дослідження: дати соціофункціональну та соціокультурну характеристику інтелігенції українського села за 1960-1985 роки.

Вивчення великого обсягу літератури і найбільш близьких по темі праць Г. Касьянова, В.Даниленка, Н.Шип, Р.Шпорлюка, Ю.Курносова, В.Чижка, П.Панченка дає можливість зробити висновок про те, що дана проблема вивчена недостатньо.

Нові можливості відкрилися в зв'язку з тим, що відкрилися нові архівні джерела в центральних архівах м.Києва.

Розвиток структури сільської виробничої інтелігенції відставав від потреб сільського господарства. Однією з причин такого становища було розпорошення значної частини інтелігенції у швидкозростаючому бюрократично-управлінському апараті, робот якого була здебільшого спрямована на контроль. З власне інтелігенції формується бюрократичний прошарок партійних і державних структур. Це, на нашу думку, свідчить про деструктивність культури праці спеціалістів сільського господарства.

Той факт, що спеціалісти з вищою освітою залишали господарства і не бажали працювати в колгоспах і радгоспах, обумовлювалось також недосконалістю існуючої організації праці, поганим життям та культурно-побутовими умовами. В результаті 1987 р. в колгоспах серед агрономів вищу освіту мали лише 33,8%, серед ветлікарів – взагалі 9,3%. В радгоспах ці показники становили відповідно 53,4% і 21,3%¹.

Вкорінювалася думка, що місце, яке хоча б мінімально віддалене від безпосереднього виробника, є престижним. І чим більше ця відстань, тим престижніше місце, яке давало його власнику багато переваг у командно-адміністративній системі.

Велася робота щодо зменшення кількості так званих практиків. Партійні органи постійно наголошували на необхідності, щоб на посадах спеціалістів сільського господарства працювали кадри з вищою освітою. У науковій літературі наявність практиків на керівних посадах і посадах спеціалістів розцінювали як явище негативне і як таке, що вимагало викорінення.

Брав верх формальний підхід до формування кадрів, коли головне було мати диплом про освіту. Кваліфікаційні якості спеціалістів і досвід відходили на другий план.

Однак, на нашу думку, ця проблема була створена штучно, під тиском циркулярів і інструкцій адміністративної системи. Це значною мірою обумовлене і зростаючим валом випускників сільськогосподарських вузів.

Така кадрова політика вела і до частоті зміни керівників колгоспів.

Серед голів колгоспів і сільських спеціалістів були люди з невисокою мораллю, які зловживали службовим становищем, були схильні до алкоголю тощо.

У травні 1961 р. на ім'я М.С.Хрущова надійшло 400 листів в Раді Міністрів СРСР від колгоспників про недоліки в роботі голів колгоспів, про їхню негідну поведінку. Зокрема, з Харківської області надійшло 28 листів, Кіровоградської – 25, Дніпропетровської – 24, Полтавської – 23, Львівської – 21 і т.д. Колгоспники колгоспу “Шляхом Леніна” Ямпільського району Вінницької області сигналізували про падіж худоби, загибель колгоспної продукції і про те, що голова колгоспу Зеленко побудував у районному центрі будинок і там постійно проживає, в колгоспі буває рідко, наїздами. Факти після перевірки, як і в інших місцях, підтвердилися. Залишали на місцях таких керівників партійні і радянські органи².

В листі, надісланому з колгоспу “Червоний Сиваш” Генічеського району Херсонської області, говориться, що голова колгоспу Шашенок в район до себе додому їздить на колгоспній машині, витрачаючи бензин, не любить критики, працює наказним порядком. Колгоспники району покривають такі дії. На роботу брались люди з кримінальним минулим. Владні структури підтримували голів колгоспів з сумнівною репутацією⁴.

Серед керівників колгоспів розквітла кругова порука: один одного висували, захищали, покривали. Вони перебували під захистом районної влади, а тому колгоспники не могли вирішити питання про заміну голів колгоспів.

Листи дають змогу побачити не ідеалізований, а справжній портрет керівника сільського спеціаліста, ставлення влади до негативних вчинків, аморальність, що прикривалась деклараціями. Ось ще один з таких прикладів: колгосп ім. Б.Хмельницького був відстаючим, а на папері числився передовим. Три роки колгоспники не отримували грошей. Трудівники до 1961 р. тяжко працювали за трудовень, а потім почали працювати за гроші, заробляючи по дві копійки на день. Закономірно постає питання: хіба можна за такі гроші прожити? Голова колгоспу цинічно заявляв колгоспникам: “Як працюєте, так і отримуєте”. При цьому проявляється повна юридична незахищеність колгоспників, їх

скарги не розглядалися, а голова райвиконкому Хомченко називав колгоспників базиками. Мабуть істина в порівнянні, яке наводить автор листа: "Тільки виручає колгоспників те, що він має 25 соток городу, хоч картоплю кожного дня може їсти. Як колись на панщині, за город відпрацьовували три дні на тиждень, так і зараз у нас колгоспники відпрацьовують цілий рік"⁵.

Причому листи продовжували надходити. Це свідчить про невідповідність тому ідеалу сільського спеціаліста-інтелігента, який був змальований в радянській пресі.

Учительство – це специфічна група інтелігенції. Вчитель є центральною фігурою в освіті та вихованні підростаючого покоління.

Наша держава отримала суперечливу освітянську спадщину. З одного боку – це самовіддана праця, творчий ентузіазм, вагомі здобутки та інновації вчителів, з іншого – викривлена система державної освіти, що ігнорувала інтереси особистості, нівелювала, а то й відкрито зневажала її національні почуття, керувалася виданими за межами України правовими документами, літературою тощо.

Ця система всіляко витісняла рідну мову з навчального процесу, орієнтувалася лише на державну форму власності освітянських закладів, працювала у тісних лабетах офіційної ідеології, а фінансування – за сумнозвісним залишковим принципом.

Жорстка регламентація змісту, уніфікація навчальних планів, вузькопрофільність підготовки спеціалістів, відсутність дійсно диференційованої оплати праці педагогів призвела до невідповідності рівня освіти до потреб особистості й суспільства.

Щорічно 80% випускників педагогічних вузів направлялось в село⁶. Лише цим можна пояснити забезпечення шкіл учительськими кадрами. У 1984 р. в сільських школах вищу освіту мали 69,7% учителів, тоді як в 1975 р. вони становили 61,9%. Фактом залишається і те, що швидкими темпами таким чином вдалося збільшити на селі кількість учителів з вищою освітою в IV класів. За п'ять років зріс відсоток з 86,8 до 92,9⁷.

Поліпшенню забезпечення сільських шкіл учительськими кадрами з вищою освітою сприяло розширення підготовки в педагогічних інститутах учителів початкових класів, історії, російської мови і літератури, трудового навчання на 2,9 пункти (з 9,0% до 11,9%), фізики і математики на 2,3 пункти (з 26% до 29,3%). Чисельність учителів біології (природознавства) і географії при цьому зменшилась на 5,4 пункти – з 18,4 до 13%, учителів російської та української мови і літератури на 2,1 пункти – з 23,7% до 21,6⁸.

У 1960/61 навчальному році в складі педагогічних колективів сільських шкіл України було всього 7% ветеранів-учителів з педагогічним стажем 25 і більше років. До 1970 р. цей показник підвищився утричі і склав 22%. За даними 1984/85 року найбільше ветеранів працювало саме в сільській місцевості.

Частка молодих учителів зі стажем роботи до 5 років склала у сільських школах республіки в 1960/61 навчальному році 17% чисельності педагогічних колективів сільських шкіл і збільшилася до 1970 р. на 1%⁹.

Педагогічний персонал міських шкіл також "старів", але суттєво повільніше: з 1961 по 1970 р. доля ветеранів в його складі збільшилась не на 15,9 пункта як на селі, а лише на 5,9 пункта¹⁰.

Треба враховувати те, що фемінізація педагогічної праці позначається на навчально-виховній роботі школи. Міграція жінок-учителів у зв'язку із одруженням, доглядом за дитиною зумовлює труднощі у прогнозуванні забезпечення шкіл кадрами. При обчислюванні перспектив потреби в педагогічних кадрах необхідно враховувати і зміни в змісті і умовах праці, в ступені соціальної значимості, рівня винагороди за свою працю, обумовлює зростання або зниження привабливості професії.

Не слід забувати, що існують ще і психолого-педагогічні причини руху міграції учителів загальноосвітніх шкіл. Це стосувалося, як показало дослідження, насамперед жінок. Закінчивши у 22-25 років педагогічний ВУЗ, вчителька прагнула мати власну сім'ю. Проте внаслідок урбанізації багато чоловіків переходить на роботу до міста. До того ж і культурно-інтелектуальні запити молодих учительок з вищою освітою часто були вищими, ніж

.....
чоловіків, які залишилися на селі.

В Україні є багато малих населених пунктів. Школи в них мали низьку матеріально-технічну базу, як правило були малокомплектними і, як результат, – учні сільських шкіл не мали можливості отримувати належний рівень знань. Через це учителі-предметники не мали належного навантаження, а отже виникали труднощі у забезпеченні сільських шкіл кваліфікованими кадрами.

Як правило, закриття школи вело до виїзду в першу чергу вчителів, а незабаром і інших жителів села в місто. Таким чином село ставало неперспективним, це вело до ліквідації малих сіл і хуторів.

У досліджуваний період стабільність кадрів сільської вчительської інтелігенції була складною проблемою. По-перше, за час навчання у ВУЗАХ значна частина майбутніх педагогів урбанізувалася. Важливою причиною такої міграції молодих учителів була неясність перспектив творчого росту в умовах села. І тому, на нашу думку, необхідно, щоб майбутній сільський вчитель знав свої конкретні перспективи: а) у професійному рості, б) у задоволенні наукових інтересів, у громадській роботі, в) в організації побуту і дозвілля. Адже навіть невелика за кількістю учнів і вчителів школа могла б бути осередком освіти, стримувати міграцію сільського населення.

Підвищення кваліфікації учителів сільських шкіл здійснювали на всіх рівнях: республіканському, обласному, районному, шкільному. Опора була зроблена на обласні курси перепідготовки вчителів¹¹. Однак ця робота була сліпо запозичена з практики роботи в РСФСР і ефективність її в кінцевому рахунку була низькою. Вона практично не відповідає вимогам часу, науковим знанням із спеціальності та педагогічної майстерності. Велика частина часу витрачалась на схоластичне вивчення теорії марксизму-ленінізму. По суті така форма роботи нічим не відрізнялась від попередніх років радянського періоду. Певною спробою компенсувати наявні недоліки з підвищення кваліфікації вчителів була організація опорних шкіл і шкіл передового досвіду у сільській місцевості. Наприклад у Кіровоградській області в зв'язку з тим, що деякі школи знаходились на відстані 50-80 км. від районних центрів, для поліпшення організації навчання учителів району були поділені на зони по 4-5 районів. У кожному з цих районів була організована опорна школа з підвищення кваліфікації учителів і школа передового досвіду¹².

Вищий рівень перепідготовки вчителів давали курси при університетах і ВУЗАХ, в першу чергу педагогічних.

В цілому система перепідготовки вчителів була недосконалою і на сьогоднішній день потребує корінної реформи з орієнтацією на світовий, в першу чергу європейський досвід.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Народное хозяйство УССР в 1980 г. – К., 1981 – С.24; 2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф.1.- Оп.227. – Спр. 54. – Арк. – 22; 3. ЦДАГО України. – Ф.1., Оп.227. – Спр. 54. – Арк. – 73; 4. ЦДАГО України. – Ф.1., Оп.227. – Спр. 54. – Арк. – 25; 5. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у 10-й п'ятирічці. – К., 1981. – С.274; 6. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у 10-й п'ятирічці. – К., 1981. – С.274; 7. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у 10-й п'ятирічці. – К., 1981. – С.278; 8. Народное хозяйство Украинской ССР. Статистический ежегодник. – К., 1986. – С.324; Народное хозяйство Украинской РСР. Юбилейный статистический ежегодник. – К., 1987. – С.310; 9. Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. – К., 1973. – С.34; 10. ЦДАГО України. – Ф.1., Оп.227. – Спр. 299. – Арк. – 112; 11. Довгаль Ф. Підвищення кваліфікації учительських кадрів на Україні в 1959-1960 роках. Питання історії народів СРСР, вип. 11, Харків, 1971. – С.111; 12. ЦДАГО України. – Ф.1., Оп.227. – Спр. 1022. – Арк. – 84.

ВАСИЛЬ СТУС – ВИДАТНА ПОСТАТЬ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Майже два десятиліття ім'я відважного і мужнього українця, справжнього сина України і землі подільської повертається до нас із невідомості після трагічної смерті у ніч з 3 на 4 вересня 1985 р. в карцері табору особливого режиму ВС – 389/36 с.Кучино Чуковського району Пермської області. Доля і життя Василя Стуса в умовах тоталітарного режиму – яскравий приклад незламності і сили духу української інтелігенції. У записках “З таборового зошита” знаходимо рядки, що стали змістом його життя: “Але голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загибуні”.¹

Дотепер, для більшості людей, за винятком літературознавців та, на жаль, невеликої групи прихильників, Василь Стус залишається поетом незначної кількості “програмових” творів, через які неможливо пізнати всю його творчість, збагнути всю глибину його страдницької долі, оцінити його шлях правди.^{2,3,4,5}

Широкому загалу залишаються невідомими творчість і життя людини, яка усвідомлювала себе і свою сім'ю часткою свого народу: “Думаю, що наше з Тобою життя теж стало часточкою історії нашого народу. Пишаймося тим, що Бог поклав на нас цей хрест – і несімо його гідно. Свято високого болю, почесного тягара, врочистість розлуки й празникові миті зустрічей”. Так писав В.Стус у листі до дружини Валентини 20 грудня 1977 р.⁶

Сьогодні в Україні існує Гуманітарний Центр Василя Стуса. 2 червня 2004 р. в Державному центрі театрального мистецтва ім. Леся Курбаса відбулася презентація компакт-диску “Живий голос Василя Стуса”. Здійснив проект видання компакт-диску Гуманітарний Центр Василя Стуса.⁷ Поява цього компакт-диску видається неймовірним фактом навіть для тих, хто близько знав і спілкувався з поетом, але він свідчить про історичну закономірність береження історичної пам'яті про людину, яка заплатила своїм життям за кращу долю свого народу, яка була полум'яним патріотом України.

В шкільному курсі української літератури вивчається життя і творчість Василя Стуса як одного з найвідоміших поетів ХХ століття.⁸ На наш погляд, вивчення життя та діяльності В.Стуса в курсі вітчизняної історії (на уроках та позаурочно) допомогло б сучасному молодому поколінню глибше зрозуміти долю української інтелігенції в умовах тоталітарного режиму, всі прояви і впливи тогочасної системи на людину.

Багатогранність особистості Василя Стуса – нашого земляка, який народився 6 січня 1938 р. в с.Рахнівка Гайсинського району Вінницької області, спонукала небайдужих людей до вивчення його унікальної спадщини. Проте випускникам шкіл сьогодні залишаються невідомими записи “Із таборового зошита” В.Стуса. За його написання та передачу з табору за кордон, де він був опублікований, В.Стуса було додатково покарано роком камери-одиночки з 1982 р. на 1983 р. За свою непокірність, за свою нескореність, за свою думку, за жертвоне служіння своєму народу. В кожному із дванадцяти записів “Із таборового зошита” автором акцентується увага на певну проблему чи проблеми тогочасного радянського суспільства. В.Стус дає також особистий аналіз та оцінку окремих подій в історії України: про 1500-річчя Києва, 1000-ліття християнства на Україні, українську інтелігенцію тощо. На думку В.Стуса, тогочасний “український інтелігент на 95% чиновник і на 5% патріот. Отож він і патріотизм свій хоче оформити в бюрократичному параграфі”.⁹

Зпоміж сучасників-українських патріотів Стус вирізнявся граничною чесністю із самим собою, що було його найяскравішою рисою. Тому він мав моральне право у записках “Із таборового зошита” занотувати: “Моторошно чути без краю свого, без народу, яких мушиш творити сам зі свого зболілого серця. Може, випало життя в період межичасся, може коли історичні умови зміняться (але – чи на краще?), можна буде виявити цей життєвий план народу, його життєвий порив”.¹⁰

Тоталітарний режим, офіційна унітарна ідеологія якого охоплювала всі життєво важливі аспекти людського існування, виявився слабшим за Стусову щирість, за людську гідність, жертвовність людини-патріота, яким був справжній український інтелігент Василь Стус. Найбільшою загрозою для тоталітарного режиму, як показали події горбачовської перебудови, стали не економічна і політична криза, а демократизація і гласність, які завдали їй врешті смертельного удару. У листі до Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1976 р. Василь Стус писав: “Я боровся за демократизацію – а це оцінили як спробу звести наклеп на радянський лад; мою любов до рідного народу, занепокоєння кризовим станом української культури закваліфікували як націоналізм; моє невизнання практики, на ґрунті якої вирости сталинізм, беріївщина та інші подібні явища, визнали як особливо зловбий наклеп”.¹¹ Незламність духу Василя Стуса постає із його роздумів в записах “Із таборового зошита”, які знаходять підтвердження у нашому сьогоденні.¹²

Важливими для історика є слова Стуса: “Що таке українська історія – без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського”. Неоднозначну оцінку дає Василь Стус українській інтелігенції, запитуючи: “Не розумію, невже не надокучило досі т.зв. українській інтелігенції толочити старе тирло – між мазепинським патріотизмом і кочубейським інтернаціоналізмом по-російському, тобто сповідувати філософії меншої чи більшої зради”.¹³

Останні роки життя Василя Стуса були неймовірно важкими. Останні місяці – надзвичайно, хоча у квітні 1985 року на Пленумі ЦК КПРС було оголошено про демократизацію, перебудову, гласність. Проте це не стосувалося українських політв'язнів, які перебували в радянських таборах особливого режиму.

В останні роки життя, коли влада поставила Василя Стуса в умови тотальних заборон, йому було заборонено пересилати додому вірші, переклади. Від тих заборон народився унікальний “симбіоз щоденної духовної автобіографії, що фіксувала як моменти його творчої реалізації, так і його роздуми, його розуміння світу і себе в цьому світі. Іншими словами, своє осягнення і розуміння Василь Стус викладав у листах до єдино можливих (і єдинодозволених) адресатів – рідних”.¹⁴ У 1997 році було видано “Листи до рідних” (перша книга)¹⁵ та “Листи до друзів та знайомих” (книга друга).¹⁶ Вони не особливо відомі, хоча являють собою дуже багату епістолярну спадщину, де у взаємодоповнюючій єдності виступають вірші та листи Василя Стуса. Ця єдність допомагає зрозуміти і побачити постать реального Василя Стуса – геніального поета, митця, патріота, борця, чоловіка, батька.

Стусові листи до рідних особливі. Унікальний людський документ – це Стусові листи до сина. Обіймаючи велику відстань у часі, вони були написані вперше до п'ятирічного хлопчика. Незадовго до смерті В.Стус довідався, що в нього народився внук.

Серед адресатів В.Стуса його друзі зі студентських часів, побратими-шістдесятники, в'язні сумління, колеги-літературознавці, перекладачі. У другій книзі шостого (додаткового) тому “Листи до друзів та знайомих” подано “словник імен, що зустрічаються в листах”.

Листи Стуса дають змогу простежити шляхи й способи виборювання формули самопорятунку, екзистенційного утвердження, позиції: “...наш оптимізм – у нас самих, в нашій поставі” (з листа до М.Плахотнюка).¹⁷

В листах Василя Стуса прослідковуємо умови життя та діяльності багатьох видатних діячів – представників української інтелігенції 70-80-х років XX століття. Листи Василя Стуса є надзвичайним джерелом для вивчення, розуміння та усвідомлення ролі української інтелігенції в незалежній Україні в новітню добу.

Творчість Василя Стуса є об'єктом дослідження для літературознавців сьогодні. Пам'ять про нього свято шанують і бережуть рідні, друзі та прихильники. На батьківщині Василя Стуса в обласному центрі, м. Вінниці, його ім'ям названо вулицю, площу, де йому встановлено пам'ятник. Василь Стус прожив лише 47 років. Залишається непросте завдання

„...у просторі... у часі”) усвідомити роль цієї унікальної постаті в історії України через пізнання її долі, життєвого шляху, творчості, жертвовності в ім’я України.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Стус В.С. Вікна в позапростір: вірші, статті, листи, щоденник, записи.-К., 1992.-С.214; 2” Народе мій, до тебе я ще верну...” (Василь Стус / Бібліографічний покажчик.-Вінниця, 1993; 3. “Народе мій, до тебе я ще верну...”(В.Стус):Бібліографічний покажчик.-Вінниця, 1998; 4. Стус В. Не від любив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії.-К.,1993; 5. Лук’яненко Л.Г. Не дам загинути Україні!.-К., 1994; 6. Стус В. Листи до сина.-Івано-Франківськ, 2001.-С.112; 7 Н.-А.Стефанова. “Наша справа брати і зберегти”//Слово просвіти, Ч.26 (246), 24-30 червня 2004.-С.10; 8. Василь Стус. Поетична спадщина: Посібник для 11 класу/ Автор-укладач Нартова Л.В.-Харків, ;2002; 9. Стус В. Листи до сина.- Івано-Франківськ, 2001.-С.164; 10. Там само.-С.165; 11. Стус С.В. Вікна в позапростір...-С.59; 12. Стус В. Палімпсест: Вибране.-К, 2003.-С.32. 13. Стус. Листи до сина...-С.162; 14. Там само.-С.6; 15. Стус В. Твори у 4-х т. 6-ти кн.-Т.6 (додатковий).-Кн. 1. Листи до рідних.-Львів, 1997; 16. Там само.-Кн.2.Листи до друзів і знайомих.-Львів, 1997; 17. Там само.-С.159.

В.В. Луніна

В.С. СОЛЯНИК - КРАЄЗНАВЕЦЬ, АРХЕОЛОГ І ХУДОЖНИК З КОЛА АКАДЕМІКА Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО

Сучасний етап українського державотворення потребує всебічного та неупередженого вивчення історії української інтелігенції, її внеску у національне відродження. Сьогодні, як ніколи раніше, відчувається нагальна потреба суспільства у переосмисленні минувшини, в об’єктивному всебічному відтворенні тодішніх подій, а також у визначенні ролі і місця окремих діячів у суспільно - політичному і культурному русі 20-30 років минулого століття. Зокрема повернення народу чекає ім’я окраси нашої національної історії академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855-1940). Потребує глибокого аналізу кожен з напрямків його діяльності як історика, етнографа, археолога, краєзнавця. Не до кінця вивченим ще залишається оточення „козацького батька”.

Творчий доробок Яворницького величезний: він опублікував понад 200 праць, у тому числі п’ятдесят окремих книг. На думку відомої дослідниці життя і діяльності Д. І. Яворницького М.М. Олійник-Шубравської, творча спадщина академіка складає понад двадцять п’ять великих томів¹. Чимало його рукописів та величезне листування ще чекають на дослідження.

Широчінь наукових інтересів Яворницького, емоційність його натури, товарищескість, активна участь у культурно-громадському житті України, - все це сприяло накопиченню великої епістолярної спадщини вченого. Листи самого Яворницького розпорошені по різних архівах, особистих фондах його кореспондентів. Але переважна більшість листів до нього (понад 6 тисяч одиниць) зберігається в Дніпропетровському історичному музеї,² директором якого Дмитро Іванович був понад 30 років (1902-1933), і який, завдяки подвижницькій діяльності вченого і його помічників, перетворився на справжню скарбницю пам’яток історії й культури України, передусім запорозьких старожитностей.

Д.І.Яворницький не тільки з величезною силою притягував до себе людей, але й активно залучав їх у коло своїх наукових інтересів, робив співавторами своєї подвижницької праці³. Під впливом збирацької діяльності вченого опинилося багато шанувальників рідної минувшини. Зразком плідного поєднання зусиль фахівця і аматора була співпраця у кінці 20- на початку 30 р. XX ст.. Д. І. Яворницького з сільським вчителем В. С. Соляником - краєзнавцем, археологом, художником, згодом - співробітником Дніпропетровського історичного музею, учасником комплексної наукової експедиції на Дніпрельстані.

Збереглося 20 листів В.С.Соляника до Д.І. Яворницького⁴. Крім того, ім’я Василя Степановича згадується приблизно у тридцяти листах до Яворницького, переважно

археологів, у зв'язку з різними обставинами і подіями того часу. Саме цими джерелами ми користувалися, щоб висвітлити деякі невідомі широкому загалу аспекти життя і праці людей з оточення академіка Д. І. Яворницького у 20-30 р. минулого століття. При розробці теми ми також спиралися на дослідження дніпропетровських істориків С.А.Абросимової, В.В.Ченцова, Ю.А.Мицика та інших.

Коли саме відбулося знайомство В.С.Соляника з Д.І. Яворницьким, точно встановити неможливо. Ймовірно, це сталося у 1924 або 1925 рр. Працюючи у цей час вчителем в селі Петриківка, Василь Степанович створив місцевий краєзнавчий музей. В ньому він разом з учнями збирав мідні й паперові гроші, рушники, одяг та малюнки селянок. В селі була козацька церква, у хатах зберігалися запорозькі сволюки, люди мали знаряддя та зброю часів Січі. Вчитель був людиною обдарованою: цікавився археологією, збирав старожитності, добре малював, креслив. Збереглося три листи Соляника до Яворницького з Петриківки. Перший, датований 8 грудня 1935 р., свідчить про вже досить близьке знайомство сільського вчителя і відомого вченого. „Вельмишановний Дмитрій Іванович! Вітаю Вас з роковинами 70-річного ювілею, що недавно проводили його в гірничому. Бажаю Вам мати ще силу для продовження великої роботи, яку Ви дали вже в скарб науки по вивченню нашого краю. Посилаю Вам назви, зібрані мною прізвищ селян Петриківки, Шульгівки, Котівки, Магдалинівки, Поливанівки... Як Ваше здоров'я? Чи ще до друку не дали Словаря? Я того разу, що був у Вас, так забув взяти книжку, що Ви мені призначили подарувати. Шкодую, бо я не читав її. Бувайте здорові. Колись, як потепліє, привезу Вам ще матеріяли і малюнки. З пошаною до Вас остаюся Володимир Соляник.”⁵ У наступних листах вчитель докладно розповідає Яворницькому про свої спроби купити у селян козацькі старожитності та пов'язані з цим матеріальні труднощі: „Шановний Дмитрій Іванович! Давно вже я одержав од Вас листа і до сього часу сидів мовчки, бо нічого було Вам присилати. Тільки тепер назбирав декілька слів, які зараз прикладаю.

Через свої злидні я не можу виконати Вашого прохання, що в письмі Ви прохали зробити: вибійки можна зробити і майстер є, але грошей у мене немає. На це діло необхідно карб[ованців] 18-20. Дошки майстер не хоче продавати, та хоч би й продав, то здере за них дорого. Зробити такі у нас ніхто не зможе, бо там дуже трудна робота. Всих дощок у нього шість, квітки на обидва боки на кожній, дуже гарні і вичурні. Одна є стародавня.

27 лютого я повинен бути в Катеринославі на учоті в Губвоенкоматі, прийду й до Вас. В. Соляник.”⁶ Як бачимо, у листі є пряма вказівка на те, що переговори з селянами та закупів старожитностей велися Василем Степановичем за дорученням Д.І.Яворницького.

Третій і останій лист Соляника з Петриківки датовано 15 жовтня 1927 р.⁷ В кінці цього ж року Д.І.Яворницький запрошує сільського краєзнавця на роботу у свій музей, а також залучає до наукової експедиції на Дніпрельстані. З листа керівника окремої археологічної партії А.В.Добровольського дізнаємося, що „вдалося зібрати трохи слів, які при цьому і посилаю Вам Соляником”.⁸ Зазначимо, що комплексну наукову експедицію на Дніпрельстані 1927-1932 рр. очолював сам академік. Знаючи, що незабаром не стане навіки дніпрових порогів, всі учасники експедиції доклали багато зусиль щодо комплексного дослідження місцевості. Археолог М.Міллер назвав цю експедицію „останнім Кошем запорозьким”.⁹ Добровольський високо оцінював здібності свого асистента і писав Яворницькому, що „Строменко вчора почав працювати у мене, але, звичайно, він не може так замальовувати, як Соляник”.¹⁰ У іншому листі Добровольського також читаємо: „Соляник малює гарно”.¹¹ Показовим є і лист Добровольського з Херсону, в якому він розповідає, що готує роботу про люстерка з тюркських поховань і просить у Яворницького дозволу, щоб „Соляник замальовував дві баби. Одну ту, що стоїть в тюркському залі і на правому боці на ній висить люстерко з перехрестям, а другу, що на дворі, з таким ж таки люстерком, замальовувати треба збоку, щоб видно було ці люстерка”.¹² Свідчення про Соляника як художника-ілюстратора знаходимо у листах до Д.І.Яворницького української фольклористки і етнографа Віри Юхимівни Білецької: „Прохаю повідомити, в якому стані справа з виготовленням малюнків до моєї статті, що їх мав зробити т.Соляник.”¹³ „...цим посилаю й частину

малюнків до статті, що була в мене, й прохаю передати т.Соляникові для остаточного приготування в друк”¹⁴.

Ще одна грань здібностей Соляника відкривається у листі Добровольського з Кічкасу, в якому археолог просить Д.І.Яворницького виправити мову своєї статті і вставити загальний план на своє місце, той що Василь Степанович зафотографував.¹⁵ У кінці 20 – початку 30 р. минулого століття далеко не кожний міг займатися цією справою. До того ж НКВС чинив всілякі перешкоди членам Дніпрельстанівської експедиції, забороняв фотографувати шляхи, мости, промислові будівлі, будинки в містах з вивісками. Були навіть випадки конфіскації фотографічного устаткування.¹⁶

Після процесу над так званою „Спілкою визволення України”(1929) нагніталася атмосфера підозри, страху, заохочувалися доноси¹⁷. Партійні органи та НКВС активно збирали компромат на Д.І.Яворницького і його співробітників. Серйозні обвинувачення було висунуто проти А.В.Добровольського. У вирі цих подій опинився і його асистент В.С.Соляник. З листа А.В.Добровольського до Д.І.Яворницького: „Вельмишановний і дорогий Дмитро Іванович! Перш за все дозвольте Вас подякувати за те, що Ви щиро і відкрито відстоювали мою правоту. Ваш лист та одночасово й Соляника були для мене, як грім на голову. Я ніколи б не сподівався, щоб персональні стосунки було переведено в площину зведення персональних розрахунків на ґрунті загальному і передані в такому спеціальному висвітленні... Почну з „пиячення з куркулями”. Чесно й повністю його відкидаю. Я настільки був перевантажений роботою (а це всі знають), що нікуди не ходив. Щодо синів. Вони працюють зі мною з малства. У мене бажання привчити їх до цієї роботи, за яку, до речі, ніхто не хоче братися. Що мій син працював – це було відомо всій експедиції. Та невже ж я не маю права обучити свого сина техніці розкопок, як це я робив і з іншими, що у мене працювали? ...Я гадаю, що я мав право взяти свого сина на роботу... Ще про наймичку. Запевняю, що ніякої наймички у мене не було. Її наймичкою зробив дехто з учасників експедиції, кому це потрібно було.”¹⁸ Незважаючи на підтримку академіка, А.В.Добровольського усувають від роботи у експедиції: „Сьогодні одержав від Василя Степановича листівку, в якій він повідомляє мене про те, що Вам у Харкові відмовили повернути мене до експедиції. Звичайно, це мене убило, бо я ж добре знаю, що на цьому справі не зупиниться і, очевидно, мені доведеться залишитися без шматка хліба. Гадаю, що далі буде поставлено питання й про звільнення мене з музею. Між тим мене дивує одне – я й досі напевне не знаю в чому ж, власне кажучи, точно мене обвинувачують... Я дуже прошу Вас написати мені про все, що було в Харкові, в яку форму воно там вилилося. Порадьте, куди мені, до кого звернутися з поясненнями... Невже ж неправда візьме верх. ...Може мені написати офіційно до Укрнауки? Чи говорили Ви самі з Скрипником? Невже і він так просто поставився до цієї справи?”¹⁹ Можна припустити, що Д.І.Яворницьким робилося у цей період все можливе для захисту свого співробітника. З листа А.В.Добровольського від 15 травня 1930 р.: „Вельмишановний і дорогий Дмитро Івановичу! Вже декілька днів як я приїхав до Кічкасу. Довелося вдома затриматися в зв'язку з хворобою сина і своєю власною. Сьогодні с Василем Степановичем їдемо вже в Привільне і завтра почну роботу на Лантухівському острові. Гадаю, що з Вами в ближній час побачимося і тоді я зможу подякувати Вам за ту участь, що Ви взяли в моїй „поганій справі””²⁰.

Цікаві свідчення про роботу і життя Василя Степановича Соляника на стоянці Лантухівського острова знаходимо в його листі до Д.І.Яворницького від 25 травня 1930 р.: „Я працюю у А.В.Добровольського за асистента. Зараз Аркадій Вікторович б'ється над тим, куди прирахувати численні поховання, що відкрито на Лантухівському острові... Я теж веду розкопки, а Аркадій Вікторович мене добре вчить. Я ближче став до археології. Добровольський зачитав мою компіляцію й подав свою писану рецензію. Він багато де в чому мені допоміг, виправив мої помилки. Після роботи ми розглядаємо матеріали, йде розмова, навчання ціле. Оглядаємо місцевість і вивчаємо нашарування квадратів стоянки... Тепер передаю Вам копію рецензії, на мою роботу, Добровольського: „Назва роботи не відповідає в деякій мірі змісту. Зміст ширше за назву. В передмові автор говорить, що в

основу своєї роботи кладе класифікацію В.О.Городцова, але в дальшому не обмежується лише цією класифікацією, а наводить класифікації видатних західно-європейських вчених для роз'яснення яких використовує і відповідні матеріали. Класифікація В.О.Городцова, як відомо, в достатній мірі оригінальна, але ж вона розходиться в основному з іншими вченими...Треба – або прямо слідувати по Городцову, або стати на бік західноєвропейських учених, критично поставитись до класифікації Городцова. Загалом же роботу виконано добре, витримано і змістовно. Автор добре простудіював відповідну літературу, добре її вивчив. Деталізація найбільш важливих місць, також як і загальний зміст – надають роботі серйозності. Робота вчасна і цілком придатна для таких кіл як учительство, студентство. Серйозність викладу і характер викладеного матеріалу не дозволяє їй стати книжкою для масового, непідготовленого читача. А.В.Добровольський." Грінченкова рецензія мені також відома. Він сказав, що вона написана для дітей. А Матвієвський, сміючись, кинув йому: "...та ні, Володя, брат, там є й для тебе!" Так що тепер мені відомі думки всіх про мене. Дуже прошу Вас, Дмитро Іванович, напишіть мені про діла в музеї. ... Добровольський напише Вам листа від себе. Він же оце 24.04 святкував 25-річчя своєї археологічної діяльності".²¹

У листах В.С.Соляника до Д.І.Яворницького цього періоду знаходимо відгос подій у музеї. Силою академіка завжди було вміння згуртовувати людей, робити їх своїми одиодумцями. На жаль, були й такі, хто робив спроби перешкодити роботі, заплямувати якщо не самого Д.І.Яворницького, то його оточення. Так, у теплому дружньому листі до директора музею від 10 травня 1930 р., передавши вітання багатьом співробітникам, Василь Степанович з іронією додає: „Да! Вітайте ж і Шаповала та Сап'яна „со чадами". Вони ж сварилися не платити мені зарплатні, а чи буде по їхньому?"²² Але вже в наступному листі, датованому 25 травня, іронія змінюється на тривогу: „Тепер, Дмитро Іванович, дозвольте Вас запитати про становище в нашому музеї. Чи вгамонилися Сап'ян і Шаповал, чи ні? Напишіть, будь ласка, про це, бо я почуваю щось недобре. До нас дійшли слухи... що ніби Шуб і Сап'ян уп'ять піднімають волинку нашіот нас."²³

З 23 серпня 1930 р. В.С.Соляник "почав служити вірою і правдою в Червоній Армії". Перед тим як вирушити до місця служби „у 30 дівізію в 9 кілометрах од Павлограда на південь" новобранець заїхав до музею, але директора не застав: „Дорогий Дмитро Іванович! Я залишив Вам на столі в канцелярії музею лист від Лебідя М.М. Він адресував його мені. В цьому листі він пише про картину „Бій на Жовтих Водах" М.С.Самокиша. Він каже, що вона коштує всього лише 300 чи 400 карб. І що вона власне не картина, а етюд до великого полотна. Далі він говорить, що її замовлено було Народним Комісаріатом Освіти для майбутнього музею в Харкові і що Дніпропетровський музей може її придбати задарма, лише про це треба написати до Укрнауки листа з проханням передати її Вам..."²⁴ У цьому та двох інших листах з армії В.С.Соляник в деталях описує своє солдатське життя: „Одежу нам видали всю й новеньку... Спимо в хороших палатках... Ганяють добре, годують добре, але за частину своїх грошей... Начальство у мене хороше і не дуже налягає. Поводиться чемно. Я їм прочитав уже дві лекції. Одну на тему „Наука про людину", а другу про „Всесвіт". Дуже задоволені і просять під кінець зборів ще прочитати".²⁵

Академік Д.І.Яворницький вважав, що досліднику завжди треба мати „вірне око і чутливе вухо". Цьому вчив і своїх співробітників. Листи В.С.Соляника з армії свідчать про його духовний зв'язок з Дмитром Івановичем. Все, що бачить, чує червоноармієць, сприймається ним крізь призму доречності і корисності збирацькій справі. В одному з листів В.С.Соляник робить малюнок солдатської палатки і додає, що вона „стоїть кріпко й вітер в неї не заходить. Можна все робити й малювати. Я гадаю що вона дуже зручна при розкопках. ...Подаю Вам декілька слів, що я записав в селі Берберівці. В цій селі можна було б накупити різного добра в етнографічний відділ музею."²⁶ „У вихідні дні я займаюся розшуками на буртах по річці Вовчий. Знайшов багато кремнів, черепків, фрагменти запорозьких кафлів і інше. Привезу й покажу Вам. В селі я теж дещо роздивлявся. Між іншим змалював хату одну, рублену. Цікава хата. Є ще скрині гарні, сорочки жіночі та спідниці."²⁷ „Ох і скриню я

бачив у селі Катеринівці. От красота – такої скрині у нас у музеї немає. Але тепер у селян нічого не купиш - гроші для них нічого не значать.”²⁸

Після закінчення служби у жовтні 1930 р. Володимир Соляник повертається до роботи у музеї і експедиції. До цього ж періоду належить його спроба скласти кандидатські іспити. Про це є свідчення у листі з Харкова палеонтолога і археолога О.С.Федоровського до Д.І.Яворницького: „Ваші учні пройшли кільквіум. Соляник трохи сплоснав з діяматом, але сподіваюся, що дозволять йому скласти надалі.”²⁹ На жаль, зараз ми не можемо з’ясувати чим закінчилися ці іспити.

Археологічний сезон 1931 р. для В.С.Соляника і його колег починається з ускладнень. Пр це свідчить лист А.В.Добровольського з Херсону: „Вельмишановний і дорогий Дмитро Івановичу! ...Я гадаю,що до Вовніг можна буде виїхати числа 13-15-го цього місяця...Лякають мене Вовніги у відношенні харчів...Особливо важко, мабуть, буде з хлібом. Тому я прошу Вас, коли буде їхати Соляник, може вдасться якось здобути для експедиції в Дніпропетровському продуктів і особливо хліба чи муки. Треба також щоб Соляник привіз і канцелярське приладдя... Він знає, що треба. Тепер ще одне. Зараз я вже безробітний, отже тому не маю грошей навіть і на „хліб насущний”. Тому прошу надіслати мені... грошей на подорож і перші часи до приїзду Соляника.”³⁰ В листах В.С.Соляника містяться свідчення про те, що крім обов’язків художника і кресляра, на Василі Степановичу лежали ще й турботи по добуванню для експедиції харчів, одягу, грошей: „Споживче товариство нам без візії з Солоного нічого не відпускає, а Солоне каже, що без Харкова теж нічого нам не дасть. Оце думаю їхати ще раз у Солоне поклопотати про харчі, бо ми дуже погано тут почуваємо в харчовому відношенні. Аркадій Вікторович і я дуже Вас просимо поклопотати там у Дніпропетровському і там треба й получитьи що можна – головне це харчі, а також і спецвзуття”.³¹ „Ні хліба ні борошна нам не дали. Так що сидимо без хліба. От Вам і Солоне. А у телеграмі із Вукоспілки було їм запропоновано видавати по робочим нормам всі продукти. Думаю оце їхати до них та лаятися за таке ставлення до нашого харчування.”³²

Важкі матеріальні умови не призвели навіть до уповільнення темпів роботи експедиції. Археолог М.О.Міллер рішуче берегється за організацію розкопок на Дубовому острові, майстерно підбираючи людей і розподіляючи обов’язки між ними: „З роботою експедиції справа така: найважливішим срочним завданням зараз єсть організація досить міцної групи, яка б узялась за розкопи палеолітичної стації... Перебалакав і обговорив цю справу рішуче зо всіми, і групу цю скласти удалось, хотя й нелегко. Думається,що можна зробити тільки так: склад групи: 1) старший археолог А.В.Добровольський; 2) молодший археолог Г.О.Авраменко; 3) асистент А.А.Добровольський; 4) кресляр В.С.Соляник. Такий склад гарантує найкращу обробку матеріала стації. ...Зараз організація обробки цієї стації єсть наше найважливіше завдання і треба вжити всіх заходів, щоб речі з цієї стації були експоновані виключно в Вашім музеї. Це буде одна з його найважливіших прикрас і може найважливіший момент в роботі експедиції. Через такий склад обставин я не зміг зараз обміняти Євсєвського на Соляника. Соляник ще повинен закінчити Добровольському ті матеріали, що почав... Але з Соляником я бачусь через день, вся робота йде в згоді.”³³

Цього ж періоду стосується звернення В.С.Соляника до Д.І.Яворницького з проханням підтримати і заступитися перед Ходаком, який влітку 1931 р. був направлений партійними органами у музей офіційно як заступник, а по суті як політрук, без згоди якого тепер не вирішувалася жодна. З листа В.С.Соляника з експедиції: „...”Мені Ходак постановив не давати платні добавочної у музеї, бо я, мовляв, тут одержую дуже велику платню. Наче це одгомоски прошлогодньої катавасії Сап’яна та Шаповала про те, щоб в музеї мені зовсім не платили. Я Вас прошу, Дмитро Іванович, поговоріть із Ходаком, нехай він не робе цього. Я ж один із музею в експедиції, скільки там того добавку (20 карб), невже музей розживеться з цього. І відомості написали, а видати не видали.”³⁴

Неувага влади до роботи експедиції і, як результат, нестача коштів, харчів, одягу приводить до фізичного виснаження і хвороби. З листа М.О.Міллера: „Соляник дуже тяжко хворіє на шлунок, як би його не довелося відправити у шпиталь.”³⁵ Чи перебув Василь

Степанович свою хворобу „на ногах”, чи таки довелося його госпіталювати, нам не відомо. Передостанній лист В.С.Соляника датовано 30 серпня 1931 р. В ньому він повідомляє Д.І.Яворницького про хід роботи в експедиції.³⁶ Останній його лист до академіка датовано 29 вересня 1931 р. і містить витяг з протоколу наради археологічної експедиції 22 вересня 31 р. Цей документ дає важливу інформацію про фінансовий та загальний стан експедиції: обмеженість коштів змушувала припинити деякі розкопки, звільнити частину працівників і таке інше.³⁷

Подальші події в музеї розгорталися таким чином. 6 червня 1932 р. заступник директора Ходак надіслав до парткерівництва доповідну записку.³⁸ Він хоч і визнавав, що світова громадськість вважає Дніпропетровський історичний музей найкращим у світі музеєм з історії козацтва та кочових народів східної Європи, однак звинуватив Яворницького та його прихильників (М.Міллера, В.Кравченка та інших) у реакційності, у тому, що вони не сприймають марксистсько-ленінської ідеології, що вони вигнали з музею комуністів Сап'яна та Шаповала, позапартійних Грінченка та Матвієвського. 5 серпня 1933 р. на бюро міськпарткому зробив доповідь якийсь Каплун. Він прямо звинуватив Яворницького у буржуазному націоналізмі, у тому, що музей став одним з центрів націоналістично-контрреволюційної роботи на Україні. Восени Яворницького звільняють з посади директора музею, арештовують музейних працівників та учасників археологічних експедицій. В 1934 р. музейні кадри просто розгромили: з 17 службовців залишилося двоє – прибиральниця Дузь і наглядка Червенцова. Решту репресували різними способами: заступника директора Ходака виключили з партії, наукового співробітника В.Кравченка вислали за межі України, а старшого екскурсовода Грекова розстріляли.³⁹ Репресії зазнали учасники Дніпрельстанівської експедиції і ті науковці, які були з нею пов'язані. Заарештовано і звинувачено у контрреволюційній діяльності археолога В.А.Грінченка,⁴⁰ мистецтвознавця С.А.Таранушенка.⁴¹ Тричі заарештовували археолога, історика і публіциста П.А.Козара.⁴² Змусили емігрувати археолога М.О.Міллера.⁴³ Багатьох особистих друзів Яворницького було знищено тільки за знайомство з „відомим націоналістом”. На жаль, досліджені нами джерела і література не дають можливості прослідити долю Володимира Степановича Соляника після закінчення археологічного сезону 1931 р. Ми продовжуємо пошуки документів, а також можливих нащадків В.С.Соляника, які могли б пролити світло на подальшу долю непересічної людини, краєзнавця, археолога і художника з кола академіка Д.І.Яворницького.

Листування самого В.С.Соляника, інших археологів і науковців з „козацьким батьком” – це яскраві сторінки нашої минувшини, цінне джерело, яке дає можливість краще відчувати і зрозуміти дух епохи кінця 20 – 30 років ХХ ст. Хоч, безперечно, до нього треба ставитися критично і піддавати перевірці за допомогою інших джерел. Зібраний і досліджений матеріал дозволяє скласти більш повне уявлення про життя і працю академіка Д.І.Яворницького і його оточення, додати ще один штрих до картини життя і долі інтелігенції Дніпропетровщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- 1.Шубравська М.М. Д.І.Яворницький: життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.,1972.- С.15.
- 2.Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького: каталог музейної колекції / Укладачі: С.В.Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піщик, А.С.Журба.- Вид. 2-е доп.- Дніпропетровськ,1992.-С.122-123; 3.Шаповал І. Козацький батько. Образ Дмитра Івановича Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки.-Кривий Ріг, 1998; Лунина В. Хранитель запорожской старины // Звездная гавань.-2003.-№3.-С.5; 4.Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького.-Вип.1: листи вчених до Д.І.Яворницького /Упоряд.: С.В.Абросимова, А.І.Перкова, О.В.Піщик, Н.Г.Чередник; Вступ. ст. С.В.Абросимової, А.І.Перкової; Перед. слово Б.Т.Карапиша.-Дніпропетровськ, 1997.-С.502-522; 5.Лист В.С.Соляника від 8.12.1925 р. // Епістолярна спадщина...-Вип.1.-С.502-503; 6. Лист В.С.Соляника від 18.02.1926 р. – Там само. – С.503; 7. Лист В.С.Соляника від 15.10.1927 р. – Там само. – С.504; 8. Лист А.В.Добровольського від [1927].-Там само. – С.186; 9. Див.: С.В.Абросимова Дмитро Яворницький.- Запоріжжя,1997.- С.36; 10.Лист А.В.Добровольського від 24.07.1928 р. // Епістолярна спадщина... – Вип.1.- С.189; 11. Лист А.В.Добровольського від 3.10.1928 р. – Там само. – С.190; 12.Лист А.В.Добровольського від 1.01.1929 р. – Там само. –С.194; 13. Лист В.Ю.Білецької від 15.12.1929 р. – Там само. – С.60; 14. Лист В.Ю.Білецької від 1.01.1930 р.- Там само. – С.60; 15.Лист А.В.Добровольського від 10.07.1929р.

— Там само. — С.198; 16. Див.: Ю.А.Мицик. Яворницький під наглядом ВКП(б) та НКВС // 36.: Регіональне і загальне в історії / Упорядник В.М.Бекетова. — Дніпропетровськ, 1995.—С.27; 17.Бойко О.Д. Історія України.—К.: Академія, 2002.—С.425; 18. Лист А.В.Добровольського від 14.03.1930 р. //Епістолярна спадщина...— Вип.1.—С.204-206; 19. Лист А.В.Добровольського від 9.04.1930 р. — Там само. — С.211-212; 20. Лист А.В. Добровольського від 15.05.1930 р. — Там само. — С.212; 21. Лист В.С.Соляника від 25.05.1930 р. — Там само.—С.506-507; 22. Лист В.С.Соляника від 10.05.1930 р.— Там само.— С.505; 23. Лист В.С.Соляника від 25.05.1930 р.— Там само.— С.506; 24. Лист В.С.Соляника від 25.08.1930 р. — Там само. — С.511; 25. Лист В.С.Соляника від 10.09.1930 р.— Там само. — С.513; 26. Лист В.С.Соляника від 25.08.1930 р.— Там само. — С.512; 27. Лист В.С.Соляника від 5.09.1930 р.— Там само.— С.513; 28. Лист В.С.Соляника від 10.09.1930 р. — Там само. — С.513; 29. Лист О.С.Федорковського від 16.10.1930 р. —Там само. — С.558; 30. Лист А.В.Добровольського від 3.04.1931 р.— Там само. — С.221; 31. Лист В.С.Соляника від 15.05.1931 р.— Там само. — С.514; 32. Лист В.С.Соляника від 30.06.1931 р.— Там само. — С.518; 33. Лист М.О.Міллера від 15.08.1931 р. — Там само. — С.349-350; 34. Лист В.С.Соляника від 14.07.1931 р.— Там само. — С.519; 35. Лист М.О.Міллера від 19.08.1931 р.—Там само. — С.352; 36. Лист В.С.Соляника від 30.08.1931 р.— Там само. — С.521; 37. Лист В.С.Соляника від 29.09.1931 р. - Там само. — С.522; 38. Мицик Ю.А. Яворницький під наглядом... —С.27; 39.Ченцов В.В. Идеолог українського націоналізму // Відроджена пам'ять: Книга нарисів.— Дніпропетровськ, 1999.—С.108; 40.Нестуля О.О. Сплондрована доля (В.А.Грінченко). // 36.: Репресоване краєзнавство.—К.,1991.—С.204-209; 41.Нестуля О.О. Дослідник народного мистецтва.—Там само. — С.173-177; 42. Епістолярна спадщина...Вип.1.—С.807-809; 43. Там само.

Т.М.Плаксієв

В.І.ВЕРНАДСЬКИЙ І ПОЛТАВЩИНА

У наш техногенний час невинно зростає актуальність ідей видатного мислителя ХХ сторіччя В.І.Вернадського. З'являється потреба у їх практичному використанні, і не тільки в сучасному, а й у майбутньому, його прогнозуванні. Ще в 60-ті роки, коли людство сягнуло Космосу, сформувало антропний принцип Всесвіту з його центральним становищем людини в еволюції, підкорило атомну енергію, створило системний погляд на науково-технічні можливості моделювання можливих сценаріїв свого розвитку, в особі кращих представників світової еліти суспільство усвідомило еволюційну кризу свого існування. В.І.Вернадський задовго до цього намагався віднайти відповіді на питання про те, що чекає людство попереду та як слід жити далі, аби не зруйнувати основ свого буття.

Вернадський Володимир Іванович (1863 – 1945) походить із старовинного козацько-старшинського роду. Близьке закінчив природниче відділення Петербурзького університету. 1897 р. обраний професором кафедри мінералогії Московського університету, де заклали основи генетичної школи у мінералогії, зібрав навколо себе молодих і талановитих вчених. 1909 р. був обраний академіком Петербурзької Академії наук. У 1918 р. В.І.Вернадський став засновником і першим Президентом Української Академії наук. Академік Петербурзької Академії наук. Лауреат Державної премії СРСР. Увійшов в історію як геніальний вчений, творець теорії про біосферу, зокрема, ноосферу, теорії про провідну роль живих істот у геохімічних процесах та еволюційної теорії походження мінералів. Засновник геохімії, біогеохімії, радіогеології. Автор багатьох праць з проблем мінералогії, кристалографії, історії і філософії природознавства. Був обраний дійсним членом Наукового товариства імені Т.Шевченка (Львів) та членом Українського наукового товариства (Київ). Його ім'я присвоєно науковій бібліотеці НАН України. У 1973 р. засновано академічну премію імені В.І.Вернадського.

Рідкісна синтезуюча здібність, здатність всеохоплення вирізняють його творчий геній. Він був визначним суспільним діячем, видатним організатором науки в Росії, Україні та в СРСР. Сьогодні видатний природодослідник, мислитель, гуманіст В.І.Вернадський по праву визнається однією з головних постатей не тільки російської чи української (й радянської), а й світової культури ХХ сторіччя. Винятково важливе значення має звернення до спадщини В.І.Вернадського у розвитку сучасних наукових шкіл, зокрема з проблем професійної педагогіки і психології освіти.¹ Безсумнівно, наукові ідеї та особистість вченого є надзвичайно актуальними. Адже вони вийшли далеко за межі власне науки. Не перебільшуючи, можна сказати, що без розуміння ідей та самої особистості В.І.Вернадського

не було б сучасної наукової картини світу, світогляду сучасної людини, і, що не менш важливе, - світогляду нащадків. На жаль, постать В.І.Вернадського сьогодні фактично канонізована: його цитують політики й державні діячі, президенти, на нього посиляються філософи, письменники й публіцисти, до нього звертаються митці, вчені. Попри те, що ідеї мислителя видавалися його сучасникам "геніальними абстракціями", сьогодні вони покладені світовим співтовариством в основу спеціальної природничонаукової концепції і прийняті ООН у якості керівництва до дії при визначенні сучасної есхатології – стратегії виживання і розвитку людства. За умов бурхливого розвитку науково-технічної революції, з її надзвичайно швидкими темпами зростання інформації В.І.Вернадського саме у XX сторіччі назвали енциклопедистом, "Ломоносовим XX сторіччя".

Незважаючи на численні публікації ("бібліографія Вернадського" на 1991 рік становила близько тисячі назв праць) про нього, В.І.Вернадський до цього часу залишається terra incognita не тільки для широкого загалу, а й для історії культури. Його магнетична особистість ще довго притягуватиме дослідників з різних галузей наукового пізнання: його цитуватимуть (кожен на свій лад) науковці, його наслідуватимуть та зображуватимуть у мистецтві, на його прикладах виховуватимуть. Тим паче, що й перед самим В.І.Вернадським свого часу у якості головних завдань стояли питання розвитку і науки, і освіти, зокрема подолання прірви між великою наукою та вищими учбовими закладами. Так, в одній із статей у якості "завдань для форм вищої освіти", які впливають із "переворотів в устоях життя", він зазначав, що, перебуваючи в критичних ситуаціях, вимагав від себе навіть повного перегляду засад власного світогляду, ставлячи, як і завжди, на перше місце "зростання наукового знання й прикладання його у техніці та в суспільних формах життя". У наш час, коли вочевидь проявляється колективний характер такої форми власності як знання, до того ж зростаючої ролі його експлуатації, зростає й актуальність поглядів В.І.Вернадського щодо впровадження наукових знань у всі сфери суспільного життя. Тож сьогодні В.І.Вернадський все більш стає суттєвим фактором суспільного життя України.

Враховуючи видатний внесок до світової науки В.І.Вернадського, 27 лютого 2002 р. Верховна Рада України видала постанову, у якій рекомендувала Кабміну розробити заходи відзначення на державному рівні пам'яті всесвітньо визнаного вченого, зокрема: проведення 12 березня 2003 р. до 140 річниці з дня його народження у Києві в приміщенні Національного академічного театру опери і балету України ім.Тараса Шевченка урочистих зборів представників науки, громадських організацій, Верховної Ради України, гостей столиці України; відновлення будинку й садиби В.І.Вернадського у селищі Шишаки Полтавської області й створення там меморіального музею вченого; проведення ювілейних урочистостей у Полтаві, Сімферополі, Кременчуці...³

І не випадково у постанові згадуються міста Кременчук та Полтава. У Кременчуці завдяки ініціативі інтелігенції міста, зокрема А.М.Лушакової – директора міського Краєзнавчого музею та його старшого наукового співробітника О.О.Ігнатенка – палкого популяризатора ідей та особистості В.І.Вернадського, а також членів клубу "Діалог", ще 1988 р., з нагоди 125-річного ювілею мислителя, піднімалося питання про увічнення його пам'яті у цьому місті. Особливу колоритність ініціативам інтелігенції Кременчука надають ті обставини, що з нагоди святкування 135-річного ювілею вченого у Краєзнавчому музеї О.О.Ігнатенком було організовано спеціальну пересувну виставку з циклом лекцій та бесід у місцях її експонування: в інститутах, технікумах, школах, бібліотеках, на радіо, у пресі, а також на міжнародній педагогічній конференції, що відбулася у м.Полтаві. На той час роботи увінчалася прийняттям міською Радою рішення від 3 грудня 1998 р. про створення у місті меморіальної дошки на честь В.І.Вернадського. Серед ініціаторів її створення – Н.Т.Анисимов (художник), О.П.Самодрін (вчений, педагог), О.О.Ігнатенко, А.М.Лушакова, О.І.Шевченко (НАНУ), А.А.Котляр, О.П.Черепанов, М.В.Шевера (НАНУ). Сама дошка автором якої став Н.Т.Анисимов, була встановлена 2003 року на фасаді будинку, у якому В.І.Вернадський перебував під час експедиції у Кременчуцькому повіті. До того ж на честь 140-річного ювілею з дня народження В.І.Вернадського у музеї було проведено "Круглий

стіл” за участю провідних вчених, митців, працівників освіти, громадських діячів, з обговоренням ідей В.І.Вернадського у контексті розвитку сучасного суспільства, а також виставку книг і картин місцевих художників, присвячених пам’яті мислителя. Значною подією у Кременчуці стала організація всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференцій “Ідеї В.І.Вернадського і сучасна гуманітарно-економічна освіта в контексті розвитку людства”, які відбуваються за підтримки НАН України, УАННП на базі Інституту економіки та нових технологій ім.Ю.Кравченка та за участі Комісії НАНУ з розробки наукової спадщини академіка В.І.Вернадського, вчених міста й України.

Тож Кременчуччина і Полтавщина в цілому має всі підстави пишатися тим, що вони мають пряме відношення до особистості геніального вченого – В.І.Вернадського, якого доля пов’язала з цією благодатною землею. Саме у Кременчуці спільно зі своїм вчителем В.В.Докучаєвим В.І.Вернадський займався вивченням ґрунтів Кременчуцького повіту та здійснював археологічні дослідження з літа 1890 р. Ми маємо всі підстави пишатися тим, що саме тут, на Полтавщині, В.І.Вернадський наблизився до формування того етапу активно-еволюційної думки новітнього часу, яка увійшла в історію світової культури під іменем “руський космізм”. Філософія “руського космізму” ставила вирішення проблем земного світу в залежність від становища людини у космосі. У фокусі філософії космізму – не тимчасові соціальні суперечності й труднощі, а універсальні космічні перспективи. Вона відшукувала шляхи перетворення не зовнішніх рис і навіть не духовного змісту, а самої природи людини. На цій основі космізм доручає людині місію глобального космічного масштабу. Головна цінність філософії “руського космізму” полягає в тому, що ним був запропонований гранично широкий – космічний – погляд на людину й суспільство: людина й суспільство визначають самих себе через ставлення до природи, до космосу. Соціальні, економічні та інші форми буття, міра людяності людини визначаються тим, наскільки люди усвідомлюють свою відповідальність за світобудову. Ці ідеї були сформульовані “руськими космістами” задовго до того, як людство практично відчувало на собі увесь тягар екологічних та інших глобальних проблем. Ідеї космізму мали значний вплив на світогляд В.І.Вернадського. Саме на Полтавській землі він розвинув ці ідеї, поглибив їх і сформулював. І таке переконання кременчучців не слід поцінювати як “посягання” на роль інших регіонів і України, й Росії, і навіть Франції, Чехії, на територіях яких вчений розвивав свої еволюційні погляди. (Сам В.І.Вернадський констатував, що він вперше зіткнувся з біогеохімічними проблемами 1891 р., коли читав курс мінералогії у МДУ, а працювати над ним розпочав “неухильно й безперервно” з 1916 р.).

Тож зупинимось більш детально на “полтавському” періоді життя вченого. Найголовнішим своїм вчителем В.І.Вернадський вважав В.В.Докучаєва. У 1888 – 1894 рр. В.В.Докучаєв очолював експедицію з дослідження ґрунтів Полтавської губернії, до складу якої входили молоді вчені та студенти. Серед них був і Володимир Іванович, який брав участь у експедиціях з 1882 р. (у Нижньому Новгороді). Протягом багатьох років штаб-квартира В.В.Докучаєва знаходилась у Нових Санжарах Кобеляцького повіту в будинку козака С.Півня, в якому мешкали і працювали В.І.Вернадський зі своїм учителем. (На думку професора А.Н.Тюрюканова, саме в цьому будинку відбулася перша розмова двох вчених про живу речовину). Наукова розробка цієї ідеї тісно пов’язана з Полтавською сільськогосподарською дослідною станцією імені М.І.Вавилова, де на меморіальній дошці, встановленій біля входу, викарбуване й ім’я В.І.Вернадського. Під час роботи експедиції було проведено всебічне дослідження ґрунтів губернії, складена перша в Росії 10-верстова мапа ґрунтів Полтавщини, зібрано колекції ґрунтів, гірських порід, викопної фауни та гербарії.

Слід відзначити, що частина зразків ґрунтів, зібраних на Полтавщині експедицією В.В.Докучаєва, увійшла до колекції ґрунтів, які демонструвались у Парижі на Всесвітній виставці до 100-річчя Великої французької революції 1889 р. й одержали Золоту медаль з присудженням В.В.Докучаєву ордена “За заслуги по землеробству”, а також на Всесвітній Колумбовій виставці в Чикаго 1893 р. На основі численних досліджень, проведених

головним чином на Полтавщині, В.В.Докучаєв написав книгу "Наші степи колись і тепер", а також за його ініціативою 1891 р у м.Полтаві було засновано Природничо-історичний музей (тепер обласний краєзнавчий музей), основу колекції якого складали знахідки В.І.Вернадського. Наприкінці 1890–навесні 1891 рр. між В.В.Докучаєвим та В.І.Вернадським велось листування з питань обробки матеріалів Полтавської експедиції. При підготовці Володимира Івановича до роботи у Кременчуцькому повіті у вересні 1891 р. В.В.Докучаєв писав йому: "Майте на увазі, що зразки, знайдені Вами у Кременчуцькому повіті, зі списком мають надійти до Полтавського музею. Такою є моя умова із земством"⁴. Наприкінці 1890 р. В.І.Вернадський розпочав дослідження ґрунтів Кременчуцького повіту, звіт про яке був виданий ним 1892 р. Саме тут він вперше, за 20 років до визнаного авторитету К.К.Гедройна, відкрив сутність процесів засолення ґрунтів⁵. (Під час першої Міжнародної науково-практичної конференції з питань впровадження ідей В.І.Вернадського в освіту у м.Кременчуці було встановлено меморіальну дошку В.І.Вернадському і В.В.Докучаєву).

На полтавській землі В.І.Вернадський за завданням Полтавського губернського земства вивчав будову Висачківського пагорба, розташованого у річковій долині, поблизу місця злиття річок Удаю, Сули і Сулиці. А поблизу села Гінці Лубенського повіту він відкрив розкопки палеолітичної стоянки прадавньої людини. Це була рідкісна робота, яку дуже поцінував сам В.В.Докучаєв.

За свідченням доньки В.І.Вернадського – Н.В.Вернадської-Толль, батьки дружини вченого – Н.С.Старицької жили в Полтаві по вул. Інститутській (пізніше вул.Келіна, а нині – Першотравневий проспект) у великому двоповерховому будинку. З 1910 р. дружина В.І.Вернадського зупинялася у брата Наталії Ігорівни – Георгія Ігоровича Старицького по вул. Познанська гребля (нині вул.Володарського). (Принагідно зазначимо, що до 125-річчя В.І.Вернадського на цьому будинку було встановлено також меморіальну дошку). Там Володимира Івановича єднали з Полтавщиною і родинні зв'язки, й наукова та громадська діяльність.

Саме на полтавській землі прийшло до вченого філософське узагальнення проблем живої речовини. Тут він створив основи вчення про біосферу, сформулював поняття міри її виміру – "жива речовина" та визначив роль живої речовини у формуванні біосфери з центральним положенням у ній людини, її розуму, діяльності. Особливо плідно вчений працював на своїй дачі влітку 1913 р. Син В.І.Вернадського Г.В.Вернадський писав згодом: "Цим літом мої батьки знімали будиночок у селі Шишаки у адвоката Красовського"⁶. Він також повідомляв, що тоді ж було започатковано будівництво власної дачі, яка розташовувалась на Бутовій горі. Будувати її допомагали місцеві жителі, а керівництво будівництвом здійснював Л.Т.Сердюк. Він користувався кресленнями, виготовленими полтавським архітектором В.Кричевським, тим самим, котрий проектував приміщення Полтавського губернського земства (пізніше краєзнавчий музей). Це є символічним знаком, адже ми пам'ятаємо, що В.І.Вернадський спільно зі своїм учителем В.В.Докучаєвим був засновником цього найстарішого в Україні музею і все життя опікувався ним, допомагав експонатами, надавав наукові консультації. Садина ж Вернадських нагадувала поселення українця. Огороджена вона була селянським тином, на якому розвішували глиняні глечики. Біля вікон квітували соняхи та мальви. Поряд височіли пірамідальні тополі, посаджені власноруч Володимиром Івановичем. Чотири з них до цього часу, наче вартові, охороняють місце, де тоді була дача, аби вона знову відродилася.

"Влітку (1889 – 1918), за винятком майже щорічних поїздок за кордон та польові роботи з мінералогії ..., ми жили в Полтаві і Полтавській губернії, де мешкали батьки моєї дружини і де в мене був маленький хутирець на Пслі побіля Шишак", - так писав сам Володимир Іванович⁷. Дача так і називалася – "Бутова кобила", у зв'язку із певною схожістю частини гори з головою кобили. Листи із Шишак В.І.Вернадський підписував "Бутова кобила" або "Ковиль-гора" (праворуч від будинку височів курган, порослий ковилою). У Шишаках вчений не тільки відпочивав, але й багато працював над біохімічними проблемами вчення про живу речовину та біосферу. Минуть роки і, пригадуючи цей період свого життя,

він напише: "В Шишаках на "Кобилі" в лісі я працював з великим натхненням. Я з'ясував для себе головні поняття біогеохімії, значні відмінності біосфери від інших оболонок Землі, основне значення у ній розмноження живої речовини"⁸.

Влітку 1916 р. у Шишаках В.І.Вернадський розпочав писати книгу про роль живих істот у геологічній історії Землі, якій дав назву "Жива речовина в земній корі та її геохімічне значення", але в процесі роботи змінив назву на "Жива речовина", під якою ця книга й була видана 1978 р. і під якою вона стала відомою у всьому світі. Сьогодні вона приваблює ще більше вчених-науковців своїми оригінальними й гуманістичними висловками про те, що біосфера не є неподільною зоною життя, від якої походить людство. У цих розробках Володимир Іванович був першим. Найсуттєвіша корекція сталої наукової картини світу, у якій не відводилося місця життю, з'явилася В.І.Вернадському як одкровення та відкриття літку 1917 р. також у Шишаках, у природній лабораторії духу. Власне кажучи, все його розуміння про живу речовину, про біосферу, нові, впроваджені ним поняття-терміни, на зразок "зсувності життя", "тиск життя", "швидкість життя" тощо були розроблені ним саме цим літом. Л.Гумільов писав, що "Те, що було написано В.І.Вернадським у Шишаках на сорока сторінках розграфленого паперу властивим йому щільним, вишуканим почерком, не становило ще курсу геохімії чи біогеохімії. Але там було закладено основи нових надій, з'явився новий світогляд, який привертав увагу не тільки геологів".

Наприкінці листопада 1917 р. В.І.Вернадський приїхав до Полтави. Цей приїзд був пов'язаний із жовтневим переворотом. Справедливо остерігаючись репресій з боку нової влади (він, як і все керівництво кадетів, виступив проти радянської влади), був змушений виїхати з Петрограда в Україну. Про це він згадував: "Під час від'їзду 1917 р. ... я був приречений більшовиками до Кронштадту".⁹ Але під час перебування у Полтаві Володимир Іванович проводив активну творчу роботу, поєднуючи її із науково-організаторською діяльністю. За його свідченням "був увесь час в тісному контакті із земським Полтавським природничо-історичним музеєм з початку його заснування і в ньому науково працював...".¹⁰ У березні 1918 р. при музеї (нині Полтавський краєзнавчий музей) В.І.Вернадський заснував Полтавське "Товариство любителів природи" і став першим головою його правління: розробив статут товариства, передбачаючи, що воно об'єднає широкі верстви населення, усіх, хто не байдужий до питань теоретичного й практичного природознавства, хто вивчає природу свого краю. Слід відзначити, що до складу товариства увійшли й представники Полтавського комітету кадетів. Загалом воно об'єднувало понад 100 осіб. У списку значилися сам В.І.Вернадський, поряд з ним його донька Ніна Володимирівна, брат дружини Г.Є.Старицький, орнітолог М.І.Гавриленко, завідувач Полтавським музеєм, секретар товариства В.Ф.Ніколаєв, працівники музею – ботанік С.О.Іллічевський, завідувач біологічною станцією Полтавської сільськогосподарської дослідної станції О.В.Знаменський, донька письменника В.Г.Короленка – Софія Володимирівна та ін.

У робочих нотатках про завдання товариства В.І.Вернадський пише: "В основі завдань товариства чи гуртка повинне лягти, в тісному зв'язку з музеєм – вивчення природи Полтавщини, те знаряддя, яке обумовлює всю організацію таких товариств".¹¹ 1918 р. відбулося чотири зібрання членів товариства – 18 березня, 20 квітня, 18 та 26 травня. Саме тут 26 травня вчений вперше висловив і оприлюднив свої біохімічні ідеї, а вже 30 травня 1918 року він їхав до Києва, на запрошення колеги (і по партії, і по роботі в уряді) М.П.Василенка. Результатом співпраці В.І.Вернадського та М.П.Василенка стало заснування Української Академії Наук як державного органу, а не лише як зібрання вчених. На жаль, після від'їзду Вернадського Полтавське товариство шанувальників природи припинило свою діяльність. Один із дописувачів Володимира Івановича писав йому 19 серпня 1918 р.: "Тромадське життя в Полтаві ... завмерло... Товариство любителів природи також без тебе кожного разу не збиралося. Боюсь, що без тебе воно виявиться зовсім нежиттєздатним".¹²

Слід відзначити, що, незважаючи на всепоглинаючу зайнятість вченого проблемою живої речовини у період його "полтавського життя", він активно вивчав українську мову, про що знаходимо запис у його щоденнику, датований квітнем 1918 р.: "3 Ніночкою, коли

гуляю, розмовляю українською. Я відчуваю, що роблю успіхи... Вважаю дуже великим позитивним явищем відродження української мови – дуже великим...”.¹³

Насамкінець, В.І.Вернадський підтримував зв'язок з Полтавою, із обласним краєзнавчим музеєм до останніх років життя. Вчений надсилав до музею свої праці, а коли над музеєм нависала загроза розформування, то й захищав його.¹⁴ Комплексні дослідження природних умов Полтавщини, проведені В.І.Вернадським під керівництвом В.В.Докучаєва вагомо збагатили вітчизняну та світову науку. Саме на Полтавській землі у В.В.Докучаєва виникла ідея про найтісніші зв'язки між ґрунтом та іншими природними компонентами – рослинністю, тваринним світом, температурним режимом і режимом вологості, яку далі розвинув В.І.Вернадський, об'єднавши у єдиний ланцюг тоді ще розірвані органічний світ і “косну природу” (термін В.І.Вернадського, адже назву “мертва” природа він не поважав) “біокосною речовиною” – ґрунтом. На Полтавській землі сформувалась творча співдружність двох великих учених, зародились і одержали всесвітнє визнання вчення про ґрунти, про біосферу та її закономірний розвиток – ноосферу.

Сьогодні можна по-різному сприймати концепцію ноосфери, проте слід водночас враховувати, що, виступаючи з вимогами нового мислення, В.І.Вернадський постійно наголошував на відповідальності людини за свої дії та вчинки, де головним має бути не тимчасове, а вічне. Він вважав його вищим понад усе і намагався віднайти його у вільній думці, у науковій творчості, які підпорядкував головному сенсу свого життя – служінню науці.

Сам В.І.Вернадський, розмірковуючи над питанням про роль особистості в історії наукової думки, про роль вченого у науковому пошуку та у створенні наукових шкіл, зокрема писав: “У науковій творчості завжди мають діяти окремі особистості, які в своєму житті або в даний момент є вищими серед середнього рівня. І ці видатні люди не можуть бути замінені в більшості наукових відкриттів колективною роботою багатьох”¹⁵. На наш погляд, унікальна особистість В.І.Вернадського та його внесок у скарбницю вітчизняної і світової культури й науки є підтвердженням розуміння ним ролі видатної особистості в історії, а також зразком саме такої життєвої позиції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ничкало Н.Г. Наукові школи: проблеми і перспективи розвитку // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Збірник наукових праць / За ред. Л.Л.Товажнянського та О.Г.Романовського. – У двох частинах. – Ч.1. – Харків, 2002. – С. 34; 2. Вернадский В.И. Письма о высшем образовании в России // Вестник воспитания. – 1913. - № 5; 3. О праздновании 140-летия со дня рождения В.И.Вернадского. Постановление Верховной Рады Украины. – К., 2002; 4. Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. – Збірник наукових праць /відп. Ред. Білоус Г.П. – Полтава, 1991. – С. 11; 5. Травлев А.П. В.И.Вернадский и почвоведение // Экология и ноосферология. – 1995. - № 1-2. – Т. 1; 6. Наш рідний край: Сторінки про вчених – ботаніків, генетиків, інших природознавців та їх зв'язки з Полтавиною. – Полтава, 1991. – С. 20; 7. Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. – Там само. – С. 10; 8. Наш рідний край. – С. 20 – 21; 9. Документи з історії центрального пролетарського музею Полтавщини: 36. док. /Упорядник Супруненко О.Б. – Полтава, 1993. – С. 19; 10. Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. – С. 13; 11. Там само; 12. Документи з історії центрального пролетарського музею Полтавщини. – С. 10; 13. Наш рідний край. – С. 20; 14. Федоренко С.М., Ігнатенко О.О. Використання краєзнавчого матеріалу на лекціях з курсу “культурологія” //Імідж сучасного педагога. – Полтава, 2003. - № 5-6; 15. Вернадский В.И. Труды по истории науки в России. – М.,1988. – С. 88.

**Українська інтелігенція в роки незалежності України.
Регіональні особливості історії української національної
інтелігенції в новітню добу**

Д.О. Мельников

**ПІДГОТОВКА УПРАВЛІНСЬКИХ КАДРІВ ІЗ ПРЕДСТАВНИКІВ
МОЛОДОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ / 90 – І РР. ХХст. /**

Нові політичні реалії змусили докорінним чином змінити економічну політику в Україні. На зміну соціалістичній, плановій економіці із командно – адміністративними методами управління прийшла нова – ринкова зі своїми законами, особливостями, вимогами. Однією з важливих вимог розвитку ринкової економіки є необхідність підготовки менеджерів – висококваліфікованих фахівців у сфері управління. Велика надія в цьому покладається на молодь, адже її теоретичні знання, набуті під час навчання у вузі з часом повинні дати відчутний результат у практичній сфері. Зацікавлена в необхідності набуті кваліфікацію менеджера і сама молодь. Притаманний їй природний максималізм, прагнення випробувати себе в новій для себе якості – вчитися управляти персоналом, змушує багатьох юнаків та дівчат, які вже мають вищу освіту, отримати другу, пройти перекваліфікацію, набуті фаху менеджера. До цього її змушують і проблеми працевлаштування, невисокі заробітки тих, хто вже має роботу тощо.

Враховуючи актуальність проблеми, автор вважає за необхідне дослідити процес підготовки управлінських кадрів для економіки країни із представників молодшої інтелігенції в 90 – х рр. ХХ ст. з тим, щоб набутий досвід роботи в минулому став надбанням для навчальних закладів, підприємств різних форм власності, молоді, критичне його осмислення сприяло б удосконаленню процесу підготовки менеджерів у майбутньому.

Варто вказати на те, що ґрунтовних праць – монографій з цієї проблеми поки що немає. Відсутні також публікації статей щодо проблеми підготовки менеджерів із представників молодшої інтелігенції України. Щоправда зроблена спроба показати деякі форми і методи організації навчального процесу у вузах, діяльність підприємств різних форм власності з підготовки управлінських кадрів із представників різних прошарків населення, в тому числі і молоді, у працях А.І. Абрамова¹, В. Щетиніна², В. Алькема³, Н. Лукашевича⁴, Д. Шаїка⁵.

Теоретичні узагальнення, практичний досвід щодо підготовки фахівців – менеджерів були показані у виступах учасників Міжнародної науково – практичної конференції „Сучасний менеджмент та маркетинг: теорія та практика, проблеми підготовки фахівців”, яка відбулася у квітні 1996 р. в Києві⁶.

Наукова новизна статті полягає в тому, що її автор робить спробу дослідити одну з основних проблем сучасного менеджменту – підготовку управлінських кадрів – менеджерів для економіки країни із представників молодшої інтелігенції в 90 – х рр. ХХ ст., пропонує, на його думку, більш ефективні форми і методи організації цієї роботи.

Насамперед, потрібно дати визначення поняттю „молода інтелігенція”. У словниках воно відсутнє. Тому, беручи за основу словникове тлумачення терміну „інтелігенція”, а саме, що це соціальний прошарок, який складається з осіб, професійно зайнятих розумовою працею (наприклад, діячі науки й мистецтва, інженери, вчителі, лікарі)⁷, ми можемо стверджувати те, що молода інтелігенція це - молодь віком до 28 років, яка має вищу освіту, прагне знайти роботу чи працює за фахом.

На початку 90 –х рр. економіка України опинилася в кризовому стані. Це негативно вплинуло на життєвий рівень населення, поставило в скрутне становище його різні прошарки, в тому числі і молоді. Багато молодих спеціалістів, у зв'язку із скороченням

Наукові записки

.....
працівників, закриттям підприємств опинилися без роботи. До того ж частина молоді, яка закінчувала технічні, педагогічні та інші навчальні заклади, в умовах економічної кризи не бачила перспективи в подальшому житті, прагнула отримати другу вищу освіту, яка б відповідала вимогам часу, була конкурентно спроможною на ринку праці. А він вимагав фахівців бухгалтерського обліку, фінансів, аудиту, менеджменту. Особливо відчутною була потреба в кваліфікованих спеціалістах – управлінцях. Від них залежало, як відбуватиметься процес становлення та розвитку підприємств нового типу, їх прибутки, соціально – психологічний клімат в колективах.

На вимогу часу, бажанні допомогти молоді здобути кваліфікацію нового змісту в Україні була створена Державна національна програма „Освіта”: Україна XXI століття. В ній містився окремий розділ – „Післядипломна освіта”. Програма визначала пріоритетні завдання післядипломної освіти. Поряд із необхідністю поглибити професійні знання, уміння за спеціальністю, в програмі вказувалося на необхідність здобуття нової кваліфікації, яка б відповідала потребам часу, стосовно того чи іншого виду діяльності. В документі вказувалося на необхідності врахування кон’юнктури ринку праці, а також те, що післядипломна освіта має виступати засобом соціального захисту громадян і водночас забезпечувати потреби суспільства у висококваліфікованих конкурентноспроможних фахівцях⁸.

З метою забезпечення підготовки конкурентноспроможних фахівців, перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників, які вже мали вищу освіту, допомоги їм у працевлаштуванні, Міністерством освіти і науки спільно з Державним центром зайнятості Міністерства праці України та іншими міністерствами була організована професійна підготовка, зокрема навчання молоді інтелігенції, яка вже мала вищу освіту, але не працювала за фахом.

У вищих навчальних закладах з’явилася така форма освіти як друга вища, курси перепідготовки, підвищення кваліфікації фахівців–управлінців. Відкривалися нові навчальні заклади, які безпосередньо почали готувати фахівців у галузі управління. Одним із перших таких вузів у нашій країні став Міжнародний інститут менеджменту (МІМ), який був заснований 1989 р. Інститутом економіки Національної Академії Наук України та Міжнародним інститутом менеджменту (Женева). Навчальні програми цього вузу були розроблені з урахуванням кращих світових методик. До викладання дисциплін поруч з українськими залучалися професори із США, Канади, Швеції, Франції, Англії та інших країн.

За основу в підготовці менеджерів, здатних управляти в умовах ринкових відносин, в Інституті використовувався досвід країн Заходу. В підготовці менеджерів банківської справи Інститут застосував методики, які діяли в США та Європі, а саме навчання велося на базі вищої освіти в бізнес-школах. По закінченню навчання слухачам присвоювалася ступінь магістра ділового адміністрування⁹.

Приваблюючими для молоді інтелігенції були вузи, які готували фінансових, банківських, страхових менеджерів. Таких фахівців готували в Київському інституті інвестиційного менеджменту, Міжнародній школі бізнесу при Національному університеті Києво – Могилянської академії, в центрі магістерської підготовки Київського національного економічного університету та інших навчальних закладах. Термін навчання в них був від одного до двох років.

У відкритті навчальних закладів, які займалися підготовкою фахівців–управлінців, брали участь центральні та місцеві органи влади, громадські організації. Так, в Донецькій області ініціатором створення Державної академії управління виступили обласна Рада народних депутатів, Державний Комітет України з вугільної промисловості, обласна рада профспілок, виконком міжнародного фонду „Відродження”. В структурі академії, крім денної та заочної форм навчання, де готувалися фахівці таких спеціальностей як менеджмент у виробничій сфері, менеджмент у невиробничій сфері, адміністративний менеджмент, менеджмент зовнішньоекономічної діяльності, функціонував факультет післядипломної

освіти з відділенням підвищення кваліфікації та другої вищої освіти. Переважна більшість слухачів цього факультету були молоді спеціалісти, які вже мали вищу освіту.

Враховуючи те, що Донецька область була екологічно забрудненим регіоном, в листопаді 1993 р. обласна Рада народних депутатів затвердила концепцію програми охорони навколишнього природного середовища, в розробці якої брали участь викладачі академії. До початку 1994 – 1995 навчального року вуз уклав угоду з Держуправлінням екологічної безпеки в Донецькій області і був проведений набір студентів зі спеціальності „Менеджмент природоохоронної діяльності”. В 1995 р. був укладений договір з Держуправлінням екологічної безпеки у Луганській області і також був проведений прийом студентів на денне та заочне відділення. Поряд із студентами, які отримували першу вищу освіту за спеціальним замовленням, навчалися юнаки та дівчата, які вже мали її¹⁰.

Частково проблема підготовки менеджерів вирішувалась за рахунок центрів зайнятості. Молоді спеціалісти, які, закінчивши вуз, були не в змозі самостійно знайти роботу, або та молодь, яка втратила її, зверталися до центрів зайнятості за допомогою.

Молодим спеціалістам, яким не вдалося знайти роботу, центри зайнятості надавали статус безробітних, пропонували змінити свій фах, набути новий, конкурентноспроможний на ринку праці. Приваблюючими для молодшої інтелігенції були такі спеціальності як економіст, бухгалтерський облік, банківська справа, облік та аудит, менеджер.

Молоді, яка виявила бажання набути фах менеджера, в центрі зайнятості підшуковували місця для роботи по цій спеціальності, знайшовши їх, направляли юнаків та дівчат на навчання за обраною спеціальністю. Як правило, навчання молоді проходило при вищих навчальних закладах, центрах перепідготовки спеціалістів, з якими заздалегідь були укладені угоди. Термін навчання тривав від дев'яти місяців до півтора року. Так, наприклад, Лівобережний центр зайнятості м. Вінниці постійно направляв молодь для отримання другої вищої економічної освіти, включаючи фахівців – менеджерів, до Вінницького Національного технічного університету, Вінницької філії Міжрегіональної Академії управління персоналом, Вінницького інституту регіональної економіки та управління та інші навчальні заклади¹¹.

Важливе значення для молодшої інтелігенції при виборі та закінченні навчального закладу мав статус диплома. Побутувала думка, що в Україні визнаються тільки дипломи державного зразка. Деякою мірою це так, тому що вони є гарантією відповідності освіти державним стандартам і видавалися вузами, які мали відповідний рівень акредитації Міністерством освіти і науки України. Але для другої вищої освіти важливий не стільки сам диплом, скільки зміст навчальних програм, форми і методи навчання, якісна підготовка спеціалістів. Гарантією такої якості був євродиплом – документ, який видавався у відповідності до Конвенції Ради Європи/ЮНЕСКО. Цей диплом давав можливість продовжувати навчання та працювати в країнах світу. В Україні такий диплом видавався Міжрегіональною академією управління персоналом, Київським інститутом інвестиційного менеджменту, Міжнародним Соломоновим університетом та іншими навчальними закладами.

На жаль, у сфері підготовки спеціалістів – управлінців із представників молодшої інтелігенції, так і тої, що прагнула отримати першу вищу освіту, були серйозні проблеми. Підготовка менеджерів в Україні в 90 – х рр. носила значною мірою спонтанний характер. Небаченими темпами стали відкриватися десятки навчальних закладів, які розпочали підготовку названих спеціалістів. Скільки саме було їх необхідно для економіки, яка тільки що стала розвиватися по-новому, за законами ринку, ніхто не знав. Ті інститути, які повинні були шляхом аналізу реальних і прогнозованих робочих місць в економіці України це зробити, на жаль, не давали такої інформації.

Було невиправданим кількісне збільшення навчальних закладів, які готували спеціалістів у галузі менеджменту (на кінець 90 – х років в Україні діяло більш 200 державних та недержавних закладів, які пропонували молоді отримати другу вищу освіту за спеціальностями, яких потребувала ринкова економіка). В той же час не вистачало високо –

Наукові записки

кваліфікованих викладачів, не завжди якісними були навчальні програми, бракувала навчальної техніки.

Менеджмент – це така сфера діяльності, яка потребує особливих здібностей людей. Вчені стверджують, що в бізнесі, в сфері управління, успішно можуть працювати тільки 7-10% населення. Тому відкриття значної кількості навчальних закладів, факультетів, курсів підготовки спеціалістів у галузі менеджменту, максимальне залучення на навчання до них молодшої інтелігенції деякою мірою було поспішним, невиправданим, помилковим. Частина молодшої інтелігенції, яка отримувала другу вищу освіту, не завжди працювала згідно з набутою спеціальністю менеджера.

Таким чином, досвід набутий навчальними закладами, факультетами, курсами підприємствами, центрами зайнятості з підготовки управлінських кадрів із представників молодшої інтелігенції в 90 – х роках, дає нам право стверджувати, що такий напрямок освітньої політики в Україні був необхідним та виправданим. Тисячі юнаків і дівчат опинившись не зі своєї волі в скрутному становищі, змушені були змінити свій фах і вчитися на менеджера. Більшість з них після навчання знайшла собі роботу, була працевлаштована. Знання, отримані під час навчання, стали для багатьох молодих спеціалістів хорошим підґрунтям в їх професійній діяльності. Помилки, недоліки, які були допущені в сфері підготовки управлінських кадрів із представників молодшої інтелігенції повинні бути критично проаналізовані з тим, щоб їх не повторювали в майбутньому.

В зв'язку з тим, що сьогодні кадрове забезпечення економіки України висококваліфікованими фахівцями-управлінцями є вкрай недостатнім, їх підготовка можлива, на думку автора, через організацію перепідготовки, перенавчання, підвищення кваліфікації тих фахівців, які вже працюють в сфері управління. Велика увага при цьому повинна приділятися молоді. По можливості це навчання необхідно проводити в найбільш перспективних вузах, центрах навчання країни або за кордоном, де організація підготовки таких фахівців поставлена на високий рівень. Згодом, коли в економіці країни відбудуться реальні позитивні зміни, Україна набуде статусу держави з ринковою економікою, базовими центрами у підготовці фахівців – управлінців, як вважає автор, повинні стати навчальні заклади, в яких склався висококваліфікований науково-педагогічний персонал застосовуються ефективні форми і методи навчання майбутніх спеціалістів. Ними можуть бути класичні університети або спеціалізовані вузи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамова А. И. Подготовка менеджеров. – К., 1996; 2. Щетинин В. Подготовка менеджеров: морально-этические аспекты // Проблемы теории и практики управления. – 1997. - №2. – С.122-125; 3. Алькема В. Некоторые аспекты совершенствования подготовки менеджеров производственной сферы // Персонал. – 1997. - №4. – С.54-57; 4. Лукашевич Н. Деловая карьера как проблема менеджмента // Персонал. – 1997. - №6. – С.8-20; 5. Шаик Д. Как подготовить менеджера XXI века // Проблемы теории и практики управления. – 1998. - №1. – С.21-25; 6. Сучасний менеджмент та маркетинг: теорія та практика, проблеми підготовки фахівців. Міжнародна науково – практична конференція. 25-27 квітня 1996 року. – К., 1996; 7. Словник іншомовних слів. – К., 1974. – С.287; 8. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія. – К., 1998. – С.250; 9. Будзан Б. Матеріалів бізнесу (Про міжнародний інститут менеджменту (МІМ)) // Вітчизна. – 1998. - №3/4. – С.47; 10. Синельников Р.Г., Поважний С.Ф. Подготовка кадров в области экономического менеджмента: аспекты теории и практики // Сучасний менеджмент та маркетинг: теорія та практика, проблеми підготовки фахівців. Міжнародна науково-практична конференція. 25-27 квітня 1996 року. – К., 1996. - С.44-45; 11. Поточний архів Лівобережного центру зайнятості м. Вінниця. – Інформація щодо направлення молоді на навчання у вищі навчальні заклади. – С.2.

Т.В. Кузнець

СВЯЩЕНИКИ УМАНЩИНИ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Розроблення проблем церковної історії та культури є одним із пріоритетних напрямків регіональних досліджень. В Україні впродовж ряду етапів її історії Православна Церква

маючи ранг державної чи головної конфесії, була важливим чинником соціально-політичного, національного й культурного життя. Як справедливо зазначає історик Церкви професор В. Ульяновський, «в епохи «бездержавності», коли Україна входила до складу чужих держав, Церква залишалася об'єднуючим осердям для народу, шанованою інституцією й невід'ємною частиною духовного світу людності».¹ Православні священники становили духовну еліту суспільства і їх роль в морально-релігійному, етичному та естетичному вихованні заслуговує всебічного поцінування. Здобувши знання у створеній державою системі церковної освіти, православне духовенство найближче спілкувалося з народними масами і кращі його представники були взірцем добродетельності, благочестя, моральності для обділеного освітою українства. Саме з церковних амвонів звучали глибокопроникливі проповіді про самовдосконалення, що мало будуватися на вселенських, загальнолюдських моральних принципах. Тому роль духовенства як носія культурних цінностей варта дослідницької уваги.

На актуальність даної проблеми вказує і те, що вона має лише новітню історіографію, і тільки останнім часом стала предметом дослідницького інтересу. В.Ф. Боечко досліджував церковні рухи 20-30-х років XX століття та боротьбу за відродження духовності і національної ідеї в Україні.² А.А. Непомнящий з'ясував роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму в другій половині XIX – на початку XX століття.³ Ці наукові розвідки ще більше увиразнили завдання персоніфікації церковної історії, виявлення яскравих особистостей серед православного кліру, які своїм життям і служінням Церкві утверджували ідеї гуманізму. І якщо діяльність ієрархів Православної Церкви можна вважати дослідженою, то регіональний зріз історії православної церкви, визначення ролі православного духовенства окремих регіонів в історії та культурі України залишається незораним полем.

Тому метою даної публікації є дослідження православного духовенства початку XX століття як частини духовної еліти народу і виокремлення духовних осіб, які лишили по собі сталу пам'ять в історії значного регіону Правобережжя – Уманщини та України в цілому. В досліджуваній період Уманський повіт Київської губернії був другим за кількістю населення (після Київського) і третім за величиною площі (після Радомишльського та Київського). А от щодо корпусу православного духовенства, то він був найчисельнішим з усіх 12-ти повітів губернії. На час утворення повіту (за новим губернським поділом 12 грудня 1796 р.) з 1327 православних церков Київської єпархії найбільше їх було в Уманському повіті – 147! (Для порівняння: в Київському повіті було 138 церков, в Липовецькому – 116 і найменше – в Радомишльському – 85). На початку XX століття в Уманському повіті існувало 157 церков у 142-х православних парафіях зі 142 священниками.⁴ Отож, цікава наукова проблема досліджується в доволі просторих територіальних межах, що не було ще в полі зору дослідників і це доповнює її актуальність.

Дані про персональний склад священників Уманського повіту за 1901 рік уможливили аналіз якісних показників священнослужительського корпусу, зокрема таких як освітній рівень, стаж та віковий ценз. Тому відразу зазначимо, що всі парафіяльні священники Уманщини початку XX ст. були високоосвіченими людьми. Настоятель Уманського кафедрального собору протоірей Василь Кудрицький та настоятель Маріє-Магдалинівської церкви в Уманському училищі землеробства та садівництва протоірей Микола Фаворов були кандидатами богослов'я і випускниками Київської духовної Академії. Інші 140 ієреїв Уманського повіту по 1-му і 2-му розрядах закінчили Київську духовну семінарію, тобто мали середню богословську освіту. Її рівень був досить високим, бо випускників семінарії 1-2 розрядів рекомендували для продовження навчання в Академії.

Переважає більшість священнослужителів Уманщини на початок XX ст. була середнього та зрілого віку, тобто в самому розквіті творчих сил. Віковий розподіл виглядав так: у віці до 30 років було 12,6% священників повіту, 30-40 років – 29,5%, 41-50 років – 18,3%, 51-60 років – 23,9%, 61-70 років – 11,2%, 71-80 – 4,2%. Як видно, найчисельнішими були вікові групи 30-40 – річних та 50-60-річних священнослужителів. За ними слідувала

вікова група 40-50-річних, а назагал серед священників 71,7% складали особи найбільш творчого та діяльного віку від 30 до 60 років. Питома вага найбільш досвідчених маститих служителів культу становила 15,4%. А 12,6% священників до 30 років проходили період становлення, набуття професійного і життєвого досвіду. В цілому всі вікові категорії були представлені пропорційно і вікова диференціація забезпечувала плавну змінність кадрів та наступність поколінь служителів православного культу.

Підтвердженням цьому можуть бути і підрахунки стажу парафіяльних ієреїв. Так, з усіх 142 парафій повіту священників зі стажем до 5 років було 14,7%, від 5 до 10 років – 14,7%, 10-20 років – 24,6%, 20-30 років – 12,6%, 30-40 років – 24,6%, 40-50 років і більше – 8,4%. Однаковою була питома вага священнослужителів зі стажем 10-20 та 30-40 років, разом з тими, хто мав 20-30 років, вона становила 61,8%. Тобто переважну більшість парафіяльних священників повіту складали досвідчені фахівці. Та й кількість молодих значно перевищувала чисельність тих, що підходили до виходу за штат. Отож, в цілому священнослужительський корпус Уманського повіту початку ХХ століття складали грамотні, високоосвічені, найбільш працездатні і досвідчені духовні особи, які несли в народні маси ідеали релігійної моралі та добра. Та на тлі загальної маси сяяли і зірки більшої величини.

Серед священників Уманщини було чимало непересічних особистостей, які ввійшли до золотого фонду духовної еліти України та історію Православної Церкви. Підготовку ґрунтовних життєписів багатьох з них ще попереду, але в якості зразків звернемося до біографій кількох представників уманського духовенства. Так, яскраву сторінку в духовну історію України вписали Наркіс Іустінович і Петро Наркісович (батько та син) Олтаржевський. Наркіс Олтаржевський народився в сім'ї уніатського священника Іустіна в 1818 році і початкову освіту здобував в Уманському духовному училищі. А по закінченні Київської духовної семінарії в 1843 р. як кращий студент був направлений для продовження навчання в Київській духовній академії. Та за станом здоров'я він змушений був залишити навчання і став парафіяльним священником спочатку в с. Крюковщині Київського повіту, а потім в містечку Жорниці Липовецького повіту. Останньому місцю служби він віддав майже 45 років свого життя.

Невтомна діяльність Наркіса Олтаржевського була помічена єпархіальним начальством і в 1890 р. 72-річного священника призначили протоіреєм Уманського собору, головою Уманського повітового відділення Київської єпархіальної Училищної Ради, а згодом – і благочинним церков м. Умані. З приходом о. Наркіса уманська парафія миттєво заворушилась і оживилась. Впродовж 5-ти років він так енергійно працював, що залишив по собі добру пам'ять в багатьох поколіннях уманчан. З його ініціативи та при безпосередній участі була побудована нова велична кам'яна дзвіниця, увінчана новим 225-пудовим дзвоном; собор заново відремонтували і майже вдвічі розширили; благоустроєна була церковна школа при соборі і заново відкриті церковні школи в передмістях Софіїв, Міщанці та Лисій горі. Для цих шкіл були побудовані нові приміщення під залізничним покриттям, а також була облаштована нова церква на міському цвинтарі. Протоірей Наркіс встигав здійснювати щоденні богослужіння, піклуватися церковнопарафіяльними школами Уманського повіту і постійно вникати в проблеми будівництва чи реконструкції. Зустрівши його в пилюці та вапні на будівництві, багато хто дивувався, де він бере кошти на свої починання і сили для їх здійснення. Не дивно, що парафіяни Умані дуже шанували свого майже 80-літнього протоірея і в знак своєї любові піднесли йому дорожочинний хрест. Приймавши дорогий дарунок, о. Наркіс заповів після своєї смерті передати цього хреста до Уманського собору, який, до речі, за його ж представленням був перейменований з Михайлівського в Успенський, як він і називався раніше.⁵ З нагоди 50-літнього ювілею священнослужительства о. Наркіс в 1894 р. був нагороджений Орденом Св. Володимира 4-го ступеня і через 2 роки по тому за станом здоров'я попросився за штат. Свій земний шлях заштатний протоірей м. Умані Наркіс Іустінович Олтаржевський закінчив 29 грудня 1900 року.

Заупокійну службу відправляв 33-річний син Петро Наркісович Олтаржевський, який на той час вже був ректором Волинської семінарії під ім'ям архімадрита Феодосія. Народився він 1 грудня 1867 р. і навчався почергово в Уманському духовному училищі, Київській духовній семінарії та Київській духовній академії. Здобувши освіту в 1893 році, він став викладачем російської мови в Уманському духовному училищі. Після двох років учительської діяльності Петро Олтаржевський стає монахом Києво-Печерської Лаври під іменем Феодосія і 14 вересня 1895 р. він прийняв сан ієромонаха,⁶ а вже 5 грудня того ж року його призначено смотрителем Києво-Подольського духовного училища. Наступними важливими датами духовної кар'єри були такі: 1898 р. – інспектор Київської духовної семінарії; 1899 р. – ректор Волинської духовної семінарії в сані архімадрита; 1900 р. – отримав ступінь магістра богослов'я за працю “Палестинське монашество в IV-VI віках”⁷; 1901 р. – ректор Київської духовної семінарії; 30 листопада 1903 р. – єпископ Єлисаветградський, 2-й вікарій Херсонської єпархії; 18 липня 1905 р. – призначення єпископом Чистопольським, 1-м вікарієм Казанської єпархії; 16 грудня 1905 р. – єпископ Прилуцький, вікарій Полтавської єпархії; 19 грудня 1907 р. Радою Київської духовної Академії був обраний ректором Академії (а не призначений – авт. Т.К.) і 3 січня 1908 р. Св. Синод затвердив його на цій посаді, водночас наклавши обов'язки 2-го вікарія Київської єпархії зі званням Єпископа Уманського. Саме обранням ректором Академії Олтаржевський пишався, хоч у стосунках з колегами та професорами навчального закладу ніколи зверхності не виказував. З усіх академічних предметів для читання лекцій він обрав канонічне право як галузь знань, що найбільш необхідні для врегулювання церковно-суспільних відносин в ті неспокійні роки. Обіймав посаду ректора Олтаржевський до 13 серпня 1910 р., коли отримав нове призначення єпископа Оренбургського і Тугайського. Це було останнє місце служби, оскільки під час лікування в Єсентуках, 26 червня 1914 р. єпископ Феодосій помер. Прах 47-річного Олтаржевського було поховано біля вівтаря домової церкви архієрейського будинку в Оренбурзі. Як людина глибоко релігійна, пряма, доброзичлива у відносинах з підлеглими та мирянами, добра і порядна, П.І. Олтаржевський залишив по собі добру пам'ять в усіх місцях служби. Не маючи сім'ї і не залишивши прямих спадкоємців, він залишив світлу пам'ять про себе, а думки і слова його праць і проповідей⁸ сприяли формуванню морально-релігійних цінностей наступних поколінь.

Непересічними особистостями ввійшла в українську культуру священницька родина Ящуржинських. Коріння її в Бердичівському повіті, але на Уманщині найповніше розкрилися таланти трьох її представників: Василя Григоровича, Петра Григоровича та Хрисанфа Петровича Ящуржинських.

Син священника Василь Ящуржинський з раннього дитинства був допитливим і кмітливим хлопчиком. Тому, навчаючись в початковій та середній школах, він мав блискучі знання і в усіх класах був відмінником. В богословському класі Київської духовної семінарії він досяг такого рівня знання грецької мови, що часто за відсутності викладача викладав грецьку мову учням нижчого відділення семінарії. Закінчивши навчання, він як один з кращих учнів семінарії був направлений для здобуття вищої освіти до Київської духовної Академії. Після першого року навчання за станом здоров'я Василь Ящуржинський змушений був залишити Академію. Його призначили учителем латинської мови в четвертий клас Уманського повітового духовного училища. Впродовж 20 років він обіймав цю посаду і виховав не одне покоління священнослужителів. Його знання латини були настільки глибокими та універсальними, що він вільно перекладав будь-яку латинь російською мовою чи так само експромтом навпаки. Як доказ глибокого знання латинської мови Василь Григорович залишив свої записки “*Sintaxis Ornata*”, переклад Священної історії латинською мовою та чимало коротких статей, перекладених ним латинською. Окрім щоденних учительських турбот та священнослужіння в Уманському Миколаївському соборі, о. Василь багато читав, особливо з природознавчих наук, сам вів записки про дивні явища природи. А ще любив французьку мову, досконало володів німецькою, писав і виголошував глибокоповчальні морально-релігійні проповіді, співпрацював з “Київськими губернськими

відомостями” та “Київською старовиною” і був людиною у вищій мірі інтелектуальною та інтелігентною. Помер 23 лютого 1855 р.

Його брат – Петро Григорович Ящуржинський – по закінченні Київської духовної семінарії став парафіяльним священиком. В жовтні 1845 року відбулося висвячення його до Миколаївської церкви с. Молодецького Уманського повіту.⁹ Там у Молодецькому разом з дружиною Ольгою Іустинівною о. Петро виховував 4 дітей: трьох синів і доньку. Впродовж 19 років Петро Ящуржинський наставляв на шлях істини молодецьких мирян, несучи слово Боже в кожному сільському сім'ю. Земний шлях о. Петра виявився коротким: він помер 42-річним у липні 1864 р.¹⁰ Наглядати за парафією був призначений священик Іван Павловський, а пізніше священницьке місце зайняв старший син Ящуржинського Василь Петрович. Та доля теж виділила йому короткий вік і 31 січня 1879 р. 31-річний священик с. Молодецького о. Василь Ящуржинський помер.¹¹

Другий син Ящуржинських – Хрисанф Петрович – народився в 1852 р. в с. Молодецькому і відійшов від родинної традиції священнослужіння. За даними словника Брокгауза-Єфрона, Хрисанф здобував освіту в Київському і Варшавському університетах на слов'яно-російському відділенні історико-філологічного факультету.¹² По завершенні навчання Хрисанф Ящуржинський перебирається з Варшави до Криму і розпочинає свою педагогічну діяльність. Він викладав у Керченському Кушниківському дівочому інституті, потім – в сімферопольських чоловічій та жіночій гімназіях і нарешті – в Одеському інституті імператора Миколи і жіночій гімназії.¹³ Викладацьку діяльність Хрисанф Петрович поєднував з науковою, писав статті, реферати, збирав фольклорний матеріал, співпрацював з “Київською старовиною”. А вийшовши на пенсію, залишив м. Одесу і в 1911 р. назавсім повернувся до рідного села. Там він продовжував фольклорно-етнологічні дослідження, а виявом дослідницького інтересу до історії став історичний нарис про м. Умань, що був видрукований в 1913 р.

Хрисанф Петрович Ящуржинський, за даними письменника-краєзнавця з Одеси Григорія Зленка, помер восени 1923 р. Свою велику статтю про Ящуржинського Г. Зленко завершує так: “18 листопада 1923 року на черговому засіданні Таврійської ученої археологічної комісії відомий кримознавець А.І.Маркевич виступив із повідомленням “Пам'яті Х.П. Ящуржинського”.¹⁵ Ящуржинський не був одружений і прямих спадкоємців не мав. Про його брата Іустина і сестру ніяких відомостей поки що знайти не вдалося. Для сучасників він був водночас і учителем, і суддею, і добрим порадиником, і як людина інтелігентна, простою і відкритою вдачею викликаючи симпатії простого люду, був у центрі культурного та громадського життя. За покликанням і глибиною суттю Хрисанф Петрович Ящуржинський був просвітителем, ученим, патріотом, а тому належав до творчої частини уманської інтелігенції, яка увійшла до золотого фонду духовної еліти України.

Серед священнослужителів Уманщини заслуговує на увагу Іван Макарович Атаназевич, який проявив себе і як політичний діяч. Майбутній депутат III Державної Думи народився в 1873 р. в сім'ї священика с. Красний Кут Уманського повіту Макарія Федоровича Атаназевича. Краснокутська парафія була небагатою, Миколаївська церква належала до 6-го класу, церковної землі було 45 дес., а мирян чоловічої статі налічувалося 639 душ.¹⁶ Та о. Макарій був благочестивим і високоморальним священиком. Його подвижницька діяльність відзначалася єпархіальним начальством і він мав всі нагороди доступні сільському духовенству. Так, 19 вересня 1873 р. він був нагороджений набедреником, в 1883 р. його нагородили скуфією, в квітні 1901 р. Св. Синод відзначив його наперсним хрестом. Навіть вийшовши за штат, він продовжував працювати: 27 березня 1905 р. його призначили духовником 6-го благочинницького округу Уманського повіту і ще в травні 1912 р. він отримав благословіння Св. Синоду з грамотою встановленого зразка. Молодому Івану Атаназевичу було з кого брати приклад працелюбності та відданості священнослужительському обов'язку.

Здобувши освіту в Київській духовній семінарії, Іван Макарович Атаназевич 14 жовтня 1897 р. був направлений на священницьке місце в с. Кути Уманського повіту,¹⁷ де і

прийняв священицтво 28 лютого 1898 р. Водночас він завідував церковнопарафіальною школою, за що в листопаді 1903 р. отримав подяку митрополита. Початок його трудового шляху був успішним і вже 21 січня 1904 р. єпархіальне начальство нагородило його набадреником. (1904. – N 12. – С. 146) Через три роки він залишив перше місце своєї служби і 2 квітня 1907 р. перейшов у багатолюдніше село Кішинці.

Церква Покрови Богородиці в с. Кішинцях Уманського повіту була побудована в 1798 р. і належала до 5-го класу. Церковної землі було 35 дес., а мирян налічувалось 3733 душі. В селі мешкало 263 адвентисти і їх сусідство з православними підвищувало вимоги до священика як духовного керівника своєї пастви.¹⁸ Очоливши чималу парафію, Іван Атаназевич поєднував обов'язки священика з політичною діяльністю. Він активно включився у вибори депутатів III Державної Думи і переміг. В жовтні 1907 р. від Київської єпархії до Думи було обрано 6 священиків, в т. ч. і Івана Макаровича Атаназевича. До того ж він був автором кількох політичних статей. Одна з них була надрукована в 42-му номері за 1907 р. «Киевских Епархиальных Ведомостей», і саме в ній І.М. Атаназевич сформулював своє бачення напрямків діяльності духовенства в Державній Думі.¹⁹ Представляючи духовенство в загальноімперському органі парламентського типу – Державній Думі, о. Іоанн залишався парафіяльним священиком і виконував щоденні обов'язки. Його священнослужіння в 1908 р. було відмічене скуфією і переведенням в травні 1909 р. в ще більшу парафію с. Маньківки Уманського повіту.²⁰

Преображенська дерев'яна (друга в Маньківці Преображенська церква була кам'яна – вст. Т.К.) церква була побудована в 1750 р., землі мала 36 дес., а в парафії нараховувалось 2838 душ.²¹ Іван Атаназевич уміло керував і цією парафією, бо вже 6 травня 1912 р. Св. Синод нагородив його камілавкою. Та попереду було ще вище призначення, але нове місце служби було поза межами Уманщини. 23 травня 1912 р. о. Іван був переведений настоятелем Васильківського повітового собору.²² Тоді йому було 39 років, він був у розквіті творчих сил і мобілізувавши життєвий та професійний досвід, почав утверджуватися на новій посаді. Він мав двох дітей, але як склалися їх долі з'ясувати поки що не вдалось.

Серед священномучеників Православної Церкви ХХ століття був і священик з Уманщини. Це протоірей Леонтій Грімальський, що народився 10 липня 1869 року в сім'ї псаломника Степана Грімальського в с. Ладижинці Уманського повіту. Здобувши початкову церковну освіту, він в 1892 р. закінчив Київську духовну академію і розпочав трудову діяльність учителем церковнопарафіальної школи в селі Русалівці Уманського повіту. В 1893 р. він одружився і 31 липня 1894 р. був рукопокладений в сан священика до церкви с. Пісчаной Звенигородського повіту. Прослуживши там чотири роки, Леонтій Грімальський 28 вересня 1898 р. за власним бажанням був переміщений на вакантне місце парафіяльного священика в с. Полковнича Уманського повіту.²³ Отець Л. Грімальський справно виконував обов'язки священика і вже 24 січня 1901 р. за резолюцією його Високопреосвященства Митрополита Київського і Галицького він був нагороджений набадреником.²⁴ А через 2 роки, в 1903 р., його призначили в.о. благочинного в 7 Уманський благочинницький округ. 27 січня 1906 р. священницька діяльність Леонтія Грімальського знову була відмічена і за резолюцією N 336 він отримав Архіпастирське благословіння.²⁵ В тому ж році 28 серпня о. Грімальський був переміщений до храму в с. Роги, де прослужив чверть віку. Саме роки служби при тамтешньому храмі св. Івана Богослова були періодом розквіту священницького таланту Леонтія Степановича Грімальського. 29 січня 1907 р. він був нагороджений скуфією, 6 травня 1911 р. – камілавкою, 6 травня 1913 р. Св. Синод нагородив священика наперсним хрестом, а в 1922 р. він отримав сан протоірея. Тобто всіма доступними сільському духовенству нагородами було відзначене священнослужіння отця Грімальського.

В 1931 р. Леонтій Грімальський переїхав до своєї доньки в с. Жигалово Московської області, де його зять Микола Хорьзов був священиком в Нікольському храмі. Там він виконував обов'язки псаломника з правом священнослужіння. 4 квітня 1932 року отець Леонтій був призначений священиком в храм св. апостолів Петра і Павла в с. Литкаріно Ухтомського району Московської області. Там в 1935 р. він отримав ще одну нагороду –

наперсний хрест з прикрасами. В липні 1937 р. протоірея Грімальського перевели на іншу парафію в Сонячногірський район, а 31 жовтня того ж року місцем служби став Успенський храм в селі Гжель Раменського району. Це місце було вакантним, оскільки незадовго перетворившись на переведений сюди священник Микола Хорьюзов (зять) був заарештований органами НКВД. 26 січня 1938 р. протоірей Леонтій Степанович Грімальський теж був арештований і ув'язнений в м. Коломні. Його звинуватили в контрреволюційній діяльності, та в ході допитів 69-річний священник винним себе не визнавав і спростував всі звинувачення. Однак Трійка НКВД 21 лютого 1938 р. винесла жорстокий вирок – розстріл. І 26 лютого 1938 р. протоірей Леонтій Грімальський був розстріляний. Його прах покоїться в одній із загальних могил на полігоні Бутово в Підмосков'ї.²⁶

Таким чином, священнослужительський корпус Уманщини початку ХХ століття складали досвідчені ієреї, освітній рівень яких був досить високим. Це була духовна еліта, що формувала морально-етичні підвалини суспільного світогляду. В загальній масі духовенства Уманщини було чимало яскравих особистостей, які своїм життєвим кредо та самовідданим служінням високої ідеї, утверджували ідеали краси, добра, вселенської моралі. Вони залишили по собі світлу пам'ять в поколіннях уманців та ввійшли в історію та культуру України. Перші спроби в дослідженні цієї царини регіональної історії вже зроблені, але всебічні дослідження ролі духовенства в історії України ще попереду. Чекають на свого дослідника проблеми генеалогії духовенства, міжконфесійних трансформацій на регіональному рівні. А першочерговою уваги вимагає з'ясування персонального складу православного кліру повіту, що уможливить персоніфікацію загальних досліджень про роль Православної Церкви в історії регіону та України в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви: проблеми, уроки, перспективи // Київська старовина. – 2003. – № 5. – С. 13; 2. Боечко В.Ф. Церковні рухи 20-30 років ХХ століття та боротьба за відродження духовності і національної ідеї в Україні // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 50-53; 3. Непомнящий А.А. Роль духовних осіб у розвитку історичного краєзнавства в Криму (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 123-134; 4. Адрес-календарь Киевской епархии за 1901 год. – К., 1901. – С. 162-183; 5. Киевские Епархиальные Ведомости. – 1901. – № 8. – С. 402; 6. Киевские Епархиальные Ведомости. – 1914. – № 33. – С. 812-814; 7. Прибавление к «Церковному Вестнику». – 1906. – № 1. – С. 29; 8. Церковь и семья в их взаимных отношениях. – Полтава, 1907; Слово пред Плащаницей в святой Пяток. (Величье невинных страданий) // Труды Киевской Духовной Академии. – 1908. – Май. – С. 1; Слово в день погребения Высокопреосвященного Феофана, Митрополита Киевского и Галицкого // Труды Киевской Духовной Академии. – 1903. – Март. – С. 354; 9. Центральний державний історичний архів України. – Ф. 127. – Оп. 1009. – Спр. 722. – Арк. 103-106; 10. Киевские Епархиальные Ведомости. – 1864. – № 17. – С. 145; 11. Киевские Епархиальные Ведомости. – 1879. – № 12. – С. 1; 12. Брокгауз Ф.А., Ефронь И.А. Энциклопедический словарь. – Т. ХLI – С. 872; 13. Зленко Григорій. Одісея Хрисанфа Яшуржинського. Кримська світлиця. – 1997. – 4 липня; 14. Город Умань. Краткий исторический очерк. Составил Х.П. Яшуржинский. – Умань, 1913. – 38 с.; 15. Зленко Григорій. Вказана праця; 16. Киевские Епархиальные Ведомости. – 1890. – № 27. – С. 583; 17. Киевские Епархиальные Ведомости. – 1897. – № 21. – С. 295; 18. Памятная Книжка Киевской епархии на 1910 год. – Киев-Одесса, 1910. – С. 440; 19. Атаназевич И.М. Желательная деятельность духовенства в III Государственной Думе // Киевские Епархиальные Ведомости. – 1907. – № 42. – С. 988-1001; 20. Киевские Епархиальные Ведомости. – 1909. – № 20. – С. 249; 21. Памятная книжка Киевской епархии на 1910 год. – С. 432; 22. Киевские Епархиальные Ведомости. – 1912. – № 21. – С. 245; 23. Киевские Епархиальные Ведомости. – 1898. – № 20. – С. 340; 24. Там само. – 1901. – № 4. – С. 135; 25. Там само. – 1906. – № 7. – С. 83; 26. Життя новомучеников и исповедников Российских ХХ века Московской епархии. Январь-май. – Тверь, 2002. – С. 109-113.

А.К. Лисий, О.Г. Лойка

ІВАН ХОМЕНКО – ПОДВИЖНИК ВІРИ І НАУКИ

Майбутній перекладач Біблії Іван Софронівич Хоменко прийшов у світ 11 листопада 1892 року в родині староміського (Старе місто – мальовнича частина Вінниці на лівому березі Південного Бугу) міщанина Софрона Арсенійовича Хоменка та його дружини

Василівни з роду Кревських. 14 листопада його було хрещено в церкві Святого Миколая на Старому місті священником Павлом Вікулом. Свідками цього таїнства були сини Вінницьких хуторів П.В. Головницький та дружина відставного рядового І.І. Діленка.¹

У цій дружній працьовитій сім'ї зростали троє синів і дочка. Тут шанували народні звичаї, рідну мову, витав дух любові до поневоленої України. Особливі надії батьки клали на Івана, найстаршого із синів. Після закінчення староміського земського училища в серпні 1908 року він вступив до Вінницької класичної гімназії, яку закінчив у 1913 році. У фондах Державного архіву Вінницької області збереглась копія атестату про успіхи N 27436/7330 від 25 липня того року. Документ засвідчує, що Іван Хоменко німецьку, французьку мови знав на "відмінно", а російську на "задовільно".² Швидше за все це була фронда національно свідомого українця.

1913 р. юнак подав документи на відділення "класичної філології" історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира. Прослухав курси грецьких та латинських авторів, логіки, психології, загальної філософії, вступу до новознавства, історії Греції, Риму та Сходу, історії стародавньої філософії, порівняльної граматики індо-європейських мов, історії, російської словесності та російської історії. Почалася Перша світова війна, і майбутній філолог разом з університетом евакуюється до Саратова на Волзі. А повернувшись до Києва, залишає факультет і їде вчителювати до Ірківської (поблизу Жмеринки) сільської школи, на базі якої було засновано українську гімназію.³

Потужні хвилі національно-визвольного руху захопили юнака. Українська Центральна Рада призначила його інструктором на Київщині, в обов'язки якого входило роз'яснення політики уряду України, пробудження національної самосвідомості населення.

Іванові Хоменку, людині духовно багатій і щедрій, пощастило на зустрічі та співпрацю з відомими українськими діячами. Міністр закордонних справ гетьманського уряду Дмитро Дорошенко запросив його як знавця кількох європейських мов до роботи у своєму відомстві. Невдовзі за сприяння відомого письменника Дмитра Марковича він разом з послом України в Австрії В'ячеславом Липинським виїхав до Відня. Перед від'їздом 7 жовтня 1918 р. отримав свідоцтво про те, що прослухав на історико-філологічному факультеті, шість семестрів Київської alma-mater, і це дало можливість продовжувати студії в Віденському університеті. Мешкав на Гаммерлінгплац, 4/7.⁴

Тут познайомився з видатним церковним і громадським діячем, митрополитом Андрієм Шептицьким, який прийняв його до своєї Кам'янець-Подільської єпархії і направив 1921 р. на філософсько-богословські студії до Риму. Спочатку замешкав І. Хоменко в Українській колегії на площі мадонни Монті, 3, а потім його прийнято до Греко-католицької колегії Св. Анастасія, де він провчився два роки, від 11 липня 1923 р. до 19 липня 1925 р., здобувши ступінь доктора філософії в папському Урбаніанському університеті. В 1922-1924 рр. був також надзвичайним слухачем у папському Інституті східних студій.⁵

З огляду на недугу Іван Хоменко 1925 р. виїхав до Австрії, а потім деякий час жив у Франції і Швейцарії. І тому богословські студії робив з перервами. 1936 р. знову повертається до Риму, а згодом з литовським єпископом Бучисом виїжджає до Каунасу. Тут його висвячують на диякона. Коли розпочалась Друга світова війна, подолянин повертається до Риму, закінчує богословські студії і 3 листопада 1940 р. стає священником Української греко-католицької церкви.⁶ В роки війни отець Іван Хоменко мешкав у колегії Св. Йосафата на вулиці Джаніколо, працюючи в бюро розшуків Ватикану.

23 квітня 1938 р. на Старому місті в будинку N 7 по вул. Червона царина було заарештовано молодшого брата Івана Хоменка - Петра. Він мав вищу освіту і викладав фізику в середній школі N 14. Його звинуватили в належності до української повстанської "контрреволюційної" організації. Один з допитів, 3 травня, був повністю присвячений його братові-емігрантові. З'ясувалось, що вигнанець до 1929 р. листувався з вінницькою родиною. Але його сім'я, побоюючись репресій з боку каральних органів, припиняє поштовий зв'язок.

Стало відомо, що у 1928 р. Іван за станом здоров'я перебував на лікуванні у французькому місті Гранд-Семінер. Арештованому пред'явили безглузде звинувачення у зв'язках з братом через кур'єрів, які нібито тасмюно перетинають радянсько-польський кордон. 25 травня 1938 р. Петро Хоменко отримав кулю в потилицю на подвір'ї Вінницького обласного управління НКВС і помертньо реабілітований у травні 1989 р.⁷ Інший брат, Олександр, також був страчений, але німецькими окупантами за належність до підпілля ОУН.⁸

Іван Хоменко більшу частину свого нелегкого життя змушений був провести на чужині. Але ніколи не забував рідного краю, тужив за ним, прагнув прислужитися йому. Тому і взявся за переклад Біблії (вже третій - після П. Куліша та І.Огієнка) українською мовою. Зважаючи на слабке здоров'я, оселився 1949 р. на острові Капрі поблизу Неаполя, де й замешкав при парафії. Тут, на самоті, у спокійній обстановці, вільний від переслідувань української мови та воєнних лихоліть, молився за Україну й під патронатом архієпископа УГКЦ Івана Бучка працював над перекладом Святого Письма.⁹

Першу редакцію перекладу о. Івана Хоменко виконав упродовж 1945 - 1957 рр. Це був визначний здобуток українського перекладацького мистецтва, водночас новий крок у відтворенні Біблії, до того ж у повному обсязі, мовою свого народу. Видано його 1963 р. в Римі заходами отців чернечого греко-католицького Чину Святого Василя Великого (ЧСВВ).

Книги Старого Заповіту він переклав за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами так званого першого канону, що їх визнають усі помісні церкви богонатхненні, а також за текстами "другого канону", які з погляду православних і протестантських біблієзнавців є апокрифами. Відтак у третьому українському перекладі Біблії маємо 47 книг, отже на 8 більше, ніж у Кулішовому та Огієнковому.

Заслугою о. Івана Хоменка є те, що він скористався славетними кумранськими рукописами, саме тоді (у 1947 - 1959 рр.) знайденими в печерах Хірбет-Кумран та інших місцях поблизу Мертвого моря, за 25 км на схід від Єрусалима. Ці документи, складені задовго до н. е. різними мовами, пролили додаткове світло на історію біблійних текстів, їхню автентичність і богонатхненність. Адже серед них виявлено також майже увесь текст Біблії.

Перекладаючи книги Нового Заповіту, наш земляк користувався так званими критичними текстами, тобто реконструйованими на основі порівнянь і зіставлень з первісними текстами Євангелія, що збереглися у Папському біблійному інституті.

Наукова громадськість високо оцінила 12-річну працю о. Івана Хоменка. Перекладач тонко відчував мелодику і барви рідного слова, володів його лексичними розмаїттям і виражальними засобами. Він доклав усіх зусиль, щоб Святе Письмо належно зазвучало мовою українського народу. Мовностилістичне редагування його перекладу здійснили добре знані в українській діаспорі на Заході, а зараз і в Україні письменники Василь Барка, Ігор Костецький та Михайло Орест (Зеров).

10 квітня 1981 р. о. Івана Хоменка не стало. Похований він на цвинтарі в гірській частині острова Капрі (Апасаргі).

Ім'я цього подвижника віри і науки повертається подолянам. В літературному біобібліографічному словнику Вінниччини "З-над Божої ріки" (2001), який підготувала кафедра української літератури Вінницького педуніверситету ім. М. Коцюбинського, вміщено статтю про о. Івана Хоменка.¹¹ Готується до друку монографія "Вінниця. Історичний нарис", де також буде подано відомості про цю непересічну людину.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької області (далі - ДАВО). - Ф. 905. - Оп. 1. - Спр.31. - Арк. 18; 2. ДАВО. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр. 58. - Арк. 13.; 3. ДАВО. - Ф. 283. - Оп. 1. - Спр. 50. - Арк. 21; 4. Хома І. Іван Хоменко - перекладач Святого Письма. Бюлетень українського біблійного товариства. - 1998. - N 8. - С. 16; 5. Головний архів чини Св. Василя Великого в Римі; 6. Хома І. Вказана праця. - С. 17; 7. ДАВО. - Ф. 6023. - Оп. 4. - Спр. 18222. - Арк. 3-28; 8. За спогадами З. П. Хоменко; 9. Хоменко Б. За кумранськими рукописами // Шлях перемоги. - 2003. - 1 лютого; 10. Там само; 11. З-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини. - Вінниця. 2001. - С. 351.

ГНАТ ТАНЦЮРА – ФОЛЬКЛОРИСТ ТА ЕТНОГРАФ ПОДІЛЛЯ

В умовах демократизації українського суспільства поглиблюється інтерес до історії, духовної культури народу, зокрема фольклору та науки про нього – фольклористики.

В історії світової фольклористики є унікальні постаті збирачів усної народної творчості, які записали колосальну кількість матеріалів: поляк О. Кольберг, угорець Б. Барток, чех Л. Куба, болгарин Н. Кауфман, серб В. Караджич, американець Ф. Чайлд - у кожного народу свої скарбниці. Українці К. Квітка та О. Маркович зібрали відповідно 6000 народних пісень і 50 тисяч прислів'їв та приказок.

Усна народна творчість подолян завжди привертала до себе увагу фольклористів, композиторів, представників красного письменства. Народну пісенну творчість тут вивчали С. Руданський, М. Коцюбинський, П. Чубинський, П. Падуро, О. Маркевич, А. Свидницький, А. Димінський, К. Квітка, М. Стельмах, а також композитори – П. Ніщинський, М. Леонтович, В. Заремба, К. Стеценко, Я. Степовий, Ф. Колесса, Р. Скалецький та ін.

Українську фольклорну скарбницю збагатив і сільський учитель, подолянин Гнат Танцюра, який плідно працював на збирацькій ниві усної народної творчості у другій половині ХХ ст. Про його життя і діяльність написано чимало¹. Проте ще не раз будуть вгадувати цього благородного сподвижника, закоханого у народне слово, у своєрідне співуче Поділля.

Танцюра Гнат Трохимович (1901-1962) народився в селі Зятківцях Гайсинського повіту Кам'янець-Подільської губернії (нині Гайсинського району Вінницької області) в багатодітній малоземельній сім'ї хліборобів-ткачів².

Г. Танцюра 1932 р. закінчив інститут соціального виховання. Вчителював. З юних років захопився збирацькою роботою, записуючи в своєму рідному селі Зятківцях та сусідніх селах Кушинцях і Гнатівці усну народну творчість - пісні (з мелодіями), казки, прислів'я, загадки.

Формування світогляду Г. Танцюри відбувалося в атмосфері повсякденної праці й активного побутування усної народної творчості. Влітку сім'я трудилася по господарству й на плантаціях поміщика, взимку – за хатньою роботою: два ткацькі верстати обслуговували батько з Гнатом. У сім'ї був твердий порядок. Батьки самі не відпочивали й дітям не давали сидіти без роботи. Так було і в кожній трудовій родині. Та було в сім'ї Танцюр таке, чого в сусідів не помічалось: любили співати хором, слухати голосне читання художньої літератури. В п'ятнадцятирічному віці Гнат перечитав усі книжки з шкільної бібліотеки, інший брав у повітовій, бо дома були тільки "Кобзар" Т. Шевченка – читаний-перечитаний, і псалтир.

Центральне місце у фольклористичній спадщині Г. Танцюри, без сумніву, займають записи від Явдохи Зуїхи. На основі тисяч аркушів, акуратно списаних каліграфічним почерком збирача, нахиленим у лівий бік, Вікторія Юзвенко, Михайло Яценко та Зоя Василенко підготували книгу "Пісні Явдохи Зуїхи", до якої ввійшло 925 народних пісень. Збірник має такі основні розділи: пісні календарно-обрядові, весільні, родинно-побутові, балади, історичні та соціально-побутові. В межах цих розділів твори об'єднано в певні тематичні чи жанрові групи та цикли, що мають свою ідейно-смыслову послідовність, внутрішню логіку розміщення (таких груп аж 46). До книги ввійшли: стаття "Від упорядників", передмова "Пісенне багатство Явдохи Зуїхи", примітки, а також блискучий біографічний нарис Г. Танцюри "Явдоха Зуїха". Це дослідження і пісенну монографію села Зятківця вчені ставлять у ряд найкращих у нашій країні праць, побудованих на фольклорному матеріалі одного осередку чи носія³.

Від Явдохи Зуїхи записано 1008 пісень, 156 казок, байок та переказів, 394 прислів'я і приказки, чимало загадок, інших етнографічних даних.

В історії української фольклористики відомі імена багатьох талановитих носіїв усної народної творчості – кобзарів, співців, оповідачів. Високу оцінку науковців здобули

М.Загорська з Чернігівщини, Г.Чорномазова, С.Бакитько, Р.Чмихало з Полтавщини, Т.Гринчишин і Г.Терлецький із Тернопільщини, М.Пустай, А.Калин, В.Королевич, М.Галиця із Закарпаття, К.Дубчак, Г.Єремійчук, Ф.Гулей з Буковини, Н.Присяжнюк і Г.Максимчук із Вінниччини, У.Кот з Волині та ін. Величним пам'ятником легіонам носіїв фольклору українському народові є унікальна книга пісень Явдохи Зуїхи. В.Юзвенко та М.Яценко підкреслюють: "Видатний майстер усного поетичного слова – Явдоха Зуїха - по праву займає одне з перших місць у ряду найвизначніших народних співців слов'янського світу"⁴.

Книгу "Пісні Явдохи Зуїхи" високо оцінили вчені – фольклористи, діячі культури. Тисяча пісень Явдохи Зуїхи, відзначав П.Тичина, - "це феноменально... Але справа не тільки в пам'яті, яку мала Зуїха, справа в любові. У любові до всього народного, рідного, найближчого... Хтось писав чи висловився про книгу "Пісні Явдохи Зуїхи", що це пам'ятник простій, рядовій колгоспниці. По-перше, не "простій" чи "рядовій", а надзвичайно обдарованій людині, високого інтелекту натурі. Та й не тільки їй, - це один із пам'ятників самому народу"⁵. "Пісні Явдохи Зуїхи" К. Балабуха образно назвав "філармонією, по кахлі, по дощечці, по рядочку, по мелодії спорудженою невтомним Гнатом Танцюрою"⁶.

У рукописній спадщині збирача помітно виділяється оригінальна праця "Весілля в селі Зятківцях" – ґрунтовний і всебічний опис весільного обряду з іграми, піснями (їх 800), записом інструментальної музики (144 танці)⁷.

У теоретичному доробку збирача відзначимо дві праці: науково-популярний біографічний нарис "Явдоха Зуїха"⁸ та науково-методичний посібник "Записки збирача фольклору"⁹. У нарисі Г.Танцюра глибоко і всебічно проаналізував життя народної співачки, з'ясував соціально-економічні причини появи багатьох усно-поетичних творів.

"Записки збирача фольклору" Г.Танцюри ввійшли до золотого фонду української фольклористики. Питання методики записування усної народної творчості стоять у центрі найважливіших проблем фольклористичної науки і практики, а тому осмислення нагромадженого досвіду має загальнотеоретичне значення (це стосується як принципів збирацької діяльності в цілому, так і особливостей методики записування художніх зразків різних жанрів)¹⁰. Науково-методичний посібник узагальнює збирацький досвід автора, дає цінні практичні рекомендації та поради по вивченню й записуванню фольклорно-етнографічних матеріалів. "Записки збирача фольклору" Г.Танцюри своїм значенням перевершили всі відомі в українській фольклористиці праці на цю тему й стали настільною книгою багатьох аматорів усної народної творчості.

Записи Г.Танцюри розкривають надзвичайне багатство й своєрідність народнопоетичної традиції на Поділлі, ілюструють її художню довершеність.

У 1918-1936 рр. (період найінтенсивнішої збирацької праці Г.Танцюри) на Вінниччині (зокрема, в Зятківцях Гайсинського, Клебані Тульчинського районів) були ще досить стійкі традиції календарно-обрядової пісенності. Хоч і згасали обряди зимового та весняно-літнього циклів (колядування, щедрування, водіння кози, Меланки, проведення Купала тощо), проте жили ще носії, знавці багатючих звичаїв, свят та обрядів, від них Г.Танцюра зафіксував сотні народних перлин календарно-обрядової творчості.

Календарно-обрядова поезія бере початок ще від первісно-общинного ладу. Виникнувши на основі господарсько-виробничої діяльності в часи, коли людина перебувала у великій залежності від природи, поклонялася "зримим богам" – сонцю, місяцю, зорі, блискавці тощо, ця творчість була нерозривно пов'язана з повсякденними турботами селянина і виконувала життєво важливі функції. З допомогою певних магічних дій, що супроводжувалися словом, піснею, люди прагнули одержати щедрий врожай, багатий приплід худоби.

До календарно-обрядової поезії належать колядки та щедрівки. Колядки виконувалися переважно хлопцями під час Різдва, а щедрівки співали дівчата і діти перед Новим роком. Основні мотиви цих пісень – пророкування щедрого врожаю ("кращого, як торік") і величання людьми одне одного. Колядок та щедрівок Г.Танцюра записав сорок одну.

Традиційна весільна драма на Україні була напрочуд багата. Про це свідчать описи весіль: Боплана (1650), Г.Калиновського (1777), І.Червінського (1805), О.Рожкевич та І.Франка (1886), П.Чубинського (1877), Б.Грінченка (1899), М.Руденко (1963), М.Шубравської й О.Правдока (1967) та ін.

У фольклористичі прийнято весільні пісні подавати разом із описом самого весілля, тим паче, що в кожному селі воно має свої локальні особливості, свій пісенний репертуар. Однак, як підкреслює відомий дослідник українського весілля М.Шубравська¹¹, зробити опис весілля певної місцевості (села, району) – досить складна справа, яка вимагає багато часу, знань, умінь, досвіду, спостережливості записувача. Тож автори описів – це здебільшого люди, що багато років прожили в тому чи іншому селі, досконало знають обряд.

Збірник "Весілля в селі Зятківцях" Г.Танцюри можна кваліфікувати як рідкісну, оригінальну в історії вітчизняної фольклористики наукову працю, в якій всебічно й зичерпно, монографічно глибоко досліджено весільний обряд – з піснями, танцями, іграми тощо. Без перебільшення можна сказати, що це – видатна, унікальна пам'ятка українського фольклору.

Одним із найулюбленіших пісенних жанрів на Поділлі був і залишається жанр народної балади (про кохання, родинний побут, соціально-історична). Активному побутуванню балад сприяє їх глибока закоріненість у життя, реалістичність (часом із елементами фантастики, міфології), художня довершеність, музичне багатство, драматизм, в основі якого лежить, за висловом М.Драгоманова, "сумноефектна подія"¹². Г.Танцюра записав понад сотню балад у Зятківцях, Жерденівці, Тишківці, Клебані та інших селах.

У збирацькому доробку фольклориста чимало соціально-побутових, пісень-козацьких, чумацьких, рекрутських та солдатських, наймитських і заробітчанинських, бурлацьких.

Найбільше пісень аналізованого циклу записано від колишніх солдат царської армії, їхніх дружин (удів), матерів, хлопців. Як видно з географії записів (десятки сіл Вінниччини, Київська, Хмельницька області), рекрутські та солдатські пісні збирача дуже цікавили, можливо у зв'язку з написанням історії рідного села, в якій, як промінь сонця в краплині роси, відбилася історія українського народу.

Родинно-побутова поезія в унікальній колекції збирача (після весільних пісень) представлена найповніше.

Життя людське оповите серпанком вічних таємниць, серед яких однією з найзагадковіших і найчарівніших є таємниця кохання. Можливо, саме народні пісні найближчі до проникнення в сокровенні золоті поклади сердець. Мотиви кохання звучать у багатьох жанрах і циклах народної пісенності – веснянках, петрівчаних, купальських, весільних, козацьких, чумацьких, солдатських, жартівливих та ін. Любовна лірика – найбільший сюжетно-тематичний цикл родинно-побутової пісенності.

Доля дівчини, жінки, матері бентежила Г.Танцюру-гуманіста вже життя. Недарма ж бо він упорядкував кілька тематичних збірників про жінку, матір. 1930 р. в Харкові побачив світ збірник "Жіноча доля в народних піснях" (запис, передмова, упорядкування Г.Танцюри). Тут розміщено п'ятдесят народних перлин, зібраних переважно в Зятківцях: третю частину – від Явдохи Зуїхи, решту – від матері Тетяни Остапівни, тітки Марини, сестер, а також від П.Полиці, К.Жук, Я.Важейло, К.Рідковус, О.Лебідь, Ф.Лесь, І.Риманської та ін. Мета збірника, як відзначав упорядник у передмові, – зображення на народнопісенному матеріалі долі української жінки в умовах соціально-економічного поневолення.

Збирацька спадщина Г.Танцюри перебуває в постійному полі зору науковців-упорядників тематичних збірників, дослідників фольклору. Так, записи Г.Танцюри прикрасили видання "Українські народні ліричні пісні" (1958), "Думи та історичні пісні" (1955), "З альбомів збирачів народних пісень", "Зацвіла калина" (1959), "Народ про Кармалюка" (1961), "Українські народні прислів'я та приказки" (1963), "Пісні кохання" (1986), "Жартівливі та сатиричні пісні" (1988) та ін.

Особливо великий внесок Г.Танцюри у видання зводу українського фольклору. Окрім "Пісень Явдохи Зуїхи", в інших томах серії "Українська народна творчість" опубліковано таку кількість

записів: "Історичні пісні" - 18, "Колядки та щедрівки" - 5, "Загадки" - 101, "Інструментальна музика" - 14, "Танцювальні пісні" - 25, "Наймитські та заробітчанські пісні" - 7, "Рекрутські та солдатські пісні" - 19, "Чумацькі пісні" - 7, "Ігри та пісні" - 27, "Жартівливі пісні" - 10, "Пісні літературного походження" - 8, "Легенди та перекази" - 3, "Балади" - 37, "Дитячий фольклор" - 23 тощо.

Цінність записів Г.Танцюри вчені відзначали неодноразово. Серед численної кількості варіантів їх недарма досить часто упорядники збірників ставлять на перше місце. Це стосується, скажімо, пісні про Устима Кармалюка "За Сибіром сонце сходить", яка надрукована першою з-поміж двадцяти п'яти варіантів твору в збірнику¹³.

Збирацьку діяльність Г.Танцюри вчені вважають за приклад багаторічного записування фольклору. Як відомо, ентузіаст був прихильником стаціонарного способу збирання, монографічного вивчення одного осередку, вичерпного запису репертуару одного носія. В своїй практиці Г.Танцюра широко використовував способи нагадування, підказування, асоціативний і контрастний. Зокрема контрастний спосіб полягає в тому, щоб викликати в пам'яті носіїв пісню, протилежну за своїм змістом або настроєм до тієї, яку сам записувач підказував, нерідко наспівуючи, виконавцям. Отже, при цьому збирач не пасивно очікував, коли йому заспівають, а створював відповідну атмосферу, умови для виконання і запису того чи іншого твору. Це обставина має важливе значення в методиці Г.Танцюри. Він заздалегідь готувався до запису, складав робочий план тематичного збирання скарбів. Скажімо, до теми "Мати в народних піснях" були визначені підтеми: а) мати - вдова з малими дітьми; б) мати допомагає дорослим дітям; в) дорослі діти шанують стару матір. Крім цього, складалися списки носіїв фольклору, до яких варто звернутися, і назв пісень, які їм слід проспівати для нагадування: "Деся там, у підвалинах народної пам'яті, зберігаються цілі поклади, цілі напашування усної творчості, що їх необхідно виявити, витягти нагору, розкрити і зафіксувати"¹⁴.

Техніка запису в Г.Танцюри була така. Спочатку він прослуховував пісню, за другим разом записував текст, за третім — мелодію; для кожного рядка тексту відводив один нотний рядок, за камертоном визначав тональність, мелодію кілька разів програвав на скрипці, а тоді записував. Після цього ще раз перевіряв, уточнював записаний текст і мелодію. Останнім етапом було виконання пісні самим збирачем згідно із власним записом; співаки-виконавці, де необхідно, вносили поправки. Так досягалася точність і повнота записів. Г.Танцюра наголошував: "З пісні не можна викинути жодного слова, жодного складу, бо вони не будуть мати відповідних нот. Пісню треба записати так, як її витворив народ, інакше це не запис"¹⁵.

Про запис танців Г.Танцюра згадував: "Стаєш за плечима в скрипалю і дивишся, де він на струні кладе палець, з якої ноти починає танок, і на легкий свист вивчаєш собі музику, а під час відпочинку музикантів перевіряєш її на вільну скрипку. Найпопулярніші серед сільських танців — польки. Простіші з них записуються тут-таки. Складніші ж танці, як от мазурки, венгерки, вальси або танці, побудовані в терцію, вивчаєш по частинах, по партіях і обов'язково тут-таки перевіряєш їх на скрипці... Далі... я вибиваю в барабан, щоб добре засвоїти ритмічність танцю. Нарешті, останній етап вивчення танцю полягає в тому, що я сам іду в танець, щоб засвоїти, як треба танцювати під таку музику, щоб запам'ятати фігури, па і всі різноманітні прийоми танцюристів"¹⁶.

Прозові жанри усної народної творчості Г.Танцюра також записував ретельно й точно. Методика збирання казок, легенд, переказів, оповідань, анекдотів, прислів'їв та приказок, підкреслював фольклорист, хоч і відрізняється від методики записування пісень, проте це справа не меншої складності. Візьмімо для прикладу казку. Вона, як і пісня, творить інших жанрів, неодмінно записувалася під час виконання, в момент розповіді. Казка стенографувалася, запис зберігав стиль оповідача, колорит твору, мовні особливості. На полях аркуша робилися помітки, давалися пояснення, необхідні коментарі про міміку, жести оповідача тощо.

Збираючи твори малих жанрів фольклору — прислів'я та приказки, загадки, дотепи, каламбури, нісенітниці, небилиці, скоромовки, Г.Танцюра відзначав контекст вживання, вважаючи, що жодного усного зразка не можна брати ізольовано від того середовища, яке спричинило його появу.

У процесі збирання усної народної творчості фольклорист зіткнувся з явищем фальсифікації пісні про Кармалюка. Молодий збирач докопався до суті цього явища і так званих панських “вихвалок”, а тому згодом застерігав: не все, що можна почути серед людей, створено трудовим народом. “Все, що створене не трудовим народом, все, що не підтримується ним, не йде йому на користь, - не народне. Оскільки воно антинародне, то не могло пройти і не пройшло через творчу лабораторію трудового народу... Основне правило – “все записувати”, “нічого не пропускати” – цілком виправдовує себе. Але тут необхідно зробити принципове застереження. Треба все народне записувати, нічого народного не пропускати”¹⁷.

Значення фольклористичної діяльності Г.Танцюри виходить далеко за межі України. Його збирацька спадщина – оригінальний набуток, помітний внесок у скарбницю національної та світової культури. Багатогранну діяльність Г.Танцюри високо оцінили видатні діячі літератури і мистецтва П.Тичина, П.Козицький, Г.Верьовка, вчені В.Гусев, Б.Путілов, В.Сидельников, О.Дей, І.Березовський, М.Гордійчук, В.Юзвенко, М.Яценко, Г.Нудьга та ін.

Таким чином, діяльність видатного українського збирача духовних скарбів Гната Трохимовича Танцюри засвідчила: сільський учитель високо піднісся над рівнем звичайного аматорства й сягнув вершин професійної майстерності в справі записування, осмислення й популяризації народної творчості.

Творці і носії фольклору Поділля, його збирачі та дослідники зробили дуже багато, залишивши нам безцінну спадщину, проклали широкий шлях, на який вийдуть нові шукачі кращих зразків усної народної творчості. Проте все ще залишаються малодослідженими деякі сторінки творчої спадщини Г.Т.Танцюри. Зокрема дальшого поглибленого вивчення заслуговують питання жанрової класифікації фольклору Гната Танцюри. Перспективними видаються проблеми ретельного осмислення необрядової народної пісні, ліричної та епічної поезії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дей О.І. Танцюра Гнат Трохимович // Українська радянська Енциклопедія. (У 12-ти т.) / Гол.ред. Бажан М.П. 2-е вид. – К., 1984. – Т. 1. – С. 137; Березовський І.П. Нотатки фольклориста // Радянська культура. – 1959. – 28 трав.; Островський Я. Песни родного села // Литературная газета. – 1962. – 7 авг.; Кінко А.М. В тісному зв'язку з життям народу // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 1. – С. 33-38; Нудьга Григорій. Те, що стало окрасою життя // Вітчизна. – 1959. – № 12. – С. 203-206; Чудний В.П. Ясного імені кобзар // Україна. – 1968. – № 20. – С. 12; Його ж: Славний фольклорист // Культура і життя. – 1976. – 18 лип.; Палій П. Золота пасіка // Культура і життя. – 1981. – 14 черв.; Сінкевич Борис. Квіти нев'януть // Комсомольське плем'я. – 1971. – 11 трав. – 13 лип.; Дмитренко М. К. Збирач народної мудрості // Україна. – 1981. – № 27. – С. 10; Його ж. Збирачі народних перлин. – К., – 1989. – С. 8-30 (розділ „Гнат Танцюра”); 2. Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область. – 1972. – С. 212; Хавлюк П.І. Матеріали к археологической карте бассейна р. Соб // Краткие сообщения Института археологии. – Вып. 6. – К., – 1956. – С. 18-21; Танцюра Г.Т. Зятківці: Історико-соціологічні нариси. – Т. 1-2 // Архів Інституту мистецтвознавства фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського Національної Академії наук України. – Ф. 31-2. – Спр. 64; Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии. – Камянец-Подольский, – 1893. – С. 172-173; Поместное землевладение в Подольской губернии. Сост. В.К.Гульдман. – Камянец-Подольский, – 1898. – С. 186-191; Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі: 36. документів. – Вінниця. – 1956. – С. 10, 121-122; Лось Ф.Є., Михайлик О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907-1914. – К., – 1976. – С. 145; 3. Березовський І.П. Українська радянська фольклористика. – К., 1968. – С. 241; Проблемы современного народного творчества. – Л., 1964. – С. 206; Правдюк О.А. Українська музична фольклористика. – К., 1968. – С. 281; Мишанич С.В. Пісенна культура радянського села. – К., 1977. – С. 15; 4. Пісні Явдохи Зуїхи. Записав Г. Танцюра. – К., 1972. – С. 13; 5. Ющенко О. Хвилі пісенного моря // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 3. – С. 100; 6. Балабуха К. На чистих плесах // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 1. – С. 74; 7. Танцюра Гнат. Весілля в селі Зятківцях. Упоряд. Ред. М.К.Дмитренко, Л.О.Єфремова. – К., – 1998.; 8. Танцюра Г. Явдохи Зуїхи. Біографічний нарис // Пісні Явдохи Зуїхи. У записі Танцюри Г. – К., 1968. – С. 757-777. 9. Танцюра Г. Записки збирача фольклору. – К., 1958; 10. A guide for field workers in folklore by Kenneth S. Goldstein. – London, 1964; Іваницький А. Українська народна музична творчість. – К., 1990; 11. Весілля. У двох книгах. Упорядкування тестів М.Шубравської, нотного матеріалу – О.Правдюка. – К., – 1979; 12. Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і

письменство. – Т.1. – Львів, 1899. – С. 67; 13. Історичні пісні. – К., 1961. – С. 678-679; 14. Танцюра Г. Записки збирача фольклору. – К., 1958. – С. 36; 15. Там само. – С. 20; 16. Там само. – С. 44; 17. Там само. – С. 71.

О.О. Стадник

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ ПОДІЛЛЯ В РОКИ НЕПУ

Жовтневий переворот 1917 року, громадянська війна призвели до того, що значна частина інтелігенції країни розійшлася в поглядах на подальшу їх долю та виїхала за кордон. Багато їх було фізично знищено. Це були високоосвічені люди, які мали добру фахову підготовку, володіли іноземними мовами, мали великий досвід роботи та кваліфікацію відповідного рівня. Стара інтелігенція була носієм багатовікових народних культурно-історичних традицій, чого не можна було сказати про нову інтелігенцію, яка поповнювалась вихідцями із робітничо-селянського середовища, пройшовши прискорений курс навчання, який не давав можливості оволодіти достатнім обсягом знань.

Багато представників старої інтелігенції, які не виїхали за кордон, продовжували працювати на своїх місцях, були й такі, що повернулися назад на батьківщину. Частина інтелігенції виступала проти дій більшовицької влади, саботувала на різних ділянках її заходи. З боку влади до інтелігенції застосовувались відповідні санкції, зокрема трудові повинності, звільнення з роботи тощо. Проте більшовики бачили, що без досвіду та знань старих спеціалістів їм не обійтись як в управлінні державою, так і у відбудові народного господарства. Щодо використання старої інтелігенції, більшовики розуміли, що в них немає можливостей швидко підготувати потрібні кадри, тому вимушені були використовувати старі.

Ось як В.І.Ленін висловлювався щодо використання старої інтелігенції: "...від роздушеного капіталізму ситим не будеш. Треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив і з нею будувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не зможемо. А це наука, техніка, культура, мистецтво – і воно в руках старих спеціалістів, в їхніх головах".¹

В роки непу В.І.Ленін висловлювався за те, щоб приймати беззастережні заходи по відношенню до інтелігенції, яка займалася контрреволюцією в ідеологічній сфері. Таких людей виселяли у віддалені райони країни або позбавляли волі, кидаючи до в'язниць.

Проте єдиного погляду стосовно інтелігенції в більшовиків не було, існували різні точки зору. Одні усвідомлювали значення досвіду та знань інтелігенції для прогресивного розвитку суспільства. Інші говорили, що необхідно співпрацювати зі старою інтелігенцією, але потрібно підкорити її інтересам пролетаріату і контролювати її діяльність. Інша група партійців ставилась до інтелігенції або цілком негативно, або з підозрою і недовірою.²

В Україні стара інтелігенція була дещо самотньою та відмінною від російської. Вона вимагала від більшовицької влади національного самовизначення України, бо, як відомо, у більшовиків були лозунги про самовизначення націй, аж до повного їх відокремлення та створення незалежних держав, проте були вони лише на папері, в життя їх впроваджувати ніхто не збирався.

В Україні напередодні повалення царизму інтелігенція становила 25% всіх представників розумової праці Російської імперії. Після революції та громадянської війни її чисельність значно зменшилась в результаті еміграції та фізичного знищення. На початку 20-х років в республіці налічувалось приблизно 200 тис. осіб розумової праці.³

У відбудовний період зростає потреба в різних спеціалістах промисловості, транспорту, сільського господарства. Таких спеціалістів державні органи брали на облік і розподіляли на роботу в порядку трудової повинності.

В липні 1923 р. почався облік інтелігенції Поділля – педагогів, юристів, інженерів, техніків, лікарів. Поряд з обліком чисельності органи ДПУ виявляли так званих "неблагонадійних". Так, у Вінницькій окрузі було взято на облік: педагогів – 340 чол. (з них неблагонадійних – 9), юристів – 80 чол. (відповідно – 4 чол.), техніків – 40 чол. (2 чол.).

лікарів – 130 чол. (4 чол.), у Кам'янецькій – педагогів 200 чол. (12 чол.), юристів – 60 чол. (6 чол.), інженерів – 28 чол. (5 чол.), техніків – 19 чол. (7 чол.), лікарів 46 чол. (3 чол.), у Проскурівській – педагогів – 100 чол. (21 чол.), юристів – 12 чол., інженерів – 3 чол., техніків – 3 чол. (3 чол.), лікарів – 27 чол. (3 чол.), у Тульчинській – педагогів – 47 чол. (7 чол.), юристів – 5 чол. (1 чол.), інженерів – 3 чол., лікарів 6 чол., у Гайсинській – педагогів – 140 чол. (16 чол.), юристів – 115 чол. (3 чол.), інженерів – 3 чол. (3 чол.), лікарів – 8 чол. (1 чол.), техніків – 2 чол. (2 чол.), у Могилівській окрузі – педагогів – 87 чол. (6 чол.), юристів – 5 чол., інженерів – 7 чол. (1 чол.), лікарів – 8 чол. (2 чол.). Таким чином, в 1923 р. на Поділлі було зареєстровано 1534 чол. інтелігенції⁴.

На жовтень 1923 р. облік інтелігенції органами ДПУ було в основному завершено. Найбільш чисельною групою інтелігенції на Поділлі були вчителі. Перехід до загальної початкової, а потім і семирічної освіти, ліквідація неписьменності вимагали швидкого зростання кількості вчителів та якості їх підготовки. На превеликий жаль, підготовка вчительських кадрів та рівень їх освіти бажали кращого. Вищу освіту мала дуже незначна кількість, інші мали середню і навіть домашню, були й такі, що не мали педагогічної освіти зовсім. Так, у Вінницькій окрузі, в селі Журава, в школу на 1923-24 рр. було призначено вчительку Мронсківську, яка, як писали селяни, займалася з учнями зовсім невміло, навіть довести до кінця уроку в неї не вистачало терпіння, тому що вона не мала ніякої педагогічної підготовки.⁵

Із 350 лікарів, взятих на облік, 50 чол. вважалося неблагонадійними.⁶ Частина з них за своєю ідеологією була близька до КД, інші – соціалістичних партій – правих есерів і меншовиків. Молоді лікарі, які закінчували медичний факультет при радянській владі, ставились до її заходів позитивно.

На 1 серпня 1923 р. було взято на облік 73 інженери, з яких 26 неблагонадійних, і 70 техніків, з яких 30 неблагонадійних.⁷ Це пояснювалось тим, що більшість інтелігенції цього типу складали вихідці з буржуазних і дрібнобуржуазних верств населення, частина – навіть з дворянства. Проте старі інженери і техніки мали високий рівень освіти та кваліфікації, незрівнянний з тими, хто закінчував радянські вузи.

Серед інтелігенції Поділля 80% складали радянські службовці. Вони, за невеликим винятком, являли собою пасивну масу.⁸

Сільська інтелігенція, особливо вчителі, поводи́ла себе інакше, ніж міська. Як повідомляв Подільський губернський відділ ДПУ, “вчителі стараються навестати втрачене, тобто займаються політсаморозвитком, і цьому факту значно сприяє ліквідація петлорівських угруповань, що кінцево вибило ґрунт – надію на зміну історичного ладу”.⁹ Отже, вчителі не бачили для себе іншого виходу, як змиритися з новою владою. Але не всі були такими.

Органи ДПУ, які наглядали за настроями інтелігенції, постійно обмінювались між собою інформацією з приводу її ставлення до влади. Ось що пише в політлісті секретар Подільського Губкому КП(б)У в жовтні 1923 р.: “Серед інтелігенції є групи, які пробують себе активно проявити як вороги нашої політики. В ряді шкіл за спостереженнями ГПУ встановлені групи шовіністично настроєних, саботуючи заходи радянської влади, що виступають проти комсомолу та його організацій”.¹⁰ Як бачимо, не вся інтелігенція Поділля підтримувала радянську владу. Наприклад студенти Кам'янця-Подільського значною мірою були прихильниками ідеї самостійності України. Цьому сприяли професори, хоча і запевняли, що є лояльними до влади.

Серед вчителів Гайсина була виявлена група, яка відстоювала релігійні і петлорівщиною ідеї”.¹¹

Серед педагогів Тиврівської дитячої колонії було виявлено всього 2-3, які співчутливо ставились до заходів радянської влади, а інші на чолі з завідувачем Омеляновичем “зовсім не цікавились пролетарським вихованням, а проводили в життя віджившу лінію виховання. Всі педагоги вороже відносяться до влади і компартії, критикуючи в тісному колі її заходи. Деякі з них помічені у зв'язках з ксьондзом”.¹²

Не тільки педагоги ставилися вороже до влади. Цю тенденцію можна прослідкувати і серед інших категорій інтелігенції, наприклад інженерів. Так, в Кам'янецькій окрузі виникло угруповання "Синдикат", на чолі якого стояла група політично активних інженерів, які говорили, що радянська влада знаходиться в тупику, і що вийти з такого становища можна тільки при посередництві західноєвропейського капіталу.¹³

Щонайменший прояв невдоволення фіксувався органами ДПУ. Влада почала застосовувати репресії до інтелігенції вже в 1923 р. Так, у травні було ліквідовано велику "шпигунську" організацію, яку владні структури назвали "Городок". Чисельність організації складала 106 чол., більшістю з них були вчителями та службовцями.¹⁴ Проте беруть сумніви щодо існування насправді такої організації, напевно це була одна з перших фальсифікацій з метою завдати превентивного удару по інтелігенції Поділля і залякати інших у вільному виявленні своїх думок. І дійсно, Губернською надзвичайною сесією 25 чол. було засуджено до вищої міри покарання, 56 чол. – до різних термінів позбавлення волі і 25 чол. було звільнено з роботи.¹⁵

Відбувалися так звані політперевірки вчителів. Тих, хто не пройшов перевірки, замінювали безробітними, курсантами педкурсів, педагогами нової формації, які цілком стояли на захисті нових принципів пролетарської школи.¹⁶

Відбувалися чистки студентів. Безумовному виключенню підлягали діти власників великих промислових капіталів, а також колишніх дворян, купців, духовенства і чиновництва, особи дрібнобуржуазного походження. Органи ДПУ таємно збирали відомості про студентів за місцем їх проживання. При виключенні до уваги брали такі критерії як "сумнівне" соціальне походження та неуспішність. Але це був тільки початок, попереду були важкі будні таборів, нелюдських катувань та поневірянь.

Національний склад інтелігенції Поділля був представлений в основному трьома національностями – українцями, росіянами та євреями. Українці були в основному вчителями та агрономами, росіяни – інженерами та техніками, євреї – лікарями та юристами.

На початку 20-х рр. надзвичайно складним було матеріально-побутове становище інтелігенції. Та й не могло воно бути іншим. Навколо панувала руїна, завдана війною та революціями. Особливо важко було науковій інтелігенції, викладачам. Так, у Вінницькому інституті народної освіти студенти для підтримки професорів збирали продукти.¹⁷ Для того, щоб якось звести кінці з кінцями, викладачам доводилось працювати в декількох навчальних закладах, але Подільський відділ народної освіти дозволяв мати понадурочну працю за платню не вище 50% основного заробітку.¹⁸ Держава видавала викладачам академпаінок, але він часто видавався невчасно, а то його видача зовсім припинялась.

Ще у важчому становищі перебували вчителі. Для функціонування шкіл не вистачало коштів, частина їх закривалась. Тому фінансування шкіл проходило за рахунок коштів місцевих державних установ. Вчителі місяцями не отримували заробітної плати, голодували.

Матеріальне становище інших службовців також було не з легких. Обсяги зарплати не відповідали прожитковому мінімуму.¹⁹ Крім того, проводилися чистки апарату службовців, і можна було втратити і цей заробіток. На Кам'янецькому робфапі професура і лектори отримували 50-70 крб. на місяць.²⁰ Зарплата лікарів у 1925 р. становила від 28 до 59 крб., вчителі отримували 20 крб. на місяць.²¹

Отже, в 20-ті рр. XX ст. значних позитивних змін ні в складі інтелігенції, ні в її настроях, ні в матеріально-побутовому становищі не відбулось.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля.-К.,1992.-С.13; 2. Там само.-С.21; 3. Ткачова. Соціальне обличчя української інтелігенції 1920-30-х рр.//Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Випуск 2.-1992.-С.68; 4. ДАВО.-Ф.Р(П).1.-Оп.1.-Спр.57.-Арк.5-6; 5. Там само.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.172; 6. Там само.-Ф.Р(П).1.-Оп.1.-Спр.57.-Арк.35-36; 7. Там само.-Арк.363; 8. Там само.-Спр.40.-Арк.27; 9. Там само.-Спр.57.-Арк.4; 10. Там само.-Спр.40.-Арк.27; 11. Там само.- Спр.57.-Арк.35; 12. Там само.-Арк.171; 13. Там само.- Спр.58.-Арк.18; 14. Там само.- Арк.43; 15. Там само.- Арк.44; 16.

ДАВО.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.35.-Арк.43; 17. Там само.-Ф.Р.1941.-Оп.1.-Спр.5.-Арк.23; 18. Там само.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.7; 19. Там само.-ФР(П).1.-Оп.1.-Спр.499.-Арк.21; 20. Там само.-Арк.60; 21. Там само.-Спр.109.-Арк.196.

А.М. Трембіцький

ВОНИ ТВОРИЛИ МУЗЕЇ ПОДІЛЛЯ. ДО БІОГРАФІЇ Є.СІЦІНСЬКОГО, М.ТРУБЛАЄВИЧА ТА Ю.АЛЕКСАНДРОВИЧА

Розглядаючи історію нашого народу, шляхи розвитку людської цивілізації, варто відзначити, що у всі часи Церква несла людям світло Віри, духовні і моральні цінності, створюючи тисячі храмів, монастирів і духовних навчальних установ, бібліотек та архівів, що зберігали в собі багатовікову пам'ять і мудрість. Саме зусиллями людей, для яких історія не є мертвою схоластикою, не умоглядне поняття, а живий подих часу, шліфувалася змістовна гладь віків, що ближчали або ж ставали чіткішими і достовірнішими самі історичні відображення. Не було б їх, вірних опікунів і охоронців безсмертних терен Клію, й історична наука перетворилася б на одну з жанрових різновидностей усної народної творчості. Адже минулі події, постаті, явища не видозмінюються на міфи, легенди, бувальщину тільки тому, що надійно закріплені фактологічною суттю життя, яке відбувалося завдяки подвижницькій, компетентній і відповідальній праці Є.Сіцинського, М.Трублаєвича, Ю.Александровича та багатьох інших. Завдяки їх особливому сумлінню, внутрішньому моральному обов'язку перед часом і самою історією, Україна володіє неоціненною історико-документальною спадщиною, тим загальнонаціональним надбанням, що відображає тисячолітню історію життя українського народу. Архівні матеріали та музейні фонди складають величезні ресурси ретроспективної предметно-документальної інформації, надзвичайно потрібної для сучасних процесів державотворення і міжнародної репрезентації України.

Деякі аспекти внеску Є.Сіцинського, М.Трублаєвича та Ю.Александровича в музеєзнавчу справу на Поділлі фрагментарно розкрили у своїх працях сучасні українські дослідники В.Ляховський¹, С.Абросимова², Л.Баженов³ та інші⁴. Проте в матеріалах наукових конференцій "Музей і Поділля" (1990), „Видатний дослідник Поділля Юхим Сіцинський” (1992), “Духовні витoki Поділля: творці історії краю” (1994), “Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля” (2002)⁵ відсутні згадки про наукові зв'язки цих колоритних діячів, про їхні взаємини та співпрацю. Недавно виявлені матеріали та листи відображають широкую палітру взаємних симпатій, наукових консультацій і життєвих ситуацій, які дозволяють краще пізнати їх біографічні аспекти і творчі стосунки при творенні музеїв краю, на їх підставі, в рамках дослідної програми “Видатні постаті Поділля” Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському державному університеті та дисертаційного дослідження висвітлюється роль Євфимія Сіцинського, Митрофана Трублаєвича та Юрія Александровича в становленні і розвитку музеїв краю. Починаючи з середини ХІХ ст. до 1917р., в цей найплodотворніший період становлення і подальшого розвитку історичної науки та історико-краєзнавчих досліджень, музейних установ на подільських землях, організуючим центром краєзнавчої роботи став створений 1865р. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, реорганізований 1903 р. у Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке проіснувало до 1920р. і підготувало плеяду таких видатних дослідників як М.Орловський, М.Симашкевич, Є.Сіцинський, М.Трублаєвич, Ю.Александрович та інші, вплинуло на відкриття Давньосховища - першого на Поділлі краєзнавчого музею.

Відомий історик, етнограф, археолог, мистецтво- та музеєзнавець Євфимій Сіцинський народився 15 жовтня 1859р. в священничій родині с.Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (тепер Деражнянського р-ну Хмельницької обл.), в парафії якого священствували шість поколінь його роду⁶. Навчався у Кам'янецькому духовному училищі, Подільській духовній семінарії, а закінчивши у 1885р. Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я, поїхав працювати законовчителем у Бахмутське духовне

..... училище. У 1889р. повернувся до Кам'янця і був рукоположений священиком кафедрального собору, у 1902р. став законовчителем Кам'янецького середнього технічного училища і Маріїнської жіночої гімназії⁷. Він - один із засновників і директор у 1891-1922рр. історичного музею, член Наукового товариства ім. Т.Шевченка (Львів), історичного товариства Нестора-літописця, Всеукраїнської Археологічної Комісії та історичної Секції ВУАН, багатьох краєзнавчих і наукових товариств, активний учасник археологічних та епархіальних з'їздів, редактор багатьох подільських часописів, що висунуло його в ряд провідних науково-громадських діячів, організаторів краєзнавчого руху на Україні.

Благословенна ідея Є.Сіцінського мати в Кам'янці музей старожитностей була доволі сміливою, таких установ не мали навіть губернські міста України, тільки Одеса та невеличкі музеї при Київській духовній академії та університеті Св. Володимира. Він у статті "Бакота - давня столиця Пониззя" подав наукове обґрунтування ідеї відкриття Давньосховища, адже було знайдено багато стародавніх речей і їх варто було зберегти⁸. Висвітлюючи створення 30 січня 1890р. церковного Давньосховища, вчений писав: "На Поділлі відчувається потреба в розробці місцевих архівних і археологічних матеріалів. В цьому питанні Поділля відстало від інших провінцій Росії. До 100-річчя возз'єднання Поділля з Росією необхідна розробка архівних матеріалів, потрібно описати забуті речі і будівлі, відтворити минуле життя наших предків". У невеликому музеї, на відкриття якого схвально, навіть ревно відгукнулися Київ і Петербург, у фондах бібліотеки якого зберігалися книги з історії краю, твори російських, польських та інших авторів; в архіві документи минулого і візити церков; у відділі пам'яток мови і письма, стародруки XVI-XVIII ст., світлини, гравюри, малюнки архітектурних пам'яток, посуд та інші предмети, що тимчасово розміщувались у галереї Казанського православного кафедрального собору⁹, а потім понад двадцять років, не маючи власного приміщення і перебував у по-домініканських будинках, духовному училищі. В музей поступали предмети старовинного релігійного життя та народного побуту, хрести та ікони, залишки церковного одягу, лампадки, книги, монети, все, що допомагало відтворити побут давніх подолян. Створення церковного музею стало першим заклик до духовенства і всіх громадян зберегти минуле своєї батьківщини, краю, домівки, адже тільки корінням дерево могутнє, а ріст і благоустрій особистого та суспільного життя є не випадковим, а органічно розвивається з самотутніх джерел народного духу, народного життя¹⁰. Зі ста тисяч експонатів нинішніх фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника понад 20 тисяч найкоштовніших, унікальних придбано вченим, який "мав особливий статус: йому сприяли губернатор і консисторія, земський діяч та повітовий справник, допомагали старий і малий". За інвентаризацією 1925р., у музеї зберігалось старожитностей-195, іконографій-154, тканин церковно-богословського одягу-92, творів малярства-853, рукописних книг-138, стародруків-1034, монет, грошових знаків-3648, етнографічних предметів-1372, зброї-76¹¹.

Є.Сіцінський постійно турбувався своїм дітищем. Так про клопоти, пов'язані із музейними цінностями і приміщенням музею, він у листі до М.Петрова від 18 листопада 1910р. писав: "Музей тепер поміщається в казенній будівлі-по-домініканській, але нас терпіли тільки там. Недавно ж нам сказали забиратися з музеєм і термін назначили для цього-серпень наступного, 1911р. Хочеш-не-хочеш, а необхідно будувати для музею хоча б що-небудь. А підтримки ні з боку духовної, ні з боку офіційної влади немає"¹². Щоб вийти із цієї скрути, було оголошено конкурс на кращий проект нової будівлі музею. Пропагуючи український архітектурний стиль на основі бароко, його виграв архітектор, друг і колега його сина Володимира по Петербурзькому Інституту цивільних інженерів Д.Дяченко (1887-1942), проте новий музей так ніколи і не був побудований, - почалася перша світова війна.

Відомий історик В.Приходько у червні 1931р., оцінюючи здобутки Є.Сіцінського, писав, що "культурне Поділля, а з ним і Україна обходять небуденне свято", п'ятдесятилітня наукової діяльності "великого Подолянина, великого своєю працею протоієрея і університетського професора... що залишає глибокий слід в своїй батьківщині". Вчений не був "народним трибуном" - він творив "факти", серед яких заснування церковно-археологічного музею, де "з вишивок та килимів, зі стародруків та гравюр, з мовчазних

портретів Залізняка і Гонти... голосно промовляла Україна". "Ми по справедливості не знаємо нікого серед Подолян-щоби стільки зробив для свого краю. Наше Поділля, зі своїми мрійними селами й містами, старовинними церквами й монастирями і задивленими в глиб віків фортецями та замками-складає сьогодні пошану своєму достойному Громадянині", - стверджував сучасник Євфимія Йосиповича, знаний подолянин В.Приходько¹³.

Доля музеїв України турбувала і членів Товариства Нестора-Літописця, так у січні 1901р. на своєму засіданні вони стверджували, що існуючі музеї і збірки старожитностей "продовжували діяти, співпадаючи з енергією осіб, що стоять на їх чолі, і з наявними матеріальними засобами", проте вони добре розуміли і необхідність устрою губернських і приватних музеїв, адже така думка "одержує широке поширення в нашому суспільстві", про що свідчили проекти створення таких музеїв у Кам'янці-Подільському, Катеринославі та Конотопі¹⁴. Через часті непорозуміння між губернатором Ейлером та архієреєм Серафимом місцева влада вирішила створити власний "Музей старожитностей Поділля", про що повідомляли у своєму часописі "Подільські Губернські Відомості". Ініціатором цієї справи став Митрофан Антонович Трублаєвич, подолянин, родом із духовної сім'ї, закінчив правничий факультет Київського університету і був під впливом професора В.Антоновича та Старої Української Громади, один "із старших людей", „українофілів", активний учасник Подільської „Просвіти", у 1905-1907рр. член її управи і юрисконсульт, складав статuti, угоди, різні пояснення до адміністрації. Він не був звичайною сірою людиною, хоча як українець не виявляв себе активно, „неблагодійність" постійно ставала на перешкоді його кар'єри, часто міняв служби, посади і становища, людина широко освічена й прогресивна, добрий правник і адвокат, був мировим посередником, головою з'їзду мирових посередників, довгий час як "гарний землець" був членом Подільської Губернської Управи у справах Земського Господарства", потім переїхав "нотарем" у Верхньодніпровськ¹⁵. Завдяки його ініціативі, вироблений засновниками "Музею старожитностей Поділля" проект статуту за домовленістю з головою Імператорського Московського археологічного товариства графинею Уваровою був відправлений для попереднього розгляду в археологічне товариство, воно вправі було надати певні вказівки і рекомендувати засновникам ті чи інші зміни в проекті. Члени Товариства Нестора-Літописця на своєму засіданні під головуванням професора М.Дашкевича, розглядаючи питання про устрій "Музею старожитностей Поділля", висловили думку, що до повернення археологічним товариством проекту статуту, підготовленого відповідно до статуту подібного роду музеїв, "не є зручним вносити питання про музей на розгляд місцевої міської думи". Однак, незважаючи на це, підготовчі роботи, завдяки енергії ініціатора справи М.А. Трублаєвича, йшли досить добре, ним було "отримано на користь майбутнього музею 100 карбованців, пожертвованих високопреосвященним Модестом, архієпископом Волинським і Житомирським", від місцевого домовласника Х.Крайза, одного із власників друкарні, яка видавала книги та брошури російською і польською мовами, а в 1862-1865рр. та в 1875-1876рр. друкувала "Подільські єпархіальні відомості", дуже коштовний збірник малюнків по російській та іноземній нумізматиці, крім того М.Трублаєвичем була "роздобута для музею кам'яна плита з вірменським написом 1550р.", що свідчить про те, що бажаючі почали робити свій посильний внесок речами чи грошима для майбутнього музею. Після отримання проекту статуту музею від Московського археологічного товариства М.А. Трублаєвич планував терміново сповістити про це усіх осіб, що співчували відкриттю "Музею старожитностей Поділля", цієї "найвищої міри корисної для нашого краю, установи"¹⁶ і завдяки його старанням музей було засновано, проте його ім'я та музеєзнавча діяльність загубилися в перипетіях ХХ століття і майже невідомі дослідникам.

Досить значний внесок у становлення музеїв Поділля та народознавче вивчення краю зніс український етнограф, мистецтво- та музеєзнавець, колекціонер, краєзнавець, етнограф і архівіст, член Подільського Церковного Історико-археологічного товариства Александрович Юрій Семенович (1894, с.Степашки Гайсинського повіту Подільської губернії (тепер – Вінницька область)¹⁷. Він, досліджуючи український орнамент, у своєму листі від

.....
22.07.1911р. до Д.Яворницького писав, що бажає допомогти музею ім. Поля і пропонує придбати у нього велику колекцію народного орнаменту Поділля, в якій “найбільше міститься зразків вишитого орнаменту. Усі орнаменти наклеєні на картони, чим получається альбом. Усе... точно датовано місцем свого походження, народною назвою орнаменту, з якої часті одяжі взято орнамент... ця колекція може бути хорошим матеріалом для дослідника українського народного орнаменту”. В листі вказував, що він “чоловік не заможний, що б подарувати, але плату велику не візьму... можу взяти книжки по історії, антропології, етнографії, археології” і бажає обмінюватися світлинами по архітектурі та її типах. Ю.Александрович, отримавши відповідь від вченого, вже 12.08.1911р., писав, що повернувся з “шибання” по Поділля: “Ну, і краса же тут, особливо по берегах Дністра! Я Вам вельми вдячний за то, що серйозно віднеслися на мою пропозицію”. В колекції, зібраній вченим і яку він мав наміри продати за кордон, що лише за сприяння Д.Яворницького, залишилася на Україні, подано добрі, правдиві ілюстрації орнаменту усієї губернії. Крім того він зібрав значну збірку орнаменту Полтавщини, але на жаль, вона “не може рівнятися з Подільською, бо у неї нема датировки тих місцевостей, де збирався орнамент”, тому з неї не “можна робити усіх студій, але для художника вона ціну має”. Збірку полтавського орнаменту вчений мав наміри особисто передати Д.Яворницькому, а колекцію з подільського краю переслати залізницею, але тільки після завершення написів про зв’язки “варіювань форм народного орнаменту в зв’язку з відмінами народного говору”. Проте вже у своєму листі від 28.09.1911р. він, перебуваючи в Мурафі (Поділля), просив вченого “трохи заждати”, адже він завершує робити “помітки на таблицях орнаменту і дозбирував зразки”¹⁸.

Юрій Семенович, спілкуючись з українською письменницею Ольгою Косач (1849-1930), звернувся до неї з проханням допомогти влаштуватися хранителем культурно-історичного відділу музею Подільської губернії. І вона в кінці 1913р. в своєму листі до Д.Яворницького, дякуючи йому за рекомендацію для доньки, прохала його допомогти “безумовно порядній” людині, яка має для етнографії “прихилля надзвичайне і якесь, можна сказати, сердечне”, Ви самі “могли бачити й по тій колекції вишиванок”, що “придбали для музею”. Матеріал ним “зібрано величезний, а при тім усі зразки-суті, без прикмет якогось упаду чи спотворення чи іншого (ганджу)”, крім того він добре знається й на архітектурі, зібравши цінну колекцію світлин старих церков і будівель. “Се не “колекціонер”, а вчений і тямущий прихильник нашої етнографії й археології, що вкладає в свою працю ще й душу, патріотично-українську любов”. Він часто відвідував О.Косач в Києві, щоби показати їй свої цікаві знахідки або порадитись з нею про всякі “етнографічні та археологічні справи”. Вона писала, що, враховуючи його колекції, варто допомогти йому “вмоститися при подільському музеєві, то для того нового, а безпорадного музею се був би справжній “клад” ...для всіх друзів нашої етнографії та археології була б та втіха, що біля впорядкування земського музею в такому цікавому краю, як Поділля, заходила таки така порядна, тямуща й ретельна людина”, як Ю.Александрович. “Ваша істинно прихильна серцем і думкою—Олена Пчілка”¹⁹.

І відомий історик, враховуючи знання і здобутки Ю.Александровича, допоміг йому влаштуватися в музей Подільської губернії, про що він у листі від 25.02.1914р., перебуваючи у Кам’янці-Подільському, писав: “Велике спасибі за Вашу поміч і піддержку ...мене затверджено... на посаді “хранителя культурно-історичного відділу Музею Подільської губернії”, багато мені допомогли “кам’янецькі українці... Музей уявляє поки що майже одні голі стіни, але я його скоро поповню”, адже “за межами Поділля і далі стелиться українська земля”. Ніколи цього не забуду, - писав він, - і наскільки “дозволить мій теперішній стан, стану помагати Вам” збирати колекцію “мисок з Поділля”, на яких зображено “знамениті-на білім фоні рослини, звірі”. Якщо б у Катеринославі була “керамічна школа, то їй такі матеріали здалися би”, адже українські “керамічні вироби необслідовані ніким”, тому їх варто збирати. Юрій дуже переживав, що проти його призначення виступили представники “польської партії”, які бажали бачити на цій “посаді поляка”, але він не збирався уступати. “бо се наша українська земля”. При такому стані справ він все ж пробував “обрости каменем” на посаді”, проте для нього буде “цінно, і приємно” мати “надію на притулок”.

коли буде дуже важко у Катеринославі. Крім того він пропонував Д.Яворницькому свої послуги, щоб гідно представити Поділля в його музеї і просив надати правила по облаштуванню музею. Ю.Александрович нетривалий час перебував на цій посаді, вже під час Першої світової війни у кінці 1914р. музей разом з земською управою був евакуйований у Вінницю, а він поселився в будинку по Князь-Ігоревському провулку, 8. У своєму листі від 25.12.1915р. він, вітаючи Д.Яворницького з Новим роком, просив допомогти його брату Євгену, що навчався у Кам'янецькому комерційному училищі Мазінга і евакуйованому в Катеринославі, вступити до Катеринославського комерційного училища. "Ради Бога допоможіть і наuczіть, що мені робити", - писав Ю.Александрович²⁰. У кінці 1915р. - на початку 1916р. дослідник разом з музеєм повернувся у Кам'янець-Подільський, проте стан експонатів та експозицій музею був дуже неважкий. Так, у доповіді Подільської управи шостому черговому Губернському Земському зібранню (1916) "Про музей Подільської губернії" вказувалося, що "протягом ряду років Музей Подільського Земства поповнювався надзвичайно коштовними колекціями", проте ці великі колекції у більшій своїй частині не приведені в систему, багато не мають навіть "точних наукових визначень"²¹. Разом з музеєм Подільської губернії у 1915–1916рр. також був змушений евакуйовуватися в Ростов-на-Дону і церковний історико-археологічний музей, Євфимій Сіцинський дуже хвилювався, що ящики з цінними експонатами музею не потрапили до Ростова, а їх "вислали випадково в Сімферополь і знаходяться разом з канцелярськими ящиками"²². Другий раз, вже у 1916–1917рр. музей евакуйовали до Вінниці і Євфимій Йосипович поселився на квартирі професора І.Шиповича по вулиці Катеринівській. Після заснування наприкінці 1918р. університету в Кам'янці він залишив службу при земуправі й перейшов до університету, де став приват-доцентом по кафедрі археології й історії мистецтва, не полишаючи праці в музеї, у 1922р. його звільнили з ІНО та посади директора музею як колишнього "церковника"²³.

В роки визвольних змагань в Україні 1917–1920рр., в час виникнення й становлення краєзнавства Української Народної Республіки подільські історики і краєзнавці, спільно з професорами університету, членами товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, виявляли залишені відомствами, установами, організаціями, військовими частинами архіви, концентрували, упорядковували і розміщували їх у спеціальних приміщеннях. Саме вони звернули увагу на необхідність "всі архіви та архівні матеріали, перебуваючи найбільше в загрозовому стані, перевезти до архіву колишнього Губерніального Правління, а військові архіви - до Кам'янецької фортеці". Завдяки зусиллям ректора університету І.Огієнка, завідувача архівно-музейним відділом Подільської губернської народної управи Ю.Александровича, начальника Подільської культурно-освітньої управи М.Лорченка, директора історико-археологічного музею Є.Сіцинського та інших було врятовано десятки тисяч цінних справ, документів, предметів старовини²⁴.

У цей самий період у Вінниці також активно формувалася значний краєзнавчий центр, адже ще у 1916р. громадськість міста ініціювала питання про заснування краєзнавчого музею і товариства збереження культурно-історичних пам'яток краю. Події української революції призвели до того, що до Вінниці з Кам'янця-Подільського були переміщені губернські органи управління, промислові та освітні заклади, зростала чисельність його населення, тому місто поступово перетворювалося у великий адміністративно-економічний центр України, пожвавилася громадське життя і краєзнавчий рух, який охоплював південно-східні повіти Подільської губернії. У Вінниці й проживали та творили члени Подільського Церковного історико-археологічного товариства І.Шипович, Ю.Александрович та інші, але вони не спромоглися створити у місті єдиний науковий осередок, хоча міська управа неодноразово у 1917–1918рр. виділяла для цього певні кошти, проте справа заснування музею просувалася надто повільно. Проте вже на початку 1919р. зусиллями ініціативної групи по заснуванню музею народного побуту і мистецтва Г.Брілінга, В.Коренєєва, Ю.Александровича, Д.Грепачевського було урочисто відкрито народний музей Поділля. У складних умовах громадянської війни, спроб інтервентів і тимчасової влади пограбувати

музей музеєзнавці продовжували збирати старожитності у всіх куточках Подільської губернії, рятуючи від загибелі й вивозу за кордон витвори мистецтва, стародруки, поміщицькі та магнатські архіви. У 1919-1920рр. Вінницький народний музей перетворився у важливий історико-культурний центр національного відродження, став офіційним закладом, навколо якого гуртувалися місцеві краєзнавці та інтелігенція взагалі²⁵. Проте один з фундаторів Вінницького краєзнавчого музею Ю.Александрович вже у 1920р. переїздить до Києва, де стає науковим співробітником музею-заповідника Києво-Печерської лаври, але у 1921р. повертається до Вінниці на посаду завідуючого губернським архівним управлінням. Саме за його ініціативою у 1921-1924рр. зареєстровано і взято під охорону 1231 архів губернії та засновано Державний архів Вінницької області. В 1924-1929рр. Ю.Александрович активно співпрацював з Кабінетом виучування Поділля при Вінницькій філії бібліотеки ВУАН, перебуваючи в 1924-1927рр. завідуючим етнографічного відділу Київського сільськогосподарського музею. У своєму листі від 25.07.1927р. він писав Д.Яворницькому: “Волею судьб” я нині перебуваю у Києві на посаді у сільськогосп[одарському] музею, де маю намір утворити етногр[афічний] відділ”, адже у цьому музеї етнографічний відділ є тільки додатком до його “сільськогосподарської основи”. В своєму листі Ю.Александрович писав, що готується до скорочення і тому спродує усе, що “може, бо з сім’єю не перетягнеш зиму без запасу, та ще і без посади”. Він запропонував Д.Яворницькому придбати для музею рідкісні книжки, адже “для істориків України вони є цінність”, і він не хоче їх продати антикварам, а “тільки у музей”, а якщо неможливо набути для музею, то “може спрможетесь набути для архівного управління, де теж може бути музей і де обов’язково повинна бути, на мою думку, й бібліотека”²⁶.

У кінці 20-х - на початку 30-х рр. ХХ ст. владою була розгорнута шалена компанія по впровадженню в музеях “марксистської методології”, що нав’язувала сталінську концепцію суспільного розвитку, яка проходила особливо активно, супроводжуючись боротьбою проти “речового фетишизму” та “захисників старого мотлоху”, проти дослідників і охоронців старовини. На Україні у 1929р. почав розкручуватися кривавий маховик сталінських репресій, починався процес СБУ за сфабрикованими звинуваченнями “у контрреволюційній змові”, точно розрахованим ударом водночас було репресовано тисячі найкращих науковців, музеєзнавців, так завершувалося життя великих патріотів і громадян, закоханих у минуле і сучасне рідної Подільської землі. Їхньою нелегкою долею позначено історичний шлях українського музеєзнавства, в якому тісно переплелися визначні здобутки і трагічні події. Є.Сіцинський, М.Трублаєвич та Ю.Александрович були не лише великими знавцями і серйозними дослідниками історії Поділля, але й сподвижниками і організаторами музейної справи. Цією статтею нами відкривається ще одна сторінка життя цих неординарних українських вчених, ці матеріали будуть використанні нами при написанні дисертації. Адже захист і примноження національного історико-культурного багатства є однією з найважливіших місій незалежної демократичної України як держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ляхощкий В.П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона).-К., 2000.-664 с.: іл.; 2. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького /Упоряд.: С.В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова, О.В. Піщик, та ін; Вступ. ст. С.В. Абросимової: Під заг. ред. Н.І. Капустіної.-Дніпропетровськ, 1999.-460 с.; 3. Баженов Л.В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX - на початку ХХ ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія.-Хмельницький, 1995.-256 с.; 4. Трембіцький А. До біографії відомого музеєзнавця Євфимія Сіцинського //Музейний щорічник. 2003 (Мат. наук.-практ. конф. „Музей та музейна справа на початку III тисячоліття”. м.Чернівці, 14 травня 2003р.). Випуск 2. (24).-Чернівці, 2003.-С. 35-42; 5. Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф. присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам.-Под. держ. іст. музею-заповідника.-К.-П., 1990.-100 с.; Духовні витoki Поділля: Творчі історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Ч. 1. 9-11 вересня 1994р. - К.-П. – Хмельницький, 1994.-432 с.; Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля. Мат. Всеукр. наук.-практ. конф. 28 листопада 2002р. - К.-П., 2004; 6. Юбилей пятидесятилетия священства протоиерея Иосифа Сецинского //ПЕВ.-1901.-С. 904. 7. Автобіографія Євфимія Йосиповича Сіцинського. 1929-1930рр. //Оригінал.-2 арк. Архів А.Т.; 8. Климчук О. Хресна дорога. Життєві жалі протоієрея

Сіщинського //Україна. №1.-1993.-С.16-17; 9. Козлова Н. К. Перші сторінки історії музею //Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф. присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам.-Под. держ. іст. музею-заповідника.-К.-П., 1990.-С. 10; 10. Протоіерей Володимир Ровінський, протоіерей Олексій Миханчук. Православ'є на Подоллі (історичні нариси). - К.-П., 1995.-С. 131; 11. Климчук О. Назв. пр...-С.16-17; 12. Мопак М.В. Співпраця М.Петрова та Ю.Сіщинського на ниві дослідження Подільської старовини //Мат. IX Поділ. іст.-краєзн. конф.-К.-П., 1995.-С. 299; 13. Приходько В. Проф. Евфим Сіщинський-історик і археолог Поділля. (З приводу 50 ліття наукової і громадської діяльності) //ЛНВ, річ. 30, кн. VI.-Т. CVI.-1931.-С. 510-513; 14. 1900 год в археологическом отношении. Январь 1901г. //АЛЮР. К., Т. III.-1901.-С. 4; 15. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч. 1. Вид. 4 е. Кришиця. Нью-Йорк-Мюнхен.-1967.-С. 127; 16. Музеи и собрания древностей //АЛЮР. К., Т. III.-1901.-С. 32-33; 17. Баженов Л.В. Историчне краєзнавство...-С. 180. 18. Епістолярна спадщина...-С. 12-14; 19. Там само. - С. 241-242; 20. Там само.-С. 14-16; 21. О музее Подольской губернии. Доклад Подольской управы 6 очередному Губернскому Земскому собранию.-К.-П., № 83.-1917.-С. 423; 22. Біографічні та бібліографічні карточки. Авторські записки. 1888-1928рр. //КПМДА. Ф. Р.-3333.-Оп. 1.-Спр. 7.-Арк. 231зв.; 23. Автобіографія...; 24. Ляхощкий В.П. Назв. пр...С-240-241; 25. Баженов Л.В. Историчне краєзнавство...-С. 145-146; 26. Епістолярна спадщина...-С. 16.

А.Ф.Кісельов, Г.В.Грищенко, В.С.Черно, В.О.Зюзін, В.І.Мірошниченко

Д.С.САМОЙЛОВИЧ І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ НА МИКОЛАЇВЩИНІ

В період розбудови суверенної демократичної держави України важливе місце повинно бути відведено історії медицини, коріння якої виходить з глибини віків. Зараз, коли Україна стала незалежною, самостійною державою, відкритою світові, з'явилась можливість більше розповісти про історію медицини в різних соціально-економічних формаціях і дати оцінку тим лікарям, які зробили значний внесок у розвиток медичної науки та охорони здоров'я народу.

Багато медичних працівників України поклали на вітвар науки і охорони здоров'я народу свої сили, знання і досвід. Імена деяких з них відомі, інших, особливо тих, хто жив і працював багато часу тому і мав свою особисту думку, погляди на устрій та методи боротьби з епідемічними хворобами, мало відомі або на довгі роки були незаслужено забуті.

Серед когорти українських вчених медицини минулого був лікар, прославлений вчений, почесний академік 12 європейських держав Данило Самойлович Самойлович (1744-1805 рр.) Його життя, наукова і практична діяльність у XVIII столітті заслуговує не тільки на увагу, а й викликає необхідність вписати його ім'я в історію медицини України. Наукові дослідження, практична діяльність Данила Самойловича не могли бути розвинуті й реалізовані через вороже ставлення царського уряду та байдужість чиновників Державної медичної колегії Росії¹.

Мета нашого дослідження - на підставі архівних документів Державного архіву Миколаївської області, літературних і публіцистичних джерел розповісти про життя і діяльність сина Вітчизни Данила Самойловича Самойловича, першого лікаря Миколаївщини, засновника епідеміологічної науки, який мав світову славу, який на пропозицію французьких видавництв щодо права публікації його творів про чуму, відповів словами патріота: "Ми пишемо не тільки російською, а й французькою мовами, щоб Ви знали, що й в нас є наука". Ці слова свідчать, про те, що авторитет Д.С. Самойловича був завойований ще в далекому минулому.

Народився Данило Самойлович Самойлович в 1744 р. в селі Янівка Чернігівської губернії в сім'ї священика¹². Навчався в Чернігівському колегіумі, потім в Київській академії, яка була заснована в 1615 р. як братська школа. Завдяки педагогічним і науковим досягненням за короткий термін академія досягла високого освітнього рівня, вона стала взірцем шкіл, створених братствами для громадської підготовки українських прославлених міщан. Київська академія була другою на Україні після Львівської академії (1586 р.).

У 1839р. Київську братську школу було об'єднано з Лаврською школою, заснованою у 1631 р. Петром Могилою. Під час об'єднання було створено колегіум, який згодом отримав назву Києво-Могилянська академія. За даними досліджень професора О.А.Грандо, Київська академія відігравала величезну роль у підготовці кадрів для шпитальних шкіл Росії. За період з 1754 по 1768 рр. академія відпустила за проханням Російських академії на подальше навчання понад 300 своїх студентів, серед яких значна кількість випускників продовжували навчання і вдосконалювали свої знання в кращих на той час європейських університетах, де захищали докторські дисертації. Серед плеяди викладачів вітчизняної культури, які отримали світське навчання в стінах Київської академії, була значна кількість видатних медиків України. Випускники академії прославили на весь світ українську медицину. Нестор Максимович Амбодик (1744-1812 р.р.) з Полтавщини, є засновником акушерської науки. Його підручник «Искусство повивания или наука о бабычем деле» на той час був єдиним посібником, за яким вчилися чимало поколінь лікарів і акушерок. Степан Хомич Хотовицький (1796-1885 рр.), уродженець з Хмельниччини був автором першого посібника з педіатрії. Олександр Михайлович Шумлянський (1748-1795 рр.) став засновником гістології, він вперше в світі описав будову нирки, капсула якої у всьому світі зветься як капсула Шумлянського. Мартин Матвійович Тереховський (1740-1796 рр.) був автором наукового твору про еволюцію живих організмів. Іван Андрійович Полетика (1722-1783 рр.) став першим генеральним директором шпиталю і шпитальних шкіл Росії. Фома Іванович Барсук (1768-1811 рр.) став першим доктором медицини Московського університету. Ці та інші імена вихідців з Київської академії своїми науковими дослідженнями збагачили українську і російську медицину, залучили до себе увагу вчених медицини Європи і світу¹.

Київська академія була на той час єдиним закладом шпитальних медичних шкіл. Кожен третій лікар XVIII ст. отримав загальноосвітню підготовку саме в Київській академії. Серед них був і Данило Самойлович Самойлович, який в своїх наукових творах з підготовки медичних кадрів для шпитальних шкіл пізніше запише слова наставника вихованцям Київської академії і шпитальних шкіл Росії: «Вы ясно увидите, что представляет собой медицина как наука и потому прежде, чем Вы решитесь ее изучать, Вы узнаете, насколько она тяжела и какие затруднения она за собою влечет. Если Вы чувствуете себя в состоянии преодолеть их, я советую Вам предпринять изучение медицины, а если Вы чувствуете, что Вам это не по силам, не вступайте на это поприще, а лучше поищите себе какое-нибудь более соответствующее Вашим талантам».

В 1761 р. Д.Самойлович разом з іншими талановитими студентами Київської академії був направлений до медичної школи Петербурзького Адміралтейського шпиталю¹³, де успішно закінчує навчання і у 1765р. в чині підлікаря був залишений при Адміралтейському шпиталі. Через два роки він отримує звання лікаря і направляється військовим лікарем в піхотний Копорський полк. Бере участь в Російсько-турецькій війні. Під час перебування в армії Д.Самойлович розпочав свої досліді серед хворих на чуму, де захворів сам, але видужав. У 1771 р. подає рапорт на звільнення з армії і їде до Москви, де бере участь у ліквідації епідемії чуми серед місцевого населення. Д.Самойлович призначається лікарем в Угрешенський монастир, де ніхто з лікарів не бажав працювати. Потім в своїх спогадах Д.Самойлович запише: "коли ніхто не бажав добровільно піти в небезпечну лікарню по особливому бажанню, будучи ще і сам слабкий на здоров'я ..., я прийняв на себе рішення користування виразкових і все при цьому супроводжувалося небезпекою"¹².

В жовтні 1771 року Уряд призначає Д.Самойловича очолювати "комісію для попередження і лікування "морової виразки" (чума). Д.Самойлович, маючи повноваження, вводить систему карантину, пише спеціальні рекомендації, "яким чином викурювати з речей одягу і інше для осіб, які виїжджають в різні міста".

Після ліквідації епідемії чуми Д.Самойлович в 1776 р. їде за кордон. Був у Парижі, Страсбурзі, Лондоні, де знайомився з лікуванням хворих на інфекційні захворювання і в 1780

р. в Лейдені захищає докторську дисертацію, отримує ступінь доктора медицини. За кордоном, крім дисертації, він написав класичну наукову роботу з чуми. Були надруковані дві книги: "Рассуждения о чуме, производившей опустошения в Российской империи особенно в столичном городе Москве" і «Рассуждение о прививании чумы», які привернули на себе увагу у всьому світі. Дванадцять Академій Наук Європи обирають Д.Самойловича своїм почесним академіком¹².

Під час перебування за кордоном Д.Самойлович спілкується з науковцями того часу, товаришував з талановитим лікарем з України А.М.Шумлянським, мав плідні стосунки з видатним скульптором Ф.Щедріним, брав участь в організації медичної допомоги французькому народу під час революції. Цього було досить для того, щоб після приїзду додому був усіма забутий і позбавлений звань і почесностей.

Д.Самойлович з 1783 р. стає безробітним. Згадали про нього лише у 1784 р. під час великої епідемії чуми в Малоросії. Намісник Новоросійського краю Г.О.Потьомкін запрошує Д.Самойловича і надає йому великі повноваження. В короткий час Д.Самойлович застосовує свої знамениті карантинні заходи і ліквідує епідемію. Його діяльність і в цей час отримала високу оцінку Катеринославського губернатора І.М.Синельнікова, який, представляючи Уряду до нагороди писав: "Д.Самойлович, - об нем иначе промолвить нельзя, - как герой чумной или истинный зскупа, или когда хотите, Гиппократ"^{4,5}.

Закінчилась епідемія, і Д.Самойлович знову безробітний. В 1787 р. він вступає в діючу армію під командуванням О.В.Суворова. Під час штурму Кінбурнської фортеці, ризикуючи життям, він надає на полі бою медичну допомогу солдатам і офіцерам, залишив поблизу театру військових дій двічі пораненого О.В.Суворова, чим врятував йому життя, а після його одужання подає рапорт про організацію похідного польового шпиталю поблизу фронту.

Намісник краю Г.О.Потьомкін, вивчивши пропозицію Д.Самойловича, доручає йому організацію похідного польового шпиталю в с. Вітовка (Корабельний район м. Миколаєва), передбачаючи при цьому тривалі терміни штурму фортеці на Чорному морі Очаків (Кара-Кармен). Д.Самойлович працював у Вітовському шпиталі до вересня 1790 р., був звільнений за доносом німця-аптекаря, якого він звільнив за крадіжки ліків^{6,7,8}.

Відомий на весь світ доктор медицини знову став безробітним. Неодноразово звертається за допомогою а Адміралтейство, а через два роки зубожіння пише лист до цариці Катерини II з проханням поновлення на роботі: "... Я первый располагал и устраивал Витовский, ныне Богоявленский госпиталь ..., где с 1788 по май 1790 года перебивало на руках моих в течение всего времени 16 тысяч больных военнослужащих тягчайшими болезнями одержимых, из них выздоровело 13824, да осталось на май месяц 1058 человек. Я немощен, больной, имею жену и двух малолетних детей. Прошу Вас меня трудоустроить или назначить пенсию". Катерина II дозволила працевлаштувати Д.Самойловича. Управлінням Чорноморського флоту він призначається на посаду інспектора лікарської управи, потім Толовним доктором карантинів для попередження завозу в Росію заразних хвороб¹².

Тривала боротьба за своє існування і честь відбилися на стані здоров'я Д.С.Самойловича. Він тяжко захворів на жовтяницю (хвороба Боткіна), а 20 лютого 1805 р., помер "от жестокой желчной лихорадки, сопряженной с холерическими припадками"¹⁰.

В ознаменування подвигу Сина Вітчизни, лікаря та вченого історика медицини України в день 225-річчя від дня народження Д.С.Самойловича в місцях його роботи та поховання провели урочисті збори медичних працівників області і істориків медицини України. Були встановлені пам'ятники роботи скульптора О. Здиховського та пам'ятні дошки на території обласної лікарні (місце поховання) і Жовтневої центральної лікарні (місце роботи). Спільною істориків медицини Миколаївщини виготовлена ювілейна медаль Д.С.Самойловича, яка знаходиться в історико-медичних музеях Києва, Москви, С.-Петербурга, Будапешта, Софії. Ім'ям Д.С.Самойловича названі вулиця м. Миколаєва та обласне медичне училище. В його честь встановлені пам'ятні дошки на стінах Жовтневої лікарні та Херсонського облвиконкому.

Пам'ятники та пам'ятні місця, музейні матеріали з історії медицини і культури

.....
нашого краю використовуються у патріотичному вихованні учнів медичного училища та студентів університетів Миколаєва.

Серед значної кількості національної інтелігенції в історії культури і науки України XVIII-XX століть понад 200 вчених медичної науки прославили державу на весь світ. Послідовниками Д.С.Самойловича були вчені, які присвятили своє життя вивченню причин інфекційних захворювань, шляхів їх передачі та профілактичним щепленням, охорони здоров'я народу:

- Гамалія Михайло Леонтійович (1749-1830) займався дослідженням віспи та засобів її щеплення;

- Мінх Григорій Миколайович (1835-1896) провів науковий експеримент, ввівши собі кров хворого на поворотний тиф; захворів, одужав і дослідив шлях передачі паразитарних тифів;

- Мочутковский Йосип Йосипович (1845-1903) повторив експеримент Мінха Г.М. і довів заразливість крові хворих на паразитарні тифи, обґрунтував чинники та шляхи поширення цих хвороб;

- Гамалія Микола Федорович (1859-1949) вивчив сказ, працював у Л.Пастера; разом з І.І.Мечниковим і Л.Ю.Бардахом вперше в Росії, в Одесі, заснував бактеріологічну станцію, вперше здійснив щеплення проти сказу;

- Мечников Ілля Ілліч (1845-1916) розробив фагоцитарну теорію імунітету; разом з Гамалією М.Ф. заснував в Одесі пастерівську станцію для боротьби проти сказу та інших інфекційних хвороб;

- Іванівський Дмитро Йосипович (1864-1920) вперше висунув теорію вірусної етіології деяких інфекційних хвороб;

- Заболотний Данило Кирилович (1866-1929) створив першу в Росії кафедру бактеріології і Петербурзькому жіночому медичному інституті, заснував кафедру епідеміології в Одеському медичному інституті;

- Безредко Олександр Михайлович (1870-1940) працював в інституті Пастера, розробив метод вакцинації проти черевного тифу;

- Громашевський Лев Васильович (1887 – 1980) розробив теорію механізму передачі інфекції та природничонаукову класифікацію інфекційних хвороб.

На підставі дослідження можна зробити висновок про те, що в період розбудови України як суверенної держави проблемою і досі залишається вивчення наукових досягнень вчених різних галузей науки в кожному регіоні держави з тим, щоб встановити роль кожного вченого і його внесок у розвиток історії, культури і науки в цілому на Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бородій М.К. Участь вихованців Київської академії в розвитку вітчизняної медицини XVIII ст. //Український історичний журнал, 1980. - №3. - С.96; 2. Громбах С.М. Данило Самойлович. Життя та діяльність. - В кн.: Д.Самойлович. Вибрані твори. - М., 1952, випуск 2. - С. 309-449; 3. Грандо О.А. Визначні імена в історії української медицини. - М., 1997. - 236 с.; 4. Державний архів Миколаївської області. - Ф. 243. - Оп. - 1. - Спр. 1. - Арк. 3-345; Ф. 243. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 5 - 96; Ф. 243. - Оп.1. - Спр. 12. - Арк. 3, 7, 11; Ф.243. - Оп.1. - Спр. 13. - Арк. 51, 56, 99, 100, 101; Ф. 243. - Оп. 1. - Спр. 15. - Арк. 56, 330, 336; Ф. 243. - Оп. 1. - Спр. 89. - Арк. 43; Ф. 243. - Оп. 2. - Спр. - 1.- Арк. 249, 545; 5. Самойлович Д.С. Избранные произведения. - М., 1949. - С. 16-286; 6. Самойлович Д.С. Способ самый удобный повсеместного врачевания смертоносной язвы, заразноящей чумы. - Николаев, 1802, ч.1; 7. Старушин І.Д. Видатний російський лікар XVIII ст. Д.С.Самойлович. - //В кн.: Праці наради з історії природознавства. - М.-Л., 1946. - С. 341-350.

РОДИНА ЛЕВЧАНІВСЬКИХ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА (1919-1939 РР.)

Вивчення історії української інтелігенції є актуальним питанням історичної науки, адже, як відзначив відомий дослідник даної проблеми Г. Касьянов: „Інтелігенція – це носій національної свідомості народу в найвищих її формах, це сила, яка накопичує його історичний і культурний досвід, створює притаманні цьому народу культурні цінності”¹. Із загального контексту української інтелігенції ХХ-ХХІ століття ми можемо виділити інтелігенцію Волині міжвоєнного періоду, котра мала свої регіональні особливості. Волинський ареал української інтелігенції, який сформувався в суворих умовах асиміляторської політики II Речі Посполитої, вперше виділяється у 20-40-х роках ХХ століття². У суспільно – політичному та культурно – освітньому житті Волині помітна роль належить родині Левчанівських, зокрема Олені Карпівні (Карлівні) Левчанівській (Гродзінській) – видатній громадській діячці, організаторці українських шкіл, співзасновниці „Українського сеймового клубу”, члену сенату польської держави, активній діячці Комісії закордонних справ. Певний внесок у висвітлення даної проблеми зробили такі дослідники як Б.Берекета³, Н.Гуменюк⁴, О.Луговий⁵, Л.Оляндер⁶, М.Онуфрійчук⁷, М.Черкавський⁸. Суттєво доповнює вищезгаданих дослідників публіцистичний доробок О.Левчанівської – промови у польському Сенаті, реферати та доповіді у літній школі Міжнародної Ліги Миру й Свободи в Подебрадах (Чехія), на секції Ліги Миру й Свободи на Міжнародному конгресі у Парижі та на Конгресі поневолених народів у Женеві. Варто відмітити також спогади І. Левчанівської, дочки О. Левчанівської, сучасника українсько – польських стосунків міжвоєнного періоду⁹.

В цілому вивчення даної проблеми можемо констатувати як незадовільний. Дослідниця Л.Оляндер відзначила: „доробок пані сенаторки є важливою сторінкою в книзі пам’яті народу і потребує уваги дослідників і глибокого аналізу.” Слід зазначити, що акценти дослідників торкались переважно О.Левчанівської та І. Левчанівської, разом з тим недослідженою залишається особистість О.Левчанівського, вчителя Луцької української гімназії, активного громадсько – політичного та культурно - освітнього діяча Волинського воєводства. Тому ми поставили за мету дослідити родину Левчанівських в контексті української національної інтелігенції Волинського воєводства міжвоєнного періоду та показати її регіональні особливості.

О. Левчанівська (Гродзінська) народилася 27 січня (9 лютого) 1881 р. в с. Городно Володимир-Волинського повіту Волинської губернії. Початкову освіту отримала вдома. Її батьки були освіченими інтелігентами свого часу, знали кілька іноземних мов. 14 травня 1903 р. О. Левчанівська склала екстерном екзамени за гімназійний курс при Олександрівській жіночій гімназії в Петербурзі, згодом студіювала історію та філософію на філософському відділі Віденського університету, навчання продовжила на Вищих жіночих курсах у Москві, де закінчила історичне відділення. Після завершення навчання О. Левчанівська активно включилась у культурно – освітню діяльність. Разом з братом Михайлом, без дозволу влади, відкрила школу в селі Линеві. Під приміщення була виділена зала родового маєтку Гродзінських. Викладання у школі проводилось українською мовою. О. Левчанівська навчала дітей основам письма, викладала історію та географію, а її брат викладав математику та природознавство. Мати О. Левчанівської - Тетяна Матвіївна викладала російську мову. Всього у школі нараховувалось близько 90 учнів¹⁰. У червні 1905 р. О. Гродзінська одружилась із студентом Петербургського електротехнічного інституту, учасником революційного студентського руху О. Левчанівським. Згодом вони виїхали до Петербурга, де брали участь у діяльності Української Громади (1908 – 1910 рр.). 30 липня 1913 р. в них народилась донька Ірина, майбутня учениця Луцької української гімназії, активна культурно – освітня діячка Волині.

В 1918-1919 рр. Левчанівські мешкали в Житомирі, де О.Левчанівський працював у Земській управі, а його дружина викладала в школі для дорослих. Разом вони брали участь у виданні «Волинської газети», а пізніше газети «Громадянин», у створенні та діяльності товариства «Просвіта». 1919 р. О.Левчанівська повернулася з дочкою на Волинь, а 1920 р. сюди приїхав О. Левчанівський. На Волині вони теж були активними учасниками громадського життя краю, зокрема членами луцької управи товариства «Просвіта» (1921 -1922рр.)¹¹.

В результаті поразки національно-визвольних змагань 1917 – 1921рр. Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь, Західне Полісся і Галичина опинились під владою новоствореної Речі Посполитої. Метою польського уряду у національному питанні була колонізація українців, позбавлення їх національної ідентичності. Незважаючи на низький рівень національної свідомості, українське населення взяло участь у виборах 1922 року як складова частина блоку національних меншин. Внаслідок виборів українське представництво в польському сеймі та сенаті становило 20 депутатів і шість senatorів. Серед останніх була і О.Левчанівська, єдина жінка-депутат до польського парламенту від українців Волині. Вона була обрана 12 листопада 1922 року. Крім того, О.Левчанівська брала участь у роботі Комісії закордонних справ польського парламенту. Разом із С.Підгірським вона утворила Український парламентський (сеймовий) клуб. Першою спробою викласти політичні засади українського представництва була заява, виголошена С.Підгірським 23 січня 1923 р. від імені Українського сеймового клубу. „Створення власної держави, - підкреслював С.Підгірський, -з непереможною силою проявилось серед усіх європейських народів. ...Ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшшя і Полісся заявляємо з цієї сеймової трибуни перед цілим світом, що метою українського народу є відродження Самостійної Української Держави”¹². Не менш революційним був виступ сенаторки О.Левчанівської на сесії польського Сенату у Варшаві 28 липня 1924 р. Як відзначає Л.Оляндер, промова була не випадковою поодиноким подією, а закономірним кроком політичної діячки, важливим кільцем у ланцюгу численних вчинків, які робили оборонці прав українського народу в ті часи і за тих обставин. Найважливішою проблемою виступу була доля жертв першої світової війни, насамперед дітей, сиріт та інвалідів¹³. О.Левчанівська відмітила, що бюджет праці і соціальної опіки становить лише 1% загальнодержавного бюджету Речі Посполитої. З 1% частина коштів йшла на адміністративні видатки і лише мізерна частина виділялась на потреби громадян. Сенаторка зауважила, що найбільше потрібна ця допомога українським та білоруським землям, цілком зруйнованих війною. „Там, де міністерство праці й суспільної опіки повинно приносити допомогу, воно несе нам лише гноблення” - наголосила О.Левчанівська. У своєму виступі авторка рішуче заявила про насильне приєднання українських земель до Польської держави. У виступі гостро піддана критиці асиміляторська політика польської влади: „...Учні – українці, а також і білоруси позбавлені можливості навчатися мовою батьків, вони полонізувалися, окатоличилися. ...Діти не чують в притулках своєї рідної мови, не мають викладів православної релігії (хоча переважна частина цих дітей є православними) – з ними розмовляють по – польському й водять їх на службу божу до костела. Всюди одна система: дітей наших винародовлюють і навіть вивозять в центральну Польщу.” Сенаторка застерігає польських можновладців: „Ви виховате в своїх притулках з наших дітей кілька тисяч яничарів, нещасливих жертв вашого шовіністичного засліплення”¹⁴. Поряд із зображенням жорстокої дійсності О.Левчанівська вдається до аналізу історичної минувшини польського народу: „Прошу Панів! Не такий далекий той час, коли ви й ваші діти мусіли вчити свою релігію в чужій мові, коли вас хотіли зрусифікувати. Чи ви так хутко забули про це? Чи може хочете мститися на нас за ті кривди, які вам зробила царська Росія? ...Панове, ви забуваєте, що не ми вас гнобили, але царський уряд гнобив вас і нас разом, і нас гірше, бо тут, на вашій землі, ви мали свою, хоч приватну школу, свою книжку, своє право – чого нам царська Росія не давала. Ви були російськими

громадянами, але ніхто не відбирав у вас права називатись поляками. А тепер ...ви не хочете дати нам, на одвічних наших землях, того, що давав вам самодержавний царський уряд, не хочете дати нам навіть права називатися українцями й молитися згідно нашим сумлінням!"¹⁵. Звісно, подібні виступи української представниці в польському Сенаті ґрунтували офіційну владу санаційної Польщі. Спроба покарання не забарилася. До президії Сенату від Варшавської прокуратури надійшов дозвіл на видачу судові пані сенаторки О.Левчанівської. Справу цю розглядала „регулямінова” комісія Сенату, яка відхилила звинувачення. Сенат Речі посполитої вважав для себе ганебним віддати свою колегу прокуратурі¹⁶.

Незважаючи на перешкоди, О.Левчанівська продовжила дипломатичну боротьбу проти асиміляторської політики польського уряду. У вересні 1923 р. вона виступила з великим рефератом у літній школі міжнародної жіночої Ліги Миру й Свободи в Подебрадах (Чехія). У своїй доповіді авторка акцентувала увагу на сучасному становищі українців у Польщі. Вона відмітила, що права українців як національної меншини слід поділити на „писані”, тобто ті, про які йдеться у Конституції Польської республіки та на „реальні”, тобто ті, яких дотримуються в дійсності. Сенаторка наголосила, що у Польщі проживає 7 мільйонів українців, проте при переписі населення українців Волині, Підляшшя, Західного Полісся й Холмщини записували як осіб російської національності. Натомість українців, які сповідували уніатство, записували як осіб польської національності. Доповідачка піддала гострій критиці політику осадництва (колонізації) й, зокрема, закон від 1 квітня 1921 р. про конфіскацію земель українських землевласників на користь держави: „... Я не буду говорити про несправедливість такого закону, який позбавляє людей, знищених війною ...кількох десятин землі. ...Ці землі повинні були б принаймі бути поділені між місцевими безземельними селянами. Що ж ми бачимо на ділі? А те, що ці землі віддають польським колоністам. Осадники отримують всілякі пільги в той час, коли наш селянин платить що раз більші податки, й не одержує ніякої допомоги від уряду”¹⁷. У виступі була засуджена асиміляторська політика Польської держави в освітній галузі. О.Левчанівська на прикладі статистичних даних міністерства освіти показала цілеспрямовані заходи влади щодо винищення українського шкільництва. Наприклад на Волині, згідно даних парламентської комісії Польщі, на 85% українського населення припадало 494 українські школи, натомість на 11% польського населення припадало 600 польських шкіл. Аналізуючи даний виступ, львівський журнал „Нова хата” писав, що реферат волинської доповідачки піддав сумніву твердження польських делегатів й зацікавив міжнародну спільноту українською справою¹⁸.

Будучи членом Комісії закордонних справ при сенаті й вільно володіючи французькою, німецькою та італійською мовами, сенаторка з Волинського воєводства виступала як делегат української парламентарної репрезентації на багатьох міжнародних конгресах. Окремо можна виділити участь О.Левчанівської у Міжнародному мирному конгресі в Парижі, котрий був організований Лігою націй у вересні 1925 р. Своїм виступом авторка мала на меті привернути увагу Ліги Націй і всього цивілізованого людства до болючих проблем українських етнографічних земель (Волині, Холмщини, Підляшшя, Полісся та Східної Галичини). Доповідачка відзначила, що український народ, всупереч власній волі, позбавлений усіх прав та гарантій, необхідних для його національного, культурного та політичного розвитку. Вона зобразила становище українства у культурно – освітній сфері, вказавши, що влада штучно обмежує допуск українців до вищої освіти та відмовляє національній загальноосвітній школі в субсидіях¹⁹. Часопис „Нова Хата” вказував, що доповідь О.Левчанівської викликала певний резонанс серед делегатів Міжнародного мирного конгресу в Парижі, адже польський посол Липаневич змушений був виправдовувати офіційну владу, не маючи змоги заперечити фактам, якими оперувала сенаторка.

В жовтні 1925 р. О.Левчанівська разом із сенатором М.Черкавським була делегована Українським парламентським (сеймовим) клубом на Конгрес поневолених народів до м. Женева. Сенаторка від імені української та білоруської делегацій склала декларацію про те, що вищезгадані делегації не можуть брати участі у роботі конгресу у зв'язку з його вузькою програмою. Вона наголосила, що Конгрес не допускає дискусій над становищем національних груп в окремих державах і не ставить на порядок нарад дискусії про право кожного народу на самовизначення. Очевидно О.Левчанівська планувала підняти національне питання української меншини у II Речі Посполитій.

В перервах між сесіями Сенату представниця Волинського воєводства займалась громадською роботою, опікувалася політичними в'язнями - українцями. В 20-х рр. українські комуністи вербували в члени КПЗУ незадоволених політикою польської влади. Списки їх потрапляли в руки поліції. Сенаторці доводилось часто звертатись до воєводи з проханням щодо їхнього звільнення. В перших роках незалежності Польщі поляки з повагою ставились до членів свого парламенту і прохання сенаторки воєвода задовільняв²⁰.

Після завершення терміну обрання у парламент в 1927 р. сенаторка склала свої повноваження. В той період парламент вже не мав дієвого впливу на політику уряду, українські депутати не мали важелів впливу щодо поліпшення долі свого народу. Відповідно вдруге виставляти свою кандидатуру О.Левчанівська відмовилась²¹.

Після встановлення радянської влади на Волині доля представниці української національної інтелігенції склалась трагічно. Як вказує дослідник західноукраїнської інтелігенції в період сталінізму О.Рубльов, напередодні Великої Вітчизняної війни комуністична влада провела численні арешти. Органи НКВС організовували їх тихо, без особливого розголосу²². Хвиля арештів торкнулась і О.Левчанівської. Після конфіскації майна у вересні 24 грудня 1939 р. колишня сенаторка була ув'язнена. Спочатку вона перебувала у Горохівській в'язниці, а згодом була переведена у Луцьк. В „Енциклопедії українознавства” записано, що О.Левчанівська померла на заслання у Казахстані²³. Проте із становленням незалежності України в середині 90-х років минулого століття справжні відомості про останні дні сенаторки встановила пошукова комісія товариства „Меморіал” (м. Львів) під керівництвом І.Федощак – доньки знищеного у 1937 р. працівника Всеукраїнської Академії наук, учня і послідовника М.Грушевського В.Юркевича. За постановою ЦК ВКП (б) від 5 березня 1940 р. було знищено велику кількість людей із Західної України та Західної Білорусі. Відомості про розстріли інтелігенції, яка займала урядові посади, очолювала національні громадські організації, про видатних політичних діячів особливо засекречувалися. У звіті шефа КДБ П.Шелєпіна М.Хрущову від 1959 р. йдеться про розстріл 7305 осіб, з них 3435 становили українці. Пошукова комісія товариства „Меморіал” отримала списки розстріляних осіб від 24 квітня 1940 р. В них йдеться й про О. Левчанівську, сенаторці присвоїли номер 43/3—37 (цифрою „43” позначались в'язні з Волині, „3” означає групу розстріляних, а „37” - це порядковий номер розстріляної у групі „3”). Третьою групою ідентифікувалися урядовці, громадські діячі, котрі жили в Польщі. Відповідно впливає, що сенаторка загинула як представниця Польської, а не української громадськості²⁴.

Таким чином, ми можемо відзначити активну діяльність єдиної жінки-депутата сенатора до польського парламенту від українців Волині у роботі Сейму та Сенату II Речі Посполитої. О.Левчанівська вирізнялась серед інших парламентарів чіткою національною позицією, безкомпромісним захистом української меншини не лише у Варшаві, а й на міжнародній арені, зокрема на сесії Міжнародного мирного конгресу у Парижі під егідою Ліги націй, на засіданнях Ліги Миру і Свободи в Подебрадах та Конгресі поневолених народів у Женеві.

Потрібно зауважити, що дослідники, котрі торкалися історії родини Левчанівських, приділили менше уваги О.Левчанівському, чоловіку сенаторки.

вному громадсько – політичному та культурно - освітньому діячеві Волинського одства.

Основна діяльність О.Левчанівського була викладацька, він працював вчителем математики у Луцькій українській гімназії. Колишні гімназисти залишили схвальні ади про нього²⁵. Крім того, Олександр Митрофанович займався громадською діяльністю. Він був делегатом від українців Волині на установчі збори у Варшаву при утворенні першої конституції Польщі. Делегувався Ковельською та Луцькою повітовими школами до Товариства Червоного Хреста до Варшави з метою допомоги інвалідам війни. Також брав участь у роботі технічної комісії Луцького магістрату по впорядкуванню вулиць міста, був членом технічного товариства, секції фізичного виховання, головою кооперативу «Стир». На виборах 1928 р. О.Левчанівського обрали членом від Волині, проте влада знайшла причину, щоб визнати недійсними ці вибори. Після виборів 1928 р. він не був затверджений польською шкільною владою на посаду вчителя у гімназії на наступний навчальний рік²⁶.

Гнітюче враження на західноукраїнську громадськість справив голод в Радянській Україні 1932–1933 рр. Правда щодо справжнього стану справ у сільському господарстві тоді була відома завдяки свідченням втікачів, які, долаючи численні перешкоди, діставались східних воєводств Польщі²⁷. В цій ситуації О.Левчанівський зайняв активну громадську позицію - брав участь в організації збирання коштів на допомогу голодуючим, обирався членом комісії по допомозі потерпілим. Він казав своїй доньці Ірині: «Як страшно! Подумай - буде Україна, а українців на ній не буде!». Репресії періоду голодування особи О.Левчанівського не торкнулися.

Зобразити правдиву картину історії української національної наукової інтелігенції Волинського воєводства очима очевидця допомагають нам спогади Ірини Левчанівської, її сестри Олени та Олександра Левчанівських. І.Левчанівська була ученицею Луцької української гімназії в період 1925 – 1931 рр. Вона відзначає показове ставлення викладачів до української мови. Наприклад, викладач німецької мови Ванда Вільгельмівна не знала української мови, й спілкувалася з гімназистами лише німецькою. Учні просили, щоб вона пояснювала російською, але викладач сказала, що не може в українській гімназії розмовляти російською, а української не знає. Протилежним було відношення польської шкільної влади до української гімназії – учні не забезпечувались навчальним матеріалом рідною мовою. У 1926 р. польська шкільна влада звільнила директора гімназії І.Власовського й позбавила його права викладати в школах. І.Левчанівська вважає, що це було пов'язано з діяльністю молодіжного комуністичного гуртка²⁸. Польську мову та літературу в Луцькій українській гімназії викладав Я.Галан. Авторка спогадів вказує, що усі вчителі, навіть Я.Галан, намагалися найкраще познайомити учнів з українською літературою та історією України. Я.Галан на уроках польської літератури читав переклади українською мовою польських авторів. Він допомагав учням читати з Радянського Союзу для гімназії твори українських письменників (П.Тичини, М.Рильського, С.Сфримова, Лесі Українки), адже у Польщі така література не видавалась. У 1926-1927 навчальному році при українській гімназії був створений пластовий гурток, проте він був швидко ліквідований польською владою.

У своїх спогадах І.Левчанівська акцентує увагу на примусовій полонізації української національної інтелігенції у міжвоєнний період. Поляки не визнавали навіть слова «українець», яке замінювало словом – «русин». Напис на штампі української гімназії в 20-х роках в перекладі з польської мови звучав: «з викладавською мовою русинською». Випускників гімназії на історичних семінаріях — українців посилали вчителювати в Польщу, де вони колонізувалися, натомість на Волинь присилали поляків, які не володіли українською мовою²⁹.

Таким чином, ми вдалися до спроби аналізу історії родини Левчанівських в контексті української національної інтелігенції Волинського воєводства міжвоєнного періоду. Потрібно відзначити активну громадянську позицію членів родини, котра не стояла на стороні асиміляторської політики II Речі Посполитої, присвятивши свою діяльність

захисту громадянських прав українства, котрі були гарантовані Конституцією Польської держави. Родина була задіяна до культурно - освітнього та суспільно - політичного життя краю. На прикладі історії Левчанівських ми можемо прослідкувати регіональні особливості Волинської національної інтелігенції в цілому, діяльність якої була обмежена лещатами влади. Разом з тим, дослідження має майбутні перспективи, адже чимало документів стосовно діяльності О.Левчанівської зберігаються в архівах інших держав і ще не залучені до наукового обігу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть. - К., 1993. - С.3; 2. Марківська Л. Історіографія та джерелознавство з історії становлення і життєдіяльності української інтелігенції Волині у міжвоєнний період (1921 – 1939) // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Історичні науки. - Луцьк. - 2000. - №3. - С. 223 – 226; 3. Берекета Б. Вічні розмови: нариси, репортажі, інтерв'ю. - Луцьк, 1998. - С. 82 – 86; 4. Гуменюк Н. Душа своїх убивць переживе // Народна трибуна. - 1991. - 16 лютого; Гуменюк Н. Таємниця „№ 34/3 – 37” // Народна трибуна. - 1995.- 24 лютого; Гуменюк Н. Пані сенаторка // Віче. - 2001.- 8 лютого; Гуменюк Н. Ірина Левчанівська: спіймати мить, щоб вік переповісти // Віче. - 2001. - 10 травня; 5. Луговий О. Визначне жіноцтво України: історичні життєписи. - К., 1994. - С.290; 6. Оляндер Л. Літературна спадщина О. К. Левчанівської // Роде наш красний. Волинь у долях краян і людських документах. - Луцьк. - 1996.- Т.1. - С. 165 – 168; 7. Онуфрійчук М. Пані сенаторка // Нескорена Берегиня: жертви московсько – комуністичного терору XX століття. - Львів. - 2002. - С. 47 – 48; 8.Черкавський М. Український клуб у Соїмі та Сенаті // Літопис Волині. - Вінніпег. - 1962. - Рік VI. -Ч.6. - С. 107 – 109; Черкавський М. Передне слово // 3 трибуни. Промови українських послів і сенаторів у польських Соїмі та Сенаті. - Львів – Луцьк – Холм – Берестє – 1925. - С.3; 9.Левчанівська І. Далеке і близьке: нариси, статті. -Луцьк, 2000. -160с. 10. Левчанівська І. Вказана праця – С.6 – 16; 11. Левчанівська І. Вказана праця – С.6 – 9; 12. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. - К., 1993. - С.206; 13. Оляндер Л. Вказана праця – С.198; 14. Промова О. Левчанівської в сенаті 28 липня 1924 року // Роде наш красний. Волинь у долях краян і людських документах. - Луцьк. - 1996.- Т.1. - С. 196-197; 15. Промова О. Левчанівської в сенаті 28 липня 1924 року. Вказана праця – С.198; 16. Берекета Б. Вказана праця – С.85; 17. Промова О.Левчанівської (імовірно в Подебрадах або в Празі) 1923 року // Роде наш красний. Волинь у долях краян і людських документах. - Луцьк. - 1996.- Т.1. - С.211 -212; 18. Сенаторка Левчанівська й міжнародні зв'язки // Нова хата. Журнал для плекання домашньої культури. -1926.- Січень. - № 1.- С.3; 19. Доповідь О. Левчанівської на міжнародному конгресі в Парижі (вересень 1925 року) // Роде наш красний. Волинь у долях краян і людських документах. - Луцьк. - 1996.- Т.1. - С.219 – 221; 20. Левчанівська І. Вказана праця – С.5 – 16; 21. Левчанівська І. Вказана праця – С.5 – 25; 22. Рубльов О., Чеченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20 50 – ті роки XX ст.). - К., 1994. - С.202; 23. Енциклопедія українознавства. - Львів, 1994. -Т.4. - С.1270; 24. Гуменюк Н. Таємниця „№ 34/3 – 37” // Народна трибуна. - 1995.- 24 лютого; 25. Українська гімназія в Луцьку: Спогади. - Луцьк, 1998. - 214 с. 26. Левчанівська І. Вказана праця – С. 17 – 20; 27. Рубльов О., Чеченко Ю. Вказана праця. - С.162; 28. Українська гімназія в Луцьку. Спогади. - С.17 – 18. 29. Левчанівська І. Вказана праця –С.66.

І.М.Таран

ПАТРІОТ І МУЗИКАНТ ОСИП ЗАЛЕСЬКИЙ

Реалії розбудови української державності обумовлюють відродження духовності суспільства, розвиток національної самосвідомості та соціально-історичного досвіду, втіленого у різних формах, зокрема у різносторонньому дослідженні життєвого та творчого шляху представників національної інтелігенції, які увійшли в літопис української історії та культури. Руйнування ідеологічних штампів дає можливість здійснити спробу неупередженого аналізу явищ минулого. Актуальним та своєчасним вбачається повернення із забуття імен людей, які будили національну свідомість, виховували молодь у дусі високої моралі та любові до рідної України. Серед них - музикант Осип Залеський.

Він належить до тих діячів музичної культури Галичини, імена яких з відомих причин довгі роки замовчувалися. Про Осипа Залеського є лише скупі біографічні відомості, вміщені у "Ukrainians in North Amerika"¹, "Енциклопедії українознавства"², "Біографічному словнику Прикарпаття"³ В.Полека, музикознавчих статтях О.Костюк, П.Медведика, А.Рудницького⁴⁻⁶. Окрему інформацію можна отримати з власних спогадів Осипа Залеського⁷. Джерелознавчий аналіз матеріалу засвідчує малу поінформованість щодо

досліджуваної проблеми.

Саме тому метою запропонованого дослідження є аналіз творчої та національно-просвітницької діяльності відомого діяча музичної культури Галичини першої половини ХХ ст.. Осипа Залеського як вияву феномену тогочасної музичної еліти.

Музикознавець, композитор, диригент, педагог, багаторічний директор філії Музичного інституту ім. М.Лисенка у Станіславові Осип Залеський належить до покоління митців, вихованих на ідеях служіння рідному українському народові.

Осип Залеський народився 16 квітня 1892 р. в селі Тростянець Малий Золочівського повіту (тепер Тернопільська область). Батько – Степан – був першим учителем у Тростянці, який закінчив тодішню фахову учительську школу, так звану “препаранду”. Його попередниками були “дяковчителі”, тобто дяки, що крім праці в церкві, вчили дітей старослов'янського письма і церковних співів. Рід батька походив з козаків, які після занепаду козаччини оселилися в Галичині, де дід батька купив у селі Струтин на Золочівщині водний млин. Прізвище його було Жалоба, а що, мабуть, проживав за лісом, прозвали його Заліським, чи Жалоба-Заліським, і воно під польським впливом перейшло на Залеський. Степан Залеський уже не вживав подвійного прізвища, хоча в родині й зберігалася печатка, на якій були три літери СЖЗ (Степан Жалоба-Залеський). Мати – Людвіка походила з багатодітної родини Ілевичів. Її батько був священиком у селі Грабківці біля Зборова.

Осип був наймолодшим сином подружжя Залеських. Всього у сім'ї виховувалося п'ятеро хлопців. Життя родини сільського вчителя було дуже нелегким. Доводилося добре роздумувати над щомісячним бюджетом, щоб покрити всі витрати, особливо тоді, коли троє старших синів уже навчалися у Львові та Золочеві. Після виходу батька на пенсію у серпні 1903 р. родина переїхала до Золочева. Проте цей переїзд не був щасливим. Після нетривалої хвороби у листопаді 1903 р. батько помер. Залишилася мати-вдова з синами, яких треба було прогодувати й зодягнути та покрити шкільні витрати з маленької вдовиної пенсії. В такому скрутному становищі розпочалося шкільне навчання малого Осипа.

Золочівська гімназія на той час була поважним навчальним закладом, а уроки музики проводилися на належному фаховому рівні. Спів викладав Йосип Райс, в майбутньому професор музикології Краківського університету. Церковним хором у гімназії керував Ярослав Вербицький, внук композитора Михайла Вербицького.

Осип дуже хотів навчитися грати на скрипці або фортепіано, але мати не мала можливості купити інструмент і платити за навчання. Тоді в шостому класі він зголосився до шкільного духового оркестру, де грав на валторні три роки, тобто до закінчення гімназійної науки. Також великим уподобанням гімназиста було вивчення теорії музики з підручників, які прислав зі Львова брат Тадей, що навчався на філософському факультеті Львівського університету. Українських посібників на той час було мало і їх важко було дістати. З огляду на це учень сьомого класу гімназії Осип Залеський вирішив самостійно опрацювати такий посібник теорії музики і послати його до Музичного товариства ім. М. Лисенка на схвалення. Це було першою спробою написання теоретичної праці майбутнім теоретиком-музикологом. Це виглядало по-дитячому наївно, але С.Людкевич потім при особистих зустрічах згадував цей рукопис, який він переглядав та подав про нього свої зауваження.

У старших класах гімназії О.Залеський збирав історичні відомості про українську музику, які використовував у доповідях молодіжного гуртка, а також у школі на лекціях української літератури вчителя Гаврилюка.

Після закінчення Золочівської гімназії у 1911 р. продовжив навчання у Львівському університеті на філософському відділі, вибравши як предмети студій природознавство (ботаніка, зоологія, мінералогія, геологія) й географію, а на третьому році студій ще й музикологію, тому що саме тоді з приходом професора Адольфа Хибінського відкрилася кафедра музикології.

Велика любов до музики привела О.Залеського до студентських лав Вищого Музичного інституту ім. М.Лисенка по класу фортепіано й вищих теоретичних предметів, а

також до польської консерваторії, яка хоч і називалася офіційно Консерваторія Галицького Музичного товариства, проте всі предмети викладалися польською мовою. Там він вивчав гру на фортепіано та флейті, співав у хорі, студіював теоретичні предмети у польського композитора і музичного критика професора Станіслава Невядомського. Паралельно співав у хорі “Львівського Бояна” і чоловічому студентському хорі “Бандурист”.

Незважаючи на велику зайнятість, саме в цей період розпочинається багаторічна журналістська праця Осипа Степановича, яка тривала до останніх днів його життя і відзначилася написанням багатьох часописних статей на українські та загальномузичні теми.

У 1912-1913 рр. він працював у редакції щоденника “Діло” у Львові. Залучення студентів до журналістики відбувалося за ініціативи редактора Василя Панейка, який таким чином готував фахівців з різних галузей. Журналістська праця дуже сподобалася молодому Осипу, тому поле цієї діяльності весь час розширювалося: вже в 1913-1914 рр. він співпрацював з щоденником “Руслан”, а також став постійним співробітником журналу “Ілюстрована Україна”, головним редактором якого був відомий історик, професор Іван Крип'якевич, а його заступником – Д.Катамай.

У 1913 році відбулася зустріч Осипа Залеського і Михайла Гайворонського, який вчителював у підльвівському селі й доїжджав до Львова, щоб продовжити музичні студії. Для популяризації своїх перших музичних спроб М.Гайворонський разом з О.Залеським заснували музичне видавництво “Ліра”. Саме у цьому видавництві під псевдонімом О.Тин вийшли друком музичні твори М.Гайворонського на слова Т.Шевченка “Заповіт” та “Бойова пісня” (“Буря зловіща”); фортепіанна партитура до драми М.Старицького “Ой не ходи, Грицю” в музичній обробці М.Лисенка та ін.⁸

Ноти у видавництві переписував відомий нотограф студент Неділько, розмножувала літографічна фірма Андрейчина. Подальші випуски “Ліри” вийшли вже у Відні, друковані в нотодрукарні Редера в Лейпцигу, зокрема “Пісні Українських Січових Стрільців”, опрацьовані для хору М.Гайворонським, під назвою: “Над Стрипою”. Згодом цю збірку перевидала Бойова Управа УСС-ів під назвою “Стрілецьким шляхом”.

Після початку Першої світової війни родина Залеських (мати з трьома меншими синами) переселилася до Відня, де О.Залеський продовжив вдосконалювати свої знання у Віденському університеті, вивчаючи здебільшого музикологічні предмети у професорів Гвідо Адлера, Ріхарда Валлашека та доцента Е.Веллеша, який викладав історію візантійської музики, що було вельми цікаво, адже українська музика частково пов'язана з візантійською. Окрім цього, він відвідував приватну музичну школу Кайзера, де на капельмейстерському відділі продовжував вивчення курсу гармонії та гри на фортепіано у Л. та В. Кайзерів, а композицію і контрапункт – у професора А.Боскетті. Сам О.Залеський в подальшому неодноразово жалкував, що не відвідував у Відні “нової школи” модерної музики, на чолі якої стояв Арнольд Шенберг (1874-1951 рр.), який “...зробив “революцію” в науці гармонії і був творцем експресіонізму, конструктивізму і атональності”⁹.

Неймовірна творча наснага привела О.Залеського у студентське товариство “Січ”, яке гуртувало студентів-українців, що проживали на той час у Відні. При “Січі” створився гурток для розшуку по віденських лікарнях вояків-українців для допомоги порадами або в переписці з ріднею та доставці їм українських друкованих видань. Для хворих також влаштовувалися концерти, які з радістю слухали не тільки вояки-українці. Розповіді на музичні теми проводив Осип Залеський, а виконавцями були тенор-соліст О.Семенів, який повернувся зі студій співу в Італії, співачка А.Остапчук, молодий піаніст Б. Кудрик, скрипаль Слободян.

Громадсько-просвітницька діяльність О.Залеського цього періоду була надзвичайно багатогранною. Продовжувалася плідна співпраця з Михайлом Гайворонським, який був капельмейстером військового оркестру УСС-ів. Як зазначалося вище, саме за сприяння О.Залеського у видавництві “Ліра” вийшов друком збірник пісень Січових Стрільців у опрацюванні М.Гайворонського. В ці роки також з'являються перші композиторські спроби митця. Щоб познайомити іноземців з українським національним гімном “Ще не вмерла

Україна" М.Вербицького та пісню "Не пора" Д.Січинського, О.Залеський зробив їх переклад для фортепіано в чотири руки і видав потім у Львові ("Ліра", 1923 р.) з анотацією українською, німецькою та французькою мовами.

Активна хорово діяльність (участь у мішаному хорі з членів "Львівського Бояна", які опинилися на еміграції у Відні) спонукала О.Залеського до написання та музичної обробки багатьох творів для хору: "Наш клич", "Ми повернемось", "Крути", "Поляглим в бою", "За правду", "Карпати", "Початок дня", "Вечірні настрої", "Чарівний світ", "У лісі на Поліссі", "Похоронні дзвони", "Жовнярська доля", пісні УСС-ів тощо.

Незважаючи на те, що під час першої світової війни О.Залеський був призваний до військової служби у австрійську армію, у 1918 р. він зголосився до Української Галицької Армії. Про цей нелегкий час ним написано декілька спогадів у різних українських журналах й у військовій пресі того часу. Також вийшли друком окремі статті на мистецьку тематику у тижневику "Діло" ("Після столітнього ювілею М.Вербицького", "Один з жертв української пісні (Ол.Семенів)", "Уваги і замітки про нашу музичну культуру" та ін.¹⁰

Демобілізувавшись, Осип Залеський одружився на Гертруді Пальм, яка походила з шведсько-естонського роду. Незабаром у них народилися дві доньки: Лідія та Христина. У 1921 р. родина переїхала до Станіслава, де О.Залеський розпочав свою адміністративно-музичну діяльність. Він став співзасновником і директором новоствореної філії Вишого Музичного інституту ім. М.Лисенка. Саме О.Залеський запропонував управі товариства "Боян" пов'язати існуючу з 1902 р. в Станіславі музичну школу з Вищим Музичним інститутом ім. М.Лисенка. З цим планом О.Залеський поїхав до Львова для обговорення з Музичним товариством як власником Музичного інституту ім. М.Лисенка. Голова товариства, радник Йосип Дрималик, боячись матеріальної відповідальності, ніяк не погоджувався на відкриття філії. Тільки завдяки безпосередній підтримці Станіслава Людкевича у Станіславі було засновано філію Львівського музичного товариства, яка повністю відповідала за матеріальну сторону музичної школи, що одержала назву "Вищий Музичний інститут ім. М.Лисенка, філія в Станіславі". Головою філії Музичного товариства збори обрали прокуратора Григорія Онуферка, який жваво цікавився музичним життям, а директором – Осипа Залеського. Інститут помістився у Народному домі, користуючись кімнатами товариства "Бесіда". Незабаром ідея створення філій музичних інститутів прийнялася дуже швидко і вони відкрилися у інших містах Галичини. Власне музичні інститути не тільки розбудували українське шкільництво, але й були осередками музичного життя на галицьких землях.

З початком шкільного 1921/1922 навчального року у станіславській філії Вишого музичного інституту ім. М.Лисенка були відкриті класи фортепіано, скрипки, солоспіву та теоретичних предметів. Учительський склад був таким: клас фортепіано – Софія Левицька-Замора і Степанія Мішкевич; клас скрипки – Омелян Вислоцький, урядовець дирекції залізниць у Станіславі, добрий скрипаль та педагог, колишній учень Отакара Шевчика; клас солоспіву – також С.Левицька-Замора, яка мала для цього необхідні кваліфікації; клас духових інструментів і теоретичні предмети – О.Залеський. Уже в перший рік до музичної школи було записано велике число учнів (понад 150). Навчання проводилося за планами львівської централі, на піврічні та річні іспити приїжджав делегат централі – інспектор Музичних інститутів доктор Станіслав Людкевич або директор центрального Інституту Василь Барвінський чи інший учитель централі.

З плином часу до філії Вишого Музичного інституту ім. М.Лисенка у Станіславі почали прибувати нові учительські кадри. У 1922 р. на місце С.Левицької-Замори, яка виїхала до Полтави, прийшла Галина Лагодинська, що отримала блискучу піаністичну освіту, вивчаючи у Музичному інституті ім. М.Лисенка гру на фортепіано в професора Марії Криницької, теоретичні дисципліни – у професора Станіслава Людкевича. В 1921 р. вона виїхала до Відня для подальшого навчання. Музикологічні предмети студювала у Віденському університеті та приватній музичній школі Кайзера, а також додатково навчалася гри на фортепіано у піаністки Софії Дністрянської (з Рудницьких), учениці знаменитих Єжи

Лялевича й Еміля фон Зауера у віденській Майстершуле.

Окрім цього Г.Лагодинська часто виступала із сольними концертами, про що свідчать афіші того часу. У газеті "Діло" за 1927 р. вміщено статтю Василя Барвінського "Концерт Галі Лагодинської", де написано: "Першу спробу утвердитися перед публікою на самостійному концерті, що відбувся на початку грудня 1927 р. у Станіславові, мала піаністка Галія Лагодинська. Її концертна програма складалася з творів: Й.Брамс "Рапсодія Es Dur", Р.Шуман "Новелетта fis moll", Л.Бетховен "Соната As Dur", Ф.Шопен "Скерцо cis moll", декілька мініатюр українських композиторів". Цей виступ В.Барвінський вважає цілком вдалим і висловлює побажання, щоб талановита піаністка "продовжувала свою працю і змагання на тім шляху, що особливо в початках не вистелений рожами"¹¹.

Окремо слід згадати про велику кількість концертів, які проводилися на честь вшанування великих композиторів. Так, наприклад, музичний вечір 26 грудня 1925 року був присвячений творчості Йогана Себастьяна Баха: "...на вечорі прозвучали фортепіанні та скрипкові твори, солоспіви, виконані учнями Інституту /М.Островерха, Арсентівна, М.Лепкий/ та його учителями /Г.Лагодинська, Мандичевські/. Реферат про Баха виголосив директор Інституту Осип Залеський..."¹².

У кінці 30-х рр. закінчилася спільна творча співпраця Осипа Залеського та Галини Лагодинської у філії Музичного інституту ім. М.Лисенка в Станіславові. Попереду для обох талановитих музикантів були найважчі воєнні роки випробувань. Розпочалася їх мандрівка по всьому світу, проте вони ні на мить не припиняли своєї музично-просвітницької діяльності.

Так, у 1939-1941 рр. Осип Залеський працював у Ерфурті в Німеччині, а з 1941 по 1944 рр. вчителював у гімназії м. Ярослав, де також був другим диригентом "Ярославського Бояна" та деякий час директором ярославської філії Музичного інституту ім. М.Лисенка¹³.

З 1944 р. на еміграції в Німеччині Осип Залеський вчителював у таборових українських гімназіях: спочатку в таборі для ДП в Шляйсгаймі, а згодом у Мюнхені в українській таборовій організації. В часи примусової таборової мандрівки, на жаль, у 1946 р. померла перша дружина Осипа Залеського. Після довгих поневірянь він з обома доньками у 1950 р. емігрував до США і поселився в місті Буффало.

Саме в США група колишніх педагогів Музичного інституту ім. М.Лисенка у 1952 р. заснувала Український Музичний інститут Америки, директорами якого в різні роки були Роман Савицький, Володимир Цісик, Зиновій Лисько. Цей інститут був створений за взірцем львівського. Крім центрального закладу в Нью-Йорку він мав філії в одинадцяти містах США і об'єднав численних українських музикантів. У філії Музичного інституту в Буффало після багатьох років знову зустрілися Осип Залеський та Галина Лагодинська.

Слід додати, що після 1944 р. Г.Лагодинська виїхала на еміграцію спочатку у Відень, а потім до Аргентини, де у Буенос-Айресі викладала фортепіано у музичній школі при монастирі оо. Василіянів. Літом 1955 р. переїхала до Америки у місто Буффало. Працювала вчителькою гри на фортепіано та управителькою відділу Музичного інституту в Нью-Йорку. Восени того ж року вона вийшла заміж за професора Осипа Залеського.

Окрім багаторічної праці піаніста-педагога, Г.Лагодинська-Залеська плідно працювала на літературній ниві, пишучи рецензії, статті, нотатки, спогади-силуетки про українських та іноземних митців-музикантів, які друкувалися в журналі "Овид" у Чикаго. Це, зокрема: "Микола Фоменко" – Овид, 1957. – Ч.10; "Володимир Грудин" – Овид, 1958. – Ч.1; "Зиновій Лисько" – Овид, 1958. – Ч.7; "Василь Безкоровайний" – Овид, 1958. – Ч.9; "Андрій Гнатишин" – Овид, 1959. – Ч.1 та інші. Г. Лагодинська-Залеська є автором повісті "До сонця, до волі", яка вийшла у 1960 р. накладом видавництва М.Денисюка і була дуже прихильно зустрінута читачами та критиками. У журналі "Новий світ" (Канада) було надруковане її історичне оповідання з часів боротьби УПА "Ліс", що отримало нагороду на літературному конкурсі СФУЖО в 1960 р. З цієї тематики був також надрукований в журналі "Овид" нарис "Із днів грози"¹⁴.

Галина Лагодинська-Залеська померла в Буффало 21 червня 1964 р. Осип Залеський

пережив дружину майже на 20 років (помер 13 березня 1984 р. в Буффало), проживаючи у власному помешканні за адресою: 328 Mills St., Buffalo, NY. 14211.

Всі свої сили він віддав вірному служінню рідному народу, присвятивши останні роки життя музичній громадсько-просвітницькій роботі. Навіть будучи вже у поважному віці, невтомний трудівник-митець продовжував плідно працювати. Вже на американській землі О.Залеський відновив своє музичне видавництво і видав декілька власних творів для хорів і соло: "Похорон жовніра", "Посланіє" (сл. Т.Шевченка), "Чигирин", "Листопад" (сл. Р.Купчинського), "Полудне" (сл. І.Франка), "Досвітні огні" (сл. Л.Українки) тощо. Також у журналі для дітей "Веселка" свого часу було надруковано багато пісень для дітей: "Учітеся", "Соняшник", "3 вечірніх мелодій", "Ой, хмариться", "Тече вода", "Червона калина", "Привіт мамі", "Рідна Матуся" та ін.

Вийшли друком теоретичні праці Осипа Залеського: написаний дуже популярно "Короткий начерк історії української музики" /Філадельфія: Америка, 1951/; підручник з теорії музики "Загальні основи музичного знання" /Нью-Йорк: Говерла, 1958/; "Життя й творчість Миколи Лисенка" /Вінніпег: Новий шлях, 1959/; вправи і пісні для вивчення музичної грамоти "Музичний диктант" /Буффало, 1961/; "Українська гімназія в Ярославі" /Чикаго, 1966/; "Мала українська музична енциклопедія" /Мюнхен, 1971/ та ін.

Проте багато музичних композицій О.Залеського лежать у рукописах в сімейному архіві, зокрема обробки пісень УСС-ів, хорові твори для чоловічого, мішаного чи жіночого або дитячого хорів тощо.

Підсумовуючи викладене вище, слід підкреслити вагомий внесок Осипа Залеського у розвиток музичної культури Галичини першої половини ХХ ст. На жаль, більш детальне вивчення його спадщини ускладнюється через відсутність в Україні необхідних джерелознавчих розвідок. Можливо тепер, коли обставини змінилися, вдасться розшукати матеріали, за допомогою яких можна буде більш ґрунтовно вивчити діяльність Осипа Залеського, який всі свої сили віддав для потреб музичної освіченості й духовного піднесення рідного українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ukrainians in North America. A Biographical Directory. - Champaign, Illinois, 1975. - С.374-375; 2. Енциклопедія українознавства /ред. В.Кубійович. - Львів, 1993. - Т.2. - С.730; 3. Полек В. Біографічний словник Прикарпаття. - Івано-Франківськ: - Додаток до "Нового часу", 1993-1995. Зшит II - С.169; 4. Костюк О. Осип Залеський - музиколог, композитор, педагог. //Альманах Станіславівської землі. - Т.1 - Нью-Йорк - Париж - Торонто, 1975 - С.571-573; 5. Медведик П. Діячі української музичної культури /Матеріали до бібліографічного словника // Записки НТШ. Том ССХХХІІ. Праці музикознавчої комісії. - Львів, 1996. - С. 486-487; 6. Рудницький А. Українська музика. Історико-критичний огляд. - Мюнхен, 1963. - С.141; 7. Залеський О. З мого життя // Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини. - Т.11 - Нью-Йорк - Париж - Торонто, 1985. - С.122-134; 8. Медведик П. Вказана праця. - С. 487; 9. Залеський О. Вказана праця - С. 127; 10. Черепанин М. Музична культура Галичини. - К, 1997. - С.319; 11. Діло. - 1927. - ч.286; 12. Вказана праця - С. 120; 13. Дуда М. Ярослав у роках 1927 - 1941 і його музичне життя // Ярославщина і Засяння. Збірник. - Нью-Йорк - Париж - Торонто, 1986. - С.136-142; 14. Залеський О. Вказана праця. - С.134; 15. Залеський О. Короткий нарис історії української музики. - Філадельфія: Америка, 1951. - С.20.

Ю.А. Титаренко

ТРАГІЧНА ДОЛЯ ВЧЕНОГО-ІСТОРИКА В. ЗАЙКИНА

Одним із пріоритетних напрямків дослідження новітньої історіографії є вивчення творчого доробку українських істориків, життя і творчість яких замовчувалася або спотворювалася. Наукове студіювання біографій та спадщини вчених, що самовіддано та натхненно працювали на ниві науки, об'єктивна оцінка їхнього наукового доробку і звільнення його від ідеологічних нашарувань радянської доби - справа необхідна і актуальна.

В'ячеслав Михайлович Заїкин належить до блискучої плеяди української інтелігенції 20-30-х років XX ст., серед якої – імена І. Крип'якевича (1886-1965), В. Липинського (1882-1931), І. Кривецького (1883-1940), О. Назарука (1883-1940) та ін. Цьому поколінню українських учених, громадських діячів випала нелегка доля. Багато з них загинуло під час панування комуністичного режиму, дехто з метою виживання перейшов на позиції конформізму, але також не досяг успіху, частина ж була змушена продовжувати боротьбу за українську ідею в еміграції.

Актуальність студії зумовлена відсутністю спеціального комплексного дослідження життя і діяльності В. Заїкина, потребою створення повної та об'єктивної наукової біографії вченого, необхідністю виваженої оцінки його впливу на становлення української історіографії 20-30-х рр. XX ст., спробою ліквідувати упереджені підходи та фальсифікації щодо особи В. Заїкина, віднайдення та залучення до наукового обігу невідомого досі комплексу джерел, зокрема з колишніх спецховищ архівів, бібліотек України та тих, що зберігаються за її межами.

Окремим аспектам наукової спадщини історика присвячені розвідки сучасних дослідників В. Масценка, І. Гватя, Л. Тиміш, С. Білої, М. Федунь та ін.

Однак комплексного дослідження наукової та громадсько-політичної діяльності В. Заїкина не провадилося, не простежувалася еволюція історичних поглядів науковця на окремі віхи української історії. Значна частина наукової спадщини професора Заїкина не була опублікована.

Об'єктивний аналіз творчого доробку вченого, його наукових поглядів полягає не лише в потребі суспільної реабілітації, поверненні імені науковця із майже повного забуття, скільки в необхідності осмислити в сучасних умовах його творчі напрацювання, оцінити з погляду сьогодення результати багаторічної практичної роботи, ефективно використати його епістолярій та науковий доробок, які досі в багатьох аспектах не втратили свого значення.

В'ячеслав Михайлович Заїкин народився в 1896 р. в м. Вовчанську на Харківщині. Мати – Олександра Михайлівна Заїкина-Колосовська - походила зі старого шляхетського роду Колосовських з Волині, що переселилися в XVII столітті на Слобідську Україну, і була донькою православного священика, енергійного громадського й культурного діяча й публіциста о. Михайла Колосовського¹.

Батько – Михайло Платонович – обіймав посаду секретаря канцелярії Вовчанського з'їзду мирових суддів. Після смерті батька в 1902 р. В'ячеслав з матір'ю переїхав до Харкова, де спочатку навчався в 3-й Харківській гімназії, а в 1914 р. став студентом юридичного та історико-філологічного факультету Харківського університету. Ще за студентські наукові праці "Невільництво в Московській державі в 16-17 ст.", "Капітуляції в Туреччині", "Боспор і Дарданели" (1918 р.) був нагороджений золотою медаллю, двома преміями ім. Каченовського та двома почесними відзнаками. Після закінчення університету з дипломом I ступеню був залишений як стипендіат для підготовки наукової дисертації.

У кінці 1919 р., побоюючись політичних переслідувань з боку радянської влади (оскільки дядько – Сергій Михайлович Колосовський був прибічником Денікіна), Заїкини виїхали на Кубань, де В'ячеслав Михайлович працював асистентом в Кубанському державному університеті.

У 1920 р. по представленню дисертації *pro venia legendi* (про Переяславську угоду) та прочитанню пробних лекцій був обраний на посаду викладача Донського педагогічного інституту кафедри російської історії.

Саме в цей час В'ячеслав Михайлович плідно працює над науковою дисертацією "Сучасна криза історичної науки", по захисту якої в 1921 р. був обраний професором Кубанського державного університету та Донського педагогічного інституту.

В 1922 р. вченого запрошують обійняти посаду професора кафедри історії української культури Харківського інституту народної освіти, але через все ті ж політичні причини відмовляється від запрошення і виїжджає з України до Польщі.

Завдяки родичу - професору Одарченку А.Ф., що жив на той час у Варшаві, В.М. Заїкин отримав уроки російської та єврейської історії та виклади російської мови й історії Варшавській російській гімназії Голубовського. Ось як згадує історик про своє перебування в Польщі: "...Моє життя на еміграції – за останні п'ять років було, здається, більш, ніж тихе спокійне. Ніяких широких діл, ніяких значніших кроків... Сіре буденне існування, я переривалося тільки зрідка участю в різних українських урочистостях "Шевченківські вечорах", "Святах проголошення незалежності України") 3-4 рази на рік, коли мене викликали "провідники української еміграції", щоб я виголосив промову... Останній рік (1927) мало відрізнявся від попередніх по способу життя! Поза працею в Університеті Східній Інституті, в мене лишалося дуже мало часу, години відпочинку проводив я звичайно або з мамунею моїми або з панною, яка стала була потім моєю "нареченою"... Про політику ніколи було й думати... Єдиний "політичний крок" з мого боку се був проект, чи властиво неясна гадка про те, щоб у наступнім році з нагоди 10-х роковин відновлення Гетьманства видати історичний збірник; про це я написав до пп. Кривецького і Липинського... І більше нічого навіть близького до політики – протягом цілого року, від початку моїх лекцій Правосл. Богословським Відділі..."².

Але не можна назвати цей період в житті вченого "тихим" у науковому плані. Саме тоді В.Заїкин викладає історію державного ладу в Україні на Вищих курсах українознавства при Варшавському університеті, в 1926 р. його обирають приват-доцентом з історії слов'янських церков на Богословському факультеті цього ж університету.

З 1926 р. він заступник професора кафедри історії слов'янських церков православного богословського відділу Варшавського університету. Під час викладання в університеті друкує в журналі "Ельпіс" свої наукові розвідки "Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej czasów Apostolskich do Księcia Igora Starego. -1926.", "Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej połowie X. w. ,,", "Najnowsze prace ukraińskie z historii Kościoła (1920-1927)"³.

Саме на цей час припадає його співробітництво з Науковим Товариством Т.Шевченка, дійсним членом якого він був. На сторінках "Записок НТШ" друкуються його дослідження з історико-правничого аналізу становища Донщини та російсько-донських відносин у XVI – XX ст., в 1926 р. опублікована його рецензія на працю Д. Багалія "Українська історіографія". В ній вчений відзначив відрядний факт появи першої українській історичній науці "спроби систематичного викладу" української історіографії, і може бути порівняна з капітальними працями В.С. Іконнікова та К.М. Бестужева-Рюміна позитивно оцінивши її основний зміст, вказав на застарілість багатьох історіософських теоретичних постулатів книги Д.І. Багалія, сформульованих у перших двох розділах відсутність посилань на новітні видання, окремі суперечності та недолатності в тексті⁴.

Протягом 1927-1930 рр. В'ячеслав Заїкин активно співпрацює з періодичними науковими виданнями польської еміграції та західноукраїнськими журналами. Він постійним співробітником газети "Нова Зоря" у Львові, з 1931-1933 рр. - співробітник журналу „Дзвони" у Львові. З 1936 р. - член редакції щомісячника "Воскресение" і технічний редактор журналу "Очаг". Його публіцистика не поступається за обсягом суто науковому доробку (праці вченого друкувалися в багатьох періодичних виданнях: "Наш світ", "Богословія", "На чужой стороні", "Духовна бесіда", "Стара Україна", "Записки НТШ", "Записки Чину Св. Василя Великого" (Львів – Жовква). Вони здебільшого присвячені викладу історичних концепцій автора й питанням церковної історії, історіографії церковного права⁵.

У наукових дослідженнях В'ячеслава Заїкина можна виділити такі основні зацікавлення: історія української державності; українська церковна історіографія; церковне право з особливою увагою до положення православної церкви в Україні та польська держава; історія "областнічства" ("Сибірська нація, її основи і історія", "Спроба історико-правничого аналізу становища Донщини та російсько-донських відносин у XVI-XX ст.")⁶.

Вчений-історик цікавився і окремими персоналіями з числа духовенства ("Преподобний Стефан, єпископ Володимирський і Галицький", розвідки про св. Тодосія (Володимира) єпископа Володимирського і Галицького).

Аквінського, бібліографія праць Ів.Огієнка⁷). Професор зробив список наукових праць ученого Ів.Огієнка за перші двадцять років діяльності (1905-1925 рр.), започаткувавши таким чином укладання бібліографії Ів. Огієнка на наукових засадах.

В'ячеслав Заїкин опублікував ряд цінних праць в галузі історії українського церковного права. Значну увагу вчений приділив історії католицької ідеї в Східній Україні, християнству в Європі за часів Ігоря та Ярополка, ідеї "соборності" в Київській митрополії в XVI-XVII ст., простежив участь світського чинника в управлінні церквою. Історія Соборів, на думку ученого, вказує, що вони мали більший вплив у Москві, ніж на Україні (практичний вплив московських соборів був більший за українські, так як постанови перших втілювалися у життя, постанови ж других залишалися "благими намереннями" (пр. Собор 1415 р.), виявляли свою безсилість проти церковних проблем (Собор 1596 р.), або були прямо деструктивними (пр. Собори Київські 1628-1629 рр.), так як вносили елемент "общественного" папізму в православну церкву⁸.

Вчений в своїй праці доводить, що Петро Могила остаточно покінчив з "розкладковими засадами соборності і в той спосіб доконав відродження Київської Церкви"⁹. За час його перебування на митрополичій кафедрі Петро Могила зумів подолати багато недоліків в управлінні церквою і намагався не допустити участі світського елементу у церковні, канонічні справи. Зокрема він постійно підкреслював велику користь діяльності братств, оскільки вона сприяла підтримці церковної ієрархії, була спрямована на захист церковних інтересів, розвиток освіти, будівництво храмів. Але в той же час наголошував на відміні автономії братств в справах, що підлягають архіпастирському віданню (зокрема, у відношенні духовенства братських церков і монастирів). Лише з одним, Львівським братством, у митрополита були напружені стосунки, інші братства – Київське, Віленське і Луцьке були майже повністю підпорядковані П. Могилі.

По відношенню до господарських патронатів П.Могила відстоював право, щоб монастирі і церкви, закріплені за православними, надавалися королем священикам, рекомендованим самим митрополитом чи православними зібраннями (що по суті було рівнозначно відмові короля від патронатських прав). Митрополит сприяв обмеженню влади патронів-землевласників над церквами та монастирями, що залежали від них (так йому вдалося повністю звільнити від приватновласницького патронату Загаєцький монастир, Низкіничську обитель та ряд інших)⁹. Таким чином, П.Могила, на думку вченого В.Заїкина, за час перебування на митрополичій кафедрі, обмежив участь світських осіб в управлінні церковними справами, давши їм лише право дорадчого голосу при церковних Соборах, рішення ж мали приймати виключно священики єпископського сану.

Працював вчений над дослідженням взаємин української церкви з Римом та Візантією у II половині XI століття, присвятивши цій темі п'ять нарисів. Займався складанням загального огляду історії церкви на Україні та інших слов'янських територіях, розробляючи ці питання з релігійно-історіософічного погляду. Зокрема, виділяв у Православній церкві того часу два табори : російський, який залишався вірним духові, традиціям і канонам Православної церкви, і український антиканонічний, з виразним ухиленням в бік модернізму, з виставленням національно-політичних тенденцій над усе, з трактуванням церковних справ як засобів для досягнення національно-політичних завдань, протиставляючи їм створення канонічного українського православного руху, де церква є найвищою вартістю, безперечно важливішою навіть у порівнянні зі справою національною¹⁰.

Значне місце у науковій спадщині історика займають рецензії. Всі вони написані досить ґрунтовно, містять чимало корисних зауважень, фактографічних поправок, архівних та бібліографічних вказівок, ретельний перелік похибок. Характерною рисою рецензій Заїкина було те, що кожену книгу він оцінював не лише з погляду суто наукового, але і з точки зору суспільного значення праці, її національного духу та необхідності в даний момент. Характерним в даному плані є його оцінки робіт Сватикова С.Г. "Россия и Сибирь...", Рец. на кн.: Копистянского А. "История Руси. Ч.2. Московська і литовсько-польська доба (Велика і Мала Русь до часів Б. Хмельницького)..." та ін.¹¹.

Повернувшись з Варшави до Львова, протягом 1934–1937 рр. В. Заїкин викладав історію Галичини в Народному Домі міста Львова; працював науковим співробітником Інституту соціальної та економічної історії Львівського університету, професором Львівського політехнічного інституту. У 1940 р. викладав російську мову в 15-й середній львівській школі. В березні 1940 р. заарештований органами НКВС і обвинувачений у боротьбі проти радянської влади, співробітництві з польськими еміграційними ("антирадянськими" науковими виданнями. В липні 1941 р. розстріляний у Чернігові за вироком воєнного трибуналу.

Постать В. Заїкина, що залишив помітний слід практично в усіх сферах науков просвітительського і культурного життя свого часу, й досі недостатньо вивчена, в його біографії чимало білих плям, громадська й наукова діяльність сповнена суперечливих свідчень сучасників. Тому дослідження праць В. Заїкина може скласти основу для повнішого залучення наукової спадщини вченого для розробки окремих періодів української історії, а розгляд його наукової та громадської діяльності доповнить ті питання, які порушувалися в українській історіографії 20-30-х рр. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Заїкин В. Історично-правнича наука української еміграції, та головні ідеологічні напрямки в ній. – Львів 1937. – С.3.; ЦДІАЛ України. – Ф.376. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.11; 3. Chrzstianstwo w Europie Wschodniej w polowie X. w. – //Ельпіс. – 1926-28. – 1-IV. Najnowsze prace ukraińskie z historii Kosciola (1920-1927) // Ельпіс. – Warszawa 1927. – №11; 4. Багалій. Д.І. Вибрані праці. Т.2: Джерелознавство та історіографія історії України. – 2001. – С.15; 5. Тиміш Л. Історико-церковні дослідження міжвоєнного Львова у журналі „Записки Чину св. Василя Великого” //Наукові записки „Проблеми гуманітарних наук”. – Вип. 8. – Дрогобич, 2001. – С. 17; 6. Заїкин В. Спроба історично-правничого аналізу становища Донщини та російсько-донських відносин у XVI – XX ст. Записки НТШ. – Львів, 1926. – Т.CXLIV-CXLV. – С.238-257.; 7. Тимошик М. „Лишусь навіки з чужиною.. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження.-К., 2000.-546 с.; 8. Ішак А. Рец. на кн.: Заїкин Вячеслав. Участь светскаго элемента въ церковномъ управленіи, выборное начало и „соборность” въ киевск митрополіи въ XVI – XVII векахъ.- Варшава, 1930 //Дзвони. –1931.- Ч.8.- С.572-576.; 9. Заїкин Вячеслав. Участь светскаго элемента въ церковномъ управленіи, выборное начало и „соборность” въ киевск митрополіи въ XVI-XVII векахъ.- Варшава, 1930. – С.157, 159.; 10. ЦДІАЛ. – Ф.357. – Оп.1. – спр.21; 11. Заїкин В. Рец. на кн.: Сватиков С.Г. Россия и Сибирь. К истории сибирского областничества.- Прага, 1930. // Дзвони. – 1931.- №1.- С.61.

Г. В. Саранча

ДОКІЯ ГУМЕННА: ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Із здобуттям Україною незалежності відбулася зміна ціннісних орієнтацій стосовно української національної спадщини. Повертаються із забуття незаслужено забуті імена українських вчених, митців, письменників, які в умовах радянської тоталітарної системи намагалися творити справжню українську науку, літературу, непідпорядковану ідеології цензури.

Після завершення Другої світової війни велика кількість українських інтелігентів, які зазнавали утисків з боку радянської влади, отримали змогу покинути СРСР і обрати нелегкий шлях життя на еміграції. В кінці 40-х років XX століття за межами своєї батьківщини опинилося чимало українських письменників та поетів, які мали нелегкий досвід роботи в галузі літератури. За цих обставин у Сполучених Штатах Америки опинилися такі відомі українські письменники як В. Барка, Г. Черинь, О. Ізерський, О. Тарнавський, І. Керницький та ряд інших. Ця група українських літераторів разом із молодим поколінням українських митців створили у 1954 році спілку українських письменників в еміграції “Слово”¹.

Активним діячем у літературній спільноті “Слово” була і Докія Гуменна. В СРСР і українська письменниця, незважаючи на заборону, намагалася писати твори, які об’єктивно висвітлювали життя громадян країни Рад у міжвоєнний період. За двадцять п’ять років літературної діяльності в СРСР Д. Гуменна зажила скандальної слави “куркульськими письменницями” і заборони друкуватися в усіх радянських виданнях. Опинившись на еміграції

Докія Гуменна змогла реалізувати свій літературний талант, але в Україні її ім'я і твори були забуті на довгі роки.

Актуальність даної теми полягає у тому, що творчість талановитої української письменниці Докії Гуменної є зовсім не досліджена, а її твори залишаються маловідомими у неї на батьківщині. Метою цього дослідження є на основі вивчення архівних матеріалів об'єктивно висвітлити життя і творчість Д. Гуменної та оцінити її внесок в українську літературу.

Твори Докії Гуменної почали друкуватися в Україні на початку 90-х років ХХ ст. Однак, в науковій літературі, її літературна діяльність ще не була висвітлена. Основними джерелами для вивчення творчості цієї української письменниці є матеріали її особистого архіву, а також матеріали її листування із відомим українським науковцем та громадським діячем у США О. Неприцьким-Грановським², які зберігаються у Центрі Дослідження Української Еміграції в м. Міннеаполісі (Міннесота, США).

Народилася Докія Гуменна 10 березня 1904 р. у с. Жашкові Уманської округи на Київщині у селянській родині. Початкову освіту здобула в двокласній місцевій школі. Продовжила своє навчання юна Докія у педшколі в містечку Ставишах. Всупереч волі батьків Докія прагнула здобути вищу освіту, і у 20-х роках вона навчається в Київському Інституті Народної Освіти на літературному факультеті³.

Свою письменницьку діяльність Д. Гуменна розпочала у літературній спілці "Плуг" у м. Харкові. Вперше Докія Гуменна друкується в газеті "Сільськогосподарський пролетар", де її дебютним твором став нарис "У степу". Цей твір невідомої ще нікому письменниці не привернув увагу літературних критиків. Однак через декілька років ім'я Докії Гуменної стало відомим не тільки в Україні, а й у всьому СРСР. Це сталося після того як в журналі "Плуг" були надруковані її славнозвісні "Листи з Степової України"(1929). Відвідавши Південь України, Д. Гуменна надрукувала цикл нарисів під цією назвою. Письменниця-початківець правдиво змалювала процес перетворення українського села у фабрики хліба, де замість національних традицій насаджувалася радянська русифікована ідеологія. У своїх нарисах вона не побоялася виступити проти відомого на той час радянського письменника Федора Гладкова: "У своїх "Листах..." заатакувала Гуменна російського письменника Ф. Гладкова, автора роману "Цемент", як одного з популяризаторів російщини на українському селі. Ця подія стала голосна. Остап Вишня у "Червоному перці" написав на цю тему фейлетона, газета додала до цього карикатуру Гладкова у формі славного "царського городского"⁴. Реакція Ф. Гладкова, як і багатьох радянських критиків, була типовою для того часу. Докію Гуменну звинуватили у "хвильовізмі" і назвали "куркульською письменницею" та "антирадянським елементом"⁵.

Окрім радянської літературної критики, Д. Гуменна зазнала нищівної критики і з боку верхівки радянського партійного апарату. Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор на XIV партійній конференції Київщини за те, "що вона подає в своїх нарисах живі гутірки балакучих селянок-комунарок, подає живих людей"⁶, звинуватив Гуменну у "нездорових настроях" та "аполітизмі". Подальший творчий доробок письменниці викликав у радянських літературних критиків лише негативні зауваження. У ряді статей "Глитайський агент у літературі", "Куркульська контрабанда в літературі", "Ех, Докіє Гуменна, куди котишся?", "У чому помилка Докії Гуменної?" творчість Д. Гуменної було піддано нищівній критиці. Звинувачували молоду письменницю тільки у тому, що писала вона правду: "...вона не дуже церемониться з тим, що вона бачить і що вона чує: пише, як то кажуть "на чистую", переказуючи дослівно, з дійсними прізвищами тих, від кого вона це дізналася..."⁸.

Такі звинувачення поставили під загрозу подальшу літературну кар'єру письменниці. Довелося Докії Гуменній освоювати фах стенографістки, але писати твори вона не перестала. Щоб не потрапляти на очі партійній верхівці, вона покидає Україну і їде на Кубань. Внаслідок подорожі по Кубані у 1931 р. з'явилася збірка нарисів "Ех Кубань, ти Кубань хлібородная". У тому ж році вийшла друком повість "Кампанія", в якій Докія Гуменна

виступила проти радгоспів, які постали на місці окремих селянських господарств і стали причиною обезземелення селян.

Через правду, яку наважилася сказати у своїх творах Д. Гуменна в умовах радянської тоталітарної системи, на неї знову розпочалося цькування. Письменницю звинуватили у "наклепі на партію" та "куркульській провокації". За те, що "її творчий шлях у літературі це шлях одвертих наклепів на радянську дійсність, на колгоспне будівництво"⁹, письменницю виключили з літературної спілки "Плуг", що означало кінець її літературної кар'єри. Сама Докія Гуменна згадувала: "за нариси "Листи із Степової України" та "Ех Кубань, ти Кубань киббородная..." ударено було по моєму літературному ростові так, що я вже не встала"¹⁰.

Довгих вісім років Д. Гуменна не могла друкувати свої твори. Лише напередодні Другої світової війни, коли під впливом напруженої зовнішньої обстановки, радянська цензура трохи послабила свій нагляд, вийшла друком нова повість "Вірус". Повість "Вірус" була написана у сатиричному жанрі і викривала вади радянського партійного апарату. Цей твір теж був помічений радянською літературною критикою. Такі журнали як "Літературна критика", "Літературна газета", "Советская Украина" й інші гостро зреагували на повість "Вірус", називаючи її "рецидивом брудних наклепів на радянську дійсність"¹¹. Газета "Правда" від 22 жовтня 1940 р. назвала цей твір "Лживой повестью"¹².

Під час Другої світової війни Докія Гуменна перебувала в окупованому фашистами Києві. В цей час її твори друкуються в журналі "Литаврах", який видавався під керівництвом Олени Теліги. Саме в той час Д. Гуменна розпочала роботу над романом "Діти Чумацького шляху", твором, який приніс їй славу серед української спільноти в еміграції. В умовах військової окупації, перебуваючи під загрозою відправлення на роботу до Німеччини, письменниця змогла відчувати "злет творчої думки"¹³. Пізніше радянська ідеологічна критика звинуватить Д. Гуменну у співпраці із фашистами¹⁴, але твори, написані нею у той час яскраво свідчать про позицію письменниці щодо німецької окупації України. У казці-феєрії "Епізод із життя Європи Критської", у романах "Хрещатий Яр", "Скарга майбутньому", у новелах "Чотири сонця", "Наталка будує нову Європу", "Фахівці" Докія Гуменна чітко висловлює свою позицію щодо німецьких "визволителів"¹⁵.

Друга світова війна дала можливість Д. Гуменній виїхати із СРСР. Евакуюючись із столиці України, Докія Гуменна взяла з собою єдиний скарб – чернетки чотирьох томів роману "Діти Чумацького шляху". Письменницю чекав важкий шлях на еміграцію: "...всім відома епопея "великого ісходу" з рідного краю. Галичина, Карпати, Закарпаття – останні клаптики української землі. А далі – Чехословаччина, Австрія, Німеччина, Італія та інші чужі закутини західного світу. Небезпека. Беззахисність. Безпритульність. Безнастанне бомбування. І нарешті – кінець світової війни, неозначений статус "ДіПі"... Цей апокаліптичний шлях з сотнями тисяч українських втікачів пройшла й Докія Гуменна. Ті, що знали її в цих світових мандрах, стверджують, що Докія Гуменна ніби цього всього не помічала. Вона писала. Писала свою "Європу Критську", писала свою чотиритомову епопею "Діти Чумацького шляху", свою "Ману", свою "Скаргу майбутньому"... Це було воістину творче горіння, це була велика пристрасть, жадоба якнайшвидше і якнайдетальніше висловитись, сказати те, що накупіло в душі протягом довгого, скованого творчого життя. Це, очевидно, була свідомість найвищого авторського почуття - почуття свободи творчості..."¹⁶.

Перші три томи роману "Діти Чумацького шляху", написані Гуменною в таких несприятливих умовах, були видані в Мюнхені, а четвертий том письменниця видала вже у Нью-Йорку на кошти, зароблені нею на мотузязній фабриці¹⁷. Роман "Діти Чумацького шляху" охоплює понад півстоліття української історії і розповідає про руйнування вікових національних традицій в українському селі, примусову колективізацію, розкуркулювання, а згодом, змальовуючи побут радянського Києва, Д. Гуменна висвітлює процес нищення "всього живого і творчого"¹⁸ в українській літературі. Українська літературна критика на еміграції дуже високо оцінила цей роман української письменниці. Відомий на еміграції літератор Ю. Дивнич, виступаючи на літературному вечорі Д. Гуменної, так оцінив роман

“Діти Чумацького шляху”: ”Я б назвав Гуменну першим незалежним літописцем підсоветської України... Дехто каже, що Д. Гуменна пише не романи, а хроніки. Коли “Розп’яте село” (третя частина “Дітей Чумацького шляху”) не роман, то це щось більше ніж роман. Гуменна вміє вести нотатник і тому не висмоктує з пальця матеріалу. На сьогодні “Розп’яте село” – єдине літературне джерело, з якого можна щось конкретне й суттєве пізнати та відчуті про 1929-33 рр. на українському селі”¹⁹. Роман “Діти Чумацького шляху” приніс Докії Гуменній надзвичайну популярність серед своїх земляків в еміграції.

До Сполучених Штатів Америки Докія Гуменна переїжджає у 1950 р. Важке матеріальне становище та непрості умови адаптації в новому середовищі не справили негативного впливу на творчість письменниці. В еміграції Д. Гуменна продовжує писати про Україну, вже не остерігаючись радянської ідеологічної критики. У 1952 р. виходить друком її повість “Мана”, в якій зображувалося життя радянської інтелігенції. Схвальну оцінку літературних критиків отримав роман-хроніка “Хрещатий Яр”(1956), який розповідає про німецьку окупацію Києва, та продовження цієї епопеї – “Скарга майбутньому”²⁰. Літературознавець Д. Нитченко так відгукнувся про роман “Хрещатий Яр”: “...роман-хроніка про Київ у часи останньої війни. Авторка змальовує життя в Києві від початку війни, показує втечу советської влади, відступу сов. війська, страшне безладдя, арешти, жорстокості влади, прихід нового окупанта – німців... Цей твір про Київ тих часів поданий з такими подробицями, що слугитимуть нашим історикам у їхніх працях”²¹.

Зовсім іншу оцінку творам Докії Гуменної давала радянська ідеологічна критика у 50-60 рр. XX ст., яка продовжувала спостерігати за творчістю української письменниці у США. У журналі “Радянський письменник” М. Терлиця у своїй статті “Правнуки погані” писав: “З рукава своєї блузи витрясає “романи” й “повісті” Докія Гуменна. Колись ця діва жила на Радянській Україні, але під час німецько-фашистської окупації пописувала на сторінках журнальчиків і газет, що їх щедро субсидували гітлерівці своїми марками. Перемістившись до США, Гуменна дала волю своїй буйній брехливій фантазії. І як ніхто інший вона засипає читачський ринок своїми “трилогіями”, в яких шельмує радянських письменників за те, що вони залишилися з рідним народом, творять національну літературу, а не подались, як вона, до США служити американським “суперменам”...за долари”²².

Творча цікавість та любов до подорожей відобразилися у збірках Докії Гуменної “Вічні вогні Альберти” та “Багато неба”. Збірка новел “Багато неба” розповідає про подорож письменниці по Америці – від океану до океану. Побувавши у багатьох містах США, Д. Гуменна не тільки описувала побут українців та їх адаптацію в цій країні, але й підняла ряд актуальних проблем, які існували в житті української спільноти. До проблем, які існували всередині діаспори, Д. Гуменна віднесла стосунки між старою та новою еміграцією, а також міжконфесійні церковні незгоди в українських громадах США²³.

Ще однією розповіддю про українців у США стала збірка нарисів “Серед хмаросягів”. Двадцять одна новела Д. Гуменної висвітлювала світлі та темні сторони життя українських емігрантів у Нью-Йорку. Гуменна із властивою їй правдивістю та об’єктивністю описала адаптації своїх земляків до життя в нових умовах. Д. Гуменна критикує українців за те, що так швидко забувають свою мову, культуру у прагненні якнайшвидше асимілюватися в американському середовищі, втрачають духовність у гонитві за матеріальними благами. Ця збірка новел отримала назву “Нью-Йоркської мозаїки”. Відомий в літературних колах критик Вадим Сварог вважав, що у своїх новелах Докія Гуменна хотіла “вияснити, що сталося з її земляками, які потрапили у новий світ, як вони принатурюються до нового життя, як цей світ впливає на них, формує їх та витягає назовні те, що в них є доброго і не дуже доброго”²⁴.

Літературна спадщина Докії Гуменної складається з творів різних форм та жанрів: від новел - до романів, від політичних драм - до ліричних оповідань. Сюжети творів письменниці охоплюють всі періоди української історії - від прадавніх часів до сьогодення. Творчість Д. Гуменної можна чітко розділити на два періоди, відповідно до тих умов, в яких вона писала свої твори: з 1925 – по 1941; з 1941 – по 1996 рр.

Померла Докія Гуменна 6 квітня 1996 р. у Нью-Йорку. Літературні твори цієї української письменниці у 90-х роках ХХ ст. почали видаватися в Києві у видавництві Олени Теліги. Життя і творчість письменниці потребують і заслуговують на об'єктивне дослідження і висвітлення. Докія Гуменна була однією із багатьох українських науковців, митців, інтелігентів, які змушені були покинути Україну, щоб мати змогу вільно розвинути свою творчість і талант. Третя хвиля української еміграції, до складу якої входило понад 3,5 тисячі осіб з вищою освітою²⁵, зуміла не тільки зберегти за межами своєї батьківщини українську культуру, науку, мистецтво, але й зробила вагомий вклад у розвиток цих галузей в умовах еміграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української еміграції: Навчальний посібник / За ред. Лановика Б. Д. – К., 1997. – С. 376-377;
2. Immigration History Research Center of Minnesota (далі-IHRS). – Hranovsky – Box 2. – Folder 5;
3. Пилипенко С. У чім помилка Д. Гуменної? // Плут. – 1929. – №1. – С. 43; 4. IHRC. – Humenna D. – Box 1. – P. 539; 5. IHRC. – Humenna D. – Box 1. – P. 319; 6. Дивич Ю. Стежки, дороги... // Українські вісті. – 1951. – №22. – С. 3-4; 7. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 541; 8. Пилипенко С. Вказана праця. – С. 43; 9. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 529; 10. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 155; 11. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 541; 12. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 553; 13. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 155; 14. Гуменна Д. Чотири сонця. – Нью-Йорк. – 1969. – С. 231; 15. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 553; 16. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 133; 17. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 523; 18. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 522; 19. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 529; 20. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 530; 21. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 531; 22. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 543; 23. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 323-329; 24. IHRC. – Humenna. – Box 1. – P. 315; 25. Мудрий В. Українці у вільному світі. Ювілейна книга УН Союзу з нагоди 60-річчя. – 1953. – С. 315; Гуменна Д. Місія // Свобода. – Нью-Йорк. – 1983. – №154-157.

І.М.Ващенко

«СПРАВА» ПОЛЬСЬКИХ ПЕДАГОГІВ КИЄВА 1930–1931 РР. – МАЛОВІДОМА СТОРІНКА АНТИПОЛЬСЬКИХ РЕПРЕСІЙ 1930-Х РР.

Авторитетний дослідник антипольських репресій сталінізму в УСРР, тернопільський професор і голова Спільки польських науковців в Україні Г. Стронський вважає, що початок акцій режиму, спрямованих проти польського шкільництва у республіці, «спостерігаємо вже у 1933 р.»¹. Новітня монографія про вітчизняних педагогів – жертв політичного терору – фактично поділяє ту ж саму думку, вважаючи 1933–1934 рр. початком «нищівного удару» проти «української інтелектуальної еліти та національних меншин». У цій же праці серед викладачів польських освітніх закладів республіки, засуджених 1933 р., у загальному переліку – без докладнішого з'ясування – згадується й прізвище Шумович².

Метою ж нашого повідомлення є привернення уваги до такої маловідомої сторінки антипольських репресій тоталітарного режиму як «справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр., що була своєрідною пробною акцією й, на перший погляд, не мала подальших наслідків, оскільки ув'язнені «польські радянські педагоги», за винятком хіба Я. Шумович, невдовзі вийшли на волю й повернулися до свого верстату праці. Фрагментарно це питання висвітлювалося лише у публікаціях О. С. Рубльова³.

Окрім української інтелігенції, що, безперечно, перебувала в епіцентрі силових дій тоталітарної влади у Наддніпрянщині, об'єктом пильної уваги репресивних органів республіки упродовж 1920-х років була й польська інтелігенція УСРР. Влада вбачала у представниках інтелектуальної еліти польського етносу потенційних противників більшовицької адміністрації попри їх декларативну лояльність до режиму та вимушену обставинами советизацію/комунізацію. Аби відстежувати внутрішнє життя й настрої польської інтелігенції, впливати на неї у потрібному напрямі, ГПУ насаджувало у цьому середовищі таємну агентуру («секретних співробітників» – «сексотів»), заохочувало внутрішні тертя, розпалювало ворожнечу у колективах, сповідуючи відомий принцип – «divide et impera».

Важливим об'єктом таємних спостережень була 11-а «трудова» польська школа у Києві, яка разом з Польським педагогічним технікумом розташовувалася у будинку по Рильському провулку № 10. Так, 17 червня 1928 р. таємний співробітник «Озолина» (одна з учительок) інформувала ГПУ: «Если взять в общем всех педагогов польской школы, то ничего предосудительного не видно, но, изучая их ближе, замечается много отрицательного [...]. У нас есть два солидных педагога: Вержанский и Якимович, которые работают добросовестно, но настроение [их] антисоветское и ужасно религиозное. Каждое воскресенье и любой праздник они аккуратно посещают костел. Я узнала от родителей своих детей, что Вержанский и Якимович никогда не станут советскими, так как большевики здорово залили им сала за шкуру [...]. Интересный и подозрительный тип – это Рудницкая. Она, кроме школьной работы, активное участие принимает в местном, вечно бегаёт и суетится, иногда даже домой не является, но в этой суете что-то скрывается, её очень трудно расшифровать, так как она большой дипломат. Все-таки у неё проскальзывает иногда какая-то ирония и что-то враждебное к Соввласти [...]. Вообще Рудницкую нужно изучить и проследить за ней [...]. В ближайшем будущем представлю более подробный доклад о польском комбинате в целом»⁴.

Крім таємних співробітників, у творенні фантомних «контрреволюційних організацій» ГПУ УСРР активно сприяли й добровільні помічники з місцевих комуністичних функціонерів – поляків. До них належав зокрема й директор Київського польського педтехнікуму у 1926–1930 рр. Василь Шмідт. Його виступи 1928–1929 рр. у польськомовних виданнях Києва та Москви під псевдонімами – «Aleksander», «Świadomy», «Stary pracownik» та ін. – з «більшовицькою критикою» колег-педагогів та місцевих комуністів-поляків створювали негативний імідж керівництву київської школи № 11 та її педагогічному колективу. Після низки перевірок, ініційованих В. Шмідтом, восени 1929 р. з посади директора 11-ї школи було усунуто Ядвігу Шумович, одну з чільних діячок польської советської школи, колишню вихованку й педагога польської жіночої гімназії В. Перетяткович у Києві⁵.

Наприкінці 1930 р. – на початку 1931 р. відбулася пробна репресивна акція ГПУ УСРР щодо польських педагогів Києва: 1 грудня 1930 р. було ув'язнено видавничого працівника, багатолітню співробітницю польських установ Софію Галькевич; 12 січня 1931 р. – учительку 11-ї школи Діонісію Штурц; 13 січня за ґрати потрапили учителька 11-ї школи Ванда Демченко, викладач школи фабрично-заводського учнівства № 4 Болеслав Селенко та швейцар міського будинку народної освіти Юліан Чая; 14 січня – викладач фізики Київського польського педтехнікуму ім. Фелікса Кона Казимир Вержанський, домогосподарка Марія Закржевська-Леонтович, учителька 11-ї школи Людвіга Рудницька (та сама – «інтересный и подозрительный тип» з повідомлення сексотки ГПУ) та колишня (1920–1929) директорка 11-ї школи, на той час педагог школи ФЗУ № 63 Ядвіга Шумович. 15 січня список заарештованих польських педагогів поповнила Яніна Мошинська-Шнель, вихователька дитячого будинку № 4 і за сумісництвом лекторка біології й хімії Київського медичного технікуму.

Усім ув'язненим інкримінувалося чітко не окреслене обвинувачення у «препятствовании советизации школы, воспитании учащихся в польском шовинистическом духе, в интересах польской государственности»⁶.

І хоча репресивний апарат стверджував, що «органами ГПУ за последние годы раскрыты были ряд дел по обвинению учителей польских школ в проведении под руководством, исходящим из Польши, воспитания польской молодежи в национально-патриотическом духе, воспитания в советских школах преданных сынов польского буржуазного государства»⁷, слідству «добыть материалов для предания суду вышеуказанных лиц не представилось возможным». Згідно з ухвалою від 22 липня 1931 р. з під варті були звільнені Я. Мошинська-Шнель, М. Закржевська-Леонтович, Б. Селенко, В. Демченко, Д. Штурц та К. Вержанський⁸. Невдовзі було звільнено С. Галькевич (29 серпня), Л. Рудницьку та ін.

Провал сфабрикованої «справи польських педагогів» 1930–1931 рр. спричинила, очевидно, поведінка самих обвинувачуваних. Частина з них, наприклад С. Галькевич чи Л. Рудницька, взагалі не визнали за собою жодних «контрреволюційних провин». Інші ж ув'язнені, «поступливіші» щодо вимог «слідства», так і не подали переконливих доказів власної «антирадянської діяльності», пересипаючи свідчення такими, наприклад, пасажами: «Никакой контрреволюционной группы или организации я не знала и не знаю» (Д. Штурц, 8 січня 1931 р.)⁹.

«Підвела» ГПУ й «керівник» віртуальної антирадянської організації польських викладачів Києва – Я. Шумович, яка спершу погодилася визнати власну «контрреволюційну роботу» на педагогічній ниві, але вже заявою від 21 січня 1931 р. спростувала свої попередні «свідчення»: «Настоящим заявляю, что [...] сознательная контрреволюционная работа по воспитанию польской молодежи в духе преданности Польше имела место и проводилась по 1922 г. В дальнейшем сознательной контрреволюционной работы не было. Были отдельные контрреволюционные по своему содержанию ошибки [...]. Мои заявления и писанные мною показания в части признания, что я вела контрреволюционную работу в последние годы – не соответствуют действительности, ибо сгустила краски, желая скорее закончить дело. Это моя ошибка»¹⁰.

Ще категоричніша Шумович у зверненні до слідчого – якогось «товарища Шмальця» (березень 1931 р.): «Вы пытаетесь меня убедить, что я контрреволюционер, вредитель, активно действующий против советской власти. Вы требуете показаний – пусть отзывы о моей работе и моя чистосердечная исповедь будут Вам ответом! Если нет – я требую доказательств своей контрреволюционной деятельности и строгой проверки имеющихся материалов [...]. Ваш долг – раскрыть истину, а если я в этом ошибаюсь, то помните: физически растоптать меня Вы можете – я в Вашей власти, но «духовно» – не торжествуйте, это Вам не удастся! Глубокое сознание моей невиновности, которого у меня никакие «материалы» отнять не могут, поможет мне по-большевистски пережить эту кривду и стойко вынести все последствия моего осуждения»¹¹.

Попри заперечення ув'язненою інкримінованих їй «злочинів» та об'єктивну їх відсутність, Судова трійка при Колегії ГПУ УСРР 20 серпня 1931 р. вирішила вислати Я. Шумович на п'ять років до м. Курська¹². Відтоді сліди колишньої директорки 11-ї польської школи Києва загубилися. З великою ймовірністю можна стверджувати, що після відбуття покарання вона (згідно з обов'язковими приписами репресивних органів) оселилася в якійсь російській глушині, де й була вдруге ув'язнена 1937 р. й через якийсь тиждень – другий убита відповідно до наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р.¹³

«Справа польських учителів» 1930–1931 рр. завершилася, на перший погляд, цілковитим фіаско працівників Київського оперативного сектору ГПУ УСРР. Заарештовані педагоги (завдяки, очевидно, втручання тоді ще впливових польських функціонерів-комуністів, зокрема Болеслава Скарбека) були звільнені й повернулися до праці на попередні місця роботи (!).

Втім, перебування під вартою й методи «слідства» не могли не завдати шкоди психіці ув'язнених. Очевидно, лише (!) цей «виховуюче»-залакуючий вплив «попереджувального» арешту могли зарахувати собі до активу київські гепоушники.

Сексот ГПУ «Вуйт» характеризував Л. Рудницьку невдовзі після звільнення (1932): «Последний арест и пребывание в ГПУ и ДОПрЕ произвели на нее особенное впечатление, перекрасили ее политическую физиономию. Еще так недавно ярая «эндечка», большая патриотка, безусловно религиозная и антисоветски настроенная гражданка – стала теперь воистину неузнаваемой. В данное время это стопроцентная советская гражданка, ссылающаяся каждые пять минут в разговоре и в своей работе (автор нескольких учебников на пользыке) на генеральную линию партии, на Сталина, Ленина и т. п., пишущая в обработанной ею хрестоматии для Трудшколы – целые гимны и оды в честь ГПУ («мы в руках пролетариата», «верный страж республики», «незаменимое оружие в руках рабочего

.....
класа» і т. д. і т. д.), бросаящая громы и молнии не только на контрреволюционеров, но на любого оппортуниста, «загибшика» и т. п.».

Таємний інформатор висловлював сумнів у такий раптовий советизації Л. Рудницької: «В связи с этим «перерождением» возникает вопрос, поскольку оно искренне и правдиво? Моё глубочайшее убеждение, что это чистенькая ложь, «охранная грамота», рассчитанная на излишнее доверие и мягкотелость некоторых из наших товарищей, занимающих ответственные руководящие посты на так называемой польской работе [...]. Это лишь неизбежная в данный момент маска, роль раскаянной грешницы – завоевать доверие. Впрочем, такую же маску одели в данное время и многие другие, покаявшиеся Марии Магдалины, вроде С. Галькевич, Василевской, Чернецкой и т. п.» (Як бачимо, коло польських педагогів, які «перевиховувалися» у ГПУ упродовж 1930–1931 рр., було значно ширшим, обіймаючи не лише вищеперерахованих нами і принагідно згаданих сексотом (Василевська, Чернецька), але й інших осіб. Советська таємна поліція, звично для себе, у таких випадках діяла «з розмахом»).

Далі «Вуйт» наголошував: «Я лично никогда им не верил, не верю и не поверю, как бы искусно они ни играли роль переродившихся советских гр[ажданок], советских учительниц и воспитательниц нашей молодежи – все их помыслы, мечты и чаяния направлены на Запад, по ту сторону границы, вся эта “советская” идеология шита белыми ниточками [...]. И еще одно обстоятельство. Прежде довольно-таки болтливая Рудницкая, в данное время стала более молчаливой и, кроме общественно-советских изречений – редко что-нибудь от нее услышишь. В разговоре (в частности, на политическую тему) – чрезвычайно осторожна и сдержанна, не то, что раньше [...]. Рудницкая сильный и последовательный тип убежденного недруга СССР. Тип горячей и преданной польской патриотки»¹⁴.

Отже, попри звільнення за браком доказів групи польських педагогів Києва, репресивні органи продовжували відстежувати їхні настрої, накопичувати на них «компромат», вичікуючи лише слушної нагоди. Чекати довелося недовго.

В узагальнюючому «Обвинительном заключении по делу контрреволюционной шпионской организации, именовавшейся «Польская Организация Военная» («ПОВ»)), підписаному у квітні 1934 р. керівником ГПУ УСРР В. Балицьким, не була забута й сфабрикована у 1930–1931 рр. «справа» польських педагогів Києва. У шостому розділі документа «Контрреволюційна шкідницька робота на культурному фронті» згадувалося: «С целью охвата своим влиянием, для подготовки кадров контрреволюционной, националистически настроенной молодежи, которая могла быть использована в момент восстания, ПОВ насаждала в польских школах в качестве учителей своих членов [...]. Польская школа в Киеве № 11 являлась базой крупной ячейкой ячейки во главе с активным старым членом ПОВ ШУМОВИЧ. Ячейка школы втягивала в организацию молодежь, держала связь с Польшей, занималась переправой нужных людей через кордон и т. п. Эта ячейка объединяла значительные силы польского контрреволюционного учительства Киева».

І далі, переходячи до «філософського» узагальнення «контрреволюційної діяльності» педагогів польських шкіл загалом, у документі категорично стверджувалося: «Проникнув в школы в качестве преподавателей, члены ПОВ вели работу по националистическому воспитанию польской молодежи старших групп (16–17-летнего возраста)»¹⁵.

«Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. слугувала для ГПУ зручним репресивним прецедентом, а фактично реабілітовані по ній учителі були першими кандидатами на арешт. Так, 10 квітня 1933 р. Особливе відділення Київського обласного відділу ГПУ УСРР на підставі того, що Л. Рудницька «польская патриотка, бывшая воспитанница осужденной за контрреволюционную деятельность Шумович; семья Рудницкой выбыла при ее содействии в Польшу, куда сама стремится выехать», ухвалило завести на неї «справу-формуляр» й взяти на облік як «польську активістку». 13 червня 1933 р. було виписано ордер № 201 на арешт Л. Рудницької...

Для розуміння механізму репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому по СРСР) принципове значення має «Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженьську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) ініціювали масові репресії проти польського населення України¹⁶.

Очевидно, що репресивне цідило «оперативного наказу № 00485» «відфільтрувало» й прирекло на смерть тисячі невинних людей. Тим паче були приречені ті, хто вже колись зазнавав арешту за приналежність до «агентури польського фашизму». Так, звільнений 1931 р. після перебування під вартою у «справі» польських педагогів, 23 серпня 1937 р. знову був затриманий Болеслав Селенко, тоді викладач Київського залізничного технікуму. 29 жовтня його у позасудовому порядку прирекли на страту й невдовзі убили.

Уражені «троцькістами й бухаринцями», «агентами іноземних розвідок» особливо важких втрат зазнали «особі національні польські» (та інших етнічних меншин) навчальні заклади. Не була обійдена «увагою» НКВД й 11-а польська школа м. Києва. 30 вересня 1937 р. за ґратами опинилася вчителька цієї школи Валентина Гурська. 22 жовтня її засудили до вищої міри покарання й стратили 1 листопада 1937 р. 12 квітня 1938 р. був ув'язнений викладач історії СРСР цього ж навчального закладу Степан Шиманський. 7 жовтня його засудили до страти й 14 жовтня 1938 р. убили у тому ж Биківнянському лісі під Києвом, що і його колегу В. Гурську. У тій самій Биківні була страчена 7 грудня 1937 р. й співробітниця редакції газети «Głos radziecki» Ядвіга Мошинська¹⁷...

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. – Warszawa, 1998. – S. 141; 2. Див.: Марочко В., Хіллів Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – К., 2003. – С. 215, 243; 3. Див., напр.: Рубльов О. С. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр.: Мета, механізм фабрикації, наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. Кульчицький. – К., 2003. – Вип. 7: Спеціальний. – С. 171–174, 178–179, 185–186; Його ж. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2003. – Вип. 13: У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. 1. – С. 277–281, 290–291, 305; 4. Див.: Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. – С. 277–278; 5. Див. докладніше: Bażkowska-Zabłocka I. Wacława Peretjatkowiczowa i jej szkoła w Kijowie // Pamiętnik Kijowski. – Londyn, 1963. – Т. II. – S. 249–252; Nicieja S.-S. «Polski Kijów» i jego zagłada w latach 1918–1920 w świetle wspomnień kijowian // Przegląd Wschodni (Warszawa). – 1994. – Т. II, z. 4 (8). – S. 851–862; 6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 57003. – Арк. 1, 144 та ін. (далі – ЦДАГО України); 7. Там само. – Арк. 193; 8. Там само. – Арк. 200; 9. Там само. – Арк. 2; 10. Там само. – Арк. 90; 11. Там само. – Арк. 153 зв.; 12. Там само. – Арк. 201, 203; 13. Див.: Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 144–145; 14. Рубльов О. Шкіц до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки. – С. 280–281; 15. Державний архів Служби безпеки України, ф. 13, оп. 1, спр. 2, арк. 120–121; 16. Текст наказу та закритого листа див.: 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (4/5). – С. 15–44; 17. Див.: Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «Справа «Польської військової організації» 1933–1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки) // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листоп. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С. 222.

О.А. Пойда

ОЛЕКСА СТОРОЖЕНКО – ВИДАТНИЙ МИТЕЦЬ ХІХ СТ.

Для створення цілісної картини реальності у всій її складності і повноті, для того, щоб берегти, охороняти і відкривати новим поколінням культурну спадщину рідного народу, «забутих імен», «білих плям» не повинно бути ні в історії, ні в літературі. Складовою частиною національної культури українського народу, без якої наше уявлення про

літературний процес середини XIX століття було б неповним, є творча спадщина Олекси Стороженка – одне із досить цікавих явищ історико-літературного процесу середини XIX століття, яка до сих пір належним чином не досліджена.

Ведучи мову про творчість О.Стороженка, насамперед слід відійти від тих стереотипів бачення її, що склалися упродовж 140 років. Саме стільки часу проминуло з дня видання його двотомника “Українських оповідань” у Петербурзі. Уже перша рецензія на нього, написана анонімним критиком (більшість дослідників вважають, що її автором був відомий літературознавець XIX століття О.Піпін, хоча ми схильні до версії Є.Сохацької – І.Дмитрієв¹) і опублікована авторитетним журналом “Современник”², була негативною. Вона стала початковим каменем підвалин того муру погорджування, що з часом виріс навколо імені Олекси Стороженка і відгородив його від літературного процесу середини XIX століття. Внаслідок чого постать письменника була проголошена тимчасовою та випадковою у літературі(Житецький³), тому його твори більшою чи меншою мірою або намагались оминати, або навішували певні ярлики на кшталт: “дилетантське українофільство”(Кримський⁴), “гарненькі брязкотельця, оброблені рукою справжнього майстра”(Єфремов⁵), “явище запізнювання, відставання”(Зеров⁶) тощо.

Загальноприйнятим у літературознавчих студіях творчої спадщини письменника стало твердження про анахронізм та асоціальність його творів. І хоча час від часу робилися деякі спроби відійти від нього(Шамрай А., Чубинський В., Іщук А., Міщук Р., Хропко П. та ін.), однак досі ще цей міф не розвінчаний.

Виходячи з цього, метою даної статті є висвітлення постаті Олекси Стороженка та творчої спадщини митця по-новому, у дусі сучасних поглядів на літературу.

В деяких літературознавчих дослідженнях, що стосуються біографії письменника, подається неправильна дата його народження – 1805 рік⁷.

Ми звернулись до “Фамільного архива” роду Стороженків, де і знайшли копію свідоцтва про його народження: “... господина поруччика Петра Даниловича Стороженка сын Николай 1805-го года апреля 12-го дня Борзенского повита в деревне Лисагоре родился и мною по христианскому порядку окрещен, ... а другой сын его же Стороженка Алексей 1806-го года ноября 12-го дня там же родился и мною окрещен... священник Иоан Кондратович”⁸.

Отже, Олекса Петрович Стороженко народився 12 (24 за новим стилем) листопада 1806 року в селі Лисогори Борзнянського повіту (нині Ічнянський район) на Чернігівщині в родині дрібного поміщика, відставного армійського офіцера.

Численні документи, вміщені у вище згаданому архіві, свідчать, що старовинний козацький рід Стороженків своєю генеалогією проникає вглиб XVII століття.

Дитячі роки О.Стороженка пройшли в селі Будища Зіньківського повіту на Полтавщині, а освіта і виховання ним здобуті у благородному пансіоні Михайла Робуша в Харкові⁹, де він перебував з 1821 по 1823 р. Із атестата, вміщеного в IV томі фамільного архіву, дізнаємось, що при вивченні російської, французької, німецької, латинської мов, російської словесності, загальної та російської історії, географії юнак проявив “превосходные”, “хорошие”, “изрядные” та “достаточные” успіхи.

Молоді роки О.Стороженка цікаві тим, що в цей час він познайомився зі студентом останнього курсу Ніжинського ліцею Миколою Гоголем, про що йде мова в есе “Воспоминание”, надрукованому вперше в “Отечественных записках”. Можливо, саме Гоголь поклав початок формуванню художнього обдарування та естетичних смаків письменника, звернувши увагу його на те, що український народ з його звичаями, повір’ями, переказами та легендами - “источник обильный, неисчерпаемый, рудник богатый и еще не початый”¹⁰.

Деякі дослідники творчості письменника свідчать, що О.Стороженко закінчив якусь військову школу чи кадетський корпус у Петербурзі, хоча документальних свідчень про це ми ніде не зустріли.

18-річним юнаком він вступив на військову службу 31 грудня 1824 року "вольноопределяющимся в Нежинский конно-егерский полк унтер офицером". Цей факт своєї біографії Олекса Петрович вкладає в слова одного з героїв оповідання "Закоханий чорт": "Тільки бачив я рідний край, поки ріс, а там, як оддали у службу, так і пішов не по своїй волі блукати по світу, як те перекотиполе, що вітер носить по степах: котишся, котишся, поки не зупинить тебе доля або не притопче лихо"¹¹. Військовій службі було віддано майже тридцять років. Виконуючи різноманітні доручення, О.Стороженко пройшов шлях до старшого офіцера у штабі кавалерійського корпусу, нерідко переїжджав з однієї місцевості в іншу, здебільшого на території України, завдяки чому вивчав життя та побут селянства, зустрічався з колишніми січовиками, чув легенди та перекази про Запорізьку Січ. Ці життєві матеріали і лягли в основу багатьох творів письменника.

60-і роки для Олекси Петровича Стороженка були досить плідними у його літературній діяльності. 1857 року виходить у світ роман про життя українського патріархального панства XVIII століття "Братья-близнецы". Одночасно на сторінках "Северной пчелы" з'являються оповідання, об'єднані під заголовком "Рассказы из крестьянского быта малороссиян". Пізніше, 1961 року він стає відомим і як автор українського оповідання: активно співпрацює в журналі "Основа", де друкує майже всі свої кращі твори, за що відомий літературний дослідник М.Д.Бернштейн назвав письменника "найплодовитішим автором "Основи"¹². В цей же час оповідання, які друкувались в "Основі", виходили й окремими виданнями для народу, так званими "метеликами". Підсумком цієї бурхливої літературної діяльності стало двотомне видання "Українських оповідань", яке вийшло у Петербурзі 1863 року. Тоді ж була опублікована негативна рецензія "Современника", про яку ми згадували раніше. Особисте ставлення О.Стороженка до цієї рецензії знаходимо у листі від 8 березня 1874 р. до одеського книговидавця В.Білого: "... не критический разбор, а просто ругня и наглая ложь. Видно было, что критик даже не читал оповиданий и не знал, что они в двух частях. Я мало обратил внимания на выходку «Современника», но восстали другие, и, представьте, из русских, между тем как наши: Кулиш, Костомаров, Белозерский и tutti quanti занимались восхвалением Марка Вовчка, а за меня не наершилась ни одна украинская душа. С тех пор я дал честное слово прекратить писание на родном языке..."¹³.

Причини неоднозначного поцінування О.Стороженка може певним чином підказати полярна оцінка, дана П.Кулішем. У приватному листі до О.Барвінського на прохання стисло охарактеризувати видатніших українських письменників, він пише: "Природного дару дуже багачко, та обернув його на речі марні, а не на спасенну працю. Тим критика раз по раз постеріга в його дисонанси або золото, перемішане з сміттям. Ні єдина штучка його не видержує мистецького розбору..."(І це в той час, коли співредактор "Основи" вважає за доцільне друкувати прозу митця чи не в кожному числі журналу!) "Стороженко вже сивий дід, старий гриб. Нехай забавляється, між іншим, і українщиною..."¹⁴.

Ця вбивча характеристика О.Стороженка і його творів заперечується тим же П.Кулішем у листі до М.Стороженка (щоправда, його автор більше пише про свої власні проблеми, хоча адресат звертається до нього із конкретним проханням: дати характеристику О.Стороженкові як письменнику і людині): "Это был человек талантливый во многом...отличался способностями редкими...А.П. постоянно носил в петлице Георгия 4-ой степени, и это мне в нем нравилось... его смех был выражением анализирующего ума..."¹⁵. Наведені листи наводять на думку, що така неоднозначна характеристика спровокована ще й якимись особистісними чинниками. До речі, М.Драгоманов вважав обдарованість О.Стороженка навіть "більш яркою" за літературний хист "несамовитого Панька", стверджуючи: "Се, може, самый дужий природный талант в украинській літературі за останні 20 років"¹⁶. Навіть застерігаючи українських письменників проти захоплення романтичними прийомами, бо вони, мовляв, ведуть до ідеалізації життя, все ж він незмінно називав ім'я митця в одному ряду з Г.Квіtkoю-Основою, Т.Шевченком, Марком Вовчком, І.Нечум-Левицьким.

Можливо, саме тому, що у творчості О.Стороженка переважав романтизм, який у 50-60-х роках сприймали вже як перейдений етап у розвитку літератури, його письменницька праця не дуже приваблювала критиків.

У 1864 році О.Стороженка перевели до м.Вільно у розпорядження відомого своєю жорстокістю генерала-губернатора Північно-Західного краю М.Муравйова, а згодом і у відставку - у чині дійсного статського радника.

Поселившись на хуторі Трішин¹⁷ неподалік Бресту, на дозвіллі від служби Олекса Стороженко чимало часу працював над художнім словом і "... лишив по собі, крім деяких недокінчених речей, більший твір: півроман, півмемуари п.з. "Былое, не минувшее, из записок помещика юго-западной губернии". Зміст сього твору взятий із дійсних подій і осіб, які мали уділ в останньому польським повстанню"¹⁸. На жаль, творчий портфель письменника до сих пір не вдалося знайти.

Восени 1874 року трапився прикрий випадок, який призвів до хвороби та смерті 6 (18) листопада Олекси Петровича Стороженка, поховали якого на Брестському міському кладовищі.

Збереглися спогади сучасників про останній період життя письменника : "Живя в Бресте, Алексей Петрович посвящал много времени музыке. Часто устраивались в разных домах музыкальные вечеринки, в которых Алексей Петрович принимал всегда самое живое участие.... Иногда музыка прекращалась и уступала место литературе; тогда Алексей Петрович вынимал рукопись из кармана и сам читал вслух какое-нибудь, приготовляемое к печати, свое сочинение. Такие же чтения устраивались иногда в местном клубе. Некоторые лица, слышавшие отрывки "Марка Проклятого" в чтении Алексея Петровича, до сих пор с удовольствием вспоминают об этом"¹⁹.

Олекса Стороженко був всебічно обдарованою особистістю, людиною "з світлою головою, з чистим і теплим серцем". Він був не лише обдарований майстер художнього слова, а й "талановитий музик, живописець і скульптор. За скульптурні роботи він одержав медаль, а за проект пам'ятника літописцеві Несторові удостоївся імені художника"²⁰.

За своє життя військового службовця Олекса Стороженко об'їздив мало не всю Україну. Географія його творів досить обширна. На їх сторінках зустрічаються назви Харківської губернії і херсонських степів, Дніпро і Київ, Полтава і Тульчин та ін.

Виконуючи "поручения по долгу службы", письменник мав можливість зустрічатись та спілкуватися з різними людьми. В оповіданні "Стежин рог", вперше надрукованому в "Основах", Стороженко писав: "Поход представляет неисчерпаемый источник для наблюдений. Есть возможность осмотреть все, освященное временем и историей, взглянуть в быт, в нравы и обычаи жителей проходимого края, прислушаться к их речи, к народным толкам, песням, поверьям и преданиям. Перед вами живая книга: читайте ее и любуйтеся, перед вами вечно юная природа, свежая душа народа, истина неподдельная, неподкрашенная"²¹. Тонка, спостережлива душа, простота у поведінці, дотепність та гумор допомагали йому швидко знаходити спільну мову із "завзятими" столітніми дідами, які пам'ятали Запорізьку Січ, і для яких туга за козачиною була такою ж характерною, як і для багатьох народних переказів. Щира натура офіцера притягувала до себе і молодь. У бесідах О.Стороженко умів виявити найсуттєвіше, зафіксувати в пам'яті найдрібніші деталі, кольори, манеру поведінки та інтонацію, все це потім втілюючи в своїх творах, де живі реалістичні спостереження поєднуються з казково-пригодницькими мотивами.

Із творів письменника можна черпати відомості про побут, звичаї селян, панство та чиновництво сучасної авторові доби, відблиск слави запорозького козацтва, носіями якої є колишні січовики, що, доживаючи віку, трепетно зберігають у пам'яті героїчне минуле, - це ті теми, навколо яких обертається коло порушуваних письменником проблем.

З-під пера майстра з'являються оповідання, теми яких були табуовані: знищення Січі, козацька вольниця, гайдамаччина. І це в той час, коли Україна цілком перетворилася на колонію Російської імперії, а гніт кріпацтва доведено до пекельної межі. Апелюючи до

історичної пам'яті українців, письменник слідом за Т.Шевченком нагадує їм, хто вони, "чийх батьків, чий сини, ким, за що закуті". Адже саме історія нації дає такі потужні уроки, які навряд чи можна ще десь почерпнути. Тож виводячи на сторінки своїх творів учасників героїчних подій, захоплюючись ними, автор подає благодатний матеріал для виховання національної самосвідомості читачів.

О.Стороженко не ставить за мету відтворити голу історичну правду. Для нього історія, легенди, що виростили на її ґрунті, - це лише матеріал, який дає йому можливість відтворювати дивовижний героїчний світ минулого. Ми розуміємо, що цей світ мимоволі протиставляється сучасності письменника, за якої великодержавницька політика породжувала шовінізм імперії стосовно інших націй та погорджування культур "іногородців".

Через призму проблеми "Україна в часи панування польської шляхти" автор концентрує нашу увагу на глобальних проблемах: захист рідного краю, свідомість і цілеспрямована великодержавна політика руйнації української нації, братовбивчі війни тощо.

В описі звірств польських магнатів, які "загарбали Україну з людом, од Дніпра до Дністра, і рвали, і шарпали її на шматки" ("Кіндрат Бубненко-Швидкий") вчуваються Шевченкові "Гайдамаки". Послугуючись символом "козачої сльози", О.Стороженко вкладає в уста старого гайдамаки страшне пророцтво, яке викликане спогляданням безчинств, що творяться в Україні: "Прийде час, і вона знов наробить великого лиха...". А потім з душі героя виривається прокляття тим, хто "розворушить її необачно": "Да буде ж тої проклят од Бога і людей, хто... видавить її з ока!..."²²

У козацтві письменник бачив ту бойову ударну силу, яка піднімала український народ на боротьбу за волю. Звертаючись до проблеми історичної пам'яті, О.Стороженко утверджує думку, що волелюбний дух козацтва, славні історичні традиції живуть у свідомості народу, додають йому сили у боротьбі проти соціального й національного гноблення.

Носіями цієї ідеї є столітні діди. Їхній вік - не просто 100 років, а ціла епоха в історії України, і символізує вона нерозривний зв'язок поколінь "і мертвих, і живих, і ненароджених". "Не один ківш лиха підсувала злая доля", та не вбила у них людяності, чутливого серця і благородної душі. Вони несуть у своїх душах той заряд ментальності, що так необхідний для нащадків, аби не втратилось горде усвідомлення приналежності до української нації. На їхню долю випав різний історичний час - чи то козацькі походи проти турків та татар, чи руйнація Січі, чи боротьба проти польсько-шляхетських завойовників, чи гайдамаччина. Та всіх їх об'єднує пам'ять про те, що боролись вони за православну віру, тобто за волю українського народу, тому то й душі у них праведні: "нема найчистішої душі, як у тих гаспидових синів; вони живуть по писанію: не водяться з жінками, б'ються з бусурманом і боронять віру православну."²³ Акцентуючи увагу на історичному героїзмі, автор романтизує своїх героїв і наділяє лицарськими рисами, саме такими постають народні захисники і в українському фольклорі: богатирська сила, нескореність духу, глибокий і багатий внутрішній світ, величезна мужність, любов до людей, безкорисливість.

Акцентуючи увагу на святості боротьби за волю, О.Стороженко пов'язує її з іншою святинєю українців - родом. Саме тому оповідач із "Матусиного благословення" з такою гордістю розповідає про своїх предків, що дали початок своєму роду у ті часи, коли "Богдан Хмельницький ратовал за отчизну и святу ю веру православную и когда по всей Украине поднялись поголовно шляхта, казаки, цеховые и чернь"²⁴. Символом незнищенності та щирого моральності роду виступає дуб, який так ревно оберігають нащадки віками.

Глибокий душевний біль за втраченим героїчним минулим, славою України слідом за своїми героями висловлює і письменник. Трагізм втрати оплоту незалежності Української держави - Запорозької Січі набатом звучить у нарисі "Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа". Руїни Січі в оповідача викликають асоціацію зі смертю "колись милого тобі чоловіка". Його душу не покидає відчуття святості, коли ступає він "на ту землю, де кілька літ чесне товариство, лицарі проливали свою кров за святу віру, козацькі вольності і

.....
боронили люд божий ... “ Щоб підкреслити глибину цієї національної трагедії, письменник майстерно вплітає в канву тексту уривок із народної думи

Подаючи наприкінці нариса запис думи про зруйнування Коша, записаної 1832 року на іванівському ярмарку в Кременчуці, О.Стороженко звинувачує Російську імперію у закабаленні України.

Цілком логічним є те, що, ведучи мову про давні лихоліття, автор свідомо чи мовомовлі піднімає проблему жакливого становища України – колонії царської Росії, а звідси – і русифікаторської політики, кріпацтва, визискування.

У багатьох творах письменника простежується викриття цілеспрямованої русифікаторської політики, яка спонукає не лише говорити російською мовою, а й руйнує духовність людини. Таким постає перед нами високопоставлений чиновник, що запроваджує в Полтаві столичні порядки, навіть лакея привіз із Москви (“Вуси”). Йому подобається, що перед ним плазують, непокірних ладний стерти з лица землі, а манера спілкування взагалі непристойна, для нього єдиний авторитет – високопоставлений указ.

Великодержавна шовіністична політика підпорядковує собі кожного, хто бодай трохи опиняється при владі. Таким постає перед оповідачем писар – “велике” начальство, зрусифікований крутій (“Закоханий чорт”). У своєму краї українців принижують чужинці, окупанти. Так офіцер, погукуючи на Данила, щоб їхав повільно, називає його “безмозким хахлом”; згодом ні за що “москалі” ще й побили селянина (“Не в добрий час”).

Окремі репліки про підневільне становище українців, соціальний та національний гніт, вкраплені в основний сюжет того чи іншого твору, мають політичний підтекст. Цікаво, що вони висловлюються як і оповідачами-героями, так і фігурують у авторському тексті. Надзвичайно красномовною є авторська характеристика кріпацтва: “І чортяка не вигадав нічого кращого, як панські хлопц...- роби з ними, що схочеш, хоч живцем їж, хоч жили з них тягти”. Вона цілком збігається і з народною оцінкою.

Так на закид попа про потойбічні покарання Кіндрат Бубненко-Швидкий безапеляційно стверджує, що і на цім світі життя - пекло: “Хіба ще мало нам того пекла на сім світі?.. Вибачайте, пан-отче, з одного вола двох шкур не деруть!”²⁵

Протиставляючи національним героям тих, до кого віками в українців історично виробилась генетична ненависть, О.Стороженко виводить цілу галерею яскравих образів: пани, чиновники різного гатунку, попи, євреї-орендарі, сільські старшини, економи, писарі та ін. Тут палітра словесних кольорів різко міняється, переходить від доброго і веселого гумору до сатири та їдучого сарказму. Тому і портретна характеристика їх схожа на карикатури.

Інша категорія народних визискувачів – євреї-орендарі. До цієї соціальної проблеми пізніше звернеться І.Нечуй-Левицький. Дріб’язковий і підлий, орендар мстить “громаді за те, що не п’ють у його в корчмі горілки, та й зробив донос”. А коли з’являється засідатель, то виходить його зустрічати святково убраний, “у соболевій шапці і у глазетовому шляфроку”. У давніші часи цей здирник за хабаря панському економові мав би абсолютну владу над громадою – “одчухран канчуками, та ще звелів би пити і жидівську горілку, хоч би вона була самий чвир.”

Завершує створену О.Стороженком галерею антигероїв повіство. І служителі церкви використовують народ для власного збагачення. Їх абсолютно не цікавить стан душі прихожан. Зокрема в оповіданні «Лесной дидько и непевный» піп за скошений гріх накладає пошту на табунщика: полоти батюшці город, воду носити, за кучера їздити та ін. Інший батюшка “забуває” пом’янути покійника, що заплатив гроші ще за життя. Тому то й дають йому односельці в’їдливу характеристику: “...у вас, пан-отче, дорога голова, а серце дешеве, ...бо ваша стіна дорожча вам од чужої голови”. (“Кіндрат Бубненко-Швидкий”).

Важливою є також соціальна проблема, якої торкається письменник, - солдатчина. Певні штрихи-деталі дають чітку характеристику ректурської служби. Епізодичний персонаж з оповідання “Кіндрат Бубненко-Швидкий” шкадронний ладний не лише солдата, а

й рідного батька побити за найменшу провину. В армії процвітають нелюдське ставлення, образи, побої і навіть смерть ("Мірошник").

Надзвичайно гостро звучить проблема судочинства в оповіданні "Убийца". Це історія судового крючкотворства, страждань простої людини, яку собака краще розуміє, ніж чиновні люди. Доведений до відчаю, Матвій - герой цього твору, кінчає життя самогубством, протестуючи проти соціальної несправедливості.

Паралельно зі всіма вищеназваними соціальними проблемами О.Стороженко піднімає і проблему хабарництва. Навіть у казці "Дурень" звільнення братів можливе лише після того, як герой "витрусив калитку".

В ряді творів письменник порушує проблеми суспільної апатії українського панства, для якого таємниці французького роману набагато важливіші від життя підлеглих селян ("Парижские тайны"), аморальності ("Тетушкина молитва"), підлості та підступності ("Изворотливый малоросс") тощо.

Серед літературної спадщини О.Стороженка незмінно привертає увагу надзвичайно цікавий, але, на превеликий жаль, незавершений твір - «Марко Проклятий». Епістолярій письменника дає змогу з'ясувати його творчий задум: «Повесть эта в форме поэмы под названием «Марко Проклятый» - отверженный скиталец, которого за грехи не принимает ни земля, ни ад... Чтобы придать более живости и разнообразия поэме, я связал ее с войной 1648 года (восстание Хмельницкого). На сцене много исторических лиц»²⁶. На нашу думку, цей твір письменника не історичний, як його розглядають літературознавці, а готичний роман жахів²⁷, який несе величезне моральне навантаження.

Приходимо до висновку, що Олекса Стороженко, піднімаючи ряд важливих соціальних проблем і розглядаючи їх через призму народного світосприйняття, виступає як національний письменник.

Розвиваючи й удосконалюючи мистецтво українського слова, Олекса Стороженко здійснив значну історичну та суспільно-корисну місію, вага якої зростає, якщо взяти до уваги й тодішні умови побутування української літератури - цензурні, урядові переслідування, громадська апатія й байдужість значної частини українства. Його потужна праця є органічною частиною того процесу, який служить пробудженню національної самосвідомості та свідомості національного обов'язку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Сохацька Е. «Современнику» (1836-1866 гг.) и украинская литература. Автореф. дис. канд. филол. наук. - К., 1975; 2. Українські оповідання Олекси Стороженка. 2 частини. - С.-Петербург, 1863г. Рец. //Современник, т. ХСVII. - 1863. - № 3; 3. Житецький Г. Українські оповідання А.П.Стороженка // Киевская старина. - 1905. - № 9; 4. Кримський А. Чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи? // ЛНВ, т. XIV. - 1901. - кн. 5; 5. 2. Єфремов С. Історія українського письменства. - К., 1995; 6. Зеров М. Олекса Стороженко // Зеров М. Твори: В 2-х т. - Т.2. - К., 1990; 7. УРЕ, т. II, кн. 1. - К., 1963; Українські письменники. Біо-бібліографічний словник". У 5 томах. Т.3. - К., 1963; Житецький Г. Українські оповідання А.П.Стороженка. - //Киевская старина. - 1905. - №9; Чубинський В. Олекса Петрович Стороженко// Олекса Стороженко. Вибрані твори. - К., 1927; Ішук А. Олекса Стороженко //Олекса Стороженко. Твори. У 2 томах. Т.1. - К., 1957; 8.Стороженки. Фамільний архив. У 8-ми томах. Т.ІУ. - К., 1910; 9.Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. У 5-ти томах, Т.ІУ. П.-С. - К., 1914; 10. Стороженко А. Воспоминание. // Отечественные записки. - 1959. - Кн.4; 11.Стороженко О. Вибрані твори. У ІУ т. - Харків, 1928. - Т. I. - С.151; 12. Бернштейн М. Журнал "Основа" і український літературний процес кінця 50-х-60-х років XIX ст. - К., 1959; 13. Стороженко О. Марко Проклятий. Оповідання - К., 1989. - С.300-301; 14.Барвінський О. Образки з громадянського і письменського розвитку русинів. Листи П.Куліша. -Львів, 1912; 15.Стороженко М. К родословию Алексея Петровича Стороженка.//Киевская старина. - 1893. - № 2; 16. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька. - Правда, 1874. - Ч.3. 17.Держ. архів м.Гродно.- Фонд 1.- Оп.- № 15.-Од. зб.№ 158; 18. Правда (рочник) -1875. -УІІ. - С. 522. 19.Науменко. Из записной книжки Несколько мелочей из жизни А.П.Стороженка // Киевская старина. - 1866. - № 5. - С.180; 20. Правда (рочник)- 1875. - УІІ. - С.522; 21. Стороженко О. Стехин рог //Основа. - 1861. - № 1; 22. Стороженко О. Вибрані твори. У ІУ т. - Харків, 1928. - Т. I. - С.274; 23. Там само. - С.167; 24. Там само. - С. 358; 25. Там само. - С. 264; 26.Стороженко О. Марко Проклятий. Оповідання. - К., 1989. - С.307; 27. Пойда О. "Марко Проклятий"// Слово і час. -1995, № 11-12.

**ВНЕСОК ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В РОЗВИТОК
УКРАЇНОЗНАВЧОЇ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ**

Українська діаспора протягом десятиліть свого розселення у світі створила свою культуру, науку, мистецтво, літературу. На жаль, до сьогодення досягнення зарубіжної української інтелігенції залишаються ще недостатньо відомими широкому загалу в Україні. Хоча їхні імена, легко викинуті з літопису вітчизняної науки, мистецтва, були вписані у світовий контекст розвитку духовних цінностей людства.

Історична доля України склалась так, що своєрідні компенсаційні функції щодо культури, науки історичної Батьківщини виконувала діаспора. Значна група української інтелігенції, отримавши статус політичної еміграції, створювала вартості, які відзеркалювали поступ світової культури, нові напрями та стилі, галузі науки (зокрема гуманітарної) і водночас зберігала кращі традиції вітчизняних шкіл. Тому нині, коли Україна проголосила незалежність і прагне відродити національну культуру, на порядку денному стає необхідність науково об'єктивно висвітлити історичне й культурне минуле народу, його сучасний стан. Важливого значення набуває і питання про справедливую оцінку діяльності української еміграції, її ролі в розвитку науки, культури, зокрема літератури, мистецтва, включення того цінного духовного надбання, що вона створила поза межами рідного краю, у загальнонаціональну спадщину. Протягом останніх років завдяки плідній співпраці вчених в Україні та українських вчених в діаспорі здійснено значну роботу з повернення імен визначних діячів науки, культури.

У Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського відкрито зал зарубіжної українки, в якому знаходиться понад 3 тис. книг і 7 тис. журналів, що побачили світ у діаспорі. У фондах залу є також цінні бібліографічні видання, такі як "Бібліографічний покажчик наукових праць української еміграції 1920 – 1931рр." П. Зленка, "Бібліографія голоду в Україні 1932 – 1933рр." Г. Сенишина тощо.

Чи не найважливішим джерелом інформації про досягнення діаспори в різних галузях є "Енциклопедія українознавства" (ЕУ).¹ Видання "Енциклопедії українознавства" – ґрунтовної колективної праці науковців діаспори під керівництвом Володимира Кубійовича англійською та українською мовами - стало своєрідною візитівкою духовного потенціалу України у світі. Робота над десятитомним виданням "Енциклопедії" тривала протягом 1954 – 1989 рр. Значна робота була здійснена головним редактором видання визначним українським вченим В. Кубійовичем. Вагомий внесок в упорядкування енциклопедії зробив Володимир Янів – вчений психолог, соціолог, поет, публіцист, громадський діяч, член багатьох міжнародних католицьких організацій, почесний член Наукового Товариства ім. Т. Шевченка і його науковий секретар.

Триває робота над найбільшим проектом - "Енциклопедією Української Діаспори" (ЕУД). Заплановане семитомне її видання включатиме всі континенти і країни світу, в яких проживають українці та їх нащадки. Ідею видання такої фундаментальної праці висунув ще В. Кубійович, а її реалізацію взяли на себе дві установи – Наукове Товариство ім. Т. Шевченка та Фондація приятелів ЕУД. Редакція енциклопедії української діаспори (Чикаго, США), під керівництвом академіка Василя Маркуся, також залучила до праці над цим багатотомним виданням Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України. Завершилась підготовка американського тому ЕУД² (відповідальний редактор доктор Дарія Маркус). Ця книга, безперечно, стане монументальним твором української діаспори, переконливо відобразить багатогранне життя української громади в США³. Цими ж установами видається науковий збірник "Українська діаспора".⁴

Спільною працею вітчизняних вчених і діаспори є підготовка до видання "Енциклопедії Сучасної України". Перший том Енциклопедії вже побачив світ у 2002р.

Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського спільно з іншими установами НАН України здійснює роботу по підготовці та

.....
 виданню багатотомного Українського біографічного словника, в якому широко відобразатиметься діяльність визначних вчених діаспори.

Національна парламентська бібліотека України підготувала до друку словник – довідник про відомих літераторів діаспори.

Щорічно Державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України разом з Інститутом досліджень діаспори видає бібліографічний покажчик літератури “Українське зарубіжжя”⁵ та довідник “Закордонне українство”⁶.

Особливе місце в історії українознавства займає праця визначного вченого української діаспори Симона Наріжного (1898 - 1983) “Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами 1919 – 1929рр”. Перша книга цього наукового дослідження була видана у Празі 1942р.⁷, друга – у Києві 1999р.⁸ під егідою та за сприяння Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, Фундації ім. О. Ольжича, Головного архівного управління України та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Загальне уявлення про особливості феномену української діаспори дають праці українських вчених: “Зарубіжні українці” (К., 1991)⁹, “Українці в зарубіжному світі” (К., 1991)¹⁰, “Українська діаспора” (Львів., 1991)¹¹, “Мистецтво української діаспори” (Повернуті імена) (К., 1998)¹², “Українці в світі” (К., 1999)¹³, “Українська еміграція: від минувшини до сьогодення” (Тернопіль, 1999)¹⁴, “Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури” (Тернопіль, 2000)¹⁵, “Роль та місце української діаспори в становленні незалежної Української держави” (Тернопіль, 2001)¹⁶.

З появою незалежної Української держави на Заході зріс інтерес до україністики. Складовою частиною сучасної українознавчої науки та освіти на Заході є досить широка мережа університетських студій. Наприклад в Канаді українська мова викладається в 22 університетах (Ванкувер, Вінніпег, Монреаль, Оттава, Торонто). При Торонтському університеті функціонує центр українознавства. Його очолюють професори Орест Субтельний та Павло Магочий. У 1993р. відкрито кафедру українських студій при Оттавському університеті, її очолив Роман Гнатишин. Кафедра започаткувала програму – цикл “Лекції послів”, яку розпочав 27 лютого 2001р. канадський посол в Україні Дерек Фрейзер.¹⁷

Важливу роль в зарубіжному українознавстві відіграє кафедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті, яку з 1990 р. очолює обдарований вчений – етнограф Андрій Нагачевський.¹⁸ Окрім викладацької та дослідницької діяльності, на кафедрі велика увага приділяється проведенню наукових конференцій. Одна з яких відбулася 26 – 28 квітня 1996р. на тему “Студії з української культури та етнічності: академічні та громадські перспективи”. З метою ширшої популяризації української фольклористики в Канаді, а також діяльності самої кафедри ім. Гуцуляків, щорічно видається “Вісник української етнографії”.¹⁹

У 1994 р. в Альбертському університеті відкрито унікальний архів українського фольклору. В ньому зберігаються рідкісні матеріали про культуру українців та українських канадців. Там представлені матеріали про українську культуру в процесі її трансформаційного переходу до сучасного технологічного світу в Канаді, Україні та інших країнах. Матеріали архіву зібрані студентами, аспірантами, професійними дослідниками, громадськими збирачами. Серед них багато польових записів доктора Роберта Климаша – одного з найвідоміших спеціалістів з українського фольклору в Канаді.²⁰

Вагомий внесок в нашу рідну науку і культуру робить Канадський Інститут Українських Студій (КІУС) при Альбертському університеті, директором якого є доктор Зенон Когут. Вагомі досягнення цього наукового закладу на ниві українознавства відомі в усьому світі. До складу КІУС входять відділи історії і класики, програми української мови та літератури, а також національного фольклору. Однією з найсильніших дослідних ділянок українознавства в Альбертському університеті є історія України. Шість провідних науковців більше, ніж у будь-якому університеті поза межами України, працюють у цій галузі,

досліджуючи теми від церковної історії та ранньо – модерної української історіографії до сучасної політичної історії України і проблем навколишнього середовища. За 20 років (1976 – 1996 рр.) КІУС опублікував понад 100 книг і 58 довідникових видань, за допомогою своїх стипендій та дослідних дотацій підтримував працю близько 400 науковців й студентів у Канаді та за її межами. Він виділяє фінанси для розвитку українознавства в університетах Канади, Бразилії та України, через методичний кабінет української мови продовжує служити важливою базою для україномовного шкільництва.

Систематично виходить “Бюлетень КІУСу”. В ньому повідомляється про нові видання українських вчених, фондаций та людей, які їх організовують. Репутацію серйозного академічного видання користується “Журнал українознавчих студій”, який редагує Роман Сенькусь. Найбільшим науковим доробком КІУС, здійсненим завдяки кооперації з Канадською фундацією українських студій та Науковим Товариством ім. Т. Шевченка (Сарсель, Франція), стала англomовна п’ятитомна “Енциклопедія України”, три останні томи якої вийшли в 1993р.²¹ Ця фундаментальна праця, яка налічує 4340 сторінок, кілька тисяч гасел, тисячі ілюстрацій, сотні карт - найповніше англomовне довідкове видання про Україну, її народ, історію, культуру, географію та економіку, а також про українську діаспору. Вихід у світ п’ятитомної енциклопедії, що збігся в часі зі здобуттям Україною незалежності, був дуже своєчасним. Захід отримав важливе джерело інформації про нововідроджену державу в центрі Європи. “Енциклопедія України” оцінена науковими рецензентами як високо авторитетна й ретельно об’єктивна довідкова праця про Україну. Листи з Департаменту США, уряду України й багатьох інших агенцій та академічних інституцій підтвердили її корисність.²² Зараз йде підготовка додаткового тому зі статтями кращих науковців з України, також розглядається питання про видання другої осучасненої версії на компактних дисках.

Невід’ємною складовою частиною КІУСу є Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика. Очолив Центр відомий і авторитетний вчений, українець за походженням Франк Сисин. Центр щороку виділяє кілька стипендій для науковців і студентів, також здійснює активну видавничу діяльність, знайомлячи українського читача з найкращими працями західних авторів з історії України, поширюючи наукові праці про нашу історію в західному світі. Однак головним завданням Центру ім. Петра Яцика стало видання англійською мовою десяти томної праці Михайла Грушевського “Історія України - Руси”, три томи якої вже побачили світ.

На Заході, зокрема в КІУСі, створено десятки іменних та цільових фондів, які фінансують духовні сфери українства як в діаспорі, так і в Україні. Річні відсотки з фондів використовуються на проекти, стипендії, дотації, наукові обміни. Вічні фонди відіграють важливу роль у вивченні й популяризації українознавчих дисциплін у всьому світі.²³

Бібліотека Альбертського університету має чудову збірку матеріалів з українознавства, у тому числі найкращу в Канаді колекцію з україніки XX століття та поважні зібрання з ранньо – модерної історії України (XVI-XVII) й історії українських церков, створена університетська колекція сучасної української періодики.

Виразником українських національних інтересів є Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. У формі наукових публікацій та доповідей вони доносять до української спільноти правду про проблеми материкової України, захищають науковими методами українські інтереси на західному континенті, в країнах, де українська діаспора є великою політичною та економічною силою.

Помітним здобутком української громадськості на Заході стало створення та діяльність цілої низки інших наукових та професійних товариств. Одним з найавторитетніших серед них стало Українське історичне товариство (УІТ). Вже протягом 40 років воно успішно розвиває українську історичну науку, продовжуючи її кращі традиції. З самого початку діяльність Товариства мала міжнародний характер, її головним завданням було “об’єднувати істориків, дослідників допоміжних історичних наук, а також активних прихильників української історичної науки”, “Проводити видавничу діяльність, в міру можливого видавати періодичні видання і монографічні праці та допомагати в виданні праць

з історії України і Східної Європи".²⁴ До 1991р. УІТ репрезентувало українську історичну думку на Заході, переконливо спростовуючи комуністичні фальсифікації історії України.

Офіційним органом УІТ став журнал "Український історик" ("УІ"), перше число якого з'явилася в 1963р. Навколо нього об'єдналися історики, археологи та інші дослідники – представники різних генерацій українських науковців. На сторінках часопису виступають канадські, аргентинські, бразильські та інші дослідники. Завдяки праці й енергії засновника і головного редактора професора Любомира Винара "УІ" став авторитетним науковим виданням. Його редакція завжди стояла на сторожі історичної правди, йшла назустріч новим ідеям та поглядам. За відносно короткий час "УІ" став репрезентативним виданням української національної історіографії.²⁵ Протягом 40 років в ньому співпрацювало понад 100 авторів різних генерацій. Крім істориків, в "УІ" друкували свої праці політологи, соціологи, економісти, літературознавці. Таким чином, "УІ" став журналом історії та наукового українознавства. Матеріали, друковані в "УІ", індексуються в міжнародних бібліографічних довідниках, включаються в історіографічно – бібліографічну міжнародну мережу, стають доступними усім дослідникам історії України та Східної Європи. До 2003р. видано 39 томів "УІ" (155 чисел) разом 11225 сторінками друку.²⁶

Другий етап в діяльності УІТ та його друкованого органа почався після здобуття Україною незалежності. Вона спрямована на те, щоб спільними зусиллями українських істориків, незважаючи на те, проживають вони в Україні чи поза її межами, розвивати об'єктивну наукову концепцію української історичної науки, джерелознавчих, історіографічних студій, дослідження допоміжних історичних дисциплін. Почали налагоджуватись зв'язки УІТ з науковою громадськістю України. На початку 90 – х рр. виникають перші осередки УІТ, здебільшого в університетах України. А в середині 1991р. в Україні вже діяло 9 осередків УІТ – у Києві (2), Львові, Дрогобичі, Ужгороді, Острозі, Чернівцях, Харкові, Дніпропетровську, тепер створено осередки в Одесі, Луцьку, Чернігові, Івано-Франківську, Кам'янці-Подільському, Черкасах, Запоріжжі. Йде процес формування осередків у Тернополі, Рівному та інших містах України.

У зв'язку із бурхливим розвитком Товариства при його Президії з 1998р. діє Світова Дорада Рада у складі 16 вчених – по вісім з України та діаспори. Вища Атестаційна Комісія України своїм рішенням ввела друкований орган УІТ "Український Історик" до переліку відповідних "ваківських видань".²⁷

Останнє десятиріччя позначене об'єднанням зусиль істориків з України і діаспори у видавничій справі. За підрахунками чернівецького професора Юрія Макара лише з 1996р. заходами УІТ вийшло понад 30 публікацій українських істориків в Україні і на Заході, присвячених тим чи іншим суспільствознавчим проблемам.²⁸

В листі Президії Міжнародної асоціації українців (МАУ) і Відділення історії та права НАН України з нагоди відзначення 35 – ліття "УІ" читаємо: "Понад третину століття УІТ служить українській історичній науці, а тим самим і українській національній справі. У наші дні в незалежній Україні діяльність УІТ і його видання відіграють винятково важливу роль у поширенні на Україні здобутків попереднього покоління науковців і в інтеграції зусиль сучасних істориків в Україні і не в Україні суціль. Вважаємо дуже корисною і важливою співпрацю УІТ з Відділенням історії філософії та права НАН України, Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України із Міжнародною Асоціацією Українців. З вдячністю відзначаємо Ваш великий вклад в здійснення наших спільних наукових та видавничих проєктів, дуже позитивно оцінених в Україні та за її межами."²⁹

Діаспорні вчені також відіграють значну роль у відродженні в Україні богословської науки. За сприяння зарубіжних українців засновані Львівська богословська академія і при ній Інститут історії церкви.

Світова федерація українських лікарських товариств (СФУЛТ) популяризує досягнення української медичної науки, видає праці з історії медичної науки, термінологічні словники.³⁰

Значні досягнення української діаспори в образотворчому та декоративно – ужитковому мистецтві. Мистецтво зарубіжного українства широко представлене в експозиції канадського музею цивілізації в Оттаві, Українського музею у Нью-Йорку, Інституті і Музеї українського модерного мистецтва в Чикаго, Музеї при Українському Католицькому університеті в Римі та в багатьох інших приватних і громадських збірках українського мистецтва в усіх країнах, де проживають українці.

Вже більше десяти років триває процес ознайомлення України з творчістю її талановитих синів, яких недоля розкидала по світах. Потроху збирається до купи і концентрується в українській культурній свідомості величезний творчий потенціал, що знаходиться на всіх континентах. Картина української національної культури поволі наближається до своєї повноти, змінюючи наші уявлення, знання, критерії, ієрархію цінностей.

Серед діячів українського мистецтва за кордоном особливе місце відводиться таким визначним майстрам як всесвітньо відомий Олександр Архипенко, Олекса Грищенко, Василь Кричевський, Петро Капшученко, Микола Бідняк, Леонід Молодожанін та ін.

За останнє десятиліття в Україні пройшли виставки цілого ряду талановитих майстрів – художників і скульпторів українського корення і українського духу – з багатьох країн світу. Нещодавно цю когорту поповнив Петро Капшученко. П. Капшученко, знаний у багатьох країнах світу майстер, знайшов прихильну до його таланту широку публіку і в Україні. Різнобічно обдарований, він заявив про себе у жанрах камерної скульптури як великий організатор одно та багатофігурних камерних композицій і як добрий фахівець у галузі монументальної пластики. Мова його творів реалістично експресивна, з динамічним моделюванням поверхні площини, виявленням психологічних мотивацій у жесті, русі, у витворенні таких поз, які далекі від статичної незворушності. Кожна з поданих ним робіт модельована на рівні окремих елементів, що в сумі створюють уявлення про загал. З мистецького боку скульптури Петра Капшученка важливі, в силу закладеної в них образності і художньої майстерності. Майстер працює у різних техніках, використовуючи мідь, порцеляну, теракоту.³¹

До заслуг митця Петра Капшученка відносимо його щедрі жертвні дари, які він зробив своїй Україні. Адже за роки незалежності нашої держави скульптор П. Капшученко подарував Україні 47 творів,³² які на даний час зберігаються в Національному музеї образотворчого мистецтва в Києві, Державному музеї Т.Г. Шевченка в Києві, Музеї історії Києва, Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України, Державному музеї літератури України, Музеї Гетьманства в Києві, Музеї Т.Г.Шевченка в Каневі, Дніпропетровському художньому музеї, Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. Яворницького.

На початку 90-х років Україна мала можливість познайомитись з творчим доробком ще одного всесвітньо визнаного художника Миколи Бідняка. Його називають художником, який малює вустами. Внаслідок нещасного випадку на замінованому полі він втратив кінцівки рук, а тому його творчий здобуток можна вважати мистецьким подвигом. В творчості М. Бідняка дивовижним чином переплітається той український смуток, гідність предків, задума діброви, бринить та мелодія дитинства, які передаються з роду в рід, ховаються в глибинах підсвідомості.³³

М. Бідняк створив шедеври. З його картинами “Ангел над Львовом”, “Чорнобильська Богоматір”, “Три Марії” асоціюється все найкраще, що є в українській мистецькій спадщині, а надбанням наших музеїв стали десять чудових творів майстра.³⁴

Чималий внесок для збереження української мистецької спадщини зробила Ярослава Завадович та Михайло Шафранюк, які заснували Канадсько-Українську Мистецьку Фундацію (біля 200 картин кращих митців). У цій фундації зберігаються картини таких відомих митців як Миколи і Василя Кричевських, Володимира Балеса, Миколи Бідняка, Івана Бельського, Ярослава Вижницького, Бориса Крюкова, Миколи Бутовича, Олекси Грищенка, Едварда Козака, Петра Обалю, Антона Кашшая, Анатолія Петрицького, Якова

Гніздовського, Мирона Левицького, Галини Новаківської, Любослава Гуцалюка, Василя Курилика, Володимира Ласовського, Марії Сельської, Мирослава Радипа, Миколи Неділка, Галини Мазепи, Богдана Титли, Павла Лопати та інших.³⁵ Фундація мала поважні матеріальні і моральні успіхи. У протиставу т.зв. соціалістичному реалізмові в Україні вона діяльно підтримувала справжнє мистецтво на світовому рівні. Щоб чужинці побачили і переконалися, що наша культура – це не примітивна культура вареників і голубців, як деякі чужинці нас оцінювали. Вона й протидіяла ізоляваності українського мистецтва у світі. Фундація влаштувала понад 300 виставок, що мали близько півмільйона відвідувачів. З'явилися сотні фахових рецензій у пресі Канади, Бразилії, США та інших країнах. Можна сказати, що Канадсько – Українська Мистецька Фундація добре виконувала своє завдання.

30 листопада 1991р., в переддень референдуму в Україні, помер на 80 – му році життя фундатор і засновник Канадсько – Української Мистецької Фундації в Торонто Михайло Шафранюк. Незадовго до смерті меценатом був зроблений заповіт, в якому він частину кращих творів заповідав передати до музеїв України³⁶. Щоб виконати останнє бажання цієї відданої мистецтву людини 24 квітня 1994 р. було відкрито експозицію під назвою "Повернення".

Безперечно, що експонати цієї виставки зайняли чільне місце в історії українського мистецтва еміграції. Представлені тут твори були чи не найкращими з-поміж праць малярів старшого та молодшого поколінь, такими різними за стилем, завершеністю та змістом. Слід відзначити, що згадана експозиція була підібрана з великим смаком, вона символізувала повернення до Матері – України. Експоновані твори не були пов'язані однією тематикою, адже на виставці було представлено по одному творові 37 митців (різних за місцем народження, проживання, віком і мистецькими школами), але всі вони несуть у собі спільне – тугу за Україною та її духовністю. Мистецькі твори зайняли належне місце в Державному музеї українського образотворчого мистецтва.

За роки незалежності нашої держави колосальну кількість художніх творів було передано діаспорою в дар національному художньому музею України у м. Києві, Національному музеї у м. Львові та Музею культурної спадщини в м. Києві.³⁷

Таким чином, культурний розвиток української діаспори є важливим показником відчуття національної єдності українців у всьому світі. Становлення Української держави є стимулом для подальшого розвитку української культури як на Батьківщині, так і за її межами, а також її інтеграції у загальнонародський культурний процес.

Отже, українці на Заході, дбаючи про збереження своєї етнічної ідентичності, докладають чимало зусиль з метою формування нового покоління національної інтелігенції. Наука та культура в західній українській діаспорі, отримавши на початку 90 – х рр. XX ст. великий імпульс, продовжує успішно розвиватися. Вона гідно репрезентує за кордоном українські національні інтереси, демонструє у світі інтелектуальний потенціал українства.

Враховуючи особливу значимість даної теми, подальшого вивчення потребують проблеми розвитку художньої літератури, співпраця науковців материкової України та західної діаспори і повернення діаспорою історико – культурних цінностей на Батьківщину. А отже, тема має значні перспективи подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія українознавства: В 10т. – Париж – Нью-Йорк, 1955-1984.; 2. Енциклопедія української діаспори: В 7т. – Вид. 1-е. – К., 1995.; 3. Американський том ЕУД // Свобода (США). 1999. – 15 жовтня. – С.7. 4. Українська діаспора, числа 1-10. – Київ – Чикаго: Інститут соціології НАН України, Редакція енциклопедії української діаспори при НТМ (США). 1992-1997. ; 5. Українське зарубіжжя: Бібліографічний покажчик / Ін-т досліджень діаспори. – К., 2001. – 280с.; 6. Закордонне українство (Інформ. КАТ.) / Ін-т досліджень діаспори. – К., 2002. – 284с.; 7. Наріжний С. Українська еміграція. – Прага, 1942. – Ч. I – II. – 520с.; 8. Наріжний С. Українська еміграція. – К., 1999.; 9. Зарубіжні українці / С.Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар та ін. – К., 1991. – 252с.; 10. Шлепаков А.М., Бурхут І.Г., Васильєва Л.Д. та ін. Українці в зарубіжному світі. – К., 1991. – 275с.; 11. Заставний Ф.Д. Українська діаспора. – Львів, 1991. – 120с.; 12. Мистецтво української діаспори. Повернуті імена. – К., 1998. ; 13. Трошинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. Т. 15. – К., 1999. – 352с.; 14. Лановик Б.Д., Траф'як М.В. та інші. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. – Тернопіль, 1999.

- 512с.; 15. Лановик Б.Д. та інші. Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури / М.В. Траф'як, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич. – Тернопіль, 2000. – 410с. ; 16. Лановик Б.Д. та ін. Роль та місце української діаспори в становленні незалежної Української держави / Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич, І.Б. Дацків, Н.В. Совінська. – Тернопіль, 2001 - 292с. ; 17. Цикл "Лекції послів". Нова програма Кафедри українських студій Оттавського університету // Українські вісті. 2001. – 4-17 квітня. – С.7; 18. Кафедра Гуцуляків – унікальна // Вісник: кварталник літератури, науки, мистецтва і суспільно – політичного життя. – Нью-Йорк. 1994.- Ч.2. – С.137.; 19. Медвідський Богдан. Кафедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків при Альбертському університеті // Українська діаспора. - №10.- К.: Інститут соціології НАН України, 1997, - С.154-155. ; 20. Унікальний архів народної культури // Вісник: Квартальник літератури, науки, мистецтва і суспільно – політичного життя. – Нью-Йорк. 1996.- Ч.1. – С.59. ; 21. Encyclopedia of Ukraine. Vol. 1-5. Edited by W. Kubiiovich – Toronto, Buffalo, London. 1985-1993. ; 22. Канадський Інститут Українських Студій. Святування 20 – річчя. – Альбертський університет, 1996. – С.25.; 23. Канадський Інститут Українських студій. Річний огляд. – Альбертський університет. 1999. – С.45-48.; 24. Макар Юрій. Українське історичне товариство: від минулого до майбутнього. В. кн.: Любомир Винар. Українське історичне товариство 1965-2000. Статті і матеріали. – Чернівці, 2000.-С.9.; 25. Мацьків Теодор. Рефлексії у 35-ліття журналу "Український історик". Визвольний шлях. 1998. – Кн.5. – С.630.; 26. "Український Історик": 1963-2003 (замітки засновника журналу) Винар Л. "Український Історик": 40 років служіння науці, 1963-2003. Статті і матеріали. Ред. Алла Атаманенко. – Нью-Йорк-Острого, 2003. – С.27. ; 27. Макар Юрій. Українське історичне товариство: від минулого до майбутнього. В кн. Любомир Винар. Українське історичне товариство 1965 – 2000. Статті і матеріали. – Чернівці, 2000. – С.13. ; 28. Там само. – С. 14-15. ; 29. Винар Любомир. Українське історичне товариство з перспективи 35 років (1965-2000). (Доповіль, виголошена на Міжнародному конгресі українських істориків, Чернівецький державний університет, 16 травня 2000р.) //Український історичний журнал.- 2001. - №1.-С.131-132; 30. Джуль П. (США) Взаємозв'язки лікарів – українців світу. Доповідь на пленарному засіданні форуму: Матеріали другого Всесвітнього форуму українців 21-25 серпня 1997 року. - К., 1998. – С. 206-207.; 31.Скульптура Петра Капшученка (США). "Експоцентр України". – К., 2000.- С.5; 32. Поточний архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон. Папка 27-13. П.С. Капшученко, США.; 33. Український форум. 2000. - 16-30 серпня - С.9.; 34. Шлях перемоги. 2000. – 6 грудня. - С.3.; 35. Поточний архів Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.- Папка 27-23.; 36. Повернення. Каталог виставки творів з колекції Ярослави та Михайла Шафранюків.- Канада, 1994. - С.3. ; 37.Поточний архів Музею культурної спадщини. Папка 3.

Т.Р. Беднарчик

ЯРОСЛАВ ОРІОН – ОДИН З ПРОВІДНИХ ІДЕОЛОГІВ УКРАЇНСЬКОГО РІДНОВІРСЬКОГО РУХУ У ДІАСПОРІ

Постать Ярослава Оріона як релігійного філософа та одного з ідеологів українського рідновірського руху є фактично невідомою для сучасних науковців. Зокрема конфесія українських рідновірів Канади - Об'єднання Українців Рідної Віри визнала одну з праць Я.Оріона викладом свого віровчення. Але ім'я Я.Оріона та його творчість популярні в українських рідновірських релігійних організаціях діаспори. В сучасній Україні його постать також викликала інтерес серед рідновірських конфесій. Праці Я.Оріона розповсюджує Об'єднання Рідновірів України (Українські язичники). Я.Оріон є прикладом українського інтелігента, який, незважаючи на трагічні обставини ХХ століття, спромігся віддано служити справі українського національного відродження, розробити власну філософську концепцію.

Наукові матеріали з вивчення життя і діяльності Я.Оріона майже відсутні. В дисертаційному дослідженні Т.Хміль "Проблема духовності в етико-релігійному вченні Лева Силенка" (Дніпропетровськ, 2001) дається уривчастий огляд змісту праці Я.Оріона "Бог і релігія". Вона приводить класифікацію слов'янських богів і висновок Я.Оріона про те, що навколишня природа в поглядах наших предків була глибоко одухотворена, а Дажбог був проявом єдиного Бога. Т.Хміль наголошує на тій високій ролі, яку Я.Оріон приділяє філософії як вищій формі знання та синтезу релігії, науки, філософії. Але висновок Т.Хміль: "Таким синтезом Я.Оріона був заданий алгоритм для розробки релігійно-філософської концепції іншого дослідника – Лева Силенка, що втілювався в його творах..."¹ ми вважаємо хибним, оскільки своє віровчення ідеолог Рідної Української Національної Віри (РУНВіри) Л.Силенко розробив в другій половині 1960 – на початку 1970-х рр., ще до появи зазначеної книги. Джерелами вивчення життя та творчості Я.Оріона є його головна праця "Бог і релігія" та повідомлення про нього у виданнях рідновірських релігійних організацій. Зокрема це - журнал Об'єднання Синів і Дочок України (ОСІДУ) РУНВіри "Самобутня Україна-Русь".

Отже, можна виділити ряд загальних проблем дослідження діяльності Я.Оріона. Це відсутність систематизованих відомостей про біографію Я.Оріона, дослідження його зв'язків з українським рідновірським рухом, науковий аналіз його релігійно-філософської концепції. Тому діяльність та вчення Я.Оріона потребують наукового вивчення.

Метою статті є: подати біографічні відомості про Я.Оріона; розглянути зв'язок Я.Оріона з українським рідновірським рухом у діаспорі; розглянути релігійно-філософську концепцію Я.Оріона.

Справжнє ім'я і прізвище Ярослава Оріона - Роман Драган. Він народився 13 березня 1907 р. в с. Тустовичі Бориславського повіту в Галичині. Після закінчення Бориславської гімназії навчається у Львівському університеті, вивчає іноземні мови та філософію. В 1928 р. тікає з громадянства Польщі і їде в Радянську Україну до м. Харкова, де йому дозволили викладати іноземні мови. В 1930 р. його було заарештовано і заслано в Алтайський край за звинуваченням в антирадянській діяльності. Під час Другої світової війни Р.Драган через Алтайські гори тікає до Індії. Подолавши територію Афганістану, Ірану, Іраку та Палестини, він опиняється на службі у французькому іноземному легіоні. В 1945 р. Р.Драган переїжджає до Західної Німеччини у табір для переміщених осіб, в м.Карсфельд, де працює учителем в українській школі. В 1949 р. переїздить до Австралії, де викладає англійську мову для емігрантів. Опинившись у м. Сідней, він в кінці 1950-х рр. стає активістом українського емігрантського громадського життя, деякий час був Головою Української Громади у Сідней. Написав кілька книг на філософсько-релігійні теми. Р.Драган помер 11 лютого 1998 р. в Будинку для німців "Ньюгейвен" в Сідней, де провів останні свої роки.² Як автор книг Р.Драган працював і видавався під псевдонімом Ярослав Оріон. Відомі наступні його праці, видані у 1970-х роках: "Велика сім'я (Індоевропейці)", "Біблійна легендарність", "В блудному колі (Християнство і наша історія)", "Віра і розум", "Книга книг", "Контroversійний Ісус", "Містерії як база християнства", "Моральність", "Новий завіт", "Основне питання (Бог і релігія)", "Релігії світу", "Слідами історії (Історія християнства)", "Сліпий кут (Критика християнства)", "Смерть і безсмертя". Більшість цих праць недоступна в сучасній Україні.

В 1980-х рр. праці Я.Оріона почала поширювати одна з українських рідновірських організацій - Об'єднання Українців Рідної Віри (УРВ). Працю "Основне питання (Бог і релігія)" (1977) було перевидано в 1984 р. під назвою "Бог і релігія". 28 червня 1986 р. у храмі "Святиня Дажбожа" (м. Гамільтон, Канада) відбувся Третій Собор Об'єднання УРВ, на якому було офіційно проголошено, що книга "Віра Предків наших" - збірник праць В.Шаяна та праця Ярослава Оріона (Р.Драгана) "Бог і Релігія" - є викладом основ вчення УРВ.³ Твори Я.Оріона також розповсюджувала інша рідновірська група - Громада ім. Лесі Українки Української Національної Віри.⁴

Я.Оріон слідкував за розвитком рідновірського руху, але не оголошував свою приналежність до жодної з його течій. Під рідновірським рухом ми розуміємо організаційну діяльність, яка ставить на меті відродити в Україні релігію, що існувала у дохристиянські часи і постала з особливостей світогляду прадавніх українців.⁵ В книзі С.Лисенко "Учитель Силенко", яка є офіційною біографією ідеолога РУНВіри, наводяться уривки листів Я.Оріона, в яких він дає високу оцінку релігійної діяльності Л.Силенка: "Адже немає сумніву, що це Силенкова "Мага Віра" показала Вам, і другим, і мені дорогу до сходу Сонця".⁶

На думку силенкіян, зближенню Л.Силенка та Я.Оріона завадили різкий осуд останнім християнства, що суперечить вченню Л.Силенка та особиста позиція Я.Оріона: "Силенко до співпраці не надається".⁷ Л.Силенко уникав критики Я.Оріона. Після відходу Л.Силенка від активної організаційної участі в справах ОСІДУ РУНВіри конфесія оприлюднила схвальні відгуки про життя та творчість Я.Оріона.

В центрі нашого дослідження знаходиться праця Я.Оріона "Бог та релігія" (1977). оскільки вона була проголошена одним із викладів віровчення Об'єднання УРВ.

В ній Я.Оріон проголошує, що "основне питання" – роздуми людини про сутність і призначення Бога. Це питання зароджується як вплив космічної свідомості, яка присутня в людині. Всі релігії світу виникли завдяки цьому впливу. Головним доказом існування Бога або Вищої чи Єдиної Реальності, Великої Душі, Найвищого Джерела, Найвищої Сили для Я.Оріона є розумне облаштування світу, підпорядкування його різноманітним законам, споглядання яких викликає у людини релігійні почуття.⁸ В людині закладено прагнення пізнавати Бога. Персоніфіковані божества, боги, які під різними іменами відомі в релігіях світу, є вигадкою людей, яка виникла в силу історичних обставин. В образі богів людина вшановувала свої власні бажання, але інколи підіймалась в них до ідеї єдиного Бога – Творця.

При висвітленні релігії предків українського народу Я.Оріон приходить до висновку, що відомості про дохристиянські вірування складені з уривчастих повідомлень, які стосуються різних історичних епох і різних етнічних груп. Цим він пояснює суперечки в статусі Богів у "Велесовій книзі", в різних уривках якої Творцем чи головним Богом проголошується Сварог або Дажбог чи Триглав. Велика ієрархія слов'янських богів свідчить про велику глибину одуховлення природи і життя. В основі давньої релігії була віра в творчі сили природи, вона була близькою до віри в Вищу Реальність.⁹

Бог, на думку Я.Оріона, є непізнаваним, оскільки людина не є мірилом для божественної творчості та її проявів, а мова неспроможна відобразити суть і якості Бога. Людина не може безпосередньо пізнавати Бога. Але людина інтуїтивно відчуває Бога. Бог з'являється людині в її досвіді, але будь-яка думка чи твердження про Бога є "пропозицією", тобто бездоказовим припущенням або "містерією". Для Я.Оріона Бог є єдиним поясненням існування кожної людини, оскільки матеріалістичне пояснення "збігу обставин" він не визнає всеохоплюючим. Я.Оріон відмовляється визнавати Бога вищим цифровим кодом чи принципом існування світу. Цього недостатньо, щоб керувати світом. Бог також не є досконалою та всемогутньою особою, оскільки такий образ склався під впливом християнського вчення, яке переносило на Бога людські якості. Людина може думати про Бога лише як про незбагненну містерію. Однак людина сама створює ідею Бога шляхом розмірковувань.

Викладаючи своє вчення про душу людини, Я.Оріон зазначає, що душа і інтелект тотожні: "Ум пов'язаний з душею, яку наука називає інтелектом, що на одно вийде, бо інтелект це теж духовна і незначуща енергія. Про душу, як окрему від тіла одиницю, говорить тільки християнство, але не науково, а на базі легенд і забобонів. Душа чи інтелект, назвімо як хочемо, це енергія постійно активна, яка контролює нашу поведінку й наші фізичні процеси. Вона розбудовує теж ум, пам'ять, волю й почуття. Немає научних доказів на те, що наш ум випродукований фізичним тілом".¹⁰ Я.Оріон відмовляється визнавати існування людської душі як окремого утворення, яке існує в тілі людини чи поза тілом. Але він стверджує, що існує свідомість, інтелект, "життєдайна сила", які умовно називаються душею. Світу померлих не існує, як не існує і воскресіння з мертвих. Я.Оріон відкидає можливість посмертного існування людської особистості, оскільки під життям він розуміє рух матерії, яка змінює свої форми.

Я.Оріон відкидає ідею порятунку для сучасного світу і сучасної релігії. Розум та самовдосконалення є джерелами спасіння людини і нації. Також Спасителем людини є космічна свідомість, містичне єднання з якою має плекати нова релігія. Завдяки науці свідомість людини постійно розвивається і наближається до космічної свідомості. Тому, незважаючи на негаразди сучасної людської цивілізації, вона розвивається у потрібному напрямку, до кращого. Шлях до нового ступеня розвитку суспільства полягає в оволодінні містичними вміннями, які на новому якісному рівні наближать людину до Бога – Абсолютної Правди. На думку Я.Оріона, людство знаходиться напередодні нового якісного стрибка у своєму розвитку. Завдяки новій релігійності, яка має з'явитися, життя людства буде докорінно змінено у кращий бік.¹¹

На його думку, релігія потрібна сучасному і майбутньому суспільству як організація, яка сприяє зближенню людини з Богом. Наука не може замінити чи витиснути релігію, оскільки наукові відкриття не можуть заперечити існування Бога, а навпаки, значною мірою підкріплюють віру в нього.

Питання розробки нового вчення про Бога і релігію стає актуальним в наш час в умовах кризи традиційних релігій, поширення матеріалізму та атеїзму. Існуючі релігійні вчення ґрунтуються на міфах, забобонах та "об'явленнях", які прийшли з минулого. Тому існуючі релігії весь час відстають від наукового прогресу. Нова релігія має бути близькою національному духу народу та спрямована на розв'язання сучасних проблем суспільства.

Я.Оріон послідовно критикує християнство як в головній праці "Бог і релігія", так і в інших працях. Зокрема, це "1000-ліття християнства" (1983). Він критикує християнство за антропоморфну концепцію жорстокого і заздрісного Бога, за утиски науки, за опору на насильство в минулому, за приниження статусу жінки у суспільстві, за культивування в наш час віри в давні міфологічні персонажі (ангели, демони, чорти), що є примітивним забобоном.¹²

Нова релігія повинна спрямувати кожного українця на захист батьківщини. За її допомогою має бути здійснене духовне визволення України від матеріалістичної марксистської ідеології та від християнства. Національні інтереси потрібно ставити вище особистих, оскільки шлях до Універсального пролягає через національне. Кожен народ повинен йти до Бога власною дорогою.

Я.Оріон прихильно ставиться і часто цитує для обґрунтування власних релігійних поглядів твори українських класиків, поетів-"шестидесятників", дисидентів: Г.Сковороди, Т.Шевченка, І.Франка, Л.Українки, Ю.Федьковича, М.Вороного, Ю.Липу, Ю.Клена, Є.Маланюка, М.Рильського, О.Довженка, В.Симоненка, Л.Костенко, М.Вінграновського, Є.Сверстюка, В.Мороза, О.Бердника. Серед діячів рідновірського руху згадується лише В.Шаян як дослідник "давньої рідної духовності".

Одним із головних завдань релігії Я.Оріон називає спрямування людини на містичне і інтуїтивне пізнання Бога та навколишнього світу. Він закликає до вивчення екстрасенсорних явищ та оволодіння ними. Вірогідно, Я.Оріон відносив себе до кола містиків, які творять нову релігію. Але відомості про виконання ним тренувальних вправ, наявність учнів чи послідовників у містичному навчанні відсутні.

Виходячи із того, що кожна релігія пізнає і наближає людину до Божої Реальності, але жодна з них не може остаточно досягнути остаточної істинності, Я.Оріон проголошує толерантне ставлення до усіх релігій. Наблизити людей до Бога може лише вільний обмін думок на релігійну тематику. Основою моральності людини є свобода, оскільки справжню цінність являють моральні вчинки, джерелом яких є висока внутрішня потреба людини а не примус. Свобода думки і свобода дії є одними із найбільших багатств людини.

Я.Оріон прихильно ставився до українського рідновірського руху, але не прилучився до жодної з його течій, незважаючи на проголошення його праці "Бог та релігія" одним із викладів віровчення Об'єднання Українців Рідної Віри. Він пропагував містичне пізнання Бога. Але створити власну школу чи групу учнів-послідовників йому не вдалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хміль Т. Проблема духовності в етико-релігійному вченні Лева Силенка. - Дніпропетровськ, - 2001. - С.20; 2. Осадчук Т. Присвячується Благословенній Пам'яті Видатного Українця - Ярослава Оріона! // Самобутня Україна Русь. - 10999 (1999). - № 4. - С.16; 3. Повідомлення Собору Рідновірів // Українське Відродження. - 1986. - № 12. - С. 7-10; 4. Оріон Я. Бог і Батьківщина // Зоря. - 1981. - № 5. - С. 8; 5. Накорчеський А. До встановлення базових засад вивчення сучасного рідновірства в Україні // Історія релігій в Україні. Праці 13-ї міжнародної наукової конференції. - Львів. 2003. - Книга 2. - С. 182; 6. Лисенко С. Учителі Силенко. - Київ, 1996. - С. 290; 7. Лисенко С. Вказана праця. - С. 292; 8. Оріон Я. Бог і Релігія. - Гамільтон, Канада. - 1984. - С.77; 9. Оріон Я. Вказана праця. - С.203-209; 10. Оріон Я. Вказана праця. - С.16; 11. Оріон Я. Вказана праця. - С.382; 12. Оріон Я. 1000-ліття християнства. - Австралія, 1983. - С.8-15.

Відомості про авторів

БЕНДАРЧИК Тарас Романович – аспірант Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАН України, викладач соціології Вінницького медичного коледжу ім. Д. Заболотного.

БОНДАРЕНКО Володимир Григорович – м. Запоріжжя, аспірант кафедри новітньої історії України Запорізького державного університету.

БОНДАРЕНКО Наталія Олександрівна – м. Вінниця, аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

БРЕХУНЕЦЬ Ніна Сергіївна – м. Переяслав-Хмельницький, старший викладач кафедри історії методики і методології Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

ВАСИЛИК Ірина Богданівна – м. Тернопіль, аспірантка Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ВАЩЕНКО Іван Михайлович – м. Чернігів, асистент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка, пошукувач інституту історії України НАНУ

ВЕРЛАН Олена Олександрівна – м. Вінниця, асистент кафедри соціально-економічних наук Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ВІВСЯНА Інна Анатоліївна – м. Кіровоград, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Кіровоградського державного педагогічного університету.

ВОЙНАРОВСЬКИЙ Анатолій Володимирович – м. Вінниця, аспірант кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ Юрій Вікторович – м. Бердянськ, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедрою всесвітньої історії і правознавства Бердянського державного педагогічного університету.

ГАВРИЛЕНКО Ольга Олександрівна – м. Харків, старший лаборант, здобувач кафедри історії України Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

ГОНЧАРЕНКО Олексій Миколайович – м. Переяслав-Хмельницький, доцент кафедри методології та методики викладання історичних дисциплін Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.

ГОНЧАРОВА Наталія Олександрівна – м. Ізмаїл, аспірантка II курсу Ізмаїльського державного гуманітарного університету.

ГРИГОРЧУК Петро Семенович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ГРИЩЕНКО Геннадій Васильович – м. Миколаїв, член спілки істориків медицини, кандидат медичних наук, декан факультету психології Миколаївського державного університету.

ГРОМОВА Людмила Прокопівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету.

ГУМЕНЮК Тетяна Іванівна – м. Івано-Франківськ, аспірантка кафедри історії України Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника.

ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович – м. Київ, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX ст. інституту історії України НАН України.

ДИБЧУК Людмила Василівна – м. Тернопіль, аспірантка Тернопільської академії народного господарства.

ДРОВОЗЮК Степан Іванович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з навчально-виховної роботи Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

ЗАВАЛЬНЮК Олександр Михайлович – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського державного університету.

ЗІНЬКО Олена Василівна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології, мистецтвознавства та дизайну Вінницького державного технічного університету.

ЗІНЬКО Юрій Анатолійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЗЮЗІН Віктор Олександрович – м. Миколаїв, доктор медичних наук, професор, завідувач кафедрою валеології Миколаївського державного університету.

ІВАНЕВИЧ Лілія – м. Кам'янець-Подільський, здобувач Кам'янець-Подільського державного університету.

КАВКА Віктор Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент Вінницького національного технічного університету.

КАЛИТКО Сергій Леонідович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КАСЬЯНОВ Георгій Володимирович – м. Київ, доктор історичних наук, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України.

КИРИЧЕНКО Вікторія – м. Київ, аспірант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

КІСЕЛЬОВ Аркадій Федорович – м. Миколаїв, голова обласного наукового товариства істориків медицини, кандидат медичних наук, професор кафедри біології Миколаївського державного університету.

КОВАЛЬ Світлана Володимирівна – м. Переяслав-Хмельницький, аспірант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КОНОНЕНКО Валерій Васильович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри правознавства, заступник декана історичного факультету з навчальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРАВЧУК Олександр Миколайович – м. Вінниця, аспірант кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

КРАМАРЕНКО Тетяна Броніславівна – м. Дніпродзержинськ, методист з виховної роботи, викладач історії України та інших соціально-гуманітарних дисциплін Дніпродзержинського індустріального технікуму.

КУЗНЕЦЬ Тетяна Володимирівна – м. Київ, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського Національного університету ім. Т.Г. Шевченка.

ЛИСИЙ Анатолій Кононович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ЛОЙКО Олексій Герасимович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського.

ЛУНІНА Валентина Володимирівна – м. Дніпродзержинськ, викладач історико-соціальних дисциплін вищої категорії Дніпродзержинського індустріального технікуму.

МАЛЄЄВА Тетяна Іванівна – м. Кременчук, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-політичних наук, вчений секретар Кременчуцького державного політехнічного університету.

МАЛЮСЬКА Олена Анатоліївна – м. Вінниця, пошукувач Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

МАЛЮТА Ольга Володимирівна — м. Київ, аспіранка Інституту історії України НАН України.

МАТЕЙКО Роман Михайлович – м. Тернопіль, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства.

МЕДАЛЕВА Оксана Захарівна – м. Черкаси, аспірант Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького, асистент кафедри всесвітньої історії Черкаського Національного університету ім. Б.Хмельницького.

МЕЛЬНИКОВ Дмитро Олександрович - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Вінницького коледжу менеджменту.

МИХАЛЬЧУК Оксана Леонтіївна – м. Луцьк, асистент кафедри українознавства Луцького державного технічного університету.

МІРОШНИЧЕНКО Віктор Іванович – м. Миколаїв, старший викладач кафедри біології Миколаївського державного університету.

МОЗГАЛЬОВА Наталія Георгіївна – м. Вінниця, пошукувач Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НЕСТЕРЕНКО Валерій Анатолійович – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки та соціальних дисциплін Подільської державної аграрної академії.

НЕЧИТАЙЛО Віталій Васильович – м. Кам'янець-Подільський, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та соціології Кам'янець-Подільського державного університету.

НІКОЛАЄЦЬ Катерина Миколаївна – м. Вінниця, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету.

НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Вінницького інституту регіональної економіки та управління.

ПАЛЬОННИЙ Володимир Іванович – м. Вінниця, кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри теорії, історії музики та гри на музичних інструментах Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПІРУС Тетяна Петрівна – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПЛАКСІЙ Тамара Миколаївна – м. Кременчук, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-політичних наук, заступник декана юридичного факультету Кременчуцького державного політехнічного університету (КДПУ)

ПОЙДА Оксана Андріївна - м. Вінниця, старший викладач кафедри методики викладання філологічних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ПОНОМАРЕНКО Алла Борисівна - м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету.

РАЗІГРАЄВ Олег Володимирович – м. Луцьк, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

РОМАНЮК Іван Миронович – м. Вінниця, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

РУДЬКО Сергій Олексійович – м. Київ, викладач-стажист кафедри історії Національного університету "Острозька академія".

САМОЙЛЕНКО Олександр Григорович – м. Ніжин, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного педагогічного університету ім. М. Гоголя.

САРАНЧА Галина Василівна – м. Тернопіль, аспірантка Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

СОРОЧАН Ніла Антонівна – м. Харків, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди.

СТАДНИК Олена Олексіївна – м. Вінниця, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

СТАДНІЧЕНКО Ольга Іванівна – м. Київ, кандидат історичних наук, старший викладач Київського національного університету ім. М.П. Драгоманова.

СТЕПАНЧУК Юрій Степанович – м. Вінниця, викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

ТАРАН Ірина Михайлівна – м. Івано-Франківськ, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інструментально-виконавського мистецтва Інституту культури і мистецтв Прикарпатського університету ім. В. Стефаника.

ТИТАРЕНКО Юлія Анатоліївна – м. Черкаси, аспірантка кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ТРЕМБІЦЬКИЙ Анатолій Михайлович – м. Кам'янець-Подільський, здобувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович – м. Черкаси, кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ХАНЕНКО Петро Лаврентійович – м. Одеса, старший викладач кафедри українознавства Одеської державної академії будівництва та архітектури.

ЧЕРНО Валерій Степанович – м. Миколаїв, кандидат медичних наук, завідувач кафедрою біології Миколаївського державного університету.

ШАМАРА Сергій Олександрович – м. Черкаси, асистент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

ШКОДА Наталія Анатоліївна – м. Мелітополь, асистент кафедри історії України Мелітопольського державного педагогічного університету.

Наукове видання

УДК 9

ББК 63.3(0)

Н-34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. /- Вінниця: ДП 2004 «ДКФ», 2004. - 323 с.

Затверджено Вищою Атестаційною Комісією України як наукове фахове видання з історичних наук (Постанова президії ВАК України від 10 листопада 1999 року №3-05/11).

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія KB № 8414 від 6.02.2004 р.

**Відповідальний редактор Григорчук П.С.
Відповідальний секретар Зінько Ю.А.**

Видавничий відділ Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського
21100, Вінниця, вул. Острозького, 32, Тел. 26-71-33

Підписано до друку 7.10.2004. Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Віддруковано на ДП "Державна картографічна фабрика"

М. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.

Зам. 124, наклад 250 прим.